Sayı/Number 70 Eylül/ September 2025 ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

PAMUKKALE UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES INSTITUTE

ISSN 1308-2922 E-ISNN 2147-6985

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

PAMUKKALE UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES INSTITUTE

Sayı/Number 70 **Eylül/September 2025**

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Adına
Doç. Dr. İbrahim BALIK

Baş Editör
Doç. Dr. Umut UYAR

Editör
Doç. Dr. Eren ERGEN
Doç. Dr. Rauf BELGE

Uluslararası hakemli bilimsel bir dergi olan PAUSBED ilk olarak 2008 yılında yayımlanmıştır. 2017 yılından itibaren E-dergi olarak yayımlanmaktadır. PAUSBED 2021 yılından itibaren yılda altı kez (Ocak, Mart, Mayıs, Temmuz, Eylül ve Kasım) yayımlanmaktadır. Dergide yayımlanan çalışmalardan, kaynak gösterilmek şartıyla alıntı yapılabilir. Çalışmaların tüm sorumluluğu yazarına/yazarlarına aittir.

Sekreterya/Dizgi
Cansu EKİNCİ

DİZİNLENME
ULAKBİM TR DİZİN
MLA
EBSCO HOST
ASOS Index
Araştirmax Bilimsel Yayın İndeks
Türk Eğitim İndeks
SOBİAD, İSAM

Yazışma Adresi
Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kınıklı Yerleşkesi 20160
Kınıklı – DENİZLİ / TÜRKİYE
Tel. + 90 (258) 296 21 82
pausbed.pau.edu.tr

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Arif BİLGİN	Sakarya Üniversitesi, Türkiye Sakarya University, Turkiye
Prof. Dr. Aylin ÖZMAN	Türk Eğitim Derneği Üniversitesi,Türkiye Turkish Education Association University, Turkiye
Prof. Dr. Cihan ÇOBANOĞLU	Güney Florida Üniversitesi Sarasota-Manatee, ABD University of South Florida Sarasota-Manatee, USA
Prof. Dr. Doğan GÜRSOY	Washington Devlet Üniversitesi, ABD Washington State University, USA
Prof. Dr. Faye HAMMILL	Strathclyde Üniversitesi, İskoçya University of Strathclyde, Scotland
Prof. Dr. Francesco D'ANDRA	Salento üniversitesi, İtalya Univesity of Salento, Italy
Prof. Dr. Geri SMYTH	Strathclyde Üniversitesi, İskoçya University of Strathclyde, Scotland
Prof. Dr. Géza DÁVID	Eötvös LorándÜniversitesi (Elte),Macaristan Eötvös Loránd University (Elte), Hungary
Prof. Dr. Kadir PEKTAŞ	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye Istanbul Medeniyet University, Turkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL	Pamukkale Üniversitesi, Türkiye Pamukkale Univesity, Turkiye
Prof. Dr. Mithat ÜNER	Atılım Üniversitesi, Türkiye Atılım University, Turkiye
Prof. Dr. Nevin GÜNGÖR ERGAN	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Hacettepe University, Turkiye
Prof. Dr. Orlin SABEV	Bulgar Bilimler Akademisi, Bulgaristan Bulgarian Academy of Science, Bulgaria
Prof. Dr. Sinan OLKUN	Ankara Üniversitesi, Türkiye Ankara University,Turkiye
Prof. Dr. Vincent LUIZZI	Teksas Devlet Üniversitesi, ABD Texas State University, USA
Prof. Dr. Yıldıray ÖZBEK	Akdeniz Üniversitesi, Türkiye Akdeniz University, Turkiye
Prof. Dr. Tevfik DALGIÇ	Texas Üniversitesi, ABD University of Texas at Dallas, USA
Prof. Dr. Tuğrul İNAL	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Hacettepe University, Turkiye
Prof. Dr. Zbigniew BİALAS	Katowice Silesia Üniversitesi, Polonya University of Silesia in Katowice, Poland
Prof. Dr. Yunus BALCI	Pamukkale Üniversitesi, Türkiye Pamukkale Univesity, Turkiye

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ahmet DUMAN	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla
Prof. Dr. Asuman ALTAY	Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. A. Nazif ÇATIK	Ege Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. Cem KILIÇ	TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Bener GÜNGÖR	Atatürk Üniversitesi, Erzurum
Prof. Dr. Bülent GÜLOĞLU	İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Dilek ÇETİNDAŞ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Hacer Simay KARAALP ORHAN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof.Dr. Hakan Mehmet KİRİŞ	Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta
Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla
Prof. Dr. İlhan KÜÇÜKKAPLAN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Mehmet YAVUZ	Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon
Prof. Dr. Metin EKİCİ	Ege Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. Nurten SARICA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Selim KARAHASANOĞLU	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Suat KOLUKIRIK	Akdeniz Üniversitesi, Antalya
Prof. Dr. Tamer AKSOY	İbn Haldun Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Ahmet YILMAZ	Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas
Doç. Dr. Baysar TANİYAN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Derya KIRAÇ SABZEHZAR	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Duygu YOLCU KARADAM	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Elif BOZYİĞİT	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Eren ERGEN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Ferda Esin GÜLEL	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. F. Zeynep BİLGE	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul
Doç. Dr. Mustafa GÜLTEKİN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Ömer GÜLEÇ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Rauf BELGE	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Rukiye KIZILTEPE	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Umut BEKCAN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Umut UYAR	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Coşkun KUMRU	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Erbil AKTUĞ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Fatma ÜÇYILDIZ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Hatice ÇOBAN KUMBALI	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Serap ALKAYA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Tolgahan AYDINER	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Arş. Gör. Talha AYDIN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli

ALAN EDİTÖRLERİ/SECTION EDITORS

Prof. Dr. Dilek ÇETİNDAŞ
Prof. Dr. Hacer Simay KARAALP ORHAN
Prof. Dr. İlhan KÜÇÜKKAPLAN
Prof. Dr. Nurten SARICA
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ
Doç. Dr. Baysar TANİYAN
Doç. Dr. Derya KIRAÇ SABZEHZAR
Doç. Dr. Duygu YOLCU KARADAM
Doç. Dr. Elif BOZYİĞİT
Doç. Dr. Eren ERGEN
Doç. Dr. Ferda Esin GÜLEL
Doç. Dr. Mustafa GÜLTEKİN
Doç. Dr. Ömer GÜLEÇ
Doç. Dr. Rauf BELGE
Doç. Dr. Rukiye KIZILTEPE
Doç. Dr. Umut BEKCAN
Doç. Dr. Umut UYAR
Dr. Öğr. Üyesi Coşkun KUMRU
Dr. Öğr. Üyesi Erbil AKTUĞ
Dr. Öğr. Üyesi Fatma ÜÇYILDIZ
Dr. Öğr. Üyesi Hatice ÇOBAN KUMBALI
Dr. Öğr. Üyesi Serap ALKAYA
Dr. Öğr. Üyesi Tolgahan AYDINER
Arş. Gör. Talha AYDIN

HAKEM KURULU/COMMITTEE OF REFEREES

Prof. Dr. Ayten ER	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Cem ERGUN	Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Prof. Dr. Ekrem Yaşar AKÇAY	Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. Emine DİNGEÇ	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Prof. Dr. Hacer Tuğba EROĞLU	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Murat OKCU	Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. Murat Necip ARMAN	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Prof. Dr. Nevzat Bilge İSPİR	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Nilüfer NEGİZ	Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. Senem KURTAR	Gaziantep Üniversitesi
Doç. Dr. Arif ÇİLEK	Giresun Üniversitesi
Doç. Dr. Behçet BATUR	Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi
Doç. Dr. Celal ŞENOL	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Ebru KANYILMAZ POLAT	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr. Emrah GÜLMEZ	Anadolu Üniversitesi
Doç. Dr. Fulya AKGÜL DURAKÇAY	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Hakan Gökhan GÜNDOĞDU	Anadolu Üniversitesi
Doç. Dr. Hande MUTLU ÖZTÜRK	Pamukkale Ünversitesi
Doç. Dr. İlker Mete MİMİROĞLU	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Kadir SANCAK	Gümüşhane Üniversitesi
Doç. Dr. Kürşad Emrah YILDIRIM	Anadolu Üniversitesi
Doç. Dr. Leyla DERVİŞ	Akdeniz Üniversitesi

HAKEM KURULU/COMMITTEE OF REFEREES

Doç. Dr. Levent MEMİŞ	Giresun Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet PENPECİOĞLU	İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü
Doç. Dr. Mısra CİĞEROĞLU ÖZTEPE	Pamukkale Ünversitesi
Doç. Dr. Muhammed Hanifi VAN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Muhammed İhsan ÇUBUKCU	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa KALKAN	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Doç. Dr. Öznur YAZICI	Karabük Üniversitesi
Doç.Dr. Pınar YÜRÜR	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Doç. Dr. Salih BATAL	Yalova Üniversitesi
Doç. Dr. Selin GÜRSES ŞANBAY	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Sercan Hamza BAĞLAMA	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr. Zeynep GENÇER BALOĞLU	Pamukkale Ünversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Melih KARAVELİOĞLU	Kıbrıs Bahçeşehir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Alper DÜNDAR	İstanbul Galata Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül TURAN	İstanbul Kültür Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Başak KARŞIYAKALI	Dokuz Eylül Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Emine GÜZEL	Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ercan VERİM	Süleyman Demirel Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ezgi ATİK	Pamukkale Ünversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Filiz KARAKALE	Dokuz Eylül Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Gönül TEZCAN	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İsmigül ÇETİN	Yozgat Bozok Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Serhat ULUBAY	Yıldız Teknik Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Siyret AYAS ŞARMAN	Fırat Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Şafak HORZUM	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre KAHRAMAN	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Öğr. Gör. Dr. Ayşe Nur SOYSAL BİLMİŞ	Akdeniz Üniversitesi
Öğr. Gör. Dr. Betül TEOMAN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Öğr. Gör. Dr. Elif TOPRAK SAKIZ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Öğr. Gör. Dr. Nihal Cihan TEMİZER	İbn Haldun Üniversitesi
Öğr. Gör. Dr. Nurullah Nehir	Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. İlknur ÇOBAN	Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Selver ÖZGÜR	Pamukkale Ünversitesi

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-*Research Articles*

Ahmet Cem ESENLİKCİ.....1
Genel Sendikal Tutum Ölçeği Türkçe Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması
Turkish Validity and Reliability Study of the General Union Attitude Scale

Aizhan RAKHYMBAYEVA.....13
Nümizmatik Veriler Işığında Altın Orda Döneminde Saraycık'ın Tarihine Dair Bir İnceleme
A Study of the History of Saraycık in the Golden Horde Period in the Light of Numismatic Data

Alparslan KARLIOĞLU.....29
Mekânın Görsel Diyalektiği: Henri Lefebvre'nin Üçlü Mekân Kuramıyla Film Çözümlemelerinde Yenilikçi Bir Yaklaşım
Visual Dialectics of Space: A New Approach to Film Analysis Through Henri Lefebvre's Spatial Triad

Ayşe YAVUZ.....51
Nostalgic and Forestalgic Storytelling: The Cases of İş Bankası Parakod and Mercedes EQ Advertisements
Nostaljik ve Forestaljik Hikaye Anlatımı: İş Bankası Parakod ve Mercedes EQ Reklamları Örneği

Cengiz ÖZEL.....69
Kalp ve Zihin Kazanım Odaklı Bir Güvenlik Örgütlenmesi: İl İmar Ekibi Modeli
A Security Organization Focused on the Acquisition of the Hearts and Minds: The Model of the Provincial Reconstruction Team

Dilek KARAKAŞ, Serkan SEMİNT, Şevki ULEMA.....87
Yiyecek İçecek Tüketiminde Diderot Etkisi
The Diderot Effect in Food and Beverage Consumption

Durmuş GÜR, Deniz DEMİR, Tolga ÇELİK.....105
Ankara Nallıhan Iuliopolis 1 No'lu Bizans Kilisesi: Arkeolojik ve Tarihsel İnceleme
The Byzantine Church No. 1 In Iuliopolis, Nallıhan, Ankara: An Archaeological and Historical Study

Esra KESKİN, Emine BAYDAN.....125
Çağdaş Kentleşmede Dikey Karma Kullanım: Karşılaştırmalı Bir İnceleme
Vertical Mixed-Use in Contemporary Urbanisation: A Comparative Analysis

Bahadır UYSAL, Evren YANYA.....143
Temettü Politikasının Fiyat/Kazanç Oranı Üzerindeki Etkisi: Koşullu ve Doğrusal Olmayan İlişkinin Analizi
The Impact of Dividend Policy on the Price/Earnings Ratio: Analysing the Conditional and Non-Linear Relationship

Fatih BAŞ.....161
A Theoretical and Factual Analysis on Religion, Society and Secularization Debates
Din, Toplum ve Sekülerleşme Tartışmaları Üzerine Teorik ve Olgusal Bir Analiz

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-*Research Articles*

Gönül TEZCAN, Arzu GÜLER.....171
Normatif Avrupa Gücünden Stratejik Dışsallaştırmaya: Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinde Göç ve 18 Mart Mutabakatı
From Normative Power Europe to Strategic Externalization: Migration and The Statement of 18 March in Türkiye-EU Relations

Gözde SOMEL.....187
Sovyet Kültürel Diplomasisi ve Cumhuriyet Kadroları
Soviet Cultural Diplomacy and Republican Cadres

Hoşeng BÜLBÜL.....203
Kişi Başına Düşen Gelirin Stokastik Yakınsaması: Kırılmalı LM ve RALS-LM Birim Kök Testlerinden Yeni Kanıtlar
Stochastic Convergence of Per Capita Income: New Evidence From LM and RALS-LM Unit Root Tests with Breaks

Leyla ADIGÜZEL.....217
Intersectional Othering: An Analysis of Intersectional Identities in Sebbar's Sherazade and Adichie's Americanah
Kesişimsel Ötekileştirme: Sebbar'in Şehrazat'i ve Adichie'nin Americanah'indaki Kesişimsel Kimliklerin Analizi

Muharrem ALTINTAŞ, Pınar SAVAŞ YAVUZÇEHRE.....233
Kent Belleği ve Yerel Yönetimler: Denizli Belediyesi Örneği
Urban Memory and Local Governments: The Case of Denizli Municipality

Murat DERİN.....257
Kuzey Makedonya'nın Avrupa Birliği'ne Katılım Sürecinde Bulgaristan'ın Politik Etkileri
The Political Impact of Bulgaria on North Macedonia's European Union Accession Process

Nermin TAŞKALE.....269
Ebeveynlerin Problemli Video Oyun Oynamaya Yönelik Bilgi ve Farkındalığının İncelenmesi
Analysis of Parents' Knowledge and Awareness About Their Children's Problematic Video Gaming Behaviors

Nurgül ÖZDEMİR.....291
Toplumsal ve Kültürel Olgularla Şekillenen Fakirlik Kavramının Dilbilimsel İfadesi (Türkiye Türkçesi-Rusça Örneğinde)
Linguistic Expression of the Concept of Poverty Shaped by Social and Cultural Phenomena (Turkish-Russian Example)

Ömer DİDİN.....303
Multi-Level Governance or Managerial Dominance? A New Perspective on EU Governance in the Post-Maastricht Era
Çok Düzeyli Yönetişim mi, Yönetsel Hakimiyet mi? Maastricht Sonrası Dönemde AB Yönetişimine Yeni Bir Bakış

Özgün YURTCU, Alev KARADUMAN.....317
The Status of the Nineteenth-Century Women in a Gothic Novel: Wilkie Collins's *The Woman in White (1859)*
Gotik Bir Romanda On Dokuzuncu Yüzyıl Kadınının Statüsü: Wilkie Collins'in Beyazlı Kadın (1859) Eseri

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-*Research Articles*

Özlem KASAP.....**337**
Hilda De Marie Ndiaye: L'alienatıon Du Personnage Absent
Marie Ndiaye'nin Hilda Oyununda Görünmeyen Kişinin Yabancılaşması

Selahattin AKŞİT.....**345**
Doğal Ortam Koşullarının Akarsuların Su Kalitesi Üzerine Etkileri*: Yukarı Dalaman Çayı Havzası Örneği*
Effects of Natural Environmental Conditions on Water Quality of Streams: Upper Dalaman Stream Basin Example

Oğuzhan AYDIN, Şeyda GÜRKAYNAK GÜRBÜZER.....**361**
Boycott Tendency vs Ethnocentrism Tendency: Comparison of Both in Terms of Religious Importance Value
Boykot Eğilimi ve Etnosentrizm Eğilimi: Dini Önem Değeri Açısından Karşılaştırılması

Tarık Ziya ARVAS.....**377**
Geleneksel Kültür ve Kırsal Yaşam İzinde Kadın (Anadolu'nun Doğusu-19. Yüzyıl)
Women in the Trace of Traditional Culture and Rural Life (Eastern Anatolia-19th Century)

Tuğba DAMGACI.....**397**
Birleşmiş Milletler Bin Yıllık Kalkınma Hedefleri ile Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri Üzerinden Türkiye'de Cinsiyet Eşitliğinin Kamu Politikalarına Yansıması
The Reflection of Gender Equality in Public Policies in Türkiye Through the Lens of the United Nations Millennium Development Goals and Sustainable Development Goals

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş:03.02.2025 **√Accepted/Kabul:**20.05.2025
DOI: 10.30794/pausbed.1632552
Research Article/Araştırma Makalesi

Esenlikci, A. C., & Dursun, S. (2025). "Genel Sendikal Tutum Ölçeği Türkçe Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 70, 1-11.

GENEL SENDİKAL TUTUM ÖLÇEĞİ TÜRKÇE GEÇERLİK VE GÜVENİRLİK ÇALIŞMASI

Ahmet Cem ESENLİKCİ*, Salih DURSUN**

Öz

Bu çalışma ile McShane (1986) tarafından geliştirilen tek faktör ve 8 sorudan oluşan Genel Sendikal Tutum Ölçeğinin geçerlik ve güvenirlik çalışmasının yapılarak Türkçe literatüre kazandırılması amaçlanmaktadır. Çalışmanın örneklemini Trabzon ilinde kamu sektöründe çalışan sendika üyesi 350 işçi oluşturmaktadır. Ölçeğin uyarlanması aşamasında geçerlik çalışması için açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Açıklayıcı faktör analizi sonucunda ölçeğin orijinalinde bulunduğu gibi tek faktörden oluşan ve toplam değişkenliğin %62,008'ini açıklayan bir yapı ortaya çıkmıştır. Gerçekleştirilen doğrulayıcı faktör analizi sonucunda ölçeğin uyum iyiliği değerlerinin iyi uyum sergilediği tespit edilmiştir. Gerçekleştirilen analizler tek faktör ve 7 madde ile ölçeğin yapı geçerliğini sağladığını ve doğrulandığını göstermektedir. Ölçeğin güvenirlik analizi için hesaplanan Cronbach's Alpha katsayısının 0,89 olduğu görülmüştür. Yapılan analizler, Genel Sendikal Tutum Ölçeğinin geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı olduğunu göstermiştir. İlgili ölçeğin çalışanların sendikalara yönelik tutumlarının incelenmesi açısından literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: *Sendika, Tutum, Genel Sendikal Tutum Ölçeği, Geçerlik, Güvenirlik.*

TURKISH VALIDITY AND RELIABILITY STUDY OF THE GENERAL UNION ATTITUDE SCALE

Abstract

The aim of this study is to introduce the General Union Attitude Scale developed by McShane (1986), which consists of a single factor and 8 questions, to the Turkish literature by conducting a validity and reliability study. The sample of the study consists of 350 union members working in the public sector in Trabzon province. In the adaptation phase of the scale, explanatory and confirmatory factor analysis was applied for the validity study. As a result of the exploratory factor analysis, a structure consisting of a single factor and explaining 62.008% of the total variability emerged. As a result of the confirmatory factor analysis, it was determined that the goodness of fit values of the scale showed a good fit. The analyses show that the scale with a single factor and 7 items provides construct validity and is validated. The Cronbach's Alpha coefficient calculated for the reliability analysis of the scale was 0.89. The analyses showed that the General Union Attitude Scale is a valid and reliable measurement tool. It is thought that the related scale will contribute to the literature in terms of examining employees' attitudes toward unions.

Keywords: *Union, Attitude, General Union Attitude Scale, Validity, Reliability.*

*Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi Araklı Ali Cevat Özyurt Meslek Yüksekokulu, Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölümü, TRABZON.
e-posta: cesenlikci@ktu.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-4900-3398)
**Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, TRABZON.
e-posta: sdursun@ktu.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-8597-3340)

1. GİRİŞ

1980'lerden beri birçok ülkeyi etkileyen, farklılıklarla da olsa, sendika üyeliği ve yoğunluğundaki düşüş uzun zamandır araştırmacılar tarafından incelenmektedir (Trentini, 2022: 19). Söz konusu bu düşüş araştırmacılar tarafından işgücünün değişen yapısı (gençlerin ve kadınların sayılarındaki artış), işsizlik oranlarındaki konjonkturel dalgalanmalar, istihdam ilişkilerindeki değişiklikler, küresel sermayenin gücündeki artış, fordist üretim biçimlerinden esnek üretim biçimlerine geçiş gibi farklı mikro ve makro değişkenlere atfedilmektedir (Dundon, 2002: Groot ve van den Berg, 1994; Visagie vd., 2012).

Sendikaların günümüzde karşı karşıya kaldığı bu sorun, bireylerin sendikalara üye olma davranışlarını etkileyen faktörlere yönelik çalışmalara olan ilgiyi arttırmıştır. Yaş, cinsiyet, eğitim durumu gibi demografik; ailede sendika üyelerinin varlığı ve geçmiş deneyimler gibi bireysel ve ideolojik bağlılık ve politik eğilimler gibi siyasi birçok faktör bireylerin sendikalara üye olma davranışını etkilemektedir. Bu faktörlerden bir diğeri de çalışma kapsamında ele alınan sendikal tutumlardır. Sendikalara yönelik bireysel tutumların sendika örgütlenmesinde merkezi bir faktör olduğu kabul edilmektedir (Schnake vd., 2016: 90). Bireylerin sahip oldukları sendikal tutumlar, sendikalara yönelik davranışları etkilemektedir. Araştırmalar sendikal tutumların, sendikaya katılma isteğinin (Barling vd., 1991) ve yetkili sendika için oy verme isteğinin (Seçer, 2009) önemli bir belirleyicisi olduğunu göstermektedir.

Sendikal tutum kavramının özünde tutum kavramı yer almaktadır. Tutumlar çeşitli şekillerde tanımlanmakla beraber özünde değerlendirme kavramı vardır. Bu nedenle, tutumlar genellikle nesnelerin (örn. kendisi, diğer insanlar, konular, vb.) olumludan olumsuza uzanan bir boyutta özet değerlendirmeleri olarak görülür (Petty vd., 1997: 611). Tutum için birçok tanım önerilmiş olsa da, çoğu araştırmacı bir kişinin tutumunun söz konusu varlığa ilişkin değerlendirmesini temsil ettiği konusunda hemfikirdir (Ajzen ve Fishbein, 1977: 889).

Sendikal tutumlar ise işçilerin sendikalara yönelik genel eğilimi olarak görülebilir (Ikhide, 2017:15). Sendikalara yönelik tutumlar, sendikalara yönelik genel tutumlar ve sendikalara yönelik özel tutumlar olarak sınıflandırılmaktadır. Genel sendika tutumu, bir kişinin belirli bir toplumdaki sendikalara ve işçi hareketine verdiği duygusal tepki olarak tanımlanır (McShane, 1986:404). Sendika araçsallığı ve sendika imajı genel sendikal tutumların iki yaygın ölçüsü olarak kabul edilmektedir. Sendika imajı, bireylerin sendikalar hakkındaki inançlarını içermektedir (Ikhide, 2017:16). Sendika araçsallığı ise bireylerin sendikalarla kurduğu faydacı ilişkiyi temsil eder ve sendika üyeliği ile ilgili fayda ve maliyetlerin bilişsel bir değerlendirmesini içerir (Newton ve Shore, 1992: 279). Sendikalara yönelik özel tutumlar ise, kişilerin kendilerini temsil eden veya temsil etmeyi düşünen sendikalara ilişkin tutumlarını içermektedir. Söz konusu bu tutumlar sendikaların üyelerine yönelik yürüttüğü hizmetlerin etkinliğini ve sendikaların üyelerinin hak ve çıkarlarını etkili bir şekilde savunup savunmadığı boyutlarını kapsamaktadır (Seçer, 2009:38). Sendikal tutumların önemli bir özelliği zaman içinde istikrarlı olmasıdır. Buna göre tutumlar, ergenlik ve erken yetişkinlik döneminde değişime yatkın olmakla birlikte ilerleyen dönemlerde bu değişim hızla azalmakta ve yaşam döngüsünün geri kalanında düşük kalmaktadır (Barling vd., 1991:725).

Araştırmalar, çalışanların sendikalara yönelik tutumlarının birçok faktörden etkilendiğini göstermektedir. Buna göre bireylerin sendikalara yönelik tutumları; sendikal farkındalık (Kanyılmaz Polat vd., 2021), siyasi yönelim, sendika üyelerine karşı önyargı ve sendika faaliyetleri hakkında bilgi (McAleese ve Day, 2022); iş ve çalışma ile ilgili inançlar (Barling vd., 1991); ailenin ve arkadaş çevresinin sendikaya yönelik tutumları (Kelloway ve Newton, 1996; Dekker vd, 1998; Griffin ve Brown, 2011); algılanan iş stresi ve kültürel değerler (Sarkar, 2012), sınıf ve cinsiyet (Chang, 2003); ırk (Hill, 1985) ve sosyo-ekonomik duruma göre (Cornfield ve Kim, 1994) farklılıklar göstermektedir.

Diğer taraftan, insanların sahip oldukları tutumlar algılarını şekillendirmekte ve çeşitli konulardaki tercih, karar ve davranışlarını etkilemektedir (Dursun vd., 2021:769). Fishbein ve Ajzen (1975), tutum ve davranış arasındaki ilişkiyi analiz etmek için yararlı bir metodoloji geliştirmişlerdir. Planlanmış davranış teorisi olarak bilinen bu yaklaşıma göre, belirli bir davranışta bulunma niyeti, bir kişinin gerçekten o davranışta bulunup bulunmayacağının en iyi öngörücüsü olarak kabul edilmektedir. Niyetler ise, tutumlar, öznel normlar ve algılanan davranışsal kontrol tarafından öngörülmektedir. Yani, bir kişi belirli bir davranış veya eylemi ne kadar olumlu görürse; davranışı arkadaşları, ailesi veya toplum için ne kadar önemli olarak algılarsa ve belirli bir davranışa katılmayı kolaylaştırabilecek veya engelleyebilecek faktörler hakkında olumlu bir inancı varsa davranışta bulunma niyeti oluşturma olasılığı o kadar artmaktadır (LaCaille, 2013: 1964-1965).

Bu teorideki iki temel nokta sendikalar için özellikle önemlidir. Bunlardan birincisi, davranışsal niyettir. Davranışsal niyet, üyelerin gerçek davranışlarının bir ölçüsü değil, daha çok belirli bir sendikal katılım biçimine katılmaya yönelik ifade edilen istekliliklerinin veya yatkınlıklarının bir ölçüsüdür. İkinci olarak, teori öznel normların veya sosyal baskıların rolünü, hem tutumları formüle etmede hem de bu tutumları davranışsal niyetlere ve gerçek davranışa dönüştürmede başkalarının (örneğin arkadaşlar, aile ve iş arkadaşları) görüşlerinin oynadığı rolleri vurgular (Gallagher ve Strauss, 1991:2).

Son yıllarda sendikaların dramatik bir güç kaybı sorunu yaşadığı düşünüldüğünde (Newton ve Shore, 1992: 275) sendikal tutumların incelenmesine yönelik araştırmalar önemlidir. Çünkü sendikalarla ilgili algılar ve hisler, gerçeklerle desteklenip desteklenmediklerine bakılmaksızın, eylemlere ve somut sonuçlara yol açmaktadır (Debono, 2019: 998). Özellikle çalışanların sendikalaşmaya desteği, sendikaların yeniden güçlenmesi için gerekli birkaç koşuldan biridir. Sendika tutumu, çalışanların sendikalaşmaya desteğinin temel bir belirleyicisidir (Sarkar, 2012: 241). Diğer taraftan sendikalar, işçilerin hak ve çıkarlarını savunmada ve daha eşit toplumlar inşa etmede önemli bir rol oynamaktadır. Sendikaların bu önemli rolü nedeniyle, son yıllarda araştırmacıların işçi sendikalarına yönelik tutumların incelenmesine yönelik ilgileri artmıştır (Perez-Ahumada ve García-Castro, 2024).

Türkiye'de de sendikaların dünyada gelişmelere paralel bir şekilde bir güç kaybı yaşadığı görülmektedir. Bu durum Türkiye'de sendikalara yönelik tutumların incelenmesine yönelik araştırmalara olan ilgiyi arttırmaktadır. Ancak sendikalara yönelik tutum konusunda araştırmalar yapılmasına rağmen (Uçkan ve Kağnıcıoğlu, 2009; Seçer, 2009; Dursun, 2014; Millioğulları Kaya, 2015; Kıroğlu, 2019; Taşova, 2019; Aydoğan, 2019; Kanyılmaz Polat vd., 2021; Erduran, 2024) bu araştırmalarda kullanılan ölçeklerin yapı geçerliliğini inceleyen çalışmaların sayısı sınırlıdır. Uğurlu ve Aslan (2019) çalışmasında öğretmenlerin sendikalara yönelik tutumları ile ilgili bir ölçek geliştirme çalışması yapmışlardır. Araştırma sonucunda kişisel-mesleki katkı, kişisel- mesleki çıkar ve sendikal ilgi olmak üzere üç boyutlu bir sendikal tutum ölçeği elde edilmiştir.

Bu çalışmanın amacı da McShane (1986) tarafından geliştirilen Genel Sendikal Tutum Ölçeğinin Türkçe geçerlik ve güvenirlik çalışmasını yapmaktır. McShane (1986) tarafından geliştirilen Genel Sendikal Tutum Ölçeği farklı araştırmalarda kullanılmasına rağmen (Dursun, 2014; Kanyılmaz Polat vd., 2021) bu ölçeğin Türkçe geçerlik ve güvenirlik çalışmasının yapılmadığı görülmektedir. Bu bağlamda McShane (1986) tarafından geliştirilen Genel Sendikal Tutum Ölçeğinin Türkçe geçerlik ve güvenirlik çalışmasının yapılmasının literatüre teorik ve pratik katkıları olacağı düşünülmektedir.

2. YÖNTEM

2.1. Araştırmanın Örneklemi

Araştırma, Trabzon ili sınırları içerisinde yürütülmüş olup araştırma evreni Trabzon ilinde yaşayan ve kamu sektöründe çalışan sendika üyesi işçilerden oluşmaktadır. Araştırmaya başlamadan önce Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu'ndan araştırma için etik kurul izni alınmıştır. Araştırmada kullanılmak üzere hazırlanan anket soruları Google Formlara yüklenmiş ve elde edilen link işçilerin bulunduğu Whatsapp gruplarında paylaşılmıştır. Kolayda örnekleme yönteminin kullanıldığı araştırma Haziran 2024-Temmuz 2024 tarih aralığında yürütülmüş ve araştırmada katılımcılara ankete katılımın gönüllülük esasına dayandığı; ayrıca elde edilen bilgilerin etik kaygılar göz önünde bulundurularak yalnızca bilimsel amaçlar doğrultusunda kullanılacağı bilgisi verilmiştir. Araştırma için verilen sürenin sonunda 350 katılımcının anketi doldurduğu tespit edilmiş; analizler 350 anket üzerinden gerçekleştirilmiştir.

Araştırma evreninin belirlenmesinden sonra önem arz eden bir diğer adımı araştırma örnekleminin belirlenmesi oluşturmaktadır. Ölçek geliştirme ve uyarlama çalışmalarında evreni temsil eden örneklem sayısının ölçekte yer alan madde sayısının 20 katından az olmaması tavsiye edilmektedir (Kline, 2013: 179). Araştırmada kullanılan ölçek 8 sorudan oluşmaktadır. Bu doğrultuda değerlendirildiğinde araştırma için en az 160 örnekleme ulaşılması gerekmektedir. Bu bağlamda araştırma için ulaşılan 350 örneklem sayısının yeterli olduğu görüşüne varılmıştır. Diğer taraftan burada katılımcıların demografik özelliklerinden bahsetmek yerinde olacaktır. Tablo 1, katılımcıların demografik özelliklerini göstermektedir.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özellikleri

Cinsiyet	Erkek	273 (%78)
	Kadın	77 (%22)
Eğitim Durumu	İlkokul/Ortaokul	25 (%7,1)
	Lise	100 (%28,6)
	Ön lisans	89 (25,4)
	Lisans	125 (35,7)
	Lisansüstü	11 (%3,1)
Medeni Durum	Bekar	190 (%54,3)
	Evli	160 (%45,7)
Yaş	18-25	69 (%19,7)
	26-35	162 (%46,3)
	36-45	89 (%25,4)
	46-55	28 (%8)
	56 ve üzeri	2 (%0,6)
Sendika Üyelik	1-5 yıl	148 (%42,3)
	6-10 yıl	113 (%32,3)
	11-15 yıl	59 (%16,9)
	16-20 yıl	25 (%7,1)
	21 yıl ve üzeri	5 (%1,4)

Katılımcıların demografik özelliklerine bakıldığında cinsiyet açısından 273 katılımcı (%78) erkek, 77 katılımcı (%22) kadındır. Eğitim durumu açısından 25 katılımcı (%7,1) ilkokul veya ortaokul, 100 katılımcı (%28,6) lise, 89 katılımcı (%25,4) ön lisans, 125 katılımcı (%35,7) lisans ve 11 katılımcı (%3,1) yüksek lisans veya doktora mezunudur. Medeni durum değerlendirildiğinde 190 katılımcının (%54,3) bekâr, 160 katılımcının (%45,7) ise evli olduğu görülmüştür.

Katılımcıların yaş dağılımına bakıldığında 69 kişinin (%19,7) 18-25 yaş aralığında, 162 kişinin (%46,3) 26-35 yaş aralığında, 89 kişinin (%25,4) 36-45 yaş aralığında, 28 kişinin (%8) 46-55 yaş aralığında ve 2 kişinin (%0,6) 56 yaş ve üzerinde olduğu görülmüştür. Sendika üyeliği sürelerine bakıldığında, 148 katılımcı (%42,3) 1-5 yıl, 113 katılımcı (%32,3) 6-10 yıl, 59 katılımcı (%16,9) 11-15 yıl, 25 katılımcı (%7,1) 16-20 yıl ve 5 katılımcı (%1,4) 20 yıldan fazla süredir sendika üyesi olduğunu belirtmiştir.

2.2. Veri Toplama Aracı

Araştırmanın uygulama bölümünde yer alan anket, birbirinden bağımsız sorulardan oluşan 2 bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, katılımcıların yaş, cinsiyet, eğitim durumu vb. demografik bilgilerini toplamayı amaçlayan beş soru yer almaktadır. McShane (1986) tarafından geliştirilen ve 8 sorudan oluşan Genel Sendikal Tutum Ölçeği anketin ikinci bölümünde yer almaktadır (Örnek soru, “Sendikalar bu ülkede pozitif bir güçtür”). Ölçeğin değerlendirilmesinde 5’li Likert Ölçeği kullanılmıştır (1=Kesinlikle Katılmıyorum, 5=Kesinlikle Katılıyorum).

2.3. Verilerin Analizi

Araştırma ile toplanan verilerin analizi için istatistik paket programlardan yararlanılmıştır. Bu doğrultuda ölçeğin uyarlanması aşamasında gerekli olan analizlerden açıklayıcı faktör analizi (AFA) ve güvenirlik analizi için SPSS23 istatistik paket programı; doğrulayıcı faktör analizi (DFA) için ise AMOS26 istatistik paket programı kullanılmıştır.

3. BULGULAR

Saha çalışmasından elde edilen bulgular üç bölümde analiz edilmiştir. İlk olarak, Genel Sendikal Tutum Ölçeği dil geçerliliği açısından değerlendirilmiştir. Daha sonra ölçeğin yapı geçerliği incelenmiştir. Son olarak, ölçeğin güvenirliği değerlendirilmiştir.

3.1. Dil Geçerliği ve Çeviri Çalışması

Genel Sendikal Tutum Ölçeği'nin dil geçerliği dört aşamalı sistematik bir süreçle sağlanmıştır. İlk aşamada, ölçek maddeleri orijinal dil olan İngilizce›den Türkçe'ye alanında uzman iki akademisyen tarafından çevrilmiştir. İkinci aşamada, ölçeğin Türkçe versiyonu iki farklı dil uzmanı tarafından İngilizceye geri çevrilmiştir. Sonuç olarak, orijinal ölçek ile çevrilen versiyon arasında yapılan karşılaştırma yüksek derecede benzerlik olduğunu ortaya koymuştur. Üçüncü aşama, ölçeğin anlaşılabilirliğini değerlendirmeye odaklanmıştır. Bu amaçla, ölçeğin açık ve anlaşılır olduğunu teyit etmek amacı ile 20 sendikalı çalışanla bir odak grup görüşmesi gerçekleştirilmiştir. Ölçeğin orijinalinde yer alan bir soru bu aşamada anlaşılır olmadığı gerekçesi ile çalışmadan çıkarılmış ve ölçek 7 soru üzerinden uygulanmıştır. Dördüncü ve son aşamada, ölçeğin son hali 40 çalışandan oluşan bir pilot gruba uygulanmıştır. Sonuçlar, ölçeğin iç tutarlılığının kabul edilebilir eşikleri aştığını göstermiş ve dil geçerliği süreci başarıyla tamamlanmıştır.

3.2. Yapı Geçerliği

Genel Sendikal Tutum Ölçeği›nin yapı geçerliğini test etmek için açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör (AFA ve DFA) analizi uygulanmıştır. Önce AFA, ardından DFA gerçekleştirilmiştir. AFA yapılmadan önce iki kritik ön koşul değerlendirilmiştir. İlk ön koşul, örneklem yeterliliğini ölçen Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) testidir. KMO değerleri 0 ile 1 arasında olup, 0,70'in üzerindeki değerler örneklemin faktör analizi için yeterli olduğunu göstermektedir (Williams vd., 2010: 5). İkinci ön koşul ise korelasyon matrisinin faktörlenebilirliğini değerlendiren Bartlett Küresellik testidir. Barlett Küresellik Testi sonucunda elde edilen p değerinin 0,05›in altında olması beklenmektedir (Keser vd., 2017: 61). Tablo 2 bu ön testlerin sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 2. KMO Değeri ve Barlett Testi Sonuçları

Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Örneklem Yeterlilik Ölçütü		0,872
Barlett Küresellik Testi	X^2	1384,198
	df	21
	Sig.(p)	0,000

Tablo 2, veri setinin açıklayıcı faktör analizi (AFA) için uygunluğunu değerlendirmek üzere yapılan Bartlett Küresellik Testi ve Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Örneklem Yeterliliği Testi sonuçlarını sunmaktadır. KMO testi 0.872 değerini vererek yüksek düzeyde örneklem yeterliliğine işaret ederken, Bartlett Küresellik Testi p değerini 0.00 vererek korelasyon matrisinin faktör analizi için uygun olduğunu teyit etmiştir. Bu bulgular, veri setinin AFA yapmak için gerekli önkoşulları karşıladığını göstermektedir.

Bir sonraki aşamada, faktör türetme yöntemi olarak temel bileşenler analizi (PCA) seçilirken, faktör döndürme için varimax yöntemi kullanılmıştır. Maddelerin analize dahil edilmesi için minimum değer olarak 0.45 faktör yükü eşiği belirlenmiştir (Bayram, 2004: 136). Bu parametreler temelinde açıklayıcı faktör analizi süreci başlatılmıştır.

Tablo 3. Döndürülmüş Bileşenler Matrisi Sonuçları

Madde No	Maddeler	Faktör Yükleri
d1	Sendikalar bu ülkede pozitif bir güçtür.	0,830
d3	İşçi sendikalarının var olmasından memnuniyet duyarım.	0,827
d6	Çoğu insan işçi sendikası olmadan daha iyi durumda olurdu. (R)	0,820
d2	Eğer seçme şansım olsaydı bir işçi sendikasına üye olmazdım. (R)	0,812
d7	Çalışanlar bir sendikaya üye oldukları zaman durumları ciddi oranda daha iyi olur.	0,785
d4	Bu ülkede sendikalar olmasaydı insanlar yine de aynı durumda olurdu. (R)	0,756
d5	Bu ülkede emek hareketlerinden gurur duyarım.	0,670
Özdeğer		**4,341**
Açıklanan Toplam Varyans		**62,008**

R: Ters maddeler.

Tablo 3, döndürülmüş bileşenler matrisi sonucuna ilişkin bilgileri sunmaktadır. Analiz, ölçeğin faktör yükleri 0,670 ile 0,830 arasında değişen tek faktör tarafından tanımlandığını ortaya koymuştur. Ayrıca Tablo 3'de ölçekte yer alan soru maddeleri de gösterilmiştir. Ölçekte bu hali ile 3 ters madde yer almaktadır (2,4 ve 6. Sorular). Tek faktörden oluşan ölçeğin özdeğeri 4,341 olup; toplam varyansın %62.008'ini açıklamaktadır. Bu değer, sosyal bilimler araştırmalarında açıklanan varyans için yaygın olarak kabul edilen %50 eşiğini aşmakta (Beavers vd., 2013: 8) ve böylece ölçeğin yapı geçerliğinin yeterliliğini teyit etmektedir.

Açıklayıcı faktör analizi (AFA) ile belirlenen tek faktörlü yapıyı doğrulamak için AMOS 26 istatistik paket programı kullanılarak doğrulayıcı faktör analizi (DFA) gerçekleştirilmiştir. DFA'dan elde edilen model, tek faktör ile Genel Sendikal Tutum Ölçeği›nin ilgili maddeleri arasındaki ilişkileri gösteren Şekil 1'de sunulmuştur.

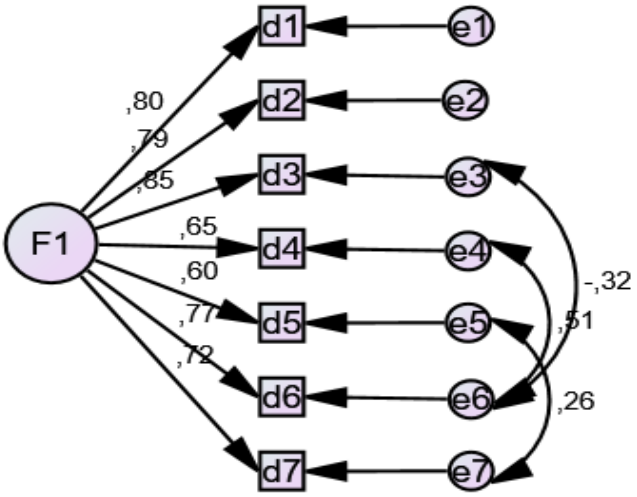

CMIN/df:1,924; AGFI:,957; GFI:,983; NFI:,985; CFI:,993; IFI:,993; TLI:,986; RMSEA:,051

Şekil 1. Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonucu Elde Edilen Model

AMOS 26 istatistik programı kullanılarak gerçekleştirilen DFA'nın modeli Şekil 1'de verilmiştir. Analizde iki temel unsur vurgulanmaktadır: Maddelerin standart regresyon katsayıları ve uyum iyiliği indeksi değerleri. Gürbüz'e (2021: 66) göre, standart regresyon katsayılarının 0,50 veya daha yüksek olması gerekmektedir. Bu çalışmada, standart regresyon katsayıları 0,60 ile 0,85 arasında değişmektedir ve bu kriteri karşılamaktadır.

Diğer yandan modelde uyum iyiliği değerlerini kabul edilebilir seviyelere yükseltmek ve ölçeğe sadık kalmak adına madde çıkartmamak için modifikasyon indekslerinden yararlanılmıştır. Bu doğrultuda öncelikle modelde uyum iyiliğini azaltan maddeler saptanmış; daha sonra bu maddeler arasında kovaryans hatalarının dikkate alınmaması için maddeler arasında kovaryanslar çizilmiştir (m3-m6, m4-m6 ve m5-m7). Böylelikle ölçeğin doğrulayıcı faktör analizi süreci tamamlanmıştır. Modelin uyum iyiliği indeks değerlerine göre değerlendirilmesi bir sonraki adımı oluşturmaktadır.

Tablo 4. Genel Sendikal Tutum Ölçeğinin Uyum İyiliği İndeksi Değerleri

İndeks	Eşik Değeri		Elde Edilen Değer
	İyi Uyum	Kabul Edilebilir Uyum	
CMIN/df	< 3	3< *CMIN/df*<5	1,924
RMSEA	< 0,05	0,05< *RMSEA*<0,08	0,051
CFI	>0,95	>0,90	0,993
NFI	>0,95	>0,90	0,985
IFI	<0,95	<0,90	0,993
TLI	<0,95	<0,90	0,986
GFI	>0,95	>0,90	0,983
AGFI	>0,90	>0,85	0,957

Kaynak: Schermelleh-Engel v.d., 2003: 52; Hooper v.d, 2008: 54-55; Hu ve Bentler, 1999: 4.

Doğrulayıcı faktör analizi ile elde edilen modele ilişkin uyum iyiliği indeks değerleri Tablo 4'te sunulmuştur. Sonuçlar modelin uyum indekslerinin aşağıdaki gibi olduğunu göstermektedir: *CMIN/df:* 1,924, *RMSEA:* 0.051, *CFI:* 0.993, *NFI:* 0.985, *IFI:* 0.993, *TLI:* 0.986, *GFI:* 0.983 ve *AGFI:* 0.957. Bu değerler *CMIN/df, CFI, NFI, IFI, TLI, GFI ve AGFI*'nin iyi uyum aralığında olduğunu, *RMSEA*'nın ise kabul edilebilir bir uyuma işaret ettiğini göstermektedir. Tablo 4'te özetlenen sonuçlar, tek faktör ve 7 maddeden oluşan Genel Sendikal Tutum Ölçeği›nin doğrulandığını teyit etmektedir. Bu durum, ölçeğin Türkçe versiyonunun amaçlanan yapıyı ölçmek için geçerli bir araç olduğunu göstermektedir.

Diğer yandan geçerliğe ek kanıt sunulması açısından ölçeğin yakınsak geçerlik değeri hesaplanmıştır. Bu doğrultuda ölçekte yer alan maddelerin çıkarılan ortalama varyans (AVE) değerlerinden yararlanılmıştır. AVE değeri, ölçekte yer alan maddelerin altta yatan yapıları temsil etme derecesini yansıtmaktadır. Bu analiz, Genel Sendikal Tutum Ölçeği'nin geçerliğini ve hedeflenen kavramları ölçmedeki etkinliğini doğrulamak için tamamlayıcı bir kanıt olarak hizmet etmektedir. Yakınsak geçerliğin sağlanması için çıkarılan ortalama varyans değerlerinin (AVE) 0,50 değerinden yüksek olması arzu edilmektedir (Bagozzi ve Yi, 1988: 82). Yapılan analiz sonucunda Genel Sendikal Tutum Ölçeği›nin çıkarılan ortalama varyans (AVE) değeri 0,62 olarak hesaplanmıştır. Bu değer ölçeğin yakınsak geçerliğe sahip olduğunu teyit etmekte ve amaçlanan yapıları ölçmedeki etkinliğini göstermektedir.

3.3. Güvenirlik

Genel Sendikal Tutum Ölçeği›nin güvenirliği Cronbach's Alpha içsel tutarlılık testi ve Birleşik Güvenirlik (CR) testi kullanılarak değerlendirilmiştir. Bu aşamada madde-toplam korelasyon değerleri ve madde silinmesi durumunda Cronbach's Alpha değerleri de incelenmiştir. Bu analizler, ölçeğin güvenirliğine ve işçilerin sendikalara yönelik tutumlarını ölçmedeki etkinliğine dair güçlü kanıtlar sunmaktadır. Yapılan analiz sonucunda Genel Sendikal Tutum Ölçeği'nin Cronbach's Alpha güvenirlik katsayısı 0,89 olarak hesaplanmıştır. Bu değerin 0,80 değerinin üzerinde olması ölçeğin yüksek derecede güvenilir olduğuna işaret etmektedir (Özdamar, 2002: 673). Ayrıca ölçeğin hesaplanan Birleşik Güvenirlik (CR) değeri 0,91 olarak hesaplanmıştır. Bu bilgiler ışığında 7 madde ve tek faktörden oluşan Genel Sendikal Tutum Ölçeğinin yüksek derecede güvenilir olduğu ve içsel tutarlığa sahip olduğu sonucuna varılmaktadır.

Tablo 5. Genel Sendikal Tutum Ölçeğinin Maddelerinin Güvenirlik Sonuçları

Maddeler	Madde-Toplam Korelasyonları	Madde Silindiğinde Cronbach's Alpha Değeri
m1	,749	,871
m2	,726	,874
m3	,744	,873
m4	,672	,882
m5	,558	,892
m6	,757	,869
m7	,689	,878

Tablo 5, Genel Sendikal Tutum Ölçeği'nin güvenirliğine ilişkin iki önemli sonuç sunmaktadır. İlk olarak, 0,558 ile 0,757 arasında değişen madde-toplam korelasyon değerleri gösterilmektedir. Bu değerlerin 0,30›un üzerinde olması ölçekteki maddelerin güçlü bir ayırt edici güce sahip olduğunu göstermektedir (De Vaus, 2002: 187). İkinci olarak, tabloda her bir maddenin ölçekten silinmesi durumunda elde edilen Cronbach Alfa değerleri gösterilmektedir. Analiz, herhangi bir maddenin rastgele silinmesinin ölçeğin iç tutarlılık katsayısını önemli ölçüde düşürmediğini ortaya koymaktadır.

4. SONUÇ

Sendikalar, gerek endüstri ilişkilerinin en önemli aktörleri olması; gerekse çalışma barışının sağlanmasında önemli bir toplumsal güç olması nedeni ile üzerinde dikkatle durulması gereken kuruluşların başında gelmektedirler. Buna rağmen sendikaların 1980'li yıllardan itibaren güç ve üye kaybettiği yadsınamaz bir gerçektir (Uçkan ve Kağnıcıoğlu, 2009: 36). Bu durumun ülkelerin sosyo-ekonomik yapısı, sendikaların içerisinde bulunduğu durum, işçilerin değişen özellikleri ve işyerinin özellikleri gibi çok sayıda nedeni olduğu ileri sürülmektedir (Akbıyık, 2012: 40). Sayılan bütün bu nedenlerin yanında şüphesiz işçilerin sendikalara bakış açısı; sendikalara yönelik olumlu ve olumsuz düşünce ve tutumları da sendikaların üye sayılarının düşmesinde önemli bir rol oynamaktadır (Urhan, 2005: 73). Bu bağlamda değerlendirildiğinde, işçilerin sendikalara karşı edindikleri tavırlar, tutumlar ve sendikaları nasıl gördükleri hatta sendikalar hakkında ne düşündüklerinin bilinmesinin ve araştırılmasının önemi ortaya çıkmaktadır.

McShane (1986) tarafından geliştirilen; bir toplumda yaşayan bireylerin sendikalara yönelik verdikleri duygusal tepki olarak ifade edilen ve 8 madde ile tek faktörden oluşan Genel Sendikal Tutum ölçeğinin Türkçe geçerlik ve güvenirlik çalışmasının yapılması bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Ölçekte yer alan 1 soru yapılan odak grup çalışmasında anlaşılır olmadığı gerekçesi ile araştırmadan çıkarılmıştır. Çalışma ile sendikal tutumlarla ilgili geçerli ve güvenilir bir ölçme aracının Türkçe literatüre kazandırılarak katkı sunulması hedeflenmektedir.

Genel Sendikal Tutum Ölçeğinin incelenmesi, geçerlik ve güvenirlik olmak üzere iki aşamalı bir yapı ile gerçekleştirilmiştir. Geçerlik değerlendirmesi, iki akademik uzmanla yapılan görüşmeleri içeren bir dil geçerliği çalışmasıyla başlamıştır. Çevrilen maddelerin açık ve anlaşılır olduğu teyit edildikten sonra, açıklayıcı faktör analizi (AFA) ve doğrulayıcı faktör analizini (DFA) içeren yapı geçerliği aşamasına geçilmiştir. Açıklayıcı faktör analizi sonucunda faktör yükleri 0670 ile 0,830 arasında değişen ve toplam değişkenliğin %62,008'ini açıklayan tek faktörlü bir yapı ortaya çıkmıştır. Nitekim McShane tarafından yapılan orijinal ölçeğin açıklayıcı faktör analizinde de tek faktörden oluşan ve toplam değişkenliğin %69,7'sini açıklayan bir yapı ortaya çıkmıştır.

Yapılan doğrulayıcı faktör analizi sonucunda elde edilen yapıda ise, maddelerin standart regresyon katsayılarının 0.60 ile 0,85 arasında değerler aldığı tespit edilmiştir. Ayrıca elde edilen uyum iyiliği indeksi değerlerinin iyi uyum sergilediği sonucuna varılmıştır (*CMIN/df:* 1,924, *RMSEA:* 0.051, *CFI:* 0.993, *NFI:* 0.985, *IFI:* 0.993, *TLI:* 0.986, *GFI:* 0.983 ve *AGFI:* 0.957). Yakınsak geçerlik için hesaplanan çıkarılan ortalama varyans değerinin (AVE) de 0,50 değerinden yüksek olduğu tespit edilmiştir (0,620).

Ölçeğin güvenirlik analizi Cronbach's Alpha içsel tutarlık testi, madde-toplam korelasyonları ve madde silinmesi halinde Cronbach's Alpha değerleri incelenerek test edilmiştir. Ölçeğin Cronbach's Alpha katsayısının

0,89 olduğu görülmüştür. McShane tarafından orijinal çalışmada yapılan güvenirlik analizinde ölçeğin Cronbach's Alpha katsayısı 0,94 olarak hesaplanmıştır. Ayrıca ölçek birleşik güvenirlik (CR) testine tabi tutulmuştur. Yapılan analiz sonucunda ölçeğin CR değeri ise 0,91 hesaplanmıştır. Bu katsayılar değerlendirildiğinde ölçeğin yüksek derecede güvenilir olduğu ve içsel tutarlığa sahip olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca ölçeğin madde-toplam korelasyon değerlerinin 0,558 ile 0,757 arasında değiştiği ve ölçekten madde silinmesi durumunda ölçeğin içsel tutarlılığının anlamlı bir şekilde azalmadığı saptanmıştır. Yapılan bütün analizler; McShane (1986) tarafından geliştirilen, 7 maddeden oluşan Genel Sendikal Tutum Ölçeği'nin Türkçe dilinde geçerli ve güvenilir bir ölçek olduğuna işaret etmektedir. Ölçekteki maddelerin ortalama puanı arttıkça sendikalara yönelik tutumların arttığı sonucuna varılmaktadır.

Bu açıdan çalışanların sendikal tutumlarının nicel olarak ölçülmesinin pratik ve teorik katkıları olacaktır. Öncelikle bu konuda nicel bir ölçüm aracının olması, sendika üyesi olan veya sendika üyesi olmayan çalışanların sendikal tutumlarında zaman içinde meydana gelecek değişikliklerin incelenmesi için kullanılabilir. Ayrıca sendikal tutumların, sendikaya üye olma isteği veya sendikal faaliyetlere katılım gibi değişkenlerle ilişkilerinin incelenmesi için faydalanılabilir.

Son olarak mevcut araştırmanın bazı kısıtları bulunmaktadır. Bunlardan ilki zaman ve coğrafi kısıtlardır. Araştırma Haziran-Temmuz 2024 tarihleri arasında Trabzon ilinde gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın daha geniş bir zaman diliminde ve daha fazla ilde gerçekleştirilmesi faydalı olacaktır. Araştırmanın ikinci kısıtı araştırmanın örneklem sayısı ile ilgilidir. Araştırmada ulaşılan örneklem sayısı araştırma için yeterli olsa da daha fazla katılımcıya ulaşılması araştırmanın niteliğini arttıracaktır. Üçüncü kısıt örneklem seçimi ile ilgilidir. Araştırma için kamuda çalışan sendikalı işçiler seçilmiştir. Sonraki araştırmalar için özel sektörde çalışan işçilerin araştırmaya dahil edilmesi faydalı olacaktır. Doğrulayıcı faktör analizinde kullanılan istatistik programı araştırmanın dördüncü kısıtını oluşturmaktadır. Araştırmada AMOS 26 istatistik programı kullanılmıştır. LİSREL gibi farklı istatistik paket programlarının kullanılması araştırmanın farklı sonuçlar ortaya çıkarabileceği unutulmamalıdır.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Ajzen, I., ve Fishbein, M. (1977). "Attitude-Behavior Relations: A Theoretical Analysis And Review of Empirical Research", *Psychological Bulletin*, 84(5), 888–918.

Akbıyık, N. (2012). "Sendika Üyeliği ve Sendikal Bağlılığı Etkileyen Unsurlar", *Hikmet Yurdu*, 5(9), 37-64.

Aydoğan, A, (2019). *Y Kuşağının Sendikalar Hakkındaki Tutumları: Süleyman Demirel Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğrencileri Üzerine Bir Uygulama.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi.

Bagozzi, R.P. ve Yi, Y. (1988). "On The Evaluation Of Structural Equation Models", *Journal of the Academy of Marketing Science*, 16(1), 74-94.

Barling, J. E., Kelloway, K. ve Bremermann, E. H. (1991). "Preemployment Predictors Of Union Attitudes: The Role Of Family Socialization And Work Beliefs", *Journal of Applied Psychology*, 76(5), 725-731.

Bayram, N. (2004). *Sosyal Bilimlerde SPSS İle Veri Analizi*, Ezgi Kitabevi, Bursa.

Beavers, A. S., Lounsbury, J. W., Richards, J. K., Huck, S. W. Skolits, G. J., ve Esquivel, S. L. (2013). "Practical Considerations For Using Exploratory Factor Analysis İn Educational Research", *Practical Assessment, Research & Evaluation,* 18(6), 1-13.

Chang, Tracy F.H., (2003). "A Structural Model Of Race, Gender, Class, And Attitutes Toward Labor Unions", *The Social Science Journal*, 40, 189-200.

Cornfield, D. B., ve Kim, H. (1994). "Socioeconomic Status And Unionization Attitudes in The United States", *Social Forces*, 73(2), 521–532.

De Vaus, D. A. (2002). *Surveys in Social Research*, Allen & Unwin, Australia.

Debono, M. (2019). "Attitudes Towards Trade Unions İn Malta", *Economic and Industrial Democracy*, 40(4), 997-1017.

Dekker, I., Greenberg, L. ve Barling, J. (1998). "Predicting Union Attitudes in Student Part-Time Workers", *Canadian Journal of Behavioural Science*, 30, 49-55.

Dundon, T. (2002). "Employer Hostility to Union Organising in the UK", *Industrial Relations Journal*, 2002, 33(3), 234-245.

Dursun, S. (2014). "Üniversite Öğrencilerinin Sendikalara Yönelik Tutumları" *Istanbul Journal of Sociological Studies,* 49, 33-46.

Dursun, S.; Yıldız Bağdoğan, S. ve Aytaç, S. (2021). *Sosyal Yaşamda Birey, Sosyal Psikolojiye Giriş*, Doya Yayınevi, Bursa.

Erduran, B. (2024). *Sendikal Tutumun İş Motivasyonu Üzerindeki Rolü: Kamu Çalışanları Üzerine Bir Araştırma.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi.

Gallagher, G. ve Strauss, G. (1991). "Union Membership Attitudes and Participation." *IRLE Working Paper*, 29-91.

Grıffın, L. ve Brown, M. (2011). "*Second Hand Vıews? Young People, Socıal Networks And Posıtıve Unıon Attıtudes*" *Labour And Industry*, 22(1–2), 83-101.

Groot W. ve van den Berg A. (1994). "Why Union Density Has Declined", E*uropean Journal of Political Economy* 10(4), 749-763.

Gürbüz, S. (2021). *Amos* ile *Yapısal Eşitlik Modellemesi*, 2. Baskı, Seçkin Yayınevi, Ankara.

Hills, S. M. (1985). "The Attitudes of Union and Nonunion Male Workers toward Union Representation", *ILR Review*, 38(2), 179-194.

Hooper, D. Coughlan, J. ve Mullen, M. (2008). "Structural Equation Modelling: Guidelines For Determining Model Fit", *Electronic Journal of Business Research Methods*, *6(1),* 56-60.

Hu, L., Bentler, P. (1999). "Cutff Criteria For Fit Indexes İn Cavariance Structure Analysis: Conventional Criteria Versus New Alternatives", *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 6(1), 1-55.

Ikhide, Juliet .E. (2017). *Public Attitudes Towards Unions*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Doğu Akdeniz Üniversitesi.

Kanyılmaz Polat, E., Ayas, S., ve Hamarat, B. (2021). "Mesleki Sonuç Beklentisinin Sendikal Farkındalık ve Sendikal Tutuma Olan Etkisi: İİBF Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 80, 139-174.

Kelloway, E. K. ve Newton, T. (1996) "Preemployment Predictors Of Union Attitudes: The Effects Of Parental Union And Work Experiences", *Canadian Journal of Behavioral Science*, 28, 113-120.

Keser, A., Öngen Bilir, K., ve Aytaç, S. (2017). "Niceliksel İş Yükü Envanterinin Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması", İş-Güç Endüstri İlişkileri Dergisi, 19(2), 55-78.

Kıroğlu, F. (2019). Perakende Sektöründe Çalışanların Sendikal Örgütlenmeleri: Çanakkale İli Örneği. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.

Kline, R. B. (2013). "Exploratory and Confirmatory Factor Analysis". *Applied Quantitative Analysis In The Social Sciences* (Ed: Y. Petscher ve C. Schatsschneider), Routledge, New York.

LaCaille, L. (2013). "Theory of Reasoned Action. In: Gellman". *Encyclopedia of Behavioral Medicine* (Ed: M.D., Turner, J.R). Springer, New York.

McAleese, O. ve Day, M. V. (2022). "Some Psychological Determinants of Broad Union Attitudes", *Journal of Social and Political Psychology*, 10(2), 588-606.

McShane, S. L. (1986). "General Union Attitude: A Construct Validation", *Journal of Labor Research*, 3(4), 403-417.

Millioğulları Kaya, Ö. (2015). *Konfederasyonlara Göre İşçilerin Sendikal Tutumları ve Sendikaya Bağlılıkları Üzerine Bir Alan Çalışması*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi.

Newton, L. A. ve Shore, L. M. (1992). "A Model of Union Membership: Instrumentality, Commitment, and Opposition", *The Academy of Management Review*, 17(2), 275–298.

Özdamar, K. (2002). *Paket Programlar İle İstatistiksel Veri Analizi,* 4. Baskı, Kaan Kitabevi, Eskişehir.

Perez-Ahumada, P. ve García-Castro, J. D. (2024). "Subjective İnequality And Attitudes To Labor Unions: Evidence From Latin America", *Research in Social Stratification and Mobility*, 93, 1-10.

Petty, Richard E., Wegener, Duane T., Fabrigar, Leandre R. (1997). "Attıtudes and attıtude Change", *Annu. Rev. Psychol*., 48, 609-647.

Sarkar, S. (2012), "Determinants Of Employees' Attitudes Toward Union Membership in India", *Journal of World Business*, 47(2), 240-250.

Schermelleh-Engel, K., Moosbrugger, H. ve Müller, H. (2003). "Evaluating The Fit Of Structural Equation Models: Tests Of Significance And Descriptive Goodness-Of-Fit Measures", *Methods of Psychological Research Online,* 8(2), 23-74.

Schnake, M. E., Dumler, M. P. ve Moates, K. N. (2016). "The Effect of Union Protest Behavior on Attitudes Toward Unions: An Experimental Analysis", American Journal of *Management*, 16(2), 90-97.

Seçer, B. (2009), "Kadınların Sendikalara Yönelik Tutumları ile Cinsiyet Ayrımcılığı Algılarının Sendika Üyesi Olma İsteğine Etkisi", Çalışma ve *Toplum*, 4, 27-60.

Taşova, S. (2019). Öğretim Elemanlarının Sendikal Tutum ve Bağlılıkları: Yalova Üniversitesi Örneği. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yalova Üniversitesi.

Trentini M. (2022). "Political Attitudes, Participation and Union Membership in the UK", *Industrial Relations Journal* 53(1), 19-34.

Uçkan, B. ve Kağnıcıoğlu, D. (2009); "İşçilerin Sendikalara İlişkin Algı ve Tutumları: Eskişehir Örneği", Çalışma ve Toplum, 3, 35-56.

Uğurlu, C. T. ve Arslan, C. (2019). "Sendikal Tutum Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması", İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 6(11), 78-90.

Urhan, B. (2005), "Türkiye'de Sendikal Örgütlenmede Yaşanan Güven ve Dayanışma Sorunları", Çalışma ve Toplum, 1, 57-87.

Visagie JC., Uys, M., Linde, HM. ve Havenga, W. (2012). "A Comparative Analysis Of Current Trade Union Trends in The European Union And South Africa", *African Journal of Business Management,* 6(44), 11095–11109.

Williams, B., Onsman, A. ve Brown, T. (2010). "Exploratory Factor Analysis: A five-step Guide For Novices", *Journal of Emergancy Primary Health Care,* 8(3), 1-13.

Ek 1. Genel Sendikal Tutum Ölçeği

Aşağıda yer alan ifadelerden size en uygun olanı işaretleyiniz.		**1.Kesinlikle Katılmıyorum**	**2.Katılmıyorum**	**3. Kararsızım**	**4.Katılıyorum**	**5.Kesinlikle Katılıyorum**
1	Sendikalar bu ülkede pozitif bir güçtür					
2	Eğer seçme şansım olsaydı bir işçi sendikasına üye olmazdım					
3	İşçi sendikalarının var olmasından memnuniyet duyarım					
4	Bu ülkede sendikalar olmasaydı insanlar yine de aynı durumda olurdu.					
5	Bu ülkede emek hareketlerinden gurur duyarım					
6	Çoğu insan işçi sendikası olmadan daha iyi durumda olurdu.					
7	Çalışanlar bir sendikaya üye oldukları zaman durumları ciddi oranda daha iyi olur.					

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş:03.01.2025 **√Accepted/Kabul:**28.05.2025
DOI: 10.30794/pausbed.1612995
Research Article/Araştırma Makalesi

Rakhymbayeva, A. (2025). "Nümizmatik Veriler Işığında Altın Orda Döneminde Saraycık'ın Tarihine Dair Bir İnceleme", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 70, 13-27.

NÜMİZMATİK VERİLER IŞIĞINDA ALTIN ORDA DÖNEMİNDE SARAYCIK'IN TARİHİNE DAİR BİR İNCELEME

Aizhan RAKHYMBAYEVA*

Öz

Bu çalışma, nümizmatik veriler ışığında Saraycık'ın tarihsel gelişimini inceleyerek, Altın Orda Devleti'nin siyasi yapısı ve politikalarının bu şehir üzerindeki etkilerini ve madenî paralara yansımalarını analiz etmeyi amaçlamaktadır. Altın Orda'nın önde gelen siyasi ve ekonomik merkezlerinden biri olan Saraycık, hanedan mücadeleleri, para reformları ve Moğol İmparatorluğu'ndan bağımsızlaşma süreçlerinde stratejik bir rol üstlenmiştir. Çalışmada, Altın Orda hanları döneminde basılan sikkeler, kronolojik olarak ele alınmış ve bu sikkelerin, dönemin siyasi politikaları, ekonomik yapısı ve İslamî etkiler doğrultusunda nasıl şekillendiği incelenmiştir.

Araştırma, Saraycık'ın Altın Orda Devleti'nin politik ve ekonomik yapısının bir yansıması olduğunu ve sikkelerin, bu süreçlerin anlaşılmasında temel bir kaynak niteliği taşıdığını ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, Saraycık'ın tarihsel önemi, Altın Orda'nın iç dinamiklerine ve uluslararası ekonomik ilişkilerine ışık tutmasıyla ilişkilendirilmektedir.

Anahtar kelimeler: *Saraycık, Altın Orda, Nümizmatik veri, Sikke, Tarih.*

A STUDY OF THE HISTORY OF SARAYCIK IN THE GOLDEN HORDE PERIOD IN THE LIGHT OF NUMISMATIC DATA

Abstract

This study aims to analyze the historical development of Saraychik through numismatic data, examining the impact of the Golden Horde's political structure and policies on this city and their reflections on coinage. As one of the prominent political and economic centers of the Golden Horde, Saraychik played a strategic role in dynastic struggles, monetary reforms, and the processes of gaining independence from the Mongol Empire. The study chronologically examines the coins minted during the reigns of the Golden Horde khans and investigates how these coins were shaped by the political policies, economic structure, and Islamic influences of the period.

The research reveals that Saraychik represents a reflection of the political and economic structure of the Golden Horde and demonstrates that coins serve as a fundamental source for understanding these processes. Consequently, the historical significance of Saraychik is explained by its ability to shed light on the internal dynamics of the Golden Horde and its international economic relations.

Keywords: *Saraycik, Golden Horde, Numismatic data, Coin, History.*

*Dr., Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, ANKARA.
e-posta:aizhan.rakhymbayeva@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0001-5856-8561)

1. GİRİŞ

Saraycık, Cüçi Ulusu'nun ilk yıllarında inşa edilmiş olup, Altın Orda Devleti'nin İrtiş Nehri'nden Tuna Nehri'ne kadar uzanan geniş coğrafyasını idari ve stratejik açıdan destekleyen önemli şehirlerinden biri olmuştur. Bu şehirler, başlangıçta hanedan üyeleri, noyanlar ve diğer idareciler için sarayların ve idari yapıların inşa edildiği merkezler olarak planlanmıştır. Ancak zamanla bu merkezî yapılar etrafında zanaatkârlar, tüccarlar, serbest meslek sahipleri ve farklı sosyal gruplardan insanların yerleşimleriyle birlikte şehirler daha geniş ve karmaşık bir yapıya bürünmüştür. Saraycık, bu tür şehirlerin önde gelen bir örneği olarak Altın Orda'nın siyasi, idari ve ekonomik organizasyonunda önemli bir konumda yer almıştır (Fedorov-Davıdov, 1976: 114).

Saraycık şehrinin kalıntıları, günümüzde Kazakistan'ın batısında, Atırau şehrinin yaklaşık 50 kilometre uzağında, Yayık Nehri'nin sağ yakasında yer almaktadır (Tasmagambetov ve Samaşev, 2001: 55), (Şekil 1). Saraycık'a ilişkin bilinen en erken kayıt, Arap gezgini İbn Battuta'ya aittir. 1333-1334 yıllarında Saraycık'ı ziyaret eden İbn Battuta'nın kitabında bu şehrin adı Saraycuk olarak geçmektedir. O, "Cûk" kelimesinin küçük anlamına geldiğini belirterek Saraycık'ı "Saray'ın küçük versiyonu" olarak tanımlamış ve onun Ulu Su (Yayık) dedikleri, muazzam büyüklükte bir nehrin kıyısında kurulduğundan bahsetmiştir (Battuta, 2004: 399). Tarihî kaynaklarda yer alan bilgilere göre bu şehir, Batu Han (1227-1255) tarafından kurulmuştur. Bu bağlamda, Ebülgazi Bahadır Han (1644-1664) şu ifadeleri aktarmaktadır: "Berke Han, han olduktan sonra ulu şölenler düzenleyip çok armağanlar dağıttı... Sonunda bir gün atlanıp ağabeyinin (Batu Han) kurduğu Saraycık şehrine gitti. Burada, Buhara'dan çok kervan geldiğini gördü" (Ebülgazi Bahadır Han, 2020: 130).

Şekil 1. Saraycık Yerleşimi (Kazakistan Saraycık Devlet Tarihi ve Kültürel Müzesi ve Koruma Alanı).

Saraycık şehrine dair bir başka kayda, Ötemiş Hacı'nın *Cengiz-name* adlı eserinde rastlanmaktadır. Ötemiş Hacı'nın aktardığına göre Saraycık, Berke Han'ın tahta çıkış sürecinde stratejik bir öneme sahip olmuştur. Berke Han, Buhara'dan bir şeyhin duasıyla tahta çıktığında, Ürgenç'ten Saraycık'a kadar olan süreçte çevresinde 500 kişilik bir grup toplanmış; ancak Saraycık'tan itibaren bu sayı artarak 1500 kişiye ulaşmıştır. Ötemiş Hacı, bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: "Ürgenç'ten Saraycık'a gitti. Söylerler (ki), Saraycık'a gittiğinde 500 kişi toplandılar. Saraycık'tan geçtiler, İtil Nehri'nin kıyısına varıncaya kadar da 1500 kişi toplandılar" (Ötemiş Hacı, 2020: 42).

Avrupa ile Asya arasında uzanan kıtalararası kervan yolunun işlevselliğini destekleyen stratejik coğrafi konumu, bu şehrin hızlı gelişimine önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Saraycık, Avrupa ülkelerinden ve Altın Orda'nın başkentleri olan Saray Batu ve Saray Berke şehirlerinden Harezm, İran, Hindistan ve Çin şehirlerine uzanan transkıtasal kervan yolunun güvenliğini sağlamıştır. Bu güzergâh, XIII. ve XIV. yüzyıllarda Doğu ile Batı arasındaki en önemli ticaret yollarından biri olmuştur (Dzhanguzhiyev vd., 2024: 187).

Gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar, Saraycık'ın Altın Orda'nın kuzey bölgeleriyle hem Yayık Nehri boyunca uzanan kara yolları hem de nehir taşımacılığı aracılığıyla yoğun bağlantılara sahip olduğunu ortaya koymuştur. Özellikle orman ve taş malzemelerden yapılmış inşaat unsurlarının, sarayların ve zengin konutların dekoratif iç mekânlarında kullanılan taş ve demirden işlenmiş mimari parçaların varlığı, bu ilişkinin açık bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir (Samaşev vd., 2006: 81).

Altın Orda döneminde, siyasi olaylar ve hanların politikaları yalnızca yazılı kaynaklarda değil, aynı zamanda basılan madeni paralarda da etkisini göstermiştir. Madeni paralar, bir yandan dönemin ekonomik dinamiklerini yansıtırken, diğer yandan hanedan otoritesinin ve siyasi süreçlerin izlerini taşımaktadır. Bu bağlamda, Altın Orda'nın önemli ticaret ve kültür merkezlerinden biri olan Saraycık, hem siyasi hem de ekonomik olayların şekillendiği bir şehir olarak dikkat çekmektedir. Şehrin yazılı kaynaklarda sınırlı bir şekilde yer alması, tarihî ve siyasi süreçleri anlamada arkeolojik bulguları ve özellikle nümizmatik materyalleri temel bir kaynak hâline getirmiştir.

Saraycık'ta bulunan sikkeler hanların politikalarının ve siyasi güç mücadelelerinin ekonomik sistem üzerindeki etkilerini ortaya koymakta; şehrin Altın Orda içindeki stratejik ve siyasi konumuna ışık tutmaktadır. Ancak, nümizmatik çalışmalar genellikle sikkelerin fiziksel özelliklerine odaklanarak arkeolojik analizler yapmaktadır. Bu da üzerlerindeki detayların tarihsel bağlamla ilişkisinin yeterince ele alınamamasına sebep olmaktadır. Bu durum, sikkelerin hem bir belge hem de tarihî süreçlerin bir yansıması olarak kullanımını sınırlamaktadır. Bu çalışma, bu eksikliği gidermek amacıyla, nümizmatik veriler üzerinden Saraycık'ın tarihî süreçlerini analiz etmeye ve sikkelerin Altın Orda'nın siyasi yapısı ve politikalarıyla olan ilişkisini incelemeye odaklanmaktadır.

Son yıllarda elde edilen yeni nümizmatik materyaller ve artan kazı çalışmaları, Saraycık'ın tarihî, ekonomik ve siyasi yapısına ilişkin daha derinlemesine ve kapsamlı bir değerlendirme yapılmasına olanak sağlamış; Altın Orda dönemi içindeki konumunun yeniden yorumlanmasına zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda, çalışma, nümizmatik veriler aracılığıyla Saraycık'ın tarihî süreçlerini analiz ederek, Altın Orda'nın siyasi yapısının ve politikalarının bu şehre ve basılan paralara nasıl yansıdığını değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Saraycık şehri üzerine arkeolojik araştırmalar, XIX. yüzyılın 30'lu yıllarında başlamış ve zamanla gelişmiştir. 1937'de N.K. Arzyugov, 1950'de A.H. Margulan ve sonraki dönemlerde diğer araştırmacılar tarafından Saraycık'ta gerçekleştirilen kazılara dayanan bilimsel yayınlar, nümizmatik materyalin incelenmesini büyük ölçüde ihmal etmiştir. Çeşitli çalışmalarda Saraycık'ta bulunan sikkelere ilişkin bilgiler yalnızca münferit buluntular bağlamında ve sınırlı bir şekilde ele alınmıştır (Fedorov-Davıdov, 1965: 216).

Altın Orda dönemi Saraycık yerleşiminin sistematik incelenmesi, 1996 yılında Batı Kazakistan Arkeoloji Ekspedisyonu tarafından Zaynolla Samaşev'in liderliğinde başlamış (Gonçarov, 2001: 179) ve aralıklarla 2022 yılına kadar devam etmiştir (Samaşev, 1998; Tasmagambetov ve Samaşev, 2001; Samaşev vd., 2006; Samaşev ve Plahov, 2017; Petrov vd., 2022; Petrov vd., 2023; Ahmetova vd., 2022).

Saraycık, kültürel katmanlarının oluşum süreci karmaşık ve çok katmanlı bir yapıya sahip olan bir yerleşimdir. Bölgede gerçekleştirilen kazılarda bronz çağına ait taş araçlar ve erken demir çağına ait ok uçları gibi buluntular tespit edilmiştir. Bununla birlikte XI-XII. yüzyıllara tarihlenen konut kalıntılarının ve el yapımı seramik parçalarının varlığı, Saraycık'ın bu dönemlerde bir yerleşim yeri olarak kullanılmaya başlandığını göstermektedir. Ancak şehrin sistematik bir yerleşim merkezi hâline gelmesi, Altın Orda dönemine rastlamıştır (Samaşev vd., 2006: 81). Şehir, yüzyıllar boyunca farklı dönemlerde gelişim ve gerileme süreçlerinden geçmiş; yıkımların ardından genellikle geniş çaplı yeniden inşa ve planlama faaliyetleri gerçekleşmiştir. Uzun süreli yerleşim faaliyetleri sonucunda yalnızca doğal toprak katmanları değil, aynı zamanda önceki dönemlere ait kültürel katmanlar da yer değiştirmiştir. Bunun yanı sıra, yapı malzemesi temini amacıyla bazı kültürel katmanlarda kazıların yapılması, katmanların analizini daha da zorlaştırmıştır. Sokak yüzeylerinin, çevredeki avlu ve iç mekânlara kıyasla farklı yüksekliklerde bulunması ise topografik ve stratigrafik çalışmaların karmaşıklığını artırmıştır (Petrov vd., 2023: 858). Bu bağlamda nümizmatik materyaller, katmanların kronolojisinin ve fonksiyonlarının tespitinde belirleyici bir unsur olarak ön plana çıkmaktadır.

2000'li yılların başında gerçekleştirilen kazılarda yaklaşık 1000 adet sikke bulunmuş ve bu buluntular E. Yu. Gonçarov tarafından incelenerek sonuçları yayımlanmıştır (Gonçarov, 2005: 9-12). Z. Samaşev, arkeolojik çalışmaları sonucunda sikkelerin türlerini, dolaşımını ve ekonomik sistemdeki yerini analiz ederek Altın Orda'nın ekonomik dinamiklerine ışık tutmuştur (Samaşev vd., 2006). Kazılarda elde edilen yaklaşık 500 sikke, Almatı'daki Kazakistan Cumhuriyeti Merkez Devlet Müzesi'ne devredilmiş ve kataloglanmıştır. 1996-2022 yılları arasında yürütülen yoğun arkeolojik kazılar sırasında, XIV. yüzyıla tarihlenen toplam sekiz sikke definesi tespit edilmiştir. Bu definelerden toplam 392 adet gümüş ve bakır sikke elde edilmiştir. (Petrov vd., 2023: 866).

2. SARAYCIK'TA BULUNAN SİKKELER VE TARİHSEL ÖNEMİ

Saraycık yerleşim alanında şimdiye kadar tespit edilen en erken tarihli sikke, Batu Han'ın torunu Mengü Timur (1266-1282) dönemine ait bir dirhemdir. Bu sikke, yerleşim yerinin kültürel katmanlarının en alt kısmında bulunmuş olup İtil üzerindeki Ükek şehrinde darp edilmiştir (Şekil 2). Mengü Timur'un hükümdarlığı sırasında, Altın Orda Hanlığı ilk kez doğrudan kendi adını taşıyan sikkeler bastırmaya başlamış, böylece hanlık otoritesi parasal sembollerle de görünür hâle gelmiştir. İlk örnekler 1266/67 yıllarında Kırım'da basılmış; ardından Bulgar ve Solhat (Kırım) gibi merkezlerde bu uygulama yaygınlık kazanmıştır (Ağat, 1976: 46). Ayrıca Saray, Bilyar, Kerman ve Harezm gibi şehirlerde de anonim sikkeler darp edilmiştir (Savelyev, 1858: 269; Singatullina, 2003: 32-37). Ükek dirhemleri genellikle ince yapılı ve düşük kaliteli gümüşten üretilmiştir. Bu döneme ait sikkelerde ilk kez Cüçi Ulusu'nun hanının adına rastlanmıştır. Daha önceki dönemlerde ise sikkeler Halife Nâsir Li-Dinillâh'ın adıyla darp edilmiştir. G.A. Fedorov-Davıdov'a göre, bu tür sikkeler Berke Han (1257-1266) döneminde basılmış ve İslamî fikirlerin Cüçi Ulusu içerisinde benimsenmesini ve yayılmasını teşvik eden bir araç niteliği taşımıştır (Fedorov-Davıdov, 2003: 10).

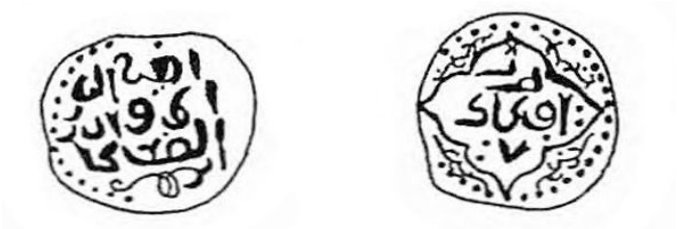

Şekil 2: Saraycık'ta bulunan, Ükek şehrinde basılmış Mengü Timur dönemine ait gümüş sikke örneği. Görselde sikkenin ön ve arka yüzü yer almaktadır. Ağırlığı 0,732 gramdır (Singatullina, 2003: 127, № 246).

Diğer dirhemler anonim olarak darp edilmiş olmakla birlikte, bazı örneklerde Cengiz Han sülalesine ait tamgalar yer almıştır (Şekil 3). Bu dönemde Altın Orda, hâlâ merkezi Karakurum'da bulunan Moğol İmparatorluğu'nun bir parçasıydı. Ancak Berke Han döneminde Cüçi Ulusu'nun Moğol İmparatorluğu'ndan ayrışma süreci başlamış ve bu sürecin bir sonucu olarak sikkelerde İslamî semboller görülmeye başlanmıştır. Mengü Timur döneminde, Altın Orda hanlarının isimlerinin yer aldığı ilk sikkeler basılmıştır. Bu sikkelerde ayrıca "sultan" ve "yüce" gibi İslamî unvanlar ve sıfatlara da yer verilmiştir (Fedorov-Davıdov, 2003: 12).

Şekil 3. Saraycık'ta bulunan, anonim gümüş sikke örneği. Görselde sikkenin ön ve arka yüzü yer almaktadır. Çapı 15 mm, ağırlığı 0,9 gramdır (İvanov, 2000: 31).

Saraycık'ta bulunan ve XIII. yüzyılın sonlarına tarihlenen sikkelerden bir kısmı, Mengü Timur'un oğlu Tokta Han'ın (1290-1312) adıyla ilişkilendirilmektedir (Şekil 4). Bu sikkeler, tarihsel açıdan önemli bir kaynak olarak kabul edilmektedir. Ebülgazi Bahadır Han'ın aktardığına göre Tokta Han ve babası Mengü Timur'un mezarları Saraycık'ta bulunmaktadır (Ebülgazi Bahadır Han, 2020: 130). Ayrıca Altın Orda'nın diğer hükümdarlarından Canibek ve Berdibek Hanların da Saraycık'ta defnedildiği bilinmektedir. Z. Samaşev, Saraycık'ın öneminin, Altın Orda hanlarının defnedildiği bir panteon hâline gelmesiyle daha da pekiştiğini belirtmektedir (Tasmagambetov ve Samaşev, 2001: 71). Bu durum, Saraycık'ın yalnızca siyasi bir merkez değil, aynı zamanda Altın Orda hanedanı için derin manevi değer taşıyan bir yer olduğunu göstermektedir.

Şekil 4. Saraycık'ta bulunan, Harezm'de basılmış Tokta Han dönemine ait bir gümüş sikke örneği. Görselde sikkenin ön ve arka yüzü yer almaktadır. Çapı 19 mm, ağırlığı 1,2 gramdır (Singatullina, 2003: 127, № 246).

Tokta Han'ın iktidara yükselişi, uzun ve zorlu bir süreç olarak dikkat çekmektedir. O, 1290 yılında birkaç yıl süren yoğun ve kanlı mücadeleler sonucunda Nogay'a karşı üstünlük sağlamış (Kurat, 1992: 129) ve 1299 yılında Nogay'ı kesin olarak mağlup ederek Altın Orda'nın mutlak hükümdarı olmuştur (Kamalov, 2009: 88-89). Bu süreçte Tokta Han'ın, Nogay'ın nüfuzunun güçlü olduğu Kırım ulusu ve Bulgar gibi Cüçi Ulusu'nun merkez bölgelerinden uzaklaşarak Saraycık'ta yandaşlarını örgütlediği ve taht mücadelesine yönelik hazırlıklarını burada yürüttüğü değerlendirilmektedir (Savelyev, 1858: 183). Tokta Han'ın hükümdarlık dönemine tarihlenen ve Saraycık'ta bulunan sikkeler arasında Hülâgû Hanedanı'na ait örnekler de yer almıştır. Bu sikkelerin Saraycık'a ulaşmasının büyük olasılıkla Altın Orda ile İran arasında gelişen ticari-ekonomik ve askeri-siyasi ilişkilerin bir sonucu olduğu düşünülmektedir (Samaşev vd., 2006: 82). Dönemin ilgi çekici yönlerinden biri de Tokta Han'ın, Müslüman olmadığı hâlde paralarında İslamî sembollere ve unvanlara yer vermesidir (Kalan, 2012: 27). Bu tercih, onun İslâmî geleneklerle siyasal meşruiyet arasındaki ilişkiyi gözeten bir politika izlediğini göstermektedir.

Hülâgû ordularının İran'ı ele geçirmesinin ardından, Berke Han ile Hülâgû Han arasında Azerbaycan'ın verimli toprakları üzerinde başlayan mücadele, yüzyıl boyunca tarafların değişen başarılarıyla devam etmiştir (Kamalov, 2003: 39-41; Bostancı, 2021: 99; Orta, 2014: 63). Bu süreçte ortak çıkarlar ortaya çıktığında, taraflar arasında zaman zaman ateşkes yapılmıştır. Bu ortak çıkarlar, İran ve Cüçi Ulusu hanlarının göçebe aristokrasinin saldırgan tutumlarına karşı koyarak ele geçirilen toprakların etkin bir şekilde kullanılmasını sağlama çabalarını, ekonomik benzerlikleri, idarî yapıdaki ortak yönleri ve para ilişkilerini kapsamıştır. Hem İran'da hem de Cüçi Ulusu'nda temel para birimi dinar olup bir dinar altı dirheme eşit kabul edilmiştir. Sikkeler üzerinde benzer motiflere rastlanmıştır; yükselen güneşle birlikte aslan figürü ve geometrik rozetler gibi tasarımlar her iki devlette de yaygın olmuştur. Ayrıca para sistemi ve ticaretin düzenlenmesine yönelik benzer reformlar gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda Gazan Han'ın İran'da, Tokta Han'ın ise Cüçi Ulusu'nda gerçekleştirdiği yönetim reformları sırasında, her iki taraf arasında uyumlu politikaların uygulanmış olması muhtemeldir. Bu durum, Saraycık'ta İran sikkelerinin bulunmasını açıklayan önemli bir tarihsel bağlam sunmaktadır (Fedorov-Davıdov, 2003: 30). Söz konusu dönemde Altın Orda tahtında bulunan Mengü Timur (1266–1282), Berke Han'ın Memlüklerle kurduğu ittifakı sürdürmüş, buna karşılık İlhanlılara yönelik rekabetçi yaklaşımı koruyarak hanlığın çıkarlarını gözetmiştir. Bu temkinli ve dengeci dış politika anlayışı, Altın Orda'nın bölgedeki istikrarını korumasında etkili olmuştur (Yuvalı, 2004: 138; Kafalı, 1976: 59–60).

Ömer Diler'in tespitlerine göre, İlhanlılar döneminde sikke basımı yalnızca merkezi otoriteye bağlı kalmamış; eyalet yönetimleri, yerel idareciler ve bazı durumlarda ordu kumandanları da bu yetkiyi kullanmıştır. Bu durum, özellikle sınır ve geçiş bölgelerinde farklı siyasal otoritelerce basılmış sikkelerin eşzamanlı olarak dolaşımda olmasını mümkün kılmıştır. Ticaret yolları üzerinde stratejik bir konuma sahip olan Saraycık'ta İran kökenli sikkelere rastlanması bu çerçevede değerlendirilebilir. Sefer hâlindeki orduların ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla faaliyette bulunan gezici karargâh darphanelerince basılan sikkelerin, yalnızca askerî değil, ekonomik dolaşımda da yer aldığı anlaşılmaktadır (Diler, 2006: 23). Bu sikkelerde yer alan figüratif ve sembolik ögeler – aslan, güneş, kuş gibi tasvirler – İlhanlılar ve Altın Orda görsel anlatı geleneğinde ortak bir kültürel zemine işaret etmekte; bu durum, iki devlet arasındaki ekonomik etkileşimin nümizmatik yansımalarından biri olarak değerlendirilmektedir. Nitekim her iki devletin para sisteminde 1 dinar = 6 dirhem esasına dayalı benzer bir yapı benimsenmiştir (Diler, 2006: 20). Saraycık'ta tespit edilen İran menşeli sikkeler, bu ortak para sisteminin ve karşılıklı ekonomik ilişkilerin somut bir yansıması olarak öne çıkmaktadır.

Tokta Han, iktidarı ele geçirdikten sonra bu gücü sürdürebilmek için ekonomik ve siyasi istikrarı sağlamaya yönelik adımlar atmak zorunda kalmıştır. Hanedan savaşlarının yaşandığı bu dönemde (Kamalov, 2003: 75) sikkelerin gerçek değerleri ile belirtilen nominal değerleri genellikle örtüşmemiştir. Gümüşün dolaşımdan çekilmesi, devlet ekonomisinin zayıflamasına ve yasal ticaretin aksamasına yol açmıştır. Bazı sikke serilerinin anonim olarak, yani hükümdar adı belirtilmeden basıldığı bu dönemde dirhemlerdeki gümüş ağırlığı istikrarsız bir hâl almıştır. Bu sorunların çözümü için Tokta Han, 1293-1295 yıllarında ilk kapsamlı para reformunu gerçekleştirmiştir. Bu reform kapsamında dirhemler her yerde 1,365 gram ağırlığında darp edilmeye başlanmıştır. Sikkelerde Tokta Han'ın adı, bazen de "Nâsir Li-Dinillâh" ve "Gıyaseddin" gibi onursal unvanlarla birlikte yer almıştır. Tokta Han'ın adına basılan sikkeler, merkezden uzak eyaletler olan Kırım ve Harezm gibi bölgelerde de darp edilmiştir. Ayrıca sınırlı miktarda da olsa bakır sikkeler ilk kez dolaşıma sokulmuştur (Şekil 5) (Samaşev vd., 2006: 83).

Şekil 5. Saraycık'ta bulunan, Saray şehrinde basılmış Tohta Han dönemine ait bir gümüş sikke örneği. Görselde sikkenin ön ve arka yüzü yer almaktadır. Çapı 17 mm, ağırlığı 1,05 gramdır (Samaşev vd., 2006: 127).

1310–1311 yıllarında, Tokta Han döneminde ekonomik yapıyı yeniden düzenlemek ve siyasal istikrarı sağlamak amacıyla ikinci büyük para reformu gerçekleştirilmiştir. Bu reform yalnızca merkezle sınırlı kalmamış; Altın Orda'nın en uzak eyaletlerinde de etkili olmuştur. Süreç içerisinde eski sikkeler tedavülden kaldırılmış, yerlerine yüksek miktarda yeni dirhemler darbedilmiştir. Dirhemlerin ağırlığı 1,486 grama çıkarılarak para sistemine duyulan güvenin artırılması ve ekonomik dengenin sağlanması hedeflenmiştir (Fedorov-Davıdov, 2003: 156). Söz konusu reform, mali düzenlemelerin ötesine geçerek idarî yapıda da dönüşümlere zemin hazırlamıştır. Aynı dönemde, devletin siyasal merkezi Bulgar'dan Saray'a taşınmıştır (Akıncı, 2020: 470). Bu değişim, yalnızca coğrafi bir merkez değişikliği değil; idarî örgütlenmenin güçlendirilmesi ve ekonomik merkezîleşmenin derinleştirilmesi yönünde atılmış stratejik bir adım olarak değerlendirilmelidir. Saray çevresinde şekillenen yeni yapılanma, sonraki yıllarda para sistemi ve ticaret politikaları üzerinde kalıcı etkiler yaratmış; devletin ekonomik yönelimini büyük ölçüde etkilemiştir (Bostancı, 2021: 231). Altın Orda'daki bu reform süreci, dönemin Osmanlı kroniklerine de yansımıştır. Saraycık ve çevresindeki Kıpçak coğrafyası bazı erken dönem Osmanlı kaynaklarında sert ve savaşçı bir anlatımla betimlenirken, XV. yüzyıldan itibaren tarih yazımında daha olumlu ve yumuşak bir bakış açısının benimsendiği görülmektedir. Bu çerçevede Saraycık, Altın Orda'nın siyasal ve ekonomik mirasını yansıtan önemli merkezlerden biri olarak değerlendirilmiş; bu miras, Osmanlı-Kırım ilişkileri aracılığıyla Osmanlı dünyasına dâhil edilmiştir (Gündoğdu ve Çınar, 2021: 54).

Altın Orda Devleti, Özbek Han'ın 1312-1342 yılları arasındaki hükümdarlığı döneminde istikrarını sağlamış ve gücünün zirvesine ulaşmıştır. Bu dönemde üretilen büyük miktarda gümüş ve bakır sikkeler, devlet pazarlarında dolaşıma girmiş ve Özbek Han'ın ölümünden sonra dahi kullanılmaya devam etmiştir. Merkezi otoritenin güç kazandığı bu süreçte, valiler Özbek Han'a tam bir itaat göstermiştir. İslamiyet'i Altın Orda'nın resmi dini olarak kabul eden Özbek Han, İslam kültürünün toplumda yayılmasını desteklemiş ve sikkelerinde Kur'an-ı Kerim'in ilk ayetleri, ilk dört halifenin isimleri ile "Gıyas ed-dünya" ve "Gıyas ed-dünya ve'd-din" gibi onursal lakaplara yer vermiştir (Şekil 6) (Savelyev, 1858: 15).

Şekil 6. Saraycık'ta bulunan, Saray'da basılmış Özbek Han dönemine ait bir gümüş sikke örneği. Görselde sikkenin ön ve arka yüzü yer almaktadır. Çapı 18 mm, ağırlığı 1,36 gramdır (Klokov ve Lebedev, 2002: 77).

Sikkelerde ayrıca eski Türkçe "Kutlu olsun" ifadesi, şahin, aslan (veya pars), güneş ve çeşitli hayvan figürleri gibi gücü ve iktidarı simgeleyen tasvirler bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, zengin geometrik ve bitkisel motifler ile Kova, Terazi, Yengeç, Akrep ve Balık gibi burç sembolleri dikkat çekmektedir. XV. yüzyılın ortalarında basılmış sikkelerde tavus kuşu, stilize çift başlı kartal ve altı yapraklı gül motifleri öne çıkmıştır. Bu sikkelerin uzun süre dolaşımda kalması ve yüksek tirajlarda basılması, Altın Orda şehirlerindeki ticari canlılığın ve halkın ekonomik refahının bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir (Tasmagambetov ve Samaşev, 2001: 69).

1313 yılında Özbek Han, hanlık tahtı üzerindeki rakiplerini, özellikle Tokta Han'ın oğlu İlbasmış'ı saf dışı bırakarak mutlak hükümdar olmuştur. Bu süreçte, Harezm'de Tokta Han'ın valisi olan Kutluk Timur'un Özbek Han'a destek sağladığı bilinmektedir (Tizengauzen, 1884: 381). Bu olayların ardından büyük bir yetki kazanan Kutluk Timur, 1314-1317 yılları arasında Özbek Han'ın adını taşımayan sikkeler darp etmeye dahi teşebbüs etmiştir. Ancak daha sonra, devletin düzeni yeniden sağlanmış ve bu durum son bulmuştur. Bu gelişmelere, Özbek Han'ın İran hükümdarlarıyla olan ilişkilerinin de etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Hükümdarlığının ilk yıllarında bu ilişkiler oldukça gergin bir yapıya sahip olmuştur. 1320'li yıllarda, Özbek Han'ın orduları, İran'ın kuzeydoğusunda yer alan Horasan bölgesini ele geçirmek amacıyla Harezm üzerinden sevk edilmiştir. Ancak, 1323 yılında imzalanan barış antlaşmasıyla "hükümdarlar birbirleriyle barışmış ve bir anlaşmaya varmıştır" (Tizengauzen, 1884: 387). Bu olayların Saraycık sakinlerini de etkilediği, İran şehirleri Yezd ve Tebriz'den gelen sikkelerin bulunmasıyla bir dereceye kadar doğrulanmaktadır.

Özbek Han'ın hükümdarlığı sırasında devletin sınırları Batı Sibirya ve İrtiş Nehri'ne kadar genişlemiştir. Bu genişleme döneminde birçok şehir gelişmiş; Saraycık da bu kalkınmanın önemli merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Arkeolojik çalışmalar, Özbek Han döneminde Saraycık'ın hızlı bir şekilde büyüdüğünü ve şehirde geniş sokaklar ile meydanlarla iyi planlanmış mahallelerin inşa edildiğini ortaya koymuştur (Safargaliyev, 1960: 65).

1333-1334 yıllarında Saraycık'ı ziyaret eden ünlü Arap gezgini İbn Battuta, şehir hakkında şu bilgileri vermiştir:

"Saray'dan ayrıldıktan on gün sonra Saracuk (Saraycık) şehrine ulaştık... Irmağın üstünde Bağdat köprüsü gibi tekneler üzerine oturtulmuş bir geçit var. Şehre vardığımızda, arabaları çeken atlarla yaptığımız seyahat sona ermişti. Her atı dört dinar bir dirheme yahut daha ucuza sattık. Zira bu hayvanlar epey zayıf kalıyor ve ucuza gidiyor bu şehirde. Arabaları çektirmek için deve kiraladık. Şehirde pirifâni bir Türk ermişin zaviyesi vardı. Ona 'Ata' diyorlar, yani eb (baba) demek. Bizi ağırladı, hayır duasından mahrum etmedi. İsmini bilmediğim şehir kadısı da bizi buyur etti evine" (Battuta, 2004: 399-400).

Dönemin ticaret ve para ilişkilerinin düzenliliği hakkında 1330'lu yıllarda Floransalı tacir Francesco Pegolotti de şu bilgileri aktarmaktadır:

"Tacirlerin ifadelerine göre, Tana'dan Çin'e giden yolculuk hem gündüz hem gece tamamen güvenlidir. Ancak bir tacir bu yolculuk sırasında ölürse, tüm malı öldüğü ülkenin hükümdarına teslim edilir. Eğer yanındaki bir kardeşi veya yakın bir dostu onun kardeşi olduğunu beyan ederse, mallar ona teslim edilir ve bu şekilde korunmuş olur" (Pegolotti, 1936: 21).

Bu bağlamda, Saraycık'ın transkıtasal ticaret yolları üzerindeki konumu, şehrin ekonomik ve ticari hareketliliğini açıkça göstermektedir. Saraycık'ta, Ulus'un farklı şehirlerinden ve diğer devletlerden gelen sikkelerin bulunması,

bu ticari yoğunluğun doğal bir yansımasıdır. Özellikle, Özbek Han dönemine ait sikkeler arasında, Harezm'de darp edilmiş çeşitli tiplerin yer alması dikkat çekicidir. Bu sikkelerin tasarımı, devletin diğer şehirlerinde basılan sikkelerden farklılık göstermektedir (Şekil 7). XIV. yüzyılın sonlarında, bu sikkeler üzerinde eyerlenmiş bir at, pars ve balık gibi çeşitli tasvirler yer almaktadır. Ancak, bazı tasvirlerin anlamı karmaşık olup henüz tam olarak açıklığa kavuşturulamamıştır. Saraycık'taki bu sikkeler, yalnızca ticari yoğunluğun bir göstergesi değil, aynı zamanda şehrin Altın Orda içindeki kültürel ve ekonomik farklılıklarını anlamaya yönelik önemli ipuçları sunmaktadır (Samaşev vd., 2006: 82).

Şekil 7. Saraycık'ta bulunan, Harezm'de basılmış Özbek Han dönemine ait bir bakır sikke örneği. Görselde sikkenin ön ve arka yüzü yer almaktadır. Çapı 23 mm, ağırlığı 2,52 gramdır (İvanov, 2000: 29).

Diğer şehirler, başkent Saray dışında, sınırlı sayıda sikke ile temsil edilmektedir. Bu sikkeler arasında özellikle dikkat çekenler, stilize edilmiş bir dünya ağacına doğru yönelmiş iki oturan kuş figürü bulunan Hacı Tarhan pulları, Özbek Han'ın damgasını taşıyan Kırım pulları ve yıldızların arasında uçan bir şahin tasviri ile Ordu al-Muazzam (Toktamış'ın eski başkenti) pullarıdır. Ayrıca, İlhan Abu Said adına Tebriz darphanelerinde basılmış pullar ile altı yapraklı gül rozeti taşıyan Tebriz pulları da bu döneme özgü önemli örneklerdir. Bunun yanı sıra, üç yuvarlak halkadan oluşan karakteristik bir damgaya sahip üç sikke, Timur'un Semerkand ve Sığnak darphanelerinde basılmıştır (Şekil 8) (Ahmetova vd., 2021: 112).

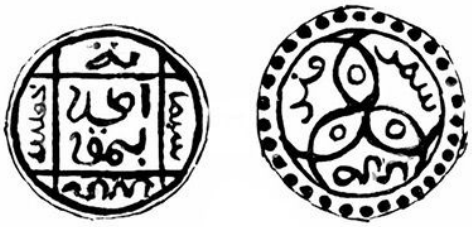

Şekil 8. Saraycık'ta bulunan, Semerkand'da Emir Timur adına basılmış, üç yuvarlak halkadan oluşan bir sikke örneği. Görselde sikkenin ön ve arka yüzü yer almaktadır. Çapı 14 mm, ağırlığı 0,74 gramdır (Samaşev ve Tasmagambetov, 2001: 305).

1341 yılının sonbaharında Özbek Han'ın vefatının ardından, kardeşlerini saf dışı bırakan Özbek Han'ın ortanca oğlu Canibek Han, Altın Orda tahtına çıkmıştır. Canibek Han, kaynaklarda "adaletli, düzenli ve bilginlerin hamisi bir hükümdar" olarak tanımlanmış ve bu yönleriyle babası Özbek Han'a benzetilmiştir (Savelyev, s.20). İran ile mücadeleyi sürdüren Canibek Han, Tebriz'i ele geçirmiş ve burada kendi adına sikke darp ettirmiştir. Bu sikke serisine ait birkaç örnek, Horasan için verilen savaşlar sırasında Harezm ile bağlantının sağlandığı önemli bir ticaret merkezi olan Saraycık'ta bulunmuştur. Tarihsel kaynaklarda, Canibek Han'ın "Horasan'ı ele geçirene kadar sürekli olarak yeni ordular gönderdiği" ve bu savaşın 1357 yılında Horasan'ın fethiyle sonuçlandığı belirtilmektedir (Tizengauzen, 1884: 388).

Arkeolojik verilere göre, bu dönemde Saraycık'ta hem aile tipi konutlar hem de kamuya açık yapılar inşa edilmiştir. Bu yapılar, genellikle birbirini takip eden birkaç odadan oluşan, uzun bir duvar boyunca sıralanmış ve yatakhaneleri andıran bir plana sahip olmuştur. Yapının uzun duvarı boyunca bir koridor yer almış, odalar ise bu koridora açılan geçitlerle ayrılmıştır (Tasmagambetov ve Samaşev, 2001: 62).

Saraycık pazarında, Canibek Han dönemine ait sikkelerin yoğun bir şekilde dolaşıma girdiği tespit edilmiştir. Özbek Han ve Canibek Han dönemlerine ait yaklaşık dört yüz sikke bulunmuş, bunların iki yüzü Özbek Han, diğer iki yüzü ise Canibek Han dönemine ait olmuştur. Ayrıca Azak ve Harezm'den gelen sikkeler, Canibek Han döneminde devletin farklı eyaletleri arasındaki sıkı ekonomik bağların sürdüğünü göstermektedir (Petrov vd., 2022: 388-389).

1360'lı yılların başlarından itibaren Altın Orda'da aristokrasi grupları arasında yoğunlaşan taht mücadeleleri ve iç çekişmeler dönemi başlamıştır. 1359 yılında Canibek Han'ın oğlu Berdibek, kardeşi Kulna tarafından öldürülmüş ve kısa bir süre için tahta geçen Kulna, yaklaşık altı ay sonra başka bir kardeşi Nevruz Han tarafından öldürülmüştür. Nevruz Han ise iktidarda bir yıldan az bir süre kalmıştır (Savelyev, 1858: 23). Bu döneme ait Saraycık'taki nümizmatik koleksiyon, az sayıda da olsa birbirine yakın miktarda geçici hükümdarlara ait sikkeler sunmaktadır. Bu sikkeler, devletin merkezi şehirlerinde ve Harezm'de darp edilmiştir (Ahmetova vd., 2022: 113).

Merkezi otoritenin zayıflaması, Harezm'deki Konuratlı Sufiler Hanedanı tarafından bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. Bu dönemde oldukça güçlü ve bağımsız bir siyasi güç hâline gelen bu hanedan, komşu bölgelerin ekonomik ve siyasi hayatında etkin bir rol oynamıştır. Saraycık'ta kargaşa dönemine ait kültürel tabakalarda Harezm'de üretilmiş aydınlatma araçları, yemek takımları ve taş kazanlar gibi çok sayıda eşyanın bulunması, Harezm nüfusunun bir kısmının Saraycık'a göç etmiş olabileceğini düşündürmektedir (Samaşev vd., 2008: 33).

Şiban'ın torunlarından Hızır Han'ın hükümdarlık döneminden itibaren siyasi otorite uzun bir süre boyunca bu hanedanın temsilcilerinin kontrolüne geçmiştir. Hızır Han, daha önce Sırderya Nehri'nin ötesinde, merkezi Sığnak olan Orda Han'ın soyundan gelenlerin topraklarına komşu bir ulusun hükümdarı olarak hüküm sürmüştür. Hükümdarlığı sırasında kendisine bağlı olan Azak, Saray el-Cedid, Gülistan ve Harezm gibi şehirlerde kendi adına sikkeler darp ettirmiştir. Saraycık'ta ise XIV. yüzyılın ikinci yarısının başlarındaki karışıklık dönemine ait sikkeler bulunmuştur. Saraycık'ta, Hızır Han'a ait ve 761 Hicri (1359-1360) yılında darp edilmiş sikkeler bulunmuştur (Muhamadiyev, 1983: 19).

Saraycık'ta bulunan Saray al-Cedid'de darp edilmiş büyük miktardaki bakır sikkeler, Hızır Han'ın hükümdarlık dönemine tarihlenmektedir. Bununla birlikte 9. Şekildeki 1, 2 ve 3 numaralı örnekleri gibi bazı sikke tipleri, Altın Orda'nın diğer şehirlerindeki koleksiyonlarda bulunmamaktadır. Bu durum, söz konusu sikkelerin Hızır Han'ın hükümdarlığının sonlarında veya daha sonraki bir dönemde, ancak onun damgalarının kullanılmasıyla Saraycık'ta darp edilmiş olabileceğini düşündürmektedir (Samaşev vd., 2006: 85).

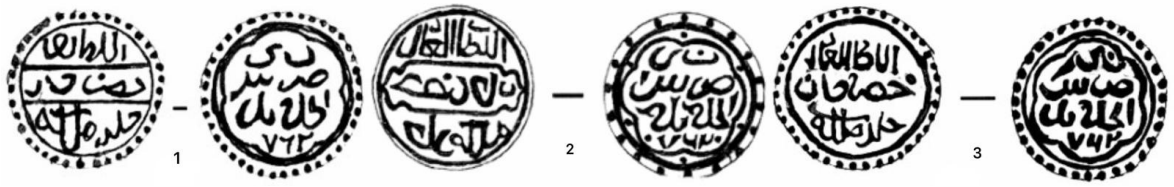

Şekil 9. Saraycık'ta bulunan Saray el-Cedid şehrinde basılmış, Hızır Han dönemine ait bakır sikkelerden örnekler. Görselde sikkelerin ön ve arka yüzleri yer almaktadır. Çapları: 1-22, 2-20, 3-21 mm; ağırlıkları: 1-2.05, 2-1.53, 3- 1.72 gramdır (Samaşev vd., 2006: 153-154).

1366 yılında, Hızır Han'ın torunlarından Aziz Şeyh tahta çıkmıştır ve üç yıl boyunca hüküm sürmüştür. Aziz Şeyh döneminde sikkeler, ağırlıklı olarak Gülistan ve Saray şehirlerinde darp edilmiştir. Saraycık'ta, Hızır Han dönemine tarihlenen bir sikke definesi tespit edilmiştir. Define, 144 gümüş ve 12 bakır sikkeden oluşmaktadır. Bakır sikkeler Hızır Han adına (1359-1361), gümüş dirhemler ise Tokta Han'ın (1310) hükümdarlığından Aziz Şeyh'in (1365-1367) hükümdarlığına kadar uzanan dönemde Saray el-Mahrusa, Saray el-Cedid, Gülistan ve Orda şehirlerinde darp edilmiştir. Define, kerpiç bir duvarın yıkıntılarının yanında, 15 cm derinlikte bulunmuştur. Dış kısımda yer alan sikkelerin üzerinde geniş örgü desenli bir kumaşın izleri korunmuştur. Ayrıca define içinde dört stilize tomurcuk motifine sahip kare biçimli altın plakalar da yer almıştır (Samaşev vd. 2006: 85).

1371 yılında kısa bir süre için Altın Orda tahtına çıkan Tulunbek Hanım'a ait sikkeler de yerleşimde tespit edilmiştir (Ahmetova, 2022: 116). 1370'lerin ortalarında Urus Han, Ak Orda ile Altın Orda'yı tek bir devlet

altında birleştirme girişiminde bulunmuştur. 1374-1375 yıllarında Aşağı İtil şehirlerini ele geçiren Urus Han, Emir Timur'un Maveraünnehir'de güçlenmesi ve Toktamış'ın Ak Orda topraklarına düzenlediği askeri saldırılar nedeniyle bu şehirleri valilerine bırakarak Sırderya Nehri kıyılarına çekilmek zorunda kalmıştır (Tizengauzen, 1941: 131; Baypakov vd., 1998: 109; Kafalı, 1979: 417-418; Şâmi, 1987: 192-195; Yezdî, 2019: 156-157).

Urus Han'ın sikkelerinin tanımlanması (Şekil 10), bu dönemde sikkelerin aynı zamanda Mamay'ın ordusunun hanı olan Muhammed Bulak'ın (1370-1376) adına da basılmış olması nedeniyle zorluk taşımaktadır. Kaynaklarda, "Mamay, kendi ordusunda başka bir han olan Mamat Sultan'ı oturtmuştu" ifadesi yer almaktadır (Muhamadiev, 1983: 95). Muhammed-Bulak, kendisinden hemen önce Mamay'ın ordusunda çok kısa bir süre hüküm süren Abdullah'ın yerini almıştır. Bu hanlara ait sikkeler, tasarımlarında birçok benzerlik göstermektedir ve bu sikkelerin basımında Mamay'ın ordusunda görev yapan aynı mühür ustasının çalışmış olabileceği düşünülmektedir (Samaşev ve Plahov, 2017: 265).

Şekil 10. Saraycık'ta bulunan, Sığnak'ta basılmış Urus Han dönemine ait bir gümüş sikke örneği. Görselde sikkenin ön ve arka yüzü yer almaktadır. Çapı 20 mm, ağırlığı 1,54 gramdır (Saveliev, 1858: 233).

Saraycık, Altın Orda'da hem siyasi hem de dini-ideolojik açıdan büyük bir öneme sahip olup iktidar mücadelesi veren grupların sürekli dikkatinde olmuştur. 1370'li yılların başlarında, Şiban soyundan gelen Aybek'in mülküne dâhil olmuş ve 1374 yılında Aybek, Ali Hoca ve İlban Han adına Saraycık'ta kendi sikkesini darp ettirmiştir (Savelyev, 1858: 229). 1375 yılında şehir, Aybek'in oğlu Kari Han'ın kontrolüne geçmiş, ardından kısa bir süreliğine, iki yıl boyunca (1377-1378) hükümdarlık yapan ve zamanının büyük kısmını askeri seferlerde geçiren Şiban soyundan Arapşah'ın eline geçmiştir (Fedorov-Davıdov, 1973: 135-136; Safargaliyev, 1960: 383; Savelyev, 1858: 229). Ancak Saraycık'tan çıkan kapsamlı nümizmatik materyaller arasında bu geçici hükümdarlara ait herhangi bir sikke bulunmamıştır. Bununla birlikte, Mamay'ın Aşağı İtil üzerindeki iddialarına ve Timur'un Altın Orda topraklarına yönelik tehditlerine başarıyla karşı koyan, karışıklık döneminin güçlü hanlarından biri olan Muhammed Urus'a ait yaklaşık on dirhem ve bakır sikke tespit edilmiştir (Muhamadiyev, 1983: 95).

Toktamış Han'ın iktidara gelmesiyle birlikte Altın Orda'daki "Büyük Karışıklık" dönemi sona ermiştir (Kamalov, 2012: 232). Ancak Toktamış'ın tahta çıkışı son derece zorlu bir süreç olmuştur. Babası Tuli Hoca, ulusundaki insanları Altın Orda'nın büyük güç çıkarları doğrultusunda savaşa göndermeyi reddettiği için Urus Han tarafından öldürülmüştür. Toktamış, hayatını kurtarmak için Semerkand'a kaçmış ve Emir Timur'a sığınmıştır. Timur, Orta Asya'da bölünmüş ve çatışmalarla zayıflamış toprakları birleştirmeyi amaçlamakla birlikte, rakiplerini ortadan kaldırmayı ve bağımsız komşularını zayıflatmayı hedefleyen uzun vadeli stratejik bir politika izlemiştir. Bu amaç doğrultusunda Ak Orda ve Moğolistan'a birçok kez sefer düzenlemiştir. Toktamış'ın Timur'a sığınması, bu planlar açısından son derece uygun bir fırsat olmuştur. Urus Han'ın Altın Orda'da bulunduğu sırada Toktamış Timur'un ordusuyla Ak Orda topraklarına girmiştir. Yapılan anlaşmaya göre, kazanılacak zaferin ardından Şabran, Otrar, Sığnak ve Saraycık şehirlerinin Toktamış'a bırakılması öngörülmüştür. Ancak Toktamış, dördüncü seferde, Urus Han'ın ölümünden sonra hedefine ulaşabilmiş ve 1376 yılında Sığnak'ı ele geçirerek burada han ilan edilmiştir (Savelyev, 1858: 63).

Timur, Harezm, Moğolistan ve İran'daki komşularıyla savaşlarını sürdürürken Toktamış, Ak Orda feodallerinin desteğiyle Altın Orda'da iktidarı ele geçirmiş ve Timur'un en önemli rakiplerinden biri haline gelmiştir. Toktamış adına Altın Orda'nın tüm darphanelerinde sikkeler basılmaya başlanmıştır. Hükümdarlığının ilk yıllarında Toktamış, gümüş sikkelerin ağırlığını tüm devlet genelinde (Harezm dışında) 1,30 gram olarak standartlaştıran bir para reformu gerçekleştirmiştir (Fedorov-Davıdov, 2003: 17). Harezm'de ise sikkeler 1,50 gram ağırlığında darp edilmiştir. Bu sikkelerden biri Saraycık'ta bulunmuştur. Toktamış döneminde Saraycık'ta yeniden gümüş

ve bakır sikkeler darp edilmiştir. Saraycık'ta üretilen bakır pulların üzerlerinde çiçek motifleri ve arkaya dönük başıyla oturan bir hayvan figürü bulunmaktadır (Şekil 11). Bu döneme ait Saraycık pulları, Ordu Muazzam, Saray, Saray al-Cedid, Harezm ve Gülistan gibi şehirlerden gelen pulları miktar açısından geride bırakmıştır (Samaşev vd. 2006: 86).

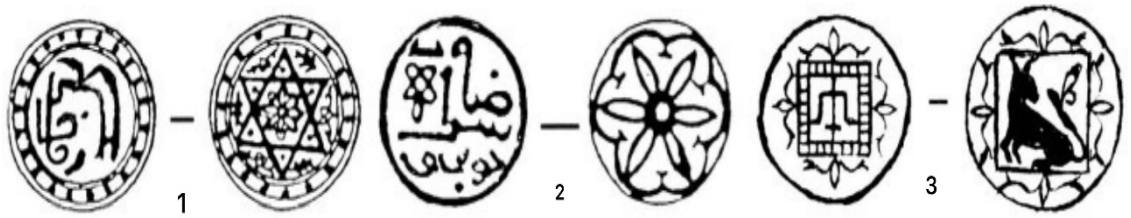

Şekil 11. Saraycık'ta Üretilen Bakır Pullar. Çapları: 1-15, 2-14, 3-19 mm; ağırlıkları: 1-0.83, 2- 0.68, 3-1.45 gramdır (Samaşev vd., 2006: 162).

Nitekim arkeolojik ve nümismatik bulgular, Saraycık'ın Toktamış dönemiyle birlikte Altın Orda içerisindeki ekonomik ve siyasî önemini artırdığını ortaya koymaktadır. Cüçi Hanlığı'na ait Saraycık Darphanesi ise bu bağlamda, XIV. yüzyıl ile XV. yüzyılın ilk yarısı arasında aktif şekilde faaliyet göstermiştir. Günümüzde yapılan kazılar ve arkeolojik değerlendirmelere göre, Saraycık şehir kalıntılarının bulunduğu alanda XIII. yüzyıldan daha erken bir döneme ait para kullanımı ya da malî ilişkilere dair herhangi bir iz saptanamamıştır. Saraycık adıyla anılan darphane, para basım faaliyetlerine oldukça geç bir tarihte başlamış olup mevcut verilere göre bu süreç ancak H. 763 / M. 1361–1362 yıllarında başlamıştır (Petrov vd., 2023: 48-49).

1380'lerin ikinci yarısında, Saraycık'ta Emir Timur adına Semerkand'da darp edilmiş sikkeler görülmeye başlanmıştır. Bu durum, Toktamış ve Emir Timur arasında siyasi ve askeri rekabetin yoğunlaştığı bir dönemde meydana gelmiştir. Bu çatışmalar sırasında Toktamış'ın kontrolü altındaki Harezm'de yer alan Ürgenç gibi şehirler yok edilmiştir. Timur'un biyografi yazarı İbn Arabşah, Timur'un "ordusunun öncülerinin Azak'a kadar ulaştığını ve Saray, Saraycık, Hacı Tarhan ve çevresindeki tüm bölgeleri yok ettiğini" yazmaktadır (Tizengauzen, 1841: 466). Ancak arkeolojik araştırmalar, yıkımın ardından şehrin yaşamının kesintiye uğramadığını ortaya koymaktadır. Saray temeline bitişik olan bazı odaların restore edildiği tespit edilmiştir. XV. yüzyılın başlarında, yıkılmış yapıların kalıntıları üzerinde yeni yapılar inşa edilmiş olup bu yapılar, tipolojik açıdan önceki dönemlerdeki evlerin mimari özelliklerini yansıtmaktadır (Samaşev vd., 1998: 241). İbn Arabşah'ın çağdaşı İranlı tarihçi Şerefeddin Yezdi de bu bilgileri desteklememektedir. Yezdi'ye göre, Timur, kalabalık bölgelerde pusulardan çekindiği için Yayık Nehri'nin üst kısımlarından geçerek Toktamış'ın ordusuyla yüzleşmek için ilerlemiştir (Yezdi, 1923: 427).

Nümizmatik materyallere dayanarak, Saraycık'taki en büyük yıkımların XV. yüzyılın ilk yarısında gerçekleştiği ortaya konulabilmektedir. Bu dönem, Altın Orda tahtı ve devletin stratejik merkezlerini ele geçirmek için Orda Ecen, Tokay Timur ve Şiban soyundan gelen Cüçi hanedanının üç kolu arasında yaşanan yoğun bir mücadele dönemidir. Sadece 1400-1417 yılları arasında Altın Orda'da sekiz han değişmiştir (Safargaliyev, 1960: 179).

Bu döneme tarihlenen V. temel kazı alanının üst tabakalarında, katalogda bakır pullar sıkça bulunmuştur (Şekil 12). Bu sikkeler, Saraycık dışında neredeyse hiçbir yerde tespit edilmemiştir. Saraycık'ta bu türden yaklaşık otuz sikke bulunmuş olup, bu durum onların yerel bir üretim olduğunu düşündürmektedir. Sikkelerin darp kalitesi düşüktür; yazılar kaba ve şematik bir şekilde işlenmiştir. Ancak bu sikkelerin miktarı, onları bastıran hanın belirli bir ekonomik güce sahip olduğunu göstermektedir. Sikkelerdeki han isminin yazılış biçimine dayanarak, bu paraların Emir Edige'nin desteklediği Pulad Han (1406/1407-1410/1411) tarafından basılmış olabileceği öne sürülmektedir. Ayrıca, 1413/1414 ile 1419/1420 yılları arasında hüküm süren Derviş Han'ın da Saraycık'ta kendi adına sikkeler bastırdığı bilinmektedir (Safargaliyev, 1960: 192).

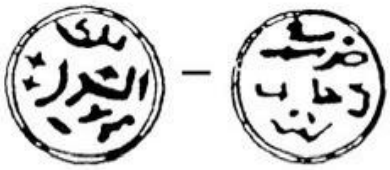

Şekil 12. V. Kazı Alanından Bulunan XV. Yüzyıla Ait Saraycık'ta Basılan Bakır Sikke. Çapı 15 mm, ağırlığı 0.63 gramdır (Samaşev vd., 2006: 163).

XIV. yüzyılın sonunda Mangıt Emiri Edige, Ceyhun ve Yayık nehirleri arasında Mangıt-Kıpçak boylarının bağımsızlaşma sürecini başlatmıştır. Edige'nin torunları döneminde, merkezi Saraycık olan bağımsız Nogay Ordası şekillenmiştir. Han soyundan gelmemesine rağmen, "çok geniş bir akraba ve hane halkına sahip olan" ve aynı anda 200.000 kişilik bir ordu çıkarabilen Edige, Altın Orda tahtına istediği hanları çıkarıp indirme gücüne sahipti: "Emir verdiğinde kimse ona karşı çıkmaz, sınır koyduğunda kimse bu sınırı geçemezdi" (Tizengauzen, 1884, s. 467, 472; Muhamadiyev, 1983, s. 119). Edige, Timur-Kutluk, Şadibek, Pulad ve Derviş gibi Ak Orda'nın Çingiz soyundan gelen hanları Altın Orda tahtına çıkarmış ve devlet yönetiminde onların adına söz sahibi olmuştur. Edige, 1420 yılında bir çatışmada yaralanmış ve Saraycık yakınlarında Yayık Nehri'nde boğulmuştur. Bir rivayete göre, cesedi düşmanları tarafından sudan çıkarılmış ve "kaderine terk edilmiştir" (Tizengauzen, 1884: 473).

Edige'nin oğlu Nuraddin (1426-1440) ve torunu Vakas döneminde Saraycık, bağımsız bir devlet olan Nogay Ordası'nın siyasi ve ekonomik merkezi olarak önemini daha da artırmıştır (Baypakov vd., 1998: 164).

Kasım Han (1511-1521) döneminde Kazak Hanlığı, siyasi ve ekonomik anlamda en güçlü dönemlerinden birini yaşamıştır. Bu dönemde Hazar Denizi ve Yayık Nehri çevresindeki bozkırlar hanlığın topraklarına dâhil edilmiş, Saraycık kısa bir süreliğine hanlığın başkenti olmuştur. Kaynaklara göre, Kasım Han Saraycık'ta vefat etmiş ve burada defnedilmiştir (Baypakov vd., 1998: 374).

Doğu topraklarında bağımsızlık mücadelesine bağlı olarak yaşanan gelişmeler, Kazak hanlarını Saraycık'ı terk etmeye zorlamış ve şehir kısa sürede yeniden Nogay Ordası'nın merkezi hâline gelmiştir. Nogay Ordası'nın ana toprakları İtil ile Yayık nehirleri arasında bulunmuştur. Ancak Kasım Han'ın halefi Haknazar Han (1538-1580) döneminde, 1568 yılında Saraycık yeniden Kazak Hanlığı'nın topraklarına katılmıştır (Karibayev, 2014: 363).

XV. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Saraycık'ın yerleşim alanlarında belirgin değişiklikler meydana gelmiştir. Şehrin batı kısmındaki yerleşim alanları zamanla terk edilirken, nüfusun büyük kısmı güneydoğuya, günümüzde Soroçinka olarak bilinen ve şehrin batı kısmından ana merkeze doğru dolanan Yayık Nehri kolunun çevresine yoğunlaşmıştır. Bu bölgede yapılan kazılarda (Kazı II ve XII), XV-XVI. yüzyıllara tarihlenen konut kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Bu kazılarda tespit edilen sikkeler, Bulgar, Orda, Bik-Bazar, Kırk Yer ve Bahçesaray şehirlerinde darp edilmiştir. Toprak altından çıkarılan buluntular arasında, Sırderya'nın orta akışındaki şehirlerin bakır pullarına benzeyen örnekler bulunmaktadır. Bu pullar arasında daha önce bilinmeyen türler de yer almakta olup, üzerlerinde tamga ve henüz okunamamış yazı parçaları bulunmaktadır. Bu tür pullardan bir kısmının Saraycık darphanesinde basıldığı öne sürülebilir (Tasmagambetov ve Samaşev, 2001: 71).

Kesin olarak bilinen bir gerçek, şehrin asıl gelişiminin 1310'lu yıllarda başladığı ve bu dönemde önemli bir kültürel ve ekonomik canlanma yaşadığıdır. Saraycık'ta kendi sikkelerini darp etme işlemi 1360'lı yıllarda başlamış ve zaman zaman kesintiye uğrasa da XV. yüzyıla kadar devam etmiştir.

3. SONUÇ

Saraycık, Avrasya'nın stratejik kavşak noktalarından biri olarak, kuruluşundan yıkılışına kadar askeri, ticari ve siyasi ilişkilerin merkezi bir parçası olmuştur. Yerleşim alanından elde edilen nümizmatik bulgular, XIII. yüzyılın sonundan XVI. yüzyıla kadar olan dönemde şehrin Altın Orda bölgeleriyle olan bağlantılarını ve komşu devletlerle olan etkileşimlerini ortaya koymaktadır.

Saraycık'ta bulunan sikkeler, şehrin ekonomik ve siyasi kimliğini yansıtmaktadır. Mengü Timur dönemine ait en eski sikkeler, Altın Orda'nın Moğol mirasından koparak İslamiyet'i benimseme ve bağımsız bir kimlik inşa etme sürecine işaret etmektedir. Tokta Han döneminde gerçekleştirilen para reformları ise, ticaretin genişlemesine ve ekonomik istikrarın sağlanmasına yönelik önemli adımlar olarak öne çıkmaktadır. Bu reformlar, Altın Orda'nın merkeziyetçi yönetim anlayışını ve yerel ekonomileri entegrasyon çabasını açıkça göstermektedir.

Özbek Han ve Canibek Han dönemlerinde Saraycık, Altın Orda'nın en parlak dönemlerine tanıklık etmiş ve bölgedeki merkezi rolü pekişmiştir. Bu dönemlerde şehrin, Altın Orda başkentlerinde ve diğer komşu devletlerde basılan sikkelerin yoğun şekilde dolaşıma girdiği, Saraycık'ın uluslararası ticaret yollarındaki konumunu güçlendirdiği görülmektedir. Ancak Altın Orda'nın çöküş sürecinde yaşanan siyasi istikrarsızlık ve ekonomik gerileme, sikke üretiminde azalma ve kalite düşüşüyle kendini göstermiştir. Toktamış Han döneminde bu durum kısmen iyileştirilmiş olsa da, Özbek ve Canibek hanlar dönemindeki seviyeye ulaşmak mümkün olmamıştır.

Saraycık, sadece ticari bir merkez değil, aynı zamanda dini ve siyasi bir merkez olarak da önemli bir işlev görmüştür. Altın Orda hanlarının bazılarının burada defnedilmiş olması, şehre manevi bir anlam katmış ve onu bir panteon haline getirmiştir. Altın Orda'nın çöküşünden sonra da Saraycık, Nogay Ordası ve Kazak Hanlığı dönemlerinde merkezi konumunu korumuş, tarih boyunca stratejik önemini sürdürmüştür. Bu süreklilik, Saraycık'ın yalnızca Altın Orda'nın değil, aynı zamanda Avrasya'nın siyasi ve ekonomik yapısındaki etkisini de ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, Saraycık, nümizmatik veriler ışığında Altın Orda döneminin askeri, ekonomik ve kültürel yapısının anlaşılmasında önemli bir kaynak sunmakta ve bölgesel güç merkezi olma niteliğini tarih boyunca koruduğunu kanıtlamaktadır.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the author).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Ağat, N. (1976). *Altınordu (Cuçi Oğulları) Paraları Kataloğu 1250–1502: Ek Olarak Şecere ve Tarih Düzeltmeleri*. Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul.

Ahmetova, U. T., A. Turarulı, ve A. J. Jumabaev. (2022). "2021 Jılı Ortağasırlıq Sarayşık Qalasında Jürgizilgen Arheologiyalıq Kazba Jumıstarı", *Kazakstan Arheologiyası*, 2/16, 111-120.

Akıncı, M. (2020). "Altın Orda'nın Ticari-Ekonomik İlişkileri ve Kent Kültürü (Yeni Saray ve Saray El-Cedid Örneğiyle)", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 3/2, 469-473.

Battûta, Ebû Abdullah Muhammed İbn. (2004). *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, (Çev: S. Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Baypakov, K. M., M. K. Kozıbayev, B. E. Kömekov, ve K. A. Pişulina. (1998). *Kazakstan Tarihı*, C. 2, Atamura, Almatı.

Bostancı, F. (2021). "Altın Orda Devleti'nde Yerleşik Hayatın İlk İzleri: Saray Şehri", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3(6), 229–240.

Bostancı, F. (2021). *Berke Han Dönemi Altın Orda Devleti Tarihi (1256–1266): Siyaset–Kültür–Din*. Efe Akademi Yayınevi, İstanbul.

Diler, Ö. (2006). *İlhanlar: İran Moğollarının Sikkeleri*. Mas Matbaacılık.

Dzhanguzhiyev, M. S., G. Zh. Balzhanova, ve G. S. Sarkulova. (2024). "Sarayşık - Dalalık Örkeniyet Eskertkişi", *Bulletin of History KAZNU*, 1/112, 186-193.

Ebülgazi Bahadır Han. (2020). *Şecere-i Türk (Türk›ün Soyağacı)*, (Çev: A. Acaloğlu,), Selenge Yayınları, İstanbul.

Fedorov-Davıdov, G. A. (1965). "Numizmatika Horezma Zolotoordınskogo Periyoda", *Numizmatika I Epigrafika*, 1/5, 123-145.

Fedorov-Davıdov, G. A. (1973). *Obşestvennıy Stroy Zolotoy Ordı*, İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta, Moskva.

Fedorov-Davıdov, G. A. (1976). *İsskustvo Koçevnikov i Zolotoy Ordı*, İskustvo, Moskva.

Fedorov-Davıdov, G. A. (2003). *Denejnoe Delo Zolotoy Ordı*, Nauka, Moskva.

Gonçarov, E. Yu. (2001). "O Gorodişe Sarayçuk", *Dialog Kultur Evrazii: Problemi Istorii i Arheologii*, 2/17, 179-187.

Gonçarov, E. Yu. (2005). "Monetnoye Obraşçeniye Goroda Sarayçuk v Sredniye Veka", *Trudi Mezhdunarodnıh Numizmatiçeskih Konferentsii: Moneti I Denezhnoye Obraşçeniye v Mongolskih Gosudarstvah XIII–XV Vekov*, Numizmatiçeskaya Literatura, 9-12.

Gündoğdu, A., ve Çınar, S. (2018). "Osmanlı Tarihi Tölkujattarında Deşti Kıpçak jane Sarayşık Kalaşığı", *Al-Farabi Kazak Millî Üniversitesi Bulletin*, (3)102, 40–56.

İvanov, N. N. (2000). "Monetnıye sbory v arkheologicheskom marshrute Khorezmskoy ekspeditsii 1966 goda", *Drevnosti Povoljya i drugikh rayonov*, 3, *Numizmaticheskiy sbornik*, Baskı 2, Nijniy Novgorod.

Kafalı, M. (1976). *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*. Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul.

Kafalı, M. (1979). "Toktamış", *İslâm Ansiklopedisi*, C. XII/I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 412–420.

Kalan, E. (2012). "Nümismatik materyallere göre İslamlaşma süresinde Altın Orda Hanlarının kullandığı isim ve unvanlar (1227–1357)", *Karadeniz Araştırmaları*, 33, 23–34.

Kamalov, İ. (2003). *Moğolların Kafkasya Politikası*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Kamalov, İ. (2009). *Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk Tatar Etkisi*. Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Karibayev, B. B. (2014). *Kazak Handığının Kurılu*ı, Sardar, Almatı.

Kemaloğlu, İ. (2012). "Toktamış Han", *İslâm Ansiklopedisi*, C. XLI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 231–232.

Klokov, V. B., ve Lebedev, V. P. (2002). "Monetnıy kompleks Selitrennogo Gorodişça", *Drevnosti Povoljya i drugih regionov*, 4, C. 3, Nijniy Novgorod.

Kurat, A. N. (1992). *IV–XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Murat Kitabevi Yayınları, Ankara.

Muhamadiev, A. G. (1983). *Bulgaro-Tatarskaya Monetnaya Sistema XII - XV Veka*, Nauka, Moskva.

Nizamüddin Şâmi. (1987). *Zafernâme*, (Farsçadan çev. N. Lugal), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Orta, F. (2014). "Berke Han Zamanında Altın Orda Hanlığı–İlhanlı Hanlığı İlişkileri", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 56(334), 61–64.

Ötemiş Hacı. (2020). *Cengiz-Name* (Haz: İ. Kemaloğlu), Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Pegolotti, F. (1936). *La pratica della mercatura*, (Ed: A. Evans), Cambridge: The Academy, London.

Petrov, P. N., N. A. Atıgajev, ve J. M. Beltenov. (2023). *Dengi na "Şelkovom puti" (Territoriya Kazahstana, XIII–XIV vv.)*. TSGM RK, Almatı.

Petrov, P. N., U. T. Akhmetova, ve A. Zh. Zhumabayev. (2022). "Numizmatiçeskiye Nahodki v Srednevekovom Gorode Sarayçuk po Rezul'tatam Arheologicheskih Issledovaniy, Çast' I", *MAIASP*, 1/14, 382-404.

Petrov, P. N., U. T. Akhmetova, ve A. Zh. Zhumabayev. (2023). "Numizmaticheskiye Nakhodki v Srednevekovom Gorode Saraychuk po Rezul'tatam Arkheologicheskikh Issledovaniy, Çast' II", *MAIASP*, 1/15, 857-872.

Safargaliyev, M. G. (1960). *Raspad Zolotoy Ordı*, Mordovskoye Knijnoye İzdatel'stvo, Moskva.

Samaşev, Z. S., ve Plahov, V. V. (2017). "Ob Odnom Arhitekturnom Komplekse Saraycıka", *Materialı Plenarnogo Zasedaniya Mezhdunarodnoy Nauchno-Praktiçeskoy Konferentsii «Istoriya Tsivilizatsii I Duhovnoy Kulturi Koçevnikov»*, Vol. 1, Pavlodar, 240-245.

Samaşev, Z. ve Tasmagambetov, İ. (2001). *Saraycık*, Berel, Almatı.

Samaşev, Z., D. Kojakov, ve D. Talev, (1998). "Saraycık: Problemi Isledovaniya Velikogo Goroda", *Problemi Izuçeniya i Sohraneniya Istoriçeskogo Naslediya*, 2/4, 240-245.

Samaşev, Z., O. Kuznetsova, ve V. Plahov. (2008). *Sarayşıktan Kış Buyumdarı*, A. Margulan Atındağı Arheologiya İnstitutı, Almatı.

Samaşev, Z., R. Burnaşev, N.Bazılhan, ve V. Plahov, (2006). *Moneti Saraycıka*, Grapho-art, Almatı.

Saveliev, P. S. (1858). *Moneti Djuçidskiye, Djagataiskiye, Djelayridskiye i Drugiye, Obraschavshiye v Zolotoy Orde v Epohu Tohtamışa*, AN, Sankt-Peterburg.

Şerefüddin Ali Yezdî. (2019). *Emir Timur (Zafernâme)*, (Çev. ve not. A. Batur), Selenge Yayınları, İstanbul.

Singatullina, A. Z. (2003). *Djuçidskiye Moneti Povoljskih Gorodov*, Zaman, Kazan.

Tizengauzen, V. (1884). *Sbornik Materialov Otnosyaşhihsya k İstoriyi Zolotoy Ordı*, C. I, İzdaniye Stroganova, Sankt-Peterburg.

Tizengauzen, V. (1941). *Sbornik Materialov Otnosyaşhihsya k İstoriyi Zolotoy Ordı*. C. II, AN SSSR Yayınları, Moskva.

Yezdi, Şerafüdin Ali. (2023). *Emir Timur (Zafername)*, Selenge Yayınları, İstanbul.

Yuvalı, A. (2004). "Mengü Timur", *İslâm Ansiklopedisi*, C. XXIX, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 138.

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş:03.02.2025 **√Accepted/Kabul:**30.06.2025
DOI:10.30794/pausbed.1632127
Research Article/Araştırma Makalesi

Karlıoğlu, A. (2025). "Mekânın Görsel Diyalektiği: Henri Lefebvre'nin Üçlü Mekân Kuramıyla Film Çözümlemelerinde Yenilikçi Bir Yaklaşım", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 70, 29-50.

MEKÂNIN GÖRSEL DİYALEKTİĞİ: HENRİ LEFEBVRE'NİN ÜÇLÜ MEKÂN KURAMIYLA FİLM ÇÖZÜMLEMELERİNDE YENİLİKÇİ BİR YAKLAŞIM

Alparslan KARLIOĞLU*

Öz

Bu çalışma, Henri Lefebvre'nin mekânsal üçlü kuramını temel alarak sinema filmlerinde mekân, iktidar ve toplumsal ilişkileri analiz eden yeni bir yöntem geliştirmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, mekân-iktidar çalışmalarına toplumsal yapıyı da dâhil ederek iki terimli mekân dikotomisini aşmak ve üç bileşen arasındaki trialektik etkileşimleri görünür kılmak hedeflenmektedir. Söz konusu etkileşimleri incelemek amacıyla söylem analizi yöntemi ile Lefebvre'nin kuramsal çerçevesi birleştirilmiş ve film çözümlemelerinde daha nesnel ve genelleştirilebilir bir analitik yapı sunulması amaçlanmıştır.

Araştırma, *Neill Blomkamp'ın District 9(2009)*, *Elysium(2013)* ve *Chappie(2015)* filmlerini örneklem alarak, mekânın toplumsal ve iktidar yapıları arasındaki etkileşimini analiz etmektedir. Bu çalışma, söz konusu filmlerde mekânın nötr bir alandan ziyade toplumsal, ekonomik ve ideolojik ilişkilerin etkin bir bileşeni olarak ele alındığını göstermektedir.

Anahtar kelimeler: *Sinema, Henri Lefebvre, Mekânsal Üçlü, Söylem Analizi, Film Analiz Yöntemi*

VISUAL DIALECTICS OF SPACE: A NEW APPROACH TO FILM ANALYSIS THROUGH HENRI LEFEBVRE'S SPATIAL TRIAD

Abstract

This study aims to develop a new analytical method for examining space, power, and social relations in cinema, based on Henri Lefebvre's spatial triad theory. Within this framework, the study seeks to transcend the binary spatial dichotomy by incorporating social structure into space-power relations, and to render visible the trialectical interactions among the three components of space. To investigate these interactions, Lefebvre's theoretical framework is combined with discourse analysis, thereby proposing a more objective and generalizable analytical structure for film studies.

The research analyzes the interaction between spatial configurations and socio-political structures through the example of three films by Neill Blomkamp: District 9 (2009), Elysium (2013), and Chappie (2015). The study demonstrates that in these films, space is not treated as a neutral background but rather as an active component of social, economic, and ideological relations.

Keywords: *Cinema, Henri Lefebvre, The Spatial Triad, Discourse Analysis, Film Analysis Method.*

*Öğr. Gör.,Uşak Üniversitesi, Rektörlük, UŞAK.
e-posta: alparslan.karlioglu@usak.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0001-9403-7602)

1. GİRİŞ

Sinema, başlangıcından bu yana mekân ve iktidar ilişkilerini görsel olarak aktaran önemli bir araç olmuştur. Sinemanın mekân ve iktidar arasındaki ilişkiyi nasıl yansıttığını ve bu ilişkilerin zaman içinde nasıl evrildiğini anlamak için bazı önemli gelişmelere ve örneklere göz atmak yerinde olacaktır. Sinema tarihinde mekânın iktidarla olan ilk izlekleri Alman Ekspresyonizmi döneminde görülmektedir. 1920'lerde Almanya'da ortaya çıkan bu akım, özellikle mekânın psikolojik ve toplumsal dinamiklerini yansıtmadaki rolünü vurgulamıştır. Bu dönemde çekilen filmler, genellikle karanlık ve kasvetli şehir manzaraları, çarpık binalar ve gölgelerle dolu sokaklar aracılığıyla iktidarın baskısını ve birey üzerindeki etkisini betimlemiştir. Örneğin, Fritz Lang›ın *Metropolis*(1927) filmi, iktidarın mekân üzerindeki tahakkümünü ve mekânın bu tahakkümün görselleştirilmesindeki rolünü ortaya koymaktadır (Eisner, 1973: 89). Sovyet sineması da mekân ve iktidar ilişkilerini derinlemesine ele almış ve özellikle Sergei Eisenstein ve Dziga Vertov gibi yönetmenler aracılığıyla, mekânın ideolojik ve politik mesajları iletmek için nasıl kullanılabileceğini göstermiştir. Eisenstein'ın *Bronyenosyets Potyomkin (Potemkin Zırhlısı, 1925)* ve Vertov'un *Chelovek s Kino-apparatomatom* (*Kameralı Adam, 1929*) filmleri, mekânın iktidar ilişkilerini yansıtma ve pekiştirme konusundaki potansiyelini vurgulamaktadır. Bu filmlerde kitlelerin hareketleri ve toplumsal mekânlar, iktidarın kontrol ve yönlendirme araçları olarak kullanılmıştır (Bordwell, 1993: 97). Bu örneklere ek olarak, İngiliz belgesel sineması da doğal özdeği bir manipülasyon aracı olarak kullanarak anlatının içine dahil etmiştir. Bu belgesel filmler, doğal mekânları kullanarak gerçekliği temsil etme süreçlerini hem çarpıtmış hem de yeniden üretmiştir. Bu bağlamda, mekânın yalnızca bir temsil alanı değil, aynı zamanda ideolojik, estetik ve toplumsal anlamların yeniden yapılandırıldığı bir araç olarak işlev gördüğü söylenebilir (Nichols, 2017: 27). Tüm bu örneklerin ortak noktası, sinemanın görsel hikâye anlatımında mekânın önemli bir araç haline gelmesidir. Sinemanın bu görsel etkisi, mekânın yalnızca bir arka plan işlevi görmekten çıkıp, anlatının ayrılmaz bir parçası olarak işlev görmesini sağlamaktadır.

Bu bakımından sinema filmlerinde kullanılan mekânı salt bir fiziksel gerçeklik olarak ele almak, bu mekânın barındırdığı iktidar ilişkileri ve toplumsal pratikleri yadsımak anlamına gelmektedir. Mekân, sadece bir yerleşim ya da geometrik bir alan değildir; aksine, toplumsal ilişkiler, iktidar yapıları ve ideolojik unsurların iç içe geçtiği yoğunlaşmış bir alan olarak anlaşılmalıdır. Bu anlamda, mekân-iktidar ilişkilerini araştıran pek çok akademik çalışma mevcuttur. Ancak Lefebvre'nin mekân kuramı, diğer mekân-iktidar çalışmalarından farklı olarak toplumsal yapıyı da bu iki bileşene entegre ederek mekânsal üçlü (*The Spatial Triad*) yani mekânsal trialektik/mekân trialektiği[1] geliştirmiştir. Lefebvre'nin mekân trialektiği sosyal bilimlerden mimarlığa, şehir planlamasından kültürel çalışmalara deyin çeşitli disiplinlerde geniş kabul görmüş ve bu alanlarda derinlemesine analizler yapılmasına katkı sağlamıştır (Schmid, 2008: 27).

Lefebvre'nin mekân kuramı, fiziksel mekânın toplumsal ilişkilerden ve iktidar mücadelelerinden bağımsız olmadığını savunmaktadır. Bu anlamda mekân, toplumsal pratikler ve iktidar ilişkilerinin bir ürünü olarak şekillenmekte ve bu ilişkilerin yeniden üretildiği bir alan olarak anlaşılmaktadır (Lefebvre, 1991: 34). Lefebvre'nin üçlü kavramsallaştırması, özellikle mekânın üretiminde üç temel bileşeni içerir: mekânın algılanışı*(Perceived Space),* mekânın tasarlanışı*(Conceived Space)* ve yaşanan mekân*(Lived Space*). Bu bileşenler, mekânın toplumsal, politik ve kültürel bağlamda nasıl anlam kazandığını ve dönüştüğünü anlamamıza yardımcı olmaktadır (Lefebvre, 1991: 38). Lefebvre'nin bu kavramsallaştırması, çeşitli akademik disiplinlerde uygulanmış ve pek çok araştırmaya ilham kaynağı olmuştur. Mimarlık ve şehir planlama alanlarında, mekânın iktidar ilişkileriyle nasıl şekillendiğini anlamaya yönelik çalışmalar, Lefebvre›nin mekân kuramına dayanmaktadır (Stanek, 2011: 62). Örneğin, David Harvey'nin kentsel mekân üzerine çalışmaları, Lefebvre'nin teorik çerçevesini kullanarak mekânın kapitalist üretim süreçleri içindeki rolünü incelemektedir.[2] Siyaset bilimi alanında, Lefebvre'nin mekân kuramı, özellikle devletin ve

[1] Henri Lefebvre, *La Production de l'Espace (Mekânın Üretimi, 1974) ve Du rural à l'urbain (Kentsel Devrim, 1970)* gibi eserlerinde, mekânın analizinde geleneksel diyalektiğin ötesine geçerek üçlü bir kavramsal çerçeve önerir. Bu çerçeve literatürde "mekânsal trialektik" (*Spatial Trialectics*) ya da "mekân trialektiği" (*The Trialectics of Spatiality*) olarak anılmakta; algılanan, tasarlanan ve yaşanan mekân kategorileri arasındaki dinamik ilişki bu kavram aracılığıyla açıklanmaktadır. Daha fazla bilgi için bkz. Lefebvre, H. (1991*). The Production of Space*. Oxford: Blackwell; Lefebvre, H. (2001). *Kentsel Devrim*. İstanbul: Sel Yayıncılık. Soja, E. W. (1996). *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Blackwell.

[2] David Harvey'nin çalışması, kapitalist üretim ilişkilerinin mekânsal organizasyonu ve coğrafi etkileri üzerine kapsamlı bir analiz sunmaktadır. Harvey, mekânın yalnızca fiziksel bir alan olmadığını, aynı zamanda kapitalist sistemin yeniden üretildiği, ideolojik olarak şekillendirildiği ve toplumsal mücadelelerin yaşandığı bir bağlam olduğunu savunmaktadır. Daha fazla bilgi için bkz. Harvey, D. (2001). Spaces of Capital: Towards a Critical Geography. Routledge.

iktidarın mekânsal stratejilerini anlamak için kullanılmıştır. Edward Soja'nın *"Thirdspace"* kavramı, Lefebvre'nin mekân trialektiğini genişleterek, mekânın aynı anda hem fiziksel bir alan hem de toplumsal ilişkilerin ve iktidar yapılarının bir yansıması olduğunu vurgulamaktadır. Soja'ya göre üçüncü mekân, bir yandan fiziksel (ilk mekân) ve temsili (ikinci mekân) özellikler taşırken; öte yandan toplumsal pratiklerin, tahayyül gücünün ve ideolojik yapılarla ilişkili kurguların iç içe geçtiği bir varoluş düzlemidir. Bu yaklaşım, mekânı yalnızca deneyimlenen ya da tasarlanan bir alan olarak değil, aynı zamanda direnişin, müzakerenin ve farklı gerçekliklerin bir araya geldiği çok katmanlı bir oluşum olarak ele almaktadır. Soja, özellikle Los Angeles kentinin mekânsal düzeni üzerinden bu kavramı somutlaştırarak Lefebvre'in mekânsal trialektik anlayışını çağdaş kentsel çalışmalar bağlamında yeniden yorumlamaktadır.[3] Türkçe literatürde de Lefebvre'nin mekân kuramı üzerine yapılan çalışmalar önemli bir yer tutmaktadır. Örneğin Tanyeli (2017), Lefebvre'nin kuramını, kentsel dönüşüm ve mekânsal adalet perspektifinden incelemiş, mekânın yalnızca bir fiziksel yapı değil, aynı zamanda toplumsal ve politik çatışmaların yoğunlaştığı bir alan olarak ele alınması gerektiğini vurgulamıştır.[4] Lefebvre'nin mekân kuramı; sosyal bilimlerden mimarlığa, kültürel çalışmalardan siyaset bilimine kadar geniş bir yelpazede uygulanabilmektedir. Bu bakımdan söz konusu kuramın mekânsal üretim süreçleri, iktidar dinamikleri ve toplumsal formasyonlar arasındaki karşılıklı ilişkileri çözümlemeye yönelik kapsamlı bir analitik çerçeve sunduğu görülmektedir.

Buradan hareketle bu çalışmanın temel amacı; Lefebvre'nin mekân kuramını kullanarak sinema filmlerinde mekân, iktidar ve toplum ilişkilerini derinlemesine analiz eden yenilikçi bir yöntem geliştirmektir. Bu sayede, mekân-iktidar ilişkilerine toplumsal yapıyı da dâhil ederek, iki boyutlu mekân analizlerinin ötesine geçmek ve üç bileşen arasındaki etkileşimleri açığa çıkarmak mümkün olacaktır. Bu diyalektik etkileşimi analiz etmek için söylem analizi yöntemi ile Lefebvre'nin mekân kuramı birleştirilmiş ve film çözümlemelerinde daha nesnel ve genelleştirilebilir bir analitik çerçeve sunulması amaçlanmıştır.

Bu çalışmanın evrenini bilim kurgu sineması oluşturmaktadır. Örneklem olarak Neill Blomkamp'ın distopik anlatıları olan *District 9 (2009), Elysium (2013) ve Chappie (2015)* filmleri seçilmiştir. Blomkamp'ın yapıtları, mekânın toplumsal ve ideolojik boyutlarını derinlemesine irdeleyen temalarıyla, bu çalışmanın araştırma sorularına uygun kapsamlı bir analiz imkânı sunduğu için tercih edilmiştir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Henri Lefebvre'nin mekân kuramına geçmeden önce, 'mekân' ve 'iktidar' kavramlarına göz atmak, bu kavramların toplumsal bağlamda anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Özellikle mekânın toplumsal yapının şekillendirici bir unsuru olarak işlev görmesi ve iktidarın mekân üzerindeki etkisi, bu iki kavramın birbirine nasıl bağlı olduğunu göstermektedir. Bu anlamda, öncelikle 'mekân' kavramının teorik çerçevesini çizmek ardından iktidarın mekân ve toplumsal yapı üzerindeki ilişkisini analiz etmek önemlidir.

Bu çalışmada mekân, yalnızca fiziksel bir yer ya da teknik bir tanımlama olarak değil; aynı zamanda toplumsal, kültürel ve tarihsel ilişkilerle biçimlenen çok katmanlı bir yapı olarak ele alınmaktadır. Sözcük düzeyinde teknik bir anlam taşısada mekân, kavramsal bağlamda yalnızca nesnel bir düzenleme değil; toplumsal pratikler, iktidar ilişkileri ve temsil biçimleriyle iç içe geçmiş bir düşünsel alanı da ifade etmektedir (Cresswell, 2015: 9).

Günümüzde mekân kavramı, yalnızca fiziksel sınırlarla tanımlanabilecek bir alan olmaktan çıkmış; dijital teknolojilerle birlikte çok katmanlı bir yapıya dönüşmüştür (Kitchin ve Dodge, 2011). David Harvey (1989), bu dönüşümü "zaman-mekân sıkışması" kavramıyla ifade ederken, Manuel Castells (1996) ise dijital iletişim ağlarının oluşturduğu "akış mekânı"nı çağdaş mekânsallığın temel boyutlarından biri olarak tanımlamaktadır. Böylece dijital ve fiziksel mekânlar arasında katı bir ayrım yapmak yerine, her iki düzlemin birbiriyle iç içe geçtiği dinamik ve maddi bir uzamsallıktan söz etmek gerekmektedir.

[3] Daha fazla bilgi için bkz. Soja, E. W. (1996). *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Blackwell.

[4] Uğur Tanyeli'nin *Mekânsal Adalet ve Kentsel Dönüşüm: Lefebvre'nin Mekân Kavramı Üzerine (2017)* adlı çalışması Lefebvre'nin mekân kuramını temel alarak mekânsal adalet ve kentsel dönüşüm süreçlerini ele alan bir çalışmadır. Tanyeli, Lefebvre'nin mekânın toplumsal üretimi yaklaşımını tartışarak, mekânın adalet, eşitsizlik ve dönüşüm süreçleri bağlamında nasıl yeniden şekillendiğini analiz etmektedir. Çalışma, mimarlık, şehir planlama ve toplumsal mekân ilişkileri üzerine çalışanlar için önemli bir kaynak niteliğindedir. Daha fazla bilgi için bkz. Tanyeli, U. (2017). *Mekânsal Adalet ve Kentsel Dönüşüm: Lefebvre'nin Mekân Kavramı Üzerine.* Mimarlar Odası Yayınları.

Michel Foucault ise mekânı iktidarın somutlaştığı ve uygulandığı bir alan olarak ele almaktadır. Ona göre mekân, salt fiziksel bir yapıdan öte bireylerin gözetim ve denetim altında tutulduğu, disipline edildikleri bir yerdir. Özellikle Panoptikon modeliyle, mekânın bir gözlem ve kontrol aracı olduğunu vurgulamaktadır. Modern toplumda okullar, hastaneler ve hapishaneler gibi mekânlar iktidarın disiplinci yapısının uygulandığı yerlerdir. Bu yaklaşımla Foucault, mekânı iktidarın bireyleri şekillendirme ve toplumu düzenleme aracı olarak görmektedir (Foucault, 1977: 201).

İktidar kavramı ise toplumsal ilişkileri ve yapıları şekillendiren, yönlendiren ve kontrol eden bir güç olarak tanımlanmaktadır. Max Weber, iktidarı bir bireyin veya grubun, diğerlerinin direnişine rağmen kendi iradesini dayatabilme kapasitesi olarak tanımlamaktadır. Bu tanım, iktidarın toplumsal ilişkilerdeki merkezi rolünü vurgulamaktadır (Weber, 1947: 152). Ona göre iktidar, toplumsal düzenin sürdürülebilirliğini sağlamak için çeşitli biçimlerde tezahür etmektedir. Bu tezahürler; toplumsal yapılar, normlar ve ideolojiler aracılığıyla meşrulaştırılmaktadır.

Bu konuda Antonio Gramsci'nin çalışmalarına göz attığımızda ise iktidar kavramının hegemonya kavramı ile önemli ölçüde açımlandığı görülmektedir. Gramsci, iktidarın sadece zorlayıcı güçle sınırlı olmadığını, aynı zamanda kültürel hegemonya aracılığıyla da sürdürüldüğünü öne sürmektedir. Gramsci'ye göre egemen sınıf kendi dünya görüşünü topluma dayatarak, bu görüşü genel kabul gören bir norm hâline getirmekte ve böylece iktidarını pekiştirmektedir (Gramsci, 1971: 245). Bu hegemonik süreç, yalnızca söylemsel düzeyde değil; aynı zamanda toplumsal mekânın ideolojik olarak biçimlendirilmesi yoluyla da işlemektedir. Böylece mekân, sadece fiziksel bir alan değil, aynı zamanda rızanın üretildiği bir iktidar alanına dönüşmektedir.

Foucault ise iktidarın merkezî bir otoritede yoğunlaşmadığını, aksine toplumsal ilişkilerin her katmanında ve her düzeyde var olduğunu savunmaktadır. Foucault'ya göre iktidar; bilgi, söylem ve normlar aracılığıyla işlemekte; bu mekanizmalar ise bireylerin kendilerini nasıl algıladığını, nasıl davrandığını ve neye inandığını şekillendirmektedir (Hacking, 1999: 70–81). Bu bağlamda iktidar, yalnızca bireylerin özneleşme süreçlerini değil, aynı zamanda mekânın düzenleniş biçimlerini de belirler; hastaneler, okullar, hapishaneler gibi mekânlar, iktidarın mikro düzeyde işlediği alanlara dönüşmektedir.

Henri Lefebvre ise Foucault'dan ve diğerlerinden farklı olarak, mekânın yalnızca iktidar ilişkileriyle sınırlı olmadığını, toplumsal bir boyutunun da bulunduğunu vurgulamaktadır. Ona göre mekân, toplumsal ilişkiler ve güç dinamiklerinin bir ürünü olarak sürekli yeniden üretilen ve dönüşen bir yapıdadır. Bu bakış açısı, mekânı statik bir olgu olarak değerlendirmekten ziyade, toplumsal yapının bir parçası olarak, iktidar ve bedenin etkileşimiyle sürekli yeniden şekillenen bir unsur olarak ele almayı zorunlu kılmaktadır (Soja, 1996: 40). Başka bir açıdan Lefebvre, mekân-iktidar veya iktidar-toplum ilişkilerini ikili bir yapıdan ziyade, üçlü bir kavramsallaştırma modeli çerçevesinde ele alarak diğer teorisyenlerden ayrılmaktadır. Bu bağlamda, Lefebvre'nin mekân kuramı, toplumu pasif bir unsur olarak değerlendirmekten ziyade, onu aktif ve etkileyici bir unsur haline getirmektedir. Aynı zamanda mekân, iktidar ve toplumsal yapı arasında sürekli devam eden dinamik bir etkileşim olduğunu vurgulamaktadır.

Sonuç olarak bu çalışma Gramsci'nin hegemonya anlayışından, Foucault'nun iktidarın mikro düzeyli işleyişine ve mekânsal stratejilerine, Lefebvre'in ise mekânın üretimiyle toplumsal yapı arasındaki ilişkiye dair yaklaşımına uzanan teorik yaklaşımlar arasında ilişkisel bir hat kurmaktadır. Bu kuramsal çerçevede, çalışmanın temel önermesi; mekânın yalnızca iktidarın uygulandığı pasif bir yüzey değil, aynı zamanda bu iktidarın üretildiği, yeniden biçimlendiği ve toplumsal ilişkilerin dönüştüğü aktif bir yapı olduğudur. Bu nedenle, Lefebvre'in mekânsal trialektiği çalışmanın merkezinde konumlandırılmış; çünkü bu model, fiziksel, zihinsel ve toplumsal düzlemler arasındaki etkileşimi aynı anda kavrayabilen bütüncül bir açıklama gücü sunmaktadır. Diğer kuramlar ise bu trialektiği destekleyici epistemolojik araçlar olarak değerlendirilmiş; özellikle Foucault'nun mikro iktidar analizi, filmlerdeki mekânsal tahakküm ilişkilerini açımlamak açısından tamamlayıcı bir işlev üstlenmiştir. Bu yaklaşımla çalışma, film analizlerinde mekânı merkeze alan, çok boyutlu ve kuramsal olarak temellendirilmiş özgün bir çözümleme modeli geliştirmektedir.

3. HENRİ LEFEBVRE'NİN MEKÂNSAL ÜÇLÜ KURAMI

Neo-Marksist bir düşünür olarak Lefebvre, Marksist kuramın momentleriyle mekân kavramı arasında bağlantılar kurmuş ve bu kavramsal çerçeveyi yeniden değerlendirerek farklı bir boyuta taşımayı hedeflemiştir. Özellikle kapitalist mekân üretimi meselesini, modern dünyanın dönüşüm dinamikleri bağlamında inceleyen Lefebvre, mekân kuramının çağdaş bağlamdaki konumunu şu şekilde açıklamaktadır:

"Günümüzde modern çağın teknolojik ve bilimsel dönüşümleri Marksist düşüncenin yeniden ele alınmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Burada ortaya atılan tez şöyle formülize edilebilir: Marksizmin bütün kavramları yeniden ele alınıyor, kuramın hiçbir önemli momenti yok olmadan, bir üst düzeye taşınıyor. Buna karşılık, Marx tarafından sunumları içinde değerlendirildiklerinde, bu kavramların ve teorik zincirlenişlerin nesnesi yoktur (Lefebvre, 2014: 347)."

Lefebvre, üretim tarzındaki değişimlerin mekânın yapısında dönüşümlere yol açtığını ve mekânın tarihsel bir karaktere sahip olduğunu savunmaktadır. Ona göre mekân, "toplumsal" ve "tarihsel" olanı, aynı zamanda "kültürel" ve "zihinsel" unsurları bir araya getiren çok katmanlı bir yapıya sahiptir. Bu bağlamda, mekânın ortaya çıkardığı yeni alanlar, farklı toplumların kendilerine özgü mekânsal düzenlemeleri ve kentsel mekânın tüm bileşenleriyle yeniden inşa edilmesi, oldukça karmaşık ve çok boyutlu bir süreci ifade etmektedir (Lefebvre, 2014: 25).

Lefebvre'nin mekân kuramının bu denli önemli görülmesinin nedeni, mekânın doğrudan sosyal bir olgu olarak ele alınmasıdır. Lefebvre'ye göre mekân: doğa bilimlerinde alışıldık olan, ontolojik olarak ayrı ve yeterli bir nesne ya da özellik olmaktan ziyade toplumsal ilişkilerin derinliklerine dayanan bir olgudur. Bu sosyal kökenler, Lefebvre'ye üç mekân alanının teorik birliğini öne sürme olanağı sağlamıştır. Lefebvre'nin mekân anlayışı, üretim temellidir; yani mekânın sosyal inşasının yaratıcı süreçlerine dayanmaktadır (Dear, 2001: 48). Bu bağlamda, Lefebvre›nin temel argümanlarından biri toplumu anlamanın mekânı anlamaktan geçtiğidir. Ona göre mekân, sadece fiziksel bir yer değildir, aynı zamanda toplumsal ve ideolojik bir üründür. Başka bir ifadeyle mekân, yalnızca toplumsal ilişkilerin değil, aynı zamanda bu ilişkiler içindeki iktidar yapı ve işleyişlerinin de bir ürünüdür. Lefebvre'ye göre mekân, iktidarın maddi olarak örgütlendiği, yeniden üretildiği ve toplumsal yapılar ve bedenler üzerinde işlediği bir alandır. Bu nedenle onun mekân kuramı mekânın toplumsal ilişkiler ve iktidar dinamikleri tarafından üretildiği ve yeniden yapılandırıldığı bir süreci kapsamaktadır. Mekânın politik ve toplumsal işlevlerini derinlemesine anlayabilmek için Lefebvre'nin temel kavramlarını ve teorik çerçevesini detaylı bir şekilde incelemek büyük önem taşımaktadır.

Lefebvre, mekânsallaşma süreçlerinin diyalektik bir yapı çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Farklı olguların mekânsal düzlemde çeşitli biçimlerde tezahür edebileceğini kabul etmekle birlikte bu olguların analitik olarak ayrıştırılmasından sonra yeniden bütüncül bir yapıya kavuşturulmasının önemini vurgulamaktadır (Urry, 2004: 11). Bu bağlamda Lefebvre, mekânın üretimine ilişkin epistemolojik, ontolojik ve metodolojik bir yaklaşım geliştirerek bu üretim biçiminin kavramsal temelini ortaya koymuş ve geleneksel mekân anlayışlarına kıyasla farklı bir bakış açısı sunmuştur (Yurdadön ve Yavan, 2018: 304).

Lefebvre'nin mekânın üretimine ilişkin mekânsal üçlü kuramı: algılanan mekân*(Perceived Space),* tasarlanan mekân*(Conceived Space) ve* yaşanan mekân*(Lived Space)*'dır. Algılanan mekân: günlük yaşamda fiziksel olarak deneyimlenen mekânları ifade ederken, tasarlanan mekân: mekânın planlama, tasarım ve düzenleme süreçleriyle oluşturulan ideolojik ve teorik düzeyini belirmektedir. Yaşanan mekân ise, bireylerin duygusal, psikolojik ve sembolik deneyimlerini içermektedir (Lefebvre, 1991: 39-42).

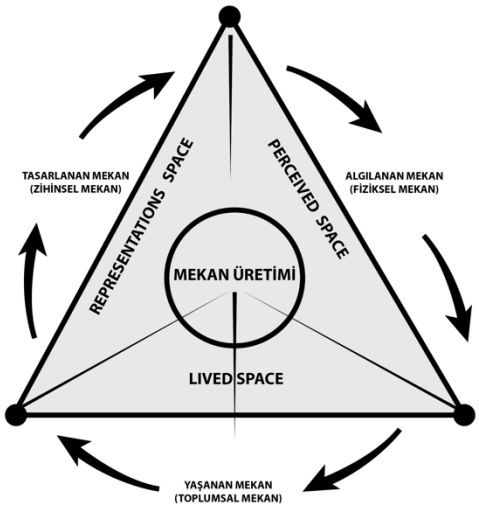

Şekil 1. Lefebvre'nin Mekânsal Üçlemesi (Spatial Triad)

Lefebvre'nin mekân kuramına epistemolojik olarak göz attığımızda, geleneksel Batı metafiziği ve Kartezyen *logos*'u eleştirisi ile başladığı görülmektedir. Bu eleştiriler mekânın, özne, nesne ve tinsel boyutlarını içeren kategorik tanımlarına ve modern matematikçilerin pür zihinsel mekân varsayımlarına yöneliktir (Lefebvre, 2014: 33-35). Lefebvre'e göre, bu yaklaşımlar mekânı pasifleştirmektedir ve edilgenliğe mahkûm etmektedir. Mekânın özneden bağımsız ve ayrı bir nesne gibi ele alınması, onu ikincil ve bağımlı hale getirmektedir; bu da mekânı paradoksal bir şekilde fetişleştirmektedir.

Ontolojik açıdan mekânın ekonomi politiğini inceleyen Lefebvre, mekânı analiz ederken kullandığı trialektik yaklaşımıyla fiziksel ve zihinsel mekân dikotomisinin sınırlayıcı çerçevesini aşmıştır (Soja, 1996: 74). Bu yaklaşımıyla felsefe, doğa ve toplum bilimlerinde birbirinden ayrı olarak ele alınan mekân kavramlarını tek bir bütünsel mekân teorisi altında birleştirmiştir. Lefebvre, böylece mekânı toplumsal pratiklerden ve iktidar yapılarından bağımsız, nötr bir varlık olarak gören anlayışları reddederek mekânın toplumsal ilişkiler içinde üretildiğini ve bu nedenle doğrudan politik ve stratejik bir boyut taşıdığını savunmaktadır.

Metodolojik açıdan, Lefebvre'nin mekânsal yaklaşımında geliştirdiği yöntem, toplumsal çelişkilerin öznel düşünme sürecindeki eksikliklerden ziyade, gerçekliğin nesnel çelişik yapısından kaynaklandığı fikrine dayanmaktadır. Başka bir anlamda ifade etmek gerekirse Lefebvre'nin mekânsal yaklaşımı, toplumsal çelişkilerin insanların düşünce hatalarından ya da yanlış algılarından kaynaklanmadığını, aksine toplumsal gerçekliğin kendisinde var olan nesnel çatışmalardan doğduğunu savunmaktadır. Yani, toplumda var olan gerilimler, bireylerin düşüncelerinden değildir, toplumun yapısında bulunan iktidar, sınıf ve sosyal ilişkiler arasındaki çelişkilerden kaynaklanmaktadır. Lefebvre'nin yöntemi bu toplumsal gerilimlerin mekânla nasıl etkileşim içinde olduğunu anlamayı amaçlamaktadır. Bu bakımdan yöntem; mekânı fiziksel, zihinsel ve toplumsal boyutlarıyla kapsayıcı bir bütünlük içinde ele almaktadır. Lefebvre'ye göre fiziksel, zihinsel ve toplumsal mekânlar arasında kesin sınırlar bulunmaz; bu üç boyut, birbiriyle iç içe geçmiş, karşılıklı olarak birbirini etkileyen ve diyalektik bir ilişki içinde işleyen dinamik alanlardır. Mekânın üretimi ya da yeniden üretim süreci, toplumsal yapılar ve iktidar ilişkileri çerçevesinde, diyalektik bir bütünlük içinde değerlendirilmektedir. Böylece mekânın analiz edilmesi onu sadece fiziksel bir alan olarak değil; toplumsal, kültürel ve ideolojik bağlamlarla iç içe geçmiş dinamik bir süreç olarak anlamayı mümkün kılmaktadır (Lefebvre, 2010: 35-36).

Lefebvre'nin mekânsal üçleme modeli, yani mekân temsilleri, mekânsal pratikler ve temsillerin mekânı oldukça karmaşık bir yapıya sahiptir. Her bir bileşen, kendine özgü niteliklere sahip olmasının yanı sıra bu üçlemenin pozitif bir eklektizm barındırdığı bilinmektedir (Yurdadön ve Yavan, 2018: 304). Bu bağlamda, söz konusu kuramı daha iyi kavrayabilmek için her bir bileşeni örneklerle açıklamak ve üç bileşen arasındaki diyalektik etkileşimleri analiz ederek mekânın toplumsal olarak nasıl üretildiğini ortaya koymak, kuramı daha anlaşılır hale getirecektir. Mekânın üçlü yapısı, onun üretim sürecinin üç farklı boyutuyla doğrudan ilişkilidir. Lefebvre,

işyeri, ev ve boş zaman geçirilen alanlar gibi gündelik yaşam mekânları arasındaki ilişkileri kuran güzergâhlar ve toplumsal ağların, algılanan mekân *(Perceived Space)* kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu pratikler, bireylerin fiziksel çevre ile günlük etkileşimlerinin sonucunda oluşan ve algılanan mekân olarak tanımlanan somut, maddi mekânı meydana getirmektedir (Yurdadön ve Yavan, 2018: 304).

Mekânın diğer yanı, zihinsel bir üretim sürecine (tasarlanan mekân), yani mekânın temsillerine *(Representations of Space)* denk düşmektedir ve Lefebvre bunu tasarlanan mekân *(Conceived Space)* olarak adlandırmaktadır. Bu tür mekânlar, fiziksel olarak deneyimlenmeden önce zihinsel düzlemde kuramsal ilkeler, ideolojik hedefler veya teknik planlama kriterleri doğrultusunda kurgulanan, teorik bir anlam yüklenmiş temsili yapılardır. Mekânsal düzenlemelerin ve planlama süreçlerinin temelini oluşturan bu tasarımlar, fiziksel çevrenin örgütlenmesine yönelik soyut bir çerçeve sunmaktadır. Burada mekân; teknokratlar, kent plancıları, toplum mühendisleri gibi aktörler eliyle, çoğunlukla iktidar ilişkileri gözetilerek soyutlanmakta ve planlanmaktadır. Bu üretim süreci, mekânın yalnızca fiziksel değil aynı zamanda ideolojik bir düzende kodlandığını; dolayısıyla kapitalizm koşullarında temsillerle yüklendiğini ortaya koymaktadır (Yurdadön ve Yavan, 2018: 304). Başka bir anlamda bu mekân iktidarın müdahalesiyle biçimlendirilmiş yapısal düzenlemeler aracılığıyla toplumun içinde yaşadığı alanları tanımlamaktadır.

Lefebvre'nin mekân kuramının üçüncü yönü, yaşanan mekân (*Lived Space*) olarak tanımladığı alandır. Bu alan, bireylerin duygusal, sembolik ve toplumsal deneyimlerini içeren, öznel ve kolektif hafıza ile şekillenen mekânı ifade etmektedir. Yaşanan mekân, tasarlanan ve algılanan mekânların aksine bireylerin mekâna dair kişisel anlamlar ve deneyimlerle donattıkları, günlük hayatın sembolik ve duygusal bir boyutunu yansıtmaktadır. Lefebvre'e göre yaşanan mekân, insanların hayal gücü, duygusal tepkileri ve sosyal bağlamlarıyla mekânı nasıl dönüştürdüğünü anlamamıza olanak sağlamaktadır. Aynı zamanda bu alan toplumsal pratiklerin, bireysel yaşamlar üzerindeki etkilerini görünür kılmaktadır. (Lefebvre, 2014: 67-71). Bu mekân, yani yaşanan-toplumsal mekân, Lefebvre'nin mekân kuramına yaptığı en büyük katkıdır ve onu diğer çalışmalardan ayıran şey de bu alandır. Bu mekân diğer iki mekândan hem niteliksel olarak farklılık göstermekte hem de bu mekânları bir arada bütünleştirici bir işlev üstlenmektedir.

Lefebvre, fiziksel ve zihinsel mekân ayrımını toplumsal boyutla bütünleştirerek, iki terimli mekân dikotomisinin ötesine geçip üç terimli bir ilişki modeli oluşturmuştur. Bu yaklaşım, mekânın üretimini açıklayan bütünsel ve ilişkisel bir kuramsal çerçeve sunmaktadır. Mekânsal pratikler arasındaki trialektik ilişki, mekânı hem bireylerin hem de iktidarın ürettiği bir yapıya dönüştürmektedir (Harvey, 2010: 35-36). Böylece, mekân üretimi; fiziksel mekân, zihinsel temsiller ve sosyal yaşam arasındaki diyalektik bir etkileşimin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Lefebvre'nin ortaya koyduğu bu mekân anlayışında, üçlü yapı birbirinden ayrıştırılamaz; izole edilmesi mümkün olmayan, birbiriyle çakışan, eşzamanlı var olan ve sürekli olarak birbirini etkileyen bir içeriğe sahiptir (Yurdadön ve Yavan, 2018: 304).

Lefebvre'e göre gündelik yaşamın geçtiği mekânsal pratik alanı (algılanan mekân): iktidar, toplumsal çelişkiler ve üretici güçlerin mücadelesinden bağımsız bir alan değildir. Mekânlar, mekânsal pratiklerin izlerini taşımakta veya mekânsal pratikler, mekânı inşa etmektedir. Bu bağlamda, her türlü üretim etkinliğinin amacı, algılanan mekânda var olma meselesidir. Egemen üretim biçiminin mekânı olan tasarlanan mekân, hegemonyaya sahip olanların, mekânı nötr bir şekilde değerlendirenlere dayattığı bir mekândır (Lefebvre, 2014: 67-71). Buradaki mekân temsillerinin muhatabı ve hedefi, mekânsal pratiklerdir. Bununla birlikte hem mekânsal pratikleri hem de mekân temsillerini muhatap alan, gündelik mekânsal pratiklerde gömülü olan, yeni anlamlar ve olanaklar yaratmak amacı taşıyan temsil mekânlarının (yaşanan mekân) varlığı da önemli olmaktadır (Yurdadön ve Yavan, 2018: 304).

Lefebvre'nin mekânsal üçlemesinde değinilmesi gereken bir diğer önemli kavram; bedendir. Her ne kadar Lefebvre'nin *Mekânın Üretimi* adlı eserinde beden, merkezi bir kavram olarak öne çıkmasa da onun toplumsal ilişkiler ve mekân bağlamındaki düşünceleri içerisinde önemli bir yere sahiptir. Beden kavramı, özellikle Lefebvre'nin *Critique of Everyday Life* gibi diğer çalışmalarında daha belirgin bir şekilde karşımıza çıkmaktadır ve bu eserlerde bedenin mekânsal deneyimle nasıl bütünleştiği ele alınmaktadır. Lefebvre, mekânı toplumsal ve fiziksel olarak üretilen bir alan olarak değerlendirirken, bedenin de bu üretim sürecinin bir parçası olduğunu ifade etmektedir (Lefebvre, 1991: 170).

Lefebvre'nin mekân kuramı ile beden arasındaki ilişki daha kapsamlı bir şekilde ele alındığında, bedenin hem mekânı deneyimleyen bir özne hem de mekânı şekillendiren, dönüştüren bir unsur olduğu ortaya çıkmaktadır. En belirgin rolünü yaşanan mekânda oynayan beden, duygusal ve sembolik deneyimlerle toplumsal mekânı şekillendirmektedir. Lefebvre'nin yaklaşımı, bedenin mekânla kurduğu ilişki aracılığıyla toplumsal ve politik süreçlerin somutlaştığını, mekânın statik bir yapı olmaktan ziyade sürekli yeniden üretilen bir süreç olduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda beden, mekân-iktidar ilişkilerinin anlaşılmasında temel bir unsurdur. Bu anlamda mekân kavramının incelenmesi toplumsal, ideolojik ve politik boyutlarını ele alırken bireyin mekânla olan ilişkisini derinleştirerek, toplumun mekân-iktidar bağlamında analiz edilmesini daha anlamlı hale getirmektedir. Böylece, filmlerde ve diğer kültürel üretimlerde mekânın karakterler aracılığıyla nasıl deneyimlendiğini ve dönüştürüldüğünü ele almak, mekân analizlerine yeni bir perspektif kazandıracaktır.

Özetlemek gerekirse Lefebvre'nin mekân kuramı, mekânın toplumsal ilişkiler ve iktidar dinamikleri tarafından üretildiği ve yeniden yapılandırıldığı süreçlere odaklanmaktadır. Onun üçlü kavramsallaştırması: algılanan mekân, tasarlanan mekân ve yaşanan mekân arasındaki diyalektik ilişkileri vurgulamaktadır. Bu yaklaşım, mekânın bütünsel ve ilişkisel bir yapıda olduğunu fiziksel, zihinsel ve toplumsal boyutların sürekli etkileşim içinde bulunduğunu ortaya koymaktadır.

4. SİNEMADA MEKÂN ÜRETİMİ: LEFEBVRECİ BİR YAKLAŞIM

Lefebvre'nin mekân anlayışı sinema bağlamında ele alındığında, mekânın yalnızca estetik bir unsur değil; aynı zamanda toplumsal ilişkilerle iktidar yapılarını yansıtan ve görsel olarak temsil edilen bir düzlem olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle kentsel mekânlarda geçen anlatılar, iktidarın mekâna nasıl yerleştiğini ve bu alanlar üzerinden toplumsal denetimin nasıl kurulduğunu gözler önüne sermektedir. Bu çerçevede Lefebvre'nin üçlü mekân kuramı, sinemasal anlatılardaki mekânsal düzenlemelerin anlaşılmasında kritik bir rol oynamaktadır.

Lefebvre'nin üçlü mekân kavramsallaştırması çerçevesinde, her bir diyalektik ögeyi sinema açısından ele aldığımızda, öncelikli olarak "tasarlanan mekân" ile başlamak yerinde olacaktır. Tasarlanan mekân, genellikle iktidar yapılarının ve planlayıcıların öngördüğü mekânsal düzenlemeleri ifade ederken, sinemada bu unsur, film dünyasının bilinçli bir şekilde tasarlanmış fiziksel ve ideolojik çerçevesini temsil etmektedir. Bu açıdan, film yönetmenlerinin kurguladığı mekânlar, toplumsal yapıları ve güç ilişkilerini görselleştirerek seyirciye sunulan dünyayı şekillendirmektedir. Örneğin, Stanley Kubrick'in *2001: A Space Odyssey (1968)* filminde, uzay mekânlarının soğuk ve steril tasarımı, insanlığın teknolojik ilerlemesini ve bununla birlikte gelen yabancılaşmayı simgelemektedir (Kolker, 2000: 132). Kubrick, bu filmde mekânı tasarlayarak insan ve teknoloji arasındaki kopukluğu vurgularken, mekânın toplumsal anlamını da yeniden üretmektedir. Bir başka örnek olarak Amerikan askeri ve politik gücünü mekân aracılığıyla vurgulayan *Independence Day (Kurtuluş Günü, 1996)* filmi ele alınabilir. Filmde tasarlanan mekânlar, Beyaz Saray, Pentagon ve çeşitli askerî üsler gibi Amerika Birleşik Devletleri'nin siyasal ve askerî otoritesini temsil eden merkezî yapılar etrafında inşa edilmiştir. Bu mekânlar yalnızca fiziksel yapılar olarak değil, aynı zamanda Amerikan devletinin küresel düzeydeki siyasal otoritesini, askerî müdahale kapasitesini ve ideolojik hegemonyasını temsil eden sembolik alanlar olarak sunulmaktadır. Film, Amerikan değerlerinin evrensel bir norm olarak yüceltildiği ve bu değerlerin, küresel ölçekte barış ve düzenin sağlanmasında belirleyici olduğu bir anlatı sunmaktadır. Diğer ülkelerin ise bu değer sistemi içinde konumlanması gerektiği ima edilmektedir. Bu bakımdan *Independence Day* filmindeki tasarlanan mekânlar, özellikle Amerikan devlet otoritesinin mutlak kurtarıcı olarak yansıtıldığı anlatılarla ilişkilendirilmekte; bu da ulusal üstünlük söylemini yeniden üreten ideolojik bir propaganda aracı olarak işlev görmektedir.

Algılanan mekân bağlamında değerlendirildiğinde ise sinemada karakterlerin fiziksel olarak bulundukları, hareket ettikleri ve deneyimledikleri mekânların incelenmesi gerekmektedir. Bu mekânlar, yalnızca karakterlerin yer aldığı fiziksel çevreler değil, aynı zamanda onların eylemleri, duygusal durumları ve toplumsal kimlikleriyle etkileşim içinde oldukları dinamik alanlar olarak ele alınmalıdır. Sinemada algılanan mekân, karakterlerin bireysel ve toplumsal pratiklerinin sahnelendiği, anlatının ilerleyişine ve mekânsal düzenin inşasına katkıda bulunan kritik bir unsurdur. Örneğin, Sovyet sinemasının klasiklerinden olan *Potemkin Zırhlısı (1925)* filminde algılanan mekân, Çarlık Rusyası'na karşı halkın direnişinin sembolü haline gelen savaş gemisi Potemkin ve Odessa merdivenleridir. Filmde bu mekânlar, karakterlerin fiziksel olarak bulundukları ve devrimci hareketle etkileşimde bulundukları

yerlerdir. Potemkin, halkın isyanının ve devrimci ruhun somutlaştığı bir simge olarak işlenirken, Odessa merdivenleri halkın baskı altında olduğu bir mekânı temsil etmektedir. Yine Fritz Lang'ın *Metropolis (1927)* filminde, işçi sınıfının yaşadığı karanlık yeraltı mekânları ile üst sınıfın geniş ve lüks yaşam alanları arasında çarpıcı bir mekânsal ayrım bulunmaktadır. Bu mekânsal farklılık toplumsal sınıflar arasındaki iktidar ilişkilerini görsel olarak ortaya koymakta ve izleyicinin algısında bu sınıfsal ayrımlar daha belirgin hale gelmektedir (Eisner, 1973: 89). Bu bakımdan *Metropolis filmi*, bireylerin algıladıkları ve fiziksel olarak içinde bulundukları iki ayrı mekânı karşılaştırmalı sunarak toplumsal yapıları ve iktidarın mekân üzerindeki etkisini vurgulamaktadır.

Son olarak, Lefebvre'in mekân kuramında, onu geleneksel iki terimli mekân anlayışlarından ayıran temel yapı, yaşanan-toplumsal mekân kavramsallaştırmasıdır. Bu mekânı sinema açısından değerlendirdiğimizde, filmler karakterlerin içsel dünyalarını, duygusal çatışmalarını, sembolik deneyimlerini ve toplumsal konumlarını derinlemesine incelememize imkân vermektedir. Örneğin Todd Phillips'in yönetmenliğini üstlendiği 2019 yapımı *Joker* filminde Arthur Fleck'in yaşadığı dar apartman dairesi, onun toplum tarafından dışlanmışlığını ve içsel psikolojik çatışmalarını temsil eden mekândır. Fleck'in bu mekânda yaşadığı her an onun toplumsal konumunun ve bireysel hapsolmuşluğunun bir yansımasıdır. Mekân, aynı zamanda birey ve toplum arasındaki iktidar ilişkilerini de gözler önüne sermektedir. Fleck'in dar odasında yaşadığı yalnızlık toplumsal yapının ve iktidarın bir sonucu olarak, özgürlükten yoksun bırakılan bir bireyin yaşadığı dünyayı simgelemektedir. Bu bağlamda, bu "yaşanan mekân" yalnızca bir arka plan değil, aynı zamanda Fleck'in bedeniyle etkileşim içinde olan, toplumsal yapıyı ve güç ilişkilerini deneyimlediği bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bir diğer örnek olarak Güney Koreli yönetmen Bong Joon-ho'nun 2019 yılında çektiği *Parasite* filmi gösterilebilir. Filmde, zengin ailenin büyük ve lüks evi, toplumsal statü ile sınıf farklılıklarını mekânsal düzlemde somutlaştıran bir yapı olarak öne çıkmaktadır. Buna karşın, fakir aile açısından bu mekân, ulaşılması güç bir idealin ve toplumsal yükseliş arzusunun sembolü niteliğindedir. Bu ev yalnızca fiziksel bir mekân değil, aynı zamanda bu ailenin yaşadığı toplumun belirlediği değerler ve güç ilişkilerinin bir temsili olarak işlev görmektedir. Zengin evinin içindeki lüks, sınıf farklarının mekânla ilişkili pratiklerle nasıl şekillendiğini ve yoksul ailenin toplumda kabul görmek için kendilerini mekânsal olarak nasıl konumlandırmaya çalıştığını gözler önüne sermektedir.

Bu iki film, yaşanan mekânların yalnızca bireylerin içsel deneyimlerinin yansıması olmadığını, aynı zamanda yaşanan mekânın mekân temsilleri ve mekânsal pratiklerle derin bir ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir. Yaşanan mekân hem toplumsal yapıları hem de iktidar ilişkilerini şekillendiren bir araçtır ve her iki filmde de bu ilişkiyi görmek mümkündür.

Örnek filmlere bakıldığında Lefebvre'nin mekân kuramı, sinemada mekânın işlevini analiz etmek ve mekân ile iktidar arasındaki ilişkileri çözümlemek için oldukça zengin bir kuramsal çerçeve sunmaktadır. Mekânın yalnızca fiziksel bir ortam olmanın ötesinde, aynı zamanda toplumsal ve ideolojik boyutları olan dinamik bir yapı olduğuna dair anlayış, sinemada mekânın çok katmanlı bir anlatı unsuru olarak ele alınmasına olanak tanımaktadır.

5. YÖNTEM

Bu araştırma, Henri Lefebvre'nin mekânsal üçlü kuramı temel alınarak film çözümlemelerinde daha objektif ve sistematik analizler gerçekleştirmek amacıyla geliştirilmiştir. Araştırmada kullanılan yöntem, söylem analizi unsurlarını Lefebvre'nin mekân trialektiği ile birleştirerek uygulanan entegre bir yaklaşımdır. Yöntemin ilk aşamasında, araştırma örnekleminde yer alan *Elysium, District 9* ve *Chappie* filmleri, söylem analizi yöntemiyle incelenmiştir. Bu aşamada, filmlerin alt metinlerinde yer alan toplumsal yapılar, iktidar ilişkileri ve ideolojik mekanizmaların nasıl inşa edildiği ayrıntılı bir şekilde analiz edilerek, toplumsal güç dinamikleri ve eşitsizliklerin mekânsal temsiller aracılığıyla nasıl yansıtıldığı ortaya konmuştur. İkinci aşamada ise söylem analiziyle elde edilen veriler, Lefebvre'nin üçlü mekân kuramı bağlamında **tasarlanan mekân*(Conceived Space),* algılanan mekân*(Perceived Space)*** ve **yaşanan mekân*(Lived Space)*** olmak üzere üç ana kategoriye yerleştirilmiştir. Son olarak, kategorilerin geçerliliğini ve yöntemin güvenilirliğini test etmek amacıyla, daha önce hazırlanan kod anahtarı[5], alanında uzman beş bağımsız kodlayıcıya[6] sunulmuştur. Kodlayıcılar, filmlerde yer alan tasarlanan, algılanan ve yaşanan mekânları *"Evet"* veya *"Hayır"* şeklinde değerlendirmiştir. Kodlayıcılar arasındaki tutarlılığı

[5]Lefebvre'nin mekân kuramına dayalı olarak geliştirilen bu kod anahtarı, sinema filmlerinde mekân, iktidar ve toplum arasındaki etkileşimleri analiz etmek amacıyla oluşturulmuştur. Kod anahtarının detaylı bir tablosu için ayrıca bakınız: Ekler, Tablo 2.

[6]Kodlayıcılardan üçü Radyo, Televizyon ve Sinema Anabilim Dalı'nda görev yapan doktor unvanlı öğretim üyeleri, biri siyasal iletişim alanında uzmanlaşmış bir doçent, biri ise sosyal bilimlerde yöntem çalışan bir araştırma görevlisidir.

ölçmek amacıyla **Cohen's Kappa testi** uygulanmıştır. *District 9, Elysium* ve *Chappie* filmlerine ilişkin yapılan kodlamalarda, kodlayıcılar arası uyum oranı sırasıyla 0.583, 1.00 ve 0.583 olarak ölçülmüştür. Bu değerler, Cohen's Kappa katsayısı kullanılarak hesaplanmıştır. Elde edilen bu katsayılara göre genel uyum ortalaması %79.17 olarak bulunmuştur. Uyum oranı %70'in üzerinde olan durumlar, literatürde *"iyi düzeyde"* uyum olarak kabul edilmektedir.[7] Bu bulgular, kodlayıcılar arasındaki uyumun güvenilir olduğunu ve yöntemin sağlam bir analitik çerçeve sunduğunu göstermektedir.

Bu araştırma, sinemada mekânın analizine yönelik özgün bir yöntem sunmaktadır. Lefebvre'nin üçlü mekân kuramı ile desteklenen bu yöntem, mekânın toplumsal ve ideolojik boyutlarını sinema bağlamında inceleyerek film çözümleme literatürüne yenilikçi bir katkı sunmayı hedeflemektedir. Ancak yöntem, yalnızca mekân bağlamında analiz yapmaya elverişli olduğu için filmlerin diğer tematik unsurlarını kapsama noktasında sınırlılıklar taşımaktadır.

Araştırma tasarımı, nitel ve nicel yöntemleri bir araya getirerek filmlerde mekânın anlam ve işlevini derinlemesine incelemeyi mümkün kılmaktadır. Bu bağlamda, yöntem hem sinema çalışmalarında hem de toplumsal mekânın temsilini inceleyen diğer disiplinlerde uygulanabilir bir model sunmaktadır.

6. NEİLL BLOMKAMP SİNEMASINDA MEKÂN: HENRİ LEFEBVRE'NİN MEKÂNSAL ÜÇLEMESİ ÜZERİNDEN BİR ANALİZ

Neill Blomkamp, Güney Afrikalı bir yönetmen ve senarist olarak özellikle bilim kurgu türündeki yenilikçi ve eleştirel filmleriyle tanınmaktadır. Onun sineması, toplumsal eleştiri ve distopik temaların güçlü bir birleşimi olarak öne çıkmaktadır. Blomkamp'ın uluslararası alanda tanınmasını sağlayan 2009 yapımı bilim kurgu filmi *District 9*, Apartheid sonrası Güney Afrika toplumundaki etnik ayrımcılık, dışlanmışlık ve devlet şiddeti gibi yapısal çelişkileri bilim kurgu estetiğiyle ele alarak güçlü bir toplumsal eleştiri sunmaktadır. Yönetmenin diğer filmleri *Elysium (2013)* ve *Chappie (2015)* de benzer biçimde mekânı ideolojik kodların üretildiği ve toplumsal eşitsizliklerin temsil edildiği bir anlatı öğesi olarak konumlandırmaktadır. Bu bağlamda Blomkamp'ın sinemasında mekân, yalnızca görsel bir arka plan değil; iktidar ilişkilerinin işlendiği, sınıfsal ve siyasal çatışmaların kurgulandığı dinamik bir yapısallık içinde ele alınmaktadır.

Blomkamp'ın sineması, modern toplumların mekâna dayalı eşitsizliklerini temsil eden güçlü bir anlatım dili geliştirmiştir. Mekân, yalnızca görsel bir arka plan değil; toplumsal dışlanma, sınıfsal ayrışma ve otoriter denetimin işlendiği ideolojik bir zemindir. Özellikle *District 9, Elysium* ve *Chappie* gibi filmlerde fiziksel mekân, hem karakterlerin gündelik pratiklerine yön veren hem de iktidarın tahakküm biçimlerini görünür kılan bir unsur olarak kurgulanmıştır. Bu durum, Lefebvre'nin mekânın algılanan, tasarlanan ve yaşanan boyutlar üzerinden toplumsal ve politik olarak inşa edildiğini savunduğu üçlü mekân kavramsallaştırmasıyla doğrudan ilişkilidir. Blomkamp'ın filmleri, bu üç düzlemin sinematik anlatıda nasıl iç içe geçtiğini gözlemlemek açısından analitik bir örneklem işlevi görmektedir.

6.1. Henri Lefebvre'nin Mekânsal Üçlemesi Bağlamında District 9 (2009) Filminin Analizi

District 9 (2009), Neill Blomkamp'ın yönetmenliğini yaptığı, Güney Afrika'nın toplumsal ve politik mirasını bilim kurgu türüyle harmanlayan bir distopik filmdir. Film, uzaylıların Güney Afrika'nın Johannesburg kentine iniş yapmasının ardından "uzaylı mülteci" olarak marjinalleştirilmelerini ve zorla District 9 adlı bir gettoda yaşamaya zorlanmalarını konu almaktadır. Filmin hikayesi uzaylıların devasa araçlarıyla Dünya'ya gelmesiyle başlamaktadır. Daha sonra uzaylıların gemisi, bilinmeyen bir nedenle Johannesburg'un üzerinde havada asılı bir halde kalır. Bu olayın ardından yaklaşık bir milyon uzaylı, zorunlu göç politikasıyla District 9 bölgesine yerleştirilir. Hikâye, baş karakter Wikus van de Merwe'nin (Sharlto Copley) uzaylılarla etkileşimleri aracılığıyla hem insani hem de politik bir dönüşüm sürecinden geçmesini merkeze alırken, aynı zamanda mekânın sosyal, politik ve ırksal dinamikleri üzerine derin bir inceleme sunmaktadır.

[7] Cohen's Kappa uyum katsayısı, iki kodlayıcının değerlendirme tutarlılığını ölçmek için kullanılan bir istatistiksel ölçüttür. Formülü: $\kappa = (P_o - P_e) / (1 - P_e)$ Burada P_o gözlemlenen uyumu, P_e ise beklenen uyumu ifade eder. Hesaplamalar, kodlayıcıların aynı fikirde olduğu puanlar (a + d) ve farklı fikirde olduğu puanlar (b, c) temel alınarak yapılır. Bu çalışma kapsamında District 9 için P_o = 0.583, Elysium için P_o = 1 ve Chappie için P_o = 0.5833 olarak hesaplanmıştır. Genel uyum oranı %79.17'dir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Fleiss, J. L. (1971). Measuring nominal scale agreement among many raters. Psychological Bulletin, 76(5), 378–382.

Filmde uzaylıların yaşadığı District 9 hem fiziksel izolasyon hem de kurumsal denetim yoluyla dışlamayı mekânsal olarak örgütleyen bir yapıdır. Bu durum, mekânın yalnızca nötr bir zemin değil; iktidarın toplumsal yapıları biçimlendirdiği ideolojik bir araç olduğunu ortaya koymaktadır. Blomkamp bu yönüyle bilim kurgu türünü toplumsal eşitsizlikleri sorgulamak için araçsallaştırmaktadır.

6.1.1. Tasarlanan Mekân/Mekân Temsilleri (*Conceived Space*)

District 9 filminde tasarlanan mekân, toplumsal, ideolojik ve politik süreçlerin belirlendiği bir yapı olarak öne çıkmaktadır. Mekân, Apartheid dönemi sonrası Güney Afrika'sını çağrıştıran bir uzaylı gettosu olarak tasarlanmıştır. Bu bölge, toplumun marjinalize edilen bir kesiminin zorla yerleştirildiği, kontrol edilen ve dış dünyadan izole edilen bir alanı temsil etmektedir. Filmin tasarlanan mekânı, iktidarın sosyal düzeni kontrol altına alarak, farklı toplumsal grupları nasıl birbirinden ayırdığına dair güçlü bir alegoridir.

Getto, insanların (insanüstü varlıklar olan uzaylıların) özgürlüklerini kısıtlayan, onları izole eden ve sürekli gözetim altında tutan bir düzenek olarak kurgulanmıştır. Bu bağlamda tasarlanan mekân, yalnızca fiziksel bir alan değil; *District 9* filminde devletle iş birliği içinde çalışan çok uluslu bir özel güvenlik ve biyoteknoloji şirketi olan MNU (*Multi-National United*) aracılığıyla şekillenen, ekonomik çıkarlar ve kurumsal otoritenin kesiştiği bir iktidar sahasıdır. Mekânın fiziki yapısı; çitlerle çevrili, yoğun askerî gözetim altında olan ve yalnızca uzaylılara tahsis edilmiş bir getto, devletin ve kurumsal otoritenin, toplumsal hiyerarşi ile tahakküm ilişkilerini mekânsal düzlemde nasıl dayattığını göstermektedir.

Resim 1: *District 9*'un Kuzey Cephesi

Resim 2: Multi-National United Binası

District 9'un sınırları dışında kalan mekânlar, örneğin MNU'nun kurumsal merkez binası, laboratuvarlar ve askeri üsler gibi yapılar, yine tasarlanan mekânın bir parçası olarak ele alınmalıdır. Bu alanlar, yalnızca fiziksel olarak düzenlenmiş yapılar değil; aynı zamanda devlet destekli kurumsal otoritenin bilgi üretimi ve teknolojik gözetim faaliyetlerinin yürütüldüğü stratejik mekânlardır. MNU'nun yüksek güvenlikli tesisleri, iktidarın bilgiye ve bedene hükmettiği alanlar olarak yapılandırılmıştır. Ayrıca, şehrin "normal" insan yerleşim alanları da temsili düzeyde tasarlanmış mekânlar olarak değerlendirilebilir; çünkü bu bölgelerde "insan" kimliği norm haline getirilmiş, uzaylılar ise toplumsal olarak dışlanmış bir öteki konumuna yerleştirilmiştir. Bu alanlarda uzaylıların dolaşımı yasaklanmış, mekânsal erişimleri çeşitli denetim mekanizmalarıyla sınırlandırılmıştır. Bu durum, Foucault'nun tanımladığı şekilde, mekânın disipliner bir işlev üstlenerek gözetim, denetim ve ayrıştırma süreçlerine hizmet ettiğini göstermektedir. Bu bağlamda *District 9*'da temsil edilen mekânsal yapılanma, Apartheid ve benzeri ayrımcı politikaların sinemasal düzlemdeki somut bir örneğini oluşturmaktadır. Uzaylıların yaşadığı getto, onlara dayatılan toplumsal ayrımın mekânsal bir sonucu olarak kurgulanmış; iktidarın hem fiziksel hem de toplumsal ayrımcılığı mekân aracılığıyla nasıl tesis ettiğini görünür kılmıştır. Bu çerçevede tasarlanan mekân, yalnızca fiziki bir çevre değil; aynı zamanda ayrımcılık politikalarını ve egemen iktidar yapılarının hegemonyasını sürdüren ideolojik bir araç olarak işlev görmektedir.

Sonuç olarak *District 9*, tasarlanan mekânın iktidar ilişkileri ve toplumsal düzenin inşasında nasıl kullanıldığını başarılı bir şekilde ortaya koymaktadır. Mekân, toplumsal hiyerarşi ve güç ilişkilerinin mekânsal bir yansımasıdır; ayrımcılık ve kontrol bu mekân aracılığıyla fiziksel ve somut hale getirilmiştir.

6.1.2. Algılanan Mekân/Mekânsal Pratikler (*Perceived Space*)

District 9 filminde **algılanan mekân**, karakterlerin fiziksel olarak deneyimledikleri, hareket ettikleri ve günlük yaşamlarını sürdürdükleri mekânları ifade etmektedir. Bu filmde algılanan mekân, insanlarla uzaylıların yaşadığı ayrı bölgelerin oluşturduğu çarpıcı bir toplumsal ayrışmayı gözler önüne sermektedir.

Uzaylıların yaşadığı District 9 bölgesi izole edilmiş, güvenlik güçleri tarafından kontrol altında tutulan bir getto olarak tasarlanmıştır. Burada algılanan mekân, uzaylıların maruz kaldığı kötü yaşam koşulları, yetersiz altyapı ve izole edilmişlik üzerinden somutlaşmaktadır. Filmde karakterler (hem insanlar hem uzaylılar), bu mekânı bir tür hapsedilme ve dışlanma olarak algılamaktadır. Uzaylılar, özgürlüklerinden mahrum bırakılmış ve insan toplumunun dışında tutulmuş durumdadırlar. Bu bağlamda algılanan mekân hem karakterler hem de izleyici için toplumsal dışlanmışlık ve ayrımcılığın somut bir göstergesi haline gelmektedir.

Resim 3: District 9'nın Caddeleri

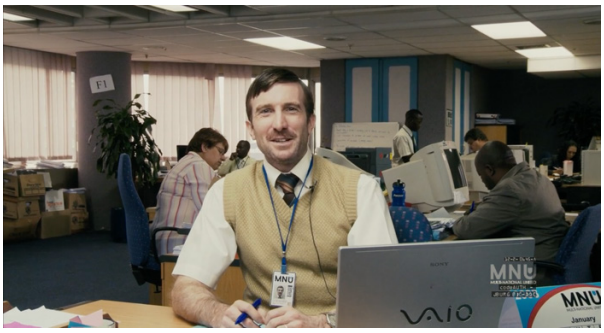

Resim 4: Multi-National United Binasının İçi

Diğer bir örnek ise, Merwe'nin dönüşüm sürecinden; iş yerinde, evde ve kamusal alanlarda geçen sahnelerdir. Bu sahneler mekânın yalnızca bireysel yaşam bağlamında değil, aynı zamanda iktidar ilişkileri düzleminde de işlev gördüğünü göstermektedir. Bu fiziksel mekânlar, gündelik yaşamın doğal sahneleri olmanın ötesinde, denetim, gözetim ve tahakküm ilişkilerinin görünür hale geldiği toplumsal düzenlemelerdir. Bu bağlamda, *District 9* filminde uzaylıların gözetimi ve kontrolünden sorumlu olan Multi-National United adlı özel şirket öne çıkmaktadır. MNU, yalnızca ticari bir işletme değil; devlet aygıtı ve orduyla doğrudan ilişkili, yarı-resmi bir otorite olarak yapılandırılmıştır. Dolayısıyla şirketin denetimindeki mekânlar da yalnızca fiziki alanlar değil; teknokratik uzmanlık, bürokratik düzen ve askeri kontrol yoluyla şekillenen iktidar mekânlarıdır. Wikus'un bu yapılarla kurduğu etkileşim, bireysel deneyimin ötesinde, mekânın iktidar ve gözetim süreçleriyle nasıl iç içe geçtiğini somutlaştırmaktadır.

Ayrıca Uzaylıların District 9 bölgesindeki günlük yaşamları, bu bölgenin fiziksel koşullarıyla şekillenmektedir. Yetersiz yaşam alanları, kısıtlı kaynaklar ve sürekli gözetim altında yaşamaları, onların algıladığı mekânı bir hayatta kalma mücadelesi olarak sunmaktadır. Aynı şekilde, filmin insan karakterleri de bu mekâna girerken kendilerini tehlikede hissederler; bölge, şiddet ve kargaşanın hüküm sürdüğü bir yer olarak algılanmaktadır. İnsanlar bu mekânı güvenliksiz, yabancı ve tehdit edici bir alan olarak deneyimlerler. **Sonuç olarak** *District 9* filmindeki algılanan mekân, hem uzaylıların hem de insanların toplumsal ve fiziksel gerçekliklerini belirleyen bir yapıdadır. Uzaylıların yaşadığı zor koşullar ve insanların bu mekânı algılarken hissettikleri korku ve tiksinti, algılanan mekânın hem toplumsal hem de psikolojik etkilerini görünür kılmaktadır.

6.1.3. Yaşanan Mekân/Temsil Mekânları (*Lived Space*)

Lefebvre'nin kuramında yaşanan mekân, bireylerin mekâna dair duygusal, sembolik ve deneyimsel ilişkilerini kapsayan boyuttur. *District 9* filminde bu mekân yalnızca uzaylıların deneyimiyle sınırlı değildir; insan öznesinin dönüşüm süreciyle de derinleşmektedir. Bu bağlamda, filmin ana karakteri Merwe'nin yaşadığı dönüşüm süreci yaşanan mekânın anlamını çoğullaştırır. Merwe, başlangıçta bir insan olarak, uzaylıları kontrol altında tutmak amacıyla District 9'da görev yapmaktadır. Ancak daha sonra kendisi de bir uzaylıya dönüşerek, bu mekânı bambaşka bir perspektiften deneyimlemeye başlar. Böylece District 9, onun için yalnızca bir denetim sahası olmaktan çıkıp; korkunun, kaçışın ve hayatta kalma mücadelesinin yaşandığı bir alana dönüşmektedir. Bu süreçte

yaşanan mekân, Merwe'nin içsel çatışmalarını, yabancılaşmasını ve yeni toplumsal kimliğini kabul etme sürecini yansıtan sembolik bir düzleme evrilmektedir.

Resim 5: Uzaylıların Umut ve Direnişinin Mekânsal Temsili

Uzaylıların devasa araçları Johannesburg'un üzerinde havada asılı kalmış bir şekilde dururken, bu durum yaşanan mekânın sembolik anlamını derinleştirmektedir. Uzay gemisi uzaylılar için sadece bir araç değil, aynı zamanda geride bıraktıkları özgürlüklerinin, kimliklerinin ve umutlarının bir temsili haline gelmektedir. Mekânın bu şekilde askıda kalmış hali uzaylıların dünya üzerindeki belirsiz ve zorunlu yaşam koşullarını yansıtırken, aynı zamanda potansiyel bir kurtuluşun ve yeniden doğuşun sembolüdür. Uzay gemisinin fiziksel olarak ulaşılamaz ve hareketsiz olması, uzaylıların Dünya'da maruz kaldıkları baskı ve ayrımcılıkla daha da derinleşen çaresizlik duygusunu pekiştirmektedir.

Bu anlamda gemi sadece geçmişteki özgür yaşamlarına bir atıf olmakla kalmaz, aynı zamanda gelecekte elde etmeyi umdukları daha iyi yaşam koşullarının da metaforik bir temsilidir. Tüm zorluklara, maruz kaldıkları insanlık dışı muameleye ve mekânsal ayrımcılığa rağmen gemi uzaylılar için direnişin, umutların ve kurtuluşun mekânsal bir göstergesi olmaya devam etmektedir. Lefebvre'nin yaşanan mekân kavramı çerçevesinde değerlendirildiğinde bu askıda kalmış uzay gemisi, uzaylıların hem kişisel hem de toplumsal anlamda geleceğe dair umutlarını ve özlemlerini barındıran bir sembol olarak okunabilir. Bu mekân, toplumsal ve politik baskılara rağmen uzaylıların kurtuluş için hala bir şanslarının olduğuna dair sembolik bir işaret olarak film boyunca izleyiciye sunulmaktadır.

Yaşanan mekân aynı zamanda tarihsel ve toplumsal sembollerle de yüklüdür. Başka bir anlamda *District 9* Güney Afrika'daki Apartheid rejiminin ve toplumsal ayrımcılığın bizatî sembolidir. Mekân, uzaylıların ve insanların birbirinden ayrıldığı, sosyal sınıflar arasında keskin bir çizginin çekildiği bir yer haline gelmektedir. Bu ayrım bireylerin deneyimlediği mekânın, sembolik anlamlarını daha da güçlendirmektedir. Uzaylılar için *District 9*, bir hapishane, bir sürgün yeri; insanlar için ise tehlikeli, bilinmeyen ve kontrol altında tutulması gereken bir alan olarak yaşanmaktadır.

Sonuç olarak *District 9* filmindeki yaşanan mekân, karakterlerin duygusal ve toplumsal ilişkilerini derinlemesine anlamamıza katkı sağlamaktadır. Uzaylılar için bu mekân, dışlanmışlık ve baskının simgesi olurken, Wikus'un yaşadığı dönüşümle birlikte mekân, bir hayatta kalma mücadelesi ve yeni bir kimlik kazanma süreci olarak şekillenmektedir.

6.2. Henri Lefebvre'nin Mekânsal Üçlemesi Bağlamında *Elysium* (2013) Filminin Analizi

Elysium (2013), Neill Blomkamp'ın yazıp yönettiği, distopik bir bilim kurgu filmidir. Film, 2154 yılında geçen bir hikâyeyi anlatır ve gelecekte sosyal eşitsizliklerin derinleştiği bir dünyayı konu almaktadır. Yeryüzünde yaşayan insanlar kirlilik, aşırı nüfus ve yoksullukla boğuşurken, zengin sınıf Elysium adı verilen bir uzay istasyonunda lüks bir yaşam sürmektedir. Bu iki dünya arasındaki zıtlık filmin ana temalarından biridir.

Film, yeryüzünde yaşayan Max (Matt Damon) adlı bir karakterin Elysium'a girme çabasını merkezine almaktadır. Max, çalıştığı iş yerinde ölümcül düzeyde radyasyona maruz kalır. Max radyasyonun ölümcül etkilerinden kurtulmak için Elysium'da bulunan gelişmiş tıbbi teknolojilere ihtiyaç duymaktadır. Bununla birlikte pek çok çocuk ve insan da şifa bulmak için bu yere gitmek istemektedir. Bu bakımdan *Elysium;* toplumsal eşitsizlik, göçmenlik, sağlık hizmetlerine erişim gibi güncel sosyal ve politik meselelere eleştirel bir bakış atmaktadır. Film zenginlerin dünyadan koparak kendi steril ve güvenli alanlarında yaşamalarını, geri kalan nüfusun ise bu sistemin acımasız sonuçlarıyla yüzleşmek zorunda kalmasını gözler önüne sermektedir. Bu anlamda Blomkamp, günümüzün küresel sınıf ayrımlarını geleceğin distopik bir çerçevesinde sunarak derin toplumsal mesajlar vermektedir. Film, görsel efektleri, aksiyon sahneleri ve politik temalarıyla dikkat çekerken, Blomkamp'ın önceki filmi *District 9*'daki benzer sınıfsal ayrım ve marjinalleşme temalarını devam ettirmesi açısından da önemlidir.

6.2.1. Tasarlanan Mekân/Mekân Temsilleri (*Conceived Space*)

Lefebvre'nin mekân kuramı bağlamında *Elysium* (2013) filminin tasarlanan mekân açısından çözümlemesi, filmin gelecekteki toplumsal düzenin mekânsal düzlemde nasıl kurgulandığı ve bu düzenin ideolojik olarak nasıl inşa edildiği incelenerek gerçekleştirilebilir. Bu bakımdan filmdeki Elysium adı verilen yer tasarlanan mekânın net bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Uzay istasyonu Elysium, zengin sınıfların dünyadaki kirlilik, yoksulluk ve nüfus yoğunluğundan tamamen izole edilmiş bir cennet olarak tasarlanmıştır. Bu mekân yönetici sınıfların ideolojik olarak dünyadaki toplumsal hiyerarşiyi koruma amacını taşımaktadır. Bu, toplumdaki derin eşitsizlikleri ve kontrol mekanizmalarını pekiştiren bir mekânsal düzenlemeyi yansıtmaktadır. Bu mekân, yalnızca üst sınıfın ayrıcalıklı yaşamını sürdürdüğü bir alan değil; aynı zamanda, dünyadaki kaos ve bozulmuş ekosistemden tamamen izole edilmiş bir ütopik sığınak olarak da temsil edilmektedir. Tasarlanan mekân burada ideolojik bir temsile bürünür. Elysium mevcut toplumsal ve ekonomik düzeni sürdürmek amacıyla planlanmış ve inşa edilmiştir.

Resim 6: Dünyanın Mekânsal Organizasyonu

Resim 7: Elysium'un Mekânsal Organizasyonu

Elysium istasyonu zenginler için inşa edilmiş kapalı bir dünya olarak ayrıcalıkların ve toplumsal hiyerarşilerin mekânsal ifadesi haline gelmektedir. Zenginlerin dünyadan kopuk bir yaşam sürmesi ve yeryüzünde yaşayanların bu ayrıcalıklı mekâna erişiminin imkânsız olması, tasarlanan mekânın iktidar yapılarını nasıl koruduğunu açıkça göstermektedir. İktidar sahipleri bu mekânı kendi kontrolleri altında tutarak, toplumsal düzenin değişmezliğini sağlamaktadır. Bu bağlamda tasarlanan mekân, iktidarın toplumsal ayrımları koruma ve yönetme biçimi olarak işlev görmektedir. Sonuç olarak *Elysium* filmi, tasarlanan mekânın ideolojik bir araç olarak nasıl kullanıldığını ortaya koymaktadır.

6.2.2. Algılanan Mekân/Mekânsal Pratikler (*Perceived Space*)

Film, algılanan mekân açısından ele alındığında; fiziksel çevrenin, karakterlerin gündelik yaşamları ve toplumsal pratikleriyle nasıl etkileşim içinde olduğu analiz edilebilmektedir. Bu mekânsal diyalektikte bireylerin hareketleri ve eylemleri, iktidarın mekânı sınırlandırmasıyla biçimlenmektedir. İktidar, mekânı stratejik olarak düzenleyerek, bireylerin özgürlüklerini kısıtlayarak belirli davranış kalıplarını dayatmaktadır. Böylece mekân yalnızca fiziksel değil toplumsal etkileşimlerin de denetim aracı haline gelmektedir.

Filmdeki algılanan mekân büyük ölçüde yeryüzündeki yoksul ve kaynakları tükenmiş dünya ile Elysium'daki elitlerin steril ve lüks ortamları arasındaki kontrastla tanımlanmaktadır. Yeryüzündeki mekânlar, özellikle filmde Max'in yaşadığı çevre; bozulmuş, kirli ve aşırı kalabalık bir dünya olarak betimlenmektedir. Bu fiziksel ortam, karakterlerin hareketlerini ve günlük yaşamlarını sınırlayan bir unsurdur. Bireyler, sürekli olarak hayatta kalma

mücadelesi verirken algılanan mekân da bu mücadeleyi somutlaştıran bir yer olarak işlev görmektedir. Yoksulluk, kirlilik ve kaynak kıtlığı, bu mekânın sosyal gerçekliğinin merkezindedir.

Resim 8: Los Angeles, 2154

Resim 9: Elysium, 2154

Filmde kentlerin planlanması, kamu alanlarının düzenlenmesi ve güvenlik politikaları, iktidarın doğrudan müdahalesiyle şekillendirilmektedir. Kentlerdeki sokaklar, yapılar, parklar ve duraklar gibi kamusal mekânlar, yalnızca toplumsal yaşamın sahnesi olarak değil, aynı zamanda iktidarın gözetim, düzenleme ve denetim araçları olarak da işlev görmektedir. Güvenlik kameraları, polis devriyeleri, yüksek duvarlar ve sınırlarla çevrili bölgeler iktidarın bireylerin hareketlerini denetlemek ve fiziksel çevre üzerindeki kontrolünü pekiştirmek amacıyla kullandığı araçlar olarak öne çıkmaktadır. Bu mekânsal düzenlemeler, algılanan mekânın iktidar tarafından nasıl biçimlendirildiğini ve bireylerin bu mekân içinde nasıl hareket ettiğini gösteren somut örneklerdir.

Buna karşılık Elysium'un tasarımı, tamamen zıt bir algılanan mekânı temsil etmektedir. Uzay istasyonunda yaşayan elitler, yeşil bahçeler, temiz hava ve ileri teknoloji ile çevrili steril bir ortamda yaşamlarını sürdürmektedirler. Bu mekân, güvenlik ve ayrıcalık dolu bir hayatın fiziksel yansımasıdır. Elysium'da mekân, elitlerin günlük hayatlarındaki lüksü ve kolaylığı temsil ederken, yeryüzündeki mekânlar, çaresizlik ve sınıfsal ayrımların görünür hale geldiği yerler olarak işlev görmektedir.

Sonuç olarak Elysium'daki algılanan mekânlar, bireylerin içinde bulundukları sosyal ve ekonomik yapıların bir yansımasıdır. Yeryüzündeki mekânlar sınıfsal eşitsizlikleri ve baskıcı düzeni somutlaştırırken, Elysium'daki mekânlar elitlerin erişilmez yaşam alanlarını ifade etmektedir.

6.2.3. Yaşanan Mekân/Temsil Mekânları (*Lived Space*)

Film, Lefebvre'nin yaşanan mekân kavramı bağlamında değerlendirildiğinde, Max'in ve toplumun yaşam boyu süren hayallerinin ve toplumsal konumunun getirdiği zorlukların üstesinden gelme arzusunun somutlaştığı bir ütopya olarak şekillenmektedir. Bu mekân yalnızca maddi refahın değil, aynı zamanda özgürlüğün, sağlık imkânlarının ve sosyal eşitliğin sağlanabileceği bir kurtuluş alanı olarak sembolize edilmektedir. Elysium, insanların zihninde hayattaki tüm toplumsal ve ekonomik sorunlardan kaçışın mekânı haline gelirken, onlar için fiziksel kurtuluşun yanı sıra duygusal bir özgürleşmenin de temsili olarak işlev görmektedir. Yunan mitolojisindeki Elysium'un 'cennet' olarak betimlenmesi, filmde de toplumun idealleştirdiği bu mekânla paralellik kurar; fiziksel ve ruhsal anlamda kurtuluşun mümkün olduğu bir mekân olarak sunulmaktadır.

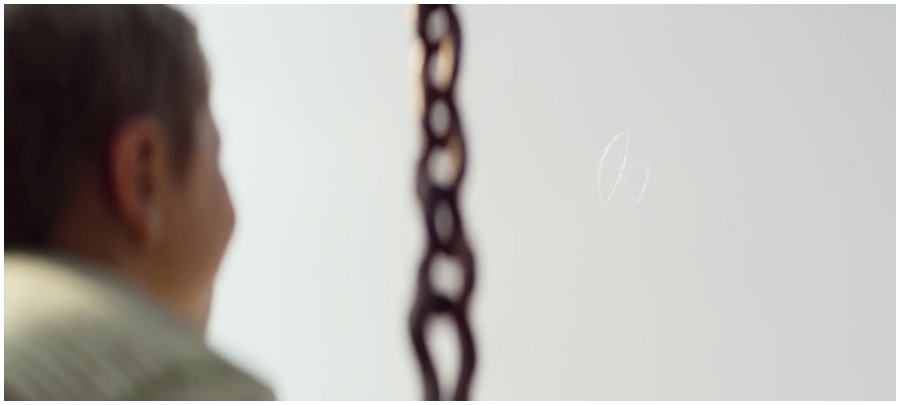

Resim 10: Duygusal Özdeşleşme Alanı Olarak Elysium

Diğer taraftan Elysium, elitler için ayrıcalıklı bir yaşam alanı olarak onların toplumsal üstünlüklerini pekiştiren bir *"yaşanan cennet"(lived paradise*) niteliği taşımaktadır. Bu mekân, elitlerin dünyadan koparak sınıfsal üstünlüklerini sürdürebilecekleri, refah ve güven içinde yaşayabilecekleri bir yer olarak kurgulanmıştır. Böylece Elysium sadece bireysel anlamda bir kurtuluş simgesi olarak değil, aynı zamanda toplumsal eşitsizliğin mekânsal bir temsili olarak da işlev görür; zengin ve yoksul arasındaki sınıfsal farklılıkların mekân aracılığıyla nasıl keskin bir biçimde ayrıldığını göstermektedir.

Filmde, ayrıcalıklı azınlığın yaşadığı Elysium ile yoksul halkın terk edildiği yeryüzündeki mekânlar arasında çarpıcı bir karşıtlık kurulmaktadır. Yeryüzünde kalan insanlar için yaşanan mekânlar; yoksulluk, sağlık sorunları ve sürekli gözetim altında olma haliyle şekillenmektedir. Bu mekânlar, bireylerin hem fiziksel hem de ruhsal düzeyde sıkışmışlık ve çaresizlik yaşadığı, sınıfsal eşitsizliklerin somutlaştığı alanlara dönüşmektedir. Filmde bu alanlar karakterlerin hayatta kalma mücadelesi verdiği, öfke ve dışlanmışlıkla yüklü yaşanan mekânlar olarak görünürlük kazanmaktadır.

Sonuç olarak, Elysium filminde yaşanan mekân, karakterlerin içsel dünyalarını, arzularını ve travmalarını mekân üzerinden ifade etmektedir. Elysium ve yeryüzü mekânları, sadece fiziksel varlıklar değil, aynı zamanda karakterlerin umutlarını, korkularını ve hayal kırıklıklarını yansıtan yaşanan mekânlar olarak işlev görmektedir. Bu bakımdan filmdeki mekânlar, karakterlerin toplumsal bağlamlarını ve kişisel mücadelelerini anlamaya yardımcı olmaktadır. Onları birer birey olarak tanımlamaktadır ve film boyunca mekânsal deneyimlerle karakter gelişimi arasında bir bağ kurmaktadır.

6.3. Henri Lefebvre'nin Mekânsal Üçlemesi Bağlamında *Chappie* (2015) Filminin Analizi

Chappie, Neill Blomkamp'ın Johannesburg kentinde geçen ve yakın gelecekte suçla mücadelede kullanılan robotik polislerin görev aldığı bir dünyayı konu alan bilim kurgu filmidir. Film, sıradan bir güvenlik robotunun deneysel bir yazılımla donatılarak bilinç kazanması sürecini merkeze alır. Bu bağlamda *Chappie*, yalnızca teknolojik gelişmeleri değil; yapay zekânın özneleşmesi, etik sorumluluk, özgür irade ve toplumsal aidiyet gibi felsefi ve toplumsal meseleleri de tartışmaya açmaktadır. Yapay zekânın salt teknik bir sistem değil, deneyimleyen ve öğrenen bir varlık olarak temsil edilmesi, filmi insanlık ve teknoloji arasındaki sınırları yeniden düşünmeye sevk eden bir anlatı haline getirmektedir.

Filmde Chappie adında bir robot, yaratıcısı tarafından kaçırıldıktan sonra bir grup suçlu tarafından ele geçirilir. Bu süreçte, Chappie bir insan gibi düşünmeyi ve hissetmeyi öğrenir. Film, yapay zekânın evrimsel süreci ile insan olmanın anlamını sorgularken aynı zamanda devlet kontrolü, toplumsal düzen ve bireyin özgürlüğü üzerine de derin sorular ortaya koymaktadır. Blomkamp, *Chappie* ile hem insan-robot ilişkisini hem de teknolojinin toplumsal yapı üzerindeki etkisini sorgulamaktadır. Film, estetik ve teknik olarak Blomkamp'ın daha önceki filmleri *olan District 9* ve *Elysium* ile benzerlikler taşır. Ayrıca distopik bir gelecekte toplumsal sorunları teknoloji üzerinden anlatmaya devam eder. Filmde, mekân kurgusu ve sosyal hiyerarşilerin vurgulanması, toplumsal kontrol mekanizmalarını daha derin bir biçimde ele almaktadır.

6.3.1. Tasarlanan Mekân/Mekân Temsilleri (*Conceived Space*)

Chappie (2015) filmi, Lefebvre'nin tasarlanan mekân kavramı çerçevesinde ele alındığında, mekânların ideolojik düzlemde planlandığı, kodlandığı ve toplumsal kontrol amacıyla işlevselleştirildiği görülmektedir. Bu bağlamda tasarlanan mekânın en belirgin örneği, Johannesburg'daki güvenlik ve denetim sistemlerinin yoğun biçimde örgütlenmiş yapısıdır. Şehir, suçla mücadele gerekçesiyle robotik polisler tarafından sürekli gözetim altında tutulurken, bu polislerin üretim ve kontrol merkezini oluşturan Tetravaal şirketi ve gözetleme kuleleri, iktidarın mekânsal düzeyde somutlaştığı yapılar olarak öne çıkmaktadır. Yüksek güvenlikli alanlar, gelişmiş izleme teknolojileri ve hiyerarşik yönetim yapısıyla donatılmış Tetravaal, yalnızca teknik bir işlev üstlenmekle kalmaz; aynı zamanda otoriteyi ve iktidarı yeniden üreten bir mekânsal düzeneğin parçasıdır. Bu yapılar, devletin güvenlik politikaları ile kapitalist çıkarların kesişiminde şekillenen bir denetim mekanizmasının mekânsal karşılığı olarak değerlendirilebilir.

Bu mekânlar toplumun çeşitli kesimlerine farklı biçimlerde etki etmektedir. Yüksek güvenlikli yerleşim alanları varlıklı kesimler için tasarlanmış olup, suç oranlarının yükseldiği alt sınıfların yaşadığı bölgelerde tasarlanan kaotik ve ihmal edilmiş mekânlar ise sosyal adaletsizlikleri yansıtmaktadır. Bu mekânlar, bir yandan sınıfsal ayrışmayı pekiştirirken, diğer yandan toplumun denetimini sağlamak üzere kurgulanmış güvenlik sistemleri ve altyapı unsurlarıyla öne çıkmaktadır.

Resim 11: Johannesburg Sokaklarında Devriye Robotu

Resim 12: Gözetleme Kulesi

Filmde robotların tasarımı ve şehirdeki varlıkları, devletin toplumu denetleme ve kontrol etme amacına hizmet eden mekânlar aracılığıyla, politik ve ideolojik güçlerin nasıl işlediğini ortaya koymaktadır. Blomkamp bu mekânları kullanarak, toplumun mekânsal olarak nasıl şekillendirildiğini ve devletin iktidarını sürdürmek için nasıl mekân tasarımı yaptığını eleştirel bir bakış açısıyla sunmaktadır.

6.3.2. Algılanan Mekân/Mekânsal Pratikler (*Perceived Space*)

Chappie (2015) filmi algılanan mekân bağlamında incelendiğinde, Johannesburg'un yoğun kentsel dokusu, alt sınıfların yaşadığı bölgelerde gözlemlenen kaos ve yoksullukla belirginleşmektedir. Robot polislerin devriye gezdiği sokaklar, suç oranının yüksek olduğu bölgeler ve terk edilmiş yapılar, toplumsal hiyerarşi ve sınıf farklılıklarını mekânsal olarak ifade etmektedir. Bu mekânlar, yoksulluk içinde yaşayanların zor koşullarını ve şehirdeki toplumsal düzenin ne kadar kırılgan olduğunu algılamamıza yardımcı olmaktadır. Başka bir anlamda bu alanlar günlük yaşamın fiziksel mekânları olarak tasvir edilirken aynı zamanda bireylerin mekânsal pratikleri üzerinden toplumsal adaletsizlikleri de vurgulamaktadır.

Resim 13: King Örgütü Binasının İç Mekânı

Resim 14: Johannesburg'da Gündelik Kamusal Alan

Chappie'nin gelişim süreci boyunca etkileşimde bulunduğu gangster grupla deneyimlediği mekânlar, fiziksel mekânın karakter bağlamında somutlaştığı alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu mekânlar, şehrin marjinal bölgelerinde yer almakta olup, toplumsal hiyerarşinin alt basamaklarına itilmiş bireylerin deneyimlediği mekânlar olarak algılanmaktadır. Şehrin merkezinden ve tasarlanan mekânsal düzenden dışlanmış olan bu alanlar sadece fiziksel bir dışlanmayı değil, aynı zamanda toplumsal ve ekonomik olarak marjinalleşmiş grupların yaşadığı sınırlı özgürlük alanlarını temsil etmektedir.

Bunun yanı sıra Chappie'nin gelişim süreci hem şehrin dış çeperlerinde hem de kentsel mekânın merkezinde şekillenmektedir. Filmin büyük bir bölümü onun çevreyle ve farklı toplumsal sınıflardan bireylerle kurduğu etkileşimleri odak noktasına almaktadır. Chappie fiziksel olarak kentsel mekânı deneyimlerken bu mekânın suç, şiddet ve adaletsizlikle yoğrulmuş pratiklerinin bir parçası haline gelmektedir. Bu bağlamda film izleyiciye kentin

somut, fiziksel alanlarının toplumsal düzeni nasıl etkilediğini ve bu düzeni mekânsal pratikler üzerinden nasıl yeniden şekillendirdiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, *Chappie* filminde algılanan mekân, karakterlerin günlük yaşamlarına ve şehrin fiziksel yapısına dair açık bir resim sunmaktadır. Bu, Lefebvre'nin algılanan mekân kavramı doğrultusunda, mekânın bireyler tarafından nasıl deneyimlendiğini ve toplumsal bağlamdaki mekânsal pratiklerin nasıl şekillendiğini göstermektedir.

6.3.3. Yaşanan Mekân/Temsil Mekânları (*Lived Space*):

Filmde, Chappie bilinç kazanan bir yapay zekâ olarak sadece fiziksel çevresiyle değil, aynı zamanda insanlar ve toplumla kurduğu ilişkiler aracılığıyla bir "yaşanan mekân" içinde var olmaktadır. Bu bakımdan Chappie'nin içsel gelişimi ve deneyimleri, Johannesburg'un kaotik ve tehlikeli sokaklarında, aynı zamanda toplumsal bir dışlanmışlık ortamında şekillenmektedir.

Chappie'nin yaşadığı mekân, onun kendini anlamlandırma ve toplum içinde yer edinme mücadelesine dair sembolik bir sahne oluşturmaktadır. Özellikle, Chappie'nin temsil mekânı olarak suçlularla birlikte yaşadığı terk edilmiş fabrika binası onun içsel dünyasını ve toplumun dışına itilmişliğini yansıtmaktadır. Bu mekân fiziksel bir alan olmanın ötesinde, Chappie'nin varoluşsal mücadeleleri ve toplumsal normlara uyumsuzluğu için bir sembol haline gelmektedir. Fabrika hem bir saklanma yeri hem de Chappie'nin kendisini keşfettiği, bağımsız bir varlık olarak geliştiği bir mekân olarak işlev görmektedir. Dolayısıyla bu mekân, sembolik bir anlam taşımakla birlikte, Lefebvre'nin yaşanan mekân kavramında bahsettiği alternatif mekânlar tezine de karşılık gelmektedir.

Resim 15: Chappie'nin İçsel Dönüşümünü Yansıtan Alternatif Yaşama Alanı

Bununla birlikte King örgütü de iktidar tarafından tasarlanan ve denetim altında tutulan kentsel dokudan bilinçli bir şekilde uzaklaştırılmıştır. Bu durum Chappie ve grubunun yaşadığı mekânda olduğu gibi, King çetesinin konakladığı büyük yapıda da net bir biçimde gözlemlenebilir. Söz konusu binalar, suçluların iktidarın gözetiminden kaçmak amacıyla oluşturdukları alternatif mekânlar olarak işlev görmektedir. Ancak bu mekânlar, aynı zamanda dar ve kasvetli tasarımlarıyla karakterler üzerinde fiziksel ve psikolojik bir sıkışmışlık hissi yaratmaktadır. Bu bağlamda bu alanlar, bireylerin mevcut iktidar düzeninden kaçışlarının bir sembolü olarak alternatif mekânların varlığını doğrularken, aynı zamanda toplumsal dışlanmışlık ve iktidarın baskısının sürekli hissedildiği yerler haline gelmektedir.

Sonuç olarak Chappie filminde yaşanan mekân, bireylerin toplumsal ve psikolojik boyutlarda şekillendikleri, içsel dünyalarını ifade ettikleri bir ortam olarak ele alınmaktadır. Bu bakımdan mekân, karakterlerin yaşadıkları içsel çatışmalarla ve toplumsal yerlerini bulma mücadeleleriyle yakından ilişkilidir. Lefebvre'nin yaşanan mekân kavramı doğrultusunda filmdeki mekân, karakterlerin içsel dünyalarını ve toplumsal bağlamlarını anlamamızda kritik bir rol oynamaktadır.

Tablo 1. Üç Filmin Lefebvre'in Mekânsal Üçlemesi Çerçevesinde Tematik ve Görsel Kodlarla Değerlendirilmesi

Film	Yapım Yılı	Süre (Dakika)	Tasarlanan Mekân (Conceived Space)	Algılanan Mekân (Perceived Space)	Yaşanan Mekân (Lived Space)
District 9	2009	112	Evet	Evet	Evet
Elysium	2013	109	Evet	Evet	Evet
Chappie	2015	120	Evet	Evet	Evet

7. SONUÇ

Lefebvre'nin algılanan mekân *(Perceived Space),* tasarlanan mekân *(Conceived Space)* ve yaşanan mekân *(Lived Space)* kavramları çerçevesinde bilim kurgu türündeki üç film üzerinden gerçekleştirilen analiz sonuçlarına ilk olarak tasarlanan mekân bağlamında başlamak yerinde olacaktır. *District 9* filminde tasarlanan mekân; toplumsal, ideolojik ve politik süreçlerin bir yansıması olarak, Apartheid ve benzeri ayrımcı politikaların mekânsal bir temsilini sunduğu görülmüştür. Mekân, marjinalize edilen grupların kontrol altına alındığı ve toplumsal ayrımcılığın somutlaştırıldığı bir düzenek olarak, iktidarın hegemonyasını ve toplumsal denetimi mekânsal araçlarla nasıl inşa ettiğini gözler önüne sermektedir. *Elysium* filminde tasarlanan mekân, toplumsal hiyerarşi ve eşitsizlikleri korumak amacıyla, zengin sınıfların ayrıcalıklı yaşamını fiziksel ve ideolojik olarak destekleyecek şekilde inşa edilmiştir. Mekânın kurgusu, üst sınıfın dünyadaki kaos ve yoksulluktan izole edilmesini sağlarken, bu ayrışmayı mekânsal düzenlemelerle pekiştirerek toplumsal yapının statükosunu güçlendirmektedir. *Chappie* filminde ise tasarlanan mekânlar, devletin ve kapitalist güçlerin toplumu denetleme ve düzenleme araçları olarak planlanmıştır. Tetravaal şirketi ve güvenlik yapıları, şehirdeki sınıfsal ayrışmayı mekânsal düzlemde pekiştirirken, yüksek güvenlikli alanlar ve kaotik bölgeler üzerinden toplumsal adaletsizliklerin mekânsal ifadelerini ortaya koymaktadır.

Filmler algılanan mekân bağlamında ele alındığında, *District 9*'da uzaylıların izolasyon altındaki gettosu, onların toplumsal dışlanmışlıklarını ve fiziksel kontrol altına alınmalarını yansıtırken, insanların bu bölgeyi tehdit edici bir alan olarak deneyimlemesi, mekânın toplumsal ve iktidar ilişkileriyle şekillenen yapısını somutlaştırmaktadır. *Elysium* filminde algılanan mekân, yeryüzündeki kaynakları tükenmiş, bozulmuş ve kalabalık kentler ile *Elysium'*un steril ve lüks ortamları arasındaki sınıfsal ayrımı somutlaştırmaktadır. Yeryüzündeki mekânlar bireylerin hayatta kalma mücadelesini ve sınıfsal baskıyı yansıtırken, *Elysium*'un steril tasarımı, elitlerin ayrıcalıklı yaşamlarının fiziksel bir ifadesi olarak işlev görmektedir. *Chappie* filminde ise Johannesburg'un yoğun kentsel dokusu ve alt sınıfların yaşadığı bölgelerdeki kaos, mekânsal pratikler üzerinden toplumsal eşitsizlikleri ve kırılgan toplumsal düzeni yansıtmaktadır. Mekânlar, hem fiziksel olarak yoksulluk ve dışlanmayı somutlaştırırken, aynı zamanda karakterlerin ve toplumsal grupların mekânsal pratikleri üzerinden marjinalleşmeyi ifade etmektedir.

Son olarak filmler yaşanan mekân çerçevesinde ele alındığında *District 9*'daki mekânlar, uzaylıların izolasyon altında tutulduğu gettoyu temsil ederken, aynı zamanda dışlanma, baskı ve sınıfsal ayrımları simgelemektedir. Wikus'un dönüşüm süreciyle birlikte bu mekân hayatta kalma mücadelesi ve yeni kimlik kazanma alanı olarak şekillenmektedir. *Elysium*'da ise Max ve toplumun hayallerinin ve sınıfsal farklılıkların getirdiği zorlukların üstesinden gelme arzusunun mekânsal bir temsili olarak şekillenmektedir. Bu mekân maddi refah, özgürlük ve sosyal eşitlik sunan bir kurtuluş alanı olarak sembolize edilirken, aynı zamanda sınıfsal eşitsizliği ve yoksullukla mücadeleyi de ortaya koymaktadır. *Chappie*'de ise karakterin bilinç kazanma süreci ve toplumsal dışlanmışlık deneyimleri, yaşadığı mekânlar aracılığıyla sembolik olarak yansıtılmaktadır. Bununla birlikte terk edilmiş yaşam alanı olan fabrika ve King örgütünün mekânı hem bireylerin varoluşsal mücadelelerini hem de iktidarın baskısından kaçış arayışlarını temsil eden alternatif mekânlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Üç film üzerinden gerçekleştirilen çözümlemeler, Henri Lefebvre'nin mekânsal trialektiğinin; sınıfsal eşitsizliklerin, ideolojik aygıtların ve iktidar yapılarına içkin mekânsal düzenlemelerin sinemasal anlatılarda nasıl temsil edildiğini anlamak açısından güçlü bir kuramsal çerçeve sunduğunu ortaya koymaktadır. Film-mekân ilişkisini yalnızca görsel kompozisyonlarla sınırlamayan bu yaklaşım, sinemasal anlatıların toplumsal ve politik bağlamlarıyla birlikte değerlendirilmesini mümkün kılan eleştirel bir perspektif geliştirmektedir. Bu yönüyle çalışma, Lefebvre'nin mekânsal kuramını bilim kurgu sineması bağlamında uygulayan sınırlı sayıdaki analizlerden

biri olarak literatüre özgün bir katkı sunmakta; mekânın ideolojik işleve sahip olduğu anlatıların çözümlemesine yönelik yeni bir analitik yaklaşım önermektedir.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the author).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Bordwell, D. (1985). *Narration in the Fiction Film*, University of Wisconsin Press, Madison.

Castells, M. (1996). *The Rise of the Network Society. The Information Age: Economy, Society and Culture Vol. I.* Oxford.

Connolly, S. (2018). *The Spatial Cinema: An Encounter between Lefebvre and the Moving Image* (Yayınlanmış Doktora Tezi). University of Kent.

Cresswell, T. (2015). *Place: An Introduction*, Wiley-Blackwell.

Dear, M. (2001). *The Postmodern Urban Condition,* Blackwell, Oxford.

Deleuze, G. (1988). *Foucault* (İngiliceye çev: S. Hand). University of Minnesota Press.

Eisner, L. H. (1973). *The Haunted Screen: Expressionism in the German Cinema and the Influence of Max Reinhardt*, University of California Press, Berkeley.

Elden, S. (2004). *Understanding Henri Lefebvre: Theory and the Possible*, Continuum, London.

Foucault, M. (1977). *Disiplin ve Ceza: Hapishanin Doğuşu*, (Çev: M. Ali Kılıçbay) İmge Kitapevi Yayınları, Ankara

Gramsci, A. (1971*). Selections from the Prison Notebooks*. International Publishers.

Hacking, I. (1999). *The social construction of what?* Harvard University Press.

Harvey, D. (1989). *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*, Blackwell.

Harvey, D. (2010). *Social Justice and the City*, University of Georgia Press.

Kitchin, R., ve Dodge, M. (2011). Code/Space: Software and Everyday Life. Cambridge, MA: MIT Press.

Kolker, R. (2000). *Stanley Kubrick's 2001: A Space Odyssey: New Essay*s. New York: Oxford University Press.

Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*, Blackwell, Oxford.

Lefebvre, H. (2010). *Sosyalist Dünya Görüşü Marksizm*, (Çev. D. Görsev), Yordam, İstanbul.

Lefebvre, H. (2014). *Mekânın Üretimi*, (Çev: I. Ergüden). Sel, İstanbul

Massey, D. (1994). *Space, Place, and Gender*, University of Minnesota Press.

Merrifield, A. (2006). *Henri Lefebvre: A Critical Introduction*, Routledge, London.

Mulvey, L. (1975). *Visual Pleasure and Narrative Cinema*, Screen, 16/3, 6-18.

Nichols, B. (2017) *Belgesel Sinemaya Giriş*, (Çev: Duygu Eruçman) Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi: İstanbul.

Schmid, Christia (2008). *Henri Lefebvre's theory of the production of space*: Towards a three-dimensional dialectic. In K. Goonewardena, S. Kipfer, R. Milgrom, and C. Schmid (Eds.), Space, difference, everyday life: Reading Henri Lefebvre (pp. 27-45), Routledge, London.

Soja, E. W. (1996). *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Oxford: Blackwell.

Stanek, Ł. (2011). *Henri Lefebvre on space: Architecture, urban research, and the production of theory*. University of Minnesota Press.

Teo, S. (2005). *Wong Kar-wai*, British Film Institute, London.

Urry, J. (2004). *The Sociology of Space and Place*, The Blackwell, Companion to Sociology, 3-15.

Weber, M. (1947). *The Theory of Social and Economic Organization* (A. M. Henderson and T. Parsons, Trans.), Free Press.

Yurdadön, A. P. ve Yavan, N. (2018). *Mekânın Üretimi ve Lefebvre'nin Mekânsal Üçlü Kavramsallaştırmasının Görünürlüğü: Taksim Gezi Parkı Örneği*, Planlama, 28/3, 302-314

EKLER

Tablo 2: Mekânsal Üçlü Kuram Çerçevesinde Geliştirilen Film Analizi Kod Anahtarı

Henri Lefebvre'nin Üçlü Mekân Diyalektiği ile Sinema Filmleri İçin Oluşturulan Mekân Analizi Kod Anahtarı				
Mekân Bileşeni	**Tanım**	**Kod Anahtarı Soruları**	**Evet**	**Hayır**
Tasarlanan Mekân (Conceived Space)	Tasarlanan mekân, iktidar veya otoriteler tarafından toplumsal kontrol amacıyla oluşturulan, ideolojik ve politik düzeyde şekillendirilmiş mekânları ifade eder. Bu mekânlar, belirli bir norm veya düzeni dayatır ve sınıfsal farkları vurgular.	Filmdeki mekân, iktidar veya otoriteler tarafından toplumsal veya ideolojik kontrol amacıyla mı tasarlanmış? Bu tasarım, sınıfsal farkları ve politik düzenlemeleri içeriyor mu?	Mekân, ideolojik veya politik bir amaca hizmet eder; toplumsal hiyerarşi ve kontrol araçlarını gösterir.	Mekân, daha çok estetik ya da anlatı gereksinimleri doğrultusunda oluşturulmuş, belirgin ideolojik anlam taşımıyor.
Algılanan Mekân (Perceived Space)	Algılanan mekân, bireylerin günlük yaşamlarında deneyimledikleri fiziksel mekânları ifade eder. Bu mekânlar, sosyal ilişkilerin düzenlendiği ve günlük yaşamın pratikleriyle şekillenen alanlardır.	Filmde karakterlerin mekânı nasıl deneyimlediği ve bu deneyimin günlük yaşamları ve toplumsal pratikleriyle nasıl bağlantılı olduğu belirgin mi? Mekân, sosyal ilişkileri şekillendiriyor mu?	Karakterler, mekânla güçlü bir etkileşim içinde; günlük yaşamları mekânın fiziksel ve sosyal düzenlemeleriyle iç içe.	Mekân, karakterlerin etkileşiminden kopuk, daha çok arka planda pasif bir işlev görüyor.
Yaşanan Mekân (Lived Space)	Yaşanan mekân, bireylerin duygusal, psikolojik ve sembolik deneyimlerini içeren, toplumsal ve kişisel anlamları barındıran mekânlardır. Bu mekânlar, karakterlerin içsel dünyalarını ve toplumsal kimliklerini ortaya koyar.	Mekân, karakterlerin duygusal dünyalarını, toplumsal kimliklerini ve içsel çatışmalarını yansıtarak onları anlamamıza katkı sağlıyor mu?	Mekân, karakterlerin içsel dünyalarını, sosyal kimliklerini ve duygusal bağlarını ortaya koyuyor; sembolik anlamlar taşıyor.	Mekân, karakterlerin iç dünyalarına dair yüzeysel ve sembolik olmayan bir işlev görüyor.

Tablo 3: Kodlayıcı Sonuçları ve Cohen's Kappa Katsayısı Verileri

Cohen's Kappa Katsayısı ile Kodlayıcı Uyum Sonuçları						
Film Adı	**Kodlayıcı 1**	**Kodlayıcı 2**	**Kodlayıcı 3**	**Kodlayıcı 4**	**Kodlayıcı 5**	**Cohen's Kappa Sonucu**
District 9 (2009)						
Algılanan Mekân	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet	1
Tasarlanan Mekân	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet	1
Yaşanan Mekân	Evet	Evet	Evet	Hayır	Evet	0.375
Elysium (2013)						
Algılanan Mekân	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet	1
Tasarlanan Mekân	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet	1
Yaşanan Mekân	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet	1
Chappie (2015)						
Algılanan Mekân	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet	1
Tasarlanan Mekân	Evet	Hayır	Evet	Evet	Evet	0.375
Yaşanan Mekân	Hayır	Hayır	Evet	Hayır	Hayır	0.375

1. Formun Üstü

2.Formun Altı

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş:03.06.2024 **√Accepted/Kabul:**27.05.2025
DOI:10.30794/pausbed.1495067
Research Article/Araştırma Makalesi

Yavuz, A. (2025). "Nostalgic and Forestalgic Storytelling: The Cases of İş Bankası Parakod and Mercedes EQ Advertisements", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, 70, 51-67.

NOSTALGIC AND FORESTALGIC STORYTELLING: THE CASES OF İŞ BANKASI PARAKOD AND MERCEDES EQ ADVERTISEMENTS

Ayşe YAVUZ*

Abstract

This study explores not only the traditional nostalgic elements used in retro marketing but also forestalgia, future-oriented nostalgia, and anticipatory nostalgia—forms of longing directed toward the future— within the context of storytelling in advertising. Since the persuasive power of a well-told story was recognized, advertising has effectively utilized this technique to create emotional resonance and enhance brand recall. As a meaning-making medium, advertising employs storytelling to deeply and swiftly influence consumers through emotionally charged imagery. When individuals' longing for the past or the future is conveyed through narrative structures, emotionally powerful messages emerge. This study focuses on two digital advertisements selected through a purposive sampling method: İş Bankası's Parakod commercial (2013), which includes both nostalgic and forestalgic elements, and the Mercedes EQ commercial (2022), which solely features forestalgic storytelling. Roland Barthes' semiotic analysis model is employed as the research methodology. The relationship between the signifier and the signified is analyzed, as well as the narrative techniques used to signify temporal transitions. The findings demonstrate how emotional connections between individuals and products/services/brands are constructed and how these connections gain meaning within the frameworks of nostalgia and forestalgia. It is observed that the visual and auditory elements used in the advertisements activate not only individual memory but also collective memory. By evoking longing for the past or the future, the persuasive power of the advertisements is amplified. However, no definitive conclusion is drawn regarding the direct creation of brand loyalty through these emotional effects. Instead, the study concludes that narrative structures primarily serve to reinforce emotional engagement.

Keywords: *Nostalgia, Future-oriented Nostalgia, Forestalgia, Advertisement, Storytelling in Advertisement.*

NOSTALJİK VE FORESTALJİK HİKAYE ANLATIMI: İŞ BANKASI PARAKOD VE MERCEDES EQ REKLAMLARI ÖRNEĞİ

Öz

Bu çalışmada, retro pazarlamada sıkça kullanılan geleneksel nostaljik ögelerin yanı sıra, geleceğe yönelik nostalji biçimleri olan forestalji, beklentili ve ileriye dönük nostalji türleri de reklamda hikâye anlatımı bağlamında incelenmektedir. İyi kurgulanmış bir hikâyenin hedef kitle üzerindeki etkisinin fark edilmesiyle birlikte, reklamcılık bu anlatım gücünden yararlanarak marka hatırlanabilirliğini artırmakta ve duygusal etkileşim kurmaktadır. Bir anlam üretme aracı olan reklamlar, hikâye anlatımıyla zihinlerde imgeler yaratarak tüketiciyi hızlı ve derinden etkileyen nostalji ve/veya forestaljiye sıkça başvurmaktadır. Geçmişe ya da geleceğe duyulan özlem ile hikâye anlatımının birleşimi, yoğun duygusal anlatıların oluşmasına neden olmaktadır. Bu doğrultuda çalışma, amaçlı örneklem yöntemiyle seçilen iki dijital reklam filmiyle sınırlandırılmıştır: Hem nostaljik hem de forestaljik anlatım barındıran İş Bankası Parakod reklamı (2013) ve yalnızca forestaljik anlatı içeren Mercedes EQ reklamı (2022). Araştırmada yöntem olarak Roland Barthes'ın göstergebilimsel analiz modeli kullanılmıştır. Reklamlardaki anlatılar, gösteren ve gösterilen ilişkileri bağlamında incelenmiş; zamansal geçişlerin hangi anlatı teknikleriyle aktarıldığı analiz edilmiştir. Çözümlemeler sonucunda, birey ile ürün/hizmet/marka arasında kurulan duygusal bağların nasıl oluştuğu ve bu

*Lecturer, Pamukkale University, Rectorship, DENİZLİ
e-posta: ayavuz@pau.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-7057-5075)

bağın nostalji ve forestalji ekseninde nasıl anlam kazandığı ortaya konulmuştur. Görsel ve işitsel unsurların sadece bireysel değil, kolektif belleği de harekete geçirdiği; geçmişe ve geleceğe özlem aracılığıyla reklamların ikna edici gücünün arttığı gözlemlenmiştir. Ancak bu duygusal etkinin doğrudan marka bağlılığı yarattığına dair net bir çıkarım yapılmamış; yalnızca anlatı yapılarının duygusal etkileşimi güçlendirdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Nostalji, Gelecekçi Nostalji, Forestalji, Reklam, Reklamda Hikâye Anlatımı.*

1.INTRODUCTION

The narrative, as a shared cultural product, has evolved alongside humanity from oral to digital forms. This form of communication, which was a product of verbal-auditory culture when it initially emerged and hence acquired the term storytelling, eventually became an integral part of written civilization. It is now a part of the digital environment as well as appealing to all of the senses. The story serves as a mirror for social life by encouraging social communication skills and the development of thought and imagination in both individuals and communities. These skills enable people to overcome challenges in their daily lives. The importance of story in a person's attempt to comprehend and make sense of himself and the world around him cannot be overstated. This is due to the fact that the human brain maintains experiences sequentially, and as Schank states "Human memory is story-based" (as cited in Woodside, 2010: 532). The listener is unintentionally convinced through storytelling, where complicated experiences become meaningful, information transmission becomes easy, emotions are evoked, and both meaningful learning and motivation are presented. The listener before the exposition and the listener after the conclusion of the narrative is no longer the same person. From the earliest stories carved on cave walls to today's digital stories, the listener places himself in the shoes of one of the characters, creates an identification with the narrative through the mirroring effect, and finds a place for himself in the story. When it is acknowledged that real-life learning is the most lasting, stories take place in the mind with the feeling of being experienced, providing the permanence of learning. Moreover, the story provides a space for organizational communication, guiding both the individual and the community. The narrative constitutes the recollection that you possess, which coexists with your existence and engenders a sense of being integrated into a greater whole, a collective to which you are now affiliated (Baker and Boyle, 2009: 79). These experiences, filtered through thousands of years of historical experiences with the sensory richness of humanity, can be transmitted from generation to generation through stories that function as mnemonic devices. As stated by Boym (2021: 489), computer memories lack emotion, time, and the rusty structure of history, and that digital tissue is uniform. In the memories where the stories are carried, there is a common structure that is collected in the collective memory despite the feelings, time, history, memories, and differences in contrast to mechanized memories. Human beings would like to experience that "denouement" effect in the face of a problem they encounter in their own lives.

Storytelling is a popular strategy in brand marketing for establishing a shared tie with the consumer culture, ensuring memorability, and facilitating persuasion. Consumers may organically become informal brand ambassadors as a result of the mirroring and identification effect established by brands through stories that accurately reflect the brand's image and identity. These individuals internalize the brand's values and narrative so deeply that they begin to embody and communicate them in their daily lives. Their engagement is characterized by spontaneity and emotional motivation rather than formal endorsement, often leading to word-of-mouth communication, which serves as a powerful and credible method of informal brand promotion (Keller, 2007; Kozinets et al., 2010). Through emotionally charged interactions, brands may transform into "lovemarks" – entities that consumers not only respect but also feel a profound personal connection to. It is acknowledged that memories associated with brands are formulated from metaphors and stories, which are processed both consciously and unconsciously. This suggests that decisions pertaining to brands are not exclusively rational; rather, they are shaped by emotional and sensory experiences (Pawle and Cooper, 2006). The advertising that brands frequently employ to place their stories in the consumer's mind is an example of both stories in terms of content, with the inclusion of exposition, climax, and denouement parts, and storytelling in terms of the effect they have on the audience, using the story's temporal and ontological structure. In this context, storytelling in advertising is used to make a lasting change with interactive emotions in the consumer instead of a regular and temporary advertising campaign. In his argument that narratives and frames are not merely a brain structure with intellectual content but rather with integrated intellectual-emotional content, Lakoff emphasizes the

significance of emotion in a narrative structure (Lakoff, 2008, as cited in Kang et al., 2020: 48). Today, advertising that offers lifestyle beyond product/service or brand marketing employs nostalgia as an archetype in their stories, connecting the customer emotionally to them. This paper attempts to show that, as well as nostalgia, a well-known notion of longing for the past (Hofer, 1688, as cited in Anspach, 1934; Boym, 2021; Davis, 1977; Havlena & Holak, 1991; Kundera, 2021b; Pascal et. al., 2002; Stern, 1992), future-oriented nostalgia (Wilson, 2015), anticipatory nostalgia (Batcho & Shikh, 2016), and forestalgia (Barnwell, 2018) concepts are expected to be frequently confronted by consumers in the future in advertisements that are storytellers. There is evidence that nostalgia plays a pivotal role in marketing and advertising (Braun et al., 2002; Havlena & Holak, 1991; Kessous & Roux, 2008; Marchegiani & Phau, 2010; Muehling, 2013; Pascal et al., 2002; Stern, 1992; Taşkaya, 2013). However, this concept of nostalgia was mostly used before technology reached today's dizzying speed. There is a growing body of literature that recognizes the importance of future-oriented nostalgia (Barnwell et al., 2023; Batcho & Shikh, 2016; Wilson, 2015) to keep up with fast-changing daily life. As stated by Williamson (2001: 160), advertising includes no truth or now, but the audience is dragged back in time or pushed forward in time.

This study aims to determine how temporal storytelling, through the deployment of nostalgia and forestalgia, contributes to emotional engagement and the construction of meaning in advertising. Consequently, the intricate relationship among nostalgia, forestalgia, and narrative structure in the formulation of advertisements necessitates meticulous scrutiny. Within this framework, the İş Bankası Parakod advertisement (2013) will be subjected to analysis regarding its dual temporal orientation, as it adeptly integrates both nostalgic and forestalgic elements while traversing the temporal dimensions of past, present, and future from the vantage points of both the narrator and the audience. In juxtaposition, the Mercedes EQ advertisement (2022), which exclusively encapsulates forestalgic traits, will be scrutinized to investigate its implementation of future-oriented temporal storytelling.

2. ADVERTISING AND TEMPORALITY

Every advertisement tells a story, yet not in a linear sequence. Rather, it offers disjointed narratives that the audience must grasp within a constrained timeframe. In order for this transfer to be successful, as Williamson (2001: 160) points out, the consumer must leave his own reality and time, then enter the metaphysical time of advertising. In order to be drawn into this metaphysical time of advertising, storytelling is used. Nostalgia and forestalgia may enable an emotional refuge from the problems and responsibilities of everyday life. This emotional disengagement may be intricately associated with the rapid tempo of contemporary life. As Kundera (2021a: 36) pointed out "There is a secret bond between slowness and memory, between speed and forgetting". Boym (2021: 15) similarly argues that nostalgia functions as a defence mechanism in this age of accelerated speed and historical upheavals. Despite the fact that significant historical upheavals may accelerate the rhythm of life, individuals frequently encounter difficulties in their adaptation, engendering a profound yearning for a more leisurely and cohesive historical continuum. People's yearning for tradition, social cohesion, and slower pace of the past became more intense with the rapid progress of industrialization and modernization (Boym, 2021: 45). To keep this relationship in balance, people try to remember through nostalgia, while moving forward without losing speed and imagining a future with forestalgia.

2.1. Nostalgia: Escaping the Present through the Past

Nostalgia's etymological root comes from Greek origins: *nosos* meaning returning to the native land, *algos* meaning suffering. As a result, *nostalgia* means suffering with the desire to return to the native land (Hofer, 1688, as cited in Anspach 1934: 381; Boym, 2021: 14; Davis, 1977: 414; Havlena and Holak, 1991: 323; Kundera, 2021b: 10). Despite the fact that the etymological origin of the word nostalgia comes from Greek, Boym (2021: 25) highlighted that it was first used by Hofer as a medical term in 17th-century Switzerland. Nostalgia gained a negative meaning when the sad moods of the soldiers with the desire to return to their homes were considered as a disease. With the historical turning points that occurred in the following centuries, there were changes in meaning and a positive meaning was attached. "It generates positive affect, elevates self-esteem, fosters social connectedness, and alleviates existential threat. By so doing, nostalgia can help one navigate successfully the vicissitudes of daily life" (Sedikides et al., 2008: 307). According to Holak and Havlena (1998: 217), nostalgic

experience is experienced in negative emotions such as sadness and desire as well as positive emotions like sincerity, joy, love, and gratitude, but usually a positive emotional response prevails. The frequent change of spaces by means of transport and the stress created by the rapid consumption brought by the Industrial Revolution have made the past, which is a part of time, a visitable place. Nevertheless, Wilson (2015: 481) criticizes that nostalgia is mostly seen about time, thus less attention is given to place while studying it. This is perhaps because, as Rousseau and Kant pointed out, the temporal distance at the root of nostalgia is greater than the spatial distance (as cited in Kessous & Roux, 2008: 194). The secret behind why nostalgics who feel the taste of Proust's madeleine cake on their palate can suddenly take such a temporal distance quickly, perhaps lies in the fact that they accept time as a place that can be visited and shorten the distance. Halbwachs (2021) also stated that speed cannot be defined in the course of time. Consequently, when we seek a distant memory, we are often astonished by how our mind effortlessly traverses extensive intervals, dimly perceiving the representations that the past encompasses, as if adorned in seven-fold boots (Halbwachs, 2021: 123).

Nostalgics, as temporal visitors to the past, are described by Boym (2021: 16) as those who resist the irreversibility of time, while Cross (2018: 21) portrays them as romantics afflicted with a kind of cultural malaise. Nostalgia is a temporal journey, frequently revisited by individuals who idealize the past. Nostalgia represents a temporal odyssey frequently embarked upon by individuals who romanticize the past. Confronted with the psychological unease of contemporary existence, nostalgia provides a sanitized and emotionally reconciled representation of bygone eras, thereby engendering a sense of security and emotional sanctuary. Nostalgia endures not through the continuity of objective memory, but through the subject's emotional investment in a past imbued with the hope of a better future. What is recollected is less the veracity of occurrences than the affective potential they once embodied. Instead of reminiscing about particular incidents, individuals often retreat to the emotional ambiance of that epoch—one molded by optimism regarding a joyful and hopeful forthcoming. It is this yearning for the anticipated happiness of that envisioned future—not the factual past—that energizes nostalgic emotions. As Tannock posits, nostalgia embodies a multifaceted emotional construct wherein favorable evaluations of historical experiences are set against the perceived inadequacies prevailing in the contemporary context (as cited in Taşkaya, 2013: 7).

2.2. Future-Oriented Nostalgia, Anticipatory Nostalgia, Forestalgia: Escaping the Present through the Future

Although "…the material of the nostalgic experience is the past" (Davis, 1979: 8), there is an unambiguous relationship between nostalgia and the future. More recent attention has focused on *yearning for future* (Barnwell, 2018; Batcho and Shikh, 2016; Boym, 2021; Srivastava et. al., 2022; Wilson, 2015). Wilson (2015: 489) mentioned that the changes in meaning of the term nostalgia, which is an experience that does not fit neatly into the usual boundaries of time and space, point to a rich history over time. "While anchoring the past, nostalgia is also future-oriented, inspiring a sense of hope" (Wilson, 2015: 489). Likewise, forestalgia (Barnwell, 2018) is defined as the opposite meaning of nostalgia, or longing for the future. Moreover, Boym labelled nostalgia as both retrospective and prospective, and pointed out that "The fantasies of the past, determined by the needs of the present, have a direct impact on the realities of the future. The consideration of the future makes us take responsibility for our nostalgic tales" (Boym, 2015: 17-18). On the one hand, much of the available literature on future-oriented nostalgia has focused on a positive attitude, while on the other hand, Batcho and Shikh (2016) emphasize the negative dimension of future-related nostalgia. They suggest that anticipatory nostalgia is a yearning for the present before it turns into the past. Although focusing on future losses has advantages like re-evaluating the present and giving more attention to it, it will also highlight the sadness that comes with the loss (Batcho & Shikh, 2016: 76).

Whether nostalgia is past- or future-oriented, it provides a kind of escape from the uncertainty and problems of the present, promising a more adaptable time, one in the past and the other in the future. Based on Goulding's quote "Nostalgia is more than memory; it is memory with the pain taken away" (as cited in Barnwell, 2018: 27), the present is negated by the claim that the future can be constructed more ideally based on the lessons learned from the past. In the same vein, Srivastava et al. (2022: 12-13) state that present-oriented nostalgia is a reaction to the unsatisfying present, while future-oriented nostalgia emerges as a reaction to situations in which the expectation will not be met in the future. However, the superiority of future-oriented nostalgia is that the

reality of past-oriented nostalgia cannot be changed because it includes experienced events, whereas the future-oriented nostalgia can be ruled as desired because the future has not yet been experienced. "Individuals who are very optimistic and see their future as very promising and fulfilling would not generally experience future-oriented nostalgia" (Srivastava et al., 2022: 11). Therefore, it can be concluded that if the present does not meet the needs of the individual in the desired way, s/he seeks what s/he lacks in the typologies of nostalgia that are found in the temporal direction determined by his or her point of view. These studies further support the idea that future-oriented nostalgia will often be used in advertising in today's digital world, where time is defined by speed and access. Nostalgia, for periods when slowness in time was acceptable, was judged to be useless when time gained speed. "The problem with pre-produced nostalgia is that these nostalgias do not help us deal with the future. … There is nostalgia for the past not as it really is, but as it could be. It is this perfect past that we are striving to achieve in the future" (Boym, 2021: 494-495).

While experience belongs to nostalgia, expectation belongs to forestalgia. Nostalgia is a desire for yesterday from today, whereas forestalgia is longing for tomorrow from today. Although the direction of departure and temporal stops of the two are different, their common points of departure and escape are today. Advertising strategically leverages the emotional responses evoked by nostalgic and forestalgic narratives to attribute them to the advertised product/brand/service. If nostalgia is understood as a longing for yesterday, advertising shows us ways to satisfy our longing for yesterday (Taşkaya, 2013: 11). Similarly, it also shows us a more intense desire for the future and a quick way out of the domination of the present to quickly reach the imagined future. As Williamson (2001: 165) states "… advertising hangs forever between "our" past and "our" future; but by touching slightly our present". Since man cannot control the flow of time, he is incapable of constructing the present. However, the stillness of the past and the unforeseen future make it easy to wander through these two time periods and construct them over and over again. The memories that people carry from the past and idealized expectations of the future can be narrated in the advertisement, drawing consumers to the mythical time of the advertisement.

2.3. The Use of Nostalgia in Marketing

To date, several studies confirmed the effectiveness of nostalgic appeal in advertising and marketing (Barnwell et. al., 2023; Havlena & Holak, 1991; Havlena & Holak, 1996; Hirsch, 1992; Holak & Havlena, 1998; Kessous & Roux, 2008; Marchegiani & Phau, 2010; Muehling & Pascal, 2012; Muehling, 2013; Pascal et al., 2002; Srivastiva et al., 2022; Stern, 1992; Taşkaya, 2013). In the context of consumption and marketing, one of the first definitions of nostalgia offered by Holbrook and Schindler is that it involves an emotional, positive attitude and reaction to popular and fashionable people, places, or things, covering the periods of childhood, adolescence, and early adulthood, including the time before birth (as cited in Muehling, 2013: 99). Moreover, from a sociological perspective, Davis (1979) divided nostalgia into simple, reflexive, and interpreted. Simple nostalgia is the "belief that things were better *then* than *now*" (Davis, 1979: 18). While in reflexive nostalgia, the person questions the accuracy of the nostalgic call, the person analyses the nostalgic feeling in interpreted nostalgia (Davis, 1979: 21-24). The marketing literature on simple nostalgia highlighted that it should be prioritized due to its appeal to emotions without questioning (Davis, 1979: 27; Havlena & Holak, 1991: 327; Muehling, 2013: 99).

Commenting on the typologies of nostalgia, Stern (1992) divided nostalgia into personal and historical. While personal nostalgia describes the remembrance of the past in the way it is personally idealized, historical nostalgia represents an escape to the past, which is seen as superior to the present and called "the golden age" (Stern, 1992: 13-16). Stern (1992) classified nostalgia using literary criticism. According to him, personal nostalgia is rooted in fictionalized happy childhood memories and typically follows a circular plot, similar to romance. In contrast, historical nostalgia follows a linear plot, akin to a novel, and evokes a collective yearning for a golden age. Despite the realistic and self-aware nature of personal nostalgia—centered on ordinary people, love, security, and memory—historical nostalgia seeks to evoke a sense of collective identity and shared cultural ideals through its long-lasting, adventurous, and melodramatic qualities, often relying on imagination and emphasizing valor and noble virtues associated with an idealized past. (Stern, 1992: 14). While ads that tell stories about products/brands use historical nostalgia that includes a fictional past to create a shared dream and emotional closeness (Stern, 1992), in experimental studies, it was found that as the degree of personal nostalgia increased,

the participants' interest in the brand and ads also increased (Marchegiani & Phau, 2010). In this case, it can be said that personal nostalgia is active nostalgia and historical nostalgia is passive nostalgia. As Muehling and Gilal state although personal nostalgia is seen to be more effective, it has been found that historical nostalgia is more effective in ads describing the reawakening of brands (as cited in Srivastava et al., 2022: 7).

On the other hand, Baker and Kennedy (1994) suggested three levels of nostalgia: real, simulated, and collective. While real nostalgia is an emotional or bittersweet feeling for the experienced past, simulated nostalgia involves an indirect emotional or bittersweet longing for the past through the perspective and stories of a loved one. Collective nostalgia is nostalgia for the past, representing a culture, a generation, or a nation (Baker & Kennedy, 1994: 171). Collective nostalgia brings individuals from similar backgrounds together to create a collective unity of feeling. "Collective nostalgia should not be limited to generations, it could also be used to explain similar emotions experienced by members of a culture or members of a country" (Baker & Kennedy, 1994: 171).

A four-way typology of nostalgia as personal, interpersonal, cultural, and virtual was pointed out by Havlena and Holak (1998). While they say virtual nostalgia may be more common and appropriate in marketing practices, they are of the opinion that it can be difficult and unpredictable for personal nostalgia to evoke in people (Havlena & Holak, 1998: 224). Personal nostalgia is in common with the structures of simple nostalgia of Davis (1979) and real nostalgia of Baker and Kennedy (1994), in which real experiences are dealt with and direct individual experience is conveyed. Interpersonal nostalgia is nostalgia that is based on the experiences of others and is acquired indirectly. Interpersonal nostalgia and simulated nostalgia are common due to their indirect acquisition. Cultural nostalgia, which has similarities with the collective nostalgia of Baker and Kennedy (1994), is formed by the direct acquisition of common experiences between the members of a group. Virtual nostalgia, which constitutes the nostalgic dimension of virtual reality, is a kind of nostalgia obtained from imaginary and indirect experiences (Holak et al., 2005: 195-196).

In addition to these multi-dimensional classifications, a more philosophical and affective approach to nostalgia is offered by Boym (2021). Boym (2021) points out that longing is common in all humans, but the sense of belonging or not makes different kinds of stories to tell. This relationship between the human and his/her past could be told through two kinds of nostalgia: restorative and reflective (Boym, 2021: 76). While restorative nostalgia emphasizes *nostos* (home) and strives to restore the lost home over time by closing the gaps in memory, reflective nostalgia emphasizes *algia* (the longing itself) and wistfully and ironically postpones the homecoming with the imperfect process of remembering (Boym, 2021: 76). Wilson (2015: 480) emphasizes that Boym's restorative nostalgia is similar to Davis's simple nostalgia, although reflective nostalgia is more in line with his reflexive and interpretive nostalgia. It is possible, therefore, that advertising creates stories that give importance to Boym's restorative nostalgia as well as Davis's simple nostalgia.

3. METHODOLOGY

3.1. Purpose of the Research

The aim of this study is to examine how narratives constructed with nostalgia and forestalgia, a new concept often used in advertising, are assimilated into the narrative frameworks of advertising. By analyzing selected commercials, the research explores how emotional appeals associated with both the past and the imagined future are employed to build a connection between the consumer and the brand. These emotional narratives will be scrutinized through visual and auditory signifiers employing Roland Barthes' semiotic analysis, focusing on denotation (what is seen/heard) and connotation (what it means culturally and emotionally). As Boym (2021: 495) notes, "the disease of this millennium will be called chronophobia or speedomania," thereby underscoring the escalating cultural anxieties related to the concepts of time and speed. Within this framework, forestalgia, in conjunction with nostalgia, may emerge as a significant mechanism in modern advertising practices to confront issues of temporal dislocation and collective memory.

3.2. Population and Sample of the Research

The universe of this study consists of advertisements that employ nostalgic and forestalgic narratives to construct collective memory and temporal emotional experiences. Specifically, the universe includes advertisements from major brands that integrate both past-oriented nostalgia and future-oriented forestalgia through semiotic and narrative methodologies. The selection of these advertisements is predicated upon their deployment of visual and auditory stimuli, including retro aesthetics, iconic public figures, futuristic minimalism, and emotional resonance. The study's primary focus is directed towards advertisements originating from the banking and automotive sectors, as exemplified by İş Bankası's Parakod featuring Cem Yılmaz and Mercedes EQ with Kıvanç Tatlıtuğ.

These two advertisements were chosen due to their significant cultural and ideological ramifications within their respective sectors. The banking advertisement reconstructs collective memory through restorative nostalgia, while the automotive advertisement envisages a forestalgic future anchored in technological advancement and sustainability. Such advertisements are prevalent in contemporary advertising methodologies, where emotional appeals concerning temporal identity are routinely employed to bolster brand loyalty, consumer attachment, and brand differentiation.

The advertisements chosen for analysis encompass a diverse range of timeframes, extending from the early 2010s to the early 2020s, thereby reflecting a contemporary branding strategy within a swiftly transforming digital and consumer landscape.

The target demographic for both advertisements includes middle-to-upper-class individuals aged 25 to 55, a group likely to engage with both nostalgic sentiments and aspirational futures. A purposive sampling method was used to select the cases, ensuring they effectively embody the thematic concerns of the research and provide contrasting temporal frameworks for analysis.

3.2.1. Selection of Advertisements

Two advertisements were chosen for this study due to their explicit representation of nostalgic and forestalgic narrative elements:

İş Bankası Parakod (2013): This advertisement employs a hybrid of nostalgic and forestalgic signifiers. It alternates between past and present, using historical memory to shape current experiences and perceptions of financial reliability.

Mercedes EQ (2022): This advertisement exclusively embraces forestalgic themes. It envisions a technologically advanced, sustainable future, framing progress as both inevitable and emotionally fulfilling.

Both advertisements hold significant relevance for the research, as they facilitate a comprehensive examination of the integration of temporal transitions along with nostalgic and forestalgic elements within advertising narratives.

3.3. Research Method

This study employs semiotic analysis as its principal methodological approach to examine how advertisements formulate meaning through signs and symbols. Semiotics, the study of signs, furnishes both a methodological and theoretical groundwork for examining the processes through which meaning is produced and conveyed within visual and textual media. This analytical framework is anchored in the structuralist paradigms established by Ferdinand de Saussure, who articulated the concept of the sign as a dyadic relationship between the signifier (the physical form of the sign) and the signified (the conceptual content it represents), thereby underscoring the arbitrary and conventional characteristics inherent in this relationship within a specific linguistic framework. Additionally, Charles Sanders Peirce's triadic model offers a more nuanced interpretation of signs, comprising the representamen (the form), the object (the referent of the sign), and the interpretant (the meaning derived by the observer). Peirce's classification of signs as icons, indexes and symbols broadens the analytical scope by capturing the various ways in which signs produce meaning.

Building upon these foundational theories, Roland Barthes extended semiotics into the analysis of culture, ideology, and temporality. The objective of semiotic analysis is to deconstruct media texts by elucidating the underlying codes, myths, and ideological constructs that inform audience interpretation. In the context of advertising, semiotic analysis reveals how specific visual, linguistic, and auditory elements are strategically composed to create connotative meanings that resonate with collective memories, desires, and identities.

This study utilizes semiotic analysis, based on Roland Barthes' theoretical framework, to investigate how advertising create meaning through the interplay of signifiers and signifieds. According to Barthes (2016: 188), every advertisement operates on two interrelated levels: the denotative level, which encompasses visible and auditory signs (the signifiers), and the connotative level, which refers to the culturally and emotionally constructed meanings these signs convey (the signifieds). Within this framework, the study explores at how nostalgic and forestalgic codes are integrated in advertising texts to create compelling and emotionally evocative narratives. The analysis seeks to discover the methods by which these advertisements use temporality—drawing on both past and future references—to elicit emotional responses and drive brand engagement through the semiotic decoding of imagery, language, music, and character representation.

Using Barthes' approach, the study delves deeper into the mythological structures and ideological functions that underlay the formation of meaning in advertising, notably those concerning nostalgia and forestalgia.

3.4. Data Collection and Analysis

The visual and auditory components, including imagery, sounds, language, and symbols, will be discerned as crucial signs that contribute to the construction of the narrative. These components will be scrutinized regarding their function as signifiers and signifieds and how they interact to shape the emotional resonance of the advertisements. A meticulous analysis will be conducted on the management of temporal transitions among the past, present, and future within the advertisements to elicit emotional reactions pertinent to nostalgia and forestalgia. The outcomes will concentrate on the mechanisms through which emotional affiliations between individuals and the products/services/brands are forged via nostalgic or forestalgic narratives.

3.5. Limitations of the Research

While this study aspires to provide a thorough analysis of the utilization of nostalgia and forestalgia in advertising storytelling, several limitations warrant acknowledgment:

Limited Sample Size: The research is predicated upon two advertisements, which, although emblematic of the themes under scrutiny, do not encapsulate the complete diversity of advertisements that employ nostalgic or forestalgic elements. This constrained sample size may diminish the generalizability of the findings to other advertisements or sectors.

Cultural Context: The chosen advertisements are entrenched in particular cultural frameworks (i.e., Turkish and global brands). The influence of nostalgia and forestalgia within advertising may differ across varying cultural environments, and the outcomes of this study may not comprehensively reflect these discrepancies.

Subjectivity of Semiotic Analysis: While semiotic analysis is instrumental in comprehending the meaning-making processes inherent in advertisements, it is intrinsically subjective. The interpretation of signs and symbols may vary among researchers, potentially leading to divergent conclusions. This limitation underscores the necessity of acknowledging the researcher's perspective in the analysis and interpretation of the data.

Temporal Scope: The advertisements chosen for this analysis embody a representation of advertising trends from two distinct temporal intervals (2013 and 2022). This constrained temporal framework may not adequately encapsulate the evolution of nostalgia and forestalgia utilization in advertising throughout time, nor may it foresee potential transformations in the future.

Emotional Impact Measurement: The investigation predominantly employs qualitative analysis to comprehend the emotional ramifications of the advertisements. Although this methodology yields significant insights, it may

not encompass the entirety of emotional reactions from a heterogeneous audience. Subsequent inquiries that integrate quantitative methodologies or audience input could facilitate a more exhaustive understanding of the emotional influences exerted by these advertisements.

4. RESULTS

4.1. Analysis of Cem Yılmaz İş Bankası Parakod Advertisement (2013)[1]

Image 1. Sections from İş Bankası Parakod Advertising Film

The advertisement gives the impression that it begins in the present, but the stage and dialogues change rapidly, positioning themselves in the nostalgic stop and going to the past. After this passage of time where the first stop is in the past, it returns to the future of the advertisement, which is the present of the consumer. The story of the advertisement is dealt with through the technique of play-within-play (mise-en-abyme)[2]. As if the present were imagined from the past, the advertisement film is within another advertisement film. The advertising narrative itself is about shooting an İş Bankası advertisement. While, in the first scenes, Memet Ali Alabora introduces the Parakod application to the audience with his mobile phone in a shopping center reflecting today's world, the reality of here and now has suddenly become fiction. The transition from present-day reality to a constructed version of the past reveals the advertisement's dual temporality, blurring the line between lived experience and idealized memory. Sabahattin Bey, who plays the role of an actor in the first scene, and the clothes of the people shopping in the background also reflect today's world. However, when Cem Yılmaz says "Mark!", the time is carried back to the 1970s. However, within the advertisement, this mythical present is receded to the background of the image, creating a viewpoint that delves into the core of the page (Williamson, 2001: 169). Memet Ali Alabora also refers to those years of Turkish cinema by wearing his dressing gown and revealing his thin moustache. These visual clues elicit particular cultural memories of the 1970s, establishing a connotative connection to Turkish film tradition. All these nostalgic elements immerse the viewer in the

1 https://www.youtube.com/watch?v=mI4mf_65c5U (Accessed: 03.06.2022)

2 This technique, which was often used in Shakespeare theatre of the Elizabethan Era, was particularly used in the interrelated subtexts to refer to signifiers throughout the text.

narrative time of those years and constitute an intriguing introduction to the narrative of the advertisement. The director, who is in the role of a mentor, asks questions that remind the audience nostalgic Turkish cinema films. While they are talking about Darülbedayi, which is the old name of İstanbul City Theatres, they turn back to backstage from the shopping mall set, and then a complete transition to the nostalgic space happens. This transition from a modern shopping mall to a nostalgic theatre setting establishes a symbolic relationship between capitalism and cultural memory. Old spotlights, handwritten workshop names and clappers, Turkish coffee cups, steamed mirrors, cologne bottles in front of the mirror, and the black-and-white photographs in the mirror are nostalgic indexes. The integration of these historical indexes and content in advertising corresponds with Niemeyer and Siebert's (2023: 2) arguement that the existence of historical styles and content in modern digital contexts fosters nostalgic yearnings and the imitation of analogue media and methods. However, the nostalgic tone gradually shifts as Selahattin Bey remarks, "You told me that advertising would take place in the future. I'm wearing a tidy jacket, a box in my hand". The director answers: "The mobile phone is here, as İşbank, our future looks bright". This dialogue introduces the advertisement's forestalgic theme, which underlines the positive future represented by modern technology. It shows that the director, who longs for the future of those days, which is today, has made the transition from nostalgia to forestalgia. While the director represents technological advancements, forestalgia, and the future, Selahattin Bey represents nostalgia and the past. The juxtaposition of the two characters represents a narrative dichotomy—nostalgia for the past versus a desire for the future—creating a dual temporal framework in which the audience actively navigates. In their dialogues, they use allusions and humour to make viewers laugh. Supporting this view, Yıldırım & Kalyoncuoğlu Baba (2020: 4269) determined that the most important element that positively affects inclusion in the narrative is humour. One of the biggest factors in Cem Yılmaz's position as the brand face of İş Bankası is his effective use of humour. This aligns with Alden et al.'s (as cited in Yıldırım & Kalyoncuoğlu Baba, 2020: 4274) finding that humor increases comprehension and emotional connection, making advertisements more memorable and effective.

From now on, the advertisement goes on with forestalgic discourse. "When our dreams are ahead, İş Bankası is with us" says the director, and Sabahattin Bey replies "When we say İş Bankası, we always look forward. It is evident that the longing for the future and the dreams established in the 1970s actually seem to have built the present. With words such as "dream", "future", and "looking ahead", the forestalgic structure of expectation from the future is supported for those who have not yet been experienced but are hoped to be lived. Providing credibility with his role as a mentor, strengthening the bond between the consumer and the bank with the positive emotions he creates with his humour and gaining a place in the collective memory with his nostalgic and forestalgic storytelling as an encomiast, it is possible that Cem Yılmaz carries the brand forward in many ways in the eyes of the consumer and society. The positive emotions and thoughts created are transferred to the advertised bank and service. This transfer of emotion from the character to the brand strengthens the link between nostalgic characteristics and brand identification. Placing brand personalities in the role of teacher or mentor, as in areas (such as health care and financial services) where trust is actually a core element of the relationship, is important (Herskovitz & Crystal, 2010: 22). The advertisement's usage of Cem Yılmaz as a mentor figure promotes trust and security, which are crucial in financial advertising. Sectors with fragile and rapidly changing conditions, such as the financial sector, appear to arouse a sense of confidence in the consumer and use various methods to attribute this feeling to the brand. Taşkaya (2013: 17) said that advertisements, especially those seeking to emphasize the roots of their corporate identities, appealed to nostalgia, and that the financial sector also frequently used it, while Barnwell et al. (2023: 206) find that when the desired outcome is abstract and happens in the long term in future-oriented services offered by banking, insurance, and financial instruments for utilitarian products, forestalgia is used; while for hedonic products nostalgia is used. In this advertisement, attention is paid to corporate roots and collective memory with nostalgic elements, as well as the message that the future and sustainability of trust are guaranteed by a forestalgic narrative.

Cem Yılmaz is one of today's encomiasts and "a master of voice change, narrative and humour" (Nutku 1997, as cited in Özdemir, 2002: 50). By casting him as the narrator of both the past and the future, the advertising creates a seamless narrative bridge between time and technological progress. Cem Yılmaz comes to the forefront as a storyteller and makes a curtain between imagination and reality, bringing the viewer to the present, that is, the time when the advertisement is watched, and the discursive time of the future. Time and space also

provide transitivity between each other as in the play-within-play technique. As Williamson states "an imaginary collapsing of past and present in memory" (as cited in Demirci, 2016: 105). This collapse, both in memory and in the advertising structure, exemplifies how the advertisement blurs the distinction between historical nostalgia and the future goals. In the same vein, Demirci (2016: 105) adds that the time converted in the advertisement creates a conversion by differentiating the time between the date the advertisement was published and the time it was fictionalized.

After Cem Yılmaz handles the narrative, technological devices such as a mobile phone, a swiping machine, a computer, QR code; places like a café and an office in skyscraper, which represent today's digital world, come to the screen. At this point, nostalgic and forestalgic indicators have been replaced. The replacement of nostalgic indicators with contemporary technological symbols underlines the temporal shift and the transition from nostalgia to forestalgia. When Sabahattin Bey dreams of all this with longing and says "What a technology!" while looking with astonishment, the director identifies İşbank with technology and emphasizes forestalgia, saying "They are very ambitious in mobile banking". This line serves as both a narrative pivot and a metaphor for how the bank sees itself in the future of digital banking. Walking behind the scenes of the 1970s, where the nostalgia happens, they transit between times and places to the scene where the forestalgic indicators are. In the meantime, Servet Bey says "I swear that the continuation of this film will come, your grandchildren will play," and Sabahattin Bey answers surprisingly "Who? Mustafa's child?" which changes the time of the film with a humorous narrative. Then, "Le Bankamatique" comes to the screen, referring to French—once a global lingua franca.

Table 1. Table of Signifier and Signified in "Cem Yılmaz İş Bankası - Parakod Advertising Film"

Signifier	**Signified**
Shopping Mall	Shopping culture in the present, modern architecture, collective consumption
Mobile phone	Communications, technological apparatus
Suit and necktie	Modern men business clothing
Gramophone	Mechanical musical instrument used generally in the 19th and 20th century
Waistcoat and sweater, Stetson	Business clothing for men in the 1970s
Analog Camera	A type of camera used in the past
Dressing gown	Used frequently in Turkish cinema, it has its origins in France
Moustache like Ayhan Işık	The way of shaving in Turkish cinema in the 1970s
Turkish coffee cup	An old-style cup used for cultural drink
Black-and-white photo	Memories in the past
Cologne bottles	Artificial fragrances were used instead of perfume in the 1900s
Swiping machine	Digital payment that replaces physical money
Laptop	Today's technology, communication and data storage equipment
Skyscraper	Today's working and living spaces

4.2. Analysis of the Mercedes EQ - Kıvanç Tatlıtuğ Advertisement (2022) [3]

Image 2. Sections from the Mercedes EQ Advertising Film

Unlike the first commercial examined, the recent commercial only focused on forestalgic elements. The title "Oceans have the cleanest waters of the last 10 years" read by Kıvanç Tatlıtuğ, who is selected as the brand persona and known for his interest in cars, attracts interest in the introduction of the advertisement. The introduction of the advertising, which is the exposition part, has piqued the interest of the consumer, who has become increasingly conscious of environmental issues in recent years. With the dream of this positive news, Kıvanç Tatlıtuğ smiles and prefers a bicycle as an environmentally friendly means of transportation instead of a car on the way to the set. Along the way, there are indexes that refer to nature and sustainability, such as the sun, forest, trees, greenery, and recycling bins. With these concepts in the consumer's imagination, a hopeful atmosphere is created for the imagined future. When he arrives on the film set, he is delighted to hear the news that the panda population, which is endangered, has tripled, and the scene shows the panels working with solar energy as a renewable energy source in the greens. In the evening, when he returns to his solar energy-equipped home by bicycle, he tries to open the door of his home. At that moment, the real world and the fiction of the advertising film are interwoven. The door of his house has suddenly become the charger of the Mercedes that will protect his future. While the door is a sign of the boundary between the dreamed future and the present, the key is also a sign showing that the dreamt future is in the hands of mankind, and that the conservation of nature is dependent on the electric charging device. "The Last Waste", which is exhibited in a museum atmosphere, constitutes the striking climax of the advertisement. Forestalgia expressing hope that humanity will one day stop littering is portrayed anonymously, symbolizing a collective aspiration of humankind. In the transition time between the present and the future, dual concepts on nature, production, and renewable energy, such as sea-waves, wind turbine-electricity, forest-trees, sun, ocean-whale, seed-soil have been shown by filming backwards from the future. When the charging device is pulled out of the car, forestalgic signs are wrapped back. When mentioning the plans of the future, the advertisement focuses on words like "dream", "electricity", and "speed".

3 https://www.youtube.com/watch?v=NFFVIOJTs9I (Accessed: 12.06.2022)

Besides, in the lyrics, words and phrases like "sweet", "how good it feels", "bright", "feel alright", "a dream I believe" demonstrate a positive emotion created throughout the advertisement. However, the argument that we have moved past the hardships of the past – which may also be a denial of the past- establishes the hope or utopia that we can create a better world than the one we currently inhabit (Taşkaya, 2013: 7). Kıvanç Tatlıtuğ says "Excellent" with hope while he drives between the wind tribunes and the sun set which criticizes the present in the second level of meaning. On the other hand, instead of nostalgia (past), it shows forestalgia (future) as a security blanket. Throughout the advertising narrative, the future is determined by the present; as Williamson (2001: 166) states, as if it were already here, the future is pulled toward us; it is not something we must construct for ourselves. According to Batı's (2005: 182) finding, the reason behind the effectiveness of advertisements is that the moment of reaching the future is constantly postponed. The future mentioned in the advertisement will not take place in the near future, but after a certain time and conditions. The sense of hope for living in a better world, which dominates the main theme of the advertisement, is tried to be shaped by this fiction by being processed into the collective memory. Assmann (2022: 50) points out that memory is being reconstructed and is constantly being organized with the advancing present. The sense of hope created by forestalgia in the collective memory is also transferred to the Mercedes with the transfer of meaning; the despair created by today's environmental problems is tried to be erased. "That's why collective memory works in two directions, backwards and forwards. Not only does memory reconstruct the past, it also organizes the experience of the present and the future" (Assmann, 2022: 50). Therefore, advertising with forestalgia makes it easier to organize the future and expectations.

Table 2. Table of Signifier and Signified in "The Mercedes-EQ & Kıvanç Tatlıtuğ. Earth, this is for You" Advertising Film

Signifier	Signified
Online news	Hopeful news that makes us look to the future with hope
Bicycle	Nature-friendly vehicle
The sun	The power of nature, sustainable energy
Green Trees, Forest	Fresh air, relief
Grandchild and grandparents	Heritage, the past and the future
News that the panda population is growing	Hope for the salvation of an endangered animal
Solar energy panels	Natural and sustainable energy
The door of the home	The gateway to a future where nature is protected, boundary point, preferences
Key-Electric charger	The keyword of green energy, solution to the nature problems
Plastic bottle filled with garbage	The last remaining example of human practices that harm nature
Sea-waves, wind turbine-electric energy, forest-trees, the sun, ocean-whale, seed-soil	Nature and wildlife in danger of extinction, maintaining a healthy life cycle with sustainable energy
Electric car	Nature-friendly vehicle

5.CONCLUSION

This study demonstrates that nostalgic and forestalgic narratives in advertisements function as influential mechanisms in constructing collective memory and shaping imagined futures. Temporal expressions, shaped by the pivotal moments in individuals' lives, have accelerated in frequency and intensity due to increased spatial mobility since the Industrial Revolution. Nostalgia and forestalgia, though seemingly antithetical, are both emotionally driven memory constructs that assist individuals in navigating modern life by preserving identity and fostering emotional resilience.

Capitalism, by commodifying time, reconfigures and markets the past, present, and future, employing advertisements not merely to promote products, but to sell lifestyles via storytelling—one of the most effective

instruments for transmitting organizational values and social memory. Within this ideological framework, advertising assigns emotional meaning to temporal periods, promising the comfort, security, and harmony associated with idealized pasts or futures, while simultaneously masking the anxieties engendered by consumer culture.

The semiotic and narrative analysis of the selected advertisements—İş Bankası's Parakod featuring Cem Yılmaz and Mercedes EQ with Kıvanç Tatlıtuğ—reveals how brands leverage storytelling and aesthetic strategies to create temporal experiences. While the İş Bankası "Parakod" advertisement utilizes nostalgic elements that are deeply rooted in Türkiye's recent historical context, it accomplishes this by meticulously integrating symbolic markers from antecedent decades. Objects such as the gramophone, analog camera, Ayhan Işık-style moustache, and black-and-white photographs serve as visual signifiers of a collective cultural heritage. These components denote not only a temporal distance but also invoke a familiar aesthetic, thereby augmenting the advertisement's resonance with collective memory. Through these multifaceted symbols, the advertisement not only positions itself within a distinct historical epoch but also capitalizes on cultural icons to engender emotional significance. Conversely, the Mercedes-EQ advertisement, although not entirely disconnected from the past, reconceptualizes temporality through a futurist perspective. Signifiers such as solar panels, wind turbines, and an electric vehicle embody a dedication to sustainable technology and ecological restoration. The portrayal of grandparents and grandchildren, coupled with optimistic ecological messages, signifies a narrative continuum across generations, wherein the future is perceived not as a rupture but as a continuation of inherited values.

This distinction underscores broader ideological ramifications. Nostalgic advertising frequently operates ideologically by romanticizing a past that is simplified, sanitized, and emotionally charged, thereby reinforcing a static understanding of identity. In contrast, forestalgic advertising typically frames the future as a domain of potentiality and transformation, one that encourages viewers to emotionally engage with a projected ideal. In semiotic discourse, while the nostalgic advertisement depends on retrospective signs imbued with historical significance, the forestalgic narrative utilizes signs that function aspirational, often combining symbolic and indexical signs (e.g., sun, seed, wind) to imply natural continuity and regenerative potential.

By situating the analysis within a theoretical framework encompassing chronotopes, narrative theory, and the emotional potency of temporal framing, this study offers a nuanced comprehension of the interplay between nostalgia/forestalgia and memory within advertising. The incorporation of material and visual culture elements—such as the dressing gown or cologne bottle in nostalgic advertisement, and solar panels or oceanic symbols in forestalgic counterpart—illustrates how advertising constructs temporal ideologies through sign systems that are readily recognizable within the cultural contexts. These findings emphasize the significance of both past and future orientations in contemporary media narratives, where emotional engagement is not merely a byproduct of storytelling, but also a result of the symbolic languages ingrained in visual media.

Like semiotics, nostalgia and forestalgia have connotations because they are both based on remembrance. Remembering has always been a semiotic act, a technique of providing meaning to something (Assmann, 2022: 85). In the context of advertising, remembrance is not a passive recollection, but rather an ideologically oriented reconstruction of time. This constructed memory can be projected onto both past and future events, particularly in advertising, where individuals—prone to forget—are guided through emotionally charged stories.

In this way, advertising serves an ideological function by addressing systemic issues through appealing temporal narratives. In general, what is still in living memory today may only be transferred through media tomorrow (Assmann, 2022: 59). Advertising is a way of transmitting these memories to the future not just by nostalgic elements but also by creating an imagined future with forestalgic elements. Brands give products and services both emotional and temporal significance by combining nostalgic and forestalgic components, which helps consumers cope with the present. In doing so, advertising may not only reflect but actively creates memory, utilizing signs to emotionally implant companies in both personal and collective time awareness.

Dealing with a concept as complex and multifaceted as nostalgia can inspire numerous disciplines with varying dimensions, which in turn leads to the emergence of numerous typologies. This study focuses specifically on the time dimension. Both advertisements attempt to create a time that is safe, complete, and peaceful. They

have certain boundaries in the past and in the future by escaping from the consumer's present, where there may be feelings such as emptiness, worthlessness, anxiety, insecurity, and uncertainty in daily life created by the consumption culture. Positive emotions created by using the narratives of both personal and collective memory are also transferred to brands, persuasion and retention are reinforced by actors who can be seen as opinion leaders chosen for advertising.

Despite their temporal distinctions, both nostalgic and forestalgic narratives in the advertisements correspond to shared marketing-based classifications—particularly simple, historical, and simulated nostalgia—indicating the transferability of nostalgic typologies across different temporal modes. However, the İş Bankası Parakod advertisement (2013) is based on collective nostalgia, including cultural nostalgia determined by Holak and Havlena (1998); the Mercedes EQ advertisement (2022), on the other hand, is based on virtual nostalgia, already longing for a romanticized future based on interpersonal, artificial, and collective expectations. This difference highlights the adaptability of advertising narratives in using nostalgia to serve various ideological purposes—either to anchor viewers in cultural memory or to move them toward aspirational futures.

While nostalgia often depicts the present from a critical point of view, the first advertisement depicts both the present and the past from a positive point of view. While witnessing the reconstructed past with a bittersweet smile and giving the feeling of what those days were like, the connotations also show that the present is better than the past with technology. Moreover, the first advertisement controls the narrative, and the audience's role is limited, but the second advertisement's narrative gives control of the future to the audience by showing how a possible imagined future can be. While the İş Bankası Parakod advertisement's narrative is positively associated with the present, the Mercedes EQ advertisement's narrative is positively associated with the future instead of the present.

The emotional meanings produced by nostalgia and forestalgia are integrated into the advertising narrative through signs. The more emotionally charged the plot is, the more likely the consumer is to find themselves immersed in the metaphysical temporality of the advertisement. While using imagination for a reconstructed and romanticized past or future, the consumer forgets current concerns. Negative emotions caused by the system itself may be linked to a temporal period: the past, which does not exist in the ontological structure of the present and cannot be changed, and the future, in which uncertainty prevails, are affirmed. In this sense, advertising plays an ideological function by creating emotional demands and providing temporally defined narratives as coping mechanisms.

This study demonstrates that nostalgic and forestalgic storytelling in advertising not only strengthen brand identification but also serve ideologically as a temporal coping. Advertisements connect emotional responses to constructed pasts and futures, so transcending linear temporality and integrating brands into the consumer's experiential perception of time. This dual temporality strengthens emotional engagement and collective memory. Future studies might explore this dynamic with different cultural contexts and advertisements.

Disclosure Statements (Beyan ve Açıklamalar)

1. The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler).

2. No potential conflict of interest was reported by the author (Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

3. This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program (Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

REFERENCES

Anspach, C. K. (1934). Medical dissertation on nostalgia by Johannes Hofer, 1688. *Bulletin of the Institute of the History of Medicine, 2(*6), 376-391.

Assmann, J. (2022). *Kültürel Bellek* (Ayşe Tekin, Trans.). Ayrıntı Yayınları.

Baker, B., & Boyle, C. (2009). The timeless power of storytelling. *Journal of Sponsorship*, *3*(1), 79-87.

Baker, S. M., & Kennedy, P. F. (1994). Death by nostalgia: A diagnosis of context-specific cases. *ACR North American Advances,* 21, 169-174.

Barnwell, R. W. (2018). *Nostalgia and Forestalgia: Testing Construal Level Theory in Regard to Past-Focused and Future-Focused Marketing Appeals* (Order No. 10936764). Available from ProQuest Dissertations & Theses Global. (2161764412). Retrieved from https://www.proquest.com/dissertations-theses/nostalgia-forestalgia-testing-construal-level/docview/2161764412/se-2.

Barnwell, R. W., Collier, J., & Shanahan, K. J. (2023). Nostalgia and Forestalgia: Insights, evaluation, and implications for advertising and product typology. *Journal of Advertising*, *52*(2), 193-210, DOI: 10.1080/00913367.2022.2036652.

Barthes, R. (2016). *Göstergebilimsel Serüven* (Mehmet Rifat, Sema Rifat, Trans.). Yapı Kredi Yayınları.

Batcho, K. I., & Shikh, S. (2016). Anticipatory nostalgia: Missing the present before it's gone. *Personality and Individual Differences,* 98, 75-84. https://doi.org/10.1016/j.paid.2016.03.088.

Batı, U. (2005). Bir anlam yaratma süreci ve ideolojik yapı olarak reklamların göstergebilim bir bakış açısıyla çözümlenmesi. *Cumhuriyet* Üniversitesi *Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29(2), 175-190.

Boym, S. (2021). *Nostaljinin Geleceği* (Ferit Burak Aydar, Trans.). Metis Yayınları.

Cem Yılmaz. (2013, April 16). *Cem Yılmaz /* İş *Bankası Reklam Filmi - Parakod*. [Video]. Youtube. https://www.youtube.com/watch?v=mI4mf_65c5U.

Cross, G. (2018). *Tüketilen Nostalji* (Eren Turan, Trans.). The Kitap Yayınları.

Davis, F. (1977). Nostalgia, identity and the current nostalgia wave. *The Journal of Popular Culture,* 11 (2), 414-424.

Davis, F. (1979). *Yearning for Yesterday: A Sociology of Nostalgia.* New York, NY: Free Press.

Demirci, K. (2016). Gerçeklik ve fantezi arasındaki dönüştürücü olarak reklam: İş Bankası reklamları örneği. *Ankara Üniversitesi İlef Dergisi*, *3*(2), 99-123. DOI: 10.24955/ilef.305513.

Halbwachs, M. (2021). *Kolektif Hafıza* (Banu Barış, Trans.). Heretik.

Havlena, W. J., & Holak, S. L. (1991). "The Good Old Days": Observations on nostalgia and its role in consumer behavior. *ACR North American Advances,* 18, 323-329.

Herskovitz, S., & Crystal, M. (2010). The essential brand persona: storytelling and branding. *Journal of business strategy*, *31*(3), 21-28.

Hirsch, A. R. (1992). Nostalgia: A neuropsychiatric understanding. *ACR North American Advances,* 19, 390-395.

Holak, S. L., & Havlena, W. J. (1998). Feelings, fantasies, and memories: An examination of the emotional components of nostalgia. *Journal of Business Research,* 42(3), 217-226. https://doi.org/10.1016/S0148-2963(97)00119-7.

Holak, S., Havlena, W., & Matveev, A. (2005). Exploring nostalgia in Russia: Testing the index of nostalgia-proneness. *ACR European Advances,* 7, 195-200.

Kang, J. A., Hong, S., & Hubbard, G. T. (2020). The role of storytelling in advertising: Consumer emotion, narrative engagement level, and word-of-mouth intention. *Journal of Consumer Behaviour*, *19*(1), 47-56. https://doi.org/10.1002/cb.1793.

Keller, K. L. (2007). *Strategic Brand Management: Building, Measuring, and Managing Brand Equity* (3rd ed.). Pearson Education.

Kessous, A., & Roux, E. (2008). A semiotic analysis of nostalgia as a connection to the past. *Qualitative Market Research: An International Journal*, 11(2), 192-212. DOI 10.1108/13522750810864440.

Kozinets, R. V., de Valck, K., Wojnicki, A. C., & Wilner, S. J. S. (2010). Networked narratives: Understanding word-of-mouth marketing in online communities. *Journal of Marketing*, 74(2), 71–89. https://doi.org/10.1509/jmkg.74.2.71.

Kundera, M. (2021a). *Yavaşlık* (Özdemir İnce, Trans.). Can Sanat Yayınları.

Kundera, M. (2021b). *Bilmemek* (Aysel Bora, Trans.). Can Sanat Yayınları.

Marchegiani, C., & Phau, I. (2010). Away from "unified nostalgia": Conceptual differences of personal and historical nostalgia appeals in advertising. *Journal of Promotion Management,* 16(1-2), 80-95. https://doi.org/10.1080/10496490903572991.

Mercedes-EQ & Kıvanç Tatlıtuğ. (2022, April 22). *Dünya, bu senin için.* [Video]. Youtube. https://www.youtube.com/watch?v=NFFVIOJTs9I.

Muehling, D. D. & Pascal, V. J. (2012). An involvement explanation for nostalgia advertising effects. *Journal of Promotion Management,* 18(1), 100-118. https://doi.org/10.1080/10496491.2012.646222.

Muehling, D. D. (2013). The relative influence of advertising-evoked personal and historical nostalgic thoughts on consumers' brand attitudes. *Journal of marketing communications,* 19(2), 98-113. https://doi.org/10.1080/13527266.2011.560613.

Niemeyer, K., & Siebert, O. (2023). Nostalgia, media, and technologies of the future. *Current Opinion in Psychology*, *50*, 101561.

Özdemir, N. (2002). Türk anlatım ve gösterim geleneği içinde Özay Gönlüm'ün yeri. *Millî Folklor*, *53*, 39-55.

Pascal, V. J., Sprott, D. E., & Muehling, D. D. (2002). The influence of evoked nostalgia on consumers' responses to advertising: An exploratory study. *Journal of Current Issues & Research in Advertising,* 24(1), 39-47. https://doi.org/10.1080/10641734.2002.10505126.

Pawle, J., & Cooper, P. (2006). Measuring Emotion—Lovemarks, The Future Beyond Brands. *Journal of Advertising Research*, *46*(1), 38–48. https://doi.org/10.2501/S0021849906060053

Sedikides, C., Wildschut, T., Arndt, J., & Routledge, C. (2008). Nostalgia: Past, present, and future. *Current directions in psychological science*, *17*(5), 304-307. https://doi.org/10.1111/j.1467-8721.2008.00595.x.

Srivastava, E., Sivakumaran, B., Maheswarappa, S. S., & Paul, J. (2022). Nostalgia: A Review, propositions, and future research agenda. *Journal of Advertising,* 1-20. https://doi.org/10.1080/00913367.2022.2101036.

Stern, B. B. (1992). Historical and personal nostalgia in advertising text: The fin de siècle effect. *Journal of Advertising,* 21(4), 11-22. https://doi.org/10.1080/00913367.1992.10673382.

Taşkaya, M. (2013). Reklamda nostaljik unsurlar: Kimlik vaadi ve anlamın tüketimi. *ETHOS: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar*, *6*(1), 1-37.

Yıldırım, B. (2015). İletişim *araştırmalarında yöntemler, uygulama ve* örneklerle. Literatürk Academia.

Yıldırım, E., & Kalyaoncuoğlu Baba, S. (2020). Marka hikâyesinin anlatıya dâhil olma üzerindeki etkileri ve sonuçları: İş Bankası 89. yıl reklam örneği. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, *12*(4), 4269-4288.

Williamson, J. (2001). *Reklamların Dili – Reklamlarda Anlam ve* İdeoloji. (Ahmet Fethi, Trans.). Ütopya Yayınevi.

Wilson, J. L. (2015). Here and now, there and then: Nostalgia as a time and space phenomenon. *Symbolic Interaction,* 38(4), 478-492. https://doi.org/10.1002/symb.184.

Woodside, A. G. (2010). Brand-consumer storytelling theory and research: Introduction to a Psychology & Marketing special issue. *Psychology & Marketing*, *27*(6), 531-540. https://doi.org/10.1002/mar.20342.

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 02.01.2025 **√Accepted/Kabul:** 20.05.2025
DOI: 10.30794/pausbed.1611705
Research Article/Araştırma Makalesi

Özel, C. (2025). "Kalp ve Zihin Kazanım Odaklı Bir Güvenlik Örgütlenmesi: İl İmar Ekibi Modeli", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 70, 69-85.

KALP VE ZİHİN KAZANIM ODAKLI BİR GÜVENLİK ÖRGÜTLENMESİ: İL İMAR EKİBİ MODELİ

Cengiz ÖZEL*

Öz

İl İmar Ekibi, 2001 sonrası Afgan ulus inşa sürecinde ortaya çıkmış yeni bir güvenlik örgütlenmesidir. Son yirmi yılı aşkın süredir devam eden çatışma ve uluslararası güç mücadeleleri, onun örtük, az bilinir yapı ve işlevinin bilinirliğini çok daha değerli hale getirmektedir. İl İmar Ekipleri ulus inşası veya devlet inşası olarak adlandırılan süreçlerin stratejik amaçlarına erişimde elverişli taktik yapılar olup daha çok barışa zorlama veya barış yapma sonrası egemenliğin veya yeni egemenin meşruiyetinin tesis edilmesi maksadıyla halkın görünür ve acil problemlerine hızlı ve etkin çözümler üreten bir yapıyı ifade etmektedir. İl İmar Ekipleri, 2002 yılında Afganistan'da ABD tarafından ilk defa teşkil edilmesi sonrasında Afganistan ve Irak'ta geniş bir uygulama alanı bularak uluslararası müdahalelerde özel önem kazanmıştır.

İl İmar Ekipleri, yarattığı etki ve uluslararası önemine rağmen yazında halen yeteri kadar önemi anlaşılabilmiş değildir. Çalışmada literatür taraması vasıtasıyla İl İmar Ekiplerinin kuruluş, amaç, işlev ve yapısal özellikleri irdelenerek ABD, İngiltere, Almanya ve Türkiye modelleri ve aralarındaki farklar ele alınmıştır. Türkiye jeopolitik konumu, tarihi dostluk ve kültürel bağları ve ittifaklık ilişkileri nedeni ile kendine yakın bir coğrafyada devam eden çatışma ve ulus inşa süreçlerinin kaçınılmaz olarak doğrudan ve dolaylı etkisi altındadır. Türkiye'nin İl İmar Ekibi yapılanmalarını tanıyarak kurumsallaştırabilmesi ve sahada pratikleştirebilmesi, başta Filistin'in yeniden inşası olmak üzere Suriye, Irak, Libya, Lübnan gibi kendi yakın coğrafyasındaki ülkelerin maruz kaldığı müdahalelerde, Türkiye'nin kendi özgün ulusal güvenlik stratejisini uygulayabilmesine ve ulusal gücünü etkin hale getirebilmesine katkıda bulunacaktır. Az bilinen ve Türkiye'de bilimsel olarak çalışılmamış bir yapı olan İl İmar ekiplerinin farklı tasarımlarının kıyaslamalı olarak özgün bir şekilde ele alınması çalışmayı değerli kılmaktadır.

Anahtar kelimeler: *İl İmar Ekibi, Afganistan, Ulus İnşası, Devlet İnşası, Yumuşak Güç..*

A SECURITY ORGANIZATION FOCUSED ON THE ACQUISITION OF THE HEARTS AND MINDS: THE MODEL OF THE PROVINCIAL RECONSTRUCTION TEAM

Abstract

The Provincial Reconstruction Team is a new security organization that emerged during the Afghan nation-building process after 2001. The ongoing conflict and international power struggles over the past two decades make the recognition of its implicit, little-known structure and function much more valuable. Provincial Reconstruction Teams are tactical structures that are convenient for accessing the strategic goals of the processes called nation-building or state-building and more often express a structure that produces quick and effective solutions to the visible and urgent problems of the people in order to establish sovereignty or the legitimacy of the new sovereign after forcing or making peace. Provincial Reconstruction Teams have gained special importance in international interventions by finding a wide application area in Afghanistan and Iraq after being established by the United States for the first time in Afghanistan in 2002.

Despite the impact and international importance of the Provincial Reconstruction Teams, their importance has not yet been sufficiently understood in the literature. In the study, the establishment, purpose, function, and structural features of Provincial Reconstruction Teams will be examined through literature review, and the differences between US, UK, German,

*Dr. (E) J. Kd. Alb., ANTALYA.
e-posta: ozelcen@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0002-9557-8168)

and Turkish models will be discussed. Due to Türkiye's geopolitical position, historical friendship and cultural ties, and alliance relations, it is inevitably under the direct and indirect influence of ongoing conflicts and nation-building processes in a geography close to itself. Türkiye's ability to recognize and institutionalize Provincial Reconstruction Team structures and implement them in the field will contribute to Türkiye's ability to implement its own unique national security strategy and make its national power effective in the interventions that countries in its immediate geography, such as Syria, Iraq, Libya, Lebanon, and especially the reconstruction of Palestine, are subjected to. Considering the different models of Provincial Reconstruction Teams, which are a little-known and scientifically not studied structure in Türkiye, in a comparatively original way makes the study valuable.

Keywords: *Provincial Construction Team, Afghanistan, Nation Building, State Building, Soft Power.*

1.GİRİŞ

15 Ağustos 2021 tarihinde Taliban'ın Afganistan'da neredeyse hiçbir direnişle karşılaşmadan Kabil'e girerek yönetimi ele geçirmesi tüm dünyada şaşkınlık yaratmıştır. Bu durum bir yandan ABD'nin uluslararası prestijine büyük darbe indirirken, yaklaşık 20 yıl devam eden Afgan ulus inşa sürecinin de sorgulanmasına neden olmuştur. Afgan ulus inşa sürecinin başarısız olup olmadığı başka bir tartışma konusu olmakla birlikte, 11 Eylül saldırıları sonrası neredeyse tüm Ortadoğu'yu kapsayan ve ardı ardına gelen açık veya örtülü operasyonlar ve bu operasyonlar neticesinde devletlerin geçirdiği siyasal dönüşümler halen sıcaklığını korumaktadır. Bugün bu dönüşümün en sıcak örneğini halen Suriye ve Filistin örnekleri oluşturmaktadır.

Sovyetler Birliğinin dağılması sonrasında bölgesel ve küresel nitelikteki birleşmelerin sorgulandığı bir dönemde gerek bu birleşmelerin varlığının devamı gerekse kimliğin inşasında ve diri tutulmasında ötekinin tanımlanması son derece önemli görülmüştür. Bu bağlamında 11 Eylül terör saldırıları, Batı kimliğinin sınırlarının yeniden tespitinde ve örgütlenmesinde eşsiz bir çevre sunmuştur.[1] Zira Sovyetler Birliğinin dağılması ile tartışmasız üstünlük elde eden ABD liderliğindeki Batı, yeni rekabet alanını kendi içerisinde görmeyi ummuştur. Buna karşın 11 Eylül saldırıları ile Batı üstünlüğünün simgeleri olarak özdeşleşen Dünya Ticaret Merkezi, Beyaz Saray ve Pentagon'a eş zamanlı olarak stratejik meydan okuma gerçekleştirilmiştir. Bu meydan okuma, canlı yayında naklen tüm dünyaya servis edilen dehşet ile birleşince, "Medeniyetler Çatışması Tezi" temelli ötekinin inşası da kısa sürede gerçekleştirilme imkânı bulmuştur. Bu durum güvenlikleştirme süreçleri ile Amerikan iç politikasında saldırıdan kısa süre sonra onaylanan *"Terörizmi Engellemek ve Yok Etmek İçin Gerekli Araçları Sağlayarak Amerika'yı Birleştirme Kanunu* (USA PATRIOT)*" ile* somutlaştırılmıştır. Vatanseverlik Yasası olarak da bilinen mezkûr kanunun iması esasen yeni inşa edilen kimliği ve ona sadakatle özdeşleşen vatanseverliği de içselleştirmeye yönelmiştir (Neocleous, 2011: 79-81). Dış politikada ise Başkan Bush'un "ya bizimlesiniz ya da onlarla" güvenlikleştirmesindeki terörist öteki ise; başarısız devlet, kırılgan devlet, çökmüş devlet, haydut devlet gibi kategorileştirmelerle Afganistan'dan başlayarak ve Irak'la devam eden neredeyse geneli Müslüman olan tüm Ortadoğu ülkelerini içine alan bir coğrafyada anlamını genişletmiştir. Bu anlam genişlemesi, terörizmin kaynağı olarak da görülen bu kategorideki devletlerde çözüm olarak bu devletlerin veya ulusların yeniden inşasını[2] gündeme getirmiştir. Özellikle günümüzde İsrail'in ağır insan hakları ve uluslararası hukuk ihlali ile yerle bir olmuş Gazze'de, savaşma azim ve iradesi kırılamamış Hamas ve onun meşruiyet sorunu, Gazze'nin kalp ve zihinlere hükmeden bir politik vizyonla yeniden inşasını zaruri kılmaktadır.

Çalışmayı özellikle Afganistan örneği üzerinden ele almamız tesadüfi değildir. Zira yeniden inşa süreçleri içerisinde Afgan ulus inşası, iki kutuplu düzen sonrası dönemde oluşan güç boşluğunun doldurulmasında bir başlangıç ve referans noktası olması hem de diğer örneklere model olması nedeni ile kayda değer niteliktedir (Özel, 2019: 16). Bu çalışmada ele alacağımız Afgan ulus inşasının başarıya ulaştırılmasında kalp ve zihinlere hükmetmek temelli stratejik bir politik vizyonla tasarlanan taktik seviyeli İl İmar Ekipleri (İİE), dünyada ilk kez bu süreçte oluşturulmuştur. Ardından da Irak örneğinde olduğu gibi kurumsallaştırılarak diğer ülke ulus inşa süreçlerinde yaygınlaştırılmıştır.

Türkiye, İİE yapılanmasına Afgan ulus inşasında edindiği Vardak ve Cevizcan örnekleri bağlamında yabancı değildir. Ancak tüm dünyada çok sınırlı olmakla birlikte Türkiye'de yazında İİE'leri alanındaki çalışmalara neredeyse

[1] Bkz.Turhan ve Aksu, 2011: 74; Özer, 2009:191-210; Yardım ve Karakoyunlu, 2021: 251-262.

[2] Devlet ve ulus inşası kavramları esasen birbirinden farklı anlamları ifade etmekle birlikte içiçe geçen boyutları nedeniyle bu çalışmada ulus inşası kavramı tercih edilecektir.

hiç yer verilmemiştir. Oysaki ABD liderliğinde yürütülen ulus inşa operasyonlarından; Kosova, Bosna, Haiti, Somali, Irak, Afganistan ve Kuveyt örnekleri içerisinde Haiti hariç tamamı Türkiye'nin tarihsel olarak yakın ilgisi altındaki ülkelerden oluşmaktadır (Dobbins, 2010: 16). Ayrıca farklı boyutlarda cereyan eden diğer ulus inşa örneklerinin neredeyse tamamına yakını da yukarıda zikredilen örneklerde olduğu gibi Türkiye'nin kayıtsız kalamayacağı tarihi, kültürel ve coğrafi yakınlıktadır. Bunlardan Türkiye'nin güvenliğini doğrudan etkileyen sınır komşuları Irak ve Suriye, halen bu ulus inşası süreci içerisinde ilerlemekte; İran ise herhangi bir suni gündemle bile kontrolsüz gelişmelere konu olabilecek kırılganlıktadır. Diğer yandan ABD liderliğinde Batı ittifakı destekli İsrail'in ağır insan hakları ile bezeli yayılmacı politikalarının bölge ülkelerinde yarattığı kırılganlık yeniden inşa süreçlerine evrilme potansiyeli taşımaktadır. Bu bağlamda yukarıda ifade edildiği üzere tüm İslam aleminde kanayan yara olan yerle bir olmuş Gazze'de, savaşma azim ve iradesi kırılamamış Hamas ve onun meşruiyet sorunu, Gazze'nin kalp ve zihinlere hükmeden bir politik vizyonla yeniden inşasıyla birlikte uluslararası hukuka olan güvenin de yeniden inşasını mümkün kılacaktır. Ukrayna-Rusya çatışması özelinde olduğundan daha fazla olarak Türkiye, bölgedeki çatışma çözümlerinde ve bölgenin yeniden inşasında eşsiz bir konumdadır. Bu konum Türkiye'nin uluslararası müdahale ve insanlık dramlarıyla yüzleşmesini; istemese bile yeniden inşa faaliyetlerinde yer alarak köklü tarihi ve kardeşlik bağları bulunan bu ülkelerdeki olası gelişmelere, diğer ülkelerden farklı proaktif bir politik vizyonla el uzatmasını zaruri kılmaktadır.

Bu politik vizyonun pratikleştirilmesinde İİE yapılanmaları, taktik seviyelerine rağmen, stratejik bir çıkış noktası oluşturulabilmektedir. Zira çökmüş olan devletin ve parçalanan ulusal kimliğin yeniden inşasında meşruiyet ancak halka görünür ve temas eden yapılar üzerinden gerçekleştirilebilmektedir. Halkın görünür acil ihtiyaçlarına cevap veren İİE yapılanmaları, bir yandan yeni egemenin meşruiyetini tesis ederken diğer yandan egemenliğinin tüm ülkeye teşmilini sağlamaktadır. Bu da halk nezdinde kabul edilen güvenli bir ortamın yaratılmasında İl İmar Ekiplerini Afganistan örneğinde olduğu üzere önemli bir yumuşak güç ve güvenlik aktörü olarak eşsiz hale getirmektedir.

Ancak bu yumuşak güç üreten güvenlik modellerine ilişkin cevaplanması gereken çok fazla soru bulunmaktadır. Bu çalışmada; "Bir güvenlik örgütlenmesi olarak İİE nedir ve nasıl gündeme gelmiştir?", "Standart bir İİE modeli var mıdır ve varsa farklı modeller nelerdir?", "İİE'nin ulus inşasındaki yeri nedir?", "Yerel halkın insani ve güvenlik ihtiyaçlarına ne şekilde hizmet vermektedir?" sorularına cevap aranacaktır. Bunun için öncelikle literatür taraması yapılmış ardından İİE'nin gelişim süreci, Afganistan'a yapılan uluslararası müdahale süreci içerisinde tarihsel bir bütünlükte incelenerek çıkarımlarda bulunulmuştur. Elde edilen verilerin açık kaynak taramasından elde edilmiş olması ve kaynakların sınırlılığı çalışmanın da sınırlılığına işaret etmektedir. Çalışmanın diğer bir sınırlılığı da İİE yapılanmasının Afganistan'dan sonra başka ülkelerde de oluşturulmuş olmakla birlikte temel niteliklerini koruduklarından Afganistan örneği üzerinden ele alınmış olmalarıdır. Ancak bu sınırlılıklar çalışmanın değerini azaltmadığı gibi temel mantık ve niteliği değişmeyen İİE modellerinin diğer ulus-devlet inşa süreçlerine de uygulanabilirliğinin anlaşılması onun değerini artırmaktadır. Özellikle güncel gündemi nedeniyle çökmüş devlet görünümünde olan Filistin-Gazze ve Suriye örnekleri düşünüldüğünde: Suriye'de yeni yerel hükümetin Türkiye ile işbirliği halinde; Gazze'de de bölge ülkeleri ve Türkiye'nin işbirliğinde yeniden inşada izlenecek stratejiyi pratikleştirebilme imkanı sunduğundan İİE yapılanmalarının anlaşılabilmesini değerli kılmaktadır.

2.İL İMAR EKİBİ VE TARİHSEL ARKA PLAN

İİE, İngilizce Provincial Reconstruction Team adıyla ilk olarak Afganistan'da genellikle askeri bir lidere bağlı birimlerden ve çoğunluğu askerlerden oluşturulan 50-400 personeli bulunan bir yapıda teşkil edilmiştir. Temelde "Süper Sivil-Asker İşbirliği (SAİ)" veya "Süper Sivil-Asker Harekât Merkezi" olarak etki odaklı bir yumuşak güç[3] aktörü yapılanmasıdır. İİE'leri genellikle düşmanın askerî açıdan mağlup edildiği ancak düşük yoğunluklu çatışma riskinin devam ettiği ortamlarda ve daha çok çatışma sonrası mücadele kapsamında kalp ve zihin kazanım vasıtası olarak tasarlanmıştır. Temelde bütünleşik bir sivil-asker işbirliği yapılanması olan İİE, kavramsal açıdan 1990'lardan beri var olsa da, ilk kez kurulduğu 2002 yılından itibaren sivil toplum örgütleri ve Birleşmiş Milletler çatısı altında faaliyet yürüten yardım kuruluşları için güvensiz bir ortamın olduğu alanlarda NATO, ABD ve Avrupa ülkeleri tarafından öncelikle Irak ve Afganistan'da kullanılan bir model haline gelmiş, ulus inşası faaliyetlerini kolaylaştırmak için dizayn edilmiştir (Abbaszadeh vd.: 2008: 5). Türk Dışişleri Bakanlığı birimlerinde İl İmar Ekibi olarak adlandırılmış

[3] Etki odaklı güç yaklaşımında ayrıntılı bilgi için bkz. Özel, 2020.

olmakla birlikte Türk Silahlı Kuvvetlerince Bölgesel İmar Ekibi olarak kullanımı yaygınlaştırılmıştır (Özel, 2019: 180). Esasen İİE'leri fonksiyonel özellikleri ile bir bütün olarak değerlendirildiğinde her iki adlandırmadan daha çok İl Yeniden Yapılandırma Ekibi olarak ifade edilmesinin daha doğru olacağı değerlendirilmektedir ancak bu çalışmada Dışişleri Bakanlığının kullanımı tercih edilmiştir.

İİE'leri, yukarıdaki izahına rağmen esasen ulus inşa sürecinde fonksiyonel olarak önemli bir yumuşak güç aktörü olarak büyütülmüş bir Sivil-Asker İşbirliği faaliyetinden çok daha fazlasını ifade etmektedir. Zira ABD'nin Afganistan müdahalesindeki tarihsel süreç incelendiğinde öncelikle ağır sert güç kullanımı ile egemenliği Taliban rejiminden devralarak ulusal politikaları ile uyumlu yerel güçlere devretme, sonra da yumuşak güç temelli güç kullanımı ile ulus inşası sürecine girilmesi şeklinde iki önemli politik yaklaşıma yöneldiği görülmektedir. Ancak egemenliğin elde edilmesi safhasındaki ağır insan hakları ihlalleri bağlamında ele alınabilecek aşırı sert güç kullanımı ve yaklaşımları Afgan halkının tepkisini de beraberinde getirmiştir. Bu nedenle ülke genelindeki işgalci güçlere olan tepkinin minimize edilmesi önemli görülerek Sivil-Asker İşbirliği faaliyetlerine girişilmiştir. Ancak ABD'nin ele aldığı sivil-asker ilişkileri ile birlikte Sivil-Asker İşbirliği faaliyetleri de eleştiriye uğramış ve bu eleştiri süreci, İİE düşüncesinin oluşmasında çok önemli bir yer edinmiştir (Stapleton, 2009). Bilindiği üzere Taliban Yönetiminin devrilerek egemenliğin devralınması, ilk aşamada 11 Eylül saldırıları sonrasında ABD liderliğindeki Sonsuz Özgürlük Harekâtı (SÖH) adıyla teşkil edilen koalisyonun Afganistan'a yaptığı askeri müdahale sonrasında gerçekleştirilmiştir. 7 Ekim 2001'de İngiltere ve Kanada ile koalisyon oluşturan ABD, ağır hava bombardımanı ile havadan kritik altyapıları tahrip ederken karadan da Kuzey İttifakı'nın ilerleyişine destek sağlamıştır. SÖH Koalisyonu 13 Kasım 2001'de Kabil'i, 7 Aralık 2001'de de Taliban'ın kalesi Kandahar'ı ele geçirmesiyle Afganistan'da egemenliği fiilen elde etmiştir (Jones, 2008: 7). Taliban Hükümetinin devrilmesiyle fiilen elde edilen egemenlik sonrası vakit geçirmeksizin ulus inşası sürecine girilmiştir. Bu bağlamda 27 Kasım-5 Aralık 2001'de gerçekleştirilen Bonn Konferansı gerçek anlamda ulus veya devlet inşasının yol haritası olmuştur. Bonn sonrasında 22 Aralık 2001'de Hamid Karzai liderliğinde Afgan Hükümeti oluşturulmuş, meşruiyetin tesisinde önemli görülen seçim takvimi belirlenmiştir. Bu süreçte Afgan ulus inşasında atılan diğer önemli bir adım da Afgan Yönetiminin ülke genelinde mutlak egemenliği tesis etmesinde yardımcı olmak maksadıyla SÖH'dan farklı olarak BMGK'nin 1386 sayılı kararı ile 20 Aralık 2001'de BM bünyesinde Türkiye'nin de dâhil olduğu 18 ülkenin katılımıyla Uluslararası Güvenlik ve Yardım Kuvveti (UGYK)'nin teşkil edilmesi olmuştur (Özel, 2019: 50). UGYK'nın komutası 11 Ağustos 2003'te NATO'ya devredilmiş; Kabil ve çevresi ile sınırlı olan yetkisi de Ekim 2003'te, Afganistan'ın tamamını kapsayacak şekilde genişletilmiştir. İİE'leri de bu süreçte yabancı varlığına olan tepkinin azaltılması maksatlı olarak ilk olarak SÖH'ı kapsamında ABD tarafından Gardez'den başlayarak teşkil edilmeye başlanmıştır. Gerek diğer ulusların sürece katkıda bulunması, gerekse egemenliğe sunduğu meşruiyet katkısı gibi yönlerden faydalı görülmesi üzerine İİE yapılanması, UGYK'nin desteğinde Afgan yönetiminin egemenliğin teşmili planının omurgası haline getirilmiştir. Bu doğrultuda da önce SÖH kapsamında ABD'nin teşkil ettiği İİE'leri, 2003 yılından itibaren UGYK himayesine devralınmaya başlanılmış, ardından da yeni İİE'leri kurulmaya başlanarak bu yapıların kurumsallaştırılması ve uluslararasılaştırılması sağlanmıştır (Çizelge 1).

Afgan ulus inşa sürecinde kurumsallaştırılan İİE'nin, Afgan Yönetimin egemenliğinin tesis edilmesinde araçsal olarak kullanılması tesadüfi olmamıştır. Zira onlarca yıldır süren çatışma ve rejim şiddeti ile iç içe geçen yoksunluğun Afgan halkı üzerinde açtığı yaralar, kültürel değerleri yok sayan acımasız Amerikan sert gücü ve onun desteğindeki yeni iktidar talipleri tarafından yeni bir şiddet sarmalı ile derinleştirildiğinden halk yabancıları memnuniyetle karşılamamıştır (Demirer vd., 2004: 102-105; Marcelle, 2004: 195). Buradan hareketle ABD liderliğindeki SÖH Koalisyonu, gerek kendilerine yönelik tepkilerin yumuşatılması sayesinde meşruiyet elde etmek, gerek sivil-asker işbirliği faaliyetlerine etkin bir denetim getirmek maksadıyla Müşterek Sivil Asker Operasyon Görev Kuvvetini ve bu kuvvet himayesinde de bazı önemli şehir merkezlerinde Koalisyon İnsani Yardım İrtibat Birimlerini kurmuştur. Kiralanan evlerde kalan ve küçük Sivil-Asker İşbirliği devriyeleri olarak görevlendirilen Koalisyon İnsani Yardım İrtibat Birimlerinin misyonu ilk aşamada;

a. Koalisyonun iyi yüzünü göstererek Afgan halkının kalbini ve zihnini kazanmak,

b. Yeniden inşa sürecini başlatmak,

c. Amerikan kamuoyunu manipüle etmek, şeklinde çok yönlü olarak tasarlanmıştır (Ruiz: 2009: 57; Mitchell, 2015: 2). Ancak Koalisyon İnsani Yardım İrtibat Birimlerinin Hükümetdışı İnsani Yardım Kuruluşları gibi sivil olarak benzer faaliyet göstermeleri, Hükümetdışı İnsani Yardım Kuruluşlarının güvenlik riskini artırdığından birbirleri arasında gerilimlere neden olmuştur (Sedra, 2005b: 2-3).

Koalisyon İnsani Yardım İrtibat Birimleri, Kasım 2002'de ABD tarafından önce Müşterek İmar Timleri adıyla, Afgan Hükümeti ile yapılan koordine sonrasında ise İİE adıyla yeniden yapılandırılmışlardır (Stapleton, 2003: 2; Mitchell, 2015: 2; Ruiz, 2009: 57). İİE, isminin değişimiyle birlikte temel amaçlarından sapmadan görev tanımında zamanla değişikliğe gitmiştir. Sedra'nın (2005b: 2) aktardığına göre Şubat 2003'te ABD Büyükelçilik Ofisi tarafından yayınlanan İİE Çalışma Rehberinde İİE'nin öncelikli amaçları: Merkezi Hükümetin nüfuzunu Başkent dışına genişletilmesi; Hükümetdışı İnsani Yardım Kuruluşlarına güvenlik şemsiyesi sunulması; bilgi paylaşımını kolaylaştırmak ve küçük ölçekli imar projeleri yürütmek şeklinde ifade edilmiştir. Tüm bunlarla birlikte İl İmar Ekiplerinin Afganistan genelinde gerek konuşlanma alanları ve yapısal pratikleri, gerekse icra ettikleri görevler bir bütün olarak değerlendirildiğinde;

a. Yabancı varlığının ve/veya iş birliği yapılan yönetimin egemenliğinin ülke geneline genişletilmesi,

b. Yabancı varlığının ve/veya iş birliği yapılan yönetimin meşruiyetinin tesis edilmesi,

c. Güvenli adacıklar yaratarak dost unsurlara güvenlik şemsiyesi sağlanması,

d. Ulus inşası bağlamında kamuoyu desteğinin tesis edilmesi şeklinde esasen dört temel amaca hizmet ettiklerini ifade etmek de yanlış olmayacaktır.

Saha pratiklerine bakıldığında İİE'lerinin her birinin farklı alanlara odaklandığı görülse de Afganistan'da bu amaçlarını gerçekleştirmek için öncelikle Güvenlik Sektörü Reformu kapsamında faaliyet yürüttükleri görülmektedir. Bu bağlamda eski savaşçıların silahsızlandırılması, terhis etme ve sivil hayata entegrasyonu, Afgan Milli Ordusunun (AMO) ve Afgan Milli Polisinin (AMP) oluşturulması ve eğitilmesi faaliyetleri ön plan çıkmaktadır. İkinci olarak eğitim, sağlık, ekonomi, sosyal ve kültür sektörel alanlarında hızlı etkin proje gerçekleştirme faaliyetleri ile insani yardım faaliyetleri yürütmüşlerdir. Üçüncü olarak hukuk sistemi ve uyuşturucu ile mücadeleye katkıda bulunulması faaliyetlerine odaklanmışlardır. Dördüncü olarak hizipler arası arabuluculuk, yeniden inşada görevli sivil toplum örgütlerine güvenlik şemsiyesi sunulması ile koruma ve operasyon faaliyetlerini gerçekleştirdikleri görülmektedir[4]. Son olarak bu faaliyetlere ek olarak İİE'lerinin temel işlevlerinden birisi de kamu diplomasisi veya benzer bir askeri terimle bilgi operasyonlarıdır. İİE üyeleri, yerel yetkililerle ilişki kurma, devriye düzenleme ve projeler inşa etmek için İİE kompleksi dışına çıktıklarında, halkla doğrudan ilişkiler kurmaktadırlar. Bu iletişim süreci esasen İİE liderine yerel olarak üretilmiş yayınların elde edilmesi, yerelde yabancı varlığının kabulüne ilişkin algıları ölçen sahaya ilişkin bilgilerin elde edilmesi gibi elverişi vasıtalar sunarken; yerelle iletişim ağı kurulması, halkı bilgilendirme kampanyasını geliştirmeye yardımcı olan bilgi operasyonu fırsatı da sunmaktadır (Perito, 2007: 1,12; Ruiz, 2009: 64-65).

Yukarıda ifade edildiği üzere ilk İİE, SÖH kapsamında ABD liderliğindeki Koalisyonun ve Karzai Yönetiminin kontrolünün Afganistan›ın tümüne teşmil edilmesine katkı sağlamak üzere 2002 sonunda Afganistan'ın Gardez[5] vilayetinde ABD tarafından teşkil edilmiş ve hemen ardından diğer İİE'lerinin inşası sürecine girilmiştir. Ancak Afganistan'ın aşırı yoksul bir ülke olarak ABD'nin kaldıramayacağından çok daha fazla yoksunluğa sahip olması ve Irak operasyonu planları nedeniyle ABD'nin, Afganistan ulus inşa sürecini kontrollü olarak UGYK bünyesinde uluslararası topluma yamama düşüncesine kaydırmasına neden olmuştur. Böylece UGYK'nın Afganistan genelinde yükü omuzlaması ve yürütücülüğünün de ABD liderliğindeki NATO'ya devri şeklinde faydacı bir yaklaşım sergilenmiştir (Ruiz, 2009: 58). Bu maksatla UGYK komutasını 11 Ağustos 2003'te NATO'ya devretmiş ve nüfuzunu İİE'leri vasıtasıyla ülke geneline yayacağı bir politika benimsemiştir. Bu politikanın icrası için BMGK, UGYK'nın başlangıçta Kabil ve çevresiyle sınırlı olan görevini, 13 Ekim 2003'te Afganistan'ın genelini kapsayacak şekilde genişletme kararı vermiştir (UNSC, 2003). Böylece taktik seviyeli yapılar olan İİE'leri hazırlanan plan

[4] Bkz. Sedra, 2005b: 2; Weinbaum, 2012: 201; Goodson, 2012: 234-235.

[5] Gardez İİE'nin kuruluş tarihi ile ilgili farklı veriler olup 2002 Kasım ayında kurulduğunun ve işlevsel hale gelmesinin 2003 Şubat ayında gerçekleştiğinin daha doğru bir kabul olacağı değerlendirilmektedir (Bkz. Makel, 2011; Bebber, 2008; Mitchell, 2015; Malkasian ve Meyerle, 2009; Ruiz, 2009).

doğrultusunda UGYK'nın ülke genelinde genişleme çalışmalarında stratejik bir önem kazanmıştır. Nitekim izlenen yol haritasında SÖH bünyesinde açılmış İİE'lerinin devralınması veya yeni İİE'nin açılması suretiyle öncelikle nispeten daha güvenli ve stabil olan ülkenin kuzey bölgesinden başlayarak ülke genelinde NATO vasıtasıyla UGYK'nın ülke geneline yayılımı süreci başlamıştır. Buna göre 1 Ekim 2004'te Kunduz, Meymene, Feyzabad, Pul-i Humri İİE'lerinin UGYK çatısı altında faaliyete geçmesi ile ülke genelinde genişleme sürecinin ilk aşaması tamamlanmıştır. UGYK'nın Afganistan geneline diğer üç aşamada genişlemesi de benzer şekilde 2006 yılı itibari ile tamamlanmıştır (Özel, 2019: 62-63). Genişlemenin ilk aşamasında ABD'nin uluslararası topluma yaptığı baskı neticesinde 2003 yılı başından itibaren Yeni Zellanda'nın Bamyan'da, Almanların Kunduz'da, İngilizlerin Mezar-ı Şerif'te İİE yapılarına liderlik üstlenmesiyle İİE'leri, uluslararası bir hüviyet kazanmıştır (Runge, 2009: 10-12; Stapleton, 2003: 2). 2003 yılının sonuna kadar Pervan, Herat, Nangarhar ve Kandahar'da yeni İİE'lerinin eklenmesiyle İİE sayısı sekize yükselmiştir. İİE'lerinin teşkilindeki hızlı artış 2004 başında da devam etmiş ve bu yılın başında on bir yeni İİE daha teşkil edilmiştir (Mitchell, 2015: 3; Malkasian ve Meyerle, 2009: 3). Böylece 27 Ocak 2004 tarihi itibariyle, Afganistan'da 14'ü SÖH Koalisyon Güçleri'ne ve 5'i NATO/UGYK güçlerine ait olmak üzere toplam 19 İİE faaliyet gösterir hale gelmiştir. Sonradan diğer İİE'lerinin de açılması ile bu sayı Çizelge 1'de gösterildiği üzere Afganistan genelinde 28'e kadar yükselmiştir.

Çizelge 1: Afganistan'da Teşkil Edilen İl İmar Ekipleri

VİLAYET	İİE	LİDER ÜLKE	KURUCU ÜLKE	KATKIDA BULUNAN ÜLKELER	KURULUŞ	KOMUTANLIK
Kunar	Asadabad	ABD	ABD	ABD	Şub 2004	Doğu Bölge Komutanlığı (ABD)
Pervan	Bagram	Güney Kore	ABD		Kas 2003	
Bamyan	Bamyan	Yeni Zelanda (Eyl. 2003 Sonrası)	ABD	ABD	Mar 2003	
Nangarhar	Celalabad	ABD	ABD		Ara 2003	
Paktiya	Gardez	ABD	ABD		Eki 2003	
Gazni	Gazni	Polonya	ABD		Mar 2004	
Kapisa	Bagram	ABD	ABD	Fransa	2007	
Host	Host	ABD	ABD		Mar 2004	
Lagman	Mihterlam	ABD	ABD		Nis 2005	
Nuristan	Nuristan	ABD	ABD		Kas 2006	
Pençşir	Pençşir	ABD	ABD		Eki 2005	
Lovgar	Pul-i Alem	Çek Cum.	Çek Cum.	ABD	Mar 2008	
Vardak	Vardak	Türkiye	Türkiye		Kas 2006	
Paktika	Şaran	ABD	ABD		Eyl 2004	
Ferah	Ferah	ABD	ABD		Eyl 2004	Batı Bölge Komutanlığı (İtalya)
Herat	Herat	İtalya (Nis. 2005 Sonrası)	ABD	Fransa İtalya ABD	Ara 2003	
Badgis	Kale-i Nev	İspanya	İspanya	ABD	Tem 2005	
Gur	Çagçaran	Litvanya	Litvanya	Hırvatistan Danimarka İzlanda Litvanya ABD	Ağu 2005	

Bedahşan	Feyzabad	Almanya		Belçika Danimarka ABD Moğolistan	Tem 2004	Kuzey Bölge Komutanlığı (Almanya)
Kunduz	Kunduz	Almanya Ar. 2003 Sonrası		Belçika Macaristan ABD	Mar 2003	
Faryab	Meymene	Norveç Eyl 2005 Sonrası	İngiltere		Tem 2004	
Belh	Mezar-ı Şerif	İsveç (Mar. 2006 Sonrası, Finlandiya)	İngiltere	Danimarka Finlandiya Romanya Hırvatistan ABD	Tem 2003	
Baglan	Pul-i Humri	Macaristan (Ek. 2006 Sonrası	Hollanda	Hırvatistan Bulgaristan ABD Arnavutluk, Hırvatistan, Karadağ	Eki 2004	
Cevizcan	Cevizcan	Türkiye			Tem 2010	
Kandahar	Kandahar	Kanada (Ağ. 2005 Sonrası)	ABD		Ara 2003	Güney Bölge Komutanlığı (İngiltere)
Zabul	Kalat	Hollanda ABD		Romanya, İngiltere	Nis 2004	
Uruzgan	Tarin Kovt	ABD (Ağ. 2006 Sonrası Hollanda, Avustralya)	ABD	Avustralya ABD Slovakya	Eyl 2004	
Helmand	Leşkergah	İngiltere (May. 2006 Sonrası)	ABD	Danimarka, Estonya, ABD	Eyl 2004	Güneybatı Bölge Komutanlığı (ABD)

Kaynak: Christoff, 2008; Eronen, 2008; Gauster, 2009; Özel, 2019; Makel, 2011 verilerinden faydalanılmıştır.

UGYK'nın ülke genelinde genişlemesi ile başlayan İİE sayısındaki artış, ABD Başkanı Obama'nın Haziran 2011'de ABD'nin 2011'in sonuna kadar Afganistan'da askeri varlığını azaltacağını açıklamasının ardından aksine bir süreci de beraberinde getirmiştir. Bu sürecin bir parçası olarak Afgan Hükümeti, uluslararası toplumdan Afgan kurumlarının kalkınma projelerini yönetme kapasitesini geliştirmelerini sağlayarak İİE'lerini söndürmeye başlamalarını istemiştir. Mayıs 2012'de, ABD ve Afganistan arasında, geçiş süreci ve sonrasında iki ülke ilişkisini düzenleyen Kalıcı Stratejik Ortaklık Antlaşmasını imzalamıştır (SIGAR, 2012: 4-5). Anlaşma doğrultusunda İİE'lerinin ilk söndürme süreci 2012 yazında başlamış ve 2014 sonuna kadar ülkede faaliyet yürüten 28 İİE'nden tamamı misyonlarını tamamlayarak Afganistan'daki varlıklarına son vermiştir (Mitchell, 2015: 3). İİE'lerinin kapatılması esasen bu yapıların görevlerini tamamladığı ve Afgan ulus inşasında "Kararlı Destek Misyonu" adıyla başlatılan ve Afgan Yönetiminin geri plandan desteklendiği bir sürece geçildiği de anlamına gelmiştir.

3. İL İMAR EKİBİ MODELLERİ

Afganistan'da İİE'leri, Gardez, Kunduz ve Meza-ı Şerif'te ortaya çıktığı ilk yıllarda yapısal veya işlevsel olarak herhangi bir kısıtlılık içermeden birbirinden farklı formlarda hayata geçirilmişlerdir. Bunlardan sonraki diğer İİE modelleri ise genellikle bu modelleri kopyalamışlardır. Bu ilk modellere sonradan diğerlerinden farklı ve kendi özgün değerleri ile yeni bir model olarak da ele alabileceğimiz Vardak Türk İİE ve ardından Cevizcan Türk İİE eklenmiştir (Eronen, 2008:114). Esasen ulus inşasına konu ülkelerin bizatihi kendi içerisinde ve birbirleri arasında farklı coğrafi, etnik, ekonomik, siyasi koşul ve yapılara sahip olması ile değişik tehdit risklerini barındırması tek bir İİE modeli ortaya konulmasını mümkün kılmamaktadır. Bu nedenle sadece Afganistan'da bile İİE'leri yapı, büyüklük ve görev gibi farklı açılardan değişiklikler göstermektedir (Abbaszadeh vd., 2008: 5; Sedra, 2005b: 2). Bu farklığın kaynağı elbette ev sahibi ülkenin durumu ile ilgili olduğu gibi İİE'ni yöneten, inşa eden veya katkıda bulunan ülkelerin politik yaklaşımları ile de doğrudan ilgili olmaktadır.

Diğer taraftan İİE'lerinin yapısal ve görev niteliği, Afganistan bağlamında değerlendirildiğinde ilki UGYK ve SÖH olmak üzere hangi harekât bünyesinde ele alındığı, ikincisi lider veya katkıda bulunan ülke olmak üzere iki kaynaktan beslenmektedir. Bu bağlamda SÖH'ün kısıtlı yaklaşımı İİE'lerini istihbarat ve operasyon odaklı, güvenlik sektörünü önceleyen bir yapıya sevk etmiştir. UGYK ise her bir ülkenin kendi politik yaklaşımları çerçevesinde daha kapsamlı ve değişken fon ve görev kıstası imkanı sunmuştur. Bu da her biri birbirinden farklı modellerde İİE oluşmasının temel nedenlerine kaynaklık etmektedir. İl İmar Ekiplerinin birbirinden farklılaşmasına kaynaklık eden bir diğer faktör de İİE'nde görev icra eden lider personelin görev ve rotasyon süresi ile ilgilidir. Görev ve rotasyon süresi en basit olarak proje süre ve yaklaşımlarında farklılıklara neden olmaktadır. Bu da İİE'lerinin en hassas yapısal zaaflarından birine işaret etmektedir. Çok sık rotasyona tabi tutulan İİE personelinin görev döngüsü, ülkeden ülkeye değişmekle birlikte sivil personel genellikle on iki ay, askeri personel ise 6-9 aylık periyotlarda değişiklik göstermektedir. Sık sık yapılan personel değişimlerinin bir sonucu olarak da İİE'leri, sorumlu kişilerin politik vizyon ve uzmanlıkları doğrultusunda öncelik, hedef ve programlarını da değiştirmek durumunda kalmışlardır (Makel, 2011: 15, 28; Eronen, 2008: 9-10; Mitchell, 2015: 3). Ancak tüm bu değişkenlikler, bizim örnek bir İİE modeli ortaya koymamıza, bunları tanımlama ve kategorize etmemize de engel teşkil etmemektedir. Bu bağlamda öncelikle İİE'lerini görev ve yapı olmak üzere temelde iki faklı türde ele almak mümkündür. Buna göre İİE'leri yapısal olarak; tek uluslu veya çok uluslu, sivil veya askeri yapılı, tek veya çok liderli, müstakil veya gömülü yönlerinden birbirlerinden farklılaşmaktadır. Görev yönünden ise; güvenlik sektörünün yapılandırılması, idari ve sivil yapıların yapılandırılması, etkin kısa vadeli kapasitif inşa projeleri yürütülmesi, insani yardım, eğitim, sağlık, tarım, arabuluculuk, operasyonel faaliyet gibi değişik alanlara odaklanmaları yönüyle farklılaşabilmektedir.

Afganistan'da görev icra eden İİE'leri incelendiğinde genel olarak birbirlerinden ayrışan dört farklı İİE modelinin genel çerçeveyi ortaya koyduğu ifade edilebilir. Bunları:

a. İki ile beş arasında sivil olmak üzere ortalama 80 personeli olan, bir askeri komutanın önderliğinde; hızlı etkin projelere öncelik vererek ve genellikle istikrarsız alanlarda faaliyet gösterme yeteneğinde tasarlanan ABD modeli,

b. Yaklaşık 30'u sivil, ortalama 100 personeli olan, bir sivil tarafından yönetilen, yerel kapasite geliştirme vurgusu ile yarı istikrarsız alanlarda faaliyet gösterme becerisine sahip İngiliz modeli,

c. Yaklaşık olarak 20'ye yakını sivil olmak üzere ortalama 400 kişilik personelden oluşan, askeri ve sivil, çift başlı liderlik yapısı ile uzun vadeli sürdürülebilir kalkınmaya vurgu yaparak ve stabil alanlarda faaliyet yürüten Alman modeli (Abbaszadeh vd., 2008: 5),

d. Yaklaşık altı kişilik sivil ekip olmak üzere 100 personeli olan, bir sivil koordinatörün önderliğinde; hızlı, etkin ve halkın temel ihtiyaçlarını gözeten projelere vurgu yapan ve istikrar durumu önemsenmeksizin toplumun genel kabulünün olduğu bölgelerde faaliyet gösteren Türk modeli başlıkları altında sıralamak mümkündür.

3.1. Amerikan Modeli

ABD, ilk İİE'ni Şubat 2003'te Gardez'de faaliyete geçirerek İİE ağının yaratılmasında yeni bir dönem başlatmıştır. Bu aynı zamanda egemenliğin inşası ve yayılmasında diğer İİE modelleri ile birlikte Afgan ulus inşasında yeni bir sürecin yol haritasının taktik seviyedeki haritalanmasına işaret etmektedir. Amerikalılar İİE'lerini UGYK çatısı altında olmayan ancak kendi liderlik ettikleri SÖH bağlamı ve çatısı altında tasarlamışlardır (Eronen, 2008: 14). Amerikan İİE'nin en ayırt edici özelliği Romanya ve Güney Kore'nin desteklediği Kalat ve Bagram istisna olmakla birlikte başka bir ülke ile iş birliğine gitmeksizin kendi liderliklerinde faaliyet yürütmüş olmalarıdır. ABD bu modelleri sonradan geliştirerek Irak'da da açtığı 24 İİE'ne de modellemiş ve coğrafi olarak yaygınlaştırmıştır (Perito, 2008). Genel olarak bakıldığında ABD'nin üç farklı İİE modeline sahip olduğu görülmektedir. Afganistan'da oluşturulan ABD İİE modellerinin 50-120 arasında personeli olmakta, askeri bir lider[6] komutası altında ve genellikle ortalama 80 kişiden oluştuğu görülmektedir. Amerikan modeli; genellikle sınırlı sayıda USAID, Dışişleri Bakanlığı ve bazen Tarım Bakanlığı temsilcilerinden oluşan 2 ile 5 arasında bir sayıda sivil personel barındırmaktadır[7]. Diğer personelin ise tamamı askeri unsurlardan oluşmaktadır (Perito, 2008: 1-2). Irak'ta bulunan İİE'leri, Afganistan'daki İİE'lerinden farklı olarak daha büyük üslerin koruma desteği altında 30'a yakını yerel personel olmak üzere 60-

[6] İstisnai olarak Penşir İİE, sivil bir lider komutasında tasarlanmıştır (Bkz. Eronen, 2008:15; Abbaszadeh vd., 2008: 50.)
[7] Bkz. Abbaszadeh vd., 2008; Eronen, 2008; Sedra, 2005b: 2; Runge, 2009.

90 üyeden oluşan daha küçük yapılar olarak oluşturulmuştur (Perito, 2007: 4). Ocak 2007'de ise gömülü İİE (ePRT), adıyla çok daha küçük yeni bir İİE formunu tasarlanarak hayata geçirmişlerdir. Bu yeni model, takım lideri, kıdemli gelişim uzmanı, Sivil-Asker İşbirliği subayı ve iki dil-kültürlü danışman olmak üzere dört önemli üyeden oluşmaktadır. Bunlara ayrıca 8-12 sivil uzman ve birkaç askeri personel de destek vermektedir.

ABD liderliğindeki İİE'leri, ağırlıkla yüksek tehdit içeren Afganistan'ın güney ve doğu bölgelerinde faaliyet yürütmüştür. Bu bağlamda hem yerel ordu kuvvetlerinin eğitimi hem de operasyonel maksatlı devasa büyüklükte üsler teşkil edilmiştir. Afganistan'da edindikleri tecrübe sonrasında Amerikalılar, İİE modelini, Irak'ı işgal sürecindeki savaş ortamına da ithal etmişlerdir (Runge, 2009: 26). ABD'nin, ulus inşa sürecinde egemenliğin tesisi ile birlikte meşruiyetin tesisinde oynadığı rol bağlamında İİE'lerini, yoğun çatışma sonrası dönemde savaş yorgunu halkın temel beslenme, sağlık gibi acil ihtiyaçları temelli projeler ile kalp ve zihin kazanım yönündeki etki odaklı yumuşak güç uygulaması olarak tasarladığı görülmektedir. ABD'nin çatışma alanlarındaki ağır insan hakları ihlalleri temelindeki kötü şöhreti, Amerikan İİE'lerinin meşruiyet ve halkın kabulü önündeki önemli engellerindendir (Akbaş, 2011: 4; Sakınç, 2004: 9-29). Ancak Afganistan örneğinde görüldüğü üzere, halkı ve yönetiminin içerisinde olduğu büyük çıkmaz ve yoksunluk dolayısıyla Amerikan İİE'nin faaliyetleri, ABD'ye olan tepkinin görünürlüğünü de geri plana itmektedir.

Amerikan politik vizyonuna işlevsellik kazandırmakla birlikte Amerikan İİE modeli, İİE konseptine yönelik eleştirilerin de kaynağı haline gelmiştir. Nitekim hedef kitlenin kazanılması bir yana daha en baştan itibaren küçük ölçekli 'hızlı etki' geliştirme projelerinin uygulanmasına yönelik aşırı odak noktası geliştirme, üniformasız sivil çalışma eğilimi ve şartlı yardımda bulunma tutumları nedeniyle yukarıda ifade edildiği üzere insani yardım faaliyetleri yürüten Hükümetdışı İnsani Yardım Kuruluşlarının öfkesini üzerine çekmiştir. Bunda STK'ları ile kesişen faaliyetlerde bulunmalarının yanında, istihbari ve askeri harekât yürütmüş olmaları kaynaklı STK'larının güvenliğini riske etmeleri etkili olmuştur (Eronen, 2008:16-17). Amerikan İİE'leri ile ilgili bir başka eleştiri konusu da politik yaklaşım ve temel hedeflerindeki belirsizlikler ile ilgilidir. Nitekim Bonn süreci ile meşrulaşan Afgan Hükümetinin kontrolünün ülke geneline yayılarak güvenliğin sağlanması amaçlı yaygınlaştırılan İİE'leri, ABD özelinde ele alındığında ABD'nin SÖH askeri hedeflerini önceledigi ve buna uygun tasarlandığı görülmektedir. Nitekim 2004 yılında Amerikan askerlerinin Gazni'de bir köyde dokuzu çocuk pek çok masum insanı öldürmesi sonrasında İİE vasıtasıyla faaliyet yürütme gayreti, samimi bulunmayarak yerel toplum tarafından reddedilmiştir. Bu tür örnekler ülkedeki yabancı varlığına olduğu kadar işbirliği edilen Afgan Hükümeti ve bölgedeki insani yardım kuruluşlarının da toplum nezdindeki meşruiyetine gölge düşürmüştür (Sedra, 2005b: 3). Tüm bu eleştirilere rağmen İİE'leri, ABD politikalarının gerçekleştirilmesinde etki tabanlı güç uygulaması olarak önemli katkılarda bulunmaktadır. Bu bağlamda Amerikan İİE'leri görevini icrada iki önemli araca sahiptir. İlki yeniden inşa projelerinde komutanlarının bürokratik engellere takılmadan Komutan Acil Etki Programı (CERP) çerçevesinde aylık 100.000[8] $'a kadar harcama imkânı veren yetkiye sahip olmasıdır. Ayrıca daha büyük bütçeli projeler merkez karargâhı onayı ile gerçekleştirilirken, USAID vasıtasıyla da daha büyük kaynak kullanım imkânı bulunmaktadır. İİE'nin görevini icrada ikinci önemli araç ise yerel Afgan liderler ile yapılan düzenli toplantılardır (Malkasian ve Meyerle, 2009: 7-9). İİE'lerinin bir çatışma ortamında dahi yerel güçler ile kesintisiz bir iletişim vasıtası olması, faaliyet yürütülen ülkede yabancı varlığına çok önemli avantaj yarattığı aşikârdır.

3.2. İngiliz Modeli

Yaklaşık 30'u sivil olmak üzere 100 kişiden müteşekkil olan İngiliz modeli (Abbaszadeh vd., 2008: 5), ilk İİE modelleri olan Gardez, Bamyan ve Kunduz İİE'lerinden çıkarılan dersler neticesinde nispeten daha istikrarlı ve güvenli olan Afganistan'ın kuzey bölgesi şartları doğrultusunda tasarlanmıştır (Stapleton, 2003: 7). İngiliz modelinde, Savunma Bakanlığı (MoD), Dışişleri ve Commonwealth Ofisi (FCO) ve Uluslararası Kalkınma Bakanlığı (DfID) temsilcilerinden oluşan ve Alman modeline benzeyen üçlü bir yönetim sistemi ile işlerlikte bulunmaktadır (Eronen, 2008: 21). ABD politikalarının tamamlayıcısı ve yakın ortağı olarak rol üstlenen İngiltere'nin, İİE yaklaşımında da ABD'nin siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel ulus inşası stratejik hedeflerini benimsediği görülmektedir. Mezar-ı Şerif'te operasyonel hale getirilen İngiliz İİE modeli, Temmuz 2003'te SÖH koalisyonu altında olmakla birlikte Amerikan orjinli olmayan ilk İİE'dir. Mezarı Şerif'te kurulan İİE'nden sonra buranın faaliyet bölgesinin parçalanması suretiyle Faryab ilinde Meymenah'ta ikinci İngiliz İİE açılmış, ancak burayı Norveç ve

[8] Bazı kaynaklarda farklı rakamlara da yer verilmektedir. Örneğin Ruiz'e (2009: 71) göre rakam 25.000 dolardır. Bu değişimde yerel ve dönemsel politik ihtiyaçlar etkili olmaktadır.

İsveç'e devrederek Helmand'da bulunan İİE Mayıs 2006'da Amerikalılardan devralınmıştır (Eronen, 2008: 20). İngiliz modeli İİE'leri, Amerikan partnerlerinin de danışmanlık desteğini almış (Brandsetter, 2005:7), Hükümetdışı İnsani Yardım Kuruluşları vizyonuna yakın bir yaklaşım sergilemiştir (Sedra, 2005b: 3). Bununla birlikte İngiliz modelinde esasen güvenlik sektörü reformuna ve yerel yönetim altyapısına ilişkin hususlara odaklanıldığı görülmektedir. İngiliz modelinin tasarım planında; iç içe geçen en başta "etki" ardından "gözlem ve raporlama" ve daha sonra sınırlı olarak belirlenen "yeniden inşa" misyonu temelinde güvenlik sektörü reformu, yerel kurumsal yapılanma ve kapasite inşasına destek ve ekonomik kalkınmanın desteklenmesi görünür öncelikli genel faaliyet alanları olarak belirlenmiştir. Tüm bunlarla birlikte İngiliz modelinde sınırlı fonlanma ve personel ihtiyaçları gözetilerek daha maliyetsiz faaliyet alanlarına yönelmişlerdir. Bu bağlamda diyalog yoluyla yerel husumetli taraflar ile STÖ'ler arasında aracı rol üstlenerek yerel halkın sempatisini kazanma yönünde faaliyetler sergilenmiştir (Stapleton, 2003: 8). Her ne kadar İngiliz İİE, operasyonel olarak sınırlı bir mücadele kapasitesi üzerinden faaliyet yürütmüş ise de Sedra'ya (2005b: 3) göre büyük ölçekli hizipsel çatışmaların engellenmesinde faydalı olduğu ifade edilmektedir. Bunun için de bölgenin sosyo-kültürel yapısına ABD'ye nazaran daha duyarlı bir rol sergilemekte, Amerikan görünür sert güç kullanım stratejisine ihtiyatlı yaklaşmaktadır. Ayrıca Stapleton'a (2003: 8) göre İngiliz modelini, kuvvet yapısı bağlamında kolluk yeteneği de barındırması, çatışma yeteneği yoğun Amerikan modelinden ayrıştırmaktadır. Bununla birlikte İngiliz İİE'nin yapısal olarak nispeten güvenli ve iş birliğine uygun bölgelerde faaliyet yürüttüğü de gözden kaçırılmaması gereken bir husustur. Bunlarla birlikte Afgan ulus inşası kapsamında güvenlik sektörü reformunun ana bileşenlerinden olan uyuşturucu ile mücadelenin İngiltere liderliğinde yürütüldüğü göz önüne alındığında, sürekli artış gösteren haşhaş ekim alanları ve uyuşturucu üretimi yazında ve medyada ele alındığının aksine İngiliz modelinin görünen hedefler yönünden başarısının şüphesi hakkında da ipuçları vermektedir. Her ne kadar odaklandığı Güvenlik Sektörü Reformunda başarısız olduğu görülse de Eronen'e (2008: 41) göre insani yardım faaliyetlerinden uzak durarak uluslararası yardım kuruluşlarının tepkisini çekmemesi bağlamında daha uygun bir model olarak görülmektedir.

3.3. Alman Modeli

Afganistan'daki varlığını NATO misyonu ve ABD liderliği altındaki Batı kimliği bağlamında ele alan ve bu minvalde güvenliğinin Hindukuş dağlarından başlaması gerektiği yönünde söylem geliştiren Almanya, Afganistan'daki en büyük üç askeri güç varlığından biri olarak faaliyette bulunmuştur (Runge, 2009: 12). Almanların Afganistan'a UGYK bağlamında dahli de nispeten güvenli olan kuzey bölgesi ile sınırlı olmuştur. Nitekim Alman Hükümeti tarafından riskli olan güney bölgelerinde Alman birliklerinin kullanılmaması yönünde kısıtlama getirilmiştir (Abbaszadeh vd., 2008: 26-27). Dolayısıyla Almanlar, kendilerine binlerce kilometre uzaklığındaki bir coğrafyada potansiyel zayiatlarının yaratacağı kamuoyu baskısının önüne de geçmek için yabancı varlığının daha fazla kabul gördüğü ve buna bağlı olarak düşük tehdit ortamı sunan kuzey bölgesinde görev icra etmeyi politik bir vizyon olarak belirlemişlerdir.

ABD'nin, İİE'lerinin ülke geneline yayılarak uluslararasılaştırılması yaklaşımına olumlu yaklaşan Almanya, bu sürece 2003 yılı sonunda Kunduz İİE ile katılmıştır (Brandsetter, 2005: 8). Almanya, düşük tehdit riski analizi ve Özbekistan'a yakınlığı nedeniyle yararlanılacak lojistik destek imkânı doğrultusunda tercih edilen ve Kunduz'da Amerikalılardan devralınan İİE'nden sonra Eylül 2004'te Feyzabad'da ikinci İİE'ni faaliyete geçirmiştir. Kunduz'daki İİE, Feyzabad'da bulunan İİE'ne göre çok daha fazla stratejik bir yapıya sahiptir. Öncelikle Kunduz İİE, Feyzabad'a göre daha az izole ve şehrin büyüklüğü nedeniyle çok daha önemli görüldüğünden büyük kapasiteli olarak teşkil edilmiştir (Abbaszadeh vd., 2008: 26-27). Amerikan modelindeki eleştirileri de göz önüne alan Almanlar, Afganistan'da teşkil ettiği İİE'lerinde Dışişleri, İçişleri, Savunma, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Bakanlığı olmak üzere dört bakanlık biriminden öncelikli olarak istifade etmiştir. Alman modelinde askeri ve sivil yapı, görev yönünden keskin olarak birbirinden ayrılmaktadır. Askeri ve sivil yapıların siyasi tek görev altında birleştirilerek askeri ve sivil yapılı ikili yönetime sahip olması özelliği, esasen diğer modellerden farklılaşmasını da beraberinde getirmektedir. Ancak bu durumun Alman modeline avantajlar sağladığı hususu tartışmalıdır. Zira bakanlık birimleri arasında özellikle askeri yapı içerisinde yer almak istemeyen Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Bakanlığı (BMZ), personelinin görev niteliğini de ileri sürerek farklı bir yerleşkede faaliyet yürütmeyi tercih etmesi birimler arası yaklaşım çatışmalarına da işaret etmektedir[9].

[9] Bkz. Hochwart, 2009: 14; Gauster, 2008: 12; Runge, 2009: 13, 21

Alman modelinde askeri yapı, genel olarak İİE'nin güvenliği, küçük etkin Sivil-Asker İşbirliği faaliyetleri ile sınırlı yerel güvenlik faaliyetlerini icra ederken; dış ilişkileri yürüten sivil lider ise İİE'nin resmi lider yüzü olarak diğer faaliyet ve ilişkileri yürütmüştür (Abbaszadeh vd., 2008: 26-27, 29). Bu bağlamda Dışişleri Bakanlığının temsil edildiği birim politik alandaki faaliyetleri yürütürken, Savunma Bakanlığı birimleri güvenlik ile ilgili alanda faaliyet yürütmüştür. Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Bakanlığı birimleri yeniden inşa ve imar alanında uzman desteği sağlarken; İçişleri Bakanlığı birimleri ise daha çok polis eğitimi ile ilgili alanlarda faaliyet yürütmüştür (Eronen, 2008: 19-20; Brandsetter, 2005: 9-10; Abbaszadeh vd., 2008: 26-27; Runge, 2009: 1). Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Bakanlığı, İİE'de fonların aktarılmasından tek yetkili olmakla birlikte kararlar diğer yönetim birimlerin katılımı ve konsensus sağlanarak alınmaktadır (Abbaszadeh vd., 2008: 28).

Tek uluslu ülke modelini benimseyen Amerikan ve Türk modelinden farklı olarak Alman modeli; Belçika, Hırvatistan, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Fransa, Macaristan, Romanya ve Amerika Birleşik Devletleri'nin de katkıda bulunduğu çok uluslu bir yapıda faaliyet yürütmüştür (Eronen, 2008: 18). Alman modelinde, yaklaşık olarak 10-20 sivil ve toplamda genellikle 400 kişiden fazla personel yapısı ile diğer modellere göre daha fazla personel istihdamına gidilmiştir[10]. Alman İİE'leri diğer İİE'lerine göre büyük bir personel yapısı ile birlikte teşkil edilmiş olmasına rağmen sınırlı şekilde askeri harekât faaliyetinde bulunmuştur (Eronen, 2008: 18-20). Mezar-ı Şerif'te bulunan üsten Haziran 2006'dan itibaren Kuzey Bölge Komutanlığının komutasını da üstlenen Almaya, güvenlik sektörünün yapılandırılması bağlamında Avrupa Birliği Polis Misyonu (EUPOL) çerçevesinde Afgan polis gücünün inşasının da liderliğini yürütmüştür. Alman İİE'nin faaliyetleri genel olarak incelendiğinde; içme suyu temini ve sulama suyu sistemlerinin geliştirilmesi, yol inşası, sağlık merkezi inşası, okul inşası, öğretmen, hâkim, Afgan polis ve askeri gücü eğitimi olarak sıralanabilir (Abbaszadeh vd., 2008: 26, 29; Runge, 2009: 13-14). Yoğun personel istihdamına rağmen Alman modelinde 4 ay[11] gibi kısa rotasyon süresi uygulanmıştır (Eronen, 2008: 19-20). Bu durum Alman modelinin en hassas yönünü ortaya çıkardığı ifade edilebilir.

3.4.Türk Modeli

Türkiye ilki 2006 yılından itibaren Vardak ilinde, ikincisi 2010 yılından itibaren Cevizcan'da olmak üzere Afganistan'da iki İİE ile faaliyet yürütmüştür. Türk İİE modeli, Türkiye'nin Afganistan'da halka silah doğrultulmaması yönünde geliştirdiği milli kısıtlamaları nedeniyle, İl İmar Ekipleri içerisinde güvenlik amaçlı askeri harekât faaliyetlerinden kendini tamamen arındıran, yerel halkın temel ihtiyaçları doğrultusunda hareket eden tek İİE modeli olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk modelinde, sivil nitelikli ancak jandarma ve emniyet birimleri de dahil askeri unsurlar da barındıran sivil liderli bir yapı esas alınmıştır. Bu bağlamda Türk İİE, diğer İl İmar Ekiplerinden farklı ilk ve tek model olma özelliğiyle ayrışmaktadır (Özel, 2019: 179-180). Türk İİE'leri sayıları dönemsel olarak değişmekle birlikte yaklaşık olarak: İİE yerleşkesinde güvenlik ve görev sahasında koruma şemsiyesi sunan jandarma dahil 65 askeri personel; sivil personelin güvenliği ve yerel polis gücünün eğitim faaliyetlerini yürüten 30 emniyet hizmetleri sınıfı personeli; yerel halkın ihtiyaçları doğrultusunda proje geliştiren 1 TİKA, 1 Tarım Bakanlığı, 2 Sağlık Bakanlığı ve 2 Dışişleri Bakanlığı personelinden oluşan yaklaşık 35 personel ve yeteri kadar yerel tercüman ve hizmetliden oluşan bir kadroyla faaliyetlerini sürdürmüştür. Türk İİE'lerinin faaliyetleri incelendiğinde daha çok yerel halkın görünür acil ihtiyaçları doğrultusunda kısa etkin projeler yürüttüğü görülmüştür. Ancak TİKA ile koordineli olarak da daha büyük bütçeli faaliyetler üzerinde de durduğu görülmektedir. Bu bağlamda yerel halkın temiz su kaynaklarına erişimi ve sanitasyon, okul inşası, sağlık ocağı inşası ile eğitim öğretim ve sağlık hizmetlerinin sunumu, tarımsal faaliyetler, insani yardım ve gıda yardımı ile polis eğitimi faaliyetleri öncelik verilen faaliyet alanlarını oluşturmuştur. Buna göre kabaca bir sayı vermek gerekirse sosyal ve insani yardımlar bir yana sadece Vardak İİE kanalıyla 21 okul, 11 klinik, 10 tarımsal tesis projesi hayata geçirilerek yerel halkın hizmetine sunulmuştur[12].

Kuzey bölgesinde teşkil edilen Cevizcan İİE, nispeten istikrarlı bir alanda faaliyet yürütürken, Vardak İİE çatışma yoğun, istikrarsız bir bölgede faaliyet yürütmüştür. Türk İİE'leri, farklı risk yoğunluğuna sahip bölgelerde teşkil edilmiş olmakla birlikte her iki ülkenin tarihi, dini ve kültürel bağları nedeniyle her iki ülke unsurları karşılıklı tehdit algısı hissetmemiş böylece güvenlik ihtiyaçlarından ziyade yerel halkın temel ihtiyaçları doğrultusunda projelere odaklanmışlardır. Yerel halkın Türk varlığını genel kabulü, diğer yabancı ülke unsurlarının birlikte faaliyet yürütme

[10] Bkz. Çizelge 2.
[11] Tüm birimler 4 ay rotasyon süresine tabi olmayıp birimden birime değişkenlik göstermektedir.
[12] Bkz. Özel, 2019: 179-191, 227-231

taleplerine neden olmuştur. Ancak Türkiye'nin diğer ülkelerle müşterek yapılanma modelinden kaçınarak tek uluslu yapılanma modeli tercihinin Türkiye'nin tarihi ve kültürel bağlarının olduğu bölgelerde Türkiye'ye etki tabanlı güç yaklaşımında avantajlar sağladığı görülmektedir. Türk modelinin diğer modellerden çok daha avantajlı değerlendirilmesinin temel nedeni esasen görev ve teşkilatlanma politikasının, Türkiye'nin geliştirdiği uluslararası politik yaklaşımı ile kendi ulusal değerleri ve Afgan ulusal değerlerini eşleştirebilme kapasite ve yeteneğinden kaynaklandığı değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Türkiye'nin etki tabanlı güç uygulaması diğer modellere göre üstünlük göstermektedir. Türkiye'nin geliştirdiği yaklaşımı etki tabanlı değerlendirdiğimizde; esasen asker, jandarma ve polis birimlerinin İİE'nde üniformalı görev icra biçimleri ele alındığında sert güç unsuru olarak İİE'nin en temel ve çoğunluk personel yapısıdır. Ancak bu sert güç unsurları, etki tabanlı bir yaklaşımla hem Türkiye'nin uluslararası politikası kapsamında terörle mücadele veya uyuşturucu ile mücadele adı altında Afgan halkı ile bir çatışma riskinden uzaklaşmış, hem de kültürel yakınlık nedeni ile devlet yardımlarının dışında her bir personel dini vecibe gereği de zekât, fitre gibi kültür tabanlı bireysel yardımlarla Afgan halkının kültürel bağlamda benzeri veya eşdeğeri olduğunu davranışsal olarak göstermiştir. Ayrıca sert güç unsurlarının ağır silahla donatılmış zırhlı personel taşıyıcılarından bu silahları uzun bir dönem depolarına kaldırdığı, sert güç unsurlarının halk içinde faaliyet yürütürken diğer ülke personelinin aksine güvenlik riski nedeni ile aşırı tedirginlik göstermemesi bir yana kendinden ve yerel halktan emin bir tutum sergilediği gözlemlenmiştir. Bu da yerel halkın Türklere ve doğal olarak Türk sert güç unsurlarının her türlü faaliyetine güvenle yaklaşmasına neden olmuştur. Tüm bu hususlar Türk modelinde göze çarpan diğer önemli bir avantajı da beraberinde getirmektedir. Zira İİE'lerinin en çok eleştiriye tutuldukları insani yardım ve kalkınma hedeflerini askeri hedeflerle karıştırmaları, böylece Hükümetdışı İnsani Yardım Kuruluşları çalışanlarının da güvenliğini tehlikeye attıkları yönündeki bağıntı Türk modelinin benimsediği politik yaklaşım içerinde eriyerek bir nevi bütünleştirici bir boyut kazanmakta, sert güç unsurlarının kaba yönünü ehlileştirerek yumuşak güç unsuruna dönüştürmektedir.

4.SONUÇ

Yumuşak güç üreten bir güvenlik örgütlenmesi olarak tasarlanan İİE'lerinin yukarıda izah edilen çok boyutlu işlevlerine rağmen görevlerini yerine getirirken çok iyi bir mühendislikten geçmediği de kıymetlendirmeye açıktır. Zira İİE'lerinin görev icra edilen bölgenin coğrafi, ekonomik ve sosyo-kültürel yapısının da etkili olduğu birçok nedenin yanında kendi iç dinamikleri kaynaklı sorunlarla da yüzleşmektedir. Bu sorunları farklı başlıklar altında toplamak mümkündür. Bunlardan ilki güvenlik şemsiyesi sunacak askeri güç eksikliği veya mevcut askeri kapasitenin görevini icra edecek yeterlilikten uzaklığıdır. Şüphesiz bu durum karşı gücün yeterlilikleri ile ilgili olduğu kadar, İİE faaliyeti yürüten ülkenin yerel halka yaklaşımı, yoğun insan hakları ihlallerinde bulunup bulunmadığı, yerel halkla olan kültürel yakınlığı gibi birçok etkenden beslenmektedir. İİE'lerinin yüzleşmek zorunda kaldığı ikinci temel sorun personelinin katı rotasyon programları kaynaklı 'kurumsal hafıza' eksikliğidir (Sedra, 2005a: 4). Genellikle bir yıla varmayan rotasyon süreleri, yerel halkın talep ve ihtiyaçlarına yönelik gerçekleştirilecek projelerin tespiti, tanımlanması, icrası ve geri beslemelerin alınması gibi bazen iç içe geçen süreçlerin bazen tasarı aşamasında kalması, bazen askıda bazen de beklenen etkiden uzak gelişi güzel yürütülmelerine neden olmaktadır. Ayrıca katı rotasyon süreleri kapsamında görevi devralan ve devreden lider personelin farklı öncelik yaklaşımları da bu sorunun tuzu biberi olabilmektedir. Verilen sözlerin yerine getirilmediği şeklinde yaratılan bu algı, zaten yabancı varlığının en temel sorunu olan güven sorununu büyüterek yerel iletişim ağlarının sürekliliğinin kopmasına neden olmaktadır (Runge, 2009: 23). Üçüncü olarak yerel hızlı etkin projelerin yürütülmesinde yetersiz saha uzmanlığı da kayda değer sorunlardandır. Zira yurt dışı görevlendirmelerinde yerel sorunlardan uzak personel seçim kriterleri ve seçilen personelin yerel ihtiyaçlara cevap verme kapasitesi her zaman uyumlu bir eşleşmeye dönüşmemektedir. Bunun tersi olarak da bazen İİE'lerinin görünen amacının gelecek inşasına yönelik bir inşa çabası olmakla birlikte hızlı etkin projelere aşırı odaklanım da yüzleşilen sorunun bir parçası olabilmektedir (Brandsetter, 2005:12). İİE'lerin yüzleşmek zorunda kaldığı dördüncü bir sorun da farklı kurumsal kültüre sahip temsilcilerin belirli kısa süreli görev uyumlarının sağlanması ile ilgilidir. Birlikte çalışma tecrübesi olmayan farklı kurum kültürüne sahip birim temsilcilerinin kurumsal ve bireysel yaklaşımlarından arındırılarak müşterek bir paydaya evrilmesi her zaman mümkün olmadığı gibi geri plan çatışmalarının da temeli olabilmektedir. İİE'lerinin yüzleşebileceği önemli bir başka sorun da İİE faaliyeti kapsamında bayrak gösteren ülkenin güç kullanma stratejisi ile ilgilidir. Zira çatışma hukukunu yok sayan, evrensel değerlerden uzaklaşmış, bir yandan yerel kültürel değerleri yok sayarken bir yandan da kısa vadeli projelerle halkın yanında olduğu yönünde kamu diplomasisi yürüten bir ülkenin sert güç unsurlarının başarılı olmasının beklenmesi de mümkün değildir. Nitekim bu tür zihin

operasyonları, kendi meşruiyeti kadar yerelde benzer faaliyet yürüten STK'ların da meşruiyetini baltalamaktadır. Örneğin Afganistan'da faaliyet yürüten, insani yardım kuruluşu Medecins Sans Frontieres'in 24 yıldan uzun bir süre faaliyet yürütmesi sonrasında çalışanlarının beşinin Haziran 2004'te hükümet karşıtı gruplar tarafından öldürülmesi ve sonrasında faaliyetlerini askıya alması bunun güzel bir örneği olmuştur (Sedra, 2005b: 1). Dolayısı ile Afganistan gibi gelişmekte olan ülkelerde yürütülen askeri operasyonların başarısı için yerel halkın kabulünün önem kazandığı misyonlarda, aşırı sert güç kullanan unsurların, insani yardım kuruluşları gibi yumuşak güç unsurları ile aynı mekânda ve zamanda örtüşen benzer görevler icra etmesi halinde birbirlerinden farklı ancak birbirlerini tamamlayıcı rollere yönlendirilmeleri gerekmektedir (Mitchell, 2015:1). Son olarak ifade edebileceğimiz bir başka sorun da İİE'leri için standart kurumsal bir çerçeve oluşturulamaması ile ilgilidir. Zira İİE'lerinin; teşkilatlanma, amaç, görev niteliği gibi yönlerden tek bir reçeteye tabi olmaması kurumsal bir hafızanın yaratılmasında zorluklara neden olmaktadır. Bir kıyas imkânı sunması açısından Afganistan özelinden hareketle İİE modelleri arasındaki ayrışma ve benzerlikler aşağıdaki çizelgede sunulmuştur. Esasen diğer modellerden farklılıklar bir yana bir ülkenin kendi modelinde bile her bir coğrafi bölgedeki tehdit durumu, ulusal ve uluslararası öncelikler, yerel ihtiyaçlar gibi pek çok nedenden dolayı farklı yapılanma ihtiyaçlarının zarureti ortaya çıkmaktadır. Ancak daha pozitif bir pencereden bakıldığında ise tek bir reçeteye bağlı olmayan esnek kurgulanma vizyonu da durum ve vazifenin doğru tahlili ile avantaja dönüşebilecektir.

Çizelge 2: İl İmar Ekipleri Yapısal ve Faaliyetsel Kıyas Çizelgesi[13]

Yapı/Görev		ABD	İngiliz	Alman	Türk
Faaliyet	Jeo-stratejik ilgi	Yüksek	Orta	Düşük	Düşük
	Kalıcı üslerin inşası ve bakımı	Var	Yok	Yok	Yok
	Operasyonel Faaliyet	Orta	Sınırlı	Sınırlı	Yok
	Güvenlik Sektörü Faliyetleri	-AMO/AMP Eğitimi ve Alt Yapı Desteği -Kuvvet Koruma	-AMO/AMP Eğitimi ve Alt Yapı Desteği -Yoğun Devriye Faaliyeti	-AMP eğitimi ve Alt Yapı Desteği -Kuvvet Koruma -Sınırlı Devriye Faaliyeti	-AMP Eğitimi ve Alt Yapı Desteği -Sivil Personel Koruma
	Yeniden Yapılanma ve Hızlı Etkin Proje Faaliyet Birimleri	(USAID) -Yerel Yönetim -Yol -Su Temini	(DfID) -Kırsal Kalkınma -Yönetim -Su Temini	(SAİ) -Ekonomik Kalkınma -Eğitim -Su Temini	(TİKA) -Eğitim -Sağlık -Tarım -Su Temini -İnsani Yardım
	Yeniden Yapılanma Projelerini Kolaylaştırılması ve Etkinleştirilmesi	Var	Var	Var	Var
	Kalp ve Zihin Kazanım Operasyonu	Var	Var	Var	Var
	Yerel Paydaşlarla Arasında Fikir Birliği Uyumu	Düşük	Yüksek	Yüksek	Yüksek
	İstihbarat	Yüksek	Orta	Orta	Sınırlı
	Arabuluculuk	Düşük	Yüksek	Orta	Orta
Personel Mevcudu (Ort.)		50-120 (2-5 sivil)	100-200 (20-30 sivil)	300-550 (10-20 sivil)	80-100 (5-35 sivil)
Komuta Kontrol		Askeri (DoD)	Askeri Odaklı Çok Kurumlu Yaklaşım (DoD, DfID, FCO)	Askeri-Sivil İkili Yönetim (MoD, MoFA)	Sivil
Yeniden İnşada Askeri Rol		Yüksek	Düşük	Orta	Düşük
Yeniden İnşada Sivil Rol		Düşük	Yüksek	Yüksek	Yüksek
BM ile Koordinasyon		Sınırlı-Yön Verici	Var	Var	Var
Bölgesel Tehdit		Yüksek	Yüksek	Düşük	Yüksek/Düşük

[13] Çizelge Abbaszadeh vd., 2008; Eronen, 2008; Gauster, 2009; Ruiz, 2009; Sedra, 2005b verileri ışığında oluşturulmuştur. Ancak bazı verilerin dönemsel ve kaynaksal yönden kısmi farklılıklar göstermesi nedeniyle, temel değerlerin anlaşılabilmesi için yaklaşık olarak ele alınmıştır.

Yukarıda değinilen hususlar ışığında İİE'lerinin teşkil, görev ve faaliyet alanlarının belirlenmesinde olası sorun alanlarının önüne geçilmesi bağlamında birtakım önerilerde bulunmak da mümkündür. Bunun için stratejik yaklaşımsal çerçeve iyi bir başlangıç noktası sunabilir. Örneğin Afganistan özelinde değerlendirildiğinde Afgan ulus ve devlet inşası yol haritası Bonn antlaşması ile çizilmiş olup;

a. Barışa zorlama, barışın tesis edilmesi ve barışın korunması,

b. Egemenlik ve meşruiyetin tesisi,

c. Siyasal sistemin yapılandırılması,

d. Güvenlik sektörünün yapılandırılması,

e. Kapasitif yapılandırma,

f. Yerele devretme ve güçlendirme süreçlerini içermiştir (Özel, 2019: 58). Bu uzun süreç içerisinde askeri güç kullanımı, hızlı etkin sonuçların elde edilmesinde faydalı gibi görünmekle birlikte uzun vadede halk desteğinin ve kabulünün ön plana çıkması askeri güç kullanımını sorgulatmakta ve ehlileştirilmesini zaruri kılmaktadır. Tanımlanmış sınırlı düşmana karşı etkin sert güç kullanımı ile güvenlik şemsiyesi sunan ancak bu güvenlik şemsiyesi altında halkın kültürel değerleri ile çatışmayan, empati ve halkın ihtiyaçları boyutlu faaliyet yaklaşımını önceleyen, cezbedici yeni alternatif modeller sunan bir yapı olarak İİE, etki odaklı güç kullanımına uygun bir yaklaşımla yumuşak güç aktörü olarak ehlileştirilmiş bir sert güç modeli sunmaktadır. Ancak Taliban'ın 15 Ağustos 2021 tarihinde neredeyse hiçbir direnişle karşılaşmadan Kabil'e girerek yönetimi devralması, 20 yıllık Afgan ulus inşasının başarılı olup olmadığı yönünde soruları beraberinde getirirken, bir mühendislik tasarımı olarak İİE'lerinin de başarısı sorgulanmasını gerektirmektedir. Diğer taraftan saat örneğinden hareketle, bir saatin doğru ve etkin işlemesinin diğer tüm parçalarının da etkin işlemesi ile mümkün olmaktadır. Buradan hareketle gerek günümüzde yoğunlaşan uluslararası müdahaleler gerekse Türkiye'nin bu müdahalelerin bir parçası veya tarafı olması zarureti nedeniyle İİE'lerinin işlevselliğinin artırılması için Afganistan'dan çıkarılan dersler bağlamında bazı önerilerde bulunulabiliriz. Bu öneriler ışığında oluşturulacak etkin bir İİE modelinin, şüphesiz diğer devlet inşası süreçlerinde de uygulanarak başarılı sonuçlar elde edebileceğini ifade edebiliriz.

Birincisi insani yardım kuruluşları, faaliyetleri ve yapılanmaları bağlamında evrensel özellikleri ve statüleri olan, kendi faaliyet alanlarında profesyonelleşmiş kurumlardır. Sivil nitelikli bu kurumların faaliyetlerinin üstlenilmesinin ABD uygulamalarında görüldüğü üzere bazı yönlerden sakıncaları bulunmaktadır. İİE'lerinin bu tür faaliyet alanlarında görevlendirilmesi halinde insani yardım kuruluşlarından ayırt edici bir görünürlük ve formda faaliyet yürütülmesi, bu tür yapıların güvenliğinin ve faaliyetlerinin riske edilmemesi açısından önemlidir. İİE'lerinin insani yardım faaliyetlerinden arındırılması halinde ise yerel altyapı iyileştirme ve güvenlik sektörü reformu bağlamında hızlı etki geliştirme projelerine odaklanılmalıdır. Bununla birlikte Hükümetdışı İnsani Yardım Kuruluşları ile çatışmaksızın birbirlerini tamamlayıcı faaliyetler yönünden sürekli koordinasyon halinde olunmalıdır. Benzer şekilde, müşterek görev sahalarında faaliyet yürütülmesi halinde de bu aktörlerin güvenlik risklerinin azaltılması için birbirlerini ayırt edici görünür üniforma ve araçlarda faaliyet yürütülmesi, her iki yapıdan birine yönelik olumsuz algının diğeri üzerinde de aynılaştırılmasının önüne geçilebileceğinden faydalı olacağı değerlendirilmektedir. Ayrıca İİE'lerinin, Hükümetdışı İnsani Yardım Kuruluşlarıyla koordinasyon mekanizmaları kurumsallaştırılmalıdır. Yerel Hükümetdışı İnsani Yardım Kuruluşları, görev ve faaliyet sahalarında uzmanlaşmış, yerel kültürel ve politik dinamikleri özümsemiş olmaları itibariyle İİE'lerine çok önemli bilgi ve tecrübe aktarımında bulunma kanalları sürekli açık tutulmalıdır. Ancak bilgi paylaşımı, her iki tarafın da karşılıklı fayda sağlayacağı bir yaklaşımla ele alınmalı, Hükümetdışı İnsani Yardım Kuruluşlarından alınan istihbaratın sorumlu bir şekilde ele alınması, yerel toplulukların Hükümetdışı İnsani Yardım Kuruluşlarının İİE'lerinin birer temsilcisi veya muhbiri olarak algılanmasının önüne geçilerek meşruiyet ve güvenlik zemininden ödün verilmemesi sağlanmalıdır. İkinci olarak insani yardımın şartlı olarak politik amaç, ilişki ağı inşası, kalp ve zihin kazanımı için yapılması tek başına faydalı olmaktan çok uzun vadede yararsızdır. Zira etki odaklı güç kullanımında yumuşak güç yaratılabilmesi için İİE'lerinin faaliyet ve yaklaşımlarında hem ulusal hem de uluslararası politikalarla uyumlu olması gerekmektedir. Ayrıca İİE'nin, yerel kültürel değerleri ve görünen faaliyet alanı öncelikli yaklaşımları kucaklayan bir vizyonda hareket etmesi, bu konuda özel eğitimli personelden oluşturulması meşruiyetin sürekliliğinde gereklidir. Bu

bağlamda diğer modellere göre Türk modelinin başarılı olması şaşırtıcı değildir. Dolayısıyla Türkiye'nin kendi kültürel değerlerinin de benimsendiği bir coğrafyada İİE teşkil edilmesi halinde, Türk sert güç unsurlarının empati yeteneklerinin de güçlü olduğu gözetilerek farklı kültürel kimliği olan aktörlerle müşterek görev yürütülmesi gerekmesi durumunda çok boyutlu ve uzun vadeli fayda ve zararları ayrıntılı olarak ele alınmalıdır. Zira böyle bir müşterek görev durumunda, diğer aktörlerin hatalarının Türk kuvvetlerinin yumuşak gücüne kalıcı zararlar verebilme riski yüksek görünmektedir. Üçüncü olarak yeni egemenin egemenliğinin ve meşruiyetinin tesisinde öncelik sırasına göre İİE'leri; yeni egemen unsurlarının da gömülü olduğu bir yapıda teşkilatlanmalıdır. Zira Afganistan örneğinde olduğu üzere İİE'lerinin ülke çapında merkezi hükümetin egemenliği ve meşruiyetini genişletme amacının bir aracı olduğu düşünüldüğünde, merkezi hükümet organlarından bağımsız hareket etmeleri nedeniyle bu amaca olan katkısı tartışmalıdır (Sedra: 2005b: 4). Dördüncü olarak İİE'lerinin faaliyetlerinde yerel yapıları sürece dahil etmesi çok önemli faydalar sunmaktadır. Bu bağlamda Afganistan örneğinde şura olarak adlandırılan yerel meclislerin çok özel önemi bulunmakta, her türlü çatışma çözümü, imkânların paylaşımı ve önemli kararların icrası şuralar vasıtasıyla yerine getirilebilmektedir (Malkasian ve Meyerle, 2009:10-11). Dolayısı ile yerel değerler ve ihtiyaçlar ile uyumlu politikaların belirlenmesinde, kabilelerin bir araya getirilmesinde şura benzeri yerel meclislerin iyi bir vasıta olduğu akılda tutulmalıdır. Bunların dışında diğer önemli bir husus da amacın tahakkukunda İİE'lerinin işlevsel yönünün diğer vasıtalarla eşdeğer görülemeyeceğidir. Her ayağın aynı numara olsa bile farklı bir ayakkabıya uyumlu olmayacağından hareketle İİE'leri, USAİD ve TİKA gibi yapılarla da eşdeğer görülmemelidir. Zira bu yapılar inşa ederken, inşa edilenin işlerliği İİE'leri vasıtasıyla mümkün olmaktadır.

Sonuç olarak Türkiye halihazırda kendine tarihi, sosyal, kültürel ve coğrafi olarak yakın, onlarca yıldır kan gölüne dönmüş bir coğrafyanın tam merkezinde yer almaktadır. Küresel güçlerin ağır insan hakları ihlalleri ile sonuçlanan örtülü veya açık müdahaleleri, bu bölgedeki barış umudunun yadsınamaz bir şekilde yine Türkiye'den geçmesine neden olmaktadır. Türkiye'nin bu coğrafyada girişeceği yeniden inşa faaliyetlerinde kendine özgü bir İİE modeli tasarlaması kaçınılmazdır. Türkiye'nin inşa edeceği modelde Türkiye'nin politik vizyonu ile örtüşmesi açısından Vardak İİE modelinin kısmen ehlileştirilerek kullanılabileceği değerlendirilmektedir. Ancak unutulmamalıdır ki daha önce ifade edildiği üzere Türkiye'yi bu modelde diğer modellere göre üstün kılan husus sert güç unsurlarının namlusunu yere bakan vaziyette görev yapabilme yeteneğidir. Aksi takdirde Türk askerinin yerel halk tarafından kabul görmediği bir coğrafyada güvenlik şemsiyesi sağlayacak sert güç unsurlarının yapılanması önceledikten sonra yapının diğer kısmı elverişli hale gelecektir. Yerel güvenlik risk analizinin yapılması sonrasında tasarlanacak modelde sivil-asker çatışmasının önlenebilmesi maksadıyla askerî harekât bölgelerine ve faaliyetlerine uyum göstermiş kıdemli bir meslek memurunun ya da mesleki yönden kıdemli bir kaymakam veya valinin liderlik ettiği tek uluslu bir yapı Türkiye'ye daha elverişli görünmektedir. Bu lidere bağlı olarak beslenme, sağlık, imar-iskan, eğitim gibi gündelik sosyal hayatın tüm evrelerine temas eden, yerel halkın acil görünür temel ihtiyaçları doğrultusunda görevlendirilecek yeteri kadar uzman, eğitimci ve koordinatörün bulunduğu; yerel güvenlik sektörünü inşa edecek yeteri kadar asker, polis ve jandarmadan oluşan eğitimci ile İİE ve görev çevresinde güvenlik şemsiyesi sunabilecek kapasitede yeteri kadar güvenlik personeli ve ekipmanından oluşan bir personel yapısı oluşturulabilir. Diğer taraftan rutin ve nitelik gerektirmeyen görevler hariç olmak üzere rotasyon süresi bir yıl ve üzeri olmalı, her halükârda proje tabanlı görevlendirmeler tercih edilmelidir. Görev alanındaki uzmanlığı kadar yerel değerlere uyum ve saygının, görevin başarılmasındaki doğrudan etkisi nedeniyle personel seçiminde kişisel özellik ve nitelikler öncelenmelidir. Diğer taraftan halkın acil görünür ihtiyaçlarını karşılayan hızlı etkin projelere aşırı odaklanım, ülkeler arasında sürekliliğe dönüşebilecek ve yapısal bir bağa da imkân sağlayacak projelerin göz ardı edilmesine de neden olmamalıdır. Tüm bunlarla birlikte Türkiye'nin müşterek icra edeceği programlarda, ağır insan hakları ile gündeme gelen ülkelerin İİE programlarının aynı çatı altında konuş ve faaliyet gösterilmesine telafisi mümkün olmayan olası zararları nedeniyle şüphe ile yaklaşılmalıdır.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarı tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Abbaszadeh, N., Crow, M., El-Khoury, M., Gandomi, J., Kuwayama, D., MacPherson, C., ... & Weiss, T. (2008). Provincial Reconstruction Teams. Lessons and Recommendations, *Woodrow Wilson School of Public & International Affairs*, Princeton University.

Akbaş, Zafer. "ABD'nin Ortadoğu Politikalarının Sürdürülebilirliği ve Ortadoğu'da Güç Mücadelesi." *History Studies*, ABD ve Büyük Ortadoğu İlişkileri Özel Sayısı 1 (2011): 18.

Bebber, R. J. (2008). The Role of Provincial Reconstruction Teams (PRTs) in Counterinsurgency Operations: Khost Province, Afghanistan. *Small Wars Journal*, 10, 1-18.

Brandstetter G. (2005). Nation Building in Afghanistan, The German Provincial Reconstruction Team Concept Means to Improve Efficency of Effort?

Christoff, J. A. (2008). Provincial Reconstruction Teams in Afghanistan and Iraq, United States Government Accountability Office, Washington, DC, 10.11.2018, https://www.gao.gov/new.items/d0986r.pdf, (Erişim, 10.11.2018).

Demirer, T. ve Çevikaslan, T. S. vd. (2004). "11 Eylül Dönemeci YDD Terörü", *11 Eylülden Afganistan'a ABD İmparatorluğu*, İstanbul, Ütopya Yayınları.

Dobbins, J. (2010). Guidelines for Nation Builders. Strategic Studies Quarterly, 4(3), 15-42. *Retrieved March* 11, 2021, from http://www.jstor.org/stable/26269786. (Erişim, 10.11.2018).

Eronen, O. (2008). "PRT Models in Afghanistan: Approaches to Civil-Military Integration", CMC Finland Yearbook 2008". Ed. Henriksson, Kirsi. *Civilian Crisis Management Studies*.Vol.1, 2008.https://www.cmcfinland.fi/wpcontent/uploads/2017/01/41001_CMC_Yearbook_2008.pdf#page=104, (Erişim 27.01.2021).

Fukuyama, F. (2008), *Devlet İnşası: 21. Yüzyılda Dünya Düzeni ve Yönetişim* (çev. D. Çetinkasap), İstanbul: Remzi Kitabevi.

Fukuyama, F. (2012), "Ulus İnşası ve Kurumsal Hafıza'nın İflası", (çev. H. Kaya. Der. Francis Fukuyama) , *Ulus İnşası,* İstanbul: Profil Yayıncılık, 2. Baskı.

Gauster, M. (2008). Provincial Reconstruction Teams in Afghanistan, George C Marshall Center Apo Ae 09053 European Center For Security Studies, *Occasional Paper Series*, 16. https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA478856.pdf, (Erişim 19.02.2021).

Goodson, L. P. (2012). "Afganistan'dan Alınan Ulus İnşası Dersleri". (Çev. Hasan Kaya. Der. Francis Fukuyama), *Ulus İnşası*. İstanbul: Profil Yayıncılık.

Hochwart, M. A. (2009). The Provincial Reconstruction Teams in Afghanistan-A Model for Future Nation Building Operations. Army Command And General Staff Coll Fort Leavenworth Ks School Of Advanced Military Studies.

Jones, S. G. (2008). "The rise of Afghanistan's Insurgency: State failure and Jihad." *International Security* 32.4: 7-40. https://www.belfercenter.org/sites/default/files/files/publication/IS3204_pp007-040_Jones.pdf

Kaygusuz, Ö. (2014). Devlet İnşası ve Küresel Güneyde Güvenlik: Güçlü Devlet Arayışının Kuramsal ve Siyasal Açmazları. *Uluslararası Hukuk ve Politika*. Cilt: 10/ 39.

Krause, K., Milliken J. (2002). "State Failure, State Collapse, and State Reconstruction: Concepts, Lessons and Strategies", *Development and Change*, 33/5 (2002): pp.753-774.

Makel, K. (2019). Afghanistan Provincial Reconstruction Team Handbook 11-16. Center For Army Lessons Learned.

Malkasian, C., Meyerle, G. (2009). Provincial Reconstruction Teams: How do we know they work?. *Army War Coll Strategic Studies Institute*.

Marcelle, P. (2004). "Tenten Guantanoma'da", *11 Eylül'den Afganistan'a ABD İmparatorluğu*, İstanbul, Ütopya Yayınları.

Mitchell, D. (2015). "Blurred lines? Provincial Reconstruction Teams and NGO Insecurity in Afghanistan, 2010–2011." *Stability: International Journal of Security and Development* 4.1 (2015).

Neocleous, M. (2012). *Güvenlik Şiddet ve Savaş*. Dipnot Yayınları.

OECD. (2005a). Piloting Principles for Good International CD. 11/REV2. pp. 8–10. http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=Dnt in Fragile State, OECD document DCD, 8/REV2, (Erişim 16. 10. 2016).

OECD. (2005b). Principles for Good International Engagement in Fragile. State, OECD document D, 11/REV2,: pp. 8–10. http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=DCD(2005)11/REV2&docLanguage=En (Erişim 16. 10. 2016).

Özel, C. (2019). *Yeni Küresel Dönüşümün Şifresi*, Afganistan, Ankara: Orion Yayınevi.

Özel, C. (2020). *Güç*, Ankara: Orion Yayınevi,

Özer, A. (2009). "11 Eylül, Bölünen Dünya, Huntington ve Çatısma". *Toplum ve Demokrasi Dergisi* 3.5 (11): s.191-210;

Perito, R. (2007). Provincial Reconstruction Teams in Iraq. Vol. 31. *United States Institute of Peace Special Report* No. 185.

Perito, R. (2008). Embedded Provincial Reconstruction Teams in Iraq, *United States Institude of Peace*,. https://www.usip.org/sites/default/files/PB-Embedded-3-08.PDF.

Ruiz, M.T. (2009). "Sharpening the Spear: the United States' Provincial Reconstruction Teams in Afghanistan." Applied Research Project, Texas State University.

Runge, P. (2009). The Provincial Reconstruction Teams in Afghanistan: Role Model for Civil-military Relations?. Bonn International Center for Conversion. https://www.files.ethz.ch/isn/109234/09_11occasional_paper_IV.pdf, (Erişim 19.02.2021).

Sakınç, M. E. (2004). "*11 Eylül'den Afganistan'a ABD İmparatorluğu'nun "Marifetleri*." Ütopya Yayınları.

Sedra, M. (2005a). "The Provincial Reconstruction Team: The Future of Civil-Military Relations?"." Article in SITREP, A Publication of the Royal Canadian Military Institute. Official Publication of the Royal Canadian Military Institute 65.3

Sedra, M. (2005b). *Civil-Military Relations in Afghanistan, the Provincial Reconstruction Team Debate*. Canadian Institute of Strategic Studies.

SIGAR (Special Inspector General for Afghanistan Reconstruction). (2012). *Afghanistan Overview*. https://www.sigar.mil/pdf/quarterlyreports/2012-07-30qr.pdf, (Erişim 13.04.2019).

Stapleton, B J. (2003). The Provincial Reconstruction Team Plan In Afghanıstan A New Direction?. http://www.ag-afghanistan.de/arg/arp/stapleton.pdf. (Erişim 10.11.2018).

Turhan, F., Aksu, M. (2011). "11 Eylül Sonrası Abd'de Özgürlük ve Güvenlik Dengesi Açısından Terörü Önleme Amaçlı Tedbirler, Özellikle Patriot Kanunu ile Getirilen Kısıtlamalar." *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 1.1: 47-90.

UNSC (United Nations Security Council). (2003). *Resolution 1510*. http://www.un.org /Docs/scres/2001/sc2001.htm. (Erişim 10.12.2016).

Watkins, C. (2003). Provincial Reconstruction Teams (PRTs): an Analysis of Their Contribution to Security in Afghanistan. *Institute for Afghan Studies*.

Weinbaum, M. G. (2012). "Afganistan'ın Yeniden İnşası: Engeller, Dersler ve Beklentiler". (Çev. H. Kaya. Der. Francis Fukuyama). *Ulus İnşası,* İstanbul: Profil Yayıncılık.

Yardım, M., Karakoyunlu, B. (2021). "11 Eylül Sonrası Valeurs Actuelles ve L'express' de Medeniyetler Çatışması ve İslam Algısı." *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 4.2: 251-262.

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 03.02.2025 **√Accepted/Kabul:** 20.05.2025
DOI:10.30794/pausbed.1632489
Research Article/Araştırma Makalesi

Karakaş, D., Semint, S., & Ulema, Ş. (2025). "Yiyecek İçecek Tüketiminde Diderot Etkisi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 70, 87-104.

YİYECEK İÇECEK TÜKETİMİNDE DİDEROT ETKİSİ

Dilek KARAKAŞ*, Serkan SEMİNT, Şevki ULEMA*****

Öz

Bu çalışma, Diderot etkisinin bireylerin yiyecek-içecek tüketimindeki davranışları üzerindeki yansımalarını incelemeyi hedeflemektedir. Diderot etkisi, bireylerin bir ürün satın aldıktan sonra onunla uyumlu, tamamlayıcı nitelikte başka ürünleri de satın alma eğiliminde olmalarını ifade eden bir tüketim olgusudur. Bu bağlamda araştırmanın temel amacı, bireylerin günlük yaşamlarında sergiledikleri tüketim davranışları çerçevesinde belirli bir etkinin özellikle yiyecek ve içecek tercihlerine nasıl yansıdığını derinlemesine incelemektir. Bu doğrultuda çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden biri olan fenomenolojik desen tercih edilmiş ve katılımcıların öznel deneyimlerine odaklanılmıştır. Araştırma, tüketim tercihlerinin ardındaki bilişsel, duygusal ve sosyo-kültürel dinamikleri anlamaya yönelik özgün veriler sunarak hem tüketici davranışları literatürüne katkı sağlaması hem de gastronomi, beslenme ve tüketim kültürü alanlarında yürütülecek ileri araştırmalara teorik bir zemin oluşturması açısından önem arz etmektedir. Çalışmada amaçlı örnekleme yöntemiyle seçilen 30 katılımcı ile yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Veriler, 20 Eylül–18 Aralık 2024 tarihleri arasında yüz yüze, telefon ve e-posta yoluyla toplanmış, ses kayıt cihazı ile kaydedilip yazılı hale getirilmiş ve MAXQDA 24 programı ile analiz edilmiştir. Bulgular katılımcıların büyük çoğunluğunun planlı alışveriş dışında da ürün satın aldığını, reklam ve ambalaj gibi görsel uyarıcıların tüketim kararlarını etkilediğini, tamamlayıcı ürünlere yöneldiklerini ve keyif/merak odaklı satın alma davranışları geliştirdiklerini göstermektedir. Elde edilen veriler, Diderot etkisinin yiyecek-içecek tüketiminde önemli bir psikolojik ve sembolik yön taşıdığını ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: *Yiyecek içecek tüketimi, Tüketici davranışı, Diderot, Diderot etkisi.*

THE DIDEROT EFFECT IN FOOD AND BEVERAGE CONSUMPTION

Abstract

This study aims to examine the reflections of the Diderot effect on individuals' food and beverage consumption behaviors. The Diderot effect is a consumption phenomenon that refers to the tendency of individuals to purchase other products that are compatible and complementary to a product after purchasing it. In this context, the main purpose of the research is to examine in depth how a certain effect is reflected in the food and beverage preferences of individuals, especially within the framework of their consumption behaviors in their daily lives. In this direction, the phenomenological design, which is one of the qualitative research methods, was preferred in the study, and the subjective experiences of the participants were focused on. The research is important in terms of contributing to the consumer behavior literature by providing original data aimed at understanding the cognitive, emotional, and socio-cultural dynamics behind consumption preferences and creating a theoretical basis for further research to be conducted in the fields of gastronomy, nutrition, and consumer culture. Semi-structured interviews were conducted with 30 participants selected through the purposeful sampling method in the study. Data were collected face-to-face, via telephone and e-mail between September 20 and December 18, 2024, recorded with a voice recorder, transcribed, and analyzed with the MAXQDA 24 program. The findings show that the majority of participants purchase products outside of planned shopping, that visual stimuli such as advertising and packaging affect

*Doktorant, Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları, SAKARYA.
e-posta: karakasdilekdk@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0002-0524-4907)
**Arş. Gör, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları, KARAMAN.
e-posta: serkansemint@kmu.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-6305-1898)
***Prof. Dr, Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları, SAKARYA.
e-posta: ulema@subu.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-5874-8797)

their consumption decisions, that they turn to complementary products, and that they develop pleasure/curiosity-oriented purchasing behaviors. The data obtained reveal that the Diderot effect has an important psychological and symbolic aspect in food and beverage consumption.

Keywords: *Food and beverage consumption, Consumer behavior, Diderot, Diderot effect.*

1.GİRİŞ

Tüketicilerin satın alma davranışlarını gerek sosyal gerekse kişisel olmak üzere birçok faktör etkilemektedir. Tüketiciler satın alma süreçlerinde aklın yanı sıra duyularını da ön planda tutmaktadır. Mevcut bilgilerle duyu organları ile gelen yeni bilgileri karşılaştırmakta ve bu şekilde algılamaya başlamaktadır. Çevresel uyarıcılarla etkilenen duygu ve davranışlar, tek bir duyu organı ile olabileceği gibi görsel, işitsel, dokunsal, tatsal gibi birkaç duyunun birleşiminden de oluşabilmektedir (Krishna, 2012; Hulten, 2011). Veblen (1899), tüketimin biyolojik ihtiyaçların karşılanmasının ötesinde, bireylerin toplumsal statülerini görünür kılma işlevi açısından da önemli bir rol üstlendiğini vurgulamıştır. Bireysel ve örgütsel gereksinimlerin tatmin edilmesini sağlamak amacıyla temel bir ihtiyaç tatmininden uzaklaşıp fizyolojik ihtiyacın çok ötesine gitmiş, psikolojik istek ve ihtiyaçlar üzerinde etkisi olan tüketim ihtiyacı, günümüzde satın alma süreçlerinin değişmesine ve ihtiyacımız olmayan şeyleri satın alma noktasına gelmiştir (Baudrillard, 1998). Bu bağlamda sosyal medya üzerinde yapılan paylaşımların, reklamların ve insanlardaki tüketim doyumsuzluğunun etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Birey yalnızca kimliğinin devamını sağlamak dışında, toplumda belirli bir yerde konumlanmak için de tüketmektedir. Dolayısıyla tüketicilerin satın aldığı ürünlerin kimliği hakkında bilgiler verdiğini söylemek mümkündür. Bu yönüyle incelendiğinde tüketim, anlamı olan bir aktivitedir. Bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde yapılmış olsa da tüketim sembolik anlamlar içermektedir (Lorenzen, 2007). Tüketici davranışlarına farklı bir bakış açısı kazandıran "Diderot" kavramı, bireyin yeni bir ürün satın almasıyla birlikte sahip olduğu diğer ürünleri bu yeni ürünle kıyaslama eğilimine girmesi sürecini ifade etmektedir. Bu kavram, ürünlerin bireyler üzerindeki psikolojik ve sosyal etkilerini anlamada bireyin bu etki altında kalıp kalmadığını değerlendirmede önemli bir analiz aracıdır (Schor, 1999). Buradan hareketle yürütülen bu çalışmada, yiyecek içecek tüketiminde insanların ürünleri satın alma süreçlerinde Diderot etkisi altında kalıp kalmadığını veya bu karar sürecinin nasıl sonuçlandığını tespit etmek hedeflenmiştir. İlgili literatür tarandığında Diderot etkisi üzerine yapılan çalışmaların genellikle plansız satın alma ve pazarlama konularını içerdiği görülmektedir. Bu çalışmanın özgünlüğü, Diderot etkisini yiyecek ve içecek tüketimi özelinde ele alması ve bu etkiyi bireylerin satın alma davranışlarıyla ilişkilendirerek değerlendirmesinden kaynaklanmaktadır. Literatürde daha çok moda, teknoloji veya ev eşyaları gibi alanlarda ele alınan bu kavram, bu araştırmada günlük tüketim pratikleriyle bağlantılı olarak incelenmiştir. Böylece, bireylerin bir ürün tercihinden sonra diğer ürünlere yönelme eğilimleri yiyecek-içecek bağlamında değerlendirilmiş, satın alma kararlarının ardındaki psikolojik ve sosyal dinamiklere farklı bir bakış açısı getirilmiştir.

2.KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Diderot Kavramı

Aydınlanmacı filozof ve ansiklopedi editörü olan Denis Diderot'un (1769) "Eski Sabahlığım İçin Pişmanlıklar" isimli makalesinde kendisine kırmızı renkte, gösterişli bir sabahlık hediye edildiğinden bahsetmiştir. Diderot bu hediye edilen kırmızı sabahlığı giymesiyle odasındaki hiçbir eşyanın bu kıyafetle uyumlu olmadığını, diğer tüm eşyaların eski göründüğünü ve bir bütünlük oluşturmadığını başka bir deyişle sırıttığını düşünmüştür (Witkowski, 1989). Bu düşüncenin etkisiyle yaşadığı huzursuzluğu ortadan kaldırmak için ilk olarak çalışma masasını yenilemekle başlamış ve sonrasında perdelerini ve geriye kalan eşyalarını değiştirmeye ve yenilemeye devam etmiştir. Bu şekilde bütün odayı tamamen yenileyen Diderot, yeni sabahlığı ile bir bütünlük sağladığı kanısına varmıştır. Ancak daha sonra tüm bu değişikliklere rağmen mutlu hissedememiş ve bu durumdan rahatsızlık duymuştur. Bu rahatsızlığı ve şikâyetini orijinal ismi "Regrets on Parting with My Old Dressing Gown" adlı makalesinde şu çarpıcı sözlerle dile getirmiştir: "Eski sabahlığımın mutlak efendisiydim şimdi ise kölesi oldum" (Diderot, 1769). Diderot yine "O bana uymuştu ben de ona. Bedenime çok güzel oturuyordu, hiç sıkmazdı. Aksine bir çekicilik verirdi bana. Yenisi ise kolalı, katı, insanı manken gibi yapıyor. Diğeri yoksullar gibiydi iyilikseverdi, hatır kırmazdı, hemen hizmetime koşardı. Hırkamın etekleriyle tozlanmış kitaplarını silerdim. Bana o yaptığı hizmetler üzerinde uzun, kara çizgiler bırakmıştı. Şimdi bakıyorum da aylak zenginler gibiyim. Ben kimim belli bile değil" diyerek yakınmasını sürdürmüştür (Cresson, 1994; Scott, 2016).

Diderot'un gerek yazıları gerekse öne sürdüğü fikirleri ve felsefesi günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Fakat *"Diderot bütünlüğü"* ve "*Diderot birliği*" olarak da adlandırılan "Diderot etkisi" kavramı kendisi tarafından değil, onun yazıları referans alınarak McCracken tarafından Kültür ve Tüketim (1988) isimli kitabında kavramsallaştırılmıştır. McCracken bütünlük ve uyumu ifade etmek için "Diderot bütünlüğü" kavramını ortaya koymuş ve aynı anlama gelen birçok farklı kavramı bu şekilde tek kavram altında toplamıştır. Literatürde farklı isimlendirmeler bulunsa da Diderot kavramı, tüketicinin var olan uyumun ve bütünlüğünün dışında bir ürünü satın alma ya da edinmesi anlamına gelmektedir. Yaşam tarzına göre seçilen bu uyum ve bütünlük ihtiyacı bir merdiven gibidir (Solomon vd., 2006). İhtiyacın giderilmesi ya da bir ürünün satın alınması ihtiyacın yeni bir öge ile birleşmesine ve tüketimin sürekli yükselmeyi amaçlamasına vurgu yapmaktadır. Bunun dışında ek nesnelerin tüketimine ilham olan yeni bir nesne olarak ifade edilmektedir (Schor, 1999). McCracken'e göre Diderot etkisi üç farklı şekildedir (Bottomore vd., 2004; McCracken, 1986):

- *Geleneksel*: Mevcut tüketim nesnelerinin kültürel uyum ve bütünlüğünü korumak şeklinde ifade edilmektedir. Başka bir deyişle tüketici, maddi dünyasındaki tutarlılığı sağlamak amacıyla uyum sağlamayacak ya da birliği bozabilecek ürünlerin girişini engellemeye çalışmaktadır. Bu şekilde Diderot etkisi, tüketici deneyimlerini kökten etkileyecek yeni fikirlerle deneyimi kendisi şekillendirecek olan nesnelere karşı bireyi koruma eğilimindedir. Böylece yeni deneyim ve olasılıklara izin vermeyerek varlıkların süreklilik sağlama işlevine hizmet etmektedir.

- *Radikal*: Diderot'un deneyimlediği üzere bireyin maddi dünyasına girmesini kabul ettiği yeni tüketim nesnesi, farklı bir tüketim alışkanlığı başlatarak kendi kültürel bütünlüğünü meydana getirme ve tutarlılığını sağlamada birey üzerinde baskı kurmaktadır. Diderot etkisi bu radikal anlamda çok farklı sonuçlara sebep olmaktadır. Öyle ki McCracken'e göre bireyin varlığını tamamen değiştirme gücü vardır ve Diderot etkisinin itici gücü olan tutarlılık dürtüsü doyumsuzdur.

- *Sembolik*: Birey isteyerek ve bilerek eskideki uyum ve bütünlüğü bozarak yeni bir bütünlük oluşturma ve uyum sağlama eğiliminde olabilmektedir. Bu şekildeki düşünce değişimi bireylerin bilinçli bir şekilde bu durumu istemesi anlamına gelmektedir.

Sosyokültürel bütünlük sonucunda oluşan tüketim alışkanlıkları içerisinde ürünler arasındaki ilişkiler keyfi ve nedensiz olabilmektedir. Bu açıdan pazarlamacılar tüketim kümeleri oluştururken yeni Diderot bütünlüklerini daha kolay bir şekilde oluşturabilmektedir (Bourdieu, 2019). Pazarlamacılar, bu kümelere yeni ürünler ekleyerek ya da var olan ürünleri çıkararak yeni Diderot bütünlükleri oluşturmakta böylece tüketim alışkanlıklarına yeni bir şekil verebilmektedir. Bu farklılıkları yaratmada pazarlama kampanyalarının payı oldukça büyüktür (Schindler, 2003). Öyle ki çevrimiçi satın alma esnasında incelenen bir ürün veya satın alındıktan sonra ortaya çıkan "bu ürünü satın alanlar, bunları da aldı" şeklindeki ifadeler tüketiciye o an eksik bir şey yapmış hissi vermektedir ve tüketiciler bu eksikliği tamamlamak için ihtiyaç duymasa da öne çıkarılan diğer ürünleri de bütünlüğe ulaşmak amacıyla satın alabilmektedir (Jacoby vd., 1998).

2.2.Tüketici Davranışı ve Tüketici Davranışını Etkileyen Faktörler

Günümüzde tüketim kavramı, mutlulukla eşdeğer görülmekte ve insanların hiçbir zaman doyuma ulaşamaması düşünülerek sürekli tekrarlayan bir süreç haline gelmektedir (Baudrillard, 2010). Birey, kimliğini oluşturmak ve korumak amacıyla olduğu kadar, toplumsal alandaki yerini sağlamlaştırmak için de tüketimde bulunmaktadır (Elliott, 1994; Kleine vd., 1995). Satın alınan ürünler bireyin kimliği hakkında bilgi verebilmektedir. Bu açıdan tüketim anlam ifade eden bir aktivite haline gelmektedir (Slater, 1997). Tüketici söz konusu ürünlerin sembolik anlamlarından faydalanmaktadır. Öyle ki, sahip olduğu ürün ve varlıkların dış kimliğini oluşturmada bir yapıtaşı olduğunu düşünmektedir (Belk, 1988). Eski bir ürünü elden çıkararak ya da yeni bir ürün satın alarak kimliğini değiştirebilmekte veya devam ettirebilmektedir (McAlexander vd., 1992; Sartre, 1998).

Tüketici davranışı, bireyin karar alma ve satın alma süreçlerinde çeşitli içsel ve dışsal etkenlerle şekillenen, etkileşim sürekliliği içerisinde gelişen ve dinamik bir döngü oluşturan, çok yönlü insan eylemleri bütünüdür. Tüketici davranışının geniş bir zaman dilimi, mekânsal çeşitlilik ve farklı organizasyonel yapılar içerisinde gerçekleşmesi, bu davranışların çok sayıda değişken ve etken tarafından şekillendirilmesine neden olmaktadır. Bu konuda zaman değişimi ve beraberinde sosyal, kültürel, çevresel, biyolojik değişiklikler daha farklı ihtiyaçların doğmasına neden olmaktadır (Schiffman & Kanuk, 2007). Dolayısıyla bu süreç tüketici davranışını etkileyen faktörlerin farklılık

göstermesine yol açmaktadır. Tüketici davranışında gözlenebilen ve gözlenemeyen boyutlar söz konusudur. Tüketicilerin satın alma miktarı, alışveriş yaptıkları yer ve zaman gibi davranışları doğrudan gözlemlenebilirken ihtiyaçlarındaki değişim, karar verme süreçleri ve algıları gibi psikolojik unsurlar doğrudan gözlemlenemeyen, dolaylı olarak analiz edilebilen bileşenlerdir (Blackwell vd., 2006). Ancak tüketici davranışı yalnızca satın alma eylemi olarak düşünülmemeli, satın alma süreçleri ve satın alma sonucu oluşacak değerlendirmeleri kapsadığı göz ardı edilmemelidir. Tüketici davranışı farklı özelliklere sahiptir. Bunlar aşağıdaki gibidir (Kotler & Keller, 2016; Solomon vd., 2016):

- Tüketici davranışı oldukça karmaşık bir yapıdadır.
- Tüketici davranışı kişilere göre farklılık gösterir.
- Tüketici davranışı dinamik bir süreci içermektedir.
- Tüketici davranışı güdülenmiş bir davranış biçimidir.
- Tüketici davranışı zamanlama açısından değişiklik gösterir.
- Tüketici davranışı çevreye duyarlıdır.

Tüketicilerin satın alma süreci oldukça karışıktır. Karar aşamasındaki duygu ve düşünceleri, o süreçteki ürünün fiyatı, markalara karşı olan tutum, sosyal faktörler gibi birçok etken bu süreci değiştirebilmektedir (Pulkkinen & Caspi, 2002; Kahn & Mayer, 1991; Aaker, 1996; Monroe, 2003). Tüketicilerin cinsiyetleri, gelir seviyeleri, sosyal çevreleri, fiziki ortamları, meslek grupları, eğitimleri vb. nedenler benzerlik gösterebilir fakat tüketim kalıpları farklı olabilmektedir (Mothersbaugh & Hawkins, 2016). Bu farklılığın en büyük nedeni duyusal dünyaları ve psikolojilerinin değişiklik göstermesinden kaynaklanmaktadır (Kahn & Wansink, 2004). Genel tüketici davranışı modeli Şekil 1'de verilmiştir (Levy & Lee, 2004; Odabaşı, 1996):

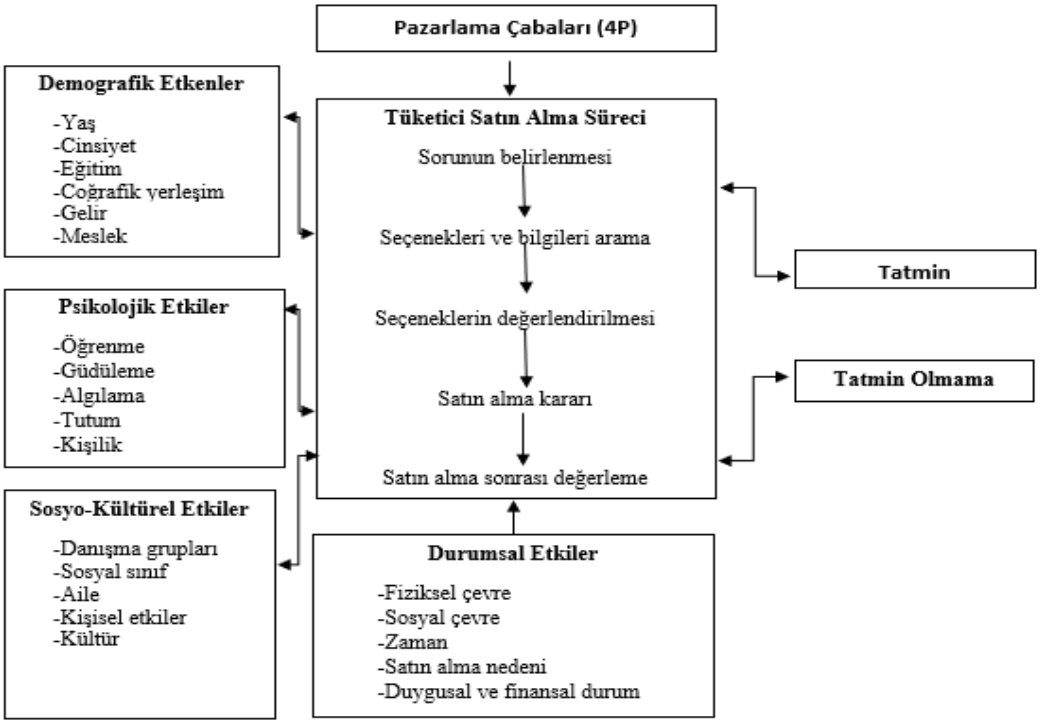

Şekil 1: Genel Tüketici Davranışı Modeli

Şekil 1, tüketici satın alma sürecini etkileyen temel faktörleri ve bu sürecin aşamalarını bütüncül bir yaklaşımla ortaya koymaktadır. Merkezde yer alan "Tüketici Satın Alma Süreci", bireyin bir sorun ya da ihtiyaç fark etmesiyle başlamakta, seçeneklerin araştırılması, elde edilen bilgilerin değerlendirilmesi ve satın alma kararının verilmesi ile devam etmektedir. Süreç, "satın alma sonrası değerlendirme" aşamasıyla tamamlanmakta ve bu aşamanın sonunda tüketicide "tatmin" ya da "tatmin olmama" durumu ortaya çıkmaktadır. Bu süreci etkileyen dört temel faktör grubu bulunmaktadır: Demografik Etkenler (yaş, cinsiyet, eğitim, gelir, meslek vb.), Psikolojik Etkiler

(öğrenme, güdüleme, algılama, tutum, kişilik), Sosyo-Kültürel Etkiler (aile, danışma grupları, sosyal sınıf, kültür vb.) ve Durumsal Etkiler (fiziksel ve sosyal çevre, zaman, satın alma nedeni, duygusal ve finansal durum). Bu faktörler, tüketicinin satın alma kararlarını doğrudan ya da dolaylı biçimde etkilemektedir. Ayrıca, şeklin üst kısmında yer alan Pazarlama Çabaları (4P: ürün, fiyat, tutundurma, dağıtım) da bu süreci yönlendiren önemli bir unsur olarak konumlanmaktadır. Bu bütünleşik yapı, tüketici davranışının sadece bireysel unsurlarla sınırlı kalmayıp çevresel, sosyal ve pazarlama temelli dinamiklerle de şekillendiğini ortaya koymaktadır.

3.METODOLOJİ

Tüketim nesnelerinin işlevsel değerlerinin ötesine geçerek farklı meta değerler kazanması, bireylerin tüketim amaçları ve alışkanlıklarında köklü değişimlere yol açmış, bu durum tüketim olgusunun arkasındaki psikolojik dinamikleri daha fazla merak edilir hale getirmiştir. Meta değerlerle yüklenen tüketim nesneleri, bireyleri ihtiyaç dışı satın alma ve tüketime yönlendirmiş ve bu eğilimin günümüzde de devam ettiği gözlemlenmiştir. Rasyonellikten uzak olarak değerlendirilen ihtiyaç dışı tüketim ve satın alma davranışları, bu alışkanlıkların arkasında yatan nedenlerin daha derinlemesine sorgulanmasını gerektirmiştir (Tokmak, 2019). Bu doğrultuda gerçekleştirilen çalışmada, bireylerin yiyecek ve içecek tüketimine yönelik ürün satın alma süreçlerinde Diderot etkisine maruz kalıp kalmadıkları ve bu etkinin karar alma süreçlerini nasıl şekillendirdiği analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışma, nitel araştırma yöntemi ve teknikleri kullanılarak tasarlanmıştır. Creswell (1998), nitel araştırmayı sosyal yaşama ve insanla ilgili problemlere özgün yaklaşımlar geliştirerek bunları anlama ve açıklama süreci olarak tanımlamaktadır. Bu bakımdan çalışmanın amacına ulaşabilmesi için nitel araştırma içerisinde kabul edilen fenomenolojik desenden faydalanılmıştır. Fenomenolojik araştırmalar, kapsamlı bir saha çalışmasının ardından daha ayrıntılı ve uzun süren bir veri çözümleme sürecini barındırmaktadır (Çarpar, 2020). Araştırmada amaçlı örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Amaçlı örnekleme, sınırlı kaynakların en verimli şekilde kullanılabilmesi için bilgi açısından zengin örneklerin belirlenmesi ve seçilmesi amacıyla nitel araştırmalarda sıklıkla başvurulan bir tekniktir. Bu yöntem, konuya dair bilgi ve deneyim sahibi bireylerin veya grupların tanımlanarak seçilmesini sağlamaktadır (Yağar ve Dökme, 2018). Katılımcılara Diderot etkisi hakkında bilgi sahibi misiniz? şeklinde bir moderatör soru yöneltilmiştir. Soruya evet yanıtını veren kişilerle devam edilmiştir. Hayır, yanıtını veren katılımcılara da konuya ilişkin kısa açıklamalar yapıldıktan sonra diğer soruların yanıtı aranmıştır. Hayır cevabını veren katılımcılar aslında yiyecek içecek tüketirken ya da satın alırken bu etkiye maruz kaldıklarını fakat daha önce bu terimi duymadıklarını dile getirmişlerdir. Diğer soruları gördükten sonra ise soruları cevaplayabileceklerini ifade etmişlerdir. Araştırma 30 katılımcıyla sınırlandırılmıştır çünkü bir noktadan sonra katılımcılardan benzer cevaplar alınmıştır. Araştırma verileri 13.05.2024- 28.08.2024 tarihleri arasında toplanmıştır. Verilerin toplanması çeşitli şekilde gerçekleştirilmiştir. Katılımcılarla yüz yüze, telefonla ve e-posta yoluyla iletişime geçilmiştir. Görüşme süreleri minimum 32 dakika, maksimum 1 saat sürmüştür. Katılımcılardan elde edilen veriler ses kayıt cihazıyla kayıt altına alınmıştır. Kayıt altına alınan veriler araştırmacılar tarafından dinlenerek transkript edilmiş yazılı bir doküman haline getirilmiştir. Elde edilen veriler MAXQDA 24 programıyla analiz edilmiştir. Sorular 5 tema üzerinden incelenmiş ve bulgular elde edilmiştir. Bu temalar, betimsel analiz yöntemiyle katılımcı ifadeleri dikkate alınarak oluşturulmuş böylece Diderot Etkisi bağlamında ortaya çıkan eğilimler sistematik bir biçimde sınıflandırılmıştır. Bu çalışma, Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Etik Kurulu'nun 12.09.2024 tarihli ve 140373 sayılı kararı ile etik açıdan uygun bulunmuştur. Araştırmanın amacına ulaşabilmek için aşağıdaki parametrelerle hareket edilmiştir:

- Tüketicilerin Diderot etkisi kavramı hakkında bilgisi var mıdır?
- Tamamlayıcı ürünler tüketicileri etkiliyor mu?
- Ürünlere olan memnuniyetsizlik durumunda yan ürünler tercih ediliyor mu?
- Tüketiciler yiyecek içecek ürünlerinde plansız satın alma eğiliminde bulunuyorlar mı?
- Görsel ögelerin tüketiciler üzerinde etkisi var mıdır?

4.VERİ ANALİZİ VE BULGULAR

Katılımcılara ilişkin demografik özellikler Tablo 1'de verilmiştir. Cinsiyet değişkenine bakıldığında en fazla %57 oranla kadın katılımcıların olduğu görülmektedir. Medeni hal değişkeni incelendiğinde en az %43 oranla evli katılımcıların olduğu saptanmıştır. Yaş değişkeni incelendiğinde ise en fazla %64 oranla 21-30 yaş aralığında katılımcının olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özelliklerine İlişkin Frekans Dağılımı

Demografik özellikler		F	%
Cinsiyet	Kadın	17	57,0
	Erkek	13	43,0
Medeni Hali	Evli	13	43,0
	Bekar	17	57,0
Yaşı	20 ve altı	-	-
	21-30	19	64,0
	31-40	7	23,0
	41-50	4	13,0
	51 ve üzeri	-	-

Araştırma problemlerine açıklık getirmesi adına yapılan görüşmelerden elde edilen bulgular bu başlık altında incelenmiştir. Araştırma konusu Şekil 2'de görüldüğü üzere 5 tema üzerinde incelenmiştir.

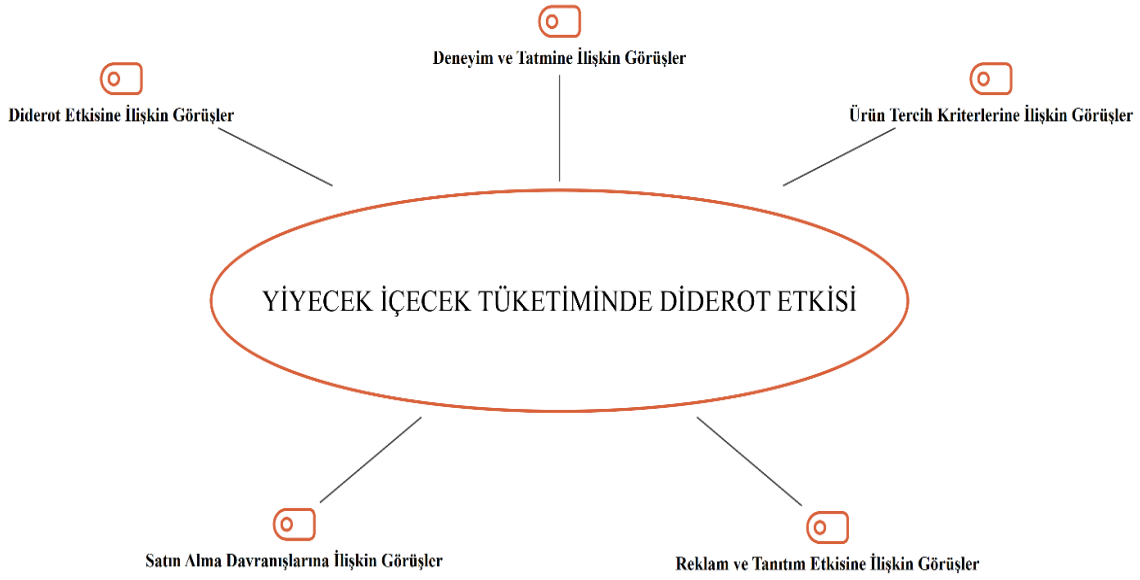

Şekil 2: Yiyecek İçecek Tüketiminde Diderot Etkisine İlişkin Oluşturulan Temalar

4.1.DİDEROT ETKİSİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLER

Bu tema, katılımcılara yöneltilen "Diderot etkisi nedir? Bu konuda bilgi sahibi misiniz? Cevabınız evetse açıklar mısınız? Daha önce aldığınız bir yiyecek veya içeceğin yanında tamamlayıcı bir ürün olduğunu düşünerek yeni bir ürün aldınız mı? Bir yiyecek ve içecek ürünü satın alırken plansız satın alma gerçekleştirdiniz mi? Neden? Açıklayınız. Bu konuyla ilgili eklemek istedikleriniz var mı? Düşüncelerinizi bizimle paylaşır mısınız? Sorularına verilen yanıtlar doğrultusunda oluşturulmuştur. Şekil 3'teki gibi yedi farklı kategori altında incelenmiştir. Bu kategoriler, bilgi sahibi olmama, bilgi sahibi olma, bireyin gereksiz harcamalar yapması, memnuniyetsizlik sonucu farklı ürünleri alma, sürekli/aşırı tüketim durumu, tüketiciler üzerinde olumsuz etkiler yaratma ve satın alınan ürünlerin bireyin kimliğini yansıtması şeklinde sıralanmıştır. Kategoriler, tüketici davranışlarının çeşitli boyutlarını ele alarak Diderot etkisinin sonuçlarının daha derinlemesine anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

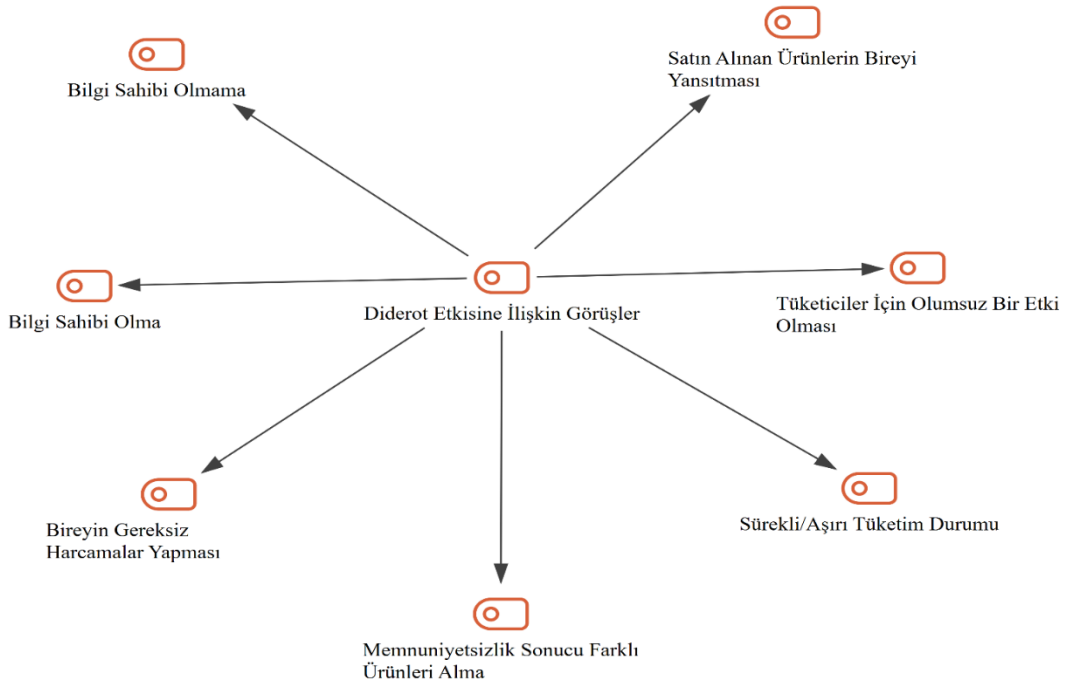

Şekil 3: Diderot Etkisine İlişkin Görüşler Hiyerarşik Alt Kodu

Diderot etkisine ilişkin görüşler temasındaki alt kodlar oluşturulurken genellikle Diderot etkisi kavramı hakkında bilgi sahibi olmama gibi yanıtlar dikkat çekmektedir. Bu kategoriler, Diderot etkisinin bireylerin tüketim davranışlarını nasıl şekillendirdiğini çeşitli açılardan açıklığa kavuşturmayı hedeflemiştir. İlk olarak, bilgi sahibi olmama ve bilgi sahibi olma kategorileri, katılımcıların Diderot etkisini ne kadar fark ettiklerini ve bu konuda ne düzeyde bilgi sahibi olduklarını göstermektedir. Öte yandan, bireyin gereksiz harcamalar yapması, memnuniyetsizlik sonucu farklı ürünleri alma ve sürekli/aşırı tüketim durumu kategorileri, Diderot etkisinin bireylerin tüketim kararları üzerindeki olumsuz etkilerini ortaya koymaktadır. Ayrıca, tüketiciler için olumsuz bir etki olması kategorisi, bu etkinin bireyler üzerinde bir tür psikolojik baskı oluşturduğunu, alışveriş ve tüketim kararlarının çoğunlukla çevresel etkenlerden kaynaklanarak tüketiciler üzerinde olumsuz etkiler yarattığını vurgulamaktadır. Satın alınan ürünlerin bireyi yansıtması kategorisi ise tüketicilerin satın aldıkları ürünlerin yalnızca ihtiyaçlarını karşılamaktan çok, kimliklerini ve toplumsal statülerini yansıttığını ve bu doğrultuda tüketimin sembolik bir anlam taşıdığını açıklığa kavuşturmaktadır. Bu yorumlar, Diderot etkisinin tüketicide maddi gereksinimlerin yanı sıra psikolojik ve toplumsal talepleri de harekete geçirdiğini ortaya koymaktadır. Katılımcıların konuya ilişkin görüşleri de bu kanıları destekleyici niteliktedir. Katılımcıların Diderot etkisi hakkında bilgi sahibi olup olmadıkları sorulmuş ve çoğunlukla bildiklerine dair yanıtlar alınmıştır. Konuya ilişkin yorumları şu şekildedir:

- *"Evet, Diderot etkisi bir kişinin yeni bir ürün aldığında, bunun kişinin yaşam tarzıyla uyumlu olmadığı hissine kapılmasıyla, başka uyumlu ürünler alma eğilimini tetiklediğini ifade etmektedir. Örneğin, bir kişi yeni bir ürün aldığında, bu ürünle uyumlu diğer ürünlere yönelme arzusu doğabilir, bu da tüketim çılgınlığına yol açabilir"* (K14).

- *"Evet, modern pazarlama teorisi üzerine kurulmuş, alınan bir ürünün yarattığı memnuniyetsizlik sonucunda farklı ürünleri de alarak tüketiciyi etkisi altına alan bir etki yaratmaktadır. Bana göre bu etkinin doğurduğu sonuçlar tüketici üzerinde olumsuz sonuçlar vermektedir"* (K5).

- *"Evet, Diderot etkisi eski sahip olduğumuz ürünlerin yenileri ile kıyaslanması sonucu eski ürünlerden duyduğumuz memnuniyetsizlik ve akabinde bunları yenileme isteği doğurmasıdır. Bununla birlikte yeni aldığımız ürünlerle bir süre sonra memnun etmemeye başlayarak sürekli tüketim durumu yaratılmasıdır"* (K9).

- *"Diderot etkisi bence tüketicinin gereksiz ürünlere yönelmesini sağlayan baş aktörlerden biri. Ama işletme açısından gerekli bir etki ve kesinlikle tüketiciyi satın alma davranışına itiyor"* (K5).

- *"Evet, farklı anlamlarda kullanılsa da kısaca satın alınan ürünlerin tüketim boyutuyla ilgilidir. Bireyle uyumlu olması, onu yansıtması şeklinde yorumlanabilir"* (K3).

4.2. DENEYİM VE TATMİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLER

Bu tema, katılımcılara yöneltilen bir yiyecek ve içecek deneyimi gerçekleştirdikten sonra tatmin olmadığınızı fark etmeniz durumunda başka bir ürüne yöneldiniz mi? Gerekçeleri nelerdir? Yiyecek ve içecek işletmelerinde pazarlama amacı olarak yan ürünler sizi etkiliyor mu? Etkilenme nedenleriniz nelerdir? Bu ürünleri satın alma eğiliminde bulundunuz mu? Bu konuyla ilgili eklemek istedikleriniz var mı? Düşüncelerinizi bizimle paylaşır mısınız? Sorularına verilen yanıtlar doğrultusunda oluşturulmuştur. "Deneyim ve Tatmine İlişkin Görüşler" başlığı altında, Şekil 4'te yer alan üç farklı kategori kapsamına ele alınmıştır. Bu kategoriler, tatminsizlik sonrası farklı bir ürüne yönelme, memnuniyetsizlik sonucunda eşdeğer bir ürüne yönelme ve deneyimlerin çevredekilere aktarılması şeklinde sıralanmıştır.

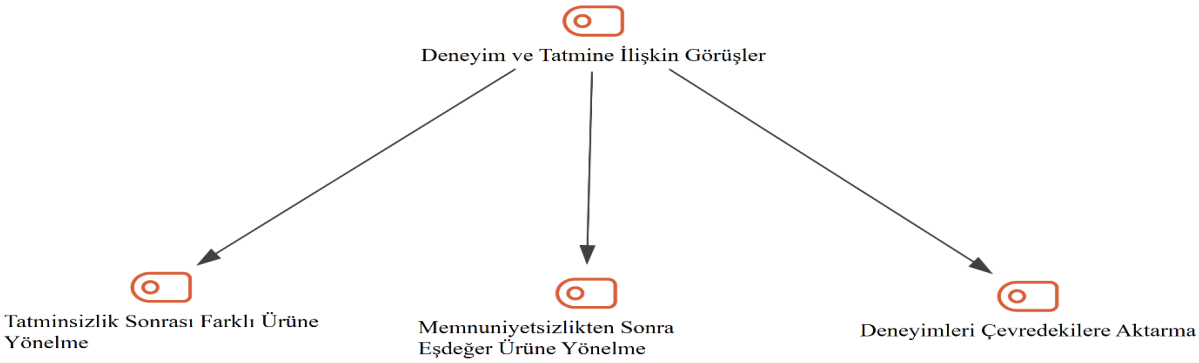

Şekil 4: Deneyim ve Tatmine İlişkin Görüşler Hiyerarşik Alt Kodu

Tatminsizlik sonrası farklı ürüne yönelme ve memnuniyetsizlikten sonra eşdeğer ürüne yönelme kategorileri, tüketicilerin tatminsizlik durumunda alternatif ürünlere yöneldiklerini ve bunun bazen daha farklı bazense benzer ürünlere olabileceğini göstermektedir. Katılımcılar, memnuniyetsizlik durumunun satın alma kararlarını şekillendirdiğini ve yeni ürün arayışına girildiğini ifade etmiştir. Deneyimleri çevredekilere aktarma kategorisi ise bireylerin yaşadıkları deneyimleri başkalarına aktararak sosyal etkileşime girdiklerini ve bu paylaşımların tüketici davranışları üzerinde önemli etkiler yarattığını vurgulamaktadır. Bu temalar, tüketicilerin deneyimlerinin hem bireysel hem de toplumsal düzeyde nasıl şekillendiğini ve alışveriş kararlarını nasıl etkilediğini ortaya koymaktadır. Konuya ilişkin katılımcı görüşleri aşağıdaki gibidir:

- *"Farklı bir ürüne yönelirim. Deneyimledikten sonra eğer tatmin olmuyorsam eşdeğer üründen de tatmin olmayacağıma dair bir izlenim edinirim ve direkt ürün grubunu veya çeşidini değiştirme yoluna giderim. Gerekçeler arasında tekrar hayal kırıklığına uğramaktan çekinme, önyargımın oluşması, yiyeceğe ilişkin psikolojik reddetme davranışı gösterme ve yiyecekten soğuma yer almaktadır"* (K21).

- *"Evet aldım. Tamamlayıcı ürün ile aldığım ana ürünün birlikte daha güzel tüketebileceğim düşüncesi ile hareket ettim. Örnek vermek gerekirse hazır yiyecek gıdaların yanında asitli içecekler veya karbonhidrat ağırlıklı yiyeceklerin yanında süt ve süt ürünleri gibi"* (K28).

- *"Kısmen evet, günlük hayatımda aslında tüketime çok dikkat eden birisiyim. Sürdürülebilir bir yaşam sürmeye çalışıyorum en azından gereksiz tüketimden kaçınıyorum. Özellikle de ihtiyaç dışı olan tüketimden kaçınırım. Ama durum yiyecek ve içecek olduğunda biraz farklı olabiliyor. Genel olarak tamamlayıcı olsun diye bir ürünü satın almam. Tüketebileceğim kadarını alırım. Ama bazen öyle yiyecekler oluyor ki tamamlayıcı bir ürün istiyor. Tıpkı simit aldığımızda peynir de alma ihtiyacı duymamız gibi"* (K20).

- *"Örneğin pizza veya hamburger satın alırsam yanında mutlaka patates kızartması ve içecek alırım. Doyurucu ve farklı lezzetler katsın diye bu tercihi yaparım. Türk kahvesi içiyorsam yanında mutlaka soda olsun isterim. Bende ferahlatıcı bir etki yaratmaktadır. Ya da viski içerken soda ile tercih ederim. Hem alkol derecesini kırmakta hem de rahat içim sağlamaktadır"* (K13).

- *"Eğer yemek yerken tatmin olmadığımı düşünürsem herhangi bir ürüne yönelmem. Aldığım ürünü keyif amaçlı değil de o an aç olduğum için yerim ve karnımın doyduğunu hissettiğim anda bırakırım devam etmem. Hatta tatmin etmeyen bir yemek yediğimde bütün günüm kötü geçer. O yüzden yiyecek ve içecek konusunda çok dikkatliyim"* (K1).

- *"Evet aldım. Farklı deneyimlere açık olmam, merak etmem ve iyi veya kötü olursa çevremdeki kişilerle paylaşabilirim diye düşünüyorum"* (K26).

- *"Tamamlayıcı ürün evet aldım. İhtiyacım olmasa bile beraber daha iyi olacağını düşündüğüm ürünü alıyorum"* (K24).

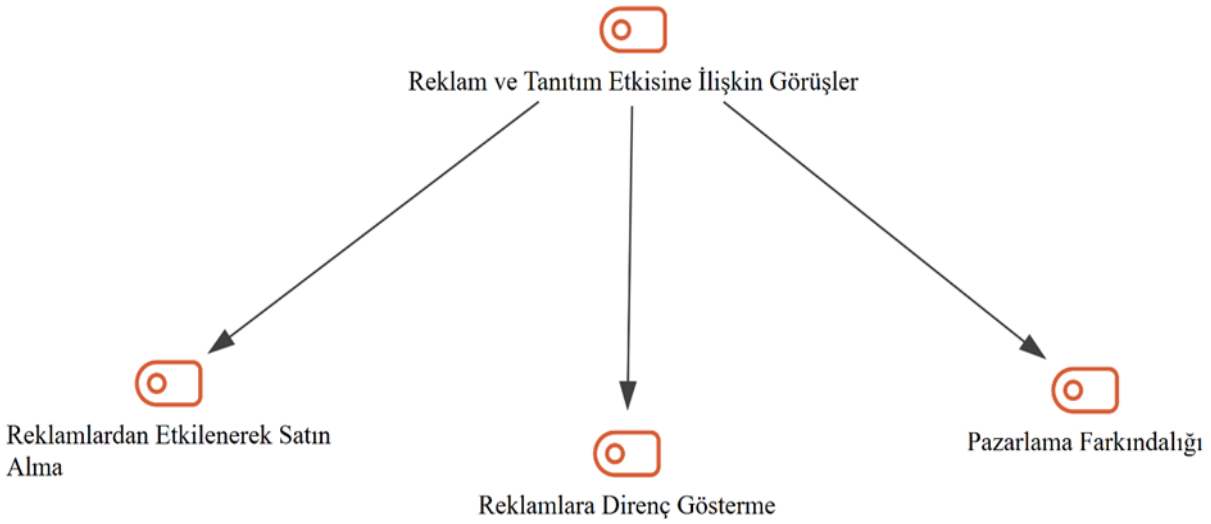

Şekil 5: Reklam ve Tanıtım Etkisine İlişkin Görüşler Hiyerarşik Alt Kodu

Reklamlardan etkilenerek satın alma kategorisi, tüketicilerin reklamların yarattığı algılarla satın alma kararlarını şekillendirdiklerini ve bu etkilerin genellikle bilinçli bir farkındalık olmadan gerçekleştiğini göstermektedir. Pazarlama farkındalığı kategorisi ise bazı katılımcıların reklamların manipülatif etkilerinin farkında olduğunu ve bunlara karşı daha dikkatli davrandıklarını ifade ettikleri görüşleri kapsamaktadır. Reklamlara direnç gösterme kategorisi de reklamlara karşı duyulan farkındalığın ve eleştirinin artan bir şekilde özellikle de istenmeyen veya aşırı tanıtımlar karşısında tüketicilerin direnç göstermesine yol açtığını ortaya koymaktadır. Bu temalar, reklamların tüketici davranışları üzerindeki güçlerini ve bu etkilere karşı nasıl bir bilinç geliştirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Katılımcıların konuya ilişkin ifadeleri şu şekildedir:

- *"Evet etkiler çünkü bazı reklamlar söz konusu ürün hakkında merak uyandırıcı pazarlama faaliyeti yürütüyor"* (K7).

- *"Evet etkiler, bir ürün satın alırken ürünün reklamı istemsiz olarak zihnimde beliriyor ve bu yüzden satın alacağım ürüne etki ediyor"* (K17).

- *"Reklamlar beni genelde etkilemez çünkü aşırı tüketime yol açabilecek pazarlama stratejilerinden kaçınmaya çalışıyorum. Bir ürünün gerçekten sağlıklı, çevre dostu ve gerekli olup olmadığı benim için daha önemli. Reklamlar ne kadar cazip olsa da bilinçli bir şekilde alışveriş yapmayı tercih ederim. Sağlığıma önem verdiğim için ürün içerikleri önemli. Ama genelde de kendim hazırlarım yemeklerimi"* (K20).

- *"Hayır. Çünkü yiyecek ve içeceklerle ilgili reklamların büyük bölümünün yanıltıcı metinlerle ve gerçek üründen uzak görsellerle dolu olduğunu düşünüyorum"* (K26).

- *"Etkiler. Tanıtımlar ürünü almaya bir şekilde sizi teşvik ediyor. Sanki almak zorunda ya da o yiyeceğin tadını bilmiyorsam bakma isteği oluyor"* (K15).

4.3.ÜRÜN TERCİH KRİTERLERİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLER

Bu tema, katılımcılara yöneltilen daha önce aldığınız bir yiyecek veya içeceğin yanında tamamlayıcı bir ürün olduğunu düşünerek yeni bir ürün aldınız mı? Neden? Bir yiyecek içecek ürününü satın alırken görsellik sizin için önemli mi? Açıklayınız. Sorularına verilen yanıtlar doğrultusunda oluşturulmuştur. Araştırmanın diğer teması olan "Ürün Tercih Kriterlerine İlişkin Görüşler" teması 5 farklı kategori altında Şekil 6'da gösterilmektedir. Bunlar; hijyenik ürün olması, etiket/logoya dikkat etmeme, etiket/logoya dikkat etme, paketleme ve tazeliğin önemi, görselliğin önemli olmasıdır.

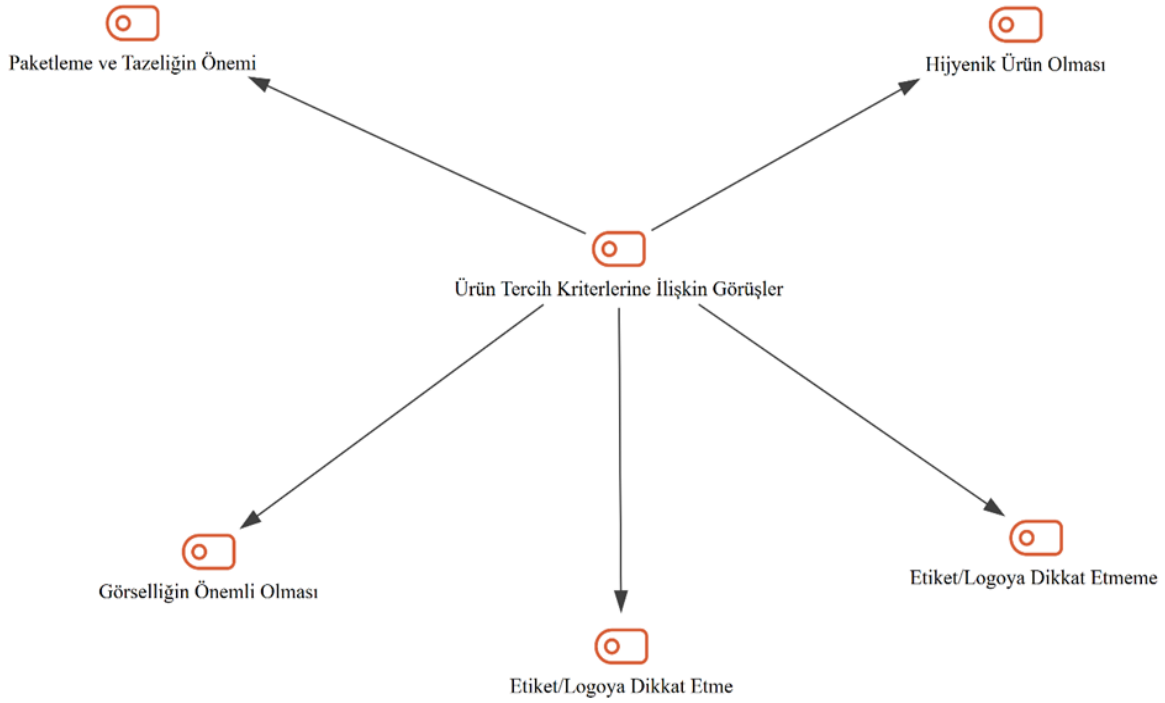

Şekil 6: Ürün Tercih Kriterlerine İlişkin Görüşler Hiyerarşik Alt Kodu

Hijyenik ürün olması kategorisi, katılımcıların ürün seçimlerinde hijyenin önemli bir kriter olduğunu ve bu faktörün sağlık açısından büyük bir öneme sahip olduğunu vurgulamaktadır. Etiket/logoya dikkat etmeme ve etiket/logoya dikkat etme kategorileri, bazı tüketicilerin ürünlerin etiket ve logosuna dikkat etmeyerek yalnızca işlevselliğine odaklandığını, bazılarının ise markanın kimliği ve içeriği hakkında bilgi almak amacıyla etiketleri önemli bir değerlendirme aracı olarak kullandığını göstermektedir. Paketleme ve tazeliğin önemi kategorisi, özellikle yiyecek ve içecek ürünlerinde tüketicilerin tazeliği ve ürünün nasıl paketlendiğini tercih kriterleri arasında saydığını ortaya koymaktadır. Son olarak, görselliğin önemli olması kategorisi, ürünlerin görsel çekiciliği ve estetiğinin satın alma kararlarını etkileyen önemli faktörler arasında yer aldığını göstermektedir. Bu temalar, tüketicilerin seçimlerini ne tür faktörlere dayandırarak şekillendirdiklerini ve ürünleri hangi kriterlere göre değerlendirdiklerini açığa kavuşturmuştur. Konuya ilişkin katılımcı görüşlerine aşağıda yer verilmiştir:

- *Satın aldım, ambalajındaki renk görsel gibi dikkat çekici ürünlerin listemde olmasa bile tadı nasıl olduğunu düşünüp satın alıp denemişliğim var. Merak ettiğim ürünlerse eğer gördüğümde dikkatimi çeker ve o an alma isteği doğar. Genel olarak da alırım* (K17).

- *Evet, görsellik elbette önemlidir. Ürünü satın almaya teşvik eden ilk husus ürünün görselliğidir diyebilirim. Bunun bir sebebi olarak görsel olarak güzel olan bir ürünün kalitesinin de iyi olduğu düşüncesidir. Aynı zamanda yiyeceklerin görselliği ürünün tazeliği ile ilgili de bir izlenim oluşturduğu için yiyecek içecek ürünü satın alırken görselliğe dikkat ederim* (K14).

- *Evet, etiket ve logo önemlidir. Özellikle son kullanma tarihine bakarım. Etiket ve logo renk veya şekil anlamında dikkatimi çekmez. Etiket ve logoya helal gıda, ürün veya Türk malı olmasına dikkat ederim. Özellikle ürünlerde İsrail etiketi, Yunanistan etiketleri ile karşılaşmaktayım. Bu tarz ürünlerden uzak kalmaya çalışıyorum. Daha kaliteli beslenmeye çalışıyorum. Sonuç olarak insan ne yerse odur anlayışına hakimim* (K1).

- Paket etiket önemli değil ambalajlama temiz olması yeterlidir. Sonuçta logoyu yemeyeceğim ürünü yiyeceğim. Bu çerçevede logosu süsü rengi aslında ehemmiyetsizdir (K15).

- Evet, önemlidir. Ürün üzerinde kullanılan logo, slogan, reklam başlığı, renklendirme, parlaklık, ürün içeriğine ilişkin detaylı bilgilere yer verilmesi gibi unsurlar ürün paketlemesinde dikkatimi çekmektedir (K21).

- Evet, her şeyden ziyade zarar görmediği, hijyen, sağlık, güvenlik gibi hususlar açısından önemlidir. Etiket, logo da orijinalliği bakımından dikkat ederim. Yine de logoların da satın alma davranışını etkilemesi muhtemeldir (K3).

- Ederim. Logoların tasarımları ve hatta gıda markalarının TV reklamlarının yaratıcılık düzeyini kendimce ölçmeye çalışırım. Bazı paketlerde daha yerel markalar ve logoları olur ve üzerindeki Arapça yazılar beni o paketi almamaya iter. Paket ve tasarım kendini sattırabilmeli (K10).

- Paketleme önemli. Basit, düz sıradan paketleme ürün maliyetini düşürdüğü için tercih ediliyor ama tüketici bazında bence ürüne basitlik kattığını düşünüyorum. Görseli de zengin olmalıdır. Etiket ve logoya da dikkat ederim. Ürün alırken çok dikkatli bir şekilde ürünü incelerim. Sonuçta hizmet alıyorum ve aldığım hizmetin verdiğim para ile pozitif yönlü olmasına dikkat ederim (K30).

4.3. SATIN ALMA DAVRANIŞLARINA İLİŞKİN GÖRÜŞLER

Bu tema, katılımcılara yöneltilen bir yiyecek ve içecek ürünü satın alırken plansız satın alma gerçekleştirdiniz mi? Neden? Açıklayınız. Daha önce aldığınız bir yiyecek veya içeceğin yanında tamamlayıcı bir ürün olduğunu düşünerek yeni bir ürün aldınız mı? Neden? Sorularına verilen yanıtlar doğrultusunda oluşturulmuştur. Araştırmanın diğer teması olan "Satın Alma Davranışlarına İlişkin Görüşler" teması 9 farklı kategori altında Şekil 7'de incelenmiştir. Bunlar; ihtiyaç dışı satın alma, tamamlayıcı ürün satın alma, merak ederek satın alma, yeni ürün deneme isteği, keyif odaklı tüketim, ihtiyaç olan ürünü alma, kampanya ve indirimlerin cazibesi, talep gören ürünleri alma isteği, sağlık amaçlı satın almadır.

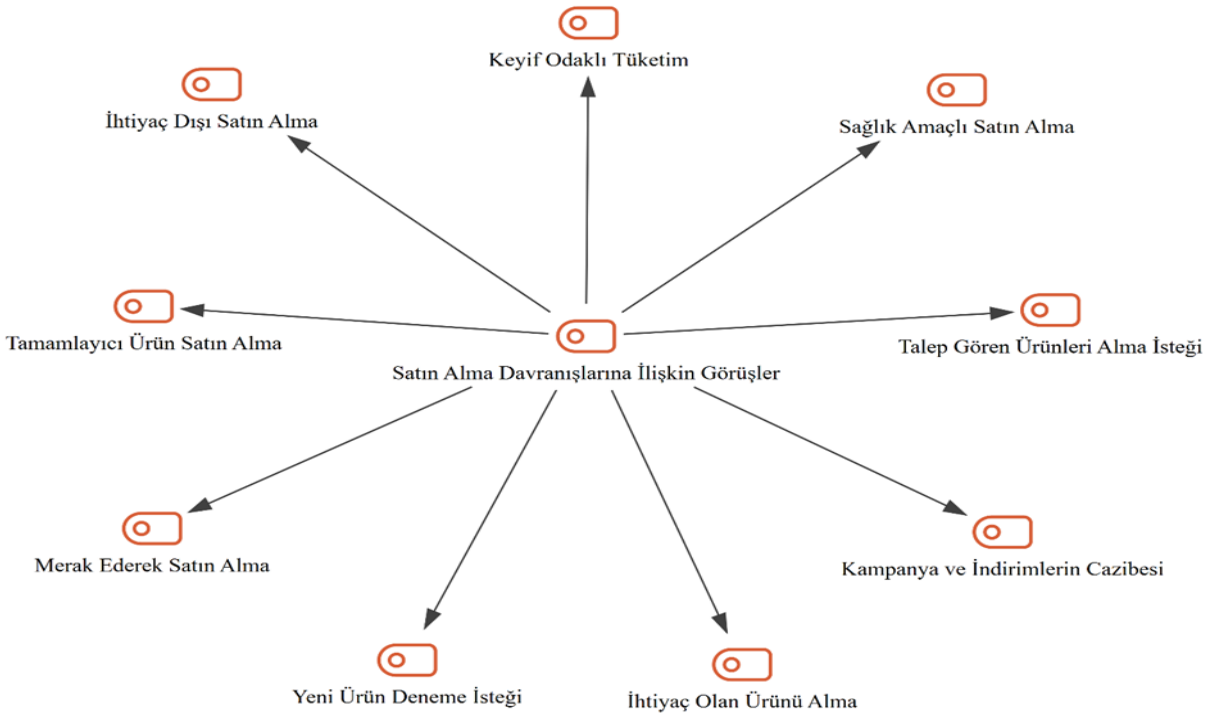

Şekil 7: Satın Alma Davranışlarına İlişkin Görüşler Hiyerarşik Alt Kodu

İhtiyaç dışı satın alma kategorisi, bazı tüketicilerin bilinçli bir şekilde ihtiyaçları dışında ürün satın aldıklarını gösterirken tamamlayıcı ürün satın alma kategorisi, mevcut ürünleri tamamlayıcı nitelikteki ürünlerin tercih edilmesinin sık görülen bir davranış olduğunu vurgulamaktadır. Merak ederek satın alma ve yeni ürün deneme

isteği kategorileri, tüketicilerin yeni ve ilginç ürünleri keşfetme arzularını ve yeniliğe olan eğilimlerini ortaya koymaktadır. Keyif odaklı tüketim kategorisi, satın alma eyleminin yalnızca gereksinimlere dayalı olmayıp zevk alma amacıyla da gerçekleştirildiğini ifade etmektedir. İhtiyaç olan ürünü alma kategorisi, bazı tüketicilerin doğrudan pratik ihtiyaçlarını karşılamayı tercih ettiklerini belirtirken kampanya ve indirimlerin cazibesi kategorisi, fırsatların ve promosyonların satın alma kararlarını önemli ölçüde etkilediğini göstermektedir. Talep gösteren ürünleri alma isteği ve sağlık amaçlı satın alma kategorileri, tüketicilerin toplumsal eğilimlere veya sağlık endişelerine dayalı olarak belirli ürünleri tercih ettiklerini ortaya koymaktadır. Bu temalar, tüketicilerin satın alma kararlarını şekillendiren motivasyonların çeşitliliğini ve derinliğini yansıtmaktadır. Katılımcıların konuyla ilgili ifadeleri şu şekildedir:

- *"Tatlı bir şey istediğim zaman tatlı alırım. Aslında canım sadece tatlı bir şeyler isterse yanında da içecek alırım. Halbuki sadece o an istediğim sadece bir şeyler yemek. Tatlının yanına içecek almamın nedeni bazen ortamdan kaynaklanıyor. Yanımdaki insanlar alınca ben de alıyorum. Bazen de tamamen psikolojik olarak garson içecek olarak ne istersiniz? sorusu sorunca almam gerekiyor gibi de hissediyorum. Kısacası farklı sebeplerden dolayı alıyorum"* (K30).

- *"Evet, spor yaptığımdan kaynaklı marketten tavuk vb. gıdalar aldığımda yanına makarna ya da pilav gibi karbonhidrat ağırlıklı gıdalar alırım"* (K22).

- *"Pek çok defa aldım. O an listeme almayı unutmuş olabilirim, ürün indirime girmiş olabilir, ürünü görünce çağrışımlar yaratmış olabilir, ürün yeni tarif deneme isteği de yaratmış olabilir. Kısacası yeniliğe ve ürün almaya çok açığım"* (K29).

- *"Aldım. Sürekli almaya da devam ediyorum. Özellikle cips, çekirdek gibi abur cubur dediğimiz yiyeceklerin yanında mutlaka soğuk gazlı içecekler alıyorum. Özellikle cips ve kola ikilisi benim favorim. Çünkü ikisini beraber tüketirken aldığım keyif de iki kat artıyor"* (K2).

- *"Marketlerde ürün satışlarında reklam amaçlı almak istediğimiz ürünlerin yanı sıra tamamlayıcı ürünler de satılıyor. İhtiyaç hali ise alıyorum ama diğer türlü çok da tercih etmiyorum. Bana israf etmek gibi geliyor. Örneğin bir yemeğin yanında bir şey beğenirim ama yiyemeyeceğimi düşünerek o an almam"* (K18).

- *"Evet, kesinlikle etkiler. Ama TV reklamları değil özellikle web, sosyal medya hesaplarında kişilerin iletme ve ürünleri ile ilgili yorumları, ağızdan ağıza deneyim aktarımı beni bir ürünü satın almaya sevk eder"* (K4).

- *"Aklımda olmayan bir ürünü genelde satın almamaya çalışırım. Ancak nadiren, organik veya sürdürülebilir üretildiğini gördüğüm bir yiyecek dikkatimi çeker ve o an almaya karar veririm. Bu kararı verirken, o ürünün gerçekten faydalı ve israf edilmeyecek olmasına dikkat ederim"* (K20).

- *"Evet. Özellikle bilgi sahibi olmadığım ürünlerde reklam olarak gördüğün ürün dikkatimi çeker öncelikle kullanıcı yorumlara bakarım ve ürün hakkında olumlu yorumlar var ise ürünü denemek için satın alırım"* (K27).

- *"Kesinlikle etkiler çünkü o ürünü alma aşamasında kararsız kalmışımdır izlediğim reklam veya gördüğüm kampanyalar beni o ürünü almaya itebilir. Tanıtımın alışveriş konusunda kişiyi etkilediğine yüzde yüz katılıyorum"* (K28).

- *"Hayır. Çünkü yiyecek ve içeceklerle ilgili reklamların büyük bölümünün yanıltıcı metinlerle ve gerçek üründen uzak görsellerle dolu olduğunu düşünüyorum"* (K12).

Görsel 1'de çalışmaya ilişkin katılımcıların ifadeleri yer almaktadır. Buna göre katılımcılar Diderot etkisine ilişkin görüşler temasında tüketiciler için olumsuz bir etki olması kodu üzerine yoğunlaşmıştır. Reklam ve tanıtım etkisine ilişkin görüşler temasında katılımcılar reklamlardan etkilenerek satın alma kodu üzerinde daha çok durmuşlardır. Ürün tercih kriterlerine ilişkin görüşler temasında paketleme ve tazeliğin önemi kodu üzerinde yoğunlaşmıştır. Satın alma davranışlarına ilişkin görüşler temasında ise katılımcılar keyif odaklı tüketim ve ihtiyaç olan ürünü alma kodları üzerinde durmuşlardır.

Görsel 1: Kod Matris Tarayıcısı

Görsel 8: Kod Bulutu

Katılımcıların sıklıkla birlikte bahsettikleri kodlar, Şekil 9'da görsel olarak sunulmuştur. Bu görselde, birlikte ifade edilen daha fazla kodun ilişkisini yansıtacak şekilde bağlantı çizgilerinin kalınlıkları artırılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, "ihtiyaç dışı satın alma" koduna atıfta bulunan katılımcılar, aynı zamanda "talep gören ürünleri alma isteği", "kampanya ve indirimlerin cazibesi", "tamamlayıcı ürün satın alma", "keyif odaklı tüketim", "yeni ürün deneme isteği", "paketleme ve tazeliğin önemi", "görselliğin önemli olması" ve "merak ederek satın alma" gibi kodlardan da bahsetmişlerdir. Bu ilişkiler, katılımcıların alışveriş motivasyonlarını ve tüketim kararlarını şekillendiren çeşitli faktörlerin birbirleriyle nasıl etkileşime girdiğini ortaya koymaktadır.

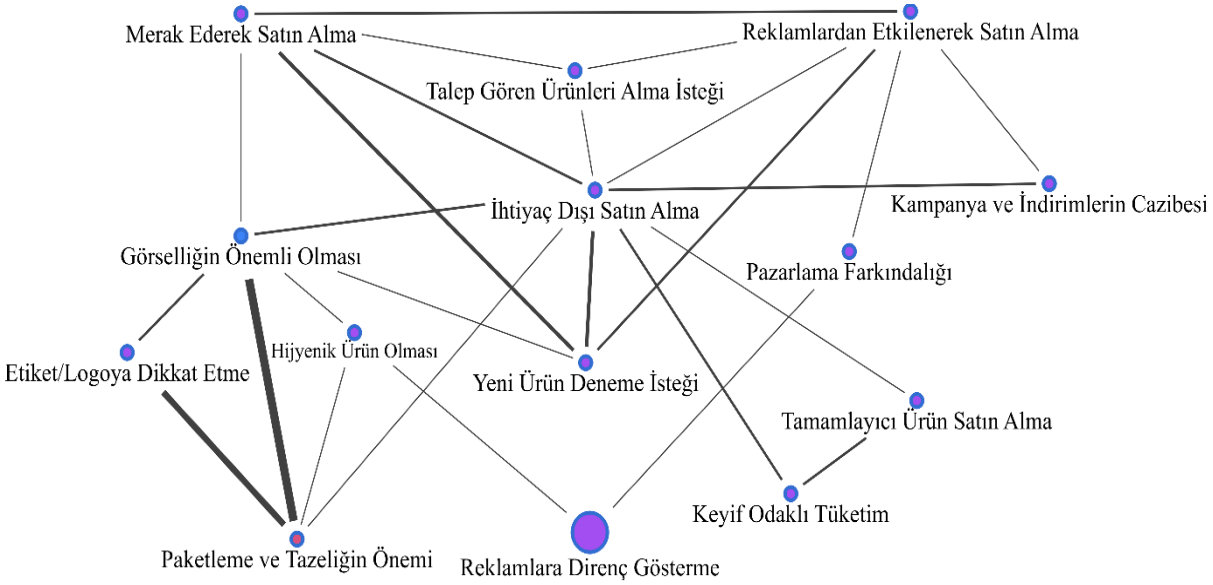

Şekil 9: Kod Haritası

5.SONUÇ VE ÖNERİLER

Ulusal ve uluslararası literatürde Diderot etkisi üzerine yazılmış çalışmalar bulunmaktadır. Diderot etkisi üzerine yapılan çalışmalar, farklı yöntemsel yaklaşımlar ve sonuçlar içermektedir. Konuya ilişkin en erken çalışmalardan biri olan Davis ve Gregory (2003), yeni Diderot bütünlüklerinin oluşturulması ile ayrıksı satın alma davranışı arasındaki ilişkiyi incelemiş ve tüketicilerin arzu ettikleri yaşam tarzlarının bu bütünlüklerle bağlantılı olduğunu ortaya koymuştur. Tokmak (2019), Diderot etkisini Zeigarnik etkisi ile ele alarak sembolik değere sahip ve bütünlükten ayrışan ürünlerin yeni Diderot bütünlüklerinin oluşumunda etkili olabileceğini belirtmiştir. Gürdin (2020) ise Diderot etkisinin tüketicilerin satın alma davranışları üzerinde anlamlı bir etkisinin bulunmadığını saptamış ve bu yönüyle literatürdeki bazı bulgularla çelişen sonuçlara ulaşmıştır. Yılmaztürk (2021), Diderot etkisini pazarlama unsurlarından biri olan satış geliştirme bağlamında değerlendirmiş, bu etkinin tüketiciyi motive edici bir güç olarak yeni bir tüketim döngüsünü tetikleyebileceğini ifade etmiştir. Aynı yıl Çakır (2021) da konuyu kendini gerçekleştirme çerçevesinde ele almış ve bütüncül düşünmenin Diderot etkisi üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığını buna karşın prestij duyarlılığının Diderot etkisi ile kendini geliştirme arasında aracı bir rol oynadığını tespit etmiştir. Çakaröz ve arkadaşları (2022), Diderot etkisini plansız satın alma davranışıyla ilişkilendirmiş ve tüketicilerin ihtiyaç dışı ancak tamamlayıcı nitelikte ürünleri satın alma eğiliminde olduklarını belirterek bu etkinin davranışsal düzeyde etkili olduğunu ortaya koymuştur. Aynı yıl Çıldır ve Fettahlıoğlu (2022), tüketicilerin yeni tüketim kalıpları geliştirdiklerini ve benliklerini bu yeni bütünlükler çerçevesinde yeniden inşa ettiklerini ifade etmiştir. Yapılan bu çalışmada ise Diderot etkisinin yiyecek ve içecek tüketiminde de psikolojik düzeyde etkili olduğu, bireylerin farkında olmadan tamamlayıcı nitelikte farklı ürünlere yöneldiği ve bu yönelimde görsellik, hijyen algısı, reklam unsurları ile etiket ve logo gibi sembolik göstergelerin belirleyici faktörler olarak öne çıktığı sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırma bulguları, Diderot etkisinin bireylerin yiyecek ve içecek tüketimine yönelik davranışları üzerinde belirgin bir psikolojik etkisinin olduğunu göstermektedir. Katılımcıların büyük çoğunluğu bu etkiye dair kavramsal bir bilgiye sahip olmamakla beraber, davranış örüntüleri Diderot etkisinin pratikte işlediğine işaret etmektedir. Özellikle ihtiyaç dışı satın almalar, tamamlayıcı ürünlere yönelim, merak ve keyif odaklı tüketim davranışları bu etkiyle açıklanabilir niteliktedir. Bu durum, Çakaröz ve arkadaşları'nın (2022) çalışmasıyla benzerlik göstermekte, söz konusu araştırmada da tüketicilerin tamamlayıcı ürünlere yönelme eğilimi ve plansız satın alma davranışları Diderot etkisi kapsamında değerlendirilmiştir. Bununla birlikte, Gürdin'in (2020) Diderot etkisinin tüketim davranışları üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığı yönündeki bulguları ile çelişmektedir. Araştırmada memnuniyet düzeyinin, satın alma davranışlarını etkileyen temel bir unsur olduğu saptanmıştır. Katılımcılar memnuniyetsizlik durumunda ya yeni ürünlere yönelmiş ya da mevcut ürünlere alternatifler aramıştır. Bu bulgu, tüketici davranışlarının dinamik doğasını ve deneyim odaklılığını vurgulayan tüketim literatürü ile örtüşmektedir. Ayrıca tüketim deneyimlerinin sosyal çevre ile paylaşılması, sosyal etkileşimlerin tüketim kararları üzerindeki etkisini desteklemektedir. Bu durum, özellikle Davis ve Gregory'nin (2003) çalışmasında vurgulanan, bireylerin arzu ettikleri yaşam tarzlarını çevreleriyle uyumlu hale getirme eğilimiyle paralellik göstermektedir. Reklamların satın alma kararlarındaki etkisi, katılımcıların verdiği yanıtlarda açıkça ortaya çıkmıştır. Bazı katılımcılar reklamlardan etkilenerek ürün tercihinde bulunurken, bazıları bu etkiye direnç göstermiş ve daha bilinçli bir tutum benimsemiştir. Reklamların tüketicilerde merak uyandırarak yeni ürünleri denemeye teşvik etmesi, Tokmak'ın (2019) sembolik değer taşıyan ürünlerin Diderot bütünlüklerini şekillendirmedeki rolüyle de ilişkilendirilebilir. Bu bağlamda reklamlar, bilgilendirme işlevinin ötesinde tüketim kimliğini biçimlendirme görevini de üstlenmektedir. Hijyen, tazelik, görsellik ve paketleme gibi ürün özelliklerinin, özellikle yiyecek ve içecek kategorisinde tüketici tercihleri üzerinde belirleyici olduğu, bu tercihlerin çoğunlukla duyusal ve sembolik unsurlar tarafından şekillendiği görülmektedir. Bu bulgular, Yılmaztürk'ün (2021) pazarlama bağlamında Diderot etkisinin satış geliştirme süreçlerinde bir motivasyon aracı olabileceğine yönelik tespitlerini desteklemektedir. Görsellik ve marka etiketlerine verilen önem, bazı tüketicilerde belirgin biçimde ön plana çıkarken, bazıları için bu unsurlar ikincil konumdadır. Bu farklılık, Çakır'ın (2021) çalışmasında ele aldığı prestij duyarlılığı ve benlik inşası gibi bireysel farklılıkların Diderot etkisi üzerindeki aracılık rolünü doğrular niteliktedir. Sonuç olarak, bu araştırma Diderot etkisinin yiyecek ve içecek tüketimi bağlamında da geçerliliğini ortaya koymakta; bireylerin tüketim davranışlarının ihtiyaç temelli olmanın ötesinde, psikolojik, sosyal ve sembolik faktörler tarafından da şekillendirildiğini göstermektedir. Bu yönüyle çalışma, alanyazındaki bulgularla hem benzerlikler hem de çelişkiler sunarak literatüre özgün katkılar sağlamaktadır. Elde edilen sonuçlar doğrultusunda aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir:

▪ Tüketicilerin Diderot etkisi hakkında ne derece bilgi sahibi olduklarını anlamak için anket veya mülakatlar yapılabilir. Bu çalışma, bilgi eksikliklerinin giderilmesi adına hedef kitlenin ihtiyaçlarını belirlemeyi sağlayacaktır.

▪ Tüketicilere ihtiyaçlarına uygun ve sürdürülebilir seçimler yapmalarını öneren bilinçli tüketim rehberleri sunulabilir.

▪ Tüketici memnuniyetini artırmak için hijyen, tazelik ve kalite gibi unsurlara öncelik verilmelidir. Tatmin edici ürün deneyimleri, gereksiz harcamaları azaltabilir.

▪ Reklam içerikleri, bireylerde "daha fazlasına sahip olmalıyım" düşüncesini tetiklemek yerine, ihtiyaca yönelik tüketimi teşvik edecek şekilde yapılandırılmalıdır.

▪ Ürün ambalajlarında kullanılan görsel unsurlar sadeleştirilmeli ve tüketiciyi yanıltmaya yönelik tasarımlardan kaçınılmalıdır. Bu yaklaşım, ihtiyaç dışı tüketimin önlenmesine katkı sağlayabilir.

▪ Yiyecek ve içecek sektörü, gereksiz satın almaları azaltarak israfı önlemek için tüketicilere geri dönüşüm yöntemleri ve saklama çözümleri sunabilir.

▪ Tüketicilerin ambalaj tasarımı, logolar ve görsellik üzerinden nasıl bir algı geliştirdiği üzerine gözlem temelli çalışmalar yürütülebilir.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarları tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Aaker, D. A. (1996). *Building Strong Brands*. Free Press.

Baudrillard, J. (1998). *The Consumer Society: Myths and Structures.* Sage Publications.

Belk, R. W. (1988), "Possessions and the Extended Self", Journal of Consumer Research, 15, 139-168.

Blackwell, R. D., Miniard, P. W., & Engel, J. F. (2006). *Consumer Behavior* (10th ed.). Cengage Learning.

Bottomore, T., Simmel, G., & Frisby, D. (2004). *The Philosophy of Money*. Routledge.

Bourdieu, P. (2019). Distinction: A social critique of the judgement of taste. In *Social Stratification, Class, Race, and Gender in Sociological Perspective, Second Edition* (pp. 499-525). Routledge.

Cresson, A. (1994). Diderot: Yaşamı- Felsefesi- Eserleri- Kaynakça- Seçmeler (Çev.A.Bezirci). İstanbul: Evrensel Basım Yayın.

Creswell, J. W. (1998). Qualitative inquiry and research design: Choosing among five traditions. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Çakaröz, K. M., Kılıç, S. & Civek, F. (2022). Consumer view on the axis of Diderot Effect and unplanned purchase. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9(2), 1327-1348.

Çakır, B. Ç. (2021). Diderot bütünlük etkisi ile kendini gerçekleştirme arasındaki ilişkinin satın alma niyeti üzerindeki etkisine yönelik bir araştırma. (Yüksek lisans tezi). Başkent Üniversitesi, Ankara

Çarpar, M. C. (2020). Sosyolojide İki Niteliksel Desen: Fenomenolojik ve Etnografik Araştırma. *The journal of social science*, *4*(8), 689-704.

Çıldır, Ç. & Fettahlıoğlu, H. S. (2022). Genişletilmiş benlikte Diderot etkisi: Bağlamsal bir kavram olarak eşik deneyimlerin brikolaj çalışması ile teorik entegrasyonu. Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences, 8(58), 1552-1567.

Diderot, D. (1769), "Regrets for My Old Dressing Gown, or a Warning to Those Who Have More Taste Than Fortune", Oeuvres Complètes, 4, Paris, Garnier Fréres, 1875.

Elliott, R. (1994), "Addictive Consumption: Function and Fragmentation in Postmodernity", Journal of Consumer Policy, 17, 159-179.

Gürdin, B. (2020). Zeigarnik ve Diderot etkilerinin yeni ürün alımında tüketiciler üzerindeki etkisi. Journal of Institude of Social Sciences, 11(1), 151-173.

Hoch, S. J., & Loewenstein, G. (1991). "Time-inconsistent preferences and consumer self-control." *Journal of Consumer Research*.

Hultén, B. (2011). *Sensory Marketing: The Multi-Sensory Brand-Experience Concept.* European Business Review, 23(3), 256-273.

Jacoby, J., Johar, G. V., & Morrin, M. (1998). Consumer behavior: A quadrennium. Annual review of psychology, 49(1), 319-344.

Kahn, B. E., & Wansink, B. (2004). The influence of assortment structure on perceived variety and consumption quantities. *Journal of consumer research*, *30*(4), 519-533.

Kahn, M. F., & Mayer, O. (1991). Syndrome de Sharp et connectivites mixtes. In Kahn M. F., Peltier A. P., Mayer O. (Eds.), *Les maladies systémiques* (pp. 545-556). Flammarion.

Kleine, S. S., Kleine, R. E. & C. T. Allen (1995), "How is a Possession 'Me' or 'Not Me'?: Characterizing Types and an Antecedent of Material Possession Attachment", Journal of Consumer Research, 22, 327-343.

Kotler, P., & Keller, K. L. (2016). *A framework for marketing management*. Prentice Hall.

Krishna, A. (2012). *An Integrative Review of Sensory Marketing: Engaging the Senses to Affect Perception, Judgment and Behavior.* Journal of Consumer Psychology, 22(3), 332-351.

Levy, D. S., & Lee, C. K. C. (2004). The influence of family members on housing purchase decisions. *Journal of Property Investment and Finance, 22*(4), 320–338.

Lorenzen, J. A. (2007). Diderot effect. The Blackwell Encyclopedia of Sociology.

McAlexander, J. H., Schouten, J. W., & Roberts, S. D. (1992). Consumer behavior in coping strategies for divorce. ACR North American Advances.

McCracken, G. (1986). Culture and consumption: A theoretical account of the structure and movement of the cultural meaning of consumer goods. *Journal of consumer research*, *13*(1), 71-84.

Mccracken, G. (1988). Culture And Consumption: New Approaches To The Symbolic Character Of Consumer Goods And Activities. Bloomington: Indiana University Press.

Monroe, K. B. (2003). *Pricing: Making profitable decisions*. McGraw-Hill.

Mothersbaugh, D. L., & Hawkins, D. I. (2016). *Consumer behavior: Building marketing strategy*. McGraw-Hill.

Odabaşı, Y., (1996). Tüketici Davranışı ve Pazarlama Stratejisi. Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir

Pulkkinen, L., & Caspi, A. (Eds.). (2002). *Paths to successful development: Personality in the life course*. Cambridge University Press.

Sartre, J. P. (1998), Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology. London: Routledge.

Schiffman, L. G., & Kanuk, L. L. (2007). *Consumer behavior* (9th ed.). Prentice Hall.

Schindler, R. M., & Holbrook, M. B. (2003). "Consumption Experience: The 'Value' of the Consumption Experience." *Journal of Consumer Research*, 30(3), 394-406.

Schor, J. B. (1999). The Overspent American: Why We Want What We Don't Need. New York: Basic Books.

Scott K. (2016). The Philosopher's Room: Diderot's *Regrets on Parting with My Old Dressing Gown*, *Oxford Art Journal*, Volume 39, Issue 2, Pages 185–216.

Slater, D. (1997), Consumer Culture and Modernity. Cambridge: Polity Press.

Solomon, M., Bamossi, G., Askegaard, S. & Hogg M. K. (2006). Consumer Behaviour: A European Perspective. 3 rd Edition, New Jersey, USA: Prentice-Hall, Inc.

Tokmak, G. (2019). Tüketimde diderot etkisi ve zeigarnik etkisine kavramsal bir bakış. *TUJOM*, *4*(1), 42-61.

Veblen, T. (1899), Theory of the Leisure Class: An Economic Study in the Evolution of Institutions. New York: Macmillan.

Witkowski, T. H. (1989). Culture and Consumption: New Approaches to the Symbolic Character of Consumer Goods and Activities. In: JSTOR.

Yağar, F., & Dökme, S. (2018). Niteliksel araştirmalarin planlanmasi: Araştirma sorulari, örneklem seçimi, geçerlik ve güvenirlik. *Gazi Sağlık Bilimleri Dergisi*, *3*(3), 1-9.

Yılmaztürk, Y. (2021). Materyalist Değerler ile Hedonik ve Faydacı Alışveriş Arasındaki İlişkinin Yaşam Doyumuna Etkisi. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 21(2), 715-736.

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 03.12.2024 **√Accepted/Kabul:** 08.05.2025
DOI:10.30794/pausbed.1595857
Research Article/Araştırma Makalesi

Gür, D., Demir, D., & Çelik, T. (2025). "Ankara Nallıhan Iuliopolis 1 no'lu Bizans Kilisesi: Arkeolojik ve Tarihsel İnceleme", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 70, 105-123.

ANKARA NALLIHAN IULİOPOLİS 1 NO'LU BİZANS KİLİSESİ: ARKEOLOJİK VE TARİHSEL İNCELEME

Durmuş GÜR*, Deniz DEMİR, Tolga ÇELİK**

Öz

Luliopolis günümüzde, Aladağ Çayı'nın (Skopas Nehri) geçtiği Sarılar Köyü civarında yer almaktadır. Kent, 1950'lerde Sarıyar Barajı'nın inşa edilmesiyle sular altında kalmıştır. Kente ait kalıntıların birçoğu Sarıyar Barajı'nın kuzeydoğusundaki yamaçta görülmektedir. 1991 yılından itibaren kurtarma kazılarıyla büyük bölümü açığa çıkartılan Iuliopolis Nekropolü, baraj göletinin kuzeydoğusundaki kalker kayalıklar üzerinde yer almaktadır. 1991 yılındaki ilk arkeolojik çalışmalar, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin denetiminde kentin nekropolünde kurtarma kazıları adıyla başlatılmıştır. 1991'den 2009 yılına kadar ara verilen nekropol kazıları, hayalperest define avcılarının yaptığı kaçak kazılarla zarar görmüştür. Uzun bir aradan sonra Iuliopolis yapılarını açığa çıkartmak, tahribatları önlemek ve kentin kalıntılarını korumak amacıyla 2009 yılında yeniden arkeolojik incelemeler başlatılmış olup bu çalışmalar, günümüzde devam ettirilmektedir. Bu makale, Ankara'nın Nallıhan ilçesinde bulunan Iuliopolis antik kentindeki 1 Numaralı Bizans Kilisesi'nin 2012-2015 yılları arasındaki kazı çalışmalarını ve elde edilen bulguları detaylı olarak incelemektedir. İlk evrede 3.-4. yüzyıllarda kayaya oyulmuş bir şapel olarak inşa edilen yapı, 5.-6. yüzyıllarda üç nefli bir bazilikaya dönüştürülmüştür. Kilise, 11. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Kazılarda elde edilen mimari bulgular, seramik parçaları, tuğla ve kiremit kalıntıları, kilisenin dönemin diğer Bizans yapılarıyla benzer özellikler taşıdığını göstermektedir. Ayrıca, Aziz Theodore'nin yaşamına dair hikâyeler, kilisenin bu azize ithaf edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Makale, Iuliopolis'in Bizans dönemindeki dini ve toplumsal yaşamına ışık tutmayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: *Ankara, Bizans, Luliopolis, Kilise, Nallıhan.*

THE BYZANTINE CHURCH NO. 1 IN IULIOPOLIS, NALLIHAN, ANKARA: AN ARCHAEOLOGICAL AND HISTORICAL STUDY

Abstract

Luliopolis is situated near Sarılar Village, where the Aladağ Stream (Skopas River) flows. The city was submerged in the 1950s with the construction of the Sarıyar Dam. Many of the city's remains are visible on the slope northeast of the Sarıyar Dam. The Iuliopolis Necropolis, largely uncovered by rescue excavations since 1991, is located on the limestone cliffs northeast of the dam reservoir. The initial archaeological work in 1991 began as rescue excavations in the city's necropolis under the supervision of the Ankara Museum of Anatolian Civilizations. The necropolis excavations, which were interrupted from 1991 to 2009, were damaged by illegal excavations carried out by treasure hunters. After a long hiatus, archaeological investigations were restarted in 2009 to uncover the structures of Iuliopolis, prevent destruction, and protect the city's remains, and these studies continue today. This article details the excavation works and findings of Byzantine Church Number 1 in the ancient city of Iuliopolis, located in the Nallıhan district of Ankara, between 2012 and 2015. Initially built as a rock-cut chapel in the 3rd-4th centuries, the structure was transformed into a three-nave basilica in the 5th-6th centuries. The church was used until the 11th century. Architectural findings, ceramic fragments, and brick

*Dr. Öğr. Üyesi Durmuş GÜR, Karabük Üniversitesi, Safranbolu ŞYD. MYO., El Sanatları Bölümü, KARABÜK.
e-posta: durmusgur@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0002-9945-8825)
**Öğr. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Bölümü, ANKARA.
e-posta:deniz.demir@hbv.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-2359-3932)
*** Uzm. Ark. M. A., Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi, ANKARA.
e-posta: arktolgacelik@gmail.com, (https://orcid.org/0009-0009-7769-2045)

and tile remnants obtained from the excavations indicate that the church shares similar characteristics with other Byzantine structures of the period. Additionally, stories about the life of Saint Theodore suggest that the church may have been dedicated to this saint. The article aims to shed light on the religious and social life of Iuliopolis during the Byzantine period.

Keywords: *Ankara, Byzantine, Iuliopolis, Church, Nallıhan.*

1.GİRİŞ

Ankara'nın 122 km kuzeybatısında Nallıhan ilçesinin, Çayırhan Beldesi Gülşehri mevkiindeki Iuliopolis antik kentinde (Güney, 2018: 101). 2009 yılı çalışmalarında sahada 4.-5. yüzyıllara tarihlendirilen I. evrede Kayaya Oyma Şapel, 5.-6. yüzyıllarda ise II. Evre'de kayaya oyma yapının üzerine inşa edilen üç nefli Bizans kilisesi tespit edilmiştir. Iuliopolis'e ait yapı kalıntıları (Roma ve Bizans dönemine tarihlendirilen mezarlar, surlar, mimari plastik eserler ve küçük buluntular), Aladağ Çayı'nın (Skopas Nehri) geçtiği Sarılar Köyü civarında yer almaktadır. Kent, 1950'lerde Sarıyar Barajı'nın inşa edilmesiyle sular altında kalmıştır. Günümüzde kente ait kalıntıların bazı bölümlerini, Sarıyar Barajı'nın kuzeydoğusundaki yamaçta görmek mümkündür (Resim 1).

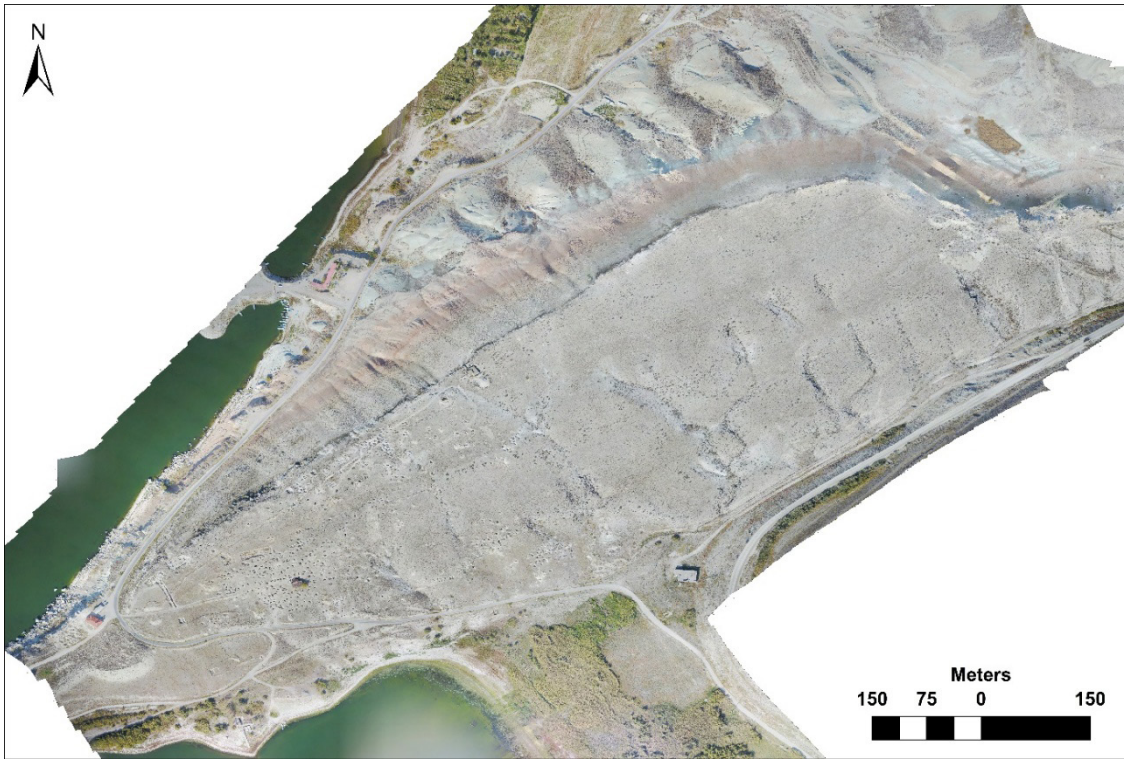

Resim 1. Iuliopolis Kenti, Kilise ve Nekropol Alanı (Ali Metin Büyükkara ve Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi Arşivi, 2024)

Iuliopolis Nekropolü, baraj göletinin kuzeydoğusundaki, kalker kayalıklar üzerine inşa edilmiştir (Arslan vd., 2011: 271). 1991 yılında Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin denetiminde kentin nekropolünde kurtarma kazısı gerçekleştirilmiştir. 1991 yılı incelemeleri sonrasında 2009 yılına kadar herhangi bir çalışmanın gerçekleştirilmediği nekropol alanı, hayalperest define avcılarının yaptığı kaçak kazılarla tahrip olmuştur. Tahribatları önlemek, kent yapılarını açığa çıkartmak ve arkeolojik çalışmaları tamamlanan yapıları korumak amacıyla 2009 yılında bu alanda yeniden incelemeler başlatılmıştır (Arslan vd., 2011: 271-304). Günümüzde de devam eden arkeolojik çalışmalar, Roma-Bizans dönemi nekropolünün Aladağ Çayı ile ikiye bölündüğünü, nekropolün büyük bölümünün sular altında kaldığını göstermiştir.

2012 yılındaki incelemelerde göletin güneydoğusunda, kareye yakın dikdörtgen planlı, kayaya oyma yapı tespit edilmiştir. Devam eden çalışmaların ardından 2013 yılında kayaya oyma yapıyla bağlantılı olduğu belirlenen kiliseye ait duvar kalıntıları, çalışmalar sonucunda ortaya çıkartılmıştır. 2012-2015 yılları arasında kilisede arkeolojik çalışmalar gerçekleştirilmiş, araştırmalar sonucunda yapının Erken Bizans dönemi kilisesi olduğu tespit edilmiştir. Küçük buluntular ve analojik verilerle desteklenerek yapının tarihlendirilmesi yapılmıştır. Çalışma

kapsamında kilisenin mimari açıdan arkeolojik ve analojik incelemeleri yapılmış, rölövesi hazırlanarak fotoğrafları çekilmiş ve tasvirlerine yer verilmiştir.

Makalenin ana konusu, Iuliopolis'teki 1 Numaralı Bizans Kilisesi'nin kazı çalışmaları ve bu çalışmalar sonucunda elde edilen verilerin analizidir. Makale, kayaya oyma şapel ve üç nefli kilisenin dönemlerini, mimari detaylarını, buluntularını ve tarihsel bağlamını ele almaktadır. Ayrıca, Aziz Theodore'nin yaşamına dair hikayeler ve kentin çevresindeki yerleşimlerle olan ilişkisi de makalenin konuları arasındadır. Bu makale, Iuliopolis'teki 1 numaralı Bizans kilisesi hakkında yapılan güncel ve kapsamlı bir çalışmayı sunmayı hedeflemektedir. Kazı çalışmalarından elde edilen yeni veriler ve buluntular, kilisenin tarihsel ve mimari önemini daha iyi anlamamızı sağlamaktadır. Makale, kilisenin Aziz Theodore ile olan ilişkisini ve Iuliopolis'in Bizans dönemindeki rolünü derinlemesine inceleyerek, bölge tarihine önemli katkılar sunmaktadır. Ayrıca, kilisenin diğer Bizans yapılarıyla olan benzerliklerini ve farklılıklarını karşılaştırarak, dönemin mimari ve kültürel özelliklerini ortaya koymaktadır.

Makalede, arkeolojik kazı verileri, mimari analiz, tarihi kaynaklar ve karşılaştırmalı yöntemler kullanılmıştır. Kazı çalışmalarından elde edilen buluntular ve mimari detaylar, titizlikle incelenmiş ve belgelenmiştir. Kilisenin tarihsel bağlamını anlamak için Bizans dönemi kaynakları ve Aziz Theodore'nin yaşamına dair hikâyeler analiz edilmiştir. Ayrıca, kilisenin diğer Bizans yapılarıyla olan benzerliklerini ve farklılıklarını belirlemek için karşılaştırmalı bir yöntem izlenmiştir. Makalede, elde edilen veriler, bilimsel bir yaklaşımla sunulmuş ve mimari ve küçük buluntular bir bütün olarak yorumlanmıştır.

Resim 2. Iuliopolis, 1. No.'lu Bizans Kilisesi, Doğudan Genel Görünümü (Gür, Demir ve Çelik Arşivi, 2024)

2.IULİOPOLİS KENT TARİHÇESİ

Roma döneminde Sakarya Nehri (Sangarios), Galatia ve Bithynia arasındaki doğal sınır olarak kabul edilmektedir (Güney, 2018: 102). Nallıhan ilçesinde bulunan Iuliopolis, Roma döneminde Bithynia ile Galatia arasında, Bithynia'nın doğusunda bulunmaktadır. Bu dönemde Laganeia ise sınırın doğusunda, Galatia topraklarında kalmaktadır (Ruge, 1960: 214).

Phrygialılardan itibaren yerleşim yeri olarak kullanıldığı belirlenen Iuliopolis'in, Phrygia kralı Gordios'tan dolayı *Gordiou kome* (Gordios'un Köyü) olarak adlandırıldığı belirtilmektedir (Şener, 2016: 39). Hellenistik dönemde küçük bir yerleşim yeri ya da kasaba olduğu belirtilen kent, Roma döneminde büyük bir kent olarak karşımıza çıkmaktadır (Sağır, v.d., 2015: 151; French, 1981: 38). Yerleşim alanı MÖ 2. yüzyılda, Bithynia topraklarına dahildir. Bu dönemde kent, Bithynia'nın doğu sınır yerleşimi olarak ifade edilmektedir (Onur, 2014: 67). MÖ 27'de İmparator Augustus'la iyi ilişkiler içerisinde bulunan Kleon'un, yerleşimin adını Julius Caesar ya da Juliuslar'a ithafen Iuliopolis (Julius'un Şehri) olarak değiştirdiği belirtilmektedir (Sağır, v.d., 2013: 151). İmparator Augustus (MÖ 27-MS 19) ve Traianus (MS 98-117) döneminde yoğun nüfusa sahip olduğu belirtilen kentin aynı zamanda önemli bir konumda yer aldığı ifade edilmektedir (French, 1981: 38-39). Kent 3. yüzyıl sonu-4. yüzyıl başlarında, Laganeia/Lagania ile birlikte Galatia topraklarına dahil olmuştur (Belke ve Restle, 1984: 197; Onur,

2014: 67). Plinius'un (61-112) mektuplarında kentin trafik yoğunluğundan bahsedilmektedir (Şener, 2016: 39). Ankara ve çevresindeki yerleşim alanları, Roma dönemi ve sonrasında stratejik-jeopolitik konumları nedeniyle öne çıkmıştır (Erzen, 1946: 32). 3.-4. yüzyıldaki resmî seyahat güzergâhları ile Hıristiyanlara ait ulaşım ağında gösterilen Iuliopolis ile Laganeia, bu süreçte gelişimini tamamlamış ve ekonomik açıdan zengin kentler arasında yerini almıştır (Onur, 2014: 68). Epigrafik çalışmalarda, Iuliopolis çevresinde 3.-4. yüzyıla tarihlendirilen çok sayıda yazıt tespit edilmiş olup yazıtlar üzerinde incelemelere günümüzde devam edilmektedir (Mitchell, 1982: 158-165; French, 2013: 144-146; Onur, 2014: 77-78; Doğan ve Avcu, 2018: 416; Güney, 2028: 101-117). Literatür araştırmaları ve arkeolojik çalışmalar, Roma ve Bizans dönemlerinde Iuliopolis'in önemli bir ticari-dini ulaşım güzergâhında bulunduğunu göstermiştir (Galanti, 1951: 33-34) (Harita 1).

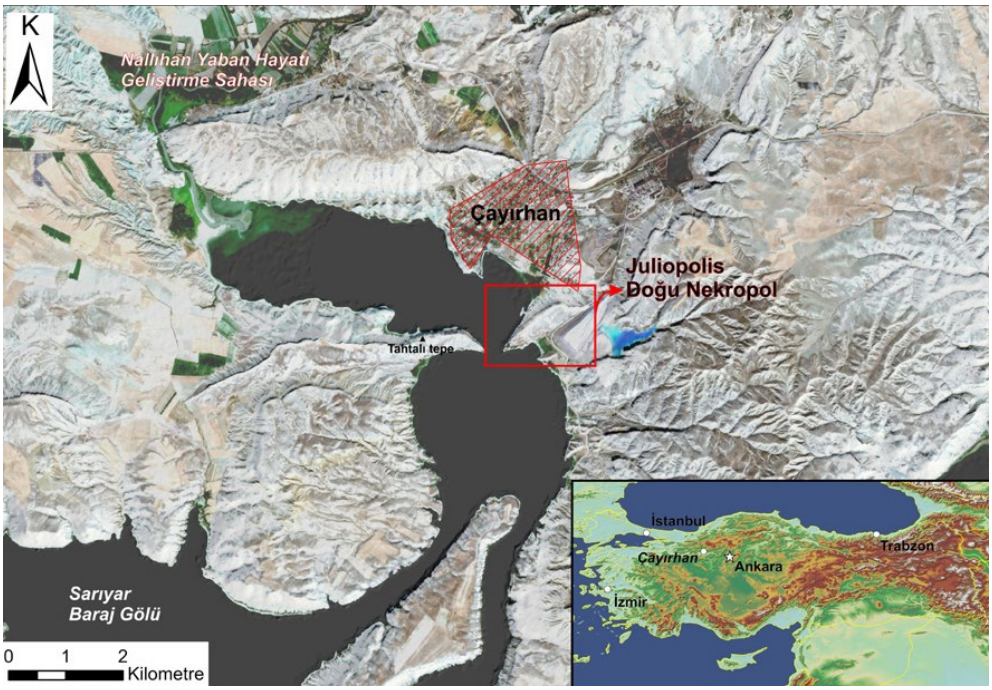

Harita 1. Iuliopolis Nekropolü ve 1. No.'lu Bizans Kilisesi'nin Konumu (Ulusoy, Şen ve Diker, 2024: 78, Şekil 1)

Tarihi kaynaklar, Erken Bizans döneminde, Iuliopolis'i Galatia I'deki Piskoposluk kentleri arasında göstermektedir. 4. yüzyıla ait kilise kayıtlarında Galatia I'e kayıtlı olarak gösterilen Iuliopolis, askeri düzenlemelerle birlikte çeşitli askeri kent sınırlarına dahil olmuştur (Onur, 2014: 69; Doğan ve Avcu, 2018: 429, fig. 6).

7. yüzyıldan 9. yüzyıla kadar, Bizans'ın askeri ve siyasi yapısında değişim yaşanmıştır. Bu dönemde güçlenen İslami yapılaşma, Emevi hanedanı ile Araplar'ın Anadolu'ya akınlarını güçlendirmiştir (Apak, 2009: 118). Araplar, 7. yüzyıl ile birlikte İstanbul'u ele geçirmek ve Bizans topraklarına hâkim olmak amacıyla Küçük Asya'ya akınlar düzenlemiştir (Uçar, 1986: 71-72). Bizans imparatoru baskılar ile ayaklanmaları durdurmak ve toprak kaybını önlemek amacıyla yönetim sisteminde değişikliğe gitmiş, bunun sonucunda yeni askeri bölgeler ile *themalar* oluşturulmuştur. Themaların ortaya çıkmasıyla taşra sınırları içinde kurulan başlıca kent merkezleri askeri nitelik kazanmıştır. Bu kentler askeri bağlamda işgal edilmeye devam etmiştir. Bu durum kapsamında kentler ağır bir şekilde tahkim edilmiş, Iuliopolis de Ankara ve İznik merkezli diğer kentler gibi sağlam duvarlarla çevrili alanda kentsel dinamiklerini sürdürmeye devam etmiştir (Kaya, 2020: 259). Bunun üzerine Iuliopolis, 7. yüzyıldan itibaren Opsikion themasına, 8. yüzyıldan itibaren de Boukellarion themasına dahil olmuştur (Onur, 2014: 69).

Iuliopolis, 325'te İznik Konsili'nde Piskopos Philadelphus, 451'deki Kadıköy Konsili'nde ise Piskoposu Meliphthongus tarafından temsil edilmiştir (Onur, 2014: 69). Kentin nekropolünde gerçekleştirilen incelemelerde MS 1.-4. yüzyıl arasına tarihlendirilen çok sayıda mezar ve küçük buluntu ele geçirilmiştir. Buluntular bu tarihlerde Iuliopolis'in ekonomik açıdan güçlü ve önemli bir kent olduğunu gösterir (Arslan, v.d., 2011: 288; Arslan, v.d., 2012: 171). Strabon (2000: 77-78), Yaşlı Plinius, Genç Plinius'un yazıları ve Bizans dönemi kilise kayıtlarında kentin

adına ulaşmak mümkündür[1]. Surlar ve kuleleri kapsayan alanlardaki kazı çalışmalarında tespit edilen Geç Roma ve Erken Bizans dönemi seramikleri, savunma duvarları ile kulenin, Roma ve Bizans döneminde kullanıldığını göstermiştir (Sağır, v.d., 2013: 159). 395 yılında Roma'nın ikiye bölünmesiyle Iuliopolis, Doğu Roma topraklarında kalmıştır. Erken Bizans dönemine tarihlendirilen, kayaya oyma şapel ve üç nefli kilise, mezar yapıları ve küçük buluntular, Iuliopolis'in 4.-9. yüzyıl arasında siyasi, dini ve ekonomik süreci hakkında önemli bilgiler sunmaktadır[2]. Kentin nekropolünde Hellenistik, Roma ve Erken Bizans dönemlerine tarihlendirilen çok sayıda mezar yapısı bulunmaktadır. Bu mezar yapıları arasında Erken Bizans dönemine tarihlendirilenler, kentin bu süreçteki tarihi, dini, ekonomik ve sosyo-kültürel süreci hakkında zengin bilgiler sunar (Gür, Demir ve Çelik, 2024: 231-248; Gür, Demir ve Çelik, 2025: 49-74). Nekropolde yer alan ve bu döneme ışık tutan M.392 numaralı mezar yapısının, kuzeydeki *arcosolium* nişinde, 6.-7. yüzyıllara tarihlendirilen yazıt ve mezarın resim programı, Iuliopolis'te Erken Bizans dönemine ait özgün mimari yapılardan sadece biridir (Resim 3).

Resim 3. Iuliopolis, Mezar 392, Kuzeydeki Arcosolium (Gür, Demir ve Çelik Arşivi, 2012)

Iuliopolis kenti Bizans döneminde İstanbul, İznik ve Ankara arasındaki ulaşım ağı güzergâhında bulunmaktadır (Ramsay, 1960: 214). Bu ulaşım ağı aynı zamanda önce Ankara'ya sonrasında ise Kudüs'e uzanan Hacı Yolu'dur (Sağır, v.d., 2013: 151). Ulaşım ağında yer alan Iuliopolis'teki epigrafik metinler, kentin 4.-9. yüzyıl arasında etkin bir ulaşım ağında bulunduğunu göstermektedir (Ramsay, 1960: 214; French, 1981: 38-39; Arslan, v.d. 2011: 273; French, 2013: 144-146). Erken Bizans döneminde, Galatia Prima'nın kentleri arasında gösterilen Iuliopolis'in adı ve piskoposları, 451 Kadıköy, 531 Hierokles I, III, VII, VIII, IX, X ve XIII'üncü konsil listelerinde görülmektedir (Ramsay, 1960: 267). Iuliopolis; Notitiae Episcopatuum ve Hierocles listelerinde Galatia I'in piskoposluk kentleri arasında gösterilmektedir. Iuliopolis'in adı Bizans İmparatorluğu'nun idari bölümlerinin sunulduğu Synekdemos'ta (erken 6. yüzyıl) geçmektedir. 536'da İstanbul'da düzenlenen yerel synoda, Iuliopolis Piskoposu Pantoleon katılarak kenti temsil etmiştir (Onur, 2014: 70).

613'te İmparator Herakleios (610-641) döneminde öldüğü ifade edilen Sykeonlu Aziz Theodore'nin yaşamıyla ilgili hikâyelerde Iuliopolis'in adı geçmektedir[3]. Bir hikâyede Aziz Theodore'nin, Sykeon'dan 15 mil (?) uzaktaki Iuliopolis'te, Aziz Heuretus onuruna düzenlenen bir ayine katıldığı belirtilir. Bir diğer hikâyede ise Theodorus adlı Iuliopolis kilise saymanının, kilise vergilerini toplayan ve büyük miktarda parayla kaçan oğlunu bulmak için Aziz Theodore'yi ziyaret ettiği anlatılır. Anastasioupolis (Lagania) piskoposu iken kilisenin parasının çoğunu fakirlere dağıtarak boşa harcadığı söylentileri üzerine, istifa ettikten sonra görevinden ayrıldığı anlatılmaktadır. Ankara'da verdiği istifa talebi, İmparator'un talimatıyla Patrik Kyriakus'a gönderilmiştir. Görevinden uzaklaşan Aziz Theodore, Iuliopolis civarına yerleşmiştir. Phokas'ın (602-610) imparatorluğunun başlarında, imparatorun yeğeni Domnitziolus, orduyu ele geçirmiş ve Sasaniler'e karşı güvenlik önlemi almıştır. Yolculuğu sırasında Iuliopolis'e gelerek Lazika halkının Kapadokya'ya saldırdığını ve Patrici Sergius'un kendisine bir komplo kurduğunu öğrenmiş

[1] Yaşlı Plinius ve Genç Plinius hakkında birçok özgün çeviri bulunmaktadır. Yaşlı Plinius (Rackham, 1942: 329, 333) ve Genç Plinius (Melmoth, 1915: 379, 381) için ayrıca bakınız.

[2] Iuliopolis'te Erken Bizans d**önemi**ne ait yazıtlı eserler ve diğer veriler için bakınız; (Cinemre, 2014: 422, Resim 6, 410; Gür, Demir ve Çelik, 2024: 231-248; Gür, Demir ve Çelik, 2025: 49-74).

[3] Sykeonlu Theodore için bakınız; (Festugière, 1970; Mattei, 2013; Kaya, 2020: 47).

bunun üzerine Aziz Theodore'yi ziyaret ederek O'ndan tavsiye almıştır[4] (Ramsay, 1890, 244-246; Dawes ve Baynes, 1948: 34, 79, 103, 120; Onur, 2014: 70). Bu hikâyelerde Theodore'nin, Iuliopolis için önemli olduğu, dönemin imparatorları tarafından sayıldığı ve değer verildiği belirtilmekle birlikte büyük mucizelerinden birini de Germina'da gerçekleştirdiği ifade edilmektedir (Niewöhner, 2011: 47).

Sykeonlu Theodore'nin metinlerinden (7. yüzyıl) anlaşıldığı kadarıyla Iuliopolis toprakları, doğuda bulunan İkizafer (Akreina) ve Beyköy'e (Phyle) doğru genişlemiştir. Iuliopolis'e yakın bu iki yerleşimdeki yüzey araştırmaları, Sykeonlu Theodore'nin metinleri ile verilerin örtüştüğünü kanıtlamıştır (Mitchell, 1974: 27-39, Güney, 2018: 102). Kente 9. yüzyıldan itibaren I. Basil'e (MS 867-886) ithafen, Basilion-Basilium-Basileion adı verilmiştir. Basilion-Basilium-Basileion adının I. Basil ya da I. Basil'in oğlu Leo (886-912) döneminde kente verildiği ifade edilmektedir (Ramsay, 1960: 269). Bu ad, 869-870'te yapılan IV. İstanbul Konsili'nde, resmi olarak ilk defa kullanılmıştır (Onur, 2014: 70). Basilium-Basileion adı 9. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar kullanılmış, daha sonraki dönemlerde bir daha zikredilmemiştir (Arslan, v.d., 2011: 273).

Bizans döneminde Ankara-İstanbul arasındaki yol üzerinde yer alan kent, stratejik açıdan büyük öneme sahiptir. Doğu kilise kayıtlarının birinde, *Gordio Köyü*'ndeki bir kiliseden bahsedilmektedir. Bassieon Kilisesi olarak adlandırdıkları bu yapının Ankara Metropolitliği'ne bağlı olduğu düşünülmektedir (Ramsay, 1960: 269).

İmparator Alexius Komnenus (1086 tarihli eserinde), Basilaion kilisesinin Ankara Piskoposluğu'na bağlı olduğundan bahsetmektedir. Kentin adı Geç Bizans döneminde Basilaion ya da Basileon şeklinde geçmektedir (Ramsay, 1890: 244). Tespit edilen veriler, Iuliopolis'in 11. yüzyılda terk edildiğini göstermektedir (Sağır, v.d., 2015: 159). Bu durum Anadolu'da etkili olan Türk akınlarını akla getirmektedir. Arkeolojik çalışmalar esnasında kırmızı hamurlu, dışı yeşil, içi firuze sırlı Selçuklu dönemi seramik parçalarının tespit edilmesi, kentin 12.-13. yüzyıllarda Türk hakimiyetine girerek, Bizans hakimiyetinin son bulmasıyla kilisenin kullanılmadığını düşündürmektedir (Resim 4).

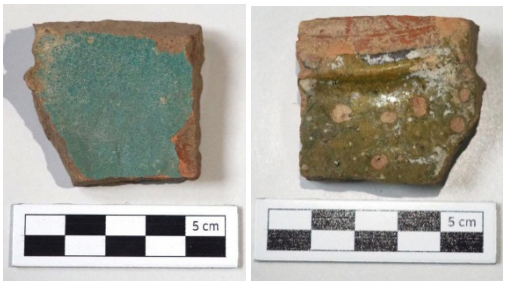

Resim 4. Iuliopolis, 1. No.'lu Bizans Kilisesi, Selçuklu Dönemi Sırlı Seramik Parçası (Gür, Demir ve Çelik Arşivi, 2015)

Yerleşimin adına Osmanlı dönemi kayıtlarında da rastlanmaktadır. Osmanlı dönemi ve günümüzde ilçenin adı Nallıhan olarak geçmektedir. Nallı Nehri ile Osmanlı Sadrazamı Nasuh Paşa tarafından yaptırılan handan

[4] Aziz Theodore Sykeon'un yaşamına göre Solomon (Süleyman) adında biri, Iuliopolis'teki piskoposlar sınıfının bir üyesidir. Hikâyeye göre Solomon ve eşinin başı kötü bir ruh yüzünden belâya girdiğinde tedavi bulmak amacıyla Iuliopolis'teki Aziz Theodore'yi ziyaret etmiştir. Solomon ve eşi, Aziz Theodore tarafından tedavi edildikten sonra, Başmelek Kilisesi'ne bir resim sunarak O'na ithaf etmişlerdir (Dawes ve Baynes, 1948: 103-104; Kaya, 2020: 140). Diğer bir hikâyeye göre Salmania Köyü'nden başka bir adam, kontrol edilemez bir iblis tarafından şiddetli şekilde rahatsız edildiğinde Aziz Theodore'yi ziyaret ederek şifa dilemiştir. Aziz'in Onu kutsaması ve iblise karşı dualar okuması, hastanın iyileşmesine yardımcı olmuştur. Bu dönemde, tüm ülkede aynı anda şiddetli bir kıtlık yaşanmıştır. Manastırlardaki din adamları ve orada ağırlanan misafirlerle birlikte, tüm erzakların sonuna geldiklerinde Aziz Theodore'nin, Tanrı Anası Manastırı'nda inzivaya çekilmiştir. Paskalya'dan önceki pazar günü, kilerci Dionysius'un Aziz Theodore'yi ziyaret edip "*Buğday stoğumuz kalmadı, ne bizim ne de halk için*" demesi üzerine Theodore'nin hücresinin önünde iki gün boyunca büyük bir kalabalık toplanmıştı. Aziz Theodore, kilerci Dionysius'a "Depoya git ve buğday kaplarını temizle; kalan buğdayı temiz bir tabağa koy ve buraya getir" demiştir. Kilerci Dionysius, denileni yapıp Theodore'nin huzuruna geldiğinde, başını eğmiş ve Tanrı'ya manastırlara ve halka erzak vermesi için yalvarmıştır. Dua eden Theodore, duadan sonra O'na "*git ve bu buğdayı tabakla birlikte Tanrı Anası Kilisesi'nde sunağının altına koy, Rab bize yiyecek gönderecek*" demiştir. Bu olayın yaşandığı günün ertesinde İsa'ya inanan bazı kutsal kişilerin otuz büyük ölçek buğday getirdiği anlatılır (Dawes ve Baynes, 1948: 103-104; Kaya, 2020: 103-104). Arkeolojik incelemeler ve belgelerin değerlendirilmesi sonucunda tespit edilen kilisenin, Iuliopolis ile adı bu kadar bütünleşmiş Aziz Theodore dışında başka birine ithaf edilmesinin mümkün olmayacağı söylenebilir. Iuliopolis ile Ankara arasındaki yolda, Beypazarı ilçesinin yaklaşık 20 km güneyinde Tahirler Köyü yer almaktadır. Burada incelemelerde bulunan araştırmacılar, yerleşim alanında büyük bir manastır kompleksi, kiliseler ve yerleşim alanları tespit etmiştir. Tahirler Köyü'ndeki incelemelerden elde edilen veriler (Brown, 1998: 239-243), 6. yüzyılda, Hacı Yolu boyunca dini ve/veya sivil yeni yerleşim yerlerinin kuruldukları alanlar hakkında önemli bilgiler sunmakta, böylece yolun kullanımıyla ilgili köyün yoğun olarak iskân gördüğünü düşündürmektedir (Kaya, 2020: 149).

dolayı yerleşim, Nallıhan olarak adlandırılmıştır (1606/1607). Tarıma dayalı ekonomiye sahip Nallıhan'ın nüfusu yaklaşık 30.000'dir (nüfusun yarısından fazlası köylerde yaşıyor). Aynı zamanda, yurtdışına ihracatı yapılan el yapımı ipek iğne oyası geleneğine sahiptir. Nallıhan'ın iki önemli yerleşimi, Sarıyar ve Çayırhan'dır (Onur, 2014: 66). 1951-1956 yılları arasında Sakarya Nehri (Sangarius) üzerinde Sarıyar Barajı'nın kurulmasıyla Iuliopolis'in Doğu Nekropolü, çalışma konusunu oluşturan 1 No.'lu Bizans Kilisesi ve surların doğusu dışında, kente ait diğer kalıntılar baraj suları altında kalmıştır (Güney, 2018: 101). Çayırhan'daki termik santralin kül biriktirme alanı yakınındaki yarımada üzerinde yer alan ve çalışmanın konusunu oluşturan şapel ve kilise, uzun bir sur ile Roma ve Bizans döneminde kullanıldığı belirlenen nekropol günümüze ulaşmıştır (Onur, 2014: 71).

1958 yılında oluşturulan Çayırhan, eski yerleşim yerinin 3 km doğusunda kurulmuş, yerinden edilen Sarılar ve Yardibi yerleşimlerinin halkı ise buraya yerleştirilmiştir. Roma ve Bizans döneminde önemli bir ulaşım ağında yer alan Iuliopolis ve çevresindeki yerleşimlerin Osmanlı döneminde de stratejik açıdan oldukça önemli bir güzergâhta bulunduğu bilinmektedir (Onur, 2014: 66). Iuliopolis, Osmanlı döneminde İpek Yolu ve Hac Yolu güzergâhında bulunduğu için çok sık ziyaret edilmiş ve jeopolitik açıdan her dönem önemli bir yerleşim yeri olmuştur (Büyükkarakaya vd., 2018, 112).

Kentte Osmanlı dönemine dair verinin bulunmadığı düşünülürken 2023 yılındaki çalışmalarda, 16. yüzyıla tarihlendirilen Hollanda'ya ait bir sikke, 18.-19. yüzyıla tarihlendirilen oluklu çatı kiremitlerine ait parçalar, pişmiş toprak lüle parçaları ve konutlara ait yapı temel kalıntıları, Iuliopolis'in bu dönemde de iskân alanı olarak kullanıldığını ispatlar niteliktedir. Kentin diğer yerleşimleri ve aşağıdaki alanlar tamamen sular altında kalmıştır. Doğu ve Batı Nekropolleri üzerinde devam eden çalışmalar, kentin tarihi serüveni hakkında önemli bilgiler sunacaktır (Onur, 2014: 71).

3.KAYAYA OYMA ŞAPEL VE 1 NO.'LU BİZANS KİLİSESİ'NİN KAZI ÇALIŞMALARI (2012-2015)

Tarihi kaynaklar ile bilimsel çalışmalar, Iuliopolis'in Roma ve Bizans dönemi hakkında sınırlı bilgiler sunmaktadır. 1991 yılında kentin nekropolünde müze kurtarma kazısı gerçekleştirilmiştir (Büyükkarakaya, vd., 2018: 113). Uzun bir süre ara verilen kazı çalışmalarına 2009 yılında tekrar başlanmış olup nekropol ve kent yapıları üzerinde araştırmalarına devam edilmiştir (Arslan, vd., 2011: 273). Kilisenin güneydoğusundaki şapel, 2012 yılındaki çalışmalarda ilk olarak müze uzmanları tarafından tespit edilmiştir. Ana kayanın güneybatısına oyularak inşa edilen bu şapelin tespiti üzerine, girişinin batısında önce 5.00 x 5.00 m ölçülerinde bir sondaj alanı belirlenmiş, ardından kilisenin kalıntılarının bulunmasıyla çalışmalar, yapının *apsis*, *naos* ve *narteks* bölümlerini kapsayan alanda genişletilmiştir. Çalışmalar sırasında kayaya oyma yapı, mezar sanılarak M 284 numarası ile kaydedilmiştir. Devam eden araştırmalar sonucunda, kayaya oyma yapının bir şapel olduğu tespit edilmiştir. Şapelin girişinde Roma dönemi mimari parçaları ile Bizans dönemi *soffit* bezemeli *ballustrat* parçaları bulunmuştur. İncelemeler sonucunda, bu mimari parçaların, şapelin girişini kapatmak için kullanıldığı belirlenmiştir. Yapının Erken Bizans döneminde kullanıldığı ve işlevini yitirmesi sonucunda kilisenin ikinci evresinde şapelin, moloz atıkları ve toprakla doldurularak girişinin kapatıldığı ifade edilmiştir (Cinemre, 2014: 409, Resim 8). Böylece kilisenin kullanım evresi boyunca şapelin de işlevini koruduğu, 11. yüzyılda ise kent ile birlikte kilisenin de terk edilmesi üzerine dini yapıların üzerinin zamanla toprakla dolduğu belirlenmiştir (Resim 5).

Resim 5. Iuliopolis, Kayaya Oyma Şapel, Batıdan Doğuya Bakış (AMMKA, 2013)

2013 yılında şapel/kilise, nekropol ve savunma duvarları üzerinde arkeolojik incelemelerde bulunulmuş (Sağır, v.d., 2015: 152), şapelin batısında, giriş bölümünde arkeolojik çalışmalar başlatılmıştır. Giriş kısmını kapsayan bu alanda 5.00 x 5.00 m ölçülerinde kare bir açma belirlenmiştir. Açmadan çok sayıda çatı kiremidi parçası, moloz taş

ve harç kalıntıları tespit edilmiştir. Şapelin giriş seviyesine inildiğinde, basamaklı girişinin devamı niteliğindeki taş taban döşemesi ve kuzeyinde, kayaya oyulmuş iki basamaklı merdiven ortaya çıkarılmıştır (Sağır, v.d., 2015: 152).

Resim 6. Iuliopolis, Kayaya Oyma Şapel, Kuzeyden Güneye Bakış (Sağır, v.d., 2015: 165, Resim 2)

Şapelin içinden başlayan ve kilisenin güney nefi boyunca devam eden taban döşemesi ile basamaklar, *in-situ* durumdadır. Zemin döşemesinin batı ve kuzeybatıya devam ettiğinin belirlenmesi üzerine, bu alanlarda yeni arkeolojik çalışmalar başlatılmıştır (Sağır, v.d., 2015: 152) (Resim 6).

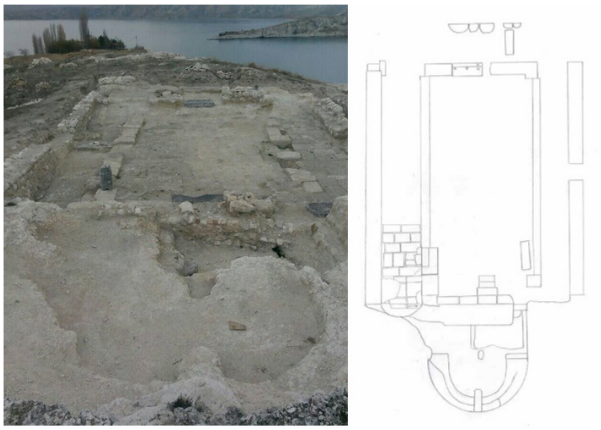

Resim 7. Iuliopolis, 1. No.'lu Bizans Kilisesi, Genel Görünüm ve Rölöve Planı (Sağır, v.d., 2015: 164)

2013 yılında kilisenin *narteks*, *naos* ve *apsis*inde kazı çalışmaları sürdürülmüş, tespit edilen mezarlarda antropolojik ve arkeolojik çalışmalar yürütülmüştür. Bu dönemde *naos*, *narteks* ve batıdaki alanda çok sayıda mezar tespit edilmiştir. M 447 kodlu mezar, *naos* orta nefinin kuzeydoğusunda yer almaktadır. Dikdörtgen formlu, duvarları sıvalı mezardan ahşap kalıntılar ve 6.-7. yüzyıla tarihlendirilen yazıt tespit edilmiştir (Sağır, v.d., 2015: 154). Yazıtta *"[† οἶκος δια]φέρων Λύκ[ῳ Λ]έωντος καὶ Φωτινῆς τῆς αὐτοῦ γνη- σία[ς γαμετ]ῆς ... / Leon oğlu Lykos ve onun meşru eşi Fotine'ye ait mezar ..."* yazmaktadır (Sağır, v.d., 2015: 154, 166, Res. 5) (Resim 8).

Resim 8. Iuliopolis, 1. No.'lu Bizans Kilisesi, M 447 Kodlu Mezar, Yazıt (Sağır, v.d., 2015: 166, Res. 5)

İncelemelerde tespit edilen veriler ve küçük buluntular, kilisenin güneydoğusundaki şapelin 3.-4. yüzyılda Hıristiyan bir Aziz'e atfedilmiş mezar olabileceği, ardından ise şapele dönüştürüldüğü yönünde düşüncelerin

doğmasını sağlamıştır. 5.-6. yüzyılla birlikte kilisenin inşa edilen ikinci evresinin, *naos* ve çevresindeki mezarlara gömülerin yapıldığı belirlenmiştir. 2013 yılında *apsis*, *naos* ve *narteks* bölümlerinde kazı çalışmaları tamamlanan kilisenin üzeri *layer* ve *geotex* ile kapatılarak, *şapel* ile girişinin üzeri ahşap konstrüksiyonlu, kuzeyden güneye tek eğimli çatıyla örtülerek kayaya oyma yapı, koruma altına alınmıştır (Sağır, v.d., 2015: 154) (Resim 9).

Resim 9. Iuliopolis, 1. No.'lu Bizans Kilisesi, Temizlik Sonrası Üzerinin Layer ve Geotex ile Kapatılması (Sağır, v.d., 2015: 166, Res. 6)

2015 yılında tekrardan kilise üzerinde çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde orta nefi diğerlerinden ayıran bölümlerde incelemeler gerçekleştirilmiştir. Yöre halkıyla yapılan görüşmelerde, burada baraj yapımı (1954) öncesinde modern döneme ait bir kulübenin bulunduğu öğrenilmiştir. *Naos*taki toprak katmanları üzerinde yer alan tabakaların kaldırılmasıyla kilisenin kazı çalışmaları tamamlanmıştır (Sağır, v.d., 2016: 667).

4.KAYAYA OYMA ŞAPEL VE 1 NO.'LU BİZANS KİLİSESİ

2012-2015 yılları arasında, kazı alanının güneydoğusundaki yerel kireçtaşı kayaya oyma şapel (I. Evre) ile 1 No.'lu Kilise'nin kazı çalışmaları tamamlanmıştır. İncelemeler sonucunda kilisenin daha önceden burada bulunan kayaya oyma yapıyı kapsayacak şekilde ve üzerine inşa edildiği belirlenmiştir. Bundan dolayı çalışma kapsamında Kayaya Oyma Şapel; I. Evre, 1 No.lu Bizans Kilisesi ise II. Evre olarak belirtilmiştir.

4.1.Evre (Kayaya Oyma Şapel)

İlk evrede yapı, küçük bir şapelden ibarettir. Şapel, kalker kaya üzerine oyularak inşa edilmiştir. Kareye yakın dikdörtgen planlı şapel, 4.10 x 3.20 m ölçülerinde ve 2.10 m yüksekliğe sahiptir. Batıda, 1.30 x 1.90 m ölçülerinde ve ortalama 1.30 m derinliğindeki kapıdan yapıya giriş sağlanmakla beraber, yapının doğusunda, 1.10 x 2.05 m ölçülerinde ve 0.75 m derinliğinde, çok simetrik olmayan bir *apsis* yer almaktadır. Şapelin zemini, çeşitli boyut ve ölçülerde ve ortalama 0.05 m kalınlığında, kesme taşla döşenmiştir. Zemin döşemesinden sadece batıdaki küçük bir bölüm günümüze ulaşmıştır. Kapının girişindeki devşirme blok taşlar, *ballustrat* parçaları, kilisenin inşası sırasında, şapelin girişini kapatmak amacıyla kullanılmıştır (Resim 10-11).

Resim 10-11. Iuliopolis, Kayaya Oyma Şapel, Batı ve Doğu Duvarlar (Gür, Demir ve Çelik Arşivi, 2024)

4.2. Evre (1. No.'lu Bizans Kilisesi)

Şapelden sonra inşa edilen 1 No.'lu Bizans Kilisesi'nin ortalama 1.30 m duvarları, günümüze sağlam olarak ulaşmıştır. Zemini devşirme taş plakalarla kaplanan yapının duvarlarında moloz taş, tuğla ve harç malzemeler kullanılarak almaşık duvar tekniği uygulanmıştır. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı kilise, üç nefli, tek

narteks ve tek *apsis*lidir. Yapının batısında kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı bir *narteks* yer alır. Batı cepheninin ortasında bulunan merkezi bir kapıdan yapıya giriş sağlanmaktadır [5](Resim 12).

Resim 12. Iuliopolis, 1. No.'lu Bizans Kilisesi, Narteks, Güneyden Genel Görünüm (Gür, Demir ve Çelik Arşivi, 2024)

Yapının *narteks*i aşırı tahrip olmuştur. Güney ve kuzeyde ana kaya oyularak zemin düzleştirilmiş, güneydeki ana kayanın bir bölümü *narteks* duvarı için kullanılmıştır. *Narteks*ten *naos*a geçiş üç kapı açıklığıyla sağlanmaktadır. Orta nefe açılan eksendeki kapı, 2.10 m, kuzey ve güneydekiler ise ortalama 1.70 m genişliğindedir. Eksendeki kapı, kuzey ve güneydekilerden daha geniştir. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı *naos*, içten 14.80 x 11.90 m ölçülerindedir. *Naos*ta ortalama 2.00 m aralıklarla düzenlenmiş taşıyıcılar, *naos*u üç nefe ayırmıştır. Günümüzde *in-situ* bazı kalıntılar dışında diğerleri günümüze ulaşmamıştır. *Naos*un kuzey duvarı ile güney duvarında, eksende, ortalama 1.00 m genişliğinde birer açıklık yer almaktadır. Orta nef, kuzey ve güneydekilere göre daha geniştir. Orta nef, 13.80 x 6.35 m, kuzey nef, 13.80 x 2.00 m, güney nef ise 13.80 x 1.90 m ölçülerindedir. Orta nefi güney neften ayıran taşıyıcıların arasında ortalama 2.00 m mesafe yer almaktadır. Nefleri birbirinden ayıran taşıyıcılar, günümüze ulaşmamış fakat zeminde bulunan kaidelerin oturtulduğu izler ise ortalama 0.90 x 0.70 m ölçülerindedir. *Naos* zemini, taş plakalarla kaplanmıştır[6] (Resim 13).

Resim 13. Iuliopolis, 1. No.'lu Bizans Kilisesi, Batıdan Genel Görünüm (Gür, Demir, Çelik Arşivi, 2024)

*Naos*un doğusunda 7.00 x 4.20 m ölçülerinde, kuzey-güney doğrultusunda, *naos* zeminine göre 1.25 m yüksek kotta dikdörtgen bir *bema* yer almaktadır. *Naos*tan *bema*ya çıkış, eksende üç basamaklı merdiven ile sağlanmaktadır (Resim 14).

[5] Kilise dıştan 25.70 x 14.50 m ölçülerinde, duvar kalınlığı ise 0.90 m'dir. Kilisenin *narteks*i dıştan 14.50 x 3.40 m ölçülerinde duvarları ise 0.90 m kalınlığındadır.

[6] Bu taş plakalar, 0.50 x 075, 0.70 x 0.80, 0.80 x 0.90 gibi çeşitli ölçü aralığında olup 0.05-0.08 m kalınlığa sahiptir.

Resim 14. Iuliopolis, 1. No.'lu Bizans Kilisesi, Bemaya Çıkışı Sağlayan Basamaklar, Batıdan Doğuya Bakış (Gür, Demir, Çelik Arşivi, 2024)

*Bema*nın batısındaki, *templon* kuruluşuna ait olduğu belirlenen *stylobat*, *in-situ* durumdadır. *Bema*, *synthronon* ve *apsis* ana kayaya oyularak inşa edilmiştir. *Bema*, *naos* seviyesinden 1.25 m yüksekte yer almakta ve *bema*, *synthronon* ve *apsis*in *naos* zemininden yüksekliği 1.20 m'dir. *Bema*nın kuzey ve güneyi, ana kayada düz bir zemin oluşturulduktan sonra duvarlar tuğla, moloz taş ve harç malzemelerden inşa edilmiş olup kuzey duvarı ortalama 1.45 m yüksekliğinde korunmuştur.

İçten 7.00 m genişliğinde ve 3.65 m derinliğinde olan *apsis*, içten yarım daire olacak şekilde ana kaya üzerine oyularak inşa edilmiştir. *Apsis*in merkezinde, *apsis* yayını dolanan üç basamaklı *synthronon* yer almaktadır. Basamaklar ortalama 0.50 m genişliğinde ve 0.30 m yüksekliğindedir. *Sytnhronon*un en üstteki basamağından sonra doğuda, ortalama 1.10 m yüksekliğinde bir duvar, ana kayaya oyularak inşa edilmiştir. *Synthronon*un merkezinde, batıda 0.50, doğuda 1.20 m ölçülerinde, aşağıdan yukarıya genişleyen bir bölüm yer almaktadır.

*Bema*nın ekseniyle kuzeyinde 4.00 x 0.30 m ölçülerinde, ortalama 1.30 m derinliğinde ana kayaya oyularak inşa edilen mezar yerleri tespit edilmiştir. *Apsis*in merkezinde ve *bema*ya bitişik alanda, 0.90 x 0.50 m ölçülerinde, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen ve 0.40 m derinliğinde bir bölüm daha tespit edilmiştir. Batısı tahrip olan çukurun, bir şapele ait olduğu düşünülmektedir. Şapel içerisindeki atık toprak tabakasının temizlik çalışmaları sırasında herhangi bir küçük buluntunun tespit edilememiş olması, yapının Iuliopolis'teki çağdaş Geç Roma ve Erken Bizans yapılaşması içerisinde değerlendirilmesini mümkün kılmıştır.

Resim 15-16. Iuliopolis, 1 No.'lu Bizans Kilisesi, Apsis ve Bema, Doğudan Batıya Bakış (Gür, Demir, Çelik Arşivi, 2013 ve 2024)

*Naos*un kuzey ve güney duvarlarının ortalama 1.30 m, batı duvarlarının ise 1.05 m bölümü ayaktadır (Resim 17-19).

Resim 17. Iuliopolis, 1 No.'lu Bizans Kilisesi, Kuzey Duvar (Gür, Demir, Çelik Arşivi, 2024)

Resim 18. Iuliopolis, 1 No.'lu Bizans Kilisesi, Batı Duvar (Gür, Demir, Çelik Arşivi, 2024)

Resim 19. Iuliopolis, 1 No.'lu Bizans Kilisesi, Güney Duvar (Gür, Demir, Çelik Arşivi, 2024)

2012-2015 yılları arasındaki kazı çalışmaları sırasında, *naos* ve *nartek*steki moloz tabakaları içerisinden oval ve dar kenarlıklı pişmiş toprak çatı kiremitlerine ait çok sayıda parça ele geçirilmiştir. Bu durum kilisenin örtü sisteminin ahşap konstrüksiyonlu olduğunu ve üzerinin kiremit kaplandığını göstermektedir. İkinci evrede kilisenin duvarlarından tespit edilen sıvalar ve duvar resimlerine ait kalıntılar, yapı duvarlarının sıvalı ve üzerinin duvar resimleriyle bezeli olduğunu düşündürmektedir. Duvar resimleri ve sıvalar zamanla tahrip olmuştur. Kazı çalışmaları sırasında fragman sıvalar ve bazılarının üzerinde fragman beyaz, kırmızı ve siyah boya izleri tespit edilmiştir. Çalışmalar sırasında *in-situ* şekilde kilise duvarlarında herhangi bir süsleme ve duvar resmi bulunamamıştır. Toprak dolgusundan tespit edilen çok küçük sıva kalıntıları ve bazılarının üzerindeki boya izleri, kilisenin duvarlarının sıvalı ve hatta bezeli olduğunu düşündürmekte fakat yeterli veri günümüze ulaşmadığı için bu konuda kesin bir görüş ileri sürmek son derece yanlış olacaktır.

5.DİĞER BULUNTULAR

Arkeolojik çalışmalarda kilise ve çevresinden Geç Roma ve Erken Bizans dönemine tarihlendirilen çok sayıda seramik parçası tespit edilmiştir. 4.-6. yüzyıl, günlük kullanım kaplarına ait pişmiş toprak seramik parçaları çoğunluktadır. Seramik dışında yapı ve çevresinden çok sayıda pişmiş toprak tuğla ve çatı kiremidi parçaları tespit edilmiştir. Tüm parçanın tespit edilemediği alandan, bir kenarı 0.31-0.32 m uzunluk ve 0.04-0.04,5 m kalınlığında, iri parça katkılı, açık kahverengi-kahverengi tonlarda tuğla parçaları ile 0.02-0.02,5 m kalınlığında, iri parça katkılı, açık kahverengi-kahverengi tonlarda, çatı kiremitlerine ait parçalar tespit edilmiştir (Resim 20-21).

Resim 20. Iuliopolis, 1 No.'lu Bizans Kilisesi, Tuğla ve Kiremit Parçaları (Gür, Demir, Çelik Arşivi, 2024)

Arkeolojik çalışmalar, kilisenin inşa evresinde çok sayıda devşirme malzemelerin kullanıldığını göstermektedir. Bu malzemeler arasında, Iuliopolis Nekropolü'nde yer alan bazı mezarların yapı taşları, kent surları ve diğer mimari parçalara ait kalıntıların kilise inşasında kullanıldığı göstermektedir. Sütunlara ait *tambur*lar, mezarlara ait kapak taşları ve *ballustrat* parçaları bunlara örnektir. 1 No.'lu Bizans Kilisesi'nin duvarlarında fragman şekilde Roma dönemi yapı tuğla parçaları, kaba yonu taş parçaları, sütun tamburlarına ait parçalar kullanılmıştır. *Naos*tan ve *narteks* bölümlerinde devşirme malzemeler yoğunlaşmaktadır. Kazı çalışmaları sırasında tüm şekilde herhangi bir seramik kap tespit edilememiştir. Ünik şekilde seramik parçaları arasında ise tarihlendirme sunacak şekilde 5.-7. yüzyıl arasına tarihlenen kırmızı astarlı Kuzey Afrika ithal seramik parçaları, 1. No.'lu Bizans Kilisesi'nin kullanım evresine ışık tutmaktadır (Resim 21). Ayrıca kilisenin *naos* zemininden 2013 yılında tespit edilen yerel kireçtaşı malzemeden inşa edilmiş 9 x 6 x 5 cm ölçülerinde baş, ayak ve kafa bölümleri eksik kuş figürünün 5.-7. yüzyıl arasına tarihlendirilmesi önerilmektedir (Resim 22). 2012 yılı sonrasında kilise çevresinden ve nekropol alanından çok sayıda Kuzey Afrika kırmızı astarlı ithal seramik parçaları tespit edilmiştir. 5.-7. yüzyıl arasına tarihlendirilen örneklerden birinin üzerinde *"…….. ΕΥΛΟΓΙΑ ΚΥΡΙΟΥ-Tanrının Kutsaması"* anlamına gelen bir yazı dikkat çeker[7] (Resim 23).

Resim 21. Kuzey Afrika Kırmızı Astarlı İthal Seramik Parçası, 5-7. Yüzyıl (Gür, Demir ve Çelik Arşivi, 2025)

Resim 22. Kireç Taşından Yapılmış Kuş Figürü Parçası, 5-7. Yüzyıl (?) (Gür, Demir ve Çelik Arşivi, 2025)

[7] Seramik üzerindeki yazının çevirisi ve anlamlandırılması konusunda destek sunan bilim insanı Nikos Mertzimekis'e teşekkür ederiz.

Resim 23. Kuzey Afrika Kırmızı Astarlı İthal Seramik Parçası, 5-7. Yüzyıl (Gür, Demir ve Çelik Arşivi, 2025)

1 No.'lu Bizans Kilisesi'nin kazı çalışmaları sırasında 6.-7. yüzyıla tarihlendirilen çeşitli yazıt parçaları kilisenin kullanım evresi hakkında bilgi sunmaktadır (Sağır, v.d., 2015: 154, 166, Res. 5; Sağır, v.d., 2016: 668). Bu görüşü desteklemek için kentin Erken Bizans dönemi mezar yapılarından tespit edilen küçük buluntuları ele almak doğru olacaktır. Arkeolojik çalışmalarda 5.-7. yüzyıl arasına tarihlendirilen çok sayıda mezar tespit edilmiştir. Kalker ana kayaya oyularak inşa edilen sanduka formlu mezarlarda çoğunlukla birkaç birey yer almaktadır. Çok zengin olmadıkları belirlenen bireylerin mezarlarından bronz bilezik, bronz küpeler, bronz düğmeler ve seramik parçaları tespit edilmiştir. Bunların dışında tuğladan örgü mezar ve basit toprak mezarların daha basit işçiliğe sahip oldukları ve birkaç parça taşın kapak düzenlemesinde kullanıldığı belirlenmiştir. Bizans mezarlarında bireylerin başları batıda ve *inhumasyon* gömüdür. Mezarlardaki bireylerin ortak verileri, bu mezarların aile mezarları olduğunu göstermiştir. Bu mezarlardan bazıları daha önceden soyulan mezarların ikinci kullanımları olduğu, gömülerin ise 5.-7. yüzyıllara tarihlendirildiği, küçük buluntularla desteklenmiştir (Sağır, v.d., 2016: 669-670). Tüm bu veriler ve küçük buluntular, Iuliopolis'teki 1 No.'lu Bizans Kilisesi'nin inşa evresi ve en güçlü olduğu döneme ışık tutmaktadır.

6.DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Ankara'nın Nallıhan ilçesi sınırları içerisinde yer alan Iuliopolis antik kenti, Hellenistik, Roma ve Erken Bizans dönemlerinde önemli bir yerleşim yeri olmuştur. 2012-2015 yılları arasında gerçekleştirilen arkeolojik kazılar, bu antik kentin dini mimarisi hakkında önemli bilgiler sunmuştur. Özellikle 1 No.'lu Bizans Kilisesi ve bünyesindeki kayaya oyma şapel, bölgenin tarihsel ve kültürel mirası açısından büyük öneme sahiptir. Kazı çalışmaları, ilk olarak kilisenin güneydoğusunda yer alan kayaya oyma şapelin tespit edilmesiyle başlamıştır. Başlangıçta bir mezar yapısı olarak değerlendirilen bu yapının, ilerleyen kazılarla Erken Bizans dönemine ait bir şapel olduğu anlaşılmıştır. Bu tespit, Iuliopolis'teki dini yapıların evresi ve Hristiyanlığın bölgedeki yayılımını anlamak açısından kritik bir öneme sahiptir. Geç Roma ve Erken Bizans döneminde çeşitli yapıların inşa edildiği, bu yapılarda sıfırdan malzemelerin kullanıldığı gibi daha önceki dönemlere ait mimari kalıntıların da devşirme olarak kullanıldığı bilinmektedir. 4.-5. yüzyıllarda yaşanan bu değişim evresinde (Öztürk, 2008, 93-94) 392'de Theodosios I (379-395) döneminde, yayınlanan fermanla bu desteklenmiştir (Lequenne, 1991: 177). Bizans Dönemi'nde yeni yapıların inşa edileceği gibi daha önceden bölgede bunan yapıların dini yapı olarak kullanılması kararlaştırılmıştır (Imperatoris Theodosii Codex, XV.I.36). Yasaların uygulanmasıyla birlikte Iuliopolis'te Geç Antik Çağ'da mezar olarak kullanılmış olabileceği düşünülen kayaya oyma yapının, 4.-5. yüzyıllarda şapele dönüştürüldüğü düşünülmektedir. Ayrıca daha sonradan gelişme gösteren yapılar ve kilisenin kullanım evresi, çevrede tespit edilen *silo*larla bu kilisenin bir manastır kilisesi olabileceği, üretimin denetlenmesi ve ürünlerin saklanmasında büyük öneme sahip dini yapı olabileceği de ihtimaller dahilindedir. Bu durum gelişme gösteren Hıristiyan mimarisinde devşirilen yapıları hatırlatmaktadır[8].

[8] Hıristiyan mimarisinde devşirme yapılar için bakınız; (Krautheimer, 1965: 8-11).

2012-2013 yıllarındaki arkeolojik incelemelerde, kilisenin güneydoğusundaki kayaya oyma yapı, mezar sanılarak M 284 numarası ile incelenmeye başlanmış fakat devam eden çalışmalar sonucunda yapının mezar değil bir şapel olduğu belirlenmiştir (Cinemre, 2014: 409). 3. yüzyılda Paganların saldırısına maruz kaldığı ifade edilen Hıristiyanlar'ın, baskılar sonucunda öldürüldükleri, baskı altındaki Hıristiyanların ise bu dönemde ibadetlerini kayaya oyma yapılar ile katakomplarda gerçekleştirdikleri bilinmektedir (Lequenne, 1991: 166-167). Baskının nedenleri arasında iktidardaki yetkililerin siyasi gücünü metropolitler ve piskoposlara kaptırmak istememesi olarak açıklanmaktadır (Panagiotopoulos, 1996: 64). Galatia'daki ilk kiliselerin yer aldığı bölgeler arasında Iuliopolis de ifade edilmektedir (Ramsay, 1900: 82). Bu durum Geç Roma-Erken Bizans dönemi geçiş evresinde, Iuliopolis'teki kayaya oyma yapıların ilk olarak şapel ardından kilisenin bir bölümü olarak kullanılma yönündeki görüşleri desteklemektedir. Iuliopolis'teki kayaya oyma şapelin daha önceki dönemde bir mezar olduğu düşünülmektedir. Bu alanda arkeolojik verilerin yetersizliği görüş önerilerini sınırlandırmaktadır.

Arkeolojik çalışmalar, kilisenin ve şapelin mimari yapısını, buluntularını ve tarihsel bağlamını kapsamaktadır. Ancak, Sarıyar Barajı'nın inşasıyla bazı alanların sular altında kalması ve bazı buluntuların zaman içinde tahrip olması, araştırmaların sınırlılıklarını oluşturmaktadır. Bu nedenle, elde edilen verilerin dikkatli bir şekilde değerlendirilmesi ve yorumlanması gerekmektedir. 2012-2015 yıllarında gerçekleştirilen çalışmalarda tespit edilen veriler, 1 No.'lu Kilise'nin yapı evresi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. 5.-6. yüzyıllara tarihlenen üç nefli bazilika, şapeli içine alacak şekilde inşa edilmiştir. Bu evreler, bölgedeki dini mimarinin gelişimini ve Bizans İmparatorluğu'nun etkisiyle yaşanan değişimleri göstermektedir.

Kazılarda elde edilen mimari buluntular, seramik parçaları, tuğla ve kiremit kalıntıları, kilisenin dönemin diğer Bizans yapılarıyla benzer özellikler taşıdığını göstermektedir. 5.-6. yüzyıllarda, imparatorluk genelinde olduğu gibi Iuliopolis'de de yeni imar faaliyetleri yaşanmıştır. Bu dönemde bölgede büyük ve geniş bir dini yapı inşa edilmiştir. Bilimsel kaynaklar, Aziz Theodoros'un 530'da Tahirler Köyü civarında (Sykeon-?) dünyaya geldiği, 613'te ise hayata veda ettiği ifade edilmektedir. Bazı dönemlerde Skyeon'dan Iuliopolis'e gelen Aziz Theodoros'un burada ayinlere katıldığı anlatılmaktadır (Onur, 2014: 70-71). Yapılan kazı çalışmalarında mezarlardan tespit edilen yazıtların dışında kilisenin adı ya da inşasına dair herhangi bir yazıtın tespit edilememiş olması kilisenin orijinal adının belirlenmesini zorlaştırmaktadır. Kilisede kazı çalışmaları yapan bilim insanları, kilisenin bölgede saygı gören Aziz Theodoros'a atfedildiğini düşünmektedir (Sağır, v.d., 2016: 668). Galatia'da, Iuliopolis'ten doğuya doğru, *Sykae* denilen yere yakın, yerlilerin *Sibiris* dediği bir nehir vardır. Bu nehrin debisi çoğu zaman aniden yükselir ve bu süreçte seyahat edenlerin birçoğunun ölümüne neden olduğu için bu olaylar imparatora bildirilmiştir. Bu durumdan rahatsız olan imparator o andan itibaren nehrin sel taşkınlarına karşı güçlü bir köprü inşa ettirmiş ve köprünün doğusuna dalgakıran *promachon/sel savarlar* yaptırmıştır. Ayrıca kış mevsiminde yolcuların sığınağı olması için köprünün batısına da bir kilise yaptırmış, Iuliopolis'te kentin çevresindeki surlardan, batı yakası boyunca akan nehir tarafından tahrip edilen ve duvarları zayıflayan surlar için çevre duvarını en az beş yüz fit (150.00 m) boyunca çevreleyen bir duvar örerek kentin sel baskınlarıyla daha fazla hasar görmesini önlemiştir (Prokopius, 1940, 331-333). Kentteki 5.-6. yüzyıllarda görülen yapılaşma, savunma duvarlarındaki inşa faaliyetleri ve kilisenin ikinci evresi, Prokopius tarafından anlatılan imar faaliyetleri ve dönemle örtüşmektedir. Iuliopolis çevresindeki dini yapılaşmaya büyük katkısı olan Aziz Theodore'nin yaşamına dair hikayeler ile arkeolojik çalışmalarla tespit edilen 1 No.'lu Bizans Kilisesi'nin bu azize ithaf edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Fakat herhangi bir yazıt ya da bu görüşü destekleyen somut bir verinin günümüze ulaşmamış olması bu ifadelere güçlü bir dayanak oluşturmamaktadır.

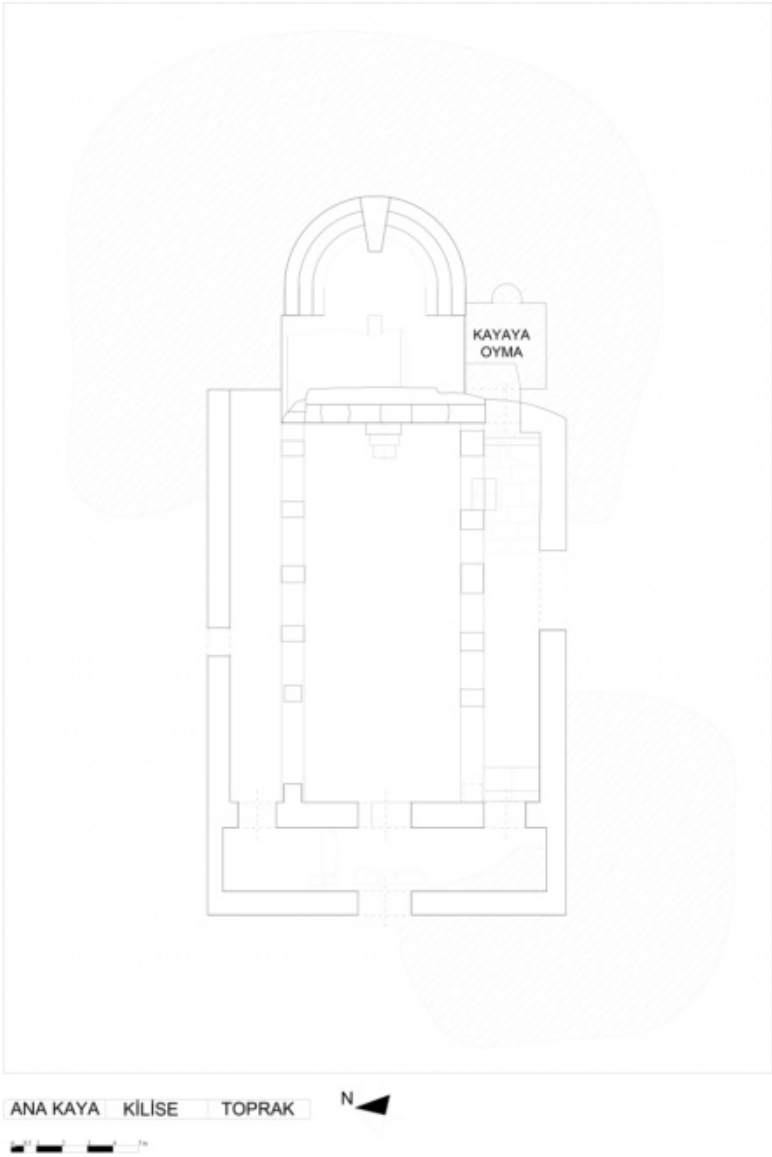

Çizim 1. Iuliopolis, 1 No.'lu Bizans Kilisesi ve Kayaya Oyma Şapel, Rölöve Planı (2024)

Üç nefli kilisenin batısında, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı *narteks*, doğusunda üç nefli *naos*, kuzey-güney doğrultusunda *bema* ve merkezi *apsis* yer almaktadır. Mimari açıdan değerlendirildiğinde Iuliopolis'teki 1 No.lu Bizans Kilisesi, 5.-6. yüzyıla tarihlendirilen, üç nefli, tek *narteks* ve tek *apsis*li kiliselerle mimari ve plan özellikleri açısından benzer özelliklere sahiptir[9] (Çizim 1). Tüm bu mimari ve plan özellikleri açısından karşılaştırılan örnekler ışığında Iuliopolis'teki 1 No.'lu Bizans Kilisesi'ni 5.-6. yüzyıllara tarihlendirilmek mümkündür.

Hıristiyanlar'a hayat ışığı ve ilham kaynağı olan kutsal din adamları, bazı kentlerle özdeşleşmiş, kentlerdeki kilise, manastır ya da şapellerin aziz/azizelere atfedildiği gibi sonradan bu kutsal kişilerin adına dini yapıların inşa

[9] Mimari açıdan benzer dini yapılar için bkz.: İstanbul Studios Manastırı, H. Ioannes Prodromos Kilisesi I (5. yüzyıl) (Pekak, 2000: 101-121), Selanik Akheiropoitos Bazilikası (5. yüzyıl) (Mango, 2006: 55, Fig. 47), Günağı Kilisesi (5. Yüzyıl) (İşler, 2016: 363-386), Karadeniz Ereğlisi Orhan Gazi Cami (5.-6. yüzyıl) (Gür, 2019: 575), Olympos 3 No.'lu Kilise (5.-6. Yüzyıl) (Olcay-Uçkan, Evcim ve Koşdemir, 2022: 177-180), Ura Kent Kilisesi (5.-6. Yüzyıl) (Öztaşkın, 2012: 317), Demirciören Kuzey Kilise (5.-6. Yüzyıl) (Öztaşkın, 2012: 317), Adriake Liman Yerleşimi A-B-C-D-E Kiliseleri (5.-6. yüzyıl) (Harrison, 1963: 142-143; Tekinalp, 2001: 491-505), Tapureli C Kilisesi (5.-6. Yüzyıl) (Öztaşkın, 2012: 317; Hill, 1996: 248), Arnavutluk/Albania Amantias Bazilikası (5.-6. yüzyıl) (Hobdari, 2007: Tab. 2, Fig. 3), Mesembria Eski Metropolis Kilisesi (5.-6. yüzyıl) (Sharp, 2010: Figure 3), Kavarna (Bizone), Aziz Kosmas ve Damianus Bazilikası (5.-6. yüzyıl) (Gazgazi, 2016: 46, 63, Fig. 11), Makedonya Bargala Bazilikası (5.-6. yüzyıl) (Peirano, 2012: 76, 82, Fig. 1), Yunanistan Kastri Bazilikası (5.-6. yüzyıl) (Pantazis ve Lambrou, 2006: 51, Fig. 4), Yunanistan Azoros Bazilikası (5.-6. yüzyıl) (Pantazis ve Lambrou, 2006: 51, Fig. 5), Sırbistan Svinjarica Kilisesi (6. yüzyıl) (Hoddinott, 1963: 193, Fig. 102), Yunanistan Arethousa, Paliambela Bazilikası (6. yüzyıl) (Karivieri, 2010, 18), Caričin Grad Güneybatı Kilisesi (6. yüzyıl) (Hoddinott, 1963: 214, Fig. 144).

edildiği bilinmektedir. Luliopolis'teki kayaya oyma şapel ve 1 No.'lu Bizans Kilisesi, bölgenin Bizans dönemi dini mimarisi ve tarihsel gelişimi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Kazı çalışmaları, bu yapıların tarihsel ve kültürel değerini ortaya koyarak, Iuliopolis'in Bizans dönemindeki rolünü daha iyi anlamamızı sağlamaktadır. Yapılacak olan yeni arkeolojik çalışmalar ve disiplinler arası araştırmalar, bu yapıların tarihsel ve kültürel bağlamını daha da aydınlatacak, önümüzdeki dönemlerde gerçekleştirilecek GPR Jeoradar çalışmaları, kilise çevresindeki yapı ve diğer kalıntıların algılanmasını sağlayacaktır.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarları tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Apak, A. (2009). "Emevîler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi", *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 18(2), 95-122.

Arslan, M., Metin, M., Cinemre, M. O., Çelik, T. ve Devecioğlu, Ü. (2011). "Juliopolis Nekropolü 2009 Yılı Kurtarma Kazısı", *19 Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu (29.04-01.05.2010, Ordu),* Ankara, 271-304.

Arslan, M., Metin, M., Cinemre, M. O., Çelik, T. ve Türkmen, M. (2012). "Juliopolis Nekropolü 2010 Yılı Kazı Çalışmaları", *20 Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu (25 -29 Nisan 2011, Bodrum),* Ankara, 177-214.

Belke, K. ve Restle, M. (1984). *Tabula Imperii Byzantini Galatien und Lykaonien,* Wien.

Brown, P. (1998). "Beypazarı Tahirler Köyündeki Kiliseler Üzerine Alan Çalışması", *15. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Cilt 1, 239-243.

Büyükkarakaya, A. M., Alpagut, A., Çubukçu, E. ve Cavalli, F. (2018) "Juliopolis (Iuliopolis) Antropolojik Araştırmaları: İlk Çalışmalar", *Ankara Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 6, Cilt 2, Ankara, 111-126.

Cinemre, M. O. (2014). "Juliopolis Nekropolü 2012 Yılı Kazı Çalışmaları" *22 Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu (14-17 Kasım 2013, Adana),* Ankara, 407-426.

Dawes, E. and Baynes, N. H. (1948). *Three Byzantine Saints: Contemporary Biographies of St. Daniel the Stylite, St. Theodore of Sykeon and St. John the Almsgiver,* London.

Doğan, Y. ve Avcu, F. (2018). "Nallıhan ve Çevresinden Yeni Yazıtlar II", *OLBA,* XXVI, 415-429.

Erzen, A. (1946). İlkçağda Ankara, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Festugière, A.J. (Ed:) (1970). *Vie de Théodore de Sykéôn,* Subsidia Hagiographica, 48. Bruxelles.

French, D. (1981). *Roma Çağında Küçük Asya'daki Yollar ve Mil Taşları Fasikül I: Hacı Yolu / Roman Roads and Milestones of Asia Minor Fasc. I: The Pilgrim's Road,* British Institute of Archaeology at Ankara.

French, D. (2013). *Roman Roads & Milestones of Asia Minor, Vol.: 3 Milestones. Fasc.: 3.4 Pontus et Bithynia.* British Institute at Ankara Electronic Monographs, Ankara.

Galanti, A. (1951). *Ankara Tarihi I,* Tan Matbaası, İstanbul.

Gazgazi, V. (2016). *Early Christian Church Architecture at the Thracian Coast of Bulgaria of the Black Sea Region*, International Hellenic University, Black Sea Cultural Studies (A thesis submitted for the degree of Master of Arts). Thessaloniki, Greece.

Genç Plinius. (2001). *Anadolu Mektupları,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Güney, H. (2018). "New Inscriptions from Northeast Phrygia: The Cult of Hosios and Dikaios", *GEPHYRA,* 15, 101-117.

Gür, D. (2019). *Kuzeybatı Karadeniz'de Bizans Dönemi Dini Eserler,* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara.

Gür, D., Demir, D. ve Çelik, T. (2024). "Iuliopolis Nekropolü'nde Erken Bizans Dönemi Staurogram Tasvirli Tek Odalı Mezar (Presbyter Paulos'a Ait Oda Mezar)", *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi, 30*, 231-248.

Gür, D., Demir, D. ve Çelik, T. (2025). "Geç Antik Çağ ve Erken Bizans Dönemi'nde Iuliopolis", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 15(29), 49-74.

Harrison, R.M. (1963). "Churches and Chapels of Central Lycia", *Anatolian Studies,* 13, 117-151.

Hobdari, E. (2007). "Ambonët e Kishave të Shqipërisë / The Ambos of Albania", *Iliria,* Volume 33, 325-350.

Hoddinott, R. F. (1963). *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia A Study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art.* New York: St. Martin's Press Inc.

Hill, S. (1996). *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria.* Variorum.

Ilić, O. (2010). "Early Christian Ecclesiastical Monuments in Settlements and Forts in The Area of Niš", Ниш и Византија, Vol.: VIII. Ниш, 111-125.

Imperatoris Theodosii Codex, Liber Sextus Decimus (Çev: A. Koptev). https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Constitutiones/CTh16.html#10 22.10.2018-11:36.

İşler, B. (2016). "Orta Likya Bölgesi'nde Yeni Bir Keşif: Günağı Kilisesi", Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 25, 363-392.

Karivieri, A. (2010). "Creating Contacts: Trade and Exchange along the Via Egnatia from the Roman to the Early Byzantine Period", *Bollettino di Archeologia I,* Volume speciale C / C11 / 3. Roma, 15-22.

Kaya, T. (2020). *Routes and Communications in Late Roman and Byzantine Anatolia (ca. 4th-9th Centuries A.D.)*, A Thesis Submitted to the Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University, in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy in the Department of Settlement Archaeology, Ankara.

Krautheimer, R. (1965). *Early Christian and Byzantine Architecture,* Harmondsworth and Baltimore: Published by Penguin Books.

Lequenne, F. (1991). *Galat'lar* (Çev: S. Albek). Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Mango, C. (2006). *Bizans Mimarisi* (Çev: M. Kadiroğlu), Yem Yayınları, İstanbul.

Mattei, J. L. (2013). *Vie de Saint Theodore de Sykeon (Beypazarı) VIème et VIIème siècles après J.C.* Isis Press, İstanbul.

Melmoth, W. (Trans.). (1915). Pliny. Letters (Vol. II), Loeb Classical Library, Harvard.

Mitchell, S. (1974). "The Plancii in Asia Minor", *The Journal of Roman Studies,* Volume 64, 27-39.

Mitchell, S. (1982). *Regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor II: The Inscriptions of North Galatia.* Oxford: British Archaeological Reports, International Series, 135.

Niewöhner, P. (2011). "Germia and Vicinity Western Galatia During the Roman and Byzantine Period", *28. Araştırma Sonuçları Toplantısı (24 - 28 Mayıs 2010, İstanbul),* Cilt 1, Ankara, 47-66.

Olcay-Uçkan, B.Y., Evcim, S. ve Koşdemir, U. (2022). "Olympos 3 No.lu Kilise Duvar Mozaikleri ve Kent Tarihi İçin Önemi", *Höyük,* 10, 177-190.

Onur, F. (2014). "Epigraphic Research Around Juliopolis I: A Historical and Geographical Overview"*, Gephyra,* Cilt 11, 65-83.

Öztaşkın, G. K. (2012). "Yanartaş (Khimera)'taki Bizans Dönemi Bazilikası", Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması I: Anadolu Akdenizi Sempozyumu (04-07 Kasım 2009, Antalya), 313-327.

Öztürk, B. (2008). "Kuruluşundan Bizans Devri Sonuna Kadar Tios Antik Kenti", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi,* Sayı 128, 63-78.

Panagiotopoulos, L. A. (1996). *The Patriarchal Institution in the Early Church: (The Pentarchy of the Patriarchs. The presuppositions, the Evolution and the Function of the Institution),* Durham Theses, Durham University.

Pantazis, G. ve Lambrou, E. (2006). "On the Date of Early Christian Basilicas (Central Greece)", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry,* Volume 6, No 3, 49-56.

Peirano, D. (2012). "Some Observations about the Form and Settings of the Basilica of Bargala", *Macedonian Historical Review,* Volume 3. Macedonia: Faculty of Philosophy, University of Ss. Cyril and Methodios, Skopje, 65-84.

Pekak, M. S. (2000). "İstanbul'da Studios Manastırı, H. Ioannes Prodromos Kilisesi I", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Dergisi*, Sayı 10, 100-121.

Procopius. (1940). *The Buildings of Procopius*, Vol. VII, Book V, (Trans.: Henry Bronson Dewing), Loeb Classical Library, Harvard.

Rackham, H. (Trans.). (1942). Pliny. The Natural History (Cilt II), Loeb Classical Library, Harvard.

Ramsay, W. M. (1890). *The Historical Geography of Asia Minor,* London.

Ramsay, W. M. (1900). *The Church in the Roman Empire Before A.D. 170,* Hodder and Stoughton, London.

Ramsay, W. M. (1960). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası,* Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Ruge, W. (1918). Juliopolis, *RE,* 10/1, 102.

Sağır, E., Metin, M. ve Cinemre, M. O. (2015). "Juliopolis Nekropolü 2013 Yılı Kazısı", *23 Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu (04 - 07 Mayıs 2014, Mardin),* Ankara, 151-170.

Sağır, E., Metin, M. ve Çelik, T. (2016). "Juliopolis Nekropolü 2015 Yılı Kazısı", 25 *Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu (11-15 Nisan 2016, Antalya),* Ankara, 665-683.

Sharp, R. S. (2010). *The Outside Image: A Comparative Study of External Architectural Display on Middle Byzantine Structures on The Black Sea Littoral*. Doctor of Philosophy Thesis, University of Birmingham.

Strabon. (2000). *Geographika-Antik Anadolu Coğrafyası XII-XIV,* (Çev: A. Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Şener, M. (2016). *Nallıhan,* 3. Baskı, Ankara.

Tekinalp, V. M. (2001). "Andriake Kiliseleri ve Tarihlendirme Sorunları", (Ed. Sema Doğan) V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler (19-20 Nisan 2001, Ankara), 491-515

Tiefenbach, H. P. (2012). *Anadolu'nun Azizleri,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Uçar, Ş. (1986). "Müslümanlar'ın İstanbul'u Fethetmek İçin Yaptıkları İlk Üç Muhasara", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi,* 1, 65-83.

Ulusoy, İ., Şen, E. ve Diker, C. (2024). "Juliopolis Doğu Nekropol Alanı Jeolojisi", *Juliopolis 1* (Edit.: Ali Metin Büyükkara), Ankara, 77-91.

Yaşlı Plinius. (2017). *Doğa Tarihi,* Say Yayınları, İstanbul.

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.06.2025 **√Accepted/Kabul:** 16.07.2025
DOI:10.30794/pausbed.1711398
Research Article/Araştırma Makalesi

Keskin, E., & Baydan, E. (2025). "Çağdaş Kentleşmede Dikey Karma Kullanım: Karşılaştırmalı Bir İnceleme", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 70, 125-141.

ÇAĞDAŞ KENTLEŞMEDE DİKEY KARMA KULLANIM: KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEME

Esra KESKİN*, Emine BAYDAN**

Öz

Bu çalışma, dikey karma kullanımlı yapıların çağdaş kentleşme dinamikleri içindeki rolünü ele almakta ve bu yapı modelinin Türkiye'deki uygulanabilirliğini değerlendirmektedir. Dikey karma kullanım, konut, ofis, ticaret, hizmet ve eğlence gibi farklı işlevlerin aynı yapı bloğunda bütüncül biçimde entegre edilmesini hedefleyen, sürdürülebilir arazi kullanımını esas alan çağdaş bir kentleşme yaklaşımıdır. Bu yapılar, mekânsal verimliliği artırmanın yanı sıra karbon emisyonlarının azaltılması, ulaşım gereksiniminin düşürülmesi ve toplumsal etkileşimin güçlendirilmesi gibi çok boyutlu katkılar sunmaktadır. Çalışmada, Marina Bay Sands, Hudson Yards ve Roppongi Hills gibi küresel ölçekteki örnek projeler karşılaştırmalı olarak analiz edilmiş; Türkiye'de Zorlu Center gibi uygulamalar hukuki, yönetsel ve tasarımsal açıdan değerlendirilmiştir. Ayrıca, mevcut yasal mevzuatın karma kullanımı teşvik etmedeki yetersizlikleri ele alınmış ve planlama süreçlerine dair kapsamlı öneriler sunulmuştur. Bu bağlamda çalışma, literatürdeki teorik eksiklikleri gidererek Türkiye'de daha entegre, esnek ve sürdürülebilir kentsel dönüşüm yaklaşımlarına katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: *Dikey Karma Kullanım, Sürdürülebilir Kentleşme, Kentsel Dönüşüm, Planlama Politikaları, Mekânsal Yoğunluk.*

VERTICAL MIXED-USE IN CONTEMPORARY URBANISATION: A COMPARATIVE ANALYSIS

Abstract

This study addresses the role of vertical mixed-use buildings in contemporary urbanisation dynamics and evaluates the applicability of this building model in Türkiye. Vertical mixed-use is a contemporary urbanisation approach based on sustainable land use that aims to integrate different functions such as housing, office, trade, service and entertainment in the same building block holistically. In addition to increasing spatial efficiency, these buildings offer multidimensional contributions such as reducing carbon emissions, reducing transport needs and strengthening social interaction. This study analyses global exemplary projects such as Marina Bay Sands, Hudson Yards and Roppongi Hills comparatively and applications such as Zorlu Center in Türkiye from legal, administrative and design perspectives. In addition, the inadequacies of the current legislation in encouraging mixed-use development are discussed, and comprehensive recommendations on planning processes are presented. In this context, the study aims to contribute to more integrated, flexible and sustainable urban regeneration approaches in Türkiye by filling the theoretical gaps in the literature.

Keywords: *Vertical Mixed Use, Sustainable Urbanisation, Urban Transformation, Planning Policies, Spatial Density.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Gayrimenkul Geliştirme ve Yönetimi Bölümü, ANKARA.
e-posta: esrkeskin@ankara.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0003-2778-9024)
**Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Gayrimenkul Geliştirme ve Yönetimi Bölümü, ANKARA
e-posta: ebaydan@ankara.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0001-5564-8507)

1. GİRİŞ

21. yüzyıl kentleri, neoliberal ekonomik politikaların, demografik dönüşümlerin ve ekolojik krizlerin kesişiminde yeniden şekillenmektedir. Bu süreçte, geleneksel tek işlevli yapılaşma paradigması, giderek artan bir eleştiriye maruz kalmakta; yerini karma kullanım (mixed-use), dikey şehirler (vertical cities) ve hibrit yapılar (hybrid buildings) gibi disiplinlerarası kavramlara bırakmaktadır (Brenner ve Schmid, 2015; Dovey ve Pafka, 2020). Özellikle geniş ölçekli kentlerde gözlemlenen yoğunluk-artırıcı (density-oriented) planlama stratejileri, arazi kıtlığı ve ulaşım odaklı karbon emisyonlarını azaltma hedefleri doğrultusunda, tek bir yapı bloğunda konut, ticaret, ofis ve sosyal donatıları entegre eden modelleri zorunlu kılmaktadır (Lehmann, 2016). Literatürde bu olgu, kentsel yaşam kalitesi, ekonomik canlılık ve sürdürülebilirlik üçgeninde değerlendirilmektedir (Arefi ve Kickert, 2019). Montgomery (1998), başarılı kent mekânlarının temel bileşenleri olarak karmaşıklık (complexity), süreklilik (continuity) ve kontrol edilebilir yoğunluk (managed density) kavramlarını öne sürmektedir. Bu çerçevede, Hong Kong'daki Union Square, Londra'daki Barbican Estate ve Milan'daki Bosco Verticale gibi ikonik projeler, farklı programların bir arada varoluşunun, yalnızca mekânsal verimlilik sağlamakla kalmayıp aynı zamanda sosyal sermayeyi de güçlendirdiğini kanıtlamıştır (Gehl, 2010; Yeang, 2019). Ancak, bu tür projelerin uygulanabilirliği, kentsel yönetişim modelleri, yapısal regülasyonlar ve toplumsal kabullenirlik gibi çok katmanlı dinamiklere bağlıdır (Glaeser vd., 2008). Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, imar hukukunun katı hiyerarşik yapısı ve spekülatif arsa piyasaları, karma kullanımın önündeki en büyük engeller olarak değerlendirilmektedir (Roy ve Ong, 2011).

Bu yapı türlerinin analizinde yalnızca planlama veya mimarlık ölçeği değil; mekânsal organizasyon, kamusal alan tasarımı, erişim stratejileri ve kullanıcı deneyimi gibi çok katmanlı bileşenler de önem taşımaktadır. Bu bağlamda, dikey karma kullanımlı yapıların kentsel tasarım disiplini açısından da değerlendirilmesi gerekmektedir. Kentsel tasarım literatürü, geçirgenlik, yönlendirme, sosyal bütünlük ve kamusal-özel alan ilişkisi gibi kavramlarla bu yapıları incelemeyi mümkün kılmaktadır (Carmona, 2010; Madanipour, 1996). Çalışmada bu kapsamda işlevsel entegrasyon, giriş stratejileri, kamusal alan erişimi ve katmanlı organizasyon yapısı gibi analiz boyutları alınarak mekânsal temelli bir yaklaşım ile değerlendirilmektedir.

Bununla birlikte, dikey karma kullanımlı yapıların yalnızca sürdürülebilir kentleşme, yoğunluk yönetimi ve mekânsal verimlilik gibi olumlu planlama ilkeleri çerçevesinde değerlendirilmesi yetersiz kalmaktadır. Bu yapı türleri, özellikle büyük ölçekli projeler düzeyinde, gayrimenkul piyasasında yüksek rant üretimi potansiyeli taşıyan kentsel müdahaleler olarak da okunmalıdır. Nitekim Zorlu Center gibi örneklerde gözlemlendiği üzere, kamusal alan niteliği taşıması beklenen bazı mekânlar, özel mülkiyet rejimi ve ticarileşmiş kullanım biçimleri aracılığıyla yarı kamusal alanlara dönüşmekte; böylece kamudan özel sektöre doğru mekânsal bir dönüşüm gerçekleşmektedir. Bu durum, dikey karma kullanım modelinin yalnızca fiziksel ve işlevsel değil, aynı zamanda sosyo-ekonomik sonuçları açısından da eleştirel bir bakışla analiz edilmesini gerekli kılmaktadır.

Mevcut literatür, karma kullanım modellerini genellikle batı ülkelerinde incelemiş; Türkiye gibi kentleşme deneyimi gelişmekte olan ülkelerdeki yasal, toplumsal ve teknik bariyerlere yönelik sistematik analizlerden yoksun kalmıştır (Şengül, 2021). Diğer yandan Türkiye'de 3194 sayılı İmar Kanunu ve Planlı Alanlar İmar Yönetmeliği ekseninde şekillenen planlama ilkelerinin, çağdaş karma kullanım talepleriyle çelişmekte olduğu da vurgulanmaktadır (Tekeli, 2017). Bu çalışmada, dünya genelinde ve Türkiye'de inşa edilen dikey karma kullanımlı yapıların işlevsel ve mekânsal özellikleri kapsamlı bir şekilde karşılaştırılarak derinlemesine analiz edilmiştir. Çalışma, seçilen projelerin yapısal tasarımlarını, kullanım çeşitliliğini, mekânsal organizasyonlarını ve erişim stratejilerini detaylı bir biçimde irdelemeyi amaçlamakta olup, bu kapsamda yerel yasal düzenlemeler ve bölgesel farklılıklar da göz önünde bulundurulmuştur. Analiz süreci, nitel veri toplama teknikleri ve karşılaştırmalı analiz yöntemleriyle gerçekleştirilmiş; elde edilen bulgular, Türkiye'deki benzer projeler için potansiyel uygulama alanlarını ortaya koymayı hedeflemiştir.

2. KAVRAMSAL TARTIŞMA VE LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Küreselleşme, hızlı kentleşme ve iklim değişikliği gibi çağdaş dinamikler, kentsel mekânların yeniden düşünülmesini zorunlu kılmaktadır (Mualam vd., 2019). Geleneksel tek işlevli yapılaşma modelleri, günümüzün karmaşık kentsel ihtiyaçlarına yanıt vermekte yetersiz kalmakta; bunun yerine, çoklu fonksiyonları bütünleştiren karma kullanım (mixed-use) yaklaşımları giderek daha fazla önem kazanmaktadır (Dovey ve Pafka, 2020; Generalova vd. 2018; Grant ve Perrott, 2011). Karma kullanım, kent ölçeğinde konut, ofis, perakende, rekreasyon gibi farklı arazi kullanımlarının bir arada ve planlı bir şekilde yer aldığı projeleri ifade etmektedir (Shen ve Sun, 2022). Jacobs (1961), modernist tek kullanımlı planlamaya karşı çıkarak fonksiyonların ayrıştırılmasının kent canlılığını yitirmesine yol açacağını ve karma kullanımı önemli kıldığını vurgulamıştır. Bu anlayış günümüzde de geçerliliğini koruyarak, karma kullanımın kente canlılık, yaya-dostu çevre ve ekonomik üretkenlik getiren bir ilke olduğu ifade edilmektedir (Khan vd., 2022).

Karma kullanımın farklı türlerini tanımlamak ve bu kavramların akademik literatürdeki yerini ortaya koymak, çalışmanın teorik temelini oluşturmaktadır. “Karma kullanım geliştirmesi” (mixed-use development), “dikey karma kullanım” (vertical mixed-use), “yaşa-çalış-eğlen konsepti” (live-work-play), “hibrit yapılar” (hybrid buildings) ve “kentsel yoğunlaştırma” (urban intensification) gibi kavramlar, yalnızca mekânsal organizasyonu değil, aynı zamanda sosyal, ekonomik ve çevresel sürdürülebilirliği de şekillendirmektedir (Jacobs, 1961; Yeang, 2019). Bu kavramların net bir şekilde tanımlanması, küresel örneklerin analiz edilmesi ve Türkiye’deki kentsel dönüşüm süreçlerine uyarlanabilirliğinin değerlendirilmesi için gereklidir. Karma kullanım modellerinin teorik temellerini anlamak, Türkiye gibi hızlı kentleşen ülkelerde daha dengeli ve sürdürülebilir kentsel gelişim stratejileri tasarlamak açısından kritik öneme sahiptir.

Karma kullanım, kent planlama ve mimarlık literatüründe farklı ölçeklerde ve mekânsal düzenlemelerde ele alınan çok boyutlu bir yaklaşımdır. Ancak, bu yaklaşımın farklı alt türleri sıklıkla birbirine karıştırılmakta; özellikle “dikey karma kullanım” gibi alt kavramlar, daha geniş bir çerçeve olan “karma kullanım geliştirmesi” ile eş anlamlı olarak yanlış şekilde değerlendirilebilmektedir. Bu nedenle, çalışmada ele alınan temel kavramların tanımları, mekânsal özellikleri, amaçları ve uygulama ölçekleri bakımından birbirinden nasıl ayrıştığını net biçimde ortaya koymak önem arz etmektedir. Tablo 1 “karma kullanım geliştirmesi”, “dikey karma kullanım”, “yaşa-çalış-eğlen konsepti”, “hibrit yapılar” kavramlarını karşılaştırmalı biçimde sunmakta ve her birinin kentleşme sürecindeki yeri ile birbirleriyle ilişkili/ayrışan yönlerini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu karşılaştırma, hem literatürdeki kavramsal çeşitliliğin anlaşılmasını kolaylaştırmakta hem de çalışmanın temel odak noktası olan dikey karma kullanım modelinin özgün niteliğini daha net biçimde konumlandırmaktadır.

Tablo 1: Karma kullanım yaklaşımlarının kavramsal ve mekânsal karşılaştırması

Kavram	Tanım	Mekânsal Organizasyon	Amaç/Vurgu	Ölçek
Karma Kullanım Geliştirmesi	Farklı kullanım türlerinin (konut, ticaret, ofis vb.) planlı biçimde bir arada bulunması	Genelde yatay veya ayrı parsellerde; işlevsel ayrışma belirgin	Fonksiyonel çeşitlilik, canlılık, sürdürülebilirlik	Mahalle / Ada / Bölge
Dikey Karma Kullanım	Farklı kullanım türlerinin aynı yapıda katmanlı olarak üst üste yer alması	Dikey katmanlaşma, genelde giriş ayrımı vardır	Arazi verimliliği, yoğunluk artışı, ulaşım azaltımı	yapı / Parsel
Yaşa-Çalış-Eğlen Konsepti	Yaşam, çalışma ve eğlence işlevlerinin entegre edildiği mekânsal kurgu	Dikey ya da yatay; kompakt yerleşim	İş-yaşam dengesi, sosyal yaşam, erişilebilirlik	Mahalle / Blok / Parsel
Hibrit Yapılar	Birden fazla işlevin mimari olarak iç içe geçtiği çok işlevli yapı	Programatik geçişlilik, mimari birleşme	Deneyim zenginliği, mimari esneklik, kamusal/özel ilişki	Yapı / Kampüs
Kentsel Yoğunlaştırma	Mevcut kent alanlarında yapı/nüfus yoğunluğunu artırma stratejisi	Kapsayıcı; dikey ve yatay uygulama olabilir	Kentsel yayılmayı durdurmak, altyapıyı verimli kullanmak	Kentsel bölge / Makro alan

Kaynak: Al Noman vd., 2024; Arefi ve Kickert, 2019; Gausa vd., 2003; Lehmann, 2016; Shen ve Sun, 2020; Yeang, 2019

Karma kullanım geliştirmeleri (mixed-use development), kentsel mekânların fonksiyonel çeşitliliğini artırarak kent yaşamının sürdürülebilirliğine katkı sağlayan planlama yaklaşımlarıdır (Al Noman vd., 2024). Grant ve Perrott (2011), bu tür geliştirmelerin kentsel canlılığı artırdığını ve ulaşım kaynaklı karbon emisyonlarını azalttığını ortaya koymaktadır. Jacobs (1961) ise, karma kullanım alanlarının sokak yaşamını canlandırarak sosyal güvenliği artırdığını savunmaktadır. Özellikle metropol kentlerde, konut, ofis, otel, perakende ve sosyal alanların entegrasyonu, kentsel dokunun sürekliliğini sağlamada kritik rol oynamaktadır (Dovey ve Pafka, 2020). Genel olarak, karma kullanımlı yapılar yatay veya dikey olarak ikiye ayrılmaktadır. Yatay karma kullanım, bir bölge, blok veya bileşik boyunca yayılmış arazi kullanımlarının karışımını ifade ederken; dikey karma kullanım, kullanımların karışımının tek bir dikey yapıda barındırıldığı yapıları tanımlamaktadır (Mateo-Babiano ve Darchen, 2013).

Dikey karma kullanım (vertical mixed-use), farklı fonksiyonların tek bir yapı içinde katlar bazında organize edilmesini ifade etmektedir (Shen ve Sun, 2020). Hoppenbrouwer ve Louw'un (2005) sınıflandırmasına göre "dikey boyut" çatısı altındaki karma kullanımlı bir binada farklı katlar farklı işlevlere tahsis edilmektedir. Bu yaklaşım, yatay alanda sınırlar kısıtlı olduğunda kullanım çeşitliliğini korumanın bir yolu olarak ortaya çıkmaktadır. Dikey karma kullanım, özellikle yüksek nüfus yoğunluğu ve arsa kısıtlarının yaşandığı kentlerde yaygınlaşmaktadır. Zhong ve Hui (2021), yüksek yoğunluklu Asya kentlerinde arazi kullanımı verimliliğini artırmak amacıyla dikey karma projelerin tercih edildiğini vurgulamıştır. Hong Kong, Singapur, Tokyo gibi metropollerde yatay alan sınırlı olduğu için dikey gelişmeye yönelmiştir. Bu projeler, bir binada birden fazla işlevin eş zamanlı inşa edilebilmesine izin verdiği için arsa kullanım yoğunluğunu artırmaktadır (Zhong ve Hui, 2021). Dikey projelerde ayrıca farklı kullanım katmanlarına göre inşaat zamanlaması ve kira düzenlemelerinin esnek yönetimi gibi özel finansal dinamikler ortaya çıkmaktadır.

Planlama ve yönetim açısından dikey karma kullanım hem avantajlar hem de zorluklar getirmektedir. Khan vd. (2022), kontrolsüz dikey karma binalarda kullanıcıların mahremiyet ve güvenliği açısından risklerin artabildiğini, ancak farklı fonksiyonların mekânsal yakınlığının şehirsel sinerjiler yarattığını belirtmektedir. Diğer yandan, fiziksel entegrasyon ulaşılabilirliği artırıp araç bağımlılığını azaltırken, altyapı ve altyapı yükü gibi teknik konular da öne çıkmaktadır. Bu nedenle, dikey karma projeler planlanırken yoğunluk, yapı yönetimi, itfaiye güvenliği, kullanım çatışmaları gibi çok boyutlu faktörlerin dikkate alınması gerekmektedir. Yeang (2019), bu modelin arazi kullanım verimliliğini maksimize ettiğini ve kentsel yayılmayı önlediğini belirtmektedir. Örneğin, Tokyo'daki Roppongi Hills gibi projeler, ofis katlarının üzerinde konut ve rekreasyon alanlarının yer aldığı başarılı uygulamalardır (Firley ve Gron, 2013). Ancak, bu tür yapıların tasarımında dikkate alınması gereken teknik ve yönetimsel zorluklar bulunmaktadır (Bregman, 2015).

Dikey karma kullanım, planlama literatüründe çoğunlukla sürdürülebilirlik, canlılık ve ulaşılabilirlik bağlamında ele alınsa da, bu modelin gayrimenkul piyasasında rant üretimini maksimize eden bir araç olarak da işlev gördüğü açıktır (Harvey, 2008; Logan & Molotch, 1987). Özellikle büyükşehirlerde yüksek arsa değerlerine sahip merkezi bölgelerde geliştirilen bu projeler, kamusal niteliği olması gereken birçok işlevi özel mülkiyet rejimi altında yeniden tanımlamakta; kamusal mekânın görünüşte varlığını sürdürürken işlevsel olarak özelleştirilmesine yol açmaktadır. Bu bağlamda dikey karma kullanım, yalnızca mekânsal bütünleşmeyi değil, aynı zamanda mekânsal ayrışmayı ve sosyal dışlayıcılığı da yeniden üreten bir kentsel araç haline gelebilmektedir. Dolayısıyla bu yapılar, neoliberal kentsel politikaların bir uzantısı olarak da okunmalı; kuramsal çerçeve içinde hem mekânsal fayda üretimi hem de kentsel rant dinamikleri üzerinden değerlendirilmelidir.

Yaşa-çalış-eğlen (live-work-play) konsepti, modern kent yaşamının üç temel bileşeni olan yaşam, çalışma ve eğlence işlevlerinin entegrasyonunu hedeflemektedir. Bu yaklaşım, geleneksel tek işlevli yerleşim alanlarının aksine, kentli nüfusa farklı günlük ihtiyaçlarını aynı kentsel mekân içinde karşılayabilme imkânı tanımaktadır. Arefi ve Kickert (2019), bu modelin kentsel yaşam kalitesini artırdığını ve iş-yaşam dengesini iyileştirdiğini savunmaktadır. Özellikle pandemi sonrası dönemde, yerel ölçekte kendi kendine yeterli mahallelerin (15 dakikalık kentler, micro-hubs vb.) öneminin artması, bu konsepti daha da öne çıkarmıştır (Florida vd., 2021). Bu yaklaşım uygulamada, toplu taşıma odaklı gelişim (TOD), yaya dostu tasarım ve çok işlevli açık alanlar gibi uygulamalar ile desteklenmektedir. Ancak, bu yaklaşımlar yeterince sosyal çeşitlilik ve kamusal alan sunmadığında, literatürde "gated community" veya "exclusive enclave" olarak tanımlanan "kapalı yaşam adalarına" dönüşme riski taşımaktadır (Low, 2003; Nas, 2017).

Hibrit yapılar (hybrid buildings), mimari tasarımda programatik esnekliği ön plana çıkaran ve birden fazla işlevi aynı mekânda barındıran yapı türleridir. Bu yapı türü, yalnızca fonksiyonların fiziksel bir araya gelişini değil; aynı zamanda sosyal, kültürel ve ekonomik aktivitelerin akışkan ve eş zamanlı entegrasyonunu da hedeflemektedir. Gausa vd. (2003), hibrit yapıların kentsel bağlamda mekânsal sürekliliği sağladığını ve yapılı çevrenin dinamiklerini dönüştürdüğünü ifade etmektedir. Örneğin, Rotterdam'daki Markthal, konut, pazar ve kültürel etkinlik alanlarını bir araya getiren başarılı bir hibrit yapı örneğidir (MVRDV, 2014).

Kentsel yoğunlaşma (urban intensification), mevcut kent dokusunun daha verimli kullanılması amacıyla, yapı yoğunluğu ve kullanım yoğunluğunu artırmayı hedefleyen bir planlama stratejisidir. Lehmann (2016), bu yaklaşımın kentsel yayılmayı sınırladığını ve altyapı yatırım maliyetlerini azalttığını belirtmektedir. Ancak Montgomery (1998), yoğunlaşmanın planlı bir şekilde yapılmadığı takdirde yaşam kalitesi üzerinde olumsuz etkiler oluşturabileceğini vurgulamaktadır. Bu çerçevede, karma kullanım projeleri, farklı işlevleri bir arada barındırarak hem yoğunluk artırıcı çözümler sunmakta hem de ulaşım ihtiyacını optimize ederek kentleşme sürecine katkı sağlamaktadır.

Planlama literatüründe karma kullanımlı yapılar üzerine oldukça kapsamlı bir birikim oluşmuş olsa da özellikle dikey karma yapılar (vertical mixed use buildings) konusuna odaklanan sistematik ve nicel araştırmalar sınırlı kalmıştır. Rowley (1996) ile Hoppenbrouwer ve Louw (2005) gibi araştırmacılar, yatay karma kullanım (horizontal mixed-use) örneklerine odaklanarak bölge, mahalle veya ada düzeyinde işlevsel karışımı değerlendirmektedir. Rabianski vd. (2009), dikey karma yapıların yalnızca çoklu işlevsellik değil, aynı zamanda planlı entegrasyon ve fiziksel bütünlük gerektirdiğini vurgulasa da bu tür yapıların nicel ve nitel analizlerini içeren çalışmaların eksikliğine dikkat çekmiştir. Zhong ve Hui (2021) ise, kentsel arazi kıtlığı ve yoğunluk artışı ihtiyacına rağmen, dikey karma yapıların potansiyelinin henüz tam olarak keşfedilmediğini ifade etmiştir.

Türkiye özelinde, dikey karma kullanımlı yapıların mekânsal bütünleşmesini sağlamaya yönelik çabalar, genellikle imar planı kararları ve yapı ruhsatı düzeyinde teknik düzenlemelerle sınırlı kalmakta; oysa bu yapılar, fiziksel-mekânsal ilişkilerin ötesinde bir kentsel tasarım bakışı gerektirmektedir. Kentsel tasarım disiplini, bu tür kompleks yapıların kamusal mekânla ilişkilendirilmesi, geçirgenlik, yönlendirme, erişilebilirlik ve kullanıcı deneyimi açısından bütüncül olarak ele alınmasını sağlamaktadır. Ancak Türkiye'de kentsel tasarım hem kurumsal olarak tanımlanamamış hem de planlama ve mimarlık arasındaki köprü rolünü yeterince üstlenememiştir. Bu eksiklik, dikey karma kullanım gibi çok işlevli yapıların sahada nitelikli ve entegre bir şekilde uygulanmasını zorlaştırmaktadır. Bu çalışma ile, söz konusu literatür boşluğunun doldurulması hedeflenmekte; dikey karma yapılar özelinde planlama, tasarım, yönetim ve sosyo-ekonomik etkilerin karşılaştırmalı analizi yapılarak hem kuramsal hem de uygulamalı katkı sunulması amaçlanmaktadır.

3. YÖNTEM

Bu çalışma, nitel karşılaştırmalı analiz yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın temel amacı doğrultusunda, dünya genelinde ve Türkiye'de inşa edilmiş olan dikey karma kullanımlı yapıların mekânsal organizasyonları, işlevsel entegrasyon düzeyleri ve yasal-yönetsel bağlamları değerlendirilmiştir. İnceleme kapsamında hem küresel ölçekte uygulanan örnek projeler hem de Türkiye'deki mevcut uygulamalar karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Çalışmanın temel materyalini, seçilen projelere ait yapısal veriler, kullanım türleri, mekânsal düzenlemeler ve erişim stratejileri oluşturmaktadır. Veriler; akademik yayınlar, proje raporları, mimari dergiler, sektörel analizler ile ArchDaily, WikiArquitectura gibi çevrimiçi mimarlık platformlarından elde edilmiştir. Türkiye kapsamında ise, örnek olarak seçilen dikey karma kullanımlı yapıların imar planları, kat mülkiyeti belgeleri, yapı ruhsatları ve yönetim planları incelenmiş; bu belgeler mevcut yasal çerçevenin ve uygulama sorunlarının belirlenmesi amacıyla değerlendirilmiştir. Yasal analizde temel referans olarak Planlı Alanlar İmar Yönetmeliği (PAİY) ve 3194 sayılı İmar Kanunu konu edilmiştir. Analiz kapsamında her bir projede; kullanım türü sayısı ve çeşitliliği, işlevler arası mekânsal ilişkiler ve entegrasyon düzeyi, giriş ayrımları, erişim organizasyonları ve kamuya açık alanların düzenlenme biçimleri değerlendirilmiştir.

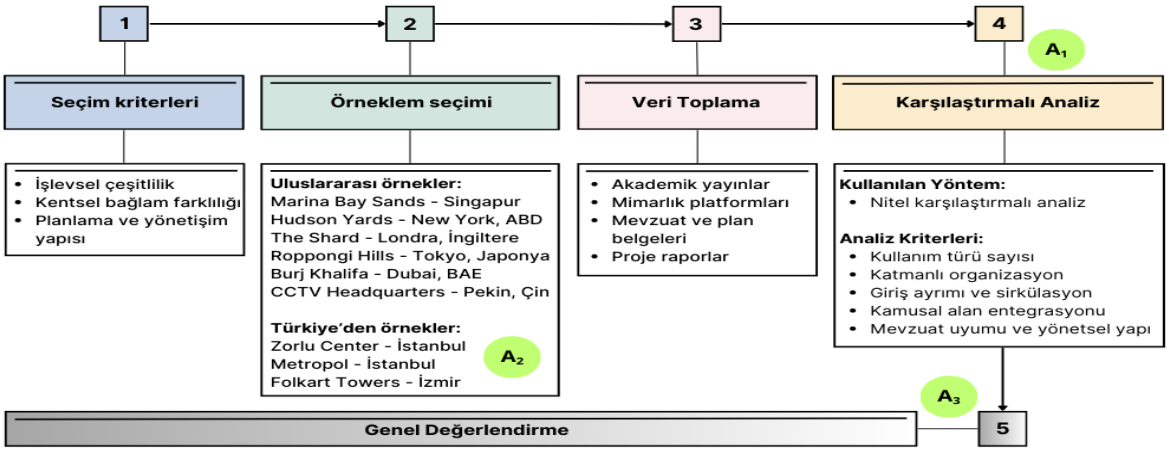

Şekil 1: Çalışmanın çerçevesi

Proje seçimi, coğrafi çeşitlilik, işlevsel zenginlik, yapısal yoğunluk ve yönetişim modellerinde temsil niteliği gibi ölçütlere dayalı olarak yapılmıştır. İncelenen küresel örnekler, farklı kıtalardan ve sosyo-ekonomik bağlamlardan gelen yüksek profilli ve çok işlevli projeleri kapsamaktadır. Seçilen projeler arasından Marina Bay Sands (Singapur), turizm, perakende ve eğlence işlevlerini entegre eden yapısıyla kamusal erişim olanakları bakımından dikkat çekerken; Hudson Yards (ABD), kentsel dönüşüm bağlamında geliştirilen ve fonksiyonları master plan stratejisi içinde çözümleyen bir örnektir (Atlas of Urban Tech, 2025). The Shard (İngiltere), kompakt parsel üzerinde dikey yoğunluk ve sirkülasyon ayrımlarını içermesi açısından temsil edici niteliktedir (Wikipedia, 2024). Roppongi Hills (Japonya), kültürel, ticari ve konut işlevlerini çok katmanlı yapıda birleştiren hibrit bir model olarak öne çıkarken (Casestudies.uli.org, 2003); Burj Khalifa (BAE), prestij ve simgesel değer kurgusu ile şekillenen, fonksiyonel ayrışmanın belirgin olarak gözlemlendiği örneklerden biridir (The Constructor, 2022). Son olarak CCTV Headquarters (Çin) ise içe dönük organizasyon yapısı ve biçim-mekân ilişkisini sorgulayan mimarisiyle farklılık göstermektedir (ArchDaily, 2012). Bu yapıların araştırma kapsamında seçilmesinde, analiz kapsamında incelenen mekânsal organizasyon, giriş stratejileri, kamusal alan kullanımı ve yönetişim modellerine dair karşılaştırmalı değerlendirmeye elverişli olmaları da etkili olmuştur.

Türkiye örnekleri olarak ise Zorlu Center (İstanbul), Metropol İstanbul (Ataşehir) ve Folkart Towers (İzmir) incelenmiştir. Zorlu Center, yüksek profilli ve çok işlevli yapısıyla kültür-sanat, ticaret, konut ve otel fonksiyonlarını içermekte; ancak kamusal alan niteliği ve mülkiyet ilişkileri bağlamında tartışmalı bir örnek oluşturmaktadır. Metropol İstanbul, İstanbul Finans Merkezi ile ilişkili konumu ve yüksek yoğunluklu kullanım çeşitliliği ile dikkat çekerken; Folkart Towers ise, büyük metropol dışında bir kentte konumlanmış olması nedeniyle bu modelin bölgesel ölçekli uygulanabilirliğini gözlemleme imkânı sunmaktadır. Bu projeler, Türkiye'de dikey karma kullanım modelinin planlama kararları, yasal çerçeve, yönetişim yapısı ve kullanıcı deneyimi açısından incelenmesine olanak sağlamaktadır.

Elde edilen veriler üzerinden her bir projenin mimari özellikleri, kullanıcı grupları arası etkileşim potansiyeli ve kentsel bağlamla ilişkisi detaylı biçimde incelenmiştir. Türkiye'deki uygulamalar, yalnızca fiziksel açıdan değil; aynı zamanda mevzuat yeterliliği, yönetim planlarının işlevselliği ve kullanıcı deneyimi boyutlarında da değerlendirilmiştir. Bu bütüncül analiz sayesinde, dikey karma kullanımlı yapıların Türkiye kentleşme sistemi içindeki uygulanabilirliği, sorun alanları ve potansiyel geliştirme alanları belirlenmiş; sonuç bölümünde yer alan önerilere altyapı sağlanmıştır.

Verilerin analizinde tematik içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Elde edilen tüm belgeler ve proje verileri manuel olarak taranmış; benzer yapısal ve işlevsel örüntüler doğrultusunda aşağıdaki başlıklar altında sınıflandırılmıştır:

- Kullanım türü sayısı ve çeşitliliği
- Katmanlı organizasyon yapısı
- Giriş ayrımı ve sirkülasyon stratejileri
- Kamusal alan entegrasyonu
- Mevzuat uyumu ve yönetsel yapı

Bu temalar doğrultusunda her bir proje için analiz formları hazırlanmış; veriler Microsoft Excel kullanılarak tablolaştırılmıştır. Tablolar, her tema özelinde proje özelliklerini karşılaştırmalı biçimde sunacak şekilde yapılandırılmıştır. Örneğin, "giriş ayrımı" teması kapsamında Marina Bay Sands ve Hudson Yards projelerinde farklı kullanıcı gruplarına yönelik ayrı girişlerin planlandığı gözlemlenmiştir. Buna karşın Burj Khalifa'da girişlerin daha sınırlı ayrıştığı ve "yığılmış fonksiyon modeli"nin tercih edildiği tespit edilmiştir. Bu tür örnekler, analiz kriterlerinin yapı tipolojisiyle nasıl örtüştüğünü göstermektedir. Böylece yalnızca betimleyici değil, aynı zamanda karşılaştırmalı-analitik bir çerçeve oluşturularak küresel ve yerel uygulamalar arasındaki benzerlik ve farklılıklar sistematik biçimde değerlendirilmiştir. Araştırmanın Şekil 1'de sunulan akış diyagramı da analiz sürecinin adımlarını bütüncül olarak yansıtmaktadır.

Bu kapsamda özellikle "işlevsel entegrasyon düzeyi" kavramı altında, yapıların kullanım çeşitliliğinin ne ölçüde entegre olarak organize edildiği değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme, fiziksel bağlantı (fonksiyonlar arasında yapısal geçişin mevcudiyeti), sirkülasyon sürekliliği (kullanıcı dolaşımının kesintisizliği), ortak alan paylaşımı (kamusal veya yarı kamusal alanların erişimi) ve erişim stratejisi (farklı kullanıcı gruplarına yönelik yönlendirme ve giriş düzenlemeleri) olmak üzere dört temel ölçüt üzerinden yapılandırılmıştır. Çalışmada seçilen örnek projelerin her biri bu ölçütler temelinde analiz edilmiş ve nitel karşılaştırma yoluyla aşağıdaki üç kategoriye ayrıştırılmıştır:

- Yüksek entegrasyon: Fonksiyonlar yapısal olarak birbirine bağlıdır; dolaşım geçirgendir, ortak alanlar kamusal erişime açıktır; erişim stratejileri entegredir.
- Orta entegrasyon: Fonksiyonlar aynı yapı sisteminde yer almakla birlikte, geçişler sınırlı veya bölgelenmiş alanlarla kısıtlanmıştır; bazı kullanıcı grupları ayrılmıştır.
- Düşük entegrasyon: Fonksiyonlar fiziksel olarak ayrıdır; ortak alan paylaşımı zayıftır, yönlendirme ve erişim stratejileri bağımsızdır.

Ele alınan bu sınıflandırma yöntemi, analiz edilen projelerdeki entegrasyon düzeyleri tutarlı bir biçimde karşılaştırmaya imkân sağlamakta olup Tablo 3'te yer alan değerlendirmelerin temelini oluşturmaktadır. Araştırma kapsamında aşağıdaki araştırma sorularına yanıt aranmıştır:

A_1: Dikey karma kullanımlı yapıların işlevsel entegrasyon düzeyi küresel ve yerel örneklerde nasıl farklılık göstermektedir?

A_2: Türkiye'deki planlama mevzuatı bu yapı türlerini ne ölçüde desteklemektedir?

A_3: Dikey karma kullanım, sürdürülebilir kentleşme hedefleriyle ne ölçüde örtüşmektedir?

4. DÜNYA GENELİNDE DİKEY KARMA KULLANIMLI YAPILARIN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

Dikey karma kullanımlı yapılar, 21. yüzyıl kentlerinde artan nüfus yoğunluğu, arazi kıtlığı ve sürdürülebilirlik hedefleri doğrultusunda giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Bu yapılar, konut, ofis, ticaret, eğlence ve kültürel işlevleri aynı yapı içinde entegre ederek hem mekânsal verimliliği hem de kentsel yaşam kalitesini artırmayı amaçlamaktadır. Bu bölümde, farklı coğrafyalardan seçilen küresel projeler aracılığıyla dikey karma kullanıma dair mimari çözümlemeler, işlevsel organizasyonlar ve kullanıcıya yönelik stratejiler karşılaştırmalı olarak değerlendirilmektedir (Tablo 2).

Tablo 2: Dünyadaki farklı dikey karma kullanımlı proje örnekleri

Proje Adı	Konum	Özellikler
Marina Bay Sands	Singapur	Otel, alışveriş merkezi, casino, sergi merkezi ve gözlem terası bir arada.
Hudson Yards	New York, ABD	Konut, ofis, alışveriş merkezi, kültür alanları ve parklar.
The Shard	Londra, İngiltere	Ofis, restoran, otel (Shangri-La), gözlem katı ve rezidanslar.
Roppongi Hills	Tokyo, Japonya	Ofisler, konutlar, alışveriş merkezi, otel, müze ve park.
Burj Khalifa	Dubai, BAE	Otel, rezidanslar, ofisler ve gözlem katı.
CCTV Headquarters	Pekin, Çin	Medya ofisleri, üretim alanları ve kamuya açık alanlar.

Tablo 2'de sunulan projeler, dikey karma kullanım modelinin farklı kentsel bağlamlardaki uygulamalarına genel bir bakış sunmaktadır. Ancak bu projelerin yalnızca hangi işlevleri içerdiğini bilmek, modelin mekânsal organizasyon ve işlevsel entegrasyon özelliklerini anlamak için yeterli değildir. Bu nedenle, söz konusu yapıların mimari organizasyonları, giriş ayrımları, kullanım türleri arasındaki ilişki düzeyi ve kentsel planlama stratejileri açısından karşılaştırmalı olarak analiz edilmesi önem arz etmektedir. Tablo 3 ve Şekil 2, bu projelere dair mekânsal ve işlevsel çözümlemeyi ayrıntılandırarak, dikey karma kullanımın farklı biçimlerde nasıl uygulandığını ortaya koymaktadır.

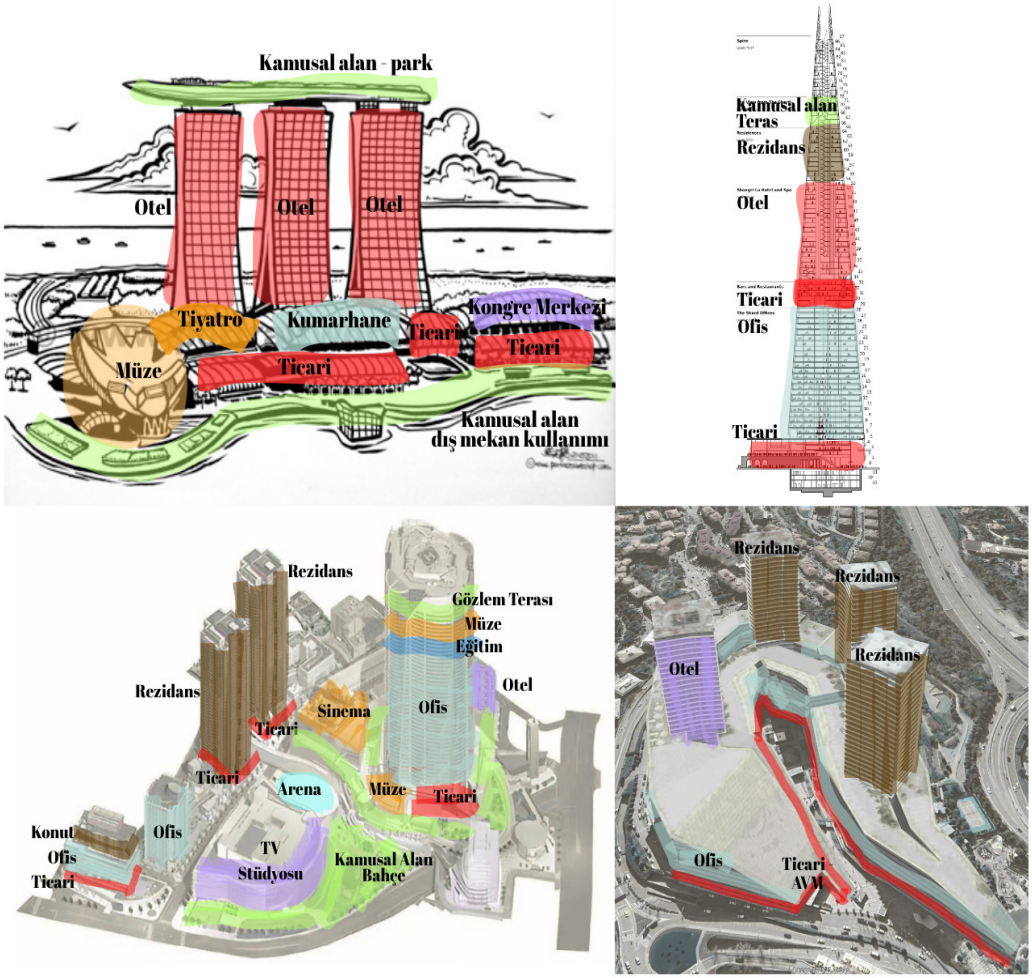

Şekil 2: Marina Bay Sands (Singapur), The Shard (Londra), Roppongi Hills (Tokyo) ve Zorlu Center (İstanbul) projelerine ait konsept şemalar*

* Yapıların mekânsal organizasyonları, kullanım türleri ve kamusal alan ilişkileri temsili olarak gösterilmiştir.

Tablo 3: Dikey karma kullanımlı yapıların mekânsal ve işlevsel karşılaştırması

Proje Adı	Kullanım Türü Sayısı	Kullanım Türleri	Giriş Ayrımı	İşlevsel Entegrasyon*	Planlama Notu
Marina Bay Sands	6	Otel, AVM, kongre merkezi, kumarhane, müze, restoran	Evet – Her ana fonksiyon için farklı girişler	Orta – Alışveriş alanı tüm bloklara hizmet etmektedir.	3 kule tek çatı altında, üstte SkyPark ile bağlanmış; kamusal erişimli ve kontrollü alanlar dengelenmiştir.
Hudson Yards	6	Ofis, konut, AVM, kültürel alanlar, yeşil alanlar, restoran	Evet – Ofis, konut ve AVM girişleri ayrı	Yüksek – Fonksiyonlar birbiriyle fiziksel bağlantılıdır.	Kentsel doku ile entegre, sokak kotunda kamuya açık alanlar, yeşil omurga ve yüksek yoğunluklu yapılaşma.
The Shard	5	Ofis, otel, restoran, rezidans, seyir terası	Evet – Otel ve rezidans girişleri ayrı	Yüksek – Asansör çekirdekleri kullanımı sınırlamaktadır	Düşeyde katmanlı fonksiyon yerleşimi: Alt katlar ofis, orta katlar otel, üst katlar rezidans ve seyir terası.
Roppongi Hills	6	Ofis, konut, alışveriş, otel, müze, TV stüdyosu	Evet – Fonksiyonlara göre farklı zonlar	Orta – Kültürel alanlar kamusal kullanıma açıktır.	Alçak ve yüksek yapıların harmanlandığı kompleks; yaya yolları, kamusal alanlar ve özel alanlar birlikte düşünülmüştür.
Burj Khalifa	4	Otel, ofis, konut, restoran	Düşük – Fonksiyonlar daha çok düşeyde ayrılmış	Düşük – Fonksiyonlar daha çok düşeyde ayrılmıştır.	Rezidanslar ve ofisler farklı kat zonlarında; Armani Hotel ayrı katlarda, ziyaretçi ve kullanıcı sirkülasyonu ayrı çözümlenmiştir.
CCTV Headquarters	3	Ofis, stüdyo, teknik altyapı	Hayır – Ortak giriş ve çekirdek	Yüksek – Fonksiyonlar fiziksel olarak bağlıdır.	Yapı formu gereği halkla etkileşim az, iç yapıda tüm alanlar içe dönük planlanmıştır; yatay+düşey karma kullanım örneği.

***** Bu tabloda yer alan "işlevsel entegrasyon" değerlendirmeleri, çalışmanın yöntem bölümünde açıklanan dört ölçüt (fiziksel bağlantı, sirkülasyon sürekliliği, ortak alan kullanımı, erişim stratejisi) esas alınarak yapılmıştır.

Kaynak: ArchDaily, 2012; Atlas of Urban Tech, 2025; Casestudies.uli.org, 2003; The Constructor, 2022; WikiArquitectura, 2025; Wikipedia, 2024.

Tüm projelerde farklı kullanıcı grupları (örneğin otel müşterisi, ofis çalışanı, rezidans sakini) için ya ayrı girişler tasarlanmış ya da sirkülasyon sistemleri katmanlı olarak planlanmıştır. Bu strateji, yalnızca güvenlik açısından değil, aynı zamanda yapı içi yön bulma, hizmet organizasyonu ve alan yönetimi bakımından da kritik önem taşımaktadır. Fonksiyonel çeşitlilik bakımından en karmaşık projeler, altı farklı kullanım türünü bir araya getiren Marina Bay Sands ve Roppongi Hills olarak ön plana çıkmaktadır. Diğer yandan Burj Khalifa ve CCTV Headquarters gibi yapılar daha sınırlı fonksiyon sayısına sahip olmakla birlikte, ikonik ve simgesel değerleriyle kentsel silüette belirgin yer tutmaktadır. İşlevsel entegrasyon açısından bakıldığında, Hudson Yards ve The Shard yüksek düzeyde birleşik kullanım modelleri sunmakta, katlar arası fonksiyon geçişleri, erişim sistemleri ve kamusal alan kurguları açısından entegre çözümler üretmektedir. Burj Khalifa gibi yapılar daha çok düşey ayrışma ve "yığılmış işlev" modeline sahiptir. Bu durum, fiziksel entegrasyonun düşük olduğu ancak prestij ve ayrıcalıklı kullanım deneyiminin ön planda tutulduğu bir model sergilemektedir. Planlama stratejileri bakımından da projeler arasında önemli farklılıklar dikkat çekmektedir. Örneğin, Marina Bay Sands, kendine özgü bir destinasyon oluşturma yaklaşımıyla tasarlanmış ve kentsel çevreden fiziksel olarak ayrışırken, Hudson Yards gibi projeler mevcut kentsel dokuya entegre olarak kentsel dönüşüm hedeflerini önceleyen daha kapsamlı bir stratejiyle geliştirilmiştir.

5. TÜRKİYE'DE KARMA KULLANIM YAPILARI: MEVZUAT VE UYGULAMA DEĞERLENDİRMESİ

Türkiye'de son yıllarda özellikle büyükşehirlerde artan nüfus yoğunluğu, arsa kıtlığı, ulaşım altyapısındaki yetersizlikler ve sürdürülebilir yaşam çevresi talepleri, mekânsal planlamada daha esnek ve entegre çözümleri zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda karma kullanımlı yapılar; konut, ticaret, ofis, otel, kültürel ve kamusal işlevleri aynı yapı kompleksi içinde bütünleştirerek çağdaş kentsel gelişim modellerinin önemli bir bileşeni haline gelmiştir. Ancak Türkiye'de karma kullanımlı yapıların hukuki düzenlemeleri, doğrudan tanımlanmış kapsamlı bir mevzuata dayanmaktan ziyade, farklı kanun ve yönetmeliklerin örtüşen hükümleriyle şekillenmektedir. Bu durum hem planlama süreçlerinde hem de uygulama aşamasında çeşitli yönetsel ve teknik sorunlara yol açmaktadır.

5.1. Karma Kullanımın Mevzuat Yapısı

Karma kullanımlı yapıların planlanmasında öncelikli yasal çerçeve, 3194 sayılı İmar Kanunu ve bu kanuna bağlı olarak çıkarılmış olan Planlı Alanlar İmar Yönetmeliği (PAİY)'dir. Her ne kadar bu yönetmelikte "karma kullanım" kavramı doğrudan yer almasa da fonksiyon ayrımı, bağımsız bölüm tanımları, yapı yaklaşma mesafeleri, kullanım kararları, yangın güvenliği ve otopark gibi düzenlemeler, bu yapı türlerinin dolaylı biçimde nasıl tasarlanıp uygulanacağını belirlemektedir. Ancak, mevzuatta genellikle işlevlerin ayrı ayrı ele alındığı bir sistematik kurulmuş olup, aynı yapı bünyesinde konut, ticaret ve hizmet gibi farklı kullanım türlerinin bir arada bulunması durumunda uygulamada çeşitli teknik ve yönetsel sorunlar ortaya çıkmaktadır.

Türkiye'de karma kullanımlı yapıların düzenlenmesi ve uygulanması, çeşitli kanun ve yönetmelikler çerçevesinde karmaşık bir yapıya sahiptir. Özellikle karma kullanımlı yapıların yer aldığı imar planlarında fonksiyonların yeterince esnek tanımlanmaması; yapı ruhsatı ve proje aşamasında farklı yönetmelik standartlarının çakışması; kat mülkiyeti süreçlerinde bağımsız bölümler arası aidat paylaşımı, ortak alan yönetimi gibi konularda belirsizlikler oluşması, bu yapı tipinin sağlıklı uygulanmasını güçleştirmektedir. Dikey karma kullanımlı projelerde ise bu sorunlar daha belirgin hale gelmektedir (Tablo 4). Katlar bazında ayrışan işlevlerin her biri için yangın güvenliği, havalandırma, sirkülasyon, asansör ve giriş düzenlemeleri gibi teknik gereklilikler ayrı ayrı karşılanmak zorundadır. Bu nedenle Türkiye'de karma kullanım yaklaşımı mevzuatın parçalı yapısı nedeniyle büyük oranda özel proje alanları, AVM temelli yapılar ve yatırım teşvikli alanlarla sınırlı kalmaktadır.

Tablo 4: Türkiye'de Karma Kullanımlı Yapılara İlişkin Düzenlemeler ve Karşılaşılan Sorunlar

Konu	Açıklama	Karşılaşılan Sorunlar
İmar Planları	Parselin kullanım amacı imar planında "konut + ticaret" gibi tanımlanmalıdır.	Parsel sadece "konut" ya da "ticaret" ise karma kullanım izni alınamamaktadır.
Yapı Ruhsatı ve Projeler	Her kullanım türü için proje ve ruhsat koşulları farklıdır.	Yangın çıkışı, otopark, havalandırma gibi teknik şartlarda uyumsuzluk çıkabilmektedir.
Kat Mülkiyeti	Farklı işlevlere sahip bağımsız bölümler kat mülkiyetine geçebilmektedir.	Ortak alan kullanımı ve gider paylaşımı sıkça ihtilaf doğurmaktadır.
Yönetim Planı	Farklı kullanıcı türleri için kurallar ve sorumluluklar belirlenmelidir.Diğer yandan kat mülkiyetine tabi olmayan yapılarda yönetim planı tapuya tescil edilememektedir.	Gürültü, güvenlik, temizlik gibi konularda ofis ve konut sahipleri çatışabilmektedir.
Gürültü ve Yoğunluk	Kullanımların birbirini olumsuz etkilememesi gerekmektedir.	Ticari alanlar konut sakinlerinin yaşam konforunu bozabilmektedir.
Vergilendirme	Konut, ticaret ve otel bölümlerinin KDV ve vergi oranları farklıdır.	Satış ve tapu işlemlerinde karmaşık vergi sorunları doğabilmektedir.

Özellikle PAİY'nin bağımsız bölüm, giriş ayrımı, tesisat bağımsızlığı ve yangın güvenliği gibi hükümleri, dikey karma kullanım projeleri açısından özel önem taşımaktadır. Dikey karma kullanım; farklı fonksiyonların aynı yapı bloğu içerisinde, düşey düzlemde katlar bazında ayrıştırılarak organize edildiği projeleri ifade etmektedir. Bu tür yapılar genellikle zemin katlarda ticari kullanım ve hizmet birimleri, orta katlarda ofis alanları, üst katlarda ise konut veya otel birimleri yer almakta; böylece farklı kullanım türleri aynı fiziksel yapı içerisinde katmanlı bir düzen içerisinde bir araya getirilmektedir. PAİY, bu tür projelerde her kullanım türü için ayrı girişlerin sağlanmasını

ve bağımsız bölümlerin işlevine göre teknik donatılarının ayrıştırılmasını zorunlu kılmaktadır (örneğin yangın çıkışları, havalandırma sistemleri, asansörler). Ayrıca, ortak alanların yönetimi, farklı kullanıcı profillerine hitap eden bu yapılarda Kat Mülkiyeti Kanunu kapsamında karmaşık bir hal almakta, yönetim planlarının dikkatli bir şekilde hazırlanmasını gerektirmektedir.

Dikey karma kullanım projelerinde yapı yükseklik sınırları ve emsal değerleri belirleyici unsurlar arasında yer almaktadır. Özellikle merkezi iş alanlarında ve ana ulaşım akslarında yer alan parsellerde bu yapılaşmalar, yerel yönetimler tarafından plan notları ile teşvik edilebilmektedir. Ancak yüksek katlı ve çok işlevli yapılar, teknik düzenlemeler açısından çok daha sıkı denetimlere tabidir. Binaların Yangından Korunması Hakkında Yönetmelik, farklı işlevlere sahip bağımsız bölümler için yangın tahliye sistemleri, yangın zonlaması ve acil çıkış düzenlemeleri öngörmektedir. Deprem Yönetmeliği, kullanım fonksiyonu türüne göre değişken yük aktarımı ve performans analizleri nedeniyle yapı statik sistemlerini karmaşıklaştırmaktadır. Diğer taraftan Çevresel Etki Değerlendirmesi (ÇED) Yönetmeliği ise bu tür projelerin çevresel etkilerini, ulaşım yoğunluğunu ve altyapı baskısını değerlendirme zorunluluğu getirmektedir. Mevzuat kapsamında tanımlanan bu düzenlemeler, söz konusu projelerin tasarım, mühendislik ve izin süreçlerinin daha güç ve maliyetli olmasına neden olmaktadır. Öte yandan, büyük ölçekli ve entegre karma kullanım projelerinin (örneğin Marina Bay Sands gibi) Türkiye'de gerçekleştirilmesi, çoğu durumda standart imar planları ile uygulanması mümkün olmamakta, bu tür projeler ancak "özel proje alanı (ÖPA)", "turizm merkezi", "kentsel dönüşüm alanı", "rezerv yapı alanı" ya da "yatırım teşvikli alan" gibi özel statüler aracılığı ile planlanabilmektedir. Bu projelerin uygulamaya geçebilmesi genellikle Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı veya büyükşehir belediyeleri tarafından onaylanan 1/5000 ölçekli nazım imar planları ve 1/1000 ölçekli uygulama imar planları ile mümkün hale gelmektedir.

Bu çerçevede Türkiye'de karma ve özellikle dikey karma kullanımlı yapılar için doğrudan bir tanım ve bütüncül düzenleme bulunmamakla birlikte, mevcut mevzuat ise yalnızca sınırlı ölçüde bu yapıların geliştirilmesine imkân tanımaktadır. Ancak mevcut mevzuatın dağınık ve yoruma açık yapısı, uygulama sürecinde hem hukuki hem de yönetsel sorunlara neden olmaktadır. Özellikle farklı fonksiyonlar arasındaki sınırların belirlenmesi, mülkiyet ilişkilerinin yönetimi, yangın ve tahliye güvenliği gibi teknik konularda standartların net olmaması, dikey karma kullanımlı geliştirme modelinin Türkiye'de sağlıklı biçimde yaygınlaştırılmasını güçleştirmektedir. Diğer yandan bu tür yapıların mekânsal organizasyonu yalnızca yasal düzenlemeler ve teknik planlama ilkeleriyle değil; aynı zamanda kentsel tasarım disiplini ve gayrimenkul geliştirme uzmanlığıyla birlikte ele alınmalıdır. Kullanıcı sirkülasyonu, kamusal alan sürekliliği, geçirgenlik, erişilebilirlik ve sosyal etkileşim gibi kentsel tasarıma özgü kriterler ile birlikte, projenin finansal fizibilitesi, değer üretme stratejileri ve yaşam döngüsü yönetimi gibi gayrimenkul geliştirme pratikleri de dikkate alınmalıdır.

Türkiye'deki birçok uygulamada kentsel tasarım ve gayrimenkul geliştirme alanlarının birbirinden kopuk biçimde ilerlemesi, projelerde mekânsal kalite ile ekonomik sürdürülebilirliğin uyumlu biçimde sağlanmasını güçleştirmektedir. Diğer taraftan Zorlu Center örneğinde de gözlemlendiği gibi, bu yapıların gelişimi zaman zaman kamusal alanların ticarileştirilmesi ve özel mülkiyete devri gibi rant üretici süreçlerle iç içe geçmektedir. Bu süreçler hem kentlilerin eşit mekânsal haklarını sınırlamakta hem de kamusal fayda ilkesini zedelemektedir. Bu sebeple, dikey karma kullanımlı yapıların planlanması için yalnızca yasal çerçevede değil; tasarımsal, yönetsel ve sosyo-ekonomik boyutları ile birlikte bütüncül şekilde, tüm gereklilikleri açık biçimde tanımlayan ve kamu yararını merkeze alan kentsel tasarım süreçlerinin gayrimenkul geliştirme modelleriyle entegre edildiği bir yaklaşım geliştirilmesi gereklidir.

Planlama mevzuatındaki sınırlılıklara rağmen, karma kullanımlı yapıların yönetsel ve mekânsal entegrasyonunu sağlamak üzere kentsel tasarım yarışmaları, tasarım rehberleri ve uygulamaya dönük plan kararları zaman zaman kullanılmaktadır. Ancak bu tür uygulamalar çoğunlukla alan bazlı kalmakta, mevzuat sistemine entegre edilememekte olup, standartlaşmış bir uygulama pratiği haline getirilememiştir. Türkiye'de bu tür araçların, planlama süreciyle daha güçlü bağlar oluşturacak şekilde mevzuat sistemine entegre edilmesi, karma kullanım modelinin daha bütüncül, esnek ve kamusal fayda odaklı biçimde uygulanmasına katkı sağlayabilecektir.

5.2. Mevcut Uygulama Dinamikleri ve Yapısal Sorunlar

Türkiye'de özellikle İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyükşehirlerde yoğunlaşan yapılaşma baskısı ve arsa arzı kısıtları, çok işlevli yapıların parsel düzeyinde dikey bütünleşmesini giderek daha cazip hale getirmektedir. Bu bağlamda dikey karma kullanımlı yapılar, sınırlı kentsel alanda farklı işlevlerin tabakalı şekilde üst üste organize edilmesi yoluyla mekânsal verimliliği artıran çağdaş bir kentleşme modelini temsil etmektedir. Ancak, mevcut durumda Türkiye'de bu projelerin uygulanabilirliği oldukça sınırlı kalmakta olup daha çok yatayda ayrıştırılmış ya da birbirine bitişik bloklar şeklinde planlanan karma kullanım biçimleri tercih edilmektedir.

Dikey karma kullanım örnekleri genellikle özel sektör aracılığı ile, imar planlarına esneklik tanınan yapılaşma alanlarında ve yüksek gelir grubuna hitap eden projeler şeklinde gerçekleştirilmektedir. Bu tür yapılar içerisinde alışveriş merkezi, ofis ve konut işlevleri tek bir kütle içerisinde tanımlanmakta ve çok katlı kompleks yapılar olarak tasarlanmaktadır. Çalışma kapsamında ele alınan Zoru Center (İstanbul), alışveriş merkezi, beş yıldızlı otel (Raffles İstanbul), ofis alanları, kültür-sanat merkezi ve rezidans blokları olarak her bir fonksiyonun ayrı bloklar üzerinde tanımlandığı Türkiye'nin öncü karma kullanım projelerinden birisidir. Proje, mimari olarak her bir fonksiyonun ayrı bloklarda düzenlenmesiyle fiziksel ayrışmayı korusa da bütün alan tek bir mülkiyet ve yönetim yapısı altında yönetilmektedir (Türk, 2018). Benzer şekilde, Metropol İstanbul (Ataşehir) projesi; üç ana kule ve bir ortak zemin platformu üzerinde, AVM, sinema salonları, restoranlar, ofis ve konut birimleri içermektedir (GAP İnşaat, 2020). Söz konusu proje İstanbul Finans Merkezi ile doğrudan ilişkilenmektedir. Folkart Towers (İzmir) ise iki kuleden oluşan ve konut ile ofis fonksiyonlarının önemli ölçüde birbirinden ayrıştığı Ege Bölgesi'nin önemli karma kullanımlı proje örneklerindendir (Folkart Yapı, 2023). Her üç proje örneği de mimari açıdan Marina Bay Sands gibi bütüncül kütle formuna sahip olmamakla birlikte, Türkiye'de dikeyde karma kullanım yaklaşımının yansıdığı örnekler olarak değerlendirilmektedir.

Dikey karma kullanımlı yapıların Türkiye'de yaygınlaşmamasının temel nedenleri arasında, mevzuatta söz konusu yapı tipine ilişkin açık tanım ve yönlendirmelerin bulunmaması, imar planlarında fonksiyonel esnekliğe sınırlı yer verilmesi, kat mülkiyeti sisteminin karmaşık yapısı ve yüksek yatırım maliyetleri sayılabilmektedir. Özellikle mevcut Planlı Alanlar İmar Yönetmeliği, farklı fonksiyonların aynı yapıda yer almasına izin verse de dikey entegrasyona yönelik özel standartlar sunmamakta ve her bir fonksiyonun teknik koşulları karşılamasını zorunlu kılmaktadır. Bu durum yangın güvenliği, acil tahliye yolları, otopark yönetimi ve sosyal alan dağılımı gibi konularda tek yapı içinde çoklu işlev planlamasını teknik olarak karmaşık hale getirmektedir.

Planlama açısından değerlendirildiğinde, dikey karma kullanımlı yapılar kentsel yoğunluğu artırarak kentsel yayılmayı sınırlandırmakta, toplu taşıma odaklı gelişimi desteklemekte ve altyapı yatırımlarının daha verimli kullanımına imkân sağlamaktadır (Hendrigan ve Newman, 2017; Mualam vd., 2019; Ravindranath ve Menon, 2018; Shim vd, 2004). Zorlu Center örneğinde olduğu gibi, merkezi ve ulaşılabilir alanlarda bir araya gelen işlevler hem ekonomik canlılığı artırmakta hem de farklı kullanıcı gruplarının günün farklı saatlerinde mekânı aktif biçimde kullanmasını sağlamaktadır. Ancak, bu durumun yanısıra bu yapılar doğru yönetilmediği takdirde trafik yükü, gürültü kirliliği, yaya dolaşımı sorunları ve kentsel aidiyet eksikliği gibi olumsuzluklar da gözlemlenebilmektedir (Lau vd., 2005).

Kullanıcı deneyimi açısından değerlendirildiğinde, dikey karma kullanımlı yapılar özellikle büyükşehirlerde erişilebilirlik, zaman tasarrufu, sosyal olanaklara yakınlık gibi açılardan cazip bir yaşam ve çalışma biçimi sunarken, paralelde fonksiyonel çeşitlilik beraberinde bazı noktalarda sorun alanları oluşturmaktadır. Örneğin Metropol İstanbul projesinde konut sakinlerinin alışveriş, eğlence ve ofis hizmetlerine aynı yapı içinde erişebilmesi yaşam konforunu artırırken; farklı kullanıcı profillerinin aynı mekânı paylaşması mahremiyet, güvenlik ve gürültü gibi zorluklar yaratabilmektedir. Ayrıca yapı yönetimi ve bakım hizmetlerinin bu çeşitliliği karşılayacak şekilde profesyonellerce organize edilmemesi durumunda, kullanıcı memnuniyeti ve yapı değerinde düşüşler yaşanabilmektedir (Mateo-Babiano ve Darchen, 2013; Sanni-Anibire ve Adenle, 2024) Farklı kullanım türlerinin ortak alanlar üzerindeki hak ve yükümlülükleri konusunda da ciddi yönetişim sorunları doğmaktadır.

Yönetim açısından ise, konut, ofis, ticaret, hizmet ve sosyal donatı gibi farklı işlevlerin aynı yapı bloğunda bir araya gelmesiyle çok katmanlı bir yaşam ve çalışma ortamı sunarken, bu çeşitlilik yapı yönetimi açısından ciddi sorunları da beraberinde getirmektedir. Öncelikli sorunlardan biri, farklı kullanıcı grupları arasında ortaya

çıkan fonksiyonel çatışmalardır. Konut kullanıcıları sessizlik, güvenlik ve mahremiyet beklerken; ticari birimlerin yüksek ziyaretçi trafiği, uzun çalışma saatleri ve gürültü üretme potansiyeli bu beklentilerle çelişmektedir. Bu durum, özellikle gece-gündüz kullanımı farklılık gösteren fonksiyonlar arasında gerilim yaratmaktadır. Ayrıca, ortak alanların (asansörler, lobiler, otoparklar, teknik hacimler) kullanımına ilişkin maliyet paylaşımı, en çok kullanılan birimlerin daha az katkı sunması nedeniyle sıklıkla adaletsizlik algısına yol açmaktadır. Türkiye'de mevcut Kat Mülkiyeti Kanunu ve ilgili yönetmelikler, bu tür yapılarda farklı fonksiyonlara sahip bağımsız bölümler için yeterince açık hükümler sunmamakta; bu da yönetim planlarının hazırlanmasında belirsizliklere neden olmaktadır. Yönetim yapısının konut, ofis ve ticari alanlara göre özel düzenlenmemesi, kullanıcılar arasında temsilde adaletsizlik ve karar alma süreçlerinde tıkanıklık yaratabilmektedir. Bununla birlikte, karma yapılarda teknik ve altyapı yönetimi de özel bir uzmanlık gerektirmektedir. Asansör sistemleri, yangın çıkışları, havalandırma altyapısı, acil tahliye yolları gibi unsurların her işlevin ihtiyaçlarına göre ayrı ayrı çözümlenmesi gerekirken, birçok projede bu entegrasyon eksik kalmaktadır. Ne yazık ki bu yapılar, hâlâ çoğunlukla geleneksel apartman yönetimi mantığıyla yönetilmektedir; oysa profesyonel tesis yönetimi anlayışı bu yapı türü için bir zorunluluktur. Bu yapıların yönetiminde çok sayıda kullanıcı profili (malik, kiracı, ofis çalışanı, müşteri, ziyaretçi) yer aldığından, kapsamlı bir yönetişim planı oluşturulmadığı takdirde, günlük operasyonel süreçler karmaşık hale gelmekte, hizmet kalitesi düşmekte ve kullanıcı memnuniyeti azalmaktadır (Azian vd., 2023; Sanni-Anibire ve Adenle, 2024). Sonuç olarak, Türkiye'de dikey karma kullanımlı yapıların etkin ve sürdürülebilir biçimde uygulanabilmesi için, mevzuat altyapısının güçlendirilmesi, fonksiyonlara göre farklılaştırılmış yönetim planlarının geliştirilmesi ve profesyonel tesis yönetim modellerinin oluşturulması gerekmektedir.

6. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Kentlerin giderek artan nüfus baskısı, sınırlı arazi kaynakları ve sürdürülebilir kalkınma hedefleri doğrultusunda yeniden kurgulanması gerekliliği, mekânsal planlama disiplininde yeni arayışları beraberinde getirmiştir. Bu dönüşüm çerçevesinde dikey karma kullanım modeli, yalnızca bir yapılaşma biçimi değil; aynı zamanda çağdaş kentleşmenin fiziksel, ekonomik, sosyal ve çevresel boyutlarını bütüncül biçimde ele alan bir kentsel gelişim paradigması olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu model, özellikle yoğun kent merkezleri ve arsa arzının sınırlı olduğu bölgelerde sürdürülebilir arazi kullanımı açısından stratejik bir çözüm sunmaktadır. Yüksek yoğunluklu yapılaşmayı teşvik ederek kentsel yayılmayı sınırlandırmakta; iş, yaşam ve eğlence işlevlerinin yakınsaması sayesinde ulaşım ihtiyacını azaltarak karbon emisyonlarının düşürülmesine katkı sağlamaktadır. Aynı zamanda, kullanıcılar açısından zaman tasarrufu, erişilebilirlik ve yaşam kalitesi açısından önemli avantajlar yaratmaktadır. Yatırımcılar açısından ise işlevsel çeşitlilik sayesinde çok yönlü kira modelleri ve risk dağılımı gibi ekonomik faydalar sağlamakta; sosyal açıdan da farklı kullanıcı profillerinin bir arada bulunmasına imkân vererek toplumsal etkileşimi teşvik etmektedir. Ancak, bu çok katmanlı avantaj potansiyeline karşın, dikey karma kullanım yapılarının uygulanabilirliği bazı yapısal ve yönetsel sınırlılıklarla karşı karşıyadır. Özellikle Türkiye bağlamında, bu modelin mevcut imar mevzuatı içinde doğrudan tanımlanmamış olması, uygulama sürecini parçalı ve yoruma açık hale getirmektedir. Konut, ticaret, ofis ve hizmet gibi farklı kullanım türlerinin aynı yapıda yer alması durumunda, yapı ruhsatından yangın yönetmeliğine, kat mülkiyetinden tesis yönetimine kadar uzanan çok sayıda teknik ve hukuki meselenin birlikte değerlendirilmesi zorunlu kılınmaktadır. Bu durum, yalnızca tasarım sürecini değil, aynı zamanda işletme, yönetim ve bakım süreçlerini de karmaşıklaştırmakta; farklı kullanıcı profillerinin bir arada bulunmasından doğan beklenti ikiliklerini de artırmaktadır.

Çalışma çerçevesinde incelenen küresel örnekler, dikey karma kullanımlı yapıların kentsel mekân içerisinde yalnızca fiziksel entegrasyon açısından değil, aynı zamanda yönetişim, kamusal alan yönetimi, kullanıcı deneyimi ve tasarım stratejileri bakımından da çok boyutlu bir biçimde ele alındığını göstermektedir. Hudson Yards'ta ofis, konut ve kültürel işlevler ortak kamusal alanlarla desteklenmiş, fonksiyonlar arası geçişler yüksek düzeyde entegre edilmiş ve erişim stratejileri farklı kullanıcı gruplarına göre detaylı biçimde planlanmıştır (Bkz. Tablo 3). Benzer biçimde, Marina Bay Sands'te farklı işlevler düşey ve yatay düzlemde kamusal alanlarla bağlanmış; The Shard'da yönlendirme ve erişim sistemleri, kullanıcı ayrışmasını tasarımsal olarak çözümlemiştir. Bu örnekler, mimari tasarımın yalnızca fiziksel olarak değil; yönlendirme, erişilebilirlik, geçirgenlik ve kamusal alan üretimi gibi unsurlarla birlikte kentsel deneyimi dönüştüren bir araç olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır. Buna

karşın Türkiye'deki örneklerde, benzer fiziksel bütünlük hedeflenmekle birlikte, mevzuatın parçalı yapısı (Bkz. Tablo 4), yönetişim modellerindeki belirsizlikler ve kamusal alanların "yarı kamusal" niteliği, fonksiyonlar arası entegrasyonu sınırlandırmaktadır. Bu yapıların erişim organizasyonları sınırlı kalmakta, kamusal alanların tasarımı çoğunlukla kullanıcı grupları arasında ayrışma yaratmakta, sosyal kapsayıcılığı zayıflatmaktadır. Ayrıca, yönetişim ve yönetim planlarının yetersizliği, kullanıcı deneyimlerini olumsuz yönde etkilemektedir. Bu durum, karma kullanım projelerinde mekânsal verimliliğin yanı sıra tasarımsal geçirgenlik ve toplumsal kapsayıcılık ilkelerinin de temel alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Türkiye'deki uygulamaların iyileştirilmesi için yalnızca mevzuat düzenlemeleri değil; aynı zamanda kamusal erişim, yönlendirme stratejileri ve fonksiyonlar arası ilişkileri gözeten entegre tasarım modellerinin geliştirilmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Bu çerçevede, Türkiye'de dikey karma kullanım modelinin sağlıklı biçimde yaygınlaştırılabilmesi yalnızca teknik kapasiteye değil; bütüncül bir mevzuat reformuna, yerel yönetimlerin esnek planlama senaryoları geliştirmesine, kullanıcı odaklı tasarım anlayışının yaygınlaşmasına ve profesyonel tesis yönetimi modellerinin kurumsallaşmasına bağlıdır. Bu doğrultuda, bir dizi politik ve teknik önerinin hayata geçirilmesi gerekmektedir. Öncelikle, İmar Mevzuatında dikey karma kullanımı doğrudan tanımlayan, fonksiyonlar arası entegrasyonu teşvik eden ve yönetim planlarını yönlendiren açık hükümlerin yer aldığı kapsamlı bir reform gerçekleştirilmelidir. Yerel yönetimler, sadece özel proje alanlarıyla sınırlı kalmaksızın, kentsel alanların geneline yayılan esnek planlama yaklaşımları geliştirmeli; dikey karma kullanım modelini destekleyen imar planı senaryoları oluşturmalıdır. Ayrıca, fonksiyonlar arası geçirgenliği ve erişim hiyerarşisini gözeten kullanıcı odaklı tasarım ilkeleri, projelerin her aşamasında temel alınmalıdır. Bu ilkeler yalnızca estetik değil; aynı zamanda erişilebilirlik, akustik konfor, kamusal alan dengesi ve fonksiyonel mahremiyet gibi insani ölçekteki gereksinimleri de merkezde tutmalıdır. Bununla birlikte, dikey karma kullanım modelinin Türkiye'de sağlıklı biçimde uygulanabilmesi yalnızca yasal düzenlemeler, yönetişim yapıları ve teknik kapasitelerle sınırlı bir reform alanına indirgenemez. Bu modelin kentsel düzeyde başarısı, aynı zamanda kentsel tasarım disiplininin planlama ve mimarlık uygulamaları içerisindeki konumuna da doğrudan bağlıdır. Türkiye'de kentsel tasarımın kurumsal olarak yeterince tanımlanamamış olması, söz konusu yapıların kamusal alanla ilişkilerinin, erişim organizasyonlarının, geçirgenlik düzeylerinin ve sosyal etkileşim potansiyellerinin çoğu zaman yüzeysel kalmasına neden olmaktadır. Oysa dikey karma kullanımlı yapılar, yalnızca düşeyde işlevsel bütünleşmeyi değil, aynı zamanda yatayda kamusal yaşama entegre olabilen geçirgen, erişilebilir ve kapsayıcı tasarım stratejileri gerektirmektedir. Kentsel tasarımın bu bağlamda yalnızca estetik değil; aynı zamanda yönlendirici, düzenleyici ve toplumsal bütünleşmeyi sağlayıcı rolü ön plana çıkmaktadır. Bu nedenle, karma kullanımlı yapıların yalnızca teknik ve yönetsel bileşenlerle değil, aynı zamanda morfolojik, sosyo-mekânsal ve deneyimsel açılardan da değerlendirilmesi, kentsel tasarım disiplininin kentleşme süreçlerindeki kurucu rolünün daha açık biçimde tanımlanmasını gerektirmektedir.

Yönetim boyutunda ise, çok işlevli yapıların karmaşık kullanıcı profillerine hizmet verebilecek profesyonel yönetişim yapıları oluşturulmalıdır. Kat Mülkiyeti Kanunu'nda bu tür yapılar için özel hükümlere yer verilerek; aidat paylaşımı, ortak alan kullanımı, güvenlik ve bakım gibi konularda açık ve uygulanabilir standartlar tanımlanmalıdır. Buna ek olarak, kamu-özel sektör iş birliği çerçevesinde yatırım teşvik mekanizmaları ve alternatif finansman modelleri geliştirilerek, yüksek maliyetli projelerin uygulanabilirliği artırılmalıdır. Son olarak, bu yapı modeline dair toplumsal farkındalığı ve kabul düzeyini yükseltmek amacıyla, yerel yönetimler, meslek odaları, akademi ve sivil toplum aktörleri arasında iş birliğine dayalı bilinçlendirme çalışmaları yürütülmelidir. Sonuç olarak, dikey karma kullanım modeli yalnızca mekânsal bir düzenleme biçimi değil; sürdürülebilirlik, toplumsal etkileşim, ekonomik canlılık ve yaşam kalitesi gibi çok boyutlu hedefleri aynı çatı altında bütünleştiren bir kentleşme vizyonudur. Türkiye'de bu modelin başarıyla uygulanması; yalnızca teknik yeterliliğe değil, aynı zamanda politik irade, planlama esnekliği, katılımcı yönetişim ve tasarım duyarlılığı gibi çok katmanlı unsurların eşgüdüm içinde hayata geçirilmesine bağlıdır. Diğer yandan dikey karma kullanımlı yapıların kentsel sürdürülebilirliğe yönelik potansiyel katkıları sıklıkla vurgulansa da bu modelin bazı uygulamaları eleştirel biçimde değerlendirilmeyi hak etmektedir. Özellikle büyük ölçekli projelerde gözlemlenen eğilim, kamusal alanları görünüşte erişilebilir kılmakla birlikte fiilen ticarileştirmekte ve bu alanları özel yönetim pratikleriyle sınırlandırarak "yarı kamusal" alanlara dönüştürmektedir. Zorlu Center örneğinde olduğu gibi, kamuya ait veya kamusal niteliği güçlü alanların özel sektör yatırımlarıyla yeniden yapılandırılması, kamudan özel mülkiyete dönüşümün somut bir göstergesi haline gelmektedir. Bu tür projeler, yalnızca mekânsal yeniden üretimle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda gayrimenkul

değerini artırmakta ve yüksek gelir gruplarına yönelik prestijli yaşam ve tüketim alanları yaratmak suretiyle kentteki sosyal eşitsizlikleri derinleştirme potansiyeli taşımaktadır. Dolayısıyla, dikey karma kullanımın neoliberal kentleşme pratikleriyle iç içe geçerek gayrimenkul rantını maksimize eden bir araç haline gelmesi, bu yapıların toplumsal kapsayıcılık, adil mekânsal paylaşım ve kamusal yarar ilkeleri çerçevesinde yeniden tartışılmasını gerekli kılmaktadır.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Al Noman, A., Al-Tanbin, S. H. ve Hossain, M. T. "Urban Livability and Vertical Inclusion: Exploring Mixed-Use Development Strategies in Khulna, Bangladesh", *International Journal of Innovative Science and Research Technology*, 9(7), 575-580.

ArchDaily. (2012). *CCTV Headquarters / OMA*. https://www.archdaily.com/236175/cctv-headquarters-oma, Erişim Tarihi: 11.04.2025.

Arefi, M. ve Kickert, C. (Eds.). (2019). *The Palgrave Handbook of Bottom-Up Urbanism*, Springer, Almanya.

Atlas of Urban Tech. (2025). *Hudson Yards*. https://atlasofurbantech.org/cases/usa-hudson-yards, Erşim Tarihi: 03.04.2025.

Azian, F. U. M., Khair, N., Yoong, T. C., Ismail, S. ve Tambi, N. (2023). "The relationship between service quality and occupants' satisfaction: a mixed-use building", *Real Estate Management and Valuation*, 31(1), 78-87.

Bregman, S. (2015). *Vertical Urbanism: Designing Compact Cities in China.* Routledge, Londra.

Brenner, N. ve Schmid, C. (2015). "Towards a New Epistemology of The Urban?", *City,* 19(2-3), 151-182.

Carmona, M. (2010). *Public Places, Urban Spaces: The Dimensions of Urban Design*. Routledge. https://arch355processofurbandesign.wordpress.com/wp-content/uploads/2017/10/public_places_urban_spaces-ebookoid.pdf

Casestudies.uli.org. (2003). *Roppongi Hills*. Urban Land Institute. https://casestudies.uli.org/wp-content/uploads/2015/12/C033017.pdf, Erişim Tarihi: 01.03.2025.

Dovey, K. ve Pafka, E. (2020). "What is Functional Mix? An Assemblage Approach", *Planning Theory & Practice,* 21(1), 9-24.

European Commission. (2016). *Urban agenda for the EU: Pact of Amsterdam.* https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/policy/themes/urbandevelopment/agenda/pact-of-amsterdam.pdf, Erişim Tarihi: 24.03.2025.

Firley, E. ve Gron, S. (2013). *The Urban Housing Handbook,* Wiley, Amerika Birleşik Devletleri.

Florida, R., Rodríguez-Pose, A. ve Storper, M. (2021). "Cities in a Post-COVID World", *Urban Studies*, 58(15), 3093-3102.

Folkart Yapı. (2023). *Folkart Towers proje katalogu*. https://folkart.com.tr/folkart-towers, Erişim Tarihi: 11.05.2025.

GAP İnşaat. (2020). *Metropol İstanbul- GAP İnşaat*. https://www.gapinsaat.com/tr/ustyapi/metropol-istanbul.html, Erişim Tarihi: 11.04.2025.

Gausa, M., Guallart, V., Müller, W., Soriano, F., Porras, F. ve Morales, J. (2003). *The Metapolis Dictionary of Advanced Architecture,* Actar, Barselona.

Gehl, J. (2010). *Cities for People*, Island Press, Washington.

Generalova, E. M., Generalov, V. P., Kuznetsova, A. A. ve Bobkova, O. N. (2018). Mixed-use development in a High-rise Context. In *E3S Web of Conferences* (Vol. 33, p. 01021). EDP Sciences.

Glaeser, E. L., Kahn, M. E. ve Rappaport, J. (2008). "Why Do The Poor Live in Cities? The Role of Public Transportation", *Journal of Urban Economics,* 63(1), 1-24.

Grant, J. ve Perrott, K. (2011). "Where is The Café? The Challenge of Making Retail Uses Viable in Mixed-Use Suburban Developments", *Urban Studies,* 48(1), 177-195.

Harvey, D. (2020). *The Right to the City: New Left Review*. In *The City Reader* (pp. 281-289), Routledge, New York.

Hendrigan, C. ve Newman, P. (2017). "Dense, mixed-use, walkable urban precinct to support sustainable transport or vice versa? A model for consideration from Perth, Western Australia", *International journal of Sustainable Transportation*, 11(1), 11-19.

Hoppenbrouwer, E. ve Louw, E. (2005). "Mixed-use Development: Theory and Practice in Amsterdam's Eastern Docklands", *European Planning Studies*, 13(7), 967-983.

Jacobs, J. (1961). *The Death and Life of Great American Cities*, Random House, New York.

Khan, F. M., Pafka, E. ve Dovey, K. (2022). "Extremes of Mixed-Use Architecture: A Spatial Analysis of Vertical Functional Mix in Dhaka", *City, Territory and Architecture*, 9(1), 31.

Lau, S. S. Y., Giridharan, R. ve Ganesan, S. (2005). "Multiple and intensive land use: Case studies in Hong Kong", *Habitat International*, 29(3), 527-546.

Lehmann, S. (2016). *Sustainable Urbanism: Towards Carbon Neutral Settlements*, Routledge, New York.

Logan, J. R. ve Molotch, H. (2007). *Urban fortunes: The political economy of place, with a new preface*, University of California Press, USA.

Low, S. M. (2003). *Behind The Gates: Life, Security, and The Pursuit of Happiness in Fortress America*, Routledge, New Yok.

Madanipour, A. (1996). *Design of Urban Space: An Inquiry into a Socio-Spatial Process.* Wiley. https://www.gbv.de/dms/goettingen/211087629.pdf

Mateo-Babiano, I. ve Darchen, S. (2013). Vertical mixed use communities, a compact city model?. 6th State of Australian Cities Conference, 26-29 November 2013, Sydney, Australia.

Montgomery, J. (1998). *The New Wealth of Cities: City Dynamics and The Fifth Wave*, Ashgate, Farnham.

Mualam, N., Salinger, E. ve Max, D. (2019). "Increasing The Urban Mix Through Vertical Allocations: Public Floorspace in Mixed-Use Developmen", *Cities*, 87, 131-141.

MVRDV. (2014). *Markthal Rotterdam.* NAi010 Publishers.https://www.mvrdv.com/news/392/mvrdvs-markthal-rotterdam-to-grace-the-cover-of-dutch-architecture-yearbook-2014-2015, Erişim Adresi: 10.04.2025.

Nas, A. (2017). Between The Urban and The Natural: Green Marketing of Istanbul's Gated Community Projects", İdealkent, 8(22), 396-422.

Rabianski, J., Gibler, K., Tidwell, O. A. ve Clements III, J. S. (2009). "Mixed-Use Development: A Call for Research", *Journal of Real Estate Literature*, 17(2), 205-230.

Ravindranath, S. S. ve Menon, S. J. (2018). "Exploring new paradigms in high-density vertical hybrids", *International journal of high-rise buildings*, 7(2), 111-125.

Rowley, A. (1996). "Mixed-Use Development: Ambiguous Concept, Simplistic Analysis and Wishful Thinking?", *Planning Practice & Research*, 11(1), 85-98.

Roy, A. ve Ong, A. (Eds.). (2011). *Worlding Cities: Asian Experiments and The Art of Being Global*, Wiley-Blackwell, Amerika Birleşik Devletleri.

Sanni-Anibire, M. O. ve Adenle, Y. A. (2024). "Residential satisfaction of vertical urban settlements in Hong Kong", Journal *of Engineering, Design and Technology*, 22(6), 1705-1722.

Shim, J. H., Park, S. ve Park, E. J. (2004). Public Space Planning of Mixed-use High-rise Buildings. Focusing on the Use and Impact of Deck Structure in an Urban Development in Seoul. CTBUH Conference 2004 October 10-13, Seoul, Korea.

Shen, Q. ve Sun, F. (2020). *What Makes Mixed-Use Development Economically Desirable?*, Lincoln Institute of Land Policy.

Şengül, T. (2021). "Urban Neoliberalism With Islamic Characteristics: The Politics of Urban Regeneration in Turkey", *Cities*, 111, 103-114.

The Constructor. (2022). *Construction of Burj Khalifa: World's tallest building*. https://theconstructor.org/structural-engg/burj-khalifa-construction/62758, Erişim Tarihi: 04.03.2025.

Türk, S. S. (2018). "Comparison of The Impacts of Non-Negotiable and Negotiable Developer Obligations in Turkey", *Habitat International*, 75, 122-130. https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2018.03.005

United Nations. (2015). *Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development* (A/RES/70/1). https://sdgs.un.org/2030agenda, Erişim Adresi: 11.05.2025.

WikiArquitectura. (2025). *Marina Bay Sands*. https://en.wikiarquitectura.com/building/marina-bay-sands, Erişim Adresi: 02.02.2025.

Wikipedia contributors. (2024, January 15). *The Shard*. In Wikipedia. https://en.wikipedia.org/wiki/The_Shard, Erişim Adresi: 04.02.2025.

Yeang, K. (2019). *Bioclimatic Skyscrapers* (3rd ed.), Artmedia Press, Londra.

Yin, R. K. (2017). *Case Study Research and Applications: Design and methods* (6th ed.). Sage Publications, New York.

Zhong, J. ve Hui, E. C. (2021). "Real Option and Vertical Mixed-Use Development", *International Journal of Strategic Property Management*, 25(5), 382-395.

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.02.2025 **√Accepted/Kabul:** 03.06.2025
DOI: 10.30794/pausbed.1631244
Research Article/Araştırma Makalesi

Uysal, B., & Yanya, E. (2025). "Temettü Politikasının Fiyat/Kazanç Oranı Üzerindeki Etkisi: Koşullu ve Doğrusal Olmayan İlişkinin Analizi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 70, 143-159.

TEMETTÜ POLİTİKASININ FİYAT/KAZANÇ ORANI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: KOŞULLU VE DOĞRUSAL OLMAYAN İLİŞKİNİN ANALİZİ*

Bahadır UYSAL[**], **Evren YANYA**[***]

Öz

Pay senedi değerlemesinde, fiyat/kazanç oranı ve temettü ödeme oranı yatırımcıların kullandığı ölçütler arasında yer almaktadır. Fiyat/kazanç oranı bir şirketin gelecekteki büyümesine ve karlılığına ilişkin beklentileri yansıtırken, temettü ödeme oranı ise pay sahiplerine temettü olarak ödenen kar oranını göstermektedir. Bu çalışma, temettü ödeme oranının fiyat/kazanç oranı üzerindeki etkisini, öz sermaye karlılık oranı ve beklenen getiri oranı arasındaki değerlere bağlı olarak doğrusal olmayan regresyon modelleri ile incelemeyi amaçlamaktadır. BIST Sınai Endeksi'nde faaliyette bulunan 42 şirket verisi 2018-2023 yılları için panel veri analizi ile değerlendirilmiştir. Analiz bulgularında, öz sermaye karlılık oranının beklenen getiriden büyük veya küçük olması koşuluna göre fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasında doğrusal olmayan bir ilişki tespit edilmiştir. Öz sermaye karlılığının beklenen getiri oranından büyük olması koşulu ile temettü ödeme oranı arttığında, fiyat/kazanç oranı azalarak azalmakta ve dışbükey özellik göstermektedir.

Anahtar kelimeler: *Fiyat/kazanç oranı, Temettü politikası, Panel veri analizi.*

THE IMPACT OF DIVIDEND POLICY ON THE PRICE/EARNINGS RATIO: ANALYSING THE CONDITIONAL AND NON-LINEAR RELATIONSHIP

Abstract

In stock valuation, price/earnings ratio and dividend payout ratio are among the criteria used by investors. The P/E ratio reflects growth and profitability expectations, while the dividend payout ratio indicates the proportion of profits distributed as dividends. This study aims to examine the effect of dividend payout ratio on price/earnings ratio by using non-linear regression models depending on the values of return on equity ratio and expected rate of return. Data from 42 companies in the BIST Industrial Index for 2018–2023 were analyzed using panel data analysis and non-linear regression models. The findings reveal a non-linear relationship between the P/E ratio and the dividend payout ratio, influenced by whether ROE exceeds the expected return. An increase in the dividend payout ratio, given that the return on equity exceeds the anticipated rate of return, results in a decline in the price-earnings ratio and the manifestation of a convex characteristic.

Keywords: *Price-earnings ratio, Dividend policy, Panel data analysis.*

*Bu çalışma, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi tarafından 9-12 Ekim 2024 tarihlerinde düzenlenmiş olan 27. Finans Sempozyumu'nda bildiri olarak sunulmuştur.

**Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, KIRIKKALE.
e-posta: bahadiruysal@kku.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0001-5275-833X)
***Doktora öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muhasebe ve Finansman ABD, KIRIKKALE.
e-posta: evrenyanya@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0001-5275-833X)

1. GİRİŞ

Şirketlerin belirli bir dönemde faaliyetlerine bağlı olarak elde ettiği kar, yöneticilerin temel karar alanları kapsamında değerlendirdikleri performansa dayalı bir göstergedir. Bu kararlar arasında yer alan temettü politikası, şirketin elde ettiği kardan pay sahiplerine temettü olarak ödenecek kısmın ne tutarda ve ne şekilde olacağı yönündeki kararları kapsamaktadır. Öte taraftan, şirket karından temettü olarak ödenmeyen kısım oto finansman sağlamak üzere şirket bünyesinde bırakılmaktadır (Sayılgan, 2024).

Temettü politikası, şirket yönetimi, pay sahipleri, kredi verenler ve finans alanındaki araştırmacılar da dahil olmak üzere farklı paydaşların ilgilendiği bir konu olmayı sürdürmektedir. Bu kurumsal karara atfedilen önem, yatırım ve finansman kararları gibi diğer kurumsal kararlarla karşılıklı ilişkisinden ve pay senedi sahiplerinin serveti ile ekonomi üzerindeki etkisinden kaynaklanmaktadır (Jabbouri, 2016). Temettü politikası belirlenirken şirket yöneticilerinin amacı, pay sahiplerinin servetini diğer bir ifadeyle, şirketin pay senetlerinin piyasa değerini maksimum kılmak üzere optimizasyon sağlamak olmalıdır.

Optimal temettü politikasında, pay sahiplerine cari temettülerin ödenmesi ile karın temettü olarak ödenmeyen kısmının şirket yatırımlarının finansmanında kullanılması arasındaki denge gözetilmelidir. Dolayısıyla kardan nakit olarak temettü şeklinde ödenen yüzdeyi ifade eden temettü ödeme oranı, pay senedi yatırımcısının temettü ve/veya sermaye kazancı arasındaki getiri tercihlerine bağlı olarak belirlenmelidir. Buna göre söz konusu tercih, temettülerin sabit bir oranda büyüyeceğinin varsayıldığı Gordon modeli (1962) ile hesaplanan pay senedi değerlemesi çerçevesinde açıklanabilmektedir. Şöyle ki, şirketin temettü ödeme oranını artırması pay senedi fiyatının artmasına ancak oto finansman oranının azalmasına yol açacaktır. Buna karşılık, şirketin yatırımlarında kullanacağı oto finansmanın azalması, büyüme oranının da azalmasına sebebiyet vererek pay senedi fiyatının azalması ile sonuçlanacaktır. Dolayısıyla temettü politikasındaki değişiklik pay senedi fiyatı üzerinde çelişkili bir etki oluşturmaktadır (Brigham ve Houston, 2009).

Pay senedi değerlemesinde yaygın olarak kullanılan Gordon modelinden hareketle fiyat/kazanç oranı elde edilmekte ve temettü ödeme oranı ile ilişkisi incelenebilmektedir. Fiyat/kazanç oranı bir şirketin karlılığı üzerinden piyasa değerini gösteren bir değerleme çarpanıdır. Aynı zamanda fiyat/kazanç oranı, bir şirketin gelecekteki büyüme beklentilerine ilişkin piyasanın algısını yansıtmaktadır (Bodie vd., 2014).

Şirketin belirli bir yılda elde ettiği karın özellikle düşük (yüksek) olması halinde, bazı şirketlerin hedeflenen temettü ödeme oranlarına uyum sağlamakta güçlük çekebileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Bu durum, şirketlerin pay başına temettü tutarını sabit tutabilmeleri için temettü ödeme oranının daha yüksek (daha düşük) olmasına neden olabilir (Jitmaneeroj, 2017). 2010-2023 yılları boyunca BIST Sınai Endeksi şirketlerinin fiyat/kazanç oranı, temettü ödeme oranı ve pay başına temettü değişimleri Şekil 1'de gösterilmiştir.

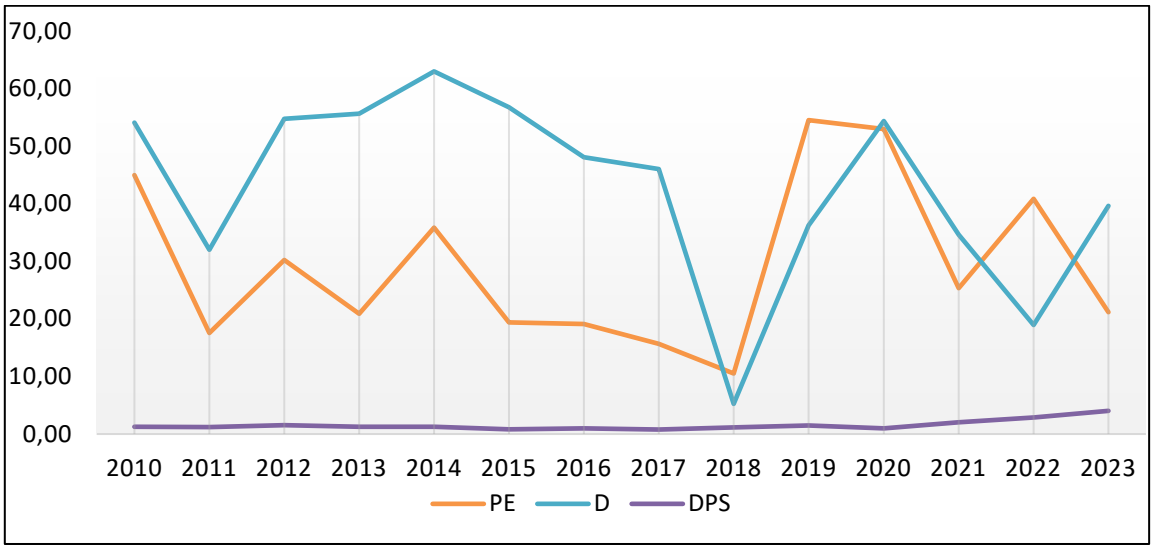

Şekil 1: Fiyat/Kazanç Oranı (PE), Temettü Ödeme Oranı (D) ve Pay Başına Temettü (DPS) İlişkisi

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 1'de kara göre belirlenen temettü ödeme oranının yüksek dalgalanma gösterdiği öte taraftan, pay başına temettülerin istikrarlı değişimler gösterdiği gözlemlenmektedir. Diğer bir ifadeyle, karın düşük olduğu dönemlerde temettü ödeme oranı artarken, karın yüksek olduğu dönemlerde azalmaktadır. Söz konusu durum, kara göre temettülerin değiştiğini öne süren artık temettü politikasını destekler niteliktedir (Reilly ve Brown, 2003). Artık temettü politikasına göre, bir şirket içsel fonlarını yatırım projesi finansmanında kullandığında sağladığı getiri pay sahiplerinin bekledikleri getiri oranından fazla ise içsel fonları koruyarak temettü ödememelidir (Baker ve Smith, 2006).

BIST Sınai Endeksi'nde 2010-2023 yılları arasında faaliyet gösteren şirketlerin fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı, belirli yıllarda birlikte hareket etme eğilimi göstermekte iken belirli yıllarda ters yönde hareket etmektedir. 2012-2013, 2019-2020 ve 2022-2023 yılları boyunca, fiyat/kazanç oranı azalırken temettü ödeme oranı artmaktadır. Öte taraftan, 2021-2022 yılları arasında fiyat/kazanç oranı artış eğilimi gösterirken temettü ödeme oranı azalış eğilimi göstermektedir. Bu sonuç, fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasındaki ilişkinin negatif olduğunu göstermektedir.

Doğrusal regresyon modellerinin kullanıldığı önceki birçok çalışmada, fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasında pozitif bir ilişki olduğu yönünde fikir birliğine varılmıştır (Reilly vd., 1983; Constand vd., 1991; White, 2000; Amoaka-Adu ve Smith, 2002; Shamsuddin ve Hillier, 2004; Öztürk, 2007; Azam, 2010; Afza ve Tahir, 2012; Premkanth, 2013; Farah Freihat, 2019; Rahman ve Shamsuddin, 2019; Itemgenova ve Sikveland, 2020; Sajeetha vd., 2023; Renaldo vd., 2023; Putri vd., 2023; Cahyono vd., 2023; Elta, 2025). Ancak söz konusu çalışmalarda, pozitif bir ilişkinin varlığı durumunda etkili olabilecek koşullar incelenmemiştir. Öte taraftan, Şekil 1'de fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasında belirli yıllarda doğrusal olmayan ve negatif bir ilişki olduğu görülmektedir. Bu belirleme, fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasındaki ilişkinin doğrusal ve pozitif olduğunu varsayan literatürle çelişmektedir.

Sonuç olarak, bu çalışma, temettü politikasının fiyat/kazanç oranı üzerindeki etkisini daha önceki literatürden farklı bir perspektifle incelemekte ve öz sermaye karlılık oranı (ROE) ile yatırımdan beklenen getiri oranı (k) değerlerini dikkate alarak bu ilişkinin dinamik yapısını incelemeyi amaçlamaktadır. Türkiye özelinde fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasındaki ilişkiyi tespit etmeyi amaçlayan çalışmalarda (Öztürk, 2007; Sezgin, 2010; Arslan vd., 2017; Yüksel vd., 2017; İskenderoğlu ve Karadeniz, 2022; Yanya ve Tanrıöven, 2022) doğrusal regresyon modelleri kullanılmıştır. Bu konudaki boşluğun doldurulması amacıyla bu çalışmada, Gordon modeli çerçevesinde fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasındaki ilişki doğrusal olmayan regresyon modelleri ile incelenmiştir. Bu kapsamda, BIST Sınai Endeksi'nde faaliyet gösteren 42 şirkete ilişkin 2018-2023 yılları arasındaki veri seti üzerinden panel veri analizi uygulanmıştır. Çalışmanın devam eden bölümünde fiyat/kazanç oranının belirleyicilerini inceleyen ampirik çalışmalar literatür başlığı altında özetlenmiştir. Sonrasında fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasındaki ilişkiye yönelik kavramsal çerçeveye değinilmiştir. Çalışmada kullanılan veri seti, model ve yöntem ile değişkenlere ilişkin bilgiler araştırmanın metodolojisi başlığı altında verilmiştir. Çalışmanın değişkenlerine ilişkin tanımlayıcı istatistikler, korelasyon matrisi, model tahminci belirleme testleri, varsayım testleri ve robust tahminci sonuçları bulgular başlığı altında raporlanmıştır. Sonuç bölümünde ise bulgulara ilişkin değerlendirme yapılmıştır.

2. LİTERATÜR

Fiyat/kazanç oranı, yatırımcılar tarafından şirketin cari kazancına veya gelecekte elde edilmesi beklenen kazancına karşılık pay senedinin piyasa fiyatına ne kadar ödeme yapılması gerektiğini göstermektedir. Yatırımcılar, belirli bir pay senedi için uygun bir fiyat/kazanç oranı belirlemek amacıyla temel faktörlerin potansiyel etkisini ve bu faktörlerin olası değişimlerini göz önünde bulundurmalıdır (Jones, 2013). Fiyat/kazanç oranı sektörler ve şirketler arasındaki farklılıklardan dolayı değişim göstermektedir. Dolayısıyla benzer sektörlerdeki şirketlerin karlılık oranları, sermaye yapıları, büyüme potansiyelleri, riskleri ve temettü politikaları gibi göstergelerin farklılaşması fiyat/kazanç oranı üzerinde etkili olabilmektedir.

Fiyat/kazanç oranını etkileyen temel faktörlerin belirlenmesi amacına yönelik (Beaver ve Morse, 1978; Reilly vd., 1983; Peavy ve Goodman, 1985; White, 2000; Amoaka-Adu ve Smith, 2002; Ramcharran, 2002; Shamsuddin ve Hillier, 2004; Lundberg ve Kulling, 2007; Jitmaneeroj, 2017; Farah Freihat, 2019; Itemgenova ve Sikveland, 2020; Nikolovska, 2020; Zhang, 2022; Sajeetha vd., 2023; Neldi vd., 2023; Elta, 2025; Wamba vd., 2025;) pek çok çalışma yapıldığı görülmekle birlikte bu çalışmalarda Gordon büyüme modeli dikkate alınmaktadır. Temettülerin sabit bir oranda büyümesinin varsayıldığı sabit büyüme modeli diğer bir ifadeyle, Gordon modeli ile hesaplanan pay senedinin piyasa fiyatı (P_0) Eşitlik 1'de gösterilmektedir (Gordon ve Shapiro, 1956):

$$P_0 = \frac{D_1}{k - g} \tag{1}$$

Eşitlikte gösterimde olan; (D_1) pay senedinin birinci yılsonunda ödenmesi beklenen temettüyü, (k) beklenen getiri oranını ve (g) temettülerde beklenen büyüme oranını ifade etmektedir. Eşitlik 1'de her iki taraf kazançlara (E_1) oranlandığında fiyat/kazanç oranı (P/E) elde edilmektedir (Reilly vd.,1983: 36):

$$\frac{P_0}{E_1} = \frac{D_1/E_1}{k - g} \tag{2}$$

Elde edilen eşitlikten hareketle, fiyat/kazanç oranının; temettü ödeme oranı (D_1/E_1), beklenen getiri oranı ve temettülerden beklenen büyüme oranı olmak üzere üç temel faktörden etkilendiği ifade edilebilir. Daha spesifik olarak, diğer koşullar sabitken, fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı ve beklenen temettü büyümesi arasındaki ilişki pozitif yönde iken beklenen getiri oranı arasındaki ilişki negatif yöndedir.

Şirketlerin pay sahiplerine temettü ödeyip ödemeyecekleri, temettü ödemesinin tutarı ve ne şekilde ödeneceği ile ilgili aldıkları kararlar temettü politikasını ifade etmektedir (Gitman ve Zutter, 2013: 561). Finansal yöneticiler, nakit ödenmesi gereken temettü tutarına karar verirken şirketin temel amacının pay sahiplerinin değerini en üst düzeye çıkarmak olduğu göz önünde bulundurmalıdır. Nakit temettü olarak ödenecek net karın yüzdesi temettü ödeme oranı olarak ifade edilmektedir (Brigham ve Houston, 2009: 457).

Temettü ödemesinde artış genellikle pay senedi fiyatında bir artışa işaret ederken, temettü ödemesinde azalış pay senedi fiyatında bir azalışa yol açmaktadır. Temettü değişimleri yatırımcılara, şirketin gelecekteki kazanç beklentilerinin ne yönde olduğuna ilişkin bir temettü sinyalizasyonu sağlamaktadır (Brigham ve Houston, 2009). Temettü ödemeleri yüksek olan şirketlerin gelecekte beklenen kazançlarının daha yüksek olacağı varsayımı ile yatırımcıların söz konusu şirketlerin pay senetlerine yatırım yapması, artan pay senedi fiyatı ile birlikte fiyat/kazanç oranını da artırmaktadır. Çalışmalarda, fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasında pozitif yönde ilişki olduğu rapor edilmektedir (Reilly vd., 1983; Constand vd.,1991; White, 2000; Amoaka-Adu ve Smith, 2002; Shamsuddin ve Hillier, 2004; Öztürk, 2007; Azam, 2010; Afza ve Tahir, 2012; Premkanth, 2013; Farah Freihat, 2019; Rahman ve Shamsuddin, 2019; Itemgenova ve Sikveland, 2020; Sajeetha vd., 2023; Renaldo vd., 2023; Putri vd., 2023; Cahyono vd., 2023; Elta, 2025).

Fiyat/kazanç oranı yaklaşımında, kazanç akışı ile ilgili risk, piyasaya dayalı riskin bir fonksiyonu olan beklenen getiri oranı ile ölçülmektedir (Constand vd., 1991). Diğer koşullar sabitken, riskli şirketlerin pay senetlerinden beklenen getiri oranının yüksek olması dolayısıyla fiyat/kazanç oranının düşük olması beklenmektedir (Brigham ve Houston, 2009; Bodie vd., 2014). Temettülerden beklenen büyüme oranı ise birçok çalışmada pay başına kazançta büyüme oranı olarak dikkate alınmaktadır. Pay başına kazançtaki büyüme oranı gelecek dönemde daha yüksek kazanç akışına işaret etmekte ve fiyat/kazanç oranı ile pozitif ilişki göstermektedir (Beaver ve Morse, 1978; Reilly vd., 1983; Alford, 1992; Amoaka-Adu ve Smith, 2002; Öztürk, 2007; Azam, 2010; Jitmaneeroj, 2017; Putri vd., 2023).

Söz konusu temel faktörlere ek olarak, şirketin finansal görünümüne ilişkin yatırımcıların algısını etkileyebilecek göstergeler incelenmiştir. Bunlar arasında; şirket büyüklüğü, kaldıraç oranı, piyasa değeri/defter değeri oranı, temettü verimi, risksiz faiz oranı ve pay senedi risk primi gibi göstergeler yer almaktadır. Büyük ölçekli şirketlerin gelecekteki nakit akışlarına ilişkin beklentilerinin daha olumlu olması ve daha az riskli olmaları, dolayısıyla daha yüksek fiyat/kazanç oranına işaret etmektedir (Anderson ve Brooks, 2005; Arslan vd., 2017; Farah Freihat, 2019). Şirketlerin kaldıraç oranı artığında, artan borç oranı sermaye yapısını da riskli duruma getirmekte ve yatırımcıların beklenen getiri oranının artmasına bağlı olarak fiyat/kazanç oranı azalış eğilimi göstermektedir (Peavy ve Goodman, 1985; Afza ve Tahir, 2012; Jitmaneeroj, 2017; Arslan vd., 2017; İskenderoğlu ve Karadeniz, 2022; Cahyono vd., 2023; Wamba vd., 2025). Şirketin büyüme olanaklarına yönelik bir gösterge

olan piyasa değeri/defter değerinin yüksek olması şirketin gelecek dönemdeki performansına olumlu yansıyarak yüksek bir fiyat/kazanç oranı ile sonuçlanmaktadır (Jitmaneeroj, 2017; Dayag ve Trinidad, 2019; Itemgenova ve Sikveland, 2020; Yanya ve Tanrıöven, 2022; Zhang, 2022; Putri vd., 2023). Temettü verimi arttıkça beklenen getiri oranı da artma eğilimi göstermekte ve fiyat/kazanç oranının azalması beklenmektedir (White, 2000; Jitmaneeroj, 2017; Dutta vd., 2018; Zhang, 2022). Bir yatırımcının fazladan risk alarak ne kadar ek getiri beklemesi gerektiğini belirlemek üzere kullanılan sermaye varlıklarını fiyatlandırma modeli (CAPM), herhangi bir pay senedinden beklenen getiri oranının risksiz getiri oranı ve risk primi toplamına eşit olduğu varsayımına dayanmaktadır (Brigham ve Houston, 2009; Gitman ve Zutter, 2013). Beklenen getiri oranının fiyat/kazanç oranı ile negatif yönde ilişkili olması, risksiz getiri oranının ve risk priminin de fiyat/kazanç oranı ile negatif ilişkili olduğunu göstermektedir (Peavy ve Goodman, 1985; Kane vd., 1996; Amoaka-Adu ve Smith, 2002; Shamsuddin ve Hillier, 2004; Jitmaneeroj, 2017; Farah Freihat, 2019; Nikolovska, 2020).

Öte taraftan, enflasyon oranı, faiz oranı gibi makroekonomik faktörlerin fiyat/kazanç oranına etkisini inceleyen çalışmalar mevcuttur. Enflasyon oranı arttıkça faiz oranlarının artması pay senedi yatırımcılarının, enflasyon risk primi talep etmeleri neticesinde pay senetleri açısından daha düşük fiyat/kazanç oranı olarak kendini göstermektedir (Reilly vd., 1983; Peavy ve Goodman, 1985; Kane vd., 1996; White, 2000; Wamba vd., 2025). Faiz oranlarındaki artış pay senedi işlemlerini daha maliyetli hale getirebileceğinden beklenen getiri oranı üzerinde olumsuz bir etkiye yol açacaktır. Bu durum, pay senetlerine yönelik alım talebini azaltarak fiyatların değer kaybetmesine ve dolayısıyla fiyat/kazanç oranının azalmasına neden olabilmektedir (Kane vd., 1996; Amoaka-Adu ve Smith, 2002; Azam, 2010; Yüksel vd., 2017; Rahman ve Shamsuddin, 2019; Zhang, 2022).

Fiyat/kazanç oranının belirleyicilerini inceleyen uluslararası çalışmaların büyük bir bölümünde (Beaver ve Morse, 1978; Reilly vd., 1983; Peavy ve Goodman, 1985; Constand vd., 1991; Kane vd., 1996; White, 2000; Amoaka-Adu ve Smith, 2002; Shamsuddin ve Hillier, 2004; Azam, 2010; Afza ve Tahir, 2012; Premkanth, 2013; Farah Freihat, 2019; Rahman ve Shamsuddin, 2019; Itemgenova ve Sikveland, 2020; Zhang, 2022; Sajeetha vd., 2023; Neldi vd., 2023; Renaldo vd., 2023; Putri vd., 2023; Cahyono vd., 2023; Elta, 2025; Wamba vd., 2025) ve Türkiye özelindeki çalışmalarda (Öztürk, 2007; Sezgin, 2010; Arslan vd., 2017; Yüksel vd., 2017; İskenderoğlu ve Karadeniz; 2022; Yanya ve Tanrıöven, 2022) doğrusal regresyon modellerinin kullanıldığı görülmektedir. Öte taraftan, doğrusal olmayan regresyon modelinin kullanıldığı uluslararası iki çalışmada (Jitmaneeroj, 2017; Nikolovska, 2020) aynı zamanda koşullu ilişkiye de yer verilmektedir. 1998-2014 dönemine ilişkin yıllık veriler üzerinden ABD sanayi sektörünü incelemiş olan Jitmaneeroj (2017), fiyat/kazanç oranı ile temettü politikası arasındaki ilişkiyi ROE ve k değerlerine bağlı koşullar çerçevesinde ele almıştır. Analiz bulgularında, fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasındaki negatif (pozitif) ilişkinin, ROE'nin k'den büyük (küçük) olması koşulu ile gerçekleşeceği rapor edilmiştir. Ayrıca doğrusal olmayan ilişkide öz sermaye karlılık oranı beklenen getiri oranından büyük (küçük) olduğunda, fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı dışbükey (içbükey) bir ilişki göstermektedir. 2014-2018 dönemine ilişkin Morgan Stanley Capital Index (MSCI) Avrupa Endeksi'nde işlem gören 69 şirket verisini analiz eden Nikolovska (2020), ROE'si k'den büyük olan şirketlerin fiyat kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasında pozitif ve dışbükey bir ilişki olduğunu belgelemektedir.

3. FİYAT/KAZANÇ ORANI İLE TEMETTÜ ÖDEME ORANI ARASINDAKİ İLİŞKİ

Yatırımcılar pay senedi değerini belirlerken hem temettü getirisini hem de temettülerden beklenen büyümeyi temsil eden büyüme oranını (sermaye kazancı) dikkate almaktadır. Yatırımcıların temettü getirisi ve sermaye kazancı tercihlerine bağlı olarak bir şirketin optimal temettü ödeme kararı belirlenmektedir. Dolayısıyla optimal temettü politikası, cari temettüler ile gelecekteki büyüme arasında dengenin kurulmasını ve şirketin pay senedi fiyatının maksimize edilmesini amaçlamalıdır. Pay senedi değerlemesinde temettülerin sabit oranda büyüme gösterdiğini varsayan Gordon modeli yaklaşımı ile temettü politikası kararları ele alınabilmektedir. Modelden hareketle, şirketin temettü ödeme oranının artış göstermesi durumunda temettülerin artışı ile pay senedi fiyatı da artış gösterecektir. Bununla birlikte, temettülerin artması, şirketin yatırımlarında kullanması gerekli olan nakdi azaltarak beklenen büyüme oranının düşmesine ve dolayısıyla pay senedi fiyatının azalış eğiliminde olmasına neden olacaktır (Gordon ve Shapiro, 1956; Brigham ve Houston, 2009).

Söz konusu model dikkate alındığında, temettü ödemesinin pay senedi fiyatı üzerinde iki yönlü etki oluşturacağı çıkarımında bulunulabilir. Bu durumda, temettü ödeme oranı ile fiyat/kazanç oranının her zaman doğrusal bir ilişki sergilemesinin olası olmadığı görülmektedir. Fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasındaki doğrusal olmayan ilişkinin belirlenmesi amacına yönelik olarak bu çalışmada Gordon modeli esas alınmıştır. Gordon (1962), "bir pay senedinin değerinin gelecekte beklenen temettülerin bugünkü değeri"

olduğunu ifade etmektedir. Temettü beklentisi, şirketin cari geliri (Y_0), pay senedi yatırımından elde etmesi beklenen yatırım getirisi (r) ve sürdürmesi beklenen dağıtılmayan kar oranı (b) ile belirlenmektedir. Yatırımcıların beklediği yatırım getirisi (k) dikkate alındığında hesaplanan pay senedinin değeri eşitlik 3'te gösterilmektedir (Gordon, 1962: 40)[1]:

$$P_0 = \frac{E_1(1-b)}{k-(ROE*b)} \tag{3}$$

Söz konusu modelde temettü politikası, b ile temsil edilmektedir. Temettü politikası değiştikçe ROE ve k değerlerine ilişkin varsayımlara bağlı olarak pay senedinin değerini optimize eden dağıtılmayan kar oranı belirlenebilmektedir. ROE k değerinden büyük olduğunda, şirketin büyüme fırsatı elde ettiği ve daha yüksek bir dağıtılmayan kar oranı ile birlikte fiyat/kazanç oranının artacağı şeklinde yorumlanabilir. Yatırım fırsatlarının değerlendirilerek elde edilen kazanç, tekrar yatırımların finansmanında kullanıldığında pay senedi fiyatı artarak yüksek bir fiyat/kazanç oranı ile sonuçlanacaktır. Öte taraftan, ROE k değerinden küçük olduğunda, yatırımlardan elde edilen kazanç yatırımcının beklediği getiri oranından düşük kalmaktadır. Bu durumda, şirket yetersiz olan kazançlarını yatırımların finansmanında kullanarak dağıtılmayan kar oranını artırdığında pay senedi fiyatı düşecektir. Yatırımcılara temettü ödemesi gerçekleştirildiğinde ise pay senedi fiyatı artarak fiyat/kazanç oranının da artmasına vesile olacaktır. ROE k değerine eşit olduğunda ise şirketin yatırımdan elde edebileceği getiri oranı ile yatırımcının beklediği getiri oranı aynı olmaktadır (Bodie vd., 2014).

Bu çalışma kapsamında, ROE ve k değerlerine ilişkin koşullara göre fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasındaki doğrusal olmayan ilişki incelenmiş olup fiyat/kazanç oranı (P/E) eşitlik 4'te gösterildiği üzere düzenlenmiştir (Bodie vd., 2014 ; Jitmaneeroj, 2017):

$$\frac{P_0}{E_1} = \frac{d}{k - ROE\ (1-d)} \tag{4}$$

Temettü ödeme oranı (d), bir eksi dağıtılmayan kar oranı (1 – b) ifadesine eşittir. Temettünün dağıtılmayan kısmını göstermek için b göstergesi yerine (1 – d) ifadesi kullanılmıştır. Model, pay senedi fiyatının sonlu bir değer olması gerekçesiyle $k > ROE\ (1-d)$ koşulu ile uygulanabilmektedir. Bu nedenle eşitlik 4'te, $d > 1 - k/ROE$ varsayımı dikkate alınmaktadır. Eşitlik (4) için fiyat/kazanç oranının temettü ödeme oranına göre birinci türevi alınmak suretiyle, fonksiyonun artan, azalan ya da sabit olmasına yönelik değişim oranı tespit edilmiştir.

$$\frac{\partial\, P/E}{\partial d} = \frac{k - ROE}{[k - ROE\ (1-d)]^2} \tag{5}$$

Eşitlik 5'te, fiyat/kazanç oranının temettü ödeme oranına göre birinci türevi gösterilmektedir. $\frac{\partial P/E}{\partial d} = 0$ ise ROE ve k için sabit bir fonksiyondur. Dolayısıyla fiyat/kazanç oranı temettü ödeme oranından bağımsızdır. $\frac{\partial P/E}{\partial d} > 0$ ise fiyat/kazanç oranı temettü ödeme oranının ROE<k için artan bir fonksiyonudur. $\frac{\partial P/E}{\partial d} < 0$ ise fiyat/kazanç oranı temettü ödeme oranının ROE>k için azalan bir fonksiyonudur. Birinci türev sonuçlarına göre, ROE'nin k değerine eşit olmaması koşuluna bağlı olarak fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasında doğrusal olmayan ilişki söz konusudur.

Eşitlik 6'da fiyat/kazanç oranının temettü ödeme oranına göre ikinci türevi alınarak içbükey ve dışbükey olma durumu tespit edilmiştir.

$$\frac{\partial^2\, P/E}{\partial d^2} = \frac{-2ROE\ (k - ROE)}{[k - ROE\ (1-d)]^3} \tag{6}$$

ROE=k koşulu ile birinci türev sabit ve sıfırdır. Dolayısıyla $\frac{\partial^2 P/E}{\partial d^2} = 0$ ise fiyat/kazanç oranı fonksiyonunun değeri sabittir. ROE<k koşulu ile birinci türev pozitif olması dolayısıyla $\frac{\partial^2 P/E}{\partial d^2} < 0$ olmakta ve içbükey artan aralıkta

[1] $P_0 = \frac{Y_0(1-b)}{k-br}$ şeklindeki eşitlik orijinal makalede yer almakta olup, bu çalışmada terim birliğine uyulması bakımından yeniden düzenlenmiştir. Eşitlikteki, temettülerden beklenen büyüme oranı $br = (ROE * b)$ ile temsil edilmiştir.

yer almaktadır. Böylece, fiyat/kazanç oranı fonksiyonunun değeri artış hızı azalarak artmaktadır. ROE>k koşulu ile birinci türev negatif olması dolayısıyla $\frac{\partial^2 P/E}{\partial d^2} > 0$ olmakta ve dışbükey azalan aralıkta bulunmaktadır. Fiyat/kazanç oranı fonksiyonu değeri azalış hızı azalarak azalmaktadır. Birinci ve ikinci türevler birlikte incelendiğinde, fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasında doğrusal olmayan bir ilişkinin olduğu ve bu ilişkinin koşula bağlı olarak ortaya çıktığı sonucuna ulaşılmaktadır. Şekil 2'de ROE ve k değeri arasındaki koşula bağlı olarak fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasındaki doğrusal olmayan ilişki sunulmaktadır.

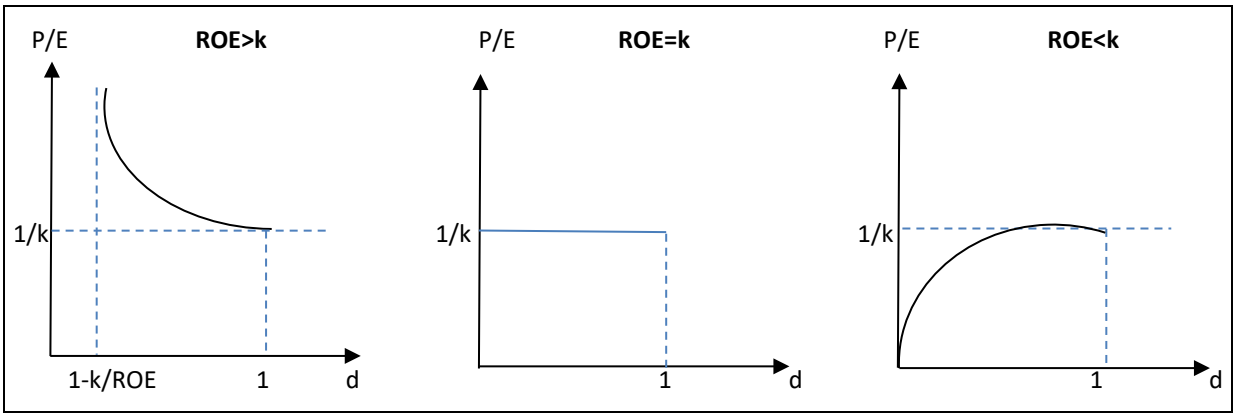

Şekil 2: Fiyat/Kazanç Oranı ile Temettü Ödeme Oranı Arasındaki İlişki

Şekil 2'de fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasındaki ilişkiye ilişkin grafikler ROE ve k değerlerine bağlı olarak içbükey ve dışbükey özellik göstermektedir. Temettü ödeme oranı sıfır ile bir aralığında değişen değerler almaktadır. Pay senedinin negatif olmaması ve sonlu olması gerekçesiyle $d > 1 - k/ROE$ olduğu varsayılmaktadır. ROE>k durumunda, temettü ödeme oranı arttığında, fiyat/kazanç oranı azalarak azalmakta ve dışbükey özellik göstermektedir. ROE=k olduğunda, fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı birbirinden bağımsız olmaktadır. ROE<k olduğunda ise temettü ödeme oranı arttığında, fiyat/kazanç oranı azalarak artmakta olup içbükey özellik söz konusudur.

4. ARAŞTIRMA METODOLOJİSİ

4.1. Veri seti

Bu çalışmanın veri seti, BIST Sınai endeksi kapsamındaki 2018-2023 yılları arasında faaliyette bulunan şirketlerden oluşmaktadır. Güncel (Kasım 2024) verilere göre BIST Sınai Endeksinde yer alan 233 şirket bulunmaktadır. Pay senedi piyasalarında, 2018-2020 yılları arasında toplam 25 şirket halka arz edilirken, 2021-2023 yılları arasında halka arzlarda yaşanan büyük artış neticesinde toplam şirket sayısı 146'ya yükselmiştir. Dolayısıyla bu çalışmada dikkate alınan yıl aralığında halka arzı gerçekleştirilen şirket verileri kısıt oluşturmakta olup veri setine dahil edilmemiştir. Öte taraftan, söz konusu yıllarda temettü ödemesi yapmayan şirketler veri setinden çıkarılmıştır. Bu çalışmada nihai şirket sayısı 42 olarak belirlenmiş ve şirketlerin finansal verilerine Finnet veri tabanı üzerinden erişilmiştir.

4.2. Model ve yöntem

BIST Sınai Endeksindeki şirketlerin fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasında doğrusal olmayan ilişkinin tespitinde panel veri modelinden yararlanılmıştır. Panel verileri, yatay kesit ve zaman serisi unsurlarını bir araya getirerek birimler arası farklılıkları ve birim içi dinamikleri analiz etmek için kullanılabilmektedir. Panel veri ekonometrik modelleri, yatay kesite özgü etkileri, zaman etkilerini veya her ikisini de tahmin ederek gözlemlenemeyen heterojenliği incelemektedir. Heterojenliğin mevcut olduğu durumda, sabit ya da tesadüfi bir yapıda olup olmadığı incelenmelidir. Bu kapsamda, sabit etkiler veya havuzlanmış sıradan en küçük kareler (OLS) modellerinin uygunluğu F test ile belirlenmektedir. Tesadüfi etkiler veya havuzlanmış OLS modellerinin karşılaştırılmasında ise Lagrange Multiplier (LM) test kullanılmaktadır. Hausman test ise sabit etkiler veya tesadüfi etkiler arasında bir karşılaştırma gerçekleştirmektedir (Das, 2019).

Bu çalışma, 42 şirket verisinin 6 yıllık zaman dilimi için bir araya getirilmiş panel verilerini içeren 252 gözlemden oluşmaktadır. Panel veri modelinin tahmin edilmesinde Stata 17 istatistiksel programı kullanılmıştır. Ampirik model, fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasındaki doğrusal olmayan ve koşullu ilişkiyi analiz etmek üzere şu şekilde oluşturulmuştur:

Model 1:

$$P/E_{it} = \beta_0 + \beta_1 d_{it} + \beta_2 dummy_{it} + \beta_3 d^2{}_{it} + \beta_4 dummyxd^2{}_{it} + \beta_5 g_{it} + \beta_6 erp_{it} + \beta_7 rf_{it} + \beta_8 dy_{it} + \beta_9 lev_{it} + \beta_{10} size_{it} + \varepsilon_{it} \quad (7)$$

Eşitlik 7'de gösterimde olan modelde fiyat/kazanç (P/E) oranı bağımlı değişken olarak yer almaktadır. Modelde β_0 sabit parametre ve ε_{it} hata terimidir. Doğrusal olmayan ilişkiyi temsil etmek üzere temettü ödeme oranının kuadratik terimi (d^2) modele dahil edilmiştir. Modelde, koşullu bir ilişkiye yer verildiği için ROE'nin k'den büyük olması durumunda 1, aksi halde 0 değerini alan kukla (dummy) değişken tanımlanmıştır. Çalışmada k değeri CAPM üzerinden hesaplanmıştır. Tablo 1'de model kapsamında yer alan değişkenlere ilişkin göstergeler ve hesaplama yöntemleri ilgili referanslar ile birlikte gösterilmiştir.

Tablo 1: Modelde Yer Alan Değişkenler

Değişkenler	Göstergeler	Hesaplama	Referanslar
Fiyat/Kazanç Oranı	P/E	Piyasa Değeri/Dönem Net Kar	Jitmaneeroj, 2017
Temettü Ödeme Oranı	d	Net Temettü Tutarı/ Dönem Net Kar	Jitmaneeroj, 2017; Dutta vd., 2018; Dayag ve Trinidad, 2019; Elta, 2025
Kukla Değişken	dummy	ROE>k ise 1, değilse 0	Jitmaneeroj, 2017
Temettü Ödeme Oranı Kuadratik Terimi	d^2	Temettü Ödeme Oranının Karesi	Jitmaneeroj, 2017; Nikolovska, 2020
Etkileşimli Değişken	$dummyxd^2$	Dummy x Temettü Ödeme Oranının Karesi	Jitmaneeroj, 2017; Nikolovska, 2020
Pay Başına Kardaki Büyüme	g	$g_t - g_{t-1}/g_{t-1}$	Beaver ve Morse, 1978; Alford, 1992; Amoaka-Adu ve Smith, 2002; Öztürk, 2007; Jitmaneeroj, 2017
Pay Senedi Risk Primi	erp	CAPM ile hesaplanmıştır.	Peavy ve Goodman, 1985; Jitmaneeroj, 2017; Nikolovska, 2020
Risksiz Faiz Oranı	rf	10 Yıllık Devlet Tahvili Getirisi	Farah Freihat, 2019
Temettü Verimi	dy	(Net Nakit Temettü /Piyasa Değeri)*100	Kane vd.,1996; White 2000; Jitmaneeroj, 2017
Kaldıraç Oranı	lev	Toplam Borç/Aktifler	Peavy ve Goodman, 1985; Afza ve Tahir, 2012; Jitmaneeroj, 2017; Arslan vd., 2017
Şirket Büyüklüğü	size	Aktiflerin Doğal Logaritması	Öztürk, 2007; Kumar ve Warne, 2009

Teorik çerçeve ve literatür kapsamında oluşturulan modelde, katsayının pozitif işaret alması beklenen değişkenler; temettü ödeme oranı (β_1), kukla değişken (β_2), pay başına kardaki büyüme (β_5) ve şirket büyüklüğü (β_{10}) olarak belirlenmiştir. Öte taraftan, negatif işarete sahip olması beklenen değişkenler; temettü ödeme oranının kuadratik terimi (β_3), pay senedi risk primi (β_6), risksiz faiz oranı (β_7), temettü verimi (β_8) ve kaldıraç oranı (β_9) olarak ifade edilebilir. Bu çalışmanın amacı dikkate alındığında, (β_1), (β_2), (β_3) katsayılarına ve temettü ödeme oranının kuadratik terimi ile etkileşimli kukla değişken (β_4) katsayısına odaklanılacaktır.

Çalışmada, ROE ve k değerlerine göre koşullu ilişkinin incelenmesinde katsayıların işaretleri; ROE<k olduğunda, (β_1) katsayısı pozitif ve (β_3) katsayısı negatif olması beklenmektedir. Çünkü fiyat kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasında pozitif bir ilişki ve içbükeylik mevcuttur. Öte taraftan, ROE>k durumunda ise fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasında negatif bir ilişki ve dışbükeylik gerekçesiyle (β_3) + (β_4) > 0 olması beklenmektedir. ROE ve k değerlerinin birbirine eşit olması koşulu, fiyat/kazanç oranının temettü ödeme oranı ile ilişkisiz olduğuna işaret etmektedir.

Çalışma kapsamında model 1 için tahmin edilen katsayıların geçerli olup olmadığı; koşulsuz doğrusal model (model 2) ve koşulsuz doğrusal olmayan model (model 3) çerçevesinde sınanmıştır.

Model 2:

$$P/E_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 d_{it} + \alpha_2 g_{it} + \alpha_3 erp_{it} + \alpha_4 rf_{it} + \alpha_5 dy_{it} + \alpha_6 lev_{it} + \alpha_7 size_{it} + u_{it} \quad (8)$$

Model 3:

$$P/E_{it} = \gamma_0 + \gamma_1 d_{it} + \gamma_2 d^2{}_{it} + \gamma_3 g_{it} + \gamma_4 erp_{it} + \gamma_5 rf_{it} + \gamma_6 dy_{it} + \gamma_7 lev_{it} + \gamma_8 size_{it} + v_{it} \quad (9)$$

Modellerde α_0 ve γ_0 sabit parametreleri, u_{it} ve v_{it} ise hata terimlerini ifade etmektedir.

5. BULGULAR

Model tahmini öncesinde değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri Tablo 2'de sunulmuştur. Çalışmada ilgili yıl aralığındaki şirketlerin fiyat/kazanç oranı ortalama olarak 20.053 değerini almaktadır. Standart sapma değerlendirildiğinde, fiyat/kazanç oranının yaklaşık olarak 31 değerini alması yıllar itibariyle değişkenlik gösterdiği şeklinde ifade edilebilir. Şirketlerin ortalama olarak temettü ödeme oranı 38,72 değerini almaktadır. Çalışmadaki değişkenler arasında temettü ödeme oranı standart sapması en yüksek değeri alan değişkendir. Öte taraftan, standart sapması en düşük değişkenler sırasıyla şirket büyüklüğü, pay başına kardaki büyüme ve temettü verimi olmak üzere ifade edilebilir.

Tablo 2: Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Ortalama	Std. Sapma	Minimum	Maksimum
PE	20.053	30.989	2.33	334.681
d	38.72	53.903	-512.274	284.765
g	0.807	2.375	-1	21.307
erp	26.192	50.857	-40.761	215.763
rf	16.158	5.403	9.87	23.69
dy	2.908	2.987	0.005	15.201
lev	46.794	20.172	8.443	83.082
size	21.567	1.928	17.458	26.46

Regresyon modelinde, bağımsız değişkenler arasında yüksek derecede doğrusal karşılıklı bir ilişki çoklu doğrusal bağlantıyı göstermektedir. Çoklu doğrusal bağlantı, regresyon katsayılarının varyansını artırmakta ve regresyon katsayılarının güvenilir olmayan olasılık değerlerini ve güven aralıklarını ortaya çıkarmaktadır. Nihai regresyon modellerinin tutarlılığını sağlamak üzere varyans şişirme faktörü (Variance Inflation Factor-VIF) ve korelasyon katsayısı yöntemleri ile çoklu doğrusal bağlantı tespit edilmektedir. VIF değerinin 5 ile 10 arasında olması ve korelasyon katsayısının mutlak değerinin 0.8'den büyük olması yüksek korelasyon ilişkisine sahip değişkenlere ve dolayısıyla modelde çoklu doğrusal bağlantının varlığına işaret etmektedir (Kim, 2019; Shrestha, 2020).

Tablo 3: Korelasyon Katsayıları ve VIF Değerleri

	PE	d	g	erp	rf	dy	lev	size	VIF
d	0.053	1							1.12
g	-0.145**	-0.036	1						1.10
erp	0.057	-0.106	0.198***	1					2.31
rf	0.008	0.057	-0.102	-0.478***	1				1.67
dy	-0.256***	0.187***	-0.158**	-0.237***	-0.055	1			1.43
lev	0.079	-0.010	0.046	-0.019	0.022	-0.025	1		1.15
size	-0.193***	0.089	0.102	0.340***	0.132*	0.183***	0.270***	1.000	1.77

Not: *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 3'te gösterimde olan korelasyon katsayıları ve VIF değerleri incelendiğinde, bağımsız değişkenler arasındaki korelasyon katsayılarının mutlak değerlerinin 0.8 eşik değerinden küçük ve VIF değerlerinin de 5'ten küçük olması gerekçesiyle modelde çoklu doğrusal bağlantının olmadığı ifade edilebilir.

Çalışmada yer alan modellerde, havuzlanmış OLS modelinin geçerliliğini test etmek üzere uygulanan F test ve Breusch-Pagan (1980) LM test sonuçlarına Tablo 4'te yer verilmiştir. Aynı zamanda ilgili tabloda Hausman (1978) testinin dirençli (robust) versiyonuna ilişkin sonuçlar gösterilmektedir.

Tablo 4: Model Tahmincisi Belirleme Testleri

Test	Model 1		Model 2		Model 3	
	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
F Test	2.26	0.000***	2.41	0.000***	2.43	0.000***
Breusch-Pagan LM	6.48	0.000***	5.83	0.000***	5.91	0.000***
Robust Hausman	11.21	0.34	12.17	0.09*	14.69	0.06*

Not: *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir.

Sabit etkiler tahmincisi üzerinden gerçekleştirilen F test ve tesadüfi etkiler tahmincisi üzerinden gerçekleştirilen LM test sonuçları, her üç model için havuzlanmış OLS modelinin geçerli olmadığını göstermektedir. Geleneksel Hausman (1978) testi, bir tahmincinin boş hipotez altında tamamen etkin olmasını gerektirmektedir. Bu varsayım oldukça güç olup mikroekonometri verilerinde genellikle ihlal edilebilir. Örneğin, paneller içerisinde değişen varyans veya otokorelasyon olması durumunda tesadüfi etkiler- genelleştirilmiş en küçük kareler tahmincisi tam etkin olmadığı için Hausman (1978) testi kullanılamamaktadır. Bu durumda, Hausman testinin bootstrap yöntemine dayalı robust versiyonu kullanılarak tesadüfi etkiler ve sabit etkiler modelleri karşılaştırılabilmektedir (Cameron ve Trivedi, 2005; Kaiser, 2014). Robust Hausman test sonuçları incelendiğinde, her üç model kapsamında tesadüfi etkiler tahmincisinin etkin olduğu tespit edilmiştir.

Modeller kapsamında etkin olduğu belirlenen tesadüfi etkiler tahmincisi için gerçekleştirilen varsayım testlerine Tablo 5'te yer verilmiştir.

Tablo 5: Varsayım Testleri

Test	Model 1		Model 2		Model 3	
	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
Levene (1960), Brown ve Forsythe (1974) Değişen Varyans Testi	W0=6.92 W50=1.65 W10=6.92	0.000*** 0.015** 0.000***	W0=7.64 W50=1.81 W10=7.64	0.000*** 0.005*** 0.000***	W0=7.66 W50=1.79 W10=7.66	0.000*** 0.005*** 0.000***
Baltagi ve Li (1991) Otokorelasyon Testi	8.68	0.013**	8.23	0.016**	8.54	0.014**
Pesaran CD (2004) Yatay Kesit Bağımlılığı Testi	Değişkenler		İstatistik		Olasılık	
	PE		12.805		0.000***	
	d		6.11		0.000***	
	g		14.725		0.000***	
	erp		71.189		0.000***	
	rf		71.875		0.000***	
	dy		32.875		0.000***	
	lev		5.392		0.000***	
	size		68.53		0.000***	

Not: $*$, $**$ ve $***$ sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir.

Baltagi ve Li (1991)'nin tesadüfi etkilerin varlığında otokorelasyonu test etmek üzere önerdikleri birleşik test sonucuna göre her üç model için otokorelasyon mevcuttur. Levene (1960), Brown ve Forsythe (1974) testlerinden elde edilen sonuçlar her üç model için değişen varyans olduğu göstermektedir. Ayrıca, panel veri regresyon analizi öncesi modelde yer alan değişkenler bazında yatay kesit bağımlılığı test edilmiştir. Panel veri modeli N>T koşulunu sağlaması dolayısıyla Pesaran CD (2004) testi kullanılmıştır. Test sonucuna göre, yatay kesit bağımsızlığını ifade eden H_0 hipotezi reddedilmektedir. Sıfıra yakın olasılık değerleri, verilerin panel grupları arasında korelasyonlu olduğunu göstermektedir. Varsayım testleri sonuçlarına göre; modellerin her üçünde de değişen varyans, otokorelasyon ve yatay kesit bağımlılığı olduğu belirlenmiştir.

Regresyon modelinin varsayımlarından bazıları ihlal edildiğinde geçerli istatistiksel çıkarım sağlamak için robust standart hataları tahmin eden yöntemlerin kullanılması yaygındır. Driscoll ve Kraay (1998) tahmincisi, hata yapısının değişen varyanslı, belli bir gecikmeye kadar otokorelasyonlu ve olasılıkla panel grupları arasında korelasyonlu olduğunu varsaymaktadır. Standart hataları tahmin etmeye yönelik bu parametrik olmayan yöntem yatay kesit boyutunun zaman boyutundan büyük olması durumunda uygulanabilmektedir (Hoechle, 2007). Analizde incelenen modellere ilişkin nihai sonuçlar Driscoll ve Kraay (1998) standart hatalar kullanılarak Tablo 6'da raporlanmıştır.

Modellere ilişkin robust tahminci için öncelikle koşulsuz doğrusal modelin (Model 2) sonuçları incelendiğinde, size ve g değişkenlerindeki bir birimlik artışın, fiyat/kazanç oranını sırasıyla 5.406 ve 2.392 birim azalttığı tespit edilmiştir. Öte taraftan, erp, rf ve lev değişkenlerindeki bir birimlik artış fiyat/kazanç oranını sırasıyla 0.157, 0.703 ve 0.384 birim artırmaktadır. Fiyat/kazanç oranı ile dy değişkeni arasında ise istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. R^2 değeri, fiyat/kazanç oranındaki değişimin yüzde 17,74'ünün modelde yer alan değişkenler tarafından açıklandığını göstermektedir. Model, fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasında pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlı ilişkiye esasen dikkat çekmektedir. Böylece bu referans model, fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasındaki koşullu ve doğrusal olmayan ilişkilerin daha detaylı incelenmesine olanak sağlamaktadır.

Tablo 6: Modellere İlişkin Robust Tahminci Sonuçları

Değişkenler	Model 1	Model 2	Model 3
d	0.185* (2.30)	0.104** (3.06)	0.251** (2.94)
dummy	-20.107*** (-4.88)	-	-
d^2	-0.0006* (-2.45)	-	-0.0007** (-2.73)
dummyxd^2	0.0016** (3.73)	-	-
g	-2.150*** (-4.25)	-2.392** (-3.35)	-2.352** (-2.97)
erp	0.087** (2.67)	0.157*** (4.18)	0.161*** (4.39)
rf	0.867*** (7.64)	0.703*** (4.55)	0.696*** (4.22)
dy	-2.281** (-2.75)	-2.016 (-1.98)	-2.288* (-2.14)
lev	0.435*** (4.52)	0.384** (3.99)	0.369** (3.79)
size	-6.135*** (-4.70)	-5.406** (-3.80)	-5.340** (-3.79)
Sabit terim	127.001*** (4.48)	107.463** (3.43)	103.579** (3.21)
Wald istatistiği	181.95***	5990.50***	3774.76***
R^2	0.2312	0.1774	0.1823
F- istatistiği $(H_0: \beta_3 + \beta_4 = 0)$	33.27***	-	-

Not: $*$, $**$ ve $***$ sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir. Parantez içindeki değerler t-istatistikleridir. Dummy, ROE>k ise 1, aksi halde 0 değerini alan kukla değişkendir. Model 1: $P/E_{it} = \beta_0 + \beta_1 d_{it} + \beta_2 dummy_{it} + \beta_3 d^2{}_{it} + \beta_4 dummyxd^2{}_{it} + \beta_5 g_{it} + \beta_6 erp_{it} + \beta_7 rf_{it} + \beta_8 dy_{it} + \beta_9 lev_{it} + \beta_{10} size_{it} + \varepsilon_{it}$

Model 3 ile koşulsuz doğrusal olmayan model tahmini esas alınarak temettü ödeme oranının fiyat/kazanç oranı üzerindeki etkisi incelenmiştir. Model sonuçlarına göre, g, dy ve size değişkenlerindeki bir birimlik artış fiyat/kazanç oranını sırasıyla 2.352, 2.288 ve 5.340 birim azaltmaktadır. Öte taraftan, erp, rf ve lev değişkenlerindeki bir birimlik artış ise fiyat/kazanç oranını sırasıyla 0.161, 0.696 ve 0.369 birim arttırmaktadır. Bu modelde R^2 değeri, yüzde 18,23 olup koşulsuz doğrusal modelden (Model 2) biraz yüksek ancak koşullu doğrusal olmayan modelden (Model 1) daha düşük düzeydedir. Temettü ödeme oranı ise Model 1'de olduğu gibi fiyat/kazanç oranı ile pozitif ilişkili ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Temettü ödeme oranının kuadratik teriminin katsayısı negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu bulgu, fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasındaki doğrusal olmayan ilişkinin varlığını göstermektedir.

Model 1'de ROE ve k değerlerine bağlı koşullar dikkate alınarak fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasında doğrusal olmayan bir ilişki olup olmadığı araştırılmıştır. Önceki modellere göre söz konusu modelde yüzde 23,12 oranında daha yüksek bir R^2 değeri mevcuttur. Model sonuçlarına göre, g, dy ve size değişkenlerindeki bir birimlik artış fiyat/kazanç oranını sırasıyla 2.150, 2.281 ve 6.135 birim azaltmaktadır. Öte taraftan, erp, rf ve lev değişkenlerindeki bir birimlik artış ise fiyat/kazanç oranını sırasıyla 0.087, 0.867 ve 0.435 birim arttırmaktadır. Kukla değişken katsayısı (β_2) negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Buna göre, ROE'si k'den büyük olan şirketlerin fiyat/kazanç oranı daha düşük düzeydedir. Temettü ödeme oranının katsayısı (β_1) pozitif ve temettü ödeme oranının kuadratik teriminin katsayısı (β_3) negatif olup katsayıların ikisi de istatistiksel olarak yüzde 10 düzeyinde anlamlıdır. Bu bulgu, fiyat kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasındaki ilişkinin doğrusal olmadığını göstermektedir. Wald testi, tahmin edilen parametrelerin sıfırdan veya standart hatalardaki boş hipotez altındaki herhangi bir değerden ne kadar uzak olduğunu test ederek sonuç vermektedir (Das, 2019).

Modelde ilgilenilen parametrelere ilişkin katsayıların sıfıra eşit ($H_0: \beta_3 + \beta_4 = 0$) olduğu varsayıldığında, Wald test sonucuna göre F- istatistik değeri 33.27 ile reddedilmektedir. Böylelikle, ROE'nin k'den büyük veya küçük olması koşuluna bağlı olarak fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasındaki doğrusal olmayan ilişki belirlenebilmektedir. Özetlemek gerekirse, ROE <k koşulu ile (β_1) katsayısının pozitif ve (β_3) katsayısının negatif işaret alması, fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranının içbükeylik özelliğine işaret etmektedir. Öte taraftan, ROE >k koşulunda fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı dışbükeylik göstermektedir. (β_1) katsayısı pozitif ve temettü ödeme oranının kuadratik terimi ile etkileşimli kukla değişkenin (β_4) katsayısı, temettü ödeme oranının kuadratik teriminin (β_3) katsayısından daha büyük değer almaktadır. Bu durumda, (β_3) + (β_4)> 0 olması dışbükeylik koşulunun sağlandığını göstermektedir. Çalışmanın amacı dikkate alındığında (β_1), (β_2), (β_3) ve (β_4) katsayılarına ilişkin sonuçlar teorik çerçeveyle uyum göstermektedir.

5.1. Ek analize ilişkin bulgular

Model 3'te, fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasında doğrusal olmayan bir ilişki tespit edilmiştir. Doğrusal olmayan ters U şeklindeki ilişkinin geçerliliği Stata'da utest komutu aracılığıyla sınanacaktır. Regresyon denklemindeki anlamlı ve negatif kuadratik terim katsayısı ters U şeklinde bir ilişkiyi, anlamlı ve pozitif bir kuadratik terim katsayısı ise U şeklinde bir ilişkiyi göstermektedir. Ancak kuadratik terimin anlamlı olması U veya ters U şeklinde bir ilişkinin belirlenmesinde yeterli değildir (Haans vd., 2016). Lind ve Mehlum (2010), bu doğrultuda üç adımdan oluşan bir prosedür önermektedir. İlk olarak, katsayının anlamlı ve beklenen işarete sahip olması gerekmektedir. İkinci adımda, verinin alt sınır ve üst sınır aralığındaki değeri için eğimin yeteri kadar dik olması gerekmektedir. Üçüncü olarak, uç nokta verinin alt sınır ve üst sınır aralığında bulunmalıdır (Haans vd., 2016).

Fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasında doğrusal olmayan ilişkinin incelendiği çalışmalarda (Jitmaneeroj, 2017; Nikolovska, 2020), söz konusu ilişkideki U ve/veya ters U şeklinin geçerliliği sınanmamıştır. Bu çalışmada, fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasındaki doğrusal olmayan ilişkinin araştırılmasında üç adımlı prosedür uygulanacaktır. Çalışma bu yönüyle literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Ters U şeklinin varlığını sınamak üzere Stata'da utest komutu uygulanmış ve sonuçlar Tablo 7'de raporlanmıştır.

Tablo 7: Doğrusal Olmayan Ters U Şeklinin Tahminine İlişkin Test

Uç nokta: 179.3315	Alt Sınır	Üst Sınır
Aralık	-512.274	284.765
Eğim	0.97**	-0.15**
t-istatistik	2.79	-2.28
Uç noktası için %95 Fieller güven aralığı	144.16282	473.71353
Ters U şeklinin varlığına ilişkin genel test: t-istatistiği: 2.28**		

Not: $*$, $**$ ve $***$ sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir. Stata'da utest, bir aralıkta U şeklinde (veya ters U şeklinde) bir ilişkinin varlığının doğruluğunu test etmeyi sağlar. H_1: Ters U şekli, H_0: Monoton veya U şekli. Model 3: $P/E_{it} = \gamma_0 + \gamma_1 d_{it} + \gamma_2 d^2{}_{it} + \gamma_3 g_{it} + \gamma_4 erp_{it} + \gamma_5 rf_{it} + \gamma_6 dy_{it} + \gamma_7 lev_{it} + \gamma_8 size_{it} + v_{it}$

Tablo 6'da temettü ödeme oranının katsayısı pozitif ve anlamlı iken, temettü ödeme oranının kuadratik teriminin katsayısının negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir. İlk adımda elde edilen bulgular, fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasında ters U şeklinde bir ilişkiye işaret etmektedir. Tablo 7'de temettü ödeme oranının uç noktası ve veri aralıkları sırasıyla 179.3315 ve (-512.274, 284.765) olarak hesaplanmış ve uç noktanın veri aralıkları arasında yer aldığı belirlenmiştir. U şeklinde bir eğrinin varlığı, uç noktanın yüzde 95 güven aralığı tahmin edilerek tespit edilebilmektedir. Uç nokta, tahmin edilen yüzde 95 Fieller güven aralığı içerisinde yer almakta ve U şeklinde bir eğrinin var olduğu sonucu elde edilmektedir. Bir diğer adımda, alt sınırdaki eğimin pozitif ve üst sınırdaki eğimin negatif ve her iki eğimin de anlamlı olması ters U şeklindeki ilişkiyi göstermektedir. Monoton veya U şeklini ifade eden H_0 hipotezi yüzde 5 düzeyindeki istatistiksel anlamlılık ile reddedilmektedir. Katsayıların işareti ve eğime ilişkin sonuçlar değerlendirildiğinde, U şeklinde bir ilişki teyit edilmiş ve utest sonucuna göre ters U şeklinin varlığına ilişkin genel test sonucu yüzde 5 düzeyinde anlamlı olarak bulunmuştur.

6. SONUÇ

Gordon modelinin referans alındığı bu çalışmada, temettü ödeme oranının fiyat/kazanç oranı üzerindeki etkisi öz sermaye karlılık oranı ve beklenen getiri oranı değerlerine göre incelenmiştir. Çalışmanın veri seti, BIST Sınai Endeksi'nde 2018-2023 yılları arasında faaliyet gösteren 42 şirketten oluşmaktadır. Koşullu ve doğrusal olmayan bir ilişkiyi test etmek amacıyla, fiyat/kazanç oranını belirleyen temel faktörler ile çeşitli bağımsız değişkenler kullanılarak panel veri analizi uygulanmıştır. Bu amaçla, söz konusu ilişki öncelikle doğrusal bir model tahmini ile başlamış olup doğrusal olmayan model tahmini ile devam etmiş ve nihai olarak koşullu doğrusal model tahmini ile tamamlanmıştır. Böylece, basitten karmaşığa doğru iç içe geçmiş olan modeller ile çalışmanın kapsamı genişletilmiştir.

Doğrusal regresyon modeli tahminci sonucu, fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasında pozitif bir ilişki olduğunu göstermektedir. Bu sonuç, doğrusal regresyon modeli kullanan önceki ampirik çalışmalarla tutarlıdır (Reilly vd., 1983; Constand vd.,1991; White, 2000; Amoaka-Adu ve Smith, 2002; Shamsuddin ve Hillier, 2004; Öztürk, 2007; Azam, 2010; Afza ve Tahir, 2012; Premkanth, 2013; Farah Freihat, 2019; Rahman ve Shamsuddin, 2019; Itemgenova ve Sikveland, 2020; Sajeetha vd., 2023; Renaldo vd., 2023; Putri vd., 2023; Cahyono vd., 2023; Elta, 2025). Koşulsuz doğrusal olmayan model tahmini sonucu ise fiyat/kazanç oranının temettü ödeme oranı ile doğrusal olmayan bir ilişki sergilediğini göstermektedir. Doğrusal olmama durumu, düşük temettü ödeme oranına sahip şirketlerin fiyat/kazanç oranının, diğer koşullar sabitken, temettü ödeme oranındaki değişimlerden daha fazla etkilendiğini göstermektedir. Düşük temettü ödeme oranına sahip bir şirket, karını pay sahiplerine temettü olarak ödemek yerine yatırımların finansmanında değerlendirdiği ve büyüme potansiyeline sahip olduğu şeklinde yorumlanabilir. Temettü ödeme oranı düşük iken küçük bir artış olması, yatırımcıların büyüme beklentilerindeki duyarlılığından dolayı fiyat/kazanç oranında daha büyük bir artışa sebep olabilir.

Öz sermaye karlılığının beklenen getiriden büyük veya küçük olması koşuluna göre doğrusal olmayan model tahmin sonucunda, dışbükeylik ve içbükeylik tespit edilmiştir. Özetlemek gerekirse, öz sermaye karlılığının beklenen getiri oranından büyük olması koşulu, pay sahiplerinin bekledikleri getiri oranından daha yüksek yatırım fırsatlarına sahip olunması gerekçesiyle temettü ödemesinin tercih edilmediğini göstermektedir. Bu koşullar, temettü ödeme oranı arttığında fiyat/kazanç oranının azalan bir oranda azaldığı dışbükeylik durumu ile açıklanmaktadır. Öte taraftan, öz sermaye karlılığının beklenen getiri oranından küçük olması koşulu, bir şirketin oto finansman için kullanacağı fon kaynaklarının pay sahiplerinin bekledikleri getiri oranından daha yüksek bir oranda yeniden yatırıma yönlendirilemeyeceğine dolayısıyla bu fonların pay sahiplerine temettü olarak ödenmesine işaret etmektedir. Bu koşullarda, temettü ödeme oranı arttığında fiyat/kazanç oranının azalan bir oranda arttığı içbükeylik durumu söz konusudur.

Dışbükey ve içbükey olma durumuna göre fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasındaki ilişkinin değerlendirilmesi yatımcılar ve şirket yönetimi açısından önem arz etmektedir. Fiyat/kazanç oranının belirleyicileri kapsamında yapılan çalışmalarda, dışbükey ve içbükey olma durumu dikkate alınmadan fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasındaki ilişkinin pozitif yönde olduğu raporlanmaktadır. Ancak söz konusu ilişkinin pozitif ve doğrusal olduğu durumlar belirli koşullara göre değişmekte ve bu ilişki doğrusal olmayan bir yapı sergilemektedir. Fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasındaki doğrusal ilişkinin sonuca göre alınan yatırım kararlarının yanıltıcı olmaması için belirli koşullar altındaki doğrusal olmayan ilişkinin dikkate alınması beklenmektedir.

Bu çalışmada elde edilen bulgular, fiyat/kazanç oranı ile temettü ödeme oranı arasındaki ilişkinin doğrusal olmayan ve koşullu bir yapıda olabileceğini ortaya koymuştur. Gelecekte yapılacak araştırmalarda, farklı sektörlerin karşılaştırmalı olarak incelenmesi, analiz döneminin genişletilerek uzun vadeli etkilerin değerlendirilmesi ve makroekonomik değişkenlerin modele dahil edilmesi, elde edilecek sonuçların uygulanabilirliğini artırabilir. Bu çalışmada doğrusal, doğrusal olmayan ve koşullu modeller kullanılmıştır. Gelecek araştırmalarda alternatif ekonometrik yöntemler kullanılarak analiz gücü artırabilir. Son olarak, fiyat/kazanç oranı ve temettü politikalarının yatırımcı davranışları üzerindeki etkisi, davranışsal finans yaklaşımıyla incelenerek daha bütüncül sonuçlara ulaşılabilir.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarları tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Afza, T., & Tahir, S. (2012). "Determinants of Price-Earnings Ratio: The Case of Chemical Sector of Pakistan". *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences, 2*(8), 331-343.

Alford, A. W. (1992). "The Effect of the Set of Comparable Firms on the Accuracy of the Price-Earnings Valuation Method". *Journal of Accounting Research, 30*(1), 94-108. doi:10.2307/2491093

Amoaka-Adu, B., & Smith, B. (2002). "Analysis of P/E Ratios and Interest Rates". *Managerial Finance, 28*(4), 48-59. doi:10.1108/03074350210767825

Anderson, K. P., & Brooks, C. (2005). "Decomposing the Price-Earnings Ratio". *Journal of Asset Management*, 456-469. doi:10.2139/ssrn.739665

Arslan, H., İltaş, Y., & Kayhan, T. (2017). "Target P/E Ratio Determinants in the Turkish Stock Market:Earning Volatility Effect". *Theoretical and Applied Economics, 24*(4), 65-74.

Azam, M. (2010). "Factors Influencing the Price-earnings Multiples and Stock values in the Karachi Stock Exchange". *Interdisciplinary Journal of Contemporary Research in Business, 2*(5), 105-139.

Baker, H. K., & Smith, D. M. (2006). "In Search of a Residual Dividend Policy". *Review of Financial Economics, 15*(1), 1-18. doi:10.1016/j.rfe.2004.10.002

Baltagi, B. H., & Li, Q. (1991). "A Joint Test for Serial Correlation and Random Individual Effects". *Statistics and Probability Letters, 11*(3), 277-280. doi:10.1016/0167-7152(91)90156-L

Beaver, W., & Morse, D. (1978). "What Determines Price-Earnings Ratios?" *Financial Analysts Journal, 34*(4), 65-76.

Bodie, Z., Kane, A., & Marcus, A. J. (2014). *Investments.* United States: McGraw-Hill Education.

Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1980). "The Lagrange Multiplier Test and its Applications to Model Specification in Econometrics". *The Review of Economic Studies, 47*(1), 239-253. doi:10.2307/2297111

Brigham, E. F., & Houston, J. F. (2009). *Fundamentals of Financial Management* (12. b.). The United States of America: South-Western.

Brown, M. B., & Forsythe, A. B. (1974). "Robust Tests for the Equality of Variances". *Journal of the American Statistical Association, 69*(346), 364-367. doi:10.2307/2285659

Cahyono, S., Fernando, H. A., & Primasatya, R. D. (2023). "The Nexus between Corporate Financial Ratio and Price Earnings Performance: Evidence from President Election Period in Indonesia". *Jurnal Akuntansi dan Keuangan, 25*(2), 101-116. doi:10.9744/jak.25.2.101-116

Cameron, A. C., & Trivedi, P. K. (2005). *Microeconometrics Methods and Applications.* New York: Cambridge University Press.

Constand, R. L., Freitas, L. P., & Sullivan, M. J. (1991). "Factors Affecting Price Earnings Ratios and Market Values of Japanese Firms". *Financial Management, 20*(4), 68-79. doi:10.2307/3665713

Das, P. (2019). *Econometrics in Theory and Practice: Analysis of Cross Section, Time Series and Panel Data with Stata 15.1.* Singapore: Springer. doi:10.1007/978-981-32-9019-8

Dayag, A. J., & Trinidad, F. (2019). "Price-Earnings Multiple as an Investment Assessment Tool in Analyzing Stock Market Performance of Selected Universal Banks in the Philippines". *International Journal of Research in Business and Social Science, 8*(4), 17-33. doi:10.20525/ijrbs.v8i4.290

Driscoll, J. C., & Kraay, A. C. (1998). Consistent Covariance Matrix Estimation with Spatially Dependent Panel Data. *The Review of Economics and Statistics, 80*(4), 549-560.

Dutta, K. D., Saha, M., & Das, D. C. (2018). "Determinants of P/E Ratio: An Empirical Study on Listed Manufacturing Companies in DSE". *International Journal of Scientific and Research Publications, 8*(4), 167-174. doi:10.29322/IJSRP.8.4.2018.p7624

Elta, N. A. (2025). "The Effect of Return on Equity and Dividend Payout Ratio On Price Earnings Ratio in Food and Beverage Sub-Sector Companies Listed On The Indonesian Stock Exchange In 2017-2022". *Journal of Accounting and Finance Az Zukhruf, 1*(1), 39-51.

Farah Freihat, A. R. (2019). "Factors Affecting Price To Earnings Ratio (P/E): Evidence From The Emerging Market". *Risk Governance and Control: Financial Market and Institutions, 9*(2), 47-56. doi:10.22495/rgcv9i2p4

Gitman, L. J., & Zutter, C. J. (2013). *Principles of Managerial Finance.* Boston: Pearson Education, Inc.,.

Gordon, M. J. (1962). "The Savings Investment and Valuation of a Corporation". *The Review of Economics and Statistics, 44*(1), 37-51. doi:10.2307/1926621

Gordon, M. J., & Shapiro, E. (1956). "Capital Equipment Analysis: The Required Rate of Profit". *Management Science, 3*(1), 102-110. doi:10.1287/mnsc.3.1.102

Haans, R. F., Pieters, C., & He, Z.-L. (2016). "Thinking about U: Theorizing and Testing U- and inverted U-shaped Relationships in Strategy Research". *Strategic Management Journal, 37*(7), 1177-1195. doi:10.1002/smj.2399

Hausman, J. A. (1978). "Specification Test in Econometrics". *Econometrica, 46*(6), 1251-1271. doi:10.2307/1913827

Hoechle, D. (2007). "Robust Standard Errors for Panel Regressions with Cross-Sectional Dependence". *The Stata Journal, 7*(3), 281-312. doi:10.1177/1536867X0700700301

İskenderoğlu, Ö., & Karadeniz, E. (2022). "Determinants of Price to Earnings Ratio: Evidence from Turkish Tourism Companies". *Journal of Tourism Theory and Research, 8*(1), 1-4. doi:10.24288/jttr.1027187

Itemgenova, A., & Sikveland, M. (2020). "The Determinants of the Price-Earnings Ratio in the Norwegian Aquaculture Industry". *Journal of Commodity Markets, 17*. doi:10.1016/j.jcomm.2019.04.001

Jabbouri, I. (2016). "Determinants of Corporate Dividend Policy in Emerging Markets: Evidence from MENA Stock Markets". *Research in International Business and Finance, 37*, 283-298. doi:10.1016/j.ribaf.2016.01.018

Jitmaneeroj, B. (2017). "The Impact of Dividend Policy on Price-Earnings Ratio: The Role of Conditional and Nonlinear Relationship. *Review of Accounting and Finance, 16*(1), 125-140. doi:10.1108/RAF-06-2015-0092

Jones, C. P. (2013). *Investment Analysis and Management* (12. b.). The United States of America: John Wiley & Sons, Inc.

Kaiser, B. (2014). "RHAUSMAN: Stata module to perform Robust Hausman Specification Test". *Statistical Software Components*.

Kane, A., Marcus, A. J., & Noh, J. (1996). "The P/E Multiple and Market Volatility". *Financial Analysts Journal, 52*(4), 16-24. doi:10.2469/faj.v52.n4.2007

Kim, J. H. (2019). "Multicollinearity and Misleading Statistical Results". *Korean Journal of Anesthesiology, 72*(6), 558-569. doi:10.4097/kja.19087

Kumar, S., & Warne, D. (2009). "Parametric Determinants of Price-Earnings Ratio in Indian Capital Markets". *The IUP Journal of Applied Finance, 15*(9), 63-82.

Levene, H. (1960). Robust Tests for Equality of Variances. I. Olkin içinde, *Contributions to Probability and Statistics: Essays in Honor of Harold Hotelling* (s. 278-292). Stanford: Stanford University Press.

Lind, J. T., & Mehlum, H. (2010). "With or Without U? The Appropriate Test for a U Shaped Relationship". *Oxford Bulletin of Economics & Statistics, 72*(1), 109-118. doi:10.1111/j.1468-0084.2009.00569.x

Lundberg, F., & Kulling, K. J. (2007). *A quantitative study of the P/E ratio on the Swedish market*. Lund Universitet, Master Thesis.

Neldi, M., Hady, H., Elfiswandi, & Lusiana. (2023). "The Determinants of Price Earning Ratio: Evidence from Indonesia". *Journal of Law and Sustainable Development, 11*(4), 1-21. doi:10.55908/sdgs.v11i4.1003

Nikolovska, S. (2020). "The Impact Of Dividend Policy On Price-To Earnings Ratio – The Case Of Western Europe". *Journal of Contemporary Economic and Business Issues, 7*(1), 21-39.

Öztürk, M. B. (2007). "Fiyat/Kazanç Oranını Etkileyen Değişkenler Üzerine İMKB'de Ampirik Bir Uygulama". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(23), 275-284.

Peavy, J. W., & Goodman, D. A. (1985). "How Inflation, Risk and Corporate Profitability Affect Common Stock Returns". *Financial Analysts Journal, 41*(5), 59-65.

Pesaran, M. H. (2004). "General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels". *Cambridge Working Papers in Economics No.0435*. University of Cambridge, Faculty of Economics and Politics. doi:10.2139/ssrn.572504

Premkanth, P. (2013). "Determinant of Price Earning Multiple in Sir Lankan Listed Companies". *European Journal of Business and Innovation Research, 1*(2), 44-56.

Putri, N. K., Amanah, D. M., Aini, N., & Soelistyoningrum, J. N. (2023). "Determinants of Stock Price Performance in the Indonesian Basic Industry". *Journal of Enterprise and Development (JED), 5*(3), 585-605. doi:10.20414/jed.v5i3.8017

Rahman, M., & Shamsuddin, A. (2019). "Investor Sentiment and the Price-Earnings Ratio in the G7 Stock Markets". *Pacific-Basin Finance Journal, 55*(C), 46-62. doi:10.1016/j.pacfin.2019.03.003

Ramcharran, H. (2002). "An Empirical Analysis of the Determinants of the P/E Ratio in Emerging Markets". *Emerging Markets Review, 3*(2), 165-178. doi:10.1016/S1566-0141(02)00004-3

Reilly, F. K., & Brown, K. C. (2003). *Investment Analysis and Portfolio Management* (7. b.). Ohio: South-Western/Thomson Learning.

Reilly, F. K., Griggs, F. T., & Wong, W. (1983). "Determinants of the Aggregate Stock Market Earnings Multiple". *Journal of Portfolio Management, 10*(1), 36-45. doi:10.3905/jpm.1983.408939

Renaldo, N., Rozalia, D. K., Musa, S., Wahid, N., & Cecilia. (2023). "Current Ratio, Firm Size,and Return on Equity on Price Earnings Ratio with Dividend Payout Ratio as a Moderation and Firm Characteristic as Control Variable on the MNC 36 Index Period 2017-2021". *Journal of Applied Business and Technology (JABT), 4*(3), 214-226. doi:10.35145/jabt.v4i3.136

Sajeetha, A. M., Nusaika, M. F., & Safana, M. N. (2023). "An Empirical Study on Determinants of Price Earnings Ratio: Evidence from Listed Food, Beverage and Tobacco Companies in Colombo Stock Exchange". *Asian Journal of Economics, Business and Accounting, 23*(10), 32-43. doi:10.9734/AJEBA/2023/v23i10968

Sayılgan, G. (2024). *Soru ve Yanıtlarıyla İşletme Finansmanı* (9. b.). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Sezgin, F. H. (2010). "An Empirical Investigation Of The Relationship Among P/E Ratio, Stock Return And Dividend Yiels For Istanbul Stock Exchange". *International Journal Of Economics And Finance Studies, 2*(1), 15-23.

Shamsuddin, A. F., & Hillier, J. R. (2004). "Fundamental Determinants of the Australian Price–Earnings Multiple". *Pacific-Basin Finance Journal, 12*(5), 565-576. doi:10.1016/j.pacfin.2004.02.001

Shrestha, N. (2020). "Detecting Multicollinearity in Regression Analysis". *American Journal of Applied Mathematics and Statistics, 8*(2), 39-42. doi:10.12691/ajams-8-2-1

Wamba, J. H., Mohe, E., & Mougnokon, P. M. (2025). "Les Facteurs Explicatifs De La Variation Du Price Earning Ratio Des Petites Et Moyennes Entreprises". *Revue Internationale De La Recherche Scientifique (Revue-IRS), 3*(2), 1640-1650. doi:10.5281/zenodo.15196920

White, C. B. (2000). "What P/E Will the U.S. Stock Market Support?" *Financial Analysts Journal, 56*(6), 30-38. doi:10.2469/faj.v56.n6.2401

Yanya, E., & Tanrıöven, C. (2022). "BİST İmalat Sektöründeki Şirketlerin Fiyat/Kazanç Oranını Belirleyen Faktörlerin Analizi". *İşletme Araştırmaları Dergisi, 14*(1), 991-1009. doi:10.20491/isarder.2022.1423

Yüksel, S., Canöz, İ., & Adalı, Z. (2017). "Türkiye'deki Mevduat Bankalarının Fiyat-Kazanç Oranını Etkileyen Değişkenlerin Mars Yöntemi İle Belirlenmesi". *Fiscaoeconomia, 1*(3), 40-55. doi:10.25295/fsecon.322659

Zhang, H. (2022). "An Empirical Analysis of the Determinants of the P/E Ratio A Case Study of China's Media Industry". *Journal of Family Business and Management Studies, 14*(2), 37-58.

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş:01.01.2025 **√Accepted/Kabul:**08.07.2025
DOI:10.30794/pausbed.1611313
Research Article/Araştırma Makalesi

Baş, F. (2025). "A Theoretical and Factual Analysis on Religion, Society and Secularization Debates", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, 70, 161-170.

A THEORETICAL AND FACTUAL ANALYSIS ON RELIGION, SOCIETY AND SECULARIZATION DEBATES*

Fatih BAŞ**

Abstract

This study analyzes the relationship between religion, society and secularization from a theoretical perspective, while also considering factual situations. The aim of the study is to understand the current process in debates about religion, society and secularization. The scope of the study is the relationship between secularization, society and religion in recent years with its theoretical and factual aspects. The main problem addressed is how secularization interacts with areas such as culture, social change and religion in the modern world. In this regard, the study uses a descriptive method. According to the findings, modernity has led secular forms to shrink the areas influenced by religion, while secularism has created new interaction areas alongside religion. Furthermore, the study discovered that new global and technologically based cultural and social development processes had positive influence on secularization dynamics. According to another study's findings, secular and religious forms coexist in the social realm today and appear to be interwoven.

Keywords: *Religion, Society, Secularization, Culture, Social Change.*

DİN, TOPLUM VE SEKÜLERLEŞME TARTIŞMALARI ÜZERİNE TEORİK VE OLGUSAL BİR ANALİZ

Öz

Bu çalışmanın konusu din, toplum ve sekülerleşme ilişkisini teorik çerçevede ve olgusal durumları da göz önünde bulundurarak analiz etmektedir. Çalışmanın amacı din, toplum ve sekülerleşme tartışmalarında aktüel süreci anlamaktır. Çalışmanın ele aldığı temel problem sekülerleşmenin modern dünyada kültür, toplumsal değişme ve din gibi alanlarla nasıl bir etkileşim yaşadığıdır. Çalışmanın kapsamını son yıllarda sekülerleşme, toplum ve din arasında teorik ve olgusal boyutlarıyla var olan ilişki oluşturmaktadır. Bu doğrultuda çalışmada betimsel yöntem kullanılmaktadır. Çalışmadan elde edilen sonuca göre modernite sürecininde etkisiyle seküler formlar dinin etki ettiği alanların sınırlarını daraltmış ve din ile birlikte sekülerleşme yeni etkileşim alanları kurmuştur. Ayrıca çalışmada yeni küresel ve teknolojik temelli kültürel ve sosyal değişme süreçlerinin de sekülerleşme dinamikleri lehine etkiler oluşturduğu anlaşılmıştır. Çalışmada ulaşılan başka bir sonuca göre günümüzde toplumsal alanda seküler ve dini formlar bir arada var olmakta ve iç içe geçmiş bir durum görünümü vermektedir.

Anahtar kelimeler: *Din, Toplum, Sekülerleşme, Kültür, Sosyal Değişme.*

*This article is produced from the doctoral thesis titled "Secularization Trends in Turkey in the Context of the Center-Periphery Relationship: A Qualitative Research Between 2000-2020 Years" prepared by the author at Istanbul University Institute of Social Sciences, Department of Philosophy and Religious Sciences, Sociology of Religion.

**Asst. Prof. Dr, Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Theology, Department of Sociology of Religion, ANKARA.
e-mail: fatihbas@aybu.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-3159-6770)

1.INTRODUCTION

Three viewpoints typically surface in discussions about secularization: institutional, social, and individual components. Secularization is now mostly approached from these three aspects. While societal secularization is the structuring of public spaces, including politics, economics, education, culture, and the arts, without reference to religion, individual secularization is concerned with an individual's connection with religion, religious life, and religious organizations. On the other hand, institutional secularization encompasses both religious organizations and other organizations that function within a bureaucratic and hierarchical framework. In this process, religion and religious institutions themselves have felt a need to rationalize. In other words, institutional secularization is the name given to new institutional functioning models governed by rational thinking and scientific truths. The sociologist Dobbelaere, who examines secularization with three basic approaches, believes that this can better determine the place of religion in the modern world (Dobbelaere, 2002: 44-45).

The issue of individual secularization is often discussed in the context of modern Europe's relationship with Christianity. By the 20th century, the connection between European societies and religious institutions was thought to have weakened. Decreased participation in worship, rituals, and ceremonies at churches, the rise of atheism, and a tendency for individuals to replace religious rituals with modern alternatives are all considered expressions of individual secularization. The popularity of ideologies such as communism, socialism, and Marxism in early 20th-century Europe is also seen as a sign of religion's decline among individuals (Dobbelaere, 2002: 40-41). The secular nature of these ideologies and their mass appeal reinforced belief in individual secularization. In contrast, in America, the relationship between individuals and religion did not decline as significantly as in Europe. Both ideological movements and the trend towards atheism in the U.S. did not show the same rise as in Europe. Therefore, individual secularization appears to be more prominent in Europe than in the U.S. (Luckmann, 1983: 21-22).

Conversely, social secularization is the process by which people's shared public places develop a new relationship with religion. In the past, religion not only created its own customs but also attempted to control the areas in which people lived. However, social places are no longer under religious authority, which has caused a shift in modern society. Religion's fundamental role in social life has been weakened by the development of ideological ideas, the distance of religious institutions and symbols from public life, and the rise of science and reason as judges of universal truths. Religion, increasingly relegated to the periphery, has been reduced to serving a therapeutic function within the individual's private world. As a result, the church in modern Europe has lost its regulatory and supervisory role over social institutions (Wilson, 1976: 260-263). Thus, many social institutions have begun to distance themselves from religious teachings and become independent. Secular forms have filled the public spaces once occupied by religious customs, leading to debates about social secularization.

As Durkheim pointed out, with the advent of modernity, institutions shaped by God-centered beliefs have been replaced by those established around human-centered values. As a result, the religiously grounded rules that formed the basis of institutions have been replaced by rational, scientifically grounded principles. According to Durkheim, God has ceased to be a determinant on Earth, and this authority has passed to humans. Moreover, managing the increasingly interconnected world brought about by modernity and globalization is beyond religion's capacity. Religion, being more suited to local and simpler societies, is ill-equipped to manage a globalized world (Durkheim, 2018: 31-43). Parsons, one of the prominent figures who systematized Durkheim's structuralist ideas, believes that modern institutions are now shaped not by transcendent beings but by rational and scientific criteria. Social institutions have moved away from being shaped by religious rules (Parsons, 2007: 18-26). This shift has led to the construction of a more complex and collective social structure, providing the backdrop for social secularization.

Institutional secularization can be read as a process of change in which a rational mind comes into play and modern techniques are applied (see Ertit, 2019). Religious institutions did not need to market themselves during the traditional period because religion was widely acknowledged and sought after. However, as modernity brought new ways of thinking, religion was forced to adopt new approaches to compete with the emergence of logic, science, and technology in its prior realms of influence. As Berger emphasizes, not only political, economic, and cultural structures have transformed; religious structures have also undergone a transformation, becoming

more bureaucratic, systematic, and professional. From methods of religious dissemination to the language used by religious officials, religious institutions have adopted more rational models in line with the spirit of the times (Berger, 1967: 10-17). The widespread use of technology and the emergence of modern communication tools, such as television, the internet, newspapers, and social media, have also created new ways for religion to reach the masses, demonstrating that religion has adopted more rational approaches to reach its audience.

The secularization trend has also been aided by the shifting nature of contemporary management and business operations. Dobbelaere claims that the logically planned commercial system and bureaucratic management have had an impact on friendships, family, employment, and education. Social life has been relegated to secondary relationships as people's top priorities have shifted to material prosperity and status. Religion's position as the focal point of social life has diminished as a result of the inaction of mechanisms that once brought people together, such as religion, which now only exists in private settings like homes and places of worship (Dobbelaere, 2002: 42). The reflections of institutional and social secularization have become more evident in individual secularization. People who confront secular phenomena in everyday life- at work, in the media, in schools, and on the streets- gradually internalize these phenomena in their private worlds. Hence, it can be said that institutional and social secularization have an encompassing effect on individual secularization. The theory of secularization is also discussed in the context of rationalization, institutional differentiation, and autonomy. It is thought that processes such as the construction of the modern world on rational and scientific foundations, the differentiation of institutions and their acquisition of their own autonomous structures have positive effects on the secularization trend (Batur, 2021: 41-42).

In light of these assessments, the following sections analyze the relationships between secularization and religion, culture, and social change. Initially, the study further examines secularization in its various forms, including explicit and implicit secularization. Then, social change and secularization, culture and secularization, religion and secularization subjects are discussed.

2. TWO NEW SECULAR FORMS: EXPLICIT AND IMPLICIT SECULARIZATION

One of the recent issues debated in secularization studies is the explicit and implicit forms of secularization. The secularization thesis, which has evolved from the position of religion in individual and societal life in the modern world, is discussed in explicit and implicit forms. Secularization has especially been studied scientifically over the past century, as it shapes people's everyday lives, family and work lives, leisure and consumption cultures, and lifestyles. Secularization is a significant test of what modern life offers us: on one hand, modernity provides individualistic and pleasurable conditions, a worldly lifestyle, and absolute confidence in reason and science; on the other hand, it presents the option of subjecting oneself to a transcendent being, relying on it to understand nature and existence. In secularization, the individual sees themselves as a subject, striving to understand and explain nature with the power of reason and cognition (see Slattery, 2012). This mindset, which has evolved since the 19th century, has gradually contributed to the process known as secularization.

Secularization does not occur as a result of spontaneous, rapid reactions; rather, it emerges gradually, on a cyclical basis, over time and with societal maturity. As a result, it appears appropriate to approach the problem in two ways: explicit and implicit secularization. Implicit secularization refers to the behavior of people who have a vibrant religious object in their minds and engage in powerful religious discourse but in practice neglect or belittle religious rituals or sacred ideals. In other words, while religion may be a part of an individual's cognitive worldview, it is often ignored in practice. Individuals who are implicitly secularized may experience the vitality of religion in their private lives, but they may underestimate the importance of religion in public life.

Explicit secularization is a chosen lifestyle that entails purposefully removing oneself from religious laws and symbols, cutting ties with the metaphysical, and living a consciously secular life. Faith, sacredness, tradition, and morals have all lost their importance to this population. This category covers persons who entirely reject religion, those who are aware of religious customs but prefer to disregard them, and those who appear indifferent to religion. To examine secularization in a civilization, one must consider the society's unique historical perspective, the interaction between religion and culture, and the impact of religion on culture. Furthermore, the changes and alterations experienced by individuals representing a society's higher culture should be noticed when analyzing

their responses to secularization (Amman, 2010: 43-44). In brief, implicit secularization refers to an individual's more flexible relationship with religion in the public arena than in the past. Explicit secularization can be defined as a scenario in which religion has essentially ceased to be a source of reference for the individual in both public and private settings. When discussing explicit and implicit secularization, it is essential to note that secularization is not merely a phenomenon of the 20th or 21st centuries; it may even be a concept closely associated with the history of humanity itself. However, intellectuals, scholars, and scientists have been discussing secularization academically for approximately the past hundred or hundred and fifty years. Therefore, the lack of academic tracing of this concept means that sufficient clear sources are not available on the topic.

The academic argument over explicit and tacit secularization is still in its early stages, with insufficient scholarly material available. In an era when secularization is becoming more evident and secular ideas are gaining traction, the concept of explicit secularization may acquire popularity among intellectuals and researchers. Currently, it appears that implicit secularization is more widespread. This type of secularization is distinguished by the preservation of religious/sacred ideals in individuals' minds, but with less application of these values in everyday life. Work, friendship, family, social and commercial interactions, purchasing patterns, and entertainment styles are all secular phenomena that captivate and depend on the individual. Combined with media, advertising, and role models, secular forms can easily encompass the individual. As religion is one of the primary elements that shape a culture, if religion loses its role in shaping culture, new secular phenomena inevitably emerge to fill the gap (Okumuş, 2017: 119-130). The individual is drawn into the selfish, homogenizing, materialistic, unreliable, cold, and formal aspects of modern life, losing themselves in constantly updated modes of communication, consumption, thought, and action. The cultural domain, once shaped by religion, is increasingly occupied by a modern secular mindset.

3. SOCIAL CHANGE AND SECULARIZATION

Social change, defined as the transformation of the structural dynamics of a society, involves the evolution of institutional structures, attitudes, behaviors, status, roles, values, worldviews, and perceptions of events. In human history, there is an accepted notion of progress in which ignorance is replaced by knowledge, physical labor by machinery, and barbarism by civilization (Callinicos, 2013: 50). Thus, societal change is regarded as a natural phenomenon, as renewal is unavoidable wherever humans dwell. The ideas of time and space have taken on new connotations in the modern world, resulting in distinct perceptions of time and space in different minds. The individual, who before saw time and space as indivisible, now bases their relationship to the past and present on this division (Giddens, 1998: 17-33). Today, time has become distinct from space, preventing the individual from forming concrete connections between the two. The inability to integrate time with nature (space) has affected how individuals relate to the metaphysical realm and make sense of life.

Change is inherently more aligned with the modern world. In contrast, the conventional world is less identified with the concept of change. Social change is a socio-cultural renewal process that becomes visible in a major percentage of society over time (Bilgin, 2014: 137-138). Religion plays a crucial role in a society's ability to govern itself. Religion can sometimes act as a barrier to change, while at other times, it can serve as a driving force for societal change. Similarly, social change can either positively or negatively affect religion's role as a social mechanism of control. Changes in values, attitudes, behaviors, and understanding and interpretation processes narrow the influence of religion on individuals and society.

Social change is driven by several fundamental factors. Societal dilemmas, social dynamics, differentiation, and dialectical processes are the components that bring about change. Dilemmas create oppositions that lead to differentiation, differentiation produces alternative structures that foster dynamism, and dynamism gives rise to dialectical processes (Poloma, 2010: 88-90). Religions have also been transformed by new ideological movements and evolutionary ideas that evolved as industrialization has accelerated. These views propose that religions, like cultures, have evolved. Comte's developmental and progressive religion theory, Spencer's evolutionary religion theory, which claims that religions undergo transformations like humans, and Taylor's animist religion theory, which argues that religions have souls like humans, have all interpreted religions from an evolutionary standpoint.

(Okumuş, 2009: 336-338). Religion's unifying and protecting effect has weakened in comparison to previous generations, since social development has limited religion to its own sphere, limiting its ability to permeate other institutions. Traditional culture provided little room for changes in rank, mindset, or morals. In modern civilization, the dynamics of change are based on reason, material interests, and risk concerns. Furthermore, whereas rural life provides restricted opportunities, metropolitan life affords more options, which alters individual viewpoints. Urban life also has an impact on people's materialism and perceptions of profit. The city introduces folks to a different culture and lifestyle (Hayta, 2016: 170-171). Mentally, individuals begin to update their values and rely more on personal choices in their quest for meaning. The individual, faced with the vastness of the modern world, adopts a capitalist perspective and becomes increasingly influenced by its enormity (Ülgener, 2006: 7-10). As a result, individuals choose to perceive the world more materially and code their minds accordingly. The shift in worldview caused by modernity and the accompanying mental transformation brings societies face-to-face with the reality of secularization.

The disintegration created by social change in terms of mentality, values, behavior, and understanding, along with the ensuing deterioration, is thought to have weakened the institutional power of religion. According to this view, the rational rules brought about by modernization have liberated societies from the control of religion. As religion's institutional role over society has diminished, secularization has found room to expand. However, social change is a constant in the modern world, as the need for change is necessary and inevitable for every era (see Durmuşoğlu, 2022). Just as modernization has reduced religion's shaping power over institutions, the ambiguities contained within modern arguments may, in time, threaten their own existence (Leger, 2004: 45-48). It is possible to argue that secularization has benefited from modern societal transformation while religion has suffered. Mentality, morals, consumerism, and communal behaviors have all altered and taken on new forms as we go from traditional to modern times. Secular consciousness and meaning-making, which prioritize universal values above religious ones, have led to a selfish lifestyle centered on financial accumulation and personal interests.

4. CULTURE AND CULTURE'S SECULARIZATION

Culture is defined as the intergenerational transmission of a society's shared phenomena, attitudes, behaviors, beliefs, lifestyles, tastes, preferences, and social dynamics, along with its material and non-material products. Culture permeates every aspect of daily life and is a driving force in the socialization process. Individuals undergo socialization through the cultural codes they internalize and assign themselves societal roles accordingly (Schein, 1991: 17-18). Factors like family, education, environment, beliefs, values, and economic status directly influence culture. An individual receives their first cultural lesson from the family they are born into, followed by the natural environment in which they grow up and the education they receive. Together, these elements build the individual's cultural identity. Culture, which is created collectively by individuals, is dynamic and open to change. As such, both material and non-material transformations affect the interaction between the two and thus determine the content of culture (Okutan, 2018: 115).

Culture, which includes the qualitative and quantitative products made by individuals in their environment, is fundamentally an interpretation of life. Every nation and society develops a cultural system based on its unique conditions, and each culture distinguishes one society from another. As a result, each community develops its own set of distinctive qualities, customs, and symbols (Geertz, 1973: 89-95). Individuals and societies' beliefs, values, attitudes, behaviors, traditions, and conventions all have a direct impact on the formation of culture. There is a significant distinction between a culture molded by religion and its ideals and one influenced by secular forces. Culture and religion have a mutual impact and shape inside a society.

The dynamics of the modern world have assigned new roles to both culture and religion. According to this view, culture should shed its traditional role and minimize its relationship with religion. Thus, a new culture, equipped with secular elements sourced from the modern world, should be created rather than one based on religion. Religion is one of the most important tools for uniting society and shaping people's lifestyles. Religion creates a sense of group belonging, binding societies around shared moral norms. When religion is pushed to the background in the modern world, it leads to a profound transformation of culture (Tanrıverdi, 2018: 598-599). In

a society where religion does not comprehensively dominate, it becomes difficult for culture to play a regulatory role over religious values. Secular values, embraced by society, may push religion and religious principles into the background. Thus, culture faces a form of assimilation, where it is produced not through interaction with religion, but through interaction with worldly elements (Er, 2008: 403-404). Today, the goal is for societies to unite around a modern culture and build a new way of life, with education and culture forming the two most important pillars of this process. While education forms the intellectual foundation of modern life, culture puts this foundation into practice in everyday life. Today, culture is shaped by popular culture, the offerings of the capitalist market, and innovations in media and technology. As a result, there is a shift from a culture shaped by religion and religious values to one shaped by the secular culture imposed by the global system.

The alteration of the individual's attitude is the first step toward cultural secularization. The mind, which governs a person's activities and behaviors, is the most significant kind of government. As a person's consciousness secularizes, their life changes rapidly. As a result, there is a shift from a religiously informed life focused on religion's relationship with society to one dominated by secular culture and with diminishing religious consciousness. As a person's intellectual universe becomes more secular, they begin to show secular actions and attitudes. With modernization, the individual's evolution from a God-centered understanding to a human-centered one has transformed their worldview into a positivist and materialist perspective. Thus, the transformation of the mind paves the way for a new way of life to enter social life. At this point, culture allows the individual to create their own control mechanisms in both social and public life (Geertz, 1973: 45-46). The individual, immersed in a new societal imagination, draws a different path for themselves through the attractive, satisfying, and fluid aspects of popular culture. Culture, being open to change, easily adapts to this new direction. Furthermore, globalization's aim to integrate the local into the universal weakens the individual's connection with traditional codes, reducing the impact of local culture on the individual. There is a continuity between religion and culture, as they share an essence and form a relationship. Religion forms the foundation of culture, while culture is, in a sense, its implementation in life (Tillich, 1959: 42). Culture is the factor that changes the most between the two, as religion holds some constants and only allows for change in specific areas. The more a culture becomes divorced from the values of the society in which it exists and begins to be formed by external, imported ideals, the more successful secular phenomena become in invading cultures. Furthermore, with the incorporation of media, technology, digitalization, and the capitalist system into social life, cultural content has become weaker in spiritual dimensions but greater in material terms. As a result, secular forms gain traction in both personal and societal life.

5. RELIGION AND SECULARIZATION

One of the ongoing contemporary debates is the relationship between religion, which is defined as a system of divine laws that people accept of their own free will, and secularization, which is a way of life that is based on the observable and concrete and devoid of sacred and metaphysical elements (see Turner, 2017). There is constant debate over the fight for religious survival in the contemporary world and secularization's attempts to end religion's dominance. The beginning of the modern world and the process of modernization is hard to say for sure. However, certain phenomena are cited as initiating the modernization process, including the increase in technological and scientific knowledge, the commercialization of agriculture, mechanization and industrialization, and rural-to-urban migration. Just as thinking is of great importance to the individual, belief can hold an equally important place. The foundation of religion rests on belief. Religion is described as the process of connecting to a transcendent being and living life under its power. However, not every individual lives according to the perspectives of religion and the God who possesses it. When individuals place trust in their potential, they may try to live according to their own deified will (Arslantürk, 2014: 90-91). One of the main elements of modernization is the move away from traditional ways of thinking toward a progressive, innovative mindset. Another important element is the emergence of a rational understanding that argues every field should have its own rules independent of religion. According to this understanding, each field- such as law, education, and culture- should establish its own rules free from religion.

Religion gradually lost its broad and inclusive position, was relegated to a private sphere, and evolved into a structure like other social subsystems in accordance with the objectives of modernization within a logical,

scientific, and technical framework (Batur, 2024: 110). This shift has opened the door to a period where secular forms are gaining influence. Secularization is regarded as one of the most significant achievements of Western cultural formation. According to this understanding, no scientific or technological progress can occur without secularization. Secular knowledge production should replace the religiously controlled knowledge production process. Secularism, which claims that religion radicalizes and polarizes societies, also serves as a mechanism for controlling religious sentiments. By limiting the power of both God and those who replace him, secularism claims that fairness and equality will be achieved once these realms are no longer in the hands of a select few (Sayyid, 2016: 219-221).

The presence of new religious movements, the indispensability of the sacred, and the ontological nature of belief are factors that keep religion strong in the face of secularization. On the other hand, evaluating religion as a cultural element, the individualization of religion, the absence of a conscious and internalized religiosity, and processes like reform, enlightenment, and modernization have weakened religion and strengthened secularization theories (Hadden, 1987: 593-602). There is also thought to be a close relationship between secularization and religion. When examined in the context of Christianity and Islam, it becomes clear how secularization can find a place within the religious sphere. Christianity, initially defined as a church-centered religion focused on the afterlife, has undergone a transformation following its adulteration and the separation of Sharia law from creed. As a result, Christianity has reversed the balance between the afterlife and worldly life, adopting a worldly-focused lifestyle (Kutup, 1986). Christian theological tenets, including doubting nature, believing in God, and disparaging worldly existence, have made religion less relevant in society and opened the door for secularization. Islam, on the other hand, sees the world as an arena for the hereafter and aims to infuse the secular with the sacred. Islam holds that in order to maintain balance, people should not distinguish between this life and the next. However, Islam sees people's propensity to overindulge in worldly pleasures as the product of personal decisions affected by secular factors rather than the religion's teachings (Altıntaş, 2005: 23-32). Therefore, theologically, while secularism seeks to encompass and dominate religion in Christianity, the opposite occurs in Islam.

With secularization, from the mid-19th century to the 21st century, religion has largely ceased to serve as a reference point for resolving societal issues. This has led many modernists and secularization theorists to conclude that religion no longer holds a place in society, both in social and political domains. Some have even argued that religion will experience losses within its own private domain, with a decline in worship and rituals (Küçükcan, 2005: 110-115). However, the decline of Marxism and the collapse of communism have been important factors in the resurgence of religion. Religion has especially regained its influence in America, where it has reasserted its presence in social life, as recognized by many social and political scientists. Furthermore, religion and ethnic identity have become more closely intertwined, with religious identity encompassing ethnic identity (Turner, 2012: 203-207).

Social scientists like Berger and Stark, who describe the resurgence of religion in society as the "return of the sacred," argue that the supposed incompatibility between modernism and religion is not accurate. They believe that the decline in attendance at sacred places like churches is not a measure of secularization, as the belief in a transcendent being remains in people's minds (Stark, 1985: 23-31). Religion has lost some of its previous popularity due to secularization, but secularization has also softened its opposition to religion. Today, religion has not entirely lost its meaning nor transferred all of its duties to secular institutions. Instead, new religious quests have emerged alongside secularization, changing the image of religion. In other words, secularization has not completely eradicated religion; rather, it has become a tool for religious renewal (Köse, 2020: 17-18; see also Köse, 2023).

Religion also has a social character because of the standards it brings to social life. Religion and everyday life have a one-to-one link, and its field of impact also includes cultural, economic, and geographic elements. Therefore, any changes that take place in everyday life also have an impact on and alter the established religious behavioral patterns. The individual-religion interaction in social life is greatly impacted by processes like urbanization, industrialization, and secularization in particular (Batur, 2020: 99-100). Comparing religion and social interaction, religion appears to have more power over society. However, secularization has caused

disruptions, and even if there is a return to religion, it does not entirely reflect its old forms (Meriç, 2005). New forms of religiosity have evolved, bringing with them a slew of issues such as excessive luxury consumption, wastefulness, contempt for moral standards, and the formation of materialistic connections. To summarize, secularization has had a considerable impact on religion, converting it into new forms while lessening its importance to some extent. Religion, however, continues to exist as a notion in people's thoughts, albeit with less applicability in daily life than before.

6.CONCLUSION

This study investigated the link between religion and secularization, with a focus on explicit and implicit secularization. The article's consideration of explicit and implicit secularization highlights the study's importance. Perhaps a discussion can be held on these two Turkish-specific conceptions of religion and secularization. In this setting, the study assumes that covert secularization is more obvious in terms of religion and secularization processes today, with the possibility of progressing to overt secularization. Furthermore, with the secularization process, religion has lost some of its field of influence in affecting social attitudes and actions, but it has not entirely disappeared. At this point, it may be stated that the phenomenon of religion must reinvent itself in the face of secular forms and produce new forms that can incorporate secular content.

The close relationship between secularization and modernity, along with the overlapping nature of the two, has caused contradictions between secularization and religion. It can be said that secular forms are incompatible with religious lifestyles. On the other hand, the process of social and cultural change has contributed to the formation of areas where secular forms can exert influence. Especially with the social and cultural change processes, transformations in the minds of individuals and society have provided a foundation for secular consciousness to gain ground in place of religious consciousness. Thus, the processes of social change have caused changes in the environment individuals interact with, while cultural change processes have led to transformations in individuals' mindsets and behaviors.

Moreover, the inclusion of secular forms in the social and cultural processes of change and transformation has influenced religion's ability to play a determining role in society. In areas where religion once exercised a high degree of control, both religious and secular forms now coexist. As a result, the functional power of religion has diminished alongside secularization today. Religion does not appear to have retreated totally from the social realm, but it has established certain boundaries in reaction to secular forms. While secular forms can now permeate both traditional and modern social, cultural, and religious domains, religion is also gaining exposure in new global, technological, and popular culture elements that emerge as secular equipment. As a result, this circumstance has established a unique interaction process in which religion and secularization coexist in the social sphere.

Disclosure Statements (Beyan ve Açıklamalar)

1. The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler).

2. No potential conflict of interest was reported by the author (Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

3. This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program (Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

REFERENCES

Ahmedi, Ekber Şah. (2018), "Sekülerleşme: Soykütüksel Bir İnceleme", *Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi,* 1 (1), 57-70.

Altıntaş, R. (2005). *Din ve Sekülerleşme*, Pınar Yayınları, İstanbul.

Amman, T. (2010). "Türkiye'de Ailenin Açık ve Örtük Sekülerleşmesinin Sosyolojik Analizi". *Aile ve Eğitim Başlıklı Tartışmalı İlmi Toplantı*.

Arslantürk, Z. (2014). *Din Sosyolojisi*, Çamlıca Yayınları, İstanbul.

Batur, B. (2020), "Toplumsaldan Bireysele: Modern Toplumda Dinin Görünümü", *Uluslararasu Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (3), 97-106.

Batur, B. (2021), "İslam ve Sekülerleşme: İbn Halduncu Bir Çözümleme", *GİBTÜ İslami İlimler Fakültesi Dergisi SIRAT*, 2 (1), 35-55.

Batur, B. (2024), "İbn Halduncu Perspektiften Tarihin Yasaları: Şehirleşme ve Sekülerleşme", *Eskiyeni Dergisi,* 52, 101-114.

Berger, P. (1967). *The Sacred Canopy*, Anchor Books, New York.

Bilgin, V. (2014). *Bizi Kuşatan Toplum: Sosyolojiye Giriş*, Emin Yayınları, Bursa.

Callinicos, A. (2013). *Toplum Kuramı*. (çev. Yasemin Tezgiden), İletişim Yayınları, İstanbul

Dobbelaere, K. (2002). *Secularization An Analysis At There Levels,* Peter Lang Publishing, Bern.

Durkheim, E. (2018). *Toplumsal İş Bölümü*. (çev. Özer Ozankaya), Cem Yayınevi, İstanbul.

Durmuşoğlu, K. (2022), *Din, Değişim ve Sekülerleşme*, Büyüyenay Yayınları, İstanbul.

Er, İ. (2008). *Din Sosyolojisi*, Akçağ Yayınları, Ankara

Ertit, V. (2019). *Sekülerleşme Teorisi*, Liberte Yayınları, Ankara.

Geertz, C. (1973). "Religion as a Cultural System". *The Interpretation of Cultures: Selected Essays,* Basic Books, New York.

Giddens, A. (1998). *Toplumun Kuruluşu*. (çev. Hüseyin Özel), Bisav Yayınları, İstanbul.

Hadden, J. (1987). *Toward Desacralizing Secularization Theory*, The University of North Carolina Press, North Carolina.

Hayta, Y. (2016). "Kent Kültürü ve Değişen Kent Hayatı". *BEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 5 (2), 165-184.

Kenny, A. (1997). "Secularism and Secularisation". *Irish Quarterly Review,* 86 (344), 331-335.

Kirman, M.A. & Çapcıoğlu, İ. (2015). *Sekülerleşme: Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar,* Otto Yayınları, Ankara.

Köse, A. (2020). *Kutsalın Dönüşü*, Etkileşim Yayınları, İstanbul.

Köse, A. (2023). *Dinin Geleceği*, Nobel Yayıncılık, Ankara.

Kutub, M. (1986). *Çağdaş Fikir Akımları III*, İşaret Yayınları, İstanbul.

Küçükcan, T. (2005). "Modernleşme-Sekülerleşme Kuramları Bağlamında Din, Toplumsal Değişme ve İslam Dünyası". *TDV İslam Araştırmaları Dergisi,* 13, 109-128.

Leger, D. H. (2004). "Sekülerleşme, Gelenek ve Dindarlığın Yeni Şekilleri: Bazı Teorik Öneriler" *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26, (1), 45-58.

Luckman, T. (1983). "From the Crisis of Religion to the Crisis of Secularity". M. Tipton (ed.) *Religion and America: Spirituality in a Secular Age*, Beacon Publishing, Boston.

Meriç, N. (2005). *Değişen Kentte Dini Hayat*, Kapı Yayınları, İstanbul.

Okumuş, E. (2009). "Toplumsal Değişme ve Din". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi,* 8 (30), 323-347.

Okumuş, E. (2017). *Din ve Kültür*, Maarif Yayınları, Ankara.

Okutan, B. B. (2018). *Din Sosyolojisi ve Gösterge-Bilim*, Rağbet Yayınları, İstanbul.

Özay, M. (2020). *Sekülerleşme ve Din: Batı'da Sekülerleşme Teorileri ve Tartışmaları*, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Parsons, T. (2007). *Social Structure and Personality*, Simon and Schuster Publishing, New York.

Poloma, M. (2010). *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*. (çev. Hayriye Erbaş), Gündoğan Yayıncılık, Ankara.

Sayyid, S. (2016). "Sekülerizm". *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi,* 2 (4), 213-229.

Schein, E. (1991). *What is Culture*?, Sage Publications, California.

Slattery, M. (2012). *Sosyolojide Temel Fikirler*. (çev. Ümit Tatlıcan & Gülhan Demiriz), Sentez Yayınları, İstanbul.

Stark, R. (1985). *The Future of Religion & Secularization, Revival and Cult Formation,* California University Press, Berkeley.

Ülgener, S. (2006). *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, Derin Yayınları, İstanbul.

Wilson, B. (1976). "Aspect of Secularization in the West". *Journal of Religious Studies,* 3 (4), 259-276.

Tanrıverdi, H. (2018). "Din-Kültür İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme". *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 8/3.

Taylor, C. (2014), *Seküler Çağ*, (çev. Dost Kürpe), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Tillich, P. (1959). *Theology of Culture*, Oxford University Press, Oxford.

Turner, B. (2012). Post-Seküler Toplumda Din. *Din Bilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi* 12 (3), 199-224.

Turner, B. (2017). *Din ve Modern Toplum: Yurttaşlık, Sekülerleşme ve Devlet*, Sentez Yayıncılık, İstanbul.

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 02.06.2025 **√Accepted/Kabul:** 22.07.2025
DOI: 10.30794/pausbed.1712069
Research Article/Araştırma Makalesi

Tezcan, G., & Güler, A. (2025). "Normatif Avrupa Gücünden Stratejik Dışsallaştırmaya: Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinde Göç ve 18 Mart Mutabakatı", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 70, 171-185.

NORMATİF AVRUPA GÜCÜNDEN STRATEJİK DIŞSALLAŞTIRMAYA: TÜRKİYE-AVRUPA BİRLİĞİ İLİŞKİLERİNDE GÖÇ VE 18 MART MUTABAKATI

Gönül TEZCAN*, Arzu GÜLER**

Öz

Avrupa Birliği (AB) kendisini demokrasi, insan hakları, hukukun üstünlüğü gibi değerlere dayalı normatif bir aktör olarak konumlandırmaktadır. Ancak 2015 sığınmacı kriziyle şekillenen AB göç politikalarının, giderek artan ölçüde 'güvenlikleştirme' ve 'dışsallaştırma' stratejilerine dayanması, Birliğin normatif Avrupa söylemini tartışmaya açmıştır. Bu çalışma, AB'nin normatif güç anlayışının kriz koşullarında nasıl dönüşüme uğradığını Türkiye örneği üzerinden incelemektedir. Çalışmada AB–Türkiye göç iş birliğinin temel unsurları olan "1'e 1" yeniden yerleştirme formülü, Türkiye'nin "güvenli üçüncü ülke" olarak tanımlanması ve mali yardımlar, eleştirel bir bakış açısıyla analiz edilmiştir. Çalışma, insani söylemlerle meşrulaştırılmış olsalar da bu araçların yük paylaşımı, hukuki tutarlılık ve AB'nin normatif itibarı açısından soru işaretleri barındırdığını göstermekte ve düzensiz göçü sınırlandırmaya yönelik dışsallaştırma stratejisinin, AB'nin değerleri ile uygulamaları arasındaki çelişkiyi derinleştirdiği sonucuna varmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Avrupa Birliği, Türkiye, Dışsallaştırma, Normatif Güç, 18 Mart Mutabakatı.*

FROM NORMATIVE POWER EUROPE TO STRATEGIC EXTERNALIZATION: MIGRATION AND THE STATEMENT OF 18 MARCH IN TÜRKİYE-EU RELATIONS

Abstract

The European Union (EU) positions itself as a normative actor based on democracy, the rule of law, and human rights. However, EU migration governance in the shadow of the refugee crisis after 2015 has increasingly relied on "securitization" and "externalization" strategies in a way that calls into question the normative European discourse. This study explores the shift in the EU's normative power under crisis conditions by critically examining its migration cooperation with Türkiye, including the "1:1 resettlement scheme", Türkiye's designation as a "safe third country," and financial aid. The study shows that these instruments, although legitimized by humanitarian discourses, raise questions about burden-sharing, legal coherence and the EU's normative credibility, and concludes that the externalization strategy to limit irregular migration deepens the contradiction between the EU's proclaimed values and its actual practices.

Keywords: *European Union, Türkiye, Externalisation, Normative Power, The Statement of 18 March .*

*Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, AYDIN.
e-posta: gkucukyoru@adu.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0001-8014-2794)
**Prof. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, AYDIN.
e-posta: arzuguler@adu.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-4177-2926)

1.GİRİŞ

Avrupa Birliği (AB), uluslararası sistemde kendisini insan hakları ve demokratik normların koruyucusu olarak konumlandırmaktadır. Bu normatif güç olma iddiası, özellikle dış politika ve göç yönetimi gibi alanlarda sıkça dile getirilmekte, AB'nin yalnızca maddi çıkarlarla değil, değer temelli ilke ve normlarla hareket ettiği yönündeki söylemle desteklenmektedir. Ancak 2010'lu yıllarda artışa geçen ve özellikle Suriye İç Savaşı'yla tetiklenen düzensiz göç hareketliliği, Birliğin normatif kimliği ile kriz zamanlarında benimsediği politikalar arasındaki yapısal nitelikteki çelişkileri daha görünür kılmıştır.

Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (UNHCR) verilerine göre, 2015 yılında yalnızca deniz yoluyla Avrupa'ya ulaşan göçmen sayısı 1 milyonun üzerine çıkarken (UNHCR, 2015), aynı yıl AB ülkelerine yapılan iltica başvuruları 1,2 milyonu aşarak bir önceki yıla kıyasla iki kat artış göstermiştir (Eurostat, 2016a). Bu dramatik artış, AB'nin dış sınırlarını koruma ve göç akınlarını kontrol altına alma yönündeki çabalarını derinleştirmiş; bu bağlamda, dışsallaştırma stratejisi öne çıkmaya başlamıştır. Dışsallaştırma, göçün idaresini ve sınırlanmasını doğrudan AB topraklarında değil, üçüncü ülkelerde gerçekleştirmeyi hedefleyen, güvenlik temelli bir strateji olarak açıklanabilir (Lavenex 2006: 330, 334). Bu mekanizma kapsamında, düzensiz göçü önleme sorumluluğu, çeşitli tavizler karşılığında kaynak ya da transit konumundaki üçüncü ülkelere devredilmekte; söz konusu ülkelerden, göç politikalarını iş birliği içinde oldukları aktörlerin çıkarları doğrultusunda yeniden yapılandırmaları beklenmektedir. Böylelikle dışsallaştırma, bu ülkeleri göç akışının sınırlandırılmasında işlevsel ve stratejik ortaklar hâline getirmektedir (Erdoğan, 2022: 359-360). AB nezdinde bu stratejik yönelim doğrultusunda geliştirilen en dikkat çekici dışsallaştırma araçlarından biri, Birliğin üçüncü ülkeler ile imzaladığı geri kabul anlaşmalarıdır. Uluslararası Göç Örgütü'nün tanımına göre geri kabul anlaşmaları,

> "*bir devletin kendi topraklarına giriş veya kalış koşullarını yerine getirmeyen ya da artık yerine getirmeyen, vatandaşı olmayan kişilerin derhal ve düzenli bir şekilde geri göndermesi için temelleri, usulleri ve yöntemleri belirleyen ve kolaylaştıran devletlerarasındaki bağlayıcı ikili veya çok taraflı anlaşmalardır*" (IOM, 2018: 2).

Avrupa Birliği'nin çeşitli üçüncü ülkelerle imzaladığı bu tür anlaşmalar, göçün sınır ötesi kontrolüne ilişkin güvenlik temelli politikalarının en kurumsallaşmış örneklerinden birini teşkil etmekte ve bu yönüyle, Birliğin göç alanındaki normatif söylemleri ile pratik uygulamaları arasındaki uyumu sınayan önemli bir politika aracı olarak öne çıkmaktadır. Bu anlaşmalar, akademik literatürde yoğun tartışmalara konu olmuş; eleştiriler çoğunlukla, AB'nin göç yönetimi sorumluluğunu sınırları dışına kaydırmak suretiyle hukuki ve ahlaki yükümlülüklerden kaçındığı ve bu yaklaşımın insan hakları standartları açısından ciddi sakıncalar doğurduğu yönünde yoğunlaşmıştır (Moreno-Lax ve Lemberg-Pedersen, 2019; Santos Vara ve Matellán, 2021; Spijkerboer, 2018).

Avrupa Birliği yetkilileri, özellikle 2016 sonrasında geliştirilen dışsallaştırma merkezli göç stratejilerini savunurken, bu politikaların yarattığı faydacı sonuçlara sıklıkla vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda "Ege Denizi'nde yaşanan can kayıplarının azaldığı" ve "göç krizinin kontrol altına alındığı" yönündeki söylemler ön plana çıkarılmıştır (European Commission, 2016a). Avrupa Komisyonu'nun 15 Haziran 2016 tarihli İkinci Uygulama Raporu'na göre, 18 Mart Mutabakatı sonrasında Türkiye'den Yunan adalarına gerçekleşen günlük düzensiz geçişler yaklaşık 1.740'tan 47'ye düşmüş; buna paralel olarak Ege Denizi'ndeki ölüm vakalarında da kayda değer bir azalma meydana gelmiştir (Avrupa Komisyonu, 2016). Ancak bu tür işlevsellik odaklı başarı söylemleri, geri gönderme mekanizmalarının uluslararası hukukla uyumluluğunu, bireysel başvuru ve koruma süreçlerinin yeterliliğini ve göçmenlerin temel haklara erişiminde karşılaştıkları sınırlamaları büyük ölçüde görmezden gelmektedir. Aynı şekilde, yük paylaşımına ilişkin yapısal eşitsizlikler ve AB üyesi devletlerarasındaki dayanışma eksikliği gibi sorunlar da bu faydacı çerçevede geri planda bırakılmaktadır. Bu durum, AB'nin normatif söylemleri ile sahadaki uygulamaları arasındaki çelişkiyi daha da derinleştirmektedir.

Bu bağlamda, geri kabul anlaşmalarının uygulama sürecine ilişkin çok sayıda akademik çalışma, AB'nin normatif taahhütleri ile pratikteki uygulamaları arasındaki uyumsuzluklara dikkat çekmektedir (Aydın, 2018: 35; Hacıoğlu, 2016: 415-416). Bu eleştirilerin somutlaştığı örneklerden biri, Türkiye ile AB arasında 2013 yılında imzalanarak 2014'te yürürlüğe girmiş olan Geri Kabul Anlaşması'dır. Anlaşma, AB'nin insan hakları, hukukun üstünlüğü ve dayanışma gibi değer temelli söylemleri ile güvenlik odaklı çıkarları arasındaki yapısal çelişkileri göz önüne seren bir politika aracı olarak değerlendirilmektedir. Türkiye bu anlaşmayla, AB ülkelerine yasadışı yollarla

geçmiş olan kendi vatandaşlarını ve Türkiye üzerinden geçerek bu ülkelere ulaşan üçüncü ülke vatandaşlarını geri kabul etmeyi üstlenmiştir. AB ise bu iş birliğini çeşitli siyasi ve ekonomik araçlarla destekleme taahhüdünde bulunmuştur (T.C. Resmî Gazete, 2014). Bu çerçeve, 18 Mart Mutabakatı olarak bilinen 18 Mart 2016 tarihli Türkiye–AB Zirvesi Bildirisi ile daha da kurumsallaştırılmış; bildirge kapsamında, Türkiye'den Yunan adalarına geçen düzensiz göçmenlerin Türkiye'ye iadesi ve buna karşılık Türkiye'deki Suriyeli mültecilerden belirli bir sayının AB ülkelerine yeniden yerleştirilmesi öngörülmüştür. Kamuoyunda "1'e 1 formülü" olarak bilinen bu düzenlemenin yanı sıra, vize serbestisi sürecinin hızlandırılması, toplamda 6 milyar avroya ulaşan mali yardımın tahsisi, Gümrük Birliği'nin güncellenmesi ve üyelik müzakerelerinde teknik ilerlemeler gibi teşvikler de iş birliğinin parçası hâline getirilmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2016).

Bu çalışma, AB'nin göç politikalarındaki normatif iddialarının, 18 Mart Mutabakatı örneğinde ne ölçüde uygulamaya yansıdığını ve bu normatif çerçevenin hangi yapısal ve siyasal koşullar altında ne şekilde sınandığını analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda çalışmanın temel araştırma sorusu, "AB'nin insan haklarına dayalı normatif söylemi ile 18 Mart Mutabakatı çerçevesinde izlediği dışsallaştırma politikaları arasında nasıl bir tutarsızlık gözlemlenmektedir?" olarak belirlenmiştir. Bu soruya yanıt aranırken, kuramsal çerçeve olarak Ian Manners'ın (2002) geliştirdiği "Normatif Güç Avrupa" yaklaşımı esas alınmış; buna ek olarak dışsallaştırma kavramı üzerinden AB'nin Türkiye ile yürüttüğü göç temelli iş birliğinin normatif söylemlerle ne ölçüde örtüştüğü ya da hangi açılardan çeliştiği değerlendirilmiştir. Böylelikle çalışma, AB'nin göç yönetimindeki normatif kapasitesine yönelik tartışmalara Türkiye örneği üzerinden sınırlı da olsa ampirik bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

Çalışmanın ikinci bölümünde Normatif Güç Avrupa söylemi teorik ve kavramsal olarak tartışılmıştır. Üçüncü bölümde, AB'nin normatif aktör kimliği ile göç yönetiminde benimsediği temel ilkeler, Normatif Güç Avrupa yaklaşımı doğrultusunda ele alınmıştır. Göç krizlerinin AB açısından nasıl bir güvenlik sorunu hâline geldiği ve dışsallaştırma stratejilerinin bu çerçevede nasıl işlevselleştirildiği tartışılmıştır. Dördüncü bölümde Türkiye ile AB arasında gerçekleştirilen 18 Mart 2016 tarihli mutabakatın içeriğine odaklanılmış; beşinci bölümde ise "yeniden yerleştirme uygulamaları", "Türkiye'nin 'güvenli üçüncü ülke' olarak tanımlanması" ve "mali yardımlar" çerçevesinde AB'nin benimsediği normatif değerler ile pratikteki uygulamaları arasındaki çelişkiler karşılaştırmalı biçimde analiz edilmiştir. Sonuç bölümünde, elde edilen bulgular kapsamlı biçimde tartışılmış ve Avrupa Birliği'nin normatif gücüne ilişkin eleştirel bir çözümleme sunulmuştur.

2.NORMATİF GÜÇ AVRUPA: TEORİK VE KAVRAMSAL BİR ÇERÇEVE

2000'li yılların başları, AB dış politikasının en etkili ve saygın dönemlerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Bu dönemde, küresel düzeyde normatif düzenin inşasına katkı sağlayan önemli gelişmeler yaşanmıştır. Kyoto Protokolü'nün 2005 yılında yürürlüğe girmesi ve Roma Statüsü ile 2002'de Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin kurulması, AB'nin uluslararası hukuk ve çevre alanlarındaki normatif yöneliminin birer yansıması olarak öne çıkmıştır. 2004 yılında gerçekleşen büyük genişleme dalgasıyla, yeni üye devletlerin hukuk sistemleri AB müktesebatına uyumlu hâle getirilmiş; ayrıca Birlik, Endonezya'daki Açe Barış Süreci gibi bölgesel istikrar girişimlerinde etkin bir rol üstlenmiştir. Bu gelişmeler, İngiliz Okulu teorisyenlerinin "dayanışmacı" uluslararası toplum yaklaşımıyla örtüşen biçimde, daha kural temelli, adil ve barışçıl bir uluslararası düzenin inşası yönünde AB öncülüğünde atılmış önemli adımlar olarak değerlendirilmektedir. Bu çerçevede AB, yalnızca bir bölgesel bütünleşme projesi olmanın ötesinde, küresel düzeyde norm üretme ve yayma kapasitesine sahip merkezi bir aktör olarak konumlandırılmıştır. Ian Manners, bu özelliği nedeniyle AB'yi dar anlamda ekonomik veya jeopolitik çıkarlar peşinde koşan bir güçten ziyade, normal olanın tanımını belirleme ve bu normları uluslararası alana yayma kapasitesiyle öne çıkan bir normatif güç olarak tanımlamaktadır (Diez, 2021: 1–3).

Çalışmalarında (2002, 2008, 2024) normatif güç kavramını kuramsal olarak derinleştiren Ian Manners, 2002 tarihli çalışmasında sivil güç-askeri güç tartışmalarının ötesine geçerek AB'nin uluslararası kimliğinin/rolünün küresel anlamda düşünsel etki yaratma kapasitesine haiz yeni bir tür aktörü temsil eden normatif güç olarak adlandırılabileceğini savunmuştur (238-240). Manners AB'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası'ndaki kurulma sürecine işaret ederek Birliğin barış ve özgürlük temelinde demokrasi, hukukun üstünlüğü, insan hakları, sosyal adalet vb. bir dizi ortak değer üzerine inşa edildiğini, ulus-üstü ve hükümetlerarası özellikler taşıyan bu yeni yönetişim modelinin devletlerden farklı bir siyasi yapıyı temsil ettiğini savunmuştur (2002: 240-241). AB, güvenlik kaygılarının etik kaygılardan ağır bastığı realist ve neo-realist paradigma ekseninde hareket eden geleneksel aktörlerden, yani devletlerden, ayrılır (EEAS, 2016, 24 Kasım). Özetle AB'nin normatif gücü hem normatif bir temel üzerine inşa

edilmiş olmasından ve hem de dünya siyasetinde normatif şekilde hareket eden, dış ilişkilerinde bu normları koşul koyan, uluslararasındaki sistemdeki normları değiştirmek için çaba harcayan bir aktör olmasından kaynaklanır. Uluslararası ilişkilerde değerlerini doğrudan ya da dolaylı biçimde yayarak "normal" kavramını şekillendirme kapasitesine sahip olması AB'yi normatif güç yapmaktadır (Manners, 2002: 252-253).

The Normative Ethics of the European Union başlıklı 2008 tarihli çalışmasında Manners, normatif kimliğin söylem ve eylem tutarsızlıkları içerebileceğini kabul ederek ve normatif gücün ne şekilde uygulandığına ilişkin değerlendirme yapabilmemize olanak tanıyan üç normatif etik ilkeden bahsetmiştir: "örnek olma", "makul olma" ve "en az zarar verme" (46). Bu çerçevede AB'nin normatif kimliğinin meşru ve tutarlı kabul edilebilmesi için Birliğin uluslararası arenada savunduğu normları kendi iç ve dış politikasında da uyguluyor olması gerekir (Manners, 2008: 56).

2024 tarihli çalışmasında Manners, AB'nin normatif güç olma iddiasını Avrupa-merkezli ve insan-merkezli yaklaşımların ötesine geçirerek normatif gücü gezegen düzeyinde etik sorumlulukla ilişkilendirmiştir. İklim ve çevre sorunları gibi meselelerin norm ihraç perspektifi yerine küresel adalet ve ortak sorumluluk perspektifiyle ele alındığı daha kapsayıcı ve geniş bir normatif güç anlayışını savunmuştur (826-827).

Sil ve Katzenstein ise "analitik eklektisizm" yaklaşımını savunarak, dünya siyasetini incelerken hiçbir kuramın tek başına yeterli açıklama getiremeyeceğini, bu nedenle birden fazla kuramı bir araya getiren daha karmaşık ve detaylı bir yaklaşıma ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir (2010: 425-426). Bu açıdan AB'nin gelişimini ve küresel rolünü analiz ederken normatif ve realist yaklaşımların birlikte ele alınmasını mümkün kılan eklektik bir bakış açısının gerekli olduğu söylenebilir (Sil ve Katzenstein, 2010: 412-413). AB'nin davranışlarını rasyonalist ve yapısalcı çerçeveyi sentezleyerek analiz eden Del Sarto ise, "Normative Empire Europe" kavramını geliştirerek AB'nin sınır politikalarını incelemiştir. Ona göre AB sınırları ötesine kurallar ve uygulamalar aktarmak suretiyle "normatif" politikalar yürütse de, esasen bu politikalar Birliğin ve üye devletlerin ekonomik ve güvenlik çıkarlarına hizmet eder. Dolayısıyla AB'nin norm temelli davranışları normatif bir kimlik inşasına da hizmet eden fayda-maksimizasyonuna dayalı bir stratejiyi ifade etmektedir. Del Sarto AB'nin komşu bölgelerle ilişkilerinde bir imparatorluk gibi hareket ederek kendi kural ve uygulamalarını ihraç ettiğini ancak uyguladığı çıkar odaklı politikaların normatif güç söylemi ile tam olarak örtüşmediğini belirtirken, bu tutarsızlığın "normatif imparatorluk" kavramı ile anlaşılır kılınabileceğini vurgulamıştır (2016: 215-216). Benzer şekilde Ruffa da AB'yi yalnızca normatif bir güç olarak gören literatürü sorgulamakta, AB'nin Lübnan politikaları üzerinden yaptığı incelemede Birliğin dış politikasının normatif ve realist yaklaşımların içiçe geçtiği karmaşık bir yapı arz ettiğini iddia etmektedir. Ruffa'ya göre AB "realist-normatif" bir aktördür (2011: 562-563).

Hyde-Price ise AB'nin normatif ya da sivil güç olduğu iddialarını yapısalcı-realist bir perspektiften eleştirmektedir. Ona göre Normatif Güç Avrupa söylemi AB'nin stratejik çıkarlarını maskeleyen bir araç olarak kullanılmakta, AB çıkar temelli güç kullanımı ile dış çevresini şekillendirmektedir (2006:227). AB'nin sözde normatif davranışı üye devletlerin çıkarlarını maksimize temek amacını taşır, üye devletler AB'nin bu tür ortak etik kaygıların taşıyıcısı olmasına yalnızca bu durum kendi temel ulusal çıkarlarıyla çelişmediği sürece izin verir (2006: 223). Sjursen AB'nin dış politikasında bazı normatif ya da sivil unsurların bulunmasının onu otomatik olarak normatif bir güç yapmayacağını ileri sürerek bu tür kavramların eleştirel bir sorgulama olmaksızın kullanılmasının sorunlu olduğuna dikkat çekmiş, bu tür tanımların daha net kriterlere dayandırılması gerektiğini vurgulamıştır (2006: 235-236). AB'nin "iyicil" bir aktör olduğu varsayımını sorgulayan Staeger ise AB'nin Afrika'daki normatif politikalarını Avrupa merkezli ve paternalist olduğu yönünde eleştirmekte, söz konusu politikaların pan-Afrika projesine zarar verdiğini ileri sürmektedir (2016: 981-982). Takip eden bölümde AB'nin normatif güç söylemi ve rolü AB göç politikaları üzerinden tartışılacaktır.

3. AVRUPA BİRLİĞİ'NİN NORMATİF GÜÇ SÖYLEMİ VE GÖÇ

Avrupa Birliği, kendisini değer temelli bir aktör olarak tanımlamakta, dış politikasının temelini ise insan hakları başta olmak üzere çeşitli norm ve ilkelere dayandırdığını beyan etmektedir (Helme, 2018: 68). Bu anlayış, özellikle 2003 tarihli "Daha İyi Bir Dünyada Güvenli Bir Avrupa" başlıklı Avrupa Güvenlik Stratejisi'nde net şekilde ifade edilmiştir. Söz konusu belgede, AB'nin küresel sistemde kendisini norm ve değer temelli bir aktör olarak tanımladığı, şu ifadelerle açıkça ortaya konmuştur: "Daha güçlü bir uluslararası toplumun, iyi işleyen uluslararası kurumların ve kurallara dayalı bir uluslararası düzenin geliştirilmesi hedefimiz olmalıdır" (European Council,

2003: 8). Bu vizyon, 2016 tarihli "Avrupa Birliği'nin Dış ve Güvenlik Politikası İçin Küresel Bir Strateji" başlıklı güvenlik belgesinde de devam ettirilmiş; burada AB'nin, sürdürülebilir barışın inşası için çok taraflılığı temel alan, merkezine Birleşmiş Milletleri yerleştiren kurallara dayalı bir uluslararası düzeni teşvik edeceği açıkça belirtilmiştir (EEAS, 2016: 8).

Bu yaklaşım, AB'nin uluslararası ilişkilerde askerî ya da ekonomik araçlara başvurmaktan ziyade, evrensel norm ve değerler aracılığıyla etkide bulunmaya çalıştığı varsayımına dayanmaktadır (Manners, 2002). Bu doğrultuda, AB'nin komşu bölgelerle ilişkilerinde üyelik perspektifi, mali teşvikler ve siyasi koşulluluk gibi araçlar üzerinden yürüttüğü yönlendirme kapasitesi dikkat çekmektedir (Ulusoy, 2025:96). Özellikle Akdeniz ve Karadeniz havzasında sürdürülen politikalar kapsamında iyi yönetişimin teşviki, hukukun üstünlüğünün tesisi ve insan haklarının korunması gibi ilkelerin öne çıkarılması, Birliği diğer küresel aktörlere kıyasla daha değer temelli bir dış politika yürütücüsü olarak konumlandırmaktadır (Council of the European Union, 2003:37; Üstün, 2019:9).

Avrupa Birliği, dış politikada olduğu gibi göç yönetiminde de normatif değerlere dayandığını hem kurucu antlaşmalarda hem de stratejik belgelerde açık biçimde ortaya koymaktadır. Avrupa Birliği Antlaşması'nın 2. maddesinde insan onuruna saygı, demokrasi, özgürlük, eşitlik, hukukun üstünlüğü ve azınlık hakları gibi ilkeler, Birliğin temel değerleri olarak tanımlanırken; 21. maddede AB'nin uluslararası alandaki tüm eylemlerinin bu değerlerle uyumlu olması gerektiği belirtilmektedir (Treaty on European Union, 2012). Bu ilkeler, göç ve sığınma politikalarının hak temelli bir yaklaşımla yürütülmesini zorunlu kılmaktadır. Nitekim Avrupa Komisyonu'nun 2016 tarihli Ortaklık Çerçevesi Belgesi'nde, göç yönetiminin uluslararası hukuk ve temel haklara tam saygı gösterilerek yürütülmesi gerektiği açıkça vurgulanmış; nihai hedefin ise "insani ve insan haklarına ilişkin yükümlülüklere tam saygı çerçevesinde göçü daha iyi yönetmeye yönelik tutarlı ve ülkeye özgü bir iş birliği geliştirmek" olduğu belirtilmiştir (European Commission, 2016b: 2, 6).

Bu normatif çerçeveye paralel olarak, AB göç rejiminin geri göndermeme ilkesine riayet etmesi beklenmektedir. 1951 Cenevre Sözleşmesi'nin 33. maddesi, mültecilerin hayat veya özgürlüklerinin tehdit altında olacağı bir ülkeye sınır dışı edilemeyeceğini hükme bağlarken, AB Temel Haklar Şartı'nın 19. maddesi, bu ilkeyi Birlik hukukunun ayrılmaz bir parçası haline getirmiştir (European Union, 2000, Madde 19; UNHCR, 2011, Madde 33). Ayrıca AB, ortak bir sığınma politikası aracılığıyla bu normları üye devletler nezdinde uyumlu hale getirmeyi ve aynı zamanda dış ilişki ağları üzerinden üçüncü ülkelere aktarmayı hedeflemektedir (Helme, 2018: 69). Ancak söz konusu normatif çerçevenin, kriz dönemlerinde devreye sokulan dışsallaştırma stratejileriyle ne ölçüde örtüştüğü ya da hangi açılardan aşındığı sorusu, AB'nin değer temelli dış politika söyleminin sahadaki geçerliliğini sorgulamak açısından özel bir önem taşımaktadır.

Avrupa Birliği'nin benimsediği normatif söylem, Birliğin dış politikasının belirli evrensel ilkeler etrafında şekillendiğini göstermektedir. Ancak, özellikle 2015 sonrası dönemde Suriye kaynaklı kitlesel göç hareketlerinin doğurduğu yapısal baskılar, bu söylemin sahadaki karşılığını tartışmalı hâle getirmiştir. Bu çerçevede Moreno-Lax Avrupa göç rejiminde gözlemlenen dönüşümleri insan haklarının güvenlikleştirilmesi olarak tanımlamakta; göçmenlere yönelik hukuki güvencelerin, güvenlik merkezli politikalar karşısında sistematik biçimde ikinci plana itildiğine dikkat çekmektedir (2018: 119–120). Avrupa Birliği açısından göç olgusu, zamanla insani ve hukuki bir mesele olmaktan çıkarak kimlik, ekonomik bütünleşme, terörizm, sınır güvenliği ve yabancı düşmanlığı gibi çok boyutlu güvenlik kaygılarıyla iç içe geçen bir alana dönüşmüş ve giderek artan biçimde bir iç güvenlik sorunu olarak yeniden çerçevelenmiştir (Marancı, 2021: 301). Kopenhag Okulu tarafından geliştirilen "güvenlikleştirme" kavramsallaştırması, siyasi aktörlerin belirli meseleleri varoluşsal tehdit olarak sunarak bu meseleleri olağan siyaset alanının dışına taşıdığını ve böylece olağanüstü önlemleri meşrulaştırdığını ileri sürmektedir (Buzan, Wæver & De Wilde, 1998: 21). Bu perspektiften bakıldığında, AB'nin göç krizine verdiği tepki bağlamında sınırların kapatılması, hızlandırılmış iade prosedürleri ile geri kabul anlaşmalarının yaygınlaştırılması gibi uygulamalar, söz konusu güvenlikleştirme mantığının somut tezahürleri olarak değerlendirilebilir.

Avrupa Birliği'nin göç politikasında dışsallaştırma stratejisi, güvenlikleştirme eğiliminin pratikteki en belirgin uzantılarından biri olarak ön plana çıkmaktadır. Bu strateji, göç akımlarının Birlik sınırlarına ulaşmadan önce durdurulmasını amaçlamakta ve göç yönetimi sorumluluğunu üçüncü ülkelere devretmeye dayanmaktadır. Niemann ve Zaun, dışsallaştırma eğilimini AB göç politikasının en dinamik ve sürdürülebilir unsurlarından biri

olarak tanımlamakta; özellikle 2015–2016 iltica krizinin ardından bu yaklaşımın belirgin biçimde ivme kazandığını vurgulamaktadır. Bununla birlikte, AB'nin dışsallaştırma stratejileri 2000'li yıllara kadar uzanmakta olup, bu süreçte aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 18 ülkeyle geri kabul anlaşmaları imzalanmış; böylece düzensiz göçün caydırılması ve iade süreçlerinin hızlandırılması hedeflenmiştir (European Commission, t.y.; Niemann ve Zaun, 2023: 2965–2969).

Ancak söz konusu uygulamalar, AB'nin normatif aktör kimliğiyle ciddi bir tutarsızlık barındırdığı gerekçesiyle eleştirilmiştir. Greenhill (2010) ve Tsourapas (2020), göçün dış politika aracı olarak kullanılmasına ilişkin kuramsal değerlendirmelerde bulunurken, Helme (2018: 68), AB'nin dışsallaştırma pratiklerinin normatif değerler temelindeki inandırıcılığını aşındırdığını savunmaktadır. Benzer şekilde Ulusoy (2025: 96), dışsallaştırma ve güvenlikleştirme stratejilerinin, AB'nin değer temelli söylemleriyle örtüşmediğini ve bu durumun Birliğin normatif güç kimliğini zayıflattığını belirtmektedir. 2015 yılında 1,3 milyonu aşkın iltica başvurusu ile karşı karşıya kalan AB, göç yönetiminde normatif değerler ile güvenlik öncelikleri arasında hassas bir denge kurma arayışına girmiştir (Eurostat, 2016b). Geddes ve Hadj-Abdou (2018: 142–143), bu süreci AB'nin Akdeniz üzerinden gerçekleşen düzensiz göç akışını kalıcı bir güvenlik riski olarak tanımladığı "yeni normal" dönemi olarak nitelendirirken, Niemann ve Zaun (2023: 2967), kriz ortamının Birliğin normal koşullarda benimsemekte zorlanacağı tartışmalı politikaları uygulayabilmesine olanak tanıdığını ifade etmektedir.

Sonuç olarak, dışsallaştırma stratejisi her ne kadar AB göç politikalarının temel yaklaşımı hâline gelmiş olsa da yapısal sorunları çözmekten ziyade bu sorunları sınır ötesine taşıdığı gerekçesiyle eleştirilmektedir (Lehner, 2019: 183). Geri kabul anlaşmaları büyük ölçüde benzer yapılar temelinde şekillenmekte; vize kolaylığı, mali yardım paketleri ve AB pazarına erişimde imtiyazlar gibi çeşitli araçlarla desteklenmektedir (Hassib ve Nounou, 2016: 72). Ancak bu uygulamalar, sıklıkla normatif değerlerle çelişen sonuçlar doğurmakta ve insan hakları açısından önemli eleştirilere konu olmaktadır. Bu çerçevede, bir sonraki bölümde dışsallaştırma stratejisinin doğurduğu normatif çelişkiler, Türkiye–AB Geri Kabul Anlaşması ve 18 Mart Mutabakatı özelinde ayrıntılı biçimde ele alınacaktır.

4.TÜRKİYE-AVRUPA BİRLİĞİ GERİ KABUL ANLAŞMASI VE 18 MART MUTABAKATI

Avrupa tarih boyunca çeşitli göç hareketleriyle karşı karşıya kalmış, bu durum, kıta genelinde derin siyasal ve toplumsal etkiler doğurmuştur. Özellikle son yıllarda Avrupa sınırlarına yönelen düzensiz göç baskısı önemli ölçüde artış göstermiştir. AB yaklaşık yirmi yıldır düzensiz göçü yapısal bir sorun olarak ele alıyor olsa da aslen 2015 yılında yaşanan göç krizi sonrasında kontrol önlemlerini kayda değer biçimde yoğunlaştırmak durumunda kalmıştır. Krizin ilk evresinde Macaristan, Sırbistan sınırını kapatarak bu hatta duvar inşa edeceğini duyurmuş; Almanya, Fransa, Avusturya, Çekya ve Slovakya gibi ülkeler ise sınır kontrollerini yeniden devreye sokmuştur. Bu dönemde Avrupa'daki mülteci krizinin, Roma İmparatorluğu'nun çöküşüne neden olan nüfus hareketleriyle karşılaştırılacak boyutlara ulaştığı yönünde değerlendirmeler yapılmıştır (Misafir, 2022: 63, 66).

2011 sonrası dönemde Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da Arap Baharı süreciyle başlayan siyasi istikrarsızlıklar ve çatışmalar, Türkiye'nin göç politikalarını da doğrudan etkilemiştir (Dalkıran, 2024: 125). Özellikle Suriye iç savaşı sonrasında Türkiye, yaklaşık 3,6 milyon Suriyeli zorunlu göçmeni kabul ederek dünya genelinde en çok mülteci bulunduran ülke konumuna gelmiştir (UNHCR, 2022: 2). Nisan 2025 itibarıyla Türkiye'deki geçici koruma statüsüne sahip Suriyeli sayısı yaklaşık 2,8 milyondur (İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, 2025). Türkiye'nin bu süreçte, Avrupa'ya yönelen göç yolları üzerinde kritik bir geçiş ülkesi hâline gelmesi, Avrupa Birliği açısından Ankara'yı stratejik bir aktör konumuna taşımıştır. Özellikle 2015 yılında Türkiye'den Yunanistan'a 800.000'i aşkın, Bulgaristan'a ise 34.000'in üzerinde düzensiz geçiş yaşanması, AB–Türkiye arasında göç iş birliğinin ivme kazanmasına neden olmuştur (Dalkıran, 2024: 125).

16 Aralık 2013'te Türkiye ile AB arasında, düzensiz göçle mücadeleye yönelik iş birliğini kurumsal bir zemine oturtmak amacıyla "Türkiye Cumhuriyeti ile Avrupa Birliği Arasında İzinsiz İkamet Eden Kişilerin Geri Kabulüne İlişkin Anlaşma" imzalanmıştır. Bu anlaşma, Türkiye ve AB üye devletlerine düzensiz yollarla giriş yapan veya yasal ikamet koşullarını karşılamayan vatandaşlar ile üçüncü ülke vatandaşları ve vatansız kişilerin karşılıklı olarak geri kabul edilmesini öngörmektedir. Anlaşma, Türkiye vatandaşları açısından 1 Ekim 2014'te, üçüncü ülke vatandaşları ve vatansız kişiler bakımından ise 1 Ekim 2017 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Geri Kabul Anlaşması'nın tam olarak yürürlüğe girmesiyle birlikte, özellikle üçüncü ülke vatandaşlarının ve vatansız kişilerin

iadesi konusunda Türkiye'nin yükümlülükleri kayda değer biçimde artmıştır (Aydın, 2018: 27–28). Anlaşmanın 4. maddesine göre Türkiye, bir AB üyesi devletin talebi üzerine, söz konusu ülkeye giriş, ikamet veya kalış koşullarını yerine getirmeyen bütün üçüncü ülke vatandaşlarını veya vatansız kişileri geri kabul etmekle yükümlüdür (T.C. Resmî Gazete, 2014, Madde 4). Öte yandan, Geri Kabul Anlaşması'nın tam yürürlüğe girmesinden önce, 18 Mart 2016 tarihinde Türkiye ile AB arasında 18 Mart Mutabakatı olarak bilinen siyasi bir uzlaşı metni kabul edilmiştir. Söz konusu siyasi mutabakat her ne kadar hukuken bağlayıcı nitelik taşımasa da 2015 sonrası göç krizine yönelik acil çözüm arayışlarının bir ürünü olarak, AB ile Türkiye arasında göç alanında yeni bir iş birliği sürecinin temelini atması bakımından dikkate değer bir adım olmuştur (Aydın, 2018: 27).

18 Mart Mutabakatı, özellikle Suriye iç savaşının ardından Avrupa'ya yönelen büyük ölçekli mülteci hareketlerine yanıt olarak şekillendirilmiştir. Mutabakat, düzensiz göçün kontrolü ve göç yönetiminin dışsallaştırılması amacıyla bir dizi düzenleme içermektedir. Bu çerçevede, 20 Mart 2016 tarihinden itibaren Türkiye'den Yunan adalarına geçiş yapan düzensiz göçmenlerin Türkiye'ye iadesi; buna karşılık, Türkiye'de bulunan bir Suriyelinin AB üye devletlerine yerleştirilmesini öngören "1'e 1 formülü"nün uygulanması kararlaştırılmıştır. Mutabakat aynı zamanda, Türkiye ile AB arasındaki göç iş birliğini yalnızca güvenlik ve sınır kontrolü ekseninde değil; siyasi ve ekonomik boyutlarda da derinleştirmeyi amaçlayan çeşitli taahhütler içermektedir. Bu kapsamda, Türkiye vatandaşları için Schengen bölgesine vizesiz seyahat imkânı sağlayacak vize serbestisi sürecinin hızlandırılması; Sığınmacı Mali İmkânı çerçevesinde toplam 6 milyar avroluk mali desteğin sağlanması ve AB-Türkiye katılım müzakerelerinde bazı başlıkların yeniden açılması gibi düzenlemeler gündeme gelmiştir. Ayrıca taraflar, Suriye içinde insani koşulların iyileştirilmesine yönelik iş birliği geliştirme taahhüdünde bulunmuşlardır (T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2016).

18 Mart Mutabakatının AB nezdinde pragmatik faydalar açısından takdirle karşılandığı söylenebilir. Türkiye ile AB arasındaki 18 Mart Mutabakatının şekillenmesinde etkili olan isimlerden biri olan Gerald Knaus, yaptığı açıklamalarda mutabakatın Ege Denizi'ndeki düzensiz göçü engelleyerek ölümleri ciddi ölçüde azalttığını belirtmiştir (Eliaçık, 2021). Avrupa Komisyonu ise 2023 Türkiye Raporu'nda mutabakatın hâlâ işlevsel bir çerçeve sunduğunu ve sonuç vermeye devam ettiğini vurgulamaktadır (Avrupa Birliği Komisyonu, 2023:4). Ancak zirve bildirisinde insan hakları ve hukukun üstünlüğü gibi normatif değerlere doğrudan güçlü bir atıf yapılmaması dikkat çekicidir. Bildiri ağırlıklı olarak düzensiz göçün yönetimine ve finansal yükümlülüklere odaklanmıştır. Bu durum, AB'nin söylem düzeyindeki normatif iddiaları ile uygulamadaki pragmatik yaklaşımı arasındaki çelişkiyi ortaya koymaktadır. Marancı (2021:304) ve Misafir (2022:67) 18 Mart Mutabakatı ile somutlaşan dışsallaştırma yaklaşımının Türkiye'yi "baraj ülke" ve "güvenlik duvarı" gibi işlevlerle tanımlayan asimetrik bir ilişki yarattığını vurgulamaktadır. Çalışmanın bir sonraki bölümü, bu normatif çelişkileri 18 Mart Mutabakatı üzerinden daha ayrıntılı olarak analiz edecektir.

5. 18 MART MUTABAKATI VE AB GÖÇ POLİTİKASINDAKİ NORMATİF ÇELİŞKİLER

18 Mart Mutabakatı, düzensiz göçün kontrol altına alınmasına yönelik kısa vadeli hedeflere ulaşmak açısından pratik faydalar sağlasa da uzun vadeli yapısal ve normatif tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Özellikle AB'nin göç politikasında güvenlik ve çıkar odaklı uygulamalar ile insan hakları ve hukukun üstünlüğü gibi değer temelli normatif söylemleri arasındaki tutarsızlık, bu mutabakat özelinde belirgin hâle gelmiştir. AB'nin dışsallaştırma politikaları, siyasi ve normatif değerlerin dış aktörlere aktarılmasını hedeflemekle birlikte, hukuki ve ahlaki sorumluluğun paylaşımında sınırlı kalmaktadır (Lavenex, 2006: 343-344).

2013 tarihli Türkiye–AB Geri Kabul Anlaşması ile 2016 tarihli 18 Mart Mutabakatı, literatürde AB'nin dışsallaştırma stratejisinin somut tezahürleri olarak sıkça ele alınmaktadır. Bu düzenlemelerle birlikte Türkiye, bir yandan AB için düzensiz göç akışını sınırlayan bir tampon bölge işlevi üstlenmiş, diğer yandan da dünyanın en çok mülteciye ev sahipliği yapan ülkesi olarak ağır bir insani yükün altına girmiştir. Ancak İneli-Ciger ve Ulusoy, bu iş birliğini esasen kriz koşullarında alınmış, kısa vadeli ve tepkisel önlemlere dayanan bir yapı olarak değerlendirmekte; mutabakatın büyük ölçüde yerel dinamiklerden kopuk biçimde Brüksel merkezli tasarlandığını ve bu nedenle diğer üçüncü ülkeler için model oluşturmasının sakıncalı olduğunu ileri sürmektedir (2021:112). Bu bağlamda 18 Mart Mutabakatının doğurduğu normatif çelişkiler; yeniden yerleştirme mekanizmasının sınırlı ve düzensiz işleyişi, Türkiye'nin güvenli üçüncü ülke olarak tanımlanmasına yönelik uluslararası hukuk eksenli tartışmalar ve AB tarafından sağlanan mali yardımların insani değerlerle ilişkisi üzerinden analiz edilecektir.

5.1. Yeniden Yerleştirme Mekanizması

18 Mart Mutabakatının en somut taahhütlerinden biri, yeniden yerleştirme uygulamasıdır. Bu mekanizma, Türkiye'den Yunan adalarına geçiş yapan her düzensiz göçmenin Türkiye'ye iade edilmesini ve karşılığında Türkiye'de geçici koruma statüsündeki bir Suriyelinin AB'ye yerleştirilmesini öngören "1'e 1 formülü" üzerine yapılandırılmıştır. Ancak uygulamada bu sistem, beklenen işlevselliğe ulaşamamıştır. Nitekim 2021 yılına kadar bu yöntemle Avrupa ülkelerine yerleştirilen Suriyeli sayısı yalnızca 28.000'e ulaşarak başlangıçta vaat edilen sayının %40'ı ile sınırlı kalmıştır (Welfens, 2024: 562). Türkiye'de geçici koruma statüsüne sahip yaklaşık 3 milyon Suriyeli göz önüne alındığında, söz konusu sayı, mekanizmanın kapasitesi ve etkinliği bağlamında ciddi soru işaretleri doğurmaktadır.

Bu sınırlılığın temel nedenlerinden biri, yeniden yerleştirme sisteminin bağlayıcı bir yükümlülük içermemesi; dolayısıyla AB üyesi devletlerin bu süreçteki katkılarının tamamen gönüllülük esasına dayanmasıdır. Polonya, Macaristan ve Çekya gibi bazı üye devletlerin söz konusu sisteme hiçbir katkı sunmamış olmaları, bu eşitsizliği daha da belirginleştirmiştir (European Commission, 2017). Bu eşitsiz katkı dağılımı, hem AB'nin dayanışma ilkesine dayalı ortak bir göç yönetimi oluşturma iddiasını zayıflatmakta hem de normatif değerler ile uygulamalar arasındaki tutarsızlığı derinleştirmektedir. Marancı AB'nin gönüllülük esaslı bu dayanışma modelini, siyasi sorumluluktan kaçınma stratejisi olarak değerlendirmektedir (2021: 315).

AB'nin yeniden yerleştirme politikaları, dayanışma, adil sorumluluk paylaşımı ve insan haklarına saygı gibi normatif değerler ile uygulamadaki çıkar odaklı tercihleri arasındaki yapısal gerilimi gözler önüne sermektedir. Welfens'in de belirttiği üzere, AB'nin yeniden yerleştirme politikalarına yüklediği normatif gerekçeler çoğu zaman jeopolitik ve stratejik çıkarlarla örtüşmekte; bu da insani söylemin arka plana itilmesine neden olmaktadır (2024: 561, 564). Bu tablo, Birliğin değer temelli aktör kimliğinin söylem-eylem tutarlılığı açısından sorgulanmasına yol açmaktadır.

Öte yandan, bireysel statü belirlemesi yapılmaksızın gerçekleştirilen toplu iade işlemleri, hem geri gönderme yasağına aykırılık teşkil etmekte hem de yeniden yerleştirme mekanizmasına duyulan güveni sarsmaktadır. Bu nedenle 18 Mart Mutabakatı, uluslararası hukukta yasaklanan toplu sınır dışı etme uygulamalarını kolaylaştırdığı yönünde ciddi eleştirilerin hedefi hâline gelmiştir. AB'nin, bireysel koruma ihtiyaçlarını yeterince değerlendirmeden göçmenleri Türkiye'ye iade etmesi, insan hakları yükümlülüklerinden çok sınır güvenliğini öncelediği yönündeki yorumları güçlendirmektedir (Schoenhuber, 2018: 634). Ayrıca, AB'nin yeniden yerleştirme politikalarının normatif temelleri ile Türkiye ile yapılan Geri Kabul Anlaşması arasında önemli uyumsuzluklar bulunmaktadır. Sınır kontrollerini sıkılaştıran ve insani sorumluluklarını dışsallaştıran Birlik, bu yaklaşımıyla neoliberal ve pragmatik bir çizgiye yönelmiş görünmektedir. Bu çelişkili eğilim, özellikle yeniden yerleştirme mekanizması ve Türkiye'nin güvenli üçüncü ülke olarak sınıflandırılması gibi konularda, AB'nin uluslararası hukuk ve mülteci hakları rejimiyle olan uyumunu zayıflatan bir zemin oluşturmaktadır (Bal, 2023: 1035).

5.2. Türkiye'nin Güvenli Üçüncü Ülke Olarak Konumlandırılması

Avrupa Birliği'nin sığınma politikası açısından merkezi bir öneme sahip olan güvenli üçüncü ülke kavramı, iltica talebinde bulunan bireylerin başvurularının, ilk ulaştıkları veya geçiş yaptıkları ve asgari düzeyde uluslararası koruma standartlarını sağlayan üçüncü ülkelerde değerlendirilmesini öngörmektedir. Adil ve etkili bir sığınma prosedürüne erişim, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu ve UNHCR tarafından uzun süredir temel bir ilke olarak benimsenmektedir. Ancak uygulamada, bu ilkeye erişim sıklıkla çeşitli engelleme yöntemleriyle sınırlandırılmakta; güvenli ülke kavramı ise, sığınmacılar ile koruma aradıkları ülkeler arasında bir tampon bölge yaratılarak erişimi daha da zorlaştıran bir araç hâline gelmektedir (Goodwin-Gill & McAdam, 2007: 392).

Bu tür uygulamaların temel gerekçesi, uluslararası koruma talebinde bulunan bireylerin daha elverişli koşullara sahip ülkeleri tercih etmelerini (forum shopping) önlemektir (Aydın, 2018: 13). Ancak geri gönderilen kişilerin etkili korumaya erişimlerinin güvence altına alınmadığı durumlarda, söz konusu uygulamalar geri göndermeme ilkesinin ihlaline yol açabilmektedir. Bu bağlamda, AB'nin güvenlik merkezli çıkarlarını, insan hakları ve mülteci hukuku bağlamındaki normatif değerlerinin önüne koyduğu yönündeki eleştiriler gündeme gelmektedir. Nitekim Biondi (2016: 208), AB'nin mülteci koruma politikalarının giderek güvenli üçüncü ülkelere ve hatta doğrudan

menşe ülkelere odaklanmasını, iltica başvurusu yapma potansiyeli taşıyan kişilerin Avrupa'ya erişimini engelleme ve sorumluluğu Birlik dışındaki ülkelere yükleme stratejisi olarak değerlendirmektedir.

Geri Kabul Anlaşması çerçevesinde, AB üye devletlerinin üçüncü ülke vatandaşlarını Türkiye'ye iade edebilmesi için, Türkiye'nin güvenli üçüncü ülke olarak tanımlanması gerekmektedir (Aydın, 2018: 28). Avrupa Birliği İltica Usul Yönergesi'nin 38. maddesi uyarınca bir ülkenin bu statüye sahip sayılabilmesi için başvuru sahibinin hayatı ve özgürlüğünün tehdit altında olmaması, işkence ve kötü muameleye maruz kalma riskinin bulunmaması, etkili bir sığınma prosedürüne erişimin sağlanması ve geri göndermeme ilkesine sıkı biçimde riayet edilmesi şarttır (European Parliament and the Council, 2013: 80). Ancak Türkiye'nin bu kriterleri ne ölçüde karşıladığı konusu hukuki açıdan ciddi tartışmalara yol açmaktadır.

Söz konusu tartışmanın temelinde, Türkiye'nin 1951 tarihli Cenevre Sözleşmesi'ne koyduğu coğrafi sınırlama yer almaktadır. Bu sınırlama nedeniyle Türkiye, sadece Avrupa'da gerçekleşen olaylar sonucunda uluslararası koruma talebinde bulunan bireylere mülteci statüsü tanımakta; Avrupa dışından gelen başvuru sahiplerine ise 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu çerçevesinde yalnızca şartlı mülteci statüsü vermektedir. Bu statü, bireylere ancak üçüncü bir ülkeye yerleştirilinceye kadar geçici ve sınırlı koruma sağlamakta; sözleşmeye tam taraf devletlerde uygulanan koruma standartlarını içermemektedir (TBMM, 2013, md. 61–62). Dolayısıyla, şartlı mülteci statüsü taşıyan kişilerin 1951 Sözleşmesi kapsamındaki haklara erişimi mümkün olmamakta ve bu durum, Türkiye'nin mültecilere AB kriterlerine uygun etkin koruma sağlayıp sağlayamayacağı konusunda ciddi soru işaretleri yaratmaktadır (Arıner ve Kader, 2022: 416).

Uluslararası literatürde kabul gören görüşe göre, Cenevre Sözleşmesi'ne coğrafi sınırlama ile taraf olan bir devletin, Avrupa dışından gelen ve koruma ihtiyacı duyan kişilere tam anlamıyla sözleşme hükümlerine uygun koruma sunması mümkün değildir (Peers ve Roman, 2016). Bu bağlamda Aydın, Türkiye'nin üçüncü ülke vatandaşlarını kabul etmeyi taahhüt ederken, onlara fiilen mülteci statüsüne denk düşen bir koruma sağlamadığını; dolayısıyla coğrafi sınırlamayı sürdürdüğü sürece güvenli üçüncü ülke olarak tanımlanmasının hukuken geçerli sayılamayacağını ileri sürmektedir (2018: 35). Benzer şekilde Karaca da Avrupa dışından gelen kişilerin mülteci statüsüne başvurma imkânından yoksun bırakılmaları ve Türkiye'nin bu kişilere Cenevre Sözleşmesi'ne uygun bir koruma sunmaması gerekçesiyle, Türkiye'nin bu statüyü haiz sayılamayacağını belirtmektedir (2020: 171) .

Tüm hukuki sınırlılıklarına karşın, bazı çalışmalar ise Türkiye'nin fiilî uygulamalarının belirli ölçülerde güvenli ülke tanımına yaklaşabildiğini öne sürmektedir. Bu bağlamda, Avrupa Komisyonu'nun 2015 yılında Türkiye'yi güvenli menşe ülke olarak listeleyen ve AB düzeyinde güvenli üçüncü ülke statüsü tanımlamayı amaçlayan bir düzenleme taslağı sunduğu bilinmektedir. Söz konusu düzenleme yürürlüğe girmemiş olsa da bu öneri Türkiye'nin teknik olarak bu statüye dâhil edilebileceğine dair bir işaret olarak değerlendirilebilir (Lehner, 2019: 183). Nitekim Türkiye, bu süreçte Avrupa Komisyonu'na çeşitli güvenceler vermiş; özellikle Suriyelilerin temel haklara erişimini düzenleyen Geçici Koruma Yönetmeliği'ni yürürlüğe koyarak, geri göndermeme ilkesinin tanınması ve sosyal hizmetlere erişim hakkının teminat altına alınması gibi normatif adımlar atmıştır.

Bununla birlikte, bu gelişmelere rağmen Türkiye'nin güvenli üçüncü ülke addedilmesine ilişkin tartışmalar tümüyle sona ermemiştir. Üstün'e göre, yapılan düzenlemeler ve verilen güvencelere rağmen, başta insan hakları savunucuları olmak üzere çeşitli çevreler, 1951 Cenevre Sözleşmesi'ne koyduğu coğrafi sınırlama nedeniyle, Türkiye'nin bu statüyü hak ettiği yönündeki değerlendirmeleri geçersiz kıldığını savunmaktadır. Buna karşılık, uygulamadaki fiilî durumun normatif kriterlerden daha belirleyici olması gerektiğini ileri süren yaklaşımlar da mevcuttur (2019: 18).

Öte yandan, AB'nin Türkiye'yi güvenli üçüncü ülke olarak kabul etme yönündeki yaklaşımı, yalnızca hukuki ve normatif ölçütlere dayanmamakta; dışsallaştırma politikaları çerçevesinde stratejik bir tercih olarak da değerlendirilmektedir. Bu strateji, AB'nin sığınma sorumluluğunu sınırları dışına kaydırma ve başta Türkiye olmak üzere transit ülkeleri göç yönetiminin uygulayıcı aktörleri hâline getirme eğilimini yansıtmaktadır. Ancak bu sürecin taraflar arasında simetrik bir yük paylaşımı yaratmadığı yönünde ciddi eleştiriler dile getirilmektedir. Lavenex'in tanımıyla bu süreç, kimi zaman AB'nin sınırlarını taşeronlaştırması şeklinde nitelendirilmektedir (2006:344). Türkiye bu bağlamda, hem büyük ölçekli bir insani yükü üstlenen ülke hem de Avrupa sınırlarını düzensiz göç akımlarına karşı kontrol altında tutan bir tampon bölge olma işleviyle öne çıkmaktadır (Alpan, 2022: 70).

Türkiye'nin bir yandan Suriyelilere yönelik kapsamlı geçici koruma politikalarını sürdürmesi, diğer yandan düzensiz göç akışlarını kontrol etmeye yönelik uygulamalara ağırlık vermesi, göç yönetiminin giderek daha fazla ulusal güvenlik perspektifiyle ilişkilendirildiğini göstermektedir. Alpan'a göre (2022) bu süreçte Türkiye, insani yükümlülükler ile güvenlik kaygılarını dengelemeye çalışan bir pozisyonda yer almakta, bu durum hem Türkiye'nin hem de AB'nin göç yönetimini güvenlik odaklı çerçevelerle ele alma eğilimini pekiştirmektedir (75–77). Ancak bu yaklaşım, uluslararası hukuk açısından çeşitli eleştirilere konu olmaktadır. Nitekim 2016 yılında Yunanistan'daki İltica Komiteleri, verdikleri bazı kararlarda Türkiye'nin güvenli üçüncü ülke olarak değerlendirilemeyeceği yönünde kanaat belirtmiştir (Greek Council for Refugees, 2024). Buna karşılık, takip eden dönemde Yunanistan'daki bu komitelerin yapısında değişikliklere gidildiği ve bu değişikliklerin karar alma süreçlerinde siyasallaşma riskini artırdığı yönünde değerlendirmeler literatürde yer bulmuştur (Lehner, 2019; Ulusoy, 2016). Bu çerçevede Yunanistan, 2021 yılında Afganistan, Pakistan, Somali, Suriye ve Bangladeş uyruklu sığınmacılar açısından Türkiye'yi resmen güvenli üçüncü ülke olarak ilan etmiştir (Greek Council for Refugees, 2024). Söz konusu gelişmeler, AB'nin karar alma süreçlerinin stratejik ve politik önceliklere göre şekillenebileceğini göstermektedir.

Sonuç olarak, AB'nin Türkiye'yi güvenli üçüncü ülke olarak tanımlarken sergilediği tutum, normatif aktörlük iddiasıyla bağdaşmayan çelişkileri gündeme getirmektedir (Lehner, 2019; Moreno-Lex, 2018). Bu durum, Birliğin dış politika söyleminde sıklıkla vurguladığı değer temelli yaklaşımla, uygulamada izlediği güvenlik merkezli ve dışsallaştırıcı stratejiler arasındaki gerilimi açıkça ortaya koymaktadır. Üstün'ün de belirttiği üzere, AB göç politikalarındaki güvenlikleştirme ve dışsallaştırma eğilimleri, üye devletler arasında süregelen entegrasyon farklılıklarıyla birleştiğinde, Birliğin normatif kapasitesinin inandırıcılığına yönelik ciddi soru işaretleri doğurmaktadır (2019: 24).

5.3. Mali Yardımlar

Avrupa Birliği, özellikle 11 Eylül saldırılarının ardından küresel güvenlik paradigmasında yaşanan dönüşümle birlikte, göç hareketlerine daha temkinli yaklaşmaya başlamış; bu doğrultuda hem sınır güvenliğini artırmaya hem de düzensiz göçmen akışını kaynağında durdurmaya yönelik politikalar geliştirmiştir. Bu strateji kapsamında, göçmenlerin geçiş güzergâhı üzerindeki ülkelerle yapılan anlaşmalar aracılığıyla, bu ülkelere sağlanan mali destekler önemli bir araç hâline gelmiştir. Böylece, göçmenlerin Avrupa'ya ulaşmadan önce üçüncü ülkelerde tutulmasını teşvik eden dışsallaştırma yaklaşımı, ekonomik araçlarla desteklenerek kurumsallaştırılmıştır (Marancı, 2021: 303).

Bu çerçevede, Ekim 2015'te AB ve Türkiye arasında hayata geçirilen Ortak Eylem Planı, göç yönetimi alanındaki iş birliğini yapısal bir zemine oturtmuş ve mali yardımlar üzerinden şekillenen yeni bir dışsallaştırma modeline temel teşkil etmiştir. Söz konusu iş birliğinin en somut aracı ise Mülteciler için Mali Yardım Aracı (FRIT – Facility for Refugees in Turkey) olmuştur. FRIT, AB bütçesi ile üye devletlerin katkılarından oluşturulan ve toplamda 6 milyar avro tutarında bir finansman içeren kapsamlı bir mekanizmadır. Uygulama kapsamında yürütülen projeler, insani yardım ve kalkınma odaklı olmak üzere iki ana kategoride sınıflandırılmış; kısa vadeli ihtiyaçların karşılanmasının yanı sıra, Türkiye'deki mültecilerin topluma entegrasyonunu kolaylaştıracak uzun vadeli yapısal projelere de öncelik verilmiştir. Bu doğrultuda sağlık, eğitim, sosyal hizmetler, altyapı ve geçim kaynaklarına yönelik programlar, FRIT'in temel uygulama alanlarını oluşturmaktadır (Ulusoy, 2025: 98).

Ancak bu iş birliği modeli, sahadaki uygulamalar ile AB'nin normatif değerler etrafında şekillenen söylemi arasındaki tutarlılık açısından yoğun eleştirilere konu olmuştur. Bal'a göre, AB, insani sorumluluklarını Türkiye gibi komşu ülkelere devrederek, mülteci haklarını ikincil plana atan piyasa temelli bir pragmatizmi ön plana çıkarmış; bu durum, Birliğin kendisini bir hak savunucusu olarak tanımlayan söylemi ile uygulamaları arasında ciddi bir çelişki yaratmıştır (2023: 1035). Benzer şekilde Hassib ve Nounou AB'nin göç yönetiminde mali teşviklere dayalı yaklaşımının, insani yükümlülüklerden ziyade güvenlik çıkarlarını önceleyen bir strateji olduğunu savunmaktadır (2016: 70).

Avrupa Komisyonu'nun 2024 yılında yayımladığı 8. yıllık rapora göre, Türkiye'ye taahhüt edilen toplam 6 milyar avroluk mali yardımın 5,3 milyar avrosu 2023 yılı sonu itibarıyla fiilen harcanmıştır (European Commission, 2024: 4). FRIT kapsamında yürütülen projelerin önemli bir bölümü, mültecilerin temel ihtiyaçlarının karşılanmasına odaklanmıştır. Örneğin, Acil Sosyal Güvenlik Ağı (Emergency Social Safety Net/ESSN) adlı doğrudan nakdi yardım

programı aracılığıyla 2023 Temmuz ayına kadar 1,6 milyondan fazla mülteciye aylık destek sağlanmış; toplamda ise 2,6 milyondan fazla kişi sosyal yardım hizmetlerinden doğrudan yararlanmıştır (European Commission, 2024: 11-12). Diğer yandan, kalkınma odaklı projeler çerçevesinde, özellikle kadınları ve kız çocuklarını hedef alan cinsiyet temelli şiddetle mücadele, üreme sağlığına erişim gibi alanlarda önemli ilerlemeler kaydedilmiş; sağlık, eğitim, altyapı ve geçim kaynakları gibi sektörleri kapsayan 26 proje hayata geçirilmiştir. Bu projelerden 15'i, AB'nin "Syrian Regional Trust Fund" programı üzerinden finanse edilmiş ve toplamda 2,9 milyar avrodan fazla kaynak ilgili uygulayıcı kuruluşlara aktarılmıştır (European Commission, 2024: 8).

Yardımların hacmi ve sektörel çeşitliliği, AB'nin sahadaki insani yükümlülükleri yerine getirme yönündeki çabasını göstermekle birlikte, söz konusu kaynakların temel amacının mültecilerin Avrupa sınırları dışında tutulması olduğuna yönelik eleştiriler geçerliliğini korumaktadır. Yardımın insani doğası ile göçü yerinde yönetme hedefi arasında kurulan bu denge, AB'nin dış politikasında normatif değerler ile dışsallaştırmacı stratejiler arasında süregelen çelişkiye işaret etmektedir. Ulusoy (2025: 96), AB'nin mali yardım mekanizmalarını, göç yönetiminde bir tür sorumluluk devri aracı olarak kurguladığını, bu çerçevenin, insani hedeflerden ziyade düzensiz göçü kontrol altına alma amacına hizmet ettiğini ileri sürmektedir. Nitekim bu strateji kapsamında AB, mali yardımlar yoluyla göçün yönetimini büyük ölçüde Türkiye gibi transit ülkelere devretmiş; buna karşın sınır kontrolü ve karar alma süreçlerindeki belirleyici konumunu muhafaza etmiştir. Bu durum, AB'nin dışsallaştırma stratejisinin yalnızca uygulamaya yönelik bir tercih değil, aynı zamanda kurumsal ve yapısal boyutlu bir mesele olduğunu ortaya koymaktadır (Lavenex, 2006; Moreno-Lax ve Lemberg-Pedersen, 2019).

6. SONUÇ

Avrupa Birliği, uluslararası sistemde kendisini insan hakları, hukukun üstünlüğü ve demokratik normları koruyan ve yayan bir aktör olarak konumlandırmaktadır. Bu normatif güç olma iddiası, Birliğin dış politika ve göç yönetimi gibi politikalarında sıkça dile getirilmektedir. Ancak Avrupa Birliği'nin normatif bir güç olarak tanımlanması literatürde güçlü tartışmalarla sorgulanmakta, bu kavramın AB'nin dış politikasını anlamlandırmada tek başına yeterli olmadığı yönünde eleştiriler yapılmaktadır. Nitekim Suriye İç Savaşı'yla kriz boyutuna ulaşan düzensiz göç hareketliliği, Birliğin normatif kimliği ile kriz zamanlarında benimsediği politikalar arasında var olan yapısal nitelikteki bazı çelişkileri daha görünür kılmıştır.

Bu çalışma, AB'nin küresel ölçekte "Normatif Güç" olma iddiasının, Türkiye ile yürüttüğü göç iş birliği bağlamında ne ölçüde karşılık bulduğunu analiz etmeyi amaçlamıştır. AB'nin insan hakları, yük paylaşımı ve geri göndermeme gibi temel normatif söylemleri, uygulamada stratejik öncelikler ve siyasi pazarlık dinamikleriyle iç içe geçmiş durumdadır. Özellikle sınır dışı etme uygulamalarıyla ilgili olarak geri göndermeme ilkesinin ihlal edildiği tartışmalı durumlar ve Avrupa kurumlarının bu ihlallere karşı yeterince güçlü tepki göstermemesi, AB'nin savunduğu değerlerle gerçek uygulamalar arasında bir uyumsuzluk olduğunu açıkça göstermektedir. Bu nedenle göç konusu, AB ile Türkiye arasındaki ilişkilerde bir tür jeopolitik pazarlık aracı haline gelmiştir.

18 Mart Mutabakatı, kısa vadede düzensiz göç akışının azaltılması, Ege Denizi'ndeki can kayıplarının önlenmesi ve Türkiye'deki sığınmacıların belirli temel hizmetlere erişiminin sağlanması gibi somut sonuçlar doğurmuştur. Ancak bu gelişmeler, AB'nin normatif kapasitesinin bir yansıması olmaktan çok, göç yönetiminde pragmatik çıkarların belirleyici olduğu bir sürece işaret etmektedir. Mali yardım taahhütlerinin sınırlı biçimde yerine getirilmesi ve yeniden yerleştirme mekanizmasının beklentilerin gerisinde kalması, mutabakatın ortak sorumluluk ilkesine dayalı bir iş birliği modeli olmaktan ziyade, asimetrik yük devrine dayandığını ortaya koymaktadır. Bu durum, AB'nin dış politika vizyonunu şekillendiren normatif değerlerin, özellikle kriz alanlarında daha esnek ve çıkar odaklı biçimlerde yorumlandığını göstermektedir.

Normatif güç kimliğinin sürdürülebilirliği açısından temel unsurlar olan iç tutarlılık, dış politika uygulamalarının değerlerle uyumu ve ahlaki meşruiyet gibi kriterlerin, Türkiye örneğinde ciddi biçimde aşındığı gözlemlenmektedir. Benzer şekilde, "insan haklarının güvenlikleştirilmesi" kavramsallaştırması, AB'nin göç yönetiminde hukuki güvenceleri ikinci plana iten ve siyasi risk yönetimini önceleyen stratejilerini eleştirel bir biçimde açıklamaktadır. Bu çerçevede, AB'nin normatif değerler temelinde inşa ettiği söylemin, uygulamada güvenlik eksenli ve dışsallaştırıcı politikalarla yer değiştirmekte olduğu görülmektedir. Bu durum, Birliğin küresel düzeyde benimsediği normatif aktör kimliğinin inandırıcılığına dair tartışmaları derinleştirmekte, Birliğin söylem-eylem eksenindeki tutarlılığını ve meşruiyetini tartışmaya açmaktadır.

Sonuç olarak, AB'nin Türkiye ile yürüttüğü göç iş birliği, Normatif Güç Avrupa söyleminin hem sınandığı hem de yeniden tanımlanmasının gündeme geldiği kritik bir örnektir. Bu süreçte normatif değerlerin somut uygulamalarla örtüşmemesi, güvenlik temelli stratejilerin ve dışsallaştırma politikalarının öncelenmesine zemin hazırlamıştır. Ayrıca göç yönetimi sorumluluğunun büyük ölçüde Türkiye gibi transit ülkelere devredilmesi, AB'nin dış politikasındaki normatif meşruiyeti açısından da tartışmalı sonuçlar doğurmuştur. Bu çerçevede AB'nin küresel meşruiyetini ve normatif kapasitesini sürdürebilmesi, yalnızca kâğıt üzerindeki normlara değil, bu normların uygulamadaki karşılıklarına da bağlıdır. Göçün sadece güvenlik eksenli bir sorun olarak değil; insani, hukuki ve yapısal boyutlarıyla birlikte ele alınması gereken çok boyutlu bir mesele olduğu kabul edilmelidir. AB göç politikalarının analizinde normatif ve realist unsurları birlikte değerlendiren çalışmaların artması, Birliğin göç yönetiminin daha gerçekçi ve bütüncül bir perspektiften ele alınmasına imkân tanıyacaktır.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Alpan, B. Z. (2022). "Readmission or desecuritization? The recent migration crisis and bordering narratives and practices in Turkey", *Fences, Refugee Boats, and the New Borderlands*, 67-83. https://inex.univie.ac.at/fileadmin/user_upload/p_inex/Fences_Refugee_Boats_FULL_PDF__2_.pdf

Arıner, H. O., Kader, Y. (2022). "On the Removal of Asylum Seekers to Third Countries and the Scope of the EU–Turkey Readmission Agreement", *International Journal of Refugee Law*, *34*(3-4), 416-439.

Avrupa Birliği Komisyonu. (2023). 2023 Türkiye Raporu: Komisyon İç Çalışma Dokümanı (SWD(2023) 696 final), 8 Kasım 2023. (T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı tarafından yapılan gayriresmî çeviri). Erişim tarihi: 27.04.2025.

Avrupa Komisyonu. (2016, 15 Haziran). *AB-Türkiye Mutabakatının Uygulanmasında Kaydedilen İlerlemeye İlişkin İkinci Rapor* (COM(2016) 349 final). https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52016DC0349 (Erişim tarihi: 23.04.2025)

Aydın, E. (2018). Avrupa Birliği Mevzuatında Güvenli Üçüncü Ülke Kavramı ve Türkiye-AB Geri Kabul Anlaşmasına Yansımaları, *Milletlerarası Hukuk Ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni*, 38(1), 11-40.

Bal, Sinem (2023). "Reappraising the EU-Turkey Refugee Statement within the Human Rights and Neoliberalism Nexus", *Journal of European Integration*, 45(7), 1035–1053.

Biondi, P. (2016). "Human security and external burden-sharing: the European approach to refugee protection between past and present", *The International Journal of Human Rights*, 20(2), 208-222.

Buzan, B. G., Wæver, O., & de Wilde, J. H. (1998). Security: A New Framework for Analysis. Lynne Rienner.

Council of the European Union. (2003). European Security Strategy: A Secure Europe in a Better World. (Erişim tarihi: 26.05.2025)

Dalkıran, M. (2004). "New Approaches to Conditionality in EU-Turkey Relations: Assessing the Role of Irregular Migration*", Oasis*, 39, 123-143.

Del Sarto, R. A. (2016). "Normative empire Europe: The European Union, its borderlands, and the 'Arab spring'" *JCMS: Journal of Common Market Studies,* 54(2), 215-232.

Diez, T. (2021). "The EU in a changing world order: In defence of normative power 2.0", *Marmara Üniversitesi Avrupa Araştırmaları Enstitüsü Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 29(1), 1–20.

EEAS. (2016, 24 Kasım). Critically assess and analyse the notion that the EU is a Normative Power. https://www.eeas.europa.eu/node/15687_en (Erişim tarihi: 18.07.2025)

EEAS. (2016, Haziran). Shared vision, common action: A stronger Europe – A global strategy for the European Union's foreign and security policy. https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/eugs_review_web_0.pdf (Erişim tarihi: 26.05.2025)

Eliaçık, Z. (2021, 26 Mart). AB ve Türkiye yenilenmiş bir mutabakatla mülteciler konusunda dünyaya örnek olmalı. *Anadolu Ajansı*. https://www.aa.com.tr/tr/analiz/ab-ve-turkiye-yenilenmis-bir-mutabakatla-multeciler-konusunda-dunyaya-ornek-olmali/2188991 (Erişim tarihi: 20.05.2025)

Erdoğan, Seven, (2022). "Türkiye-Avrupa Birliği göç iş birliği: Bir göç dışsallaştırma örneği olarak Türkiye'deki mülteciler için mali yardım aracı", İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi, Göç ve Mültecilik Özel Sayısı, 358-370.

European Commission. (2016a). Second report on the progress made in the implementation of the EU-Turkey Statement (COM(2016) 349 final).

European Commission. (2016b), Communication on establishing a new Partnership Framework with third countries under the European Agenda on Migration, COM(2016) 385 final, Strasbourg, 7.6.2016.

European Commission. (2017). Thirteenth report on relocation and resettlement. COM(2017) 330 final. (Erişim tarihi: 26.05.2025)

European Commission. (2024). Eighth Annual Report of the Facility for Refugees in Türkiye. COM(2024) 593 final. (Erişim tarihi: 26.05.2025)

European Commission. (t.y.). Directorate-General for Migration and Home Affairs. *Effective, firm and fair EU return and readmission policy*. https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/migration-and-asylum/irregular-migration-and-return/effective-firm-and-fair-eu-return-and-readmission-policy_en (Erişim tarihi: 18.07.2025).

European Council. (2003). A secure Europe in a better world: European Security Strategy, Brussels. https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/reports/76255.pdf (Erişim tarihi: 26.05.2025)

European Parliament and the Council. (2013). Directive 2013/32/EU of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 on common procedures for granting and withdrawing international protection. Official Journal of the European Union, L 180, 29.6.2013, 60–95. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32013L0032 (Erişim tarihi: 26.05.2025)

European Union. (2000). Charter of Fundamental Rights of the European Union. Official Journal of the European Communities, 2000/C 364/01. (Erişim tarihi: 12.03.2025)

Eurostat (2016b). Asylum statistics. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Asylum_statistics

Eurostat, (2016a) "Record number of over 1.2 million first time asylum seekers registered in 2015," News Release 44/2016, 4 March 2016.

Geddes, A., & Hadj-Abdou, L. (2018). "Changing the path? EU migration governance after the 'Arab spring'", *Mediterranean Politics*, 23(1), 142–160.

Goodwin-Gill, G. S., & McAdam, J. (2007). *The Refugee in International Law* (3rd ed.). Oxford University Press.

Goodwin-Gill, G. S., McAdam, J. (2007). *The Refugee in International Law*, 3. Baskı, Oxford University Press .

Greek Council for Refugees. (2024). Safe third country – Greece. Asylum Information Database (AIDA). (Erişim tarihi: 26.05.2025)

Greenhill, K. M. (2010). Weapons of Mass Migration: Forced Displacement, Coercion, and Foreign Policy. Cornell University Press.

Hacıoğlu, F. Z. (2016). Geri Kabul Anlaşması, (Ed. Muharrem Balcı), Genç Hukukçular Hukuk Okumaları: Birikimler V, 1. Baskı, İstanbul: Hukuk Vakfı Yayınları, 409-417.

Hassib, B., Nounou, D. (2016)." Blocked by Diplomatic Barriers: Syrian Refugees and the EU-Turkey Migration Cooperation", *European Journal of Social Sciences Education and Research*, 7(1), 70-79.

Helme, K. (2018). "The implications of the EU-Turkey refugee agreement on the EU's role as an international human rights actor", *Australian and New Zealand Journal of European Studies*, 10(2), 68–73.

Hyde-Price, A. (2006). "'Normative' power Europe: a realist critique", *Journal of European Public Policy*, 13:2, 217-234.

International Organization for Migration (IOM). (2018). IOM Thematic Paper: Readmission. https://www.iom.int/sites/g/files/tmzbdl486/files/our_work/ODG/GCM/IOM-Thematic-Paper-Readmission.pdf (Erişim tarihi: 26.05.2025)

İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı. (2025, 29 Nisan). İçişleri Bakanı Ali Yerlikaya: Türkiye, göç yönetiminde dünyaya model ülke. https://www.goc.gov.tr/icisleri-bakani-ali-yerlikaya-turkiye-goc-yonetiminde-dunyaya-model-ulk-merkezicerik (Erişim tarihi: 30.05.2025)

İneli-Ciğer, M., & Ulusoy, O. (2021). A short sighted and one side deal: Why the EU–Turkey Statement should never serve as a blueprint. In S. Carrera & A. Geddes (Eds.), The EU pact on migration and asylum in light of the United Nations global compact on refugees, European University Institute, 111–124**.** https://www.asileproject.eu/wp-content/uploads/2021/03/EU-pact-migration-asylum-global-compact-refugees.pdf

Karaca, H. A. (2020). "Türkiye-Avrupa Birliği Geri Kabul Antlaşması ve 18 Mart 2016 Tarihli Türkiye-Avrupa Birliği Zirve Bildirisi Uyarınca Düzensiz Göçle Mücadele Ve Bazı Sorunlu Alanlar", *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 24 (4), 155-194.

Lavenex, S. (2006). "Shifting up and out: The foreign policy of European immigration control", *West European Politic*s, 29(2), 329-350.

Lehner, R. (2019). "The EU-Turkey-'deal': Legal challenges and pitfalls", *International Migration,* 57(2), 176-185.

Manners, I. (2002). "Normative power Europe: A contradiction in terms?", *JCMS: Journal of Common Market Studie*s, 40(2), 235–258.

Manners, I. (2006). "European Union 'Normative Power' and the Security Challenge", *European Security*, 15(4), 405-421.

Manners, I. (2008). "The normative ethics of the European Union", *International Affairs*, 84 (1), 45-60.

Manners, I. (2024). "Arrival of Normative Power in Planetary Politics", *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 62(3), 825-844.

Marancı, D. (2021). "Türkiye-Avrupa Birliği ve 16 Aralık 2013 Tarihli Vize Serbestisi Diyaloğu Mutabakat Metni ve Geri Kabul Anlaşması", *Uluslararası Kriz Ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 288-329.

Misafir, S. (2022). "Readmission Agreements in Europe and the European Union-Turkey Readmission Agreement: From Past to Present", *Law & Justice Review*, 13 (23), 55–78.

Moreno-Lax, V. (2018). "The EU humanitarian border and the securitization of human rights: The 'rescue-through-interdiction/rescue-without-protection'paradigm", *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 56(1), 119-140.

Moreno-Lax, V., Lemberg-Pedersen, M. (2019). "Border-induced displacement: The ethical and legal implications of distance-creation through externalization" *Questions of International Law*, 56, 5–33.

Müller, P. (2019). "Normative power Europe and the Israeli-Palestinian conflict: the EU's peacebuilding narrative meets local narratives", *European Security*, *28*(3), 251-267.

Niemann, A., Zaun, N. (2023). "Introduction: EU external migration policy and EU migration governance: Introduction", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 49(12), 2965–2985.

Peers, S., Roman, E. (2016, 5 şubat). The EU, Turkey and the Refugee Crisis: What could possibly go wrong? EU Law Analysis. https://eulawanalysis.blogspot.com/2016/02/the-eu-turkey-and-refugee-crisis-what.html (Erişim tarihi: 26.05.2025).

Ruffa, C. (2011). "Realist-normative power Europe? Explaining EU policies toward Lebanon from an IR perspective", *Comparative European Politics*, *9*(4), 562-580.

Santos Vara, J., & Pascual Matellán, L. (2021). The externalisation of EU migration policies: The implications arising from the transfer of responsibilities to third countries. In W. Th. Douma, C. Eckes, P. Van Elsuwege, E. Kassoti, A. Ott & R. A. Wessel (Eds.), The evolving nature of EU external relations law, T.M.C. Asser Press, 315–331.

Schoenhuber, M. P. (2018). "The European Union's Refugee Deal with Turkey: A Risky Alliance Contrary to European Laws and Values", *Houston Journal of International Law*, 40(2), 633-670.

Sil, R., Katzenstein, P. J. (2010). "Analytic eclecticism in the study of world politics: Reconfiguring problems and mechanisms across research traditions", *Perspectives on Politics*, 8(2), 411-431.

Sjursen, H. (2006). "The EU as a 'normative' power: how can this be?", *Journal of European Public Policy*, 13(2), 235-251.

Spijkerboer, T. (2018). "The Global Mobility Infrastructure: Reconceptualising the Externalisation of Migration Control", European Journal of Migration and Law, 20(4), 452-473.

Staeger, U. (2016). "Africa–EU relations and normative power Europe: A decolonial pan-African critique", *JCMS: Journal of Common Market Studies*, *54*(4), 981-998.

T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı. (2016). AB-Türkiye Ortak Bildirisi, 18 Mart 2016, https://www.ab.gov.tr/files/ab_iliskileri/18_mart_2016_turkiye_ab_zirvesi_bildirisi_.pdf

T.C. Resmî Gazete. (2014). Avrupa Birliği ile Türkiye Cumhuriyeti arasında izinsiz ikamet eden kişilerin geri kabulüne ilişkin anlaşma 16 Aralık 2013, Sayı: 28988.

Treaty on European Union (TEU). (2012). Consolidated version. Official Journal of the European Union, 2012/C 326/01. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=oj:JOC_2012_326_R_0001_01 (Erişim tarihi: 26.05.2025)

Tsourapas, G. (2020). "Theorizing state-diaspora relations in the Middle East: Authoritarian emigration states in comparative perspective", *Mediterranean Politics*, 25(2), 135-159.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (2013). Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu (Kanun No. 6458), 4 Nisan 2013. Resmî Gazete, Sayı: 28615. (Erişim tarihi: 26.05.2025)

ULUSOY, O. (2025). "Financing Externalisation: The Role That EU Funds Play in Shaping the Turkish Asylum and Migration Policies", *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 23 (1), 91–103.

UNHCR. (2011). The 1951 Refugee Convention and the 1967 Protocol Relating to the Status of Refugees. https://www.unhcr.org/media/1951-refugee-convention-and-1967-protocol-relating-status-refugees (Erişim tarihi: 12.03.2025)

UNHCR. (2015, 30 Aralık). Over one million sea arrivals reach Europe in 2015. https://www.unhcr.org/news/stories/over-one-million-sea-arrivals-reach-europe-2015 (Erişim tarihi: 26.05.2025)

UNHCR. (2022). Global Trends: Forced Displacement in 2022. https://www.unhcr.org/global-trends-report-2022 (Erişim tarihi: 26.03.2025)

Üstün, Ç. (2019). The impact of migration policies on the EU's image as a value-driven normative actor. EuroMeSCo Papers, Sayı 46, Aralık 2019, IEMed. https://www.iemed.org/wp-content/uploads/2020/12/EuroMeSCo46_The-Impact-of-Migration-Policies-on-the-EUs-Image-as-a-Value-Driven-Normative-Actor.pdf (Erişim tarihi: 26.05.2025)

Welfens, N. (2024). "The EU's normative justifications of refugee resettlement", *Journal of Refugee Studies*, 37 (2), 552–569.

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 03.02.2025 **√Accepted/Kabul:** 19.06.2025
DOI: 10.30794/pausbed.1632339
Research Article/Araştırma Makalesi

Somel, G. (2025). "Sovyet Kültürel Diplomasisi ve Cumhuriyet Kadroları", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 70, 187-202.

SOVYET KÜLTÜREL DİPLOMASİSİ VE CUMHURİYET KADROLARI

Gözde SOMEL*

Öz

Sovyetler Birliği'nde 1920'li yıllardan itibaren kurumsal olarak yürütülen kültürel diplomasi çalışmalarının temel amacı tüm dünyada "Sovyet dostları" kazanmaktı. Bu çalışmaların ağırlık noktasını Batılı kapitalist devletler teşkil ediyor, Batıdan ülkeyi ziyaret eden aydınlara ayrı bir önem veriliyordu. Aynı yıllarda Sovyet Rusya'nın Türkiye'yle özel ilişkileri nedeniyle sıkı bir kültürel alışveriş ve iş birliği söz konusuydu. Batıdan farklı olarak, Türkiye'den Sovyetler Birliği'ni ziyaret eden kesimler ağırlıklı olarak yönetim çevrelerinden siyasetçi, yazar, gazeteci ve sanatçılardan oluşmaktaydı. Makalede Sovyet kültürel diplomasisinin genel amaçları ve Türkiye'ye yönelik politikaları üzerinde durulduktan sonra Sovyetler Birliği'ni 1930'lu yıllarda ziyaret etmiş Cumhuriyet kadrolarının izlenimleri ele alınmaktadır. Bu izlenimler o dönemde Sovyetler Birliği'ne Türkiye'deki yeni rejimin ve aydınlarının nasıl baktığını ve Sovyet deneyiminden ne gibi pratik sonuçlar çıkarmaya çalıştıklarını ortaya koymaktadır. Sovyet arşiv kaynakları ve Cumhuriyet kadrolarının gezi yazılarına dayanarak kaleme alınan makale Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile dostluğunun gerilimli doğasına da ışık tutmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Sovyetler Birliği, Aydınlar, Kültürel diplomasi, Cumhuriyet.*

SOVIET CULTURAL DIPLOMACY AND REPUBLICAN CADRES

Abstract

The main purpose of the cultural diplomacy activities carried out institutionally in the Soviet Union since the 1920s was to win "Soviet friends" all over the world. Western capitalist states constituted the focal point of these efforts, and intellectuals visiting the country from the West were given special importance. In the same years, Soviet Russia's special relations with Türkiye led to a close cultural exchange and cooperation. Unlike the West, those who visited the Soviet Union from Türkiye were mainly politicians, writers, journalists, and artists from the ruling circles. After emphasizing the general aims of Soviet cultural diplomacy and its policies towards Türkiye, the article discusses the impressions of the Republican cadres who visited the Soviet Union in the 1930s. These impressions reveal how the new regime and intellectuals in Türkiye viewed the Soviet Union at the time and what practical conclusions they tried to draw from the Soviet experience. Based on Soviet archival sources and travelogues of Republican cadres, the article sheds light on the tense nature of Türkiye's friendship with the Soviet Union.

Keywords: *Soviet Union, Intellectuals, Cultural diplomacy, The Republic.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, ZONGULDAK.
e-posta: gozdesomel@beun.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0003-1736-4874)

1. GİRİŞ

Son yıllarda uluslararası ilişkiler literatüründe "yumuşak güç" kavramıyla yeniden anlam kazanan kültürel diplomasi, yalnızca devletler arası ilişkilerin bir uzantısı değil, aynı zamanda ulusların kendilerini dünyaya sunma biçimleri olarak ele alınmaktadır. Kültürel diplomasi, genel hatlarıyla devletlerin kendi tarihsel, sanatsal, entelektüel ve ideolojik miraslarını çeşitli enstrümanlar aracılığıyla uluslararası kamuoyuna sunarak siyasal etkilerini artırma stratejisi olarak tanımlanabilir.[1] Bu tanım, özellikle 20. yüzyıl boyunca kültürel alandaki rekabetin ideolojik kutuplaşmalarla derinleştiği dönemlerde belirginlik kazanmıştır.

Bu bağlamda, kültürel diplomasinin tarihsel gelişimi üzerine yapılan çalışmalar, çoğunlukla Soğuk Savaş yıllarına odaklanmakta, kültürün bir hegemonya aracı olarak işlev kazandığı bu dönemi merkezî bir inceleme nesnesi haline getirmektedir. Oysa Ekim Devrimi'nin ardından kurumsallaşan Sovyet dış politikasının önemli bileşenlerinden biri olan kültürel diplomasi, daha 1920'li ve 1930'lu yıllarda, Sovyetler Birliği'nin uluslararası meşruiyet arayışının temel araçlarından biri haline gelmiştir. Son dönemde bu erken dönem Sovyet kültür politikalarına yönelik bilimsel ilgi artmış; özellikle Rusça ve İngilizce literatürde bu temaya odaklanan araştırmalarda gözle görülür bir artış yaşanmıştır. Bu gelişme, bir yandan kültürel alanın uluslararası ilişkilerde oynadığı rolü daha bütüncül biçimde kavrayan kuramsal yaklaşımların etkisiyle, öte yandan da Sovyet arşivlerinin açılması sayesinde ampirik zeminin genişlemesiyle bağlantılıdır.

Mevcut literatürde Batılı yazar, sanatçı ve düşünürlerin Sovyetler Birliği'ne yaptığı ziyaretler üzerine yapılmış çok sayıda nitelikli çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar, ziyaretçilerin kaleme aldığı gezi notları, makaleler ve anılar üzerinden Sovyet kültür diplomasisinin nasıl işlediğini, hangi aktörler üzerinden meşruiyet ürettiğini ve hangi ideolojik kodlara başvurduğunu çözümlemektedir.[2] Ancak Türkiye'den yapılan ziyaretlere ilişkin çalışmalar, büyük ölçüde betimleyici düzeyde kalmakta ve kültürel diplomasiyi kuramsal olarak tartışmaya açmamaktadır.[3] Türkiye'den Sovyetler Birliği'ne yapılan ziyaretlerin büyük bölümü anekdot düzeyinde geçilmektedir. Bu durum, Sovyet kültür diplomasisinin Türkiye gibi "dost ama Batılı olmayan" ülkelerle kurduğu özgün ilişkilerin yeterince kavranamamasına yol açmaktadır.

Bu makale, söz konusu boşluğu eleştirel ve kuramsal bir düzlemde doldurmayı amaçlamaktadır. **Araştırmanın ana sorusu şudur:** *1930'lu yıllarda Sovyet kültür diplomasisi, Türkiye bağlamında nasıl yapılandırılmış; Türkiye'den gelen aydınlar bu diplomatik stratejiyle nasıl temas etmiş ve bu teması kendi siyasal tahayyülleri içinde nasıl yeniden anlamlandırmışlardır?* Çalışmada hem Sovyet kültür diplomasisinin Türkiye'ye yönelik kurumsal yaklaşımları hem de bu dönemde Sovyetleri ziyaret eden Cumhuriyet kadrolarının deneyimlerini nasıl ideolojik ve kültürel kodlarla yorumladıkları incelenecektir. Bu çerçevede kullanılan kaynaklar, yalnızca arşiv belgeleriyle sınırlı kalmayacak; aynı zamanda dönemin dergilerinde, gazetelerinde ve yayımlanmış gezi metinlerinde yer alan değerlendirmeler de çözümlenecektir. Böylece çalışma, kültürel diplomasiyi yalnızca bir devlet pratiği değil, aynı zamanda kültürel temsil, ideolojik tercüme ve duygusal etkileşimler üzerinden işleyen çok katmanlı bir süreç olarak değerlendirecektir.

Bu yönüyle makale, hem Sovyet dış politikasına dair literatürdeki Batı-merkezli eğilimi aşmayı, hem de erken Cumhuriyet döneminde Türkiye'nin sosyalist deneyimle kurduğu karmaşık ilişkiyi kültürel temaslar üzerinden yeniden düşünmeyi önermektedir.

2. SOVYETLER BİRLİĞİ VE KÜLTÜREL DİPLOMASİ

II. Dünya Savaşı öncesinde kültürel diplomasi giderek daha fazla devletin diplomatik faaliyetlerinin kurumsal bir parçası haline gelmiş olsa da Sovyet Rusya içinde bulunduğu diplomatik tecridi kırma ihtiyacı nedeniyle kuruluşundan itibaren bu konuda öncü konumunda bir ülke olmuştur. Zaman içinde artan kültürel alışverişler, komünist propaganda ve Sovyet nüfuz ağları arasındaki karmaşık bağlantılar Sovyet dış politikasının önemli bir yönü haline gelmiştir.[4]

[1] Rus tarihçi Golubev kavrama "devletin politik, ekonomik ve ideolojik hedeflerine ulaşmak için var olan veya özel olarak icat edilen kültürel, toplumsal ve bilimsel bağlantıları kullanması" tanımını getirmiştir (Sak ve Adilbekova, 2015: 48).
[2] Bu alanda yazılmış ve bu makalede yararlanılan eserlere birkaç örnek: Hollander, 2001; Golubev, 2004; David-Fox, 2012; Fayet, 2010.
[3] Sverchevskaya, 1983; Tacibayev, 2004; Aras, 2021; Kolesnikov, 2020.
[4] Fayet, 2010: 33.

Devrimi takip eden yıllarda kültür diplomasisinin kurumları yaratılmış ve ülkede yaşanan iktisadi güçlükler ve yetişmiş kadro problemlerine rağmen bu kurumlara önemli bir kaynak ayrılmıştır. Ekim Devrimi'nin hemen ardından başlayan iç savaşla geçen yıllarda Rusya'da karşıdevrimci orduları destekleyen Batılı ülkelerin bu desteğini kamuoyu baskısıyla bertaraf edebilmek için bu ülkelerdeki Sovyet propagandasına hız verilmiştir. Bu propagandanın taşıyıcılarını yaratmak için Batılı aydın ve işçi önderleriyle dostluk ilişkileri geliştirmek kültürel diplomasi faaliyetlerinin temel hedefi olmuştur. Üstelik Sovyet yönetimi bu konuda oldukça avantajlı bir konumdaydı; Devrim'i takip eden yıllarda Sovyet toprakları yabancılar için bir cazibe merkezi haline gelmişti. Amerikalı siyaset bilimci Joseph Nye'e göre "bir ülkenin kültürü evrensel değerler içerdiğinde ve politikaları, başkalarının da paylaştığı değerleri ve çıkarları teşvik ettiğinde, yarattığı çekim ve sorumluluk ilişkileri sayesinde istediği sonuçlara ulaşma olasılığı artar".[5] "Sovyet kültürü" yalnızca sanatsal ya da kültürel alanlarla sınırlı olmayan, örgütsel gelişimden sosyalist kültürün yaratılmasına, okuryazarlık kampanyalarından kadınların özgürleşmesine kadar uzanan Sovyet uygarlığını tüm yönleriyle içermekteydi.[6] Bu nedenle, 20. Yüzyılda Sovyetler Birliği geniş bir kamuoyu tarafından evrensel değerlerin ve ilerlemenin taşıyıcısı olarak görülmüş, Sovyetler Birliği'nin tanıtılması ve savunulması bir sorumluluk olarak algılanmıştır. Macar yazar Paul Hollander Sovyetleri bu türden bir sorumluluk duygusuyla ziyaret edenler için "siyasi hacılar" ifadesini kullanmıştır.[7]

İç savaşın ardından ve o an için devrim coğrafyasının eski Çarlık topraklarıyla sınırlanmış olduğunun netleşmesiyle birlikte Sovyetler Birliği'nin kültürel diplomasisi daha kapsamlı bir içerik ve perspektifle hareket etmeye başlamıştır. Batıdan gelebilecek askeri tehditlere karşı Batı kamuoyunu harekete geçirme becerisi kazanmak daimî bir hedef olmakla birlikte buna başka hedefler de eklenmiş, temelde Sovyet kazanımlarının anlatılmasına yönelik farklı araçlarla hayata geçirilen çalışmalar Sovyetler Birliği'nin uluslararası nüfuz politikalarının önemli bir veçhesi olmuştur. 1930'ların ekonomik kriz ortamında beş yıllık planlarla gelişen Sovyet sanayisi, toplumsal alanda hayata geçirilen dönüşümler Sovyetler Birliği'ni Batılı ülkelerin muhalif kesimleri için bir çekim merkezine dönüştürmüştür. Sovyet yönetimi bu durumdan istifade etmek için daha kapsamlı planlar çerçevesinde çalışmaya başlamıştır. 1925 yılında Tüm Birlik Yurtdışıyla Kültürel İlişkiler Derneği (VOKS) [8] ismiyle kurulan devlet kuruluşu hem yurt dışındaki Sovyet elçiliklerinin organik bir parçası olarak bulunduğu ülkenin kültürel hayatına müdahale etmeye çalışmakta, hem de Sovyetler Birliği'nde her yıl yüzlerce aydın, sanatçı ve işçi önderini bireysel ya da heyet olarak ağırlamaktadır.[9] 1930'lara gelindiğinde VOKS kişisel ve kurumsal bağlantılarla örülmüş geniş bir ağa sahiptir.

Ülkeyi dünyanın dört bir yanından ziyarete gelen siyasetçi ve entelektüeller, devlet, siyasal parti, sendika heyetlerine gezi programları oluşturmak ve gezilerde onlara eşlik etmek VOKS'un önemli görevlerinden biridir.[10] Gezi programları sosyalist kuruluşun hayatın çeşitli alanlarındaki yansımalarını göstermek üzerine kuruludur. Bu gezilerin lojistiği de İnturist adında ülkede çok yaygın bir ağ olarak örgütlenmiş turizm bürosu tarafından sağlanmaktadır. Bu gezilerden beklenti ziyaretçilerin birer "Sovyet dostuna" dönüşmesi ya da Sovyetlere yönelik siyasi yakınlıklarının pekişmesi, gördüklerini ülkelerine çeşitli eserler veya faaliyetler çerçevesinde taşımalarıdır. Genellikle yabancı ülkelerde kurulan Sovyetlerle dayanışma amaçlı dernekler Sovyetleri ziyaret etmiş aydınların öncülüğünde ya da onların desteğiyle kurulmaktadır; bu kişiler VOKS'la sürekli iletişim ve iş birliği içindedir.[11] Bu dönem yabancı ziyaretçilere hazırlanan gezi programlarıyla ilgili olarak yapılan en yaygın eleştiri Sovyetlerin ziyaretçilerin gözünü kamaştıracak, sadece başarılara odaklanmış programlar hazırladıkları, sorunların üzerini örttükleri yönündedir.[12] Gerçekten ziyaretçinin günlük programları saat saat önceden hazırlanmış oluyor, bir VOKS

[5] Nye, 2004: 11
[6] Fayet, 2010: 34
[7] Hollander: 2001.
[8] Vsesojuznoe obshhestvo kul'turnoj svjazi s zagranicej.
[9] Sverchevskaya, 1983: 14.
[10] David-Fox, 2012: 5.
[11] İngiliz yazar John Boynton Priestley'in Sovyetler Birliği'ni ziyaret başvurusu üzerine yazılan rapor ve yazışmalardan İngiliz yazarlarından Sovyetlerle ilişkisi olan kişilerin İngiliz-Sovyet Dostluk Derneği'nde aktif rol oynadığı anlaşılmaktadır. (RGASPI, fon 17, liste 128, dosya 258, s. 31-40.) Amerikan-Sovyet Dostluk Derneği hakkındaki rapordaysa derneğin yazar Corliss Lamont öncülüğünde bir grup ilerici Amerikan yazarı tarafından Sovyet büyükelçiliğiyle iş birliği içinde kurulduğu belirtilmektedir. (RGASPI, fon 17, liste 128, dosya 258, s.55-57.)
[12] Şabasova, 2023: 229.

görevlisi mutlaka ziyaretlerde kendisine eşlik ediyor ve sonunda ziyaretçiyle ilgili izlenimlerini raporluyordu.[13] Yine de biraz da gelen ziyaretçinin ağırlığına ve kendisine atfedilen öneme göre serbestçe vakit geçirebildiği, dolayısıyla Sovyetlerde gündelik hayatı deneyimleme fırsatları ve halkla otantik temaslar yakalayabildiği de bilinmektedir.[14]

Bu ziyaretlerin Sovyetlerin beklentilerini karşılayacak yanıtlar vermesi her zaman mümkün olmuyordu. Her bir ziyaret dinamik ve sürprizlere açık bir süreçti. Gelen kişinin mizacı, ideolojik konumlanışı, nasıl bir hazırlık ve beklentiyle geldiği ziyarette edindiği izlenimi belirliyordu. Sovyetlerin en çok önem verdiği Batılı aydınlar düşünüldüğünde bazı şahsiyetler şüpheci bir tutumla ve komünizm fikrine mesafeli olarak geliyor, bu mesafe görece kapanmış olarak dönüyordu. Başkaları büyük beklentilerle gelip hayal kırıklığına uğruyorlardı. Aydınların gezi izlenimlerini aktardıkları eserlerden oluşan geniş literatür ziyaretlerin sonuçları bakımından çeşitliliği ortaya koymaktadır.[15] Bu literatür, Sovyet arşiv belgeleriyle birleştiğinde verimli bir çalışma alanı için yeterince zengin bir materyal teşkil etmektedir.

3. SOVYET KÜLTÜREL DİPLOMASİSİ VE TÜRKİYE

VOKS'un yıllık çalışma planlarına bakıldığında Türkiye'den ziyaretçi kabulünün nasıl bir politikanın parçası olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. 1929/1930 dönemi için hazırlanan çalışma planında Doğu ülkelerinde özgür bir kamuoyu ve toplumsal hayat olmadığı için Sovyet dostluğu veya kültürel iş birliği dernekleri gibi yapılanmaların söz konusu olmadığı söylendikten sonra şöyle denmektedir: "Halkın bize tarihsel nedenlerle sempatisi var. Ancak yönetim ve burjuvazi komünizme karşı ölümcül bir korku duyuyor. O nedenle söz konusu sempatinin örgütlü bir düzeyde yansıtılması mümkün değil."[16] Aynı çalışma planına göre, Türkiye diğerlerine göre daha gelişmiş bir ülke olmakla birlikte ekonomisi tarıma dayalıdır, büyük sanayi sınırlıdır ve işçi sınıfının nüfusun genelindeki ağırlığı önemsizdir. Türk gençliği içgüdüsel olarak Sovyetlere yakınlaşsa da, bu tür bir yakınlaşmanın yaratacağı sonuçlara ilişkin korku onları da daha temkinli olmaya itmektedir.[17] Belgede, söz konusu koşullar altında Ankara'daki Sovyet Büyükelçiliğinin VOKS'tan çalışmalarını yalnızca yönetici çevrelere yönlendirmesini istediği belirtilir. Raporda bu isteğin haklı bir sebebe dayandığı, Ankara'daki Sovyet misyonunun Türk halkıyla bağının olmadığı eklenir.[18] VOKS yetkilisi E. O. Lerner'in 1931 yılında hazırladığı raporda benzer tezler tekrarlanmaktadır. [19]

1930 yılı çalışma planında, Türkiye'de 1920'lerin ortalarında bir Sovyetler Birliği dostluk derneği kurma fikrinin Kemalist Kadroların bizatihi kendisinden çıktığını öğrenmekteyiz.[20] Belgede geçen bilgiler Ankara'daki Sovyet Büyükelçisi Y. Surits'in Sovyet Dışişleri Halk Komiserliği'ne gönderdiği günlük olarak tutulmuş raporlarda verilen bilgilerle uyuşmaktadır. Bu raporlara göre, 1924 yılında Ahmet Ağaoğlu ve Yusuf Akçura Surits'e bu yönde

[13] Rusya Devlet Arşivi (GARF), Rusya Devlet Dış Politika Arşivi (AVPRF) ve Rusya Devlet Sosyo-Politik Tarih Arşivinde (RGASPI) VOKS'un çalışmalarıyla ilgili çok sayıda belge incelenebilmektedir. Bu belgeler arasında ülkelerle ilgili yıllık raporlar, VOKS ve Dışişleri Bakanlığı ve çeşitli Sovyet elçilikleri arasında yazışmalar, Sovyetlere ziyarete gelecek kişilerle ilgili tanıtıcı ön raporlar, detaylı gezi planları, ziyaret esnasında tutulmuş günlükler ve ziyaret sonrası raporlar mevcuttur. Bazı durumlarda çok önemli görülen kişi ya da heyetlerle ilgili onlarca sayfa belgeye rastlanabilmektedir. Amerikalı ünlü yazar John Steinbeck'in 1947 Sovyetler Birliği ziyareti ile ilgili olarak yapılmış yazışmalar ve raporların yer aldığı belgeler örnek olarak gösterilebilir: RGASPI, Fon 17, liste 128, dosya, 259, s. 1-47.

[14] John Steinbeck'in fotoğrafçı Robert Capa'yla birlikte Sovyetler Birliği'ne yaptıkları seyahatte 40 gün boyunca Moskova, Leningrad, Stalingrad'ı gezdiler. Gürcistan ve Ukrayna'yı da ziyaret ettiler. Gezdikleri yerlerde özellikle kırsal bölgelerde kollektif çiftliklerde çalışan insanlarla serbestçe sohbet etme fırsatı buldular. "Rusya Günlüğü" başlığıyla yakın zamanda Türkçe 'ye de çevrilen, fotoğraflı gezi izlenimleri kitabı savaş sonrası Sovyetler Birliği'nin oldukça objektif ve çarpıcı bir fotoğrafını sunuyordu (Steinbeck, 2023).

[15] Ziyaret sonrası hayal kırıklığını yansıttığı bilinen en ünlü eser Andre Gide'in "SSCB'den Dönüş" eseridir (1962). Amerikalı yazar Theodore Dreiser 1927 yılında Ekim Devrimi'nin 10. Yılı kutlamaları çerçevesinde Sovyetler Birliği'ne davet edilmiş, daha sonra birkaç ay boyunca SSCB'de Sovyet devletinin sponsorluğunda, kısıtlama olmadan dolaşma ve gözlemde bulunma izni almıştır. SSCB'deki seyahatleri sırasında tuttuğu günlükler daha sonra ABD'de yayınlanmıştır. Orijinal günlükler Sovyetlere dönük güvensizlik, sosyalizmin başarılarıyla ilgili şüphe ve sarkazm, Sovyet günlük hayatıyla ilgili olarak ise kötülemelerle doludur (T. P. Riggio ed., 1996). Yine de Dreiser Sovyetlere açıktan cephe alan bir tutumdan kaçınmış, seyahati ardından kaleme aldığı "Dresier Rusya'ya bakıyor" başlığını taşıyan eserinde Sovyet iktidarına dönük daha dengeli bir bakışı yansıttığı görülür (Dreiser, 1928). Neticede, bir bütün olarak Dreiser'ın kaleminden dökülenler Batılı aydınlar arasında çok yaygın olan, Sovyetlere yönelik mütereddit, kararsız ve şüpheci pozisyonu yansıtmaktadır.

[16] "VOKS 1929/1930 yılları için Türkiye ve İran üzerine çalışma planı", GARF, fon 5283, liste 4, dosya 57, s. 59.

[17] "VOKS 1929/1930 yılları için Türkiye ve İran üzerine çalışma planı".

[18] "VOKS 1929/1930 yılları için Türkiye ve İran üzerine çalışma planı".

[19] Raporda, Türkiye'nin diğer doğu ülkelerine nazaran daha gelişmiş bir ülke olduğu kabul edilmekte, Türkiye'de çalışmaları derinleştirme imkânı olduğu belirtilmektedir. "Yabancı ülkelerin ve sultanın tahakkümünden yeni kurtulmuş olan bu ülkede yabancı malların satın alınmasına yönelik tepkili olan aydın bir çevre" bulunmaktadır. "Türk kamuoyu içgüdüsel olarak bize yaklaşıyor ancak bu yakınlaşmanın sonuçlarından korktukları için aşırı derecede temkinli" davranmaktadır. ("Yoldaş E. O Lerner'in Türkiye ve İran'da Voks'un faaliyetlerine ilişkin raporu", 1931 yılı, AVPRF, fon 132, liste 16, dosya 41, s. 9.)

[20] "VOKS 1929/1930 yılları için Türkiye ve İran üzerine çalışma planı".

söz vermiş, böyle bir projenin parçası olmak isteyen önemli sayıda milletvekili ve bürokratın Sovyet elçiliği ile ilişkilenmesini sağlamışlardır. 29 Temmuz 1924'te dernek kurma planı konuşulduktan sonra, büyükelçi Surits Moskova'ya bir dostluk derneği kuruluşu için şartların olgunlaştığını belirten raporunu yazmıştır.[21] 2 Eylül'de Surits'in dernek kuruluşuyla ilgili hazırladığı proje İsmet Paşa'ya ulaşmıştır.[22] Elçi 19 Ekim tarihli raporunda Meclis başkanı Fethi Bey ile görüştüğünü, Fethi Bey'in projeyi gönülden desteklediğini bildirmektedir. Ancak Fethi Bey birilerinde[23] bu derneğin propaganda aracına dönüşeceği korkusu olduğunu söylemektedir. Aynı raporda Sovyet elçisi kendisinin, daha önce pek çok defa olduğu gibi bir kez daha Sovyetler Birliği'nin Doğu politikasının ana ekseninin Doğu ülkelerindeki hükümetlerle iyi ilişkiler kurmak olduğunu anlattığını bildirir. Bu ülkelerdeki hükümet karşıtı unsurlara hiçbir biçimde destek vermediklerini, komünist propagandayı amaçlamadıklarını anlatarak Fethi Bey'i rahatlatmaya çalışmıştır.[24] Proje Fethi Bey'in ifade ettiği korkunun ağırlık kazanması sonucu rafa kalkmıştır. Öyle anlaşılmaktadır ki, bu derneğin, yönetici kadrolar tarafından bile kurulsa toplumda ses getireceği ve bir komünist propaganda aracına dönüşeceğinden endişe edilmiştir.[25]

Ankara'daki yoklamaların ardından Türk hükümetinin Sovyetlerin Türk kamuoyuyla bağ kurması konusundaki hassasiyeti ortaya çıkmış, bunun üzerine Sovyet kültürel diplomasisi çalışmalarını yönetimle bağlantılı, gazeteci, bilim insanı ve aydınlarla sınırlı tutmuş, onları Sovyet topraklarında ağırlamıştır. [26] Bu bakımdan Türkiye'den Sovyetler Birliği'ne giden ziyaretçilerle Avrupalı ziyaretçiler arasında bir fark vardır. Avrupalı ziyaretçiler genellikle geldikleri ülkelerin hükümetlerine muhalif, komünist ya da sol eğilimli kişiler iken, Türkiye'den Sovyetlere özel davet ile gidenler arasında yönetime mesafeli ya da muhalif kabul edilebilecek aydın sayısı bu dönemde sınırlı kalmıştır. En ünlüleri Nazım Hikmet, Suat Derviş gibi edebiyatçılar olmak üzere, TKP bağlantılı şahsiyetlerle, Muhsin Ertuğrul gibi sol tandanslı birkaç isim burada anılabilir. Ancak resmi bir davet söz konusu olduğunda tercih edilen her zaman iktidar çevresinden isimler olmuştur. [27]

VOKS'un 1930 yılı Çalışma Planı'nda Türkiye'ye yönelik daha iddialı öneriler yer almaktadır. Bu durum ikili ilişkilerde iyileşen koşullarla gerekçelendirilmektedir. Seyahat planları arasında:

- Daha fazla öğrenciyi Sovyet yüksek okullarına çekmek,
- Inturistle iş birliği içinde daha fazla öğrenci, sporcu veya turist grubunu Sovyetlere davet etmek,
- Sovyet bilim insanlarının Türk üniversitelerinde ders vermeleri için geziler organize etmek,
- Türk bilim insanlarının Sovyetlerdeki bilim kongrelerine davet edilmesi gibi hedefler yer almaktadır. [28]

Bütün bu başlıklarda çabaların sınırlı kaldığını ve kısa bir süre sonra, 1933'ten itibaren Nazi Almanya'sının bu alanda kuvvetli bir rakibe dönüştüğünü belirtmek gerekir. Kültürel diplomasi alanındaki Sovyet-Alman rekabeti ayrı bir çalışmanın konusu olabilecek kadar kapsamlıdır. Ancak burada şunu söylemek mümkündür: Bu rekabette

[21] "Surits'den Çiçerin'e", 29 Temmuz 1924, RGASPI, fon 159, liste 2, dosya 56.
[22] AVPRF fon 4, liste 39, dosya 53178, s. 8.
[23] Burada muhtemelen ima edilen Türkiye Komünist Partisi'dir.
[24] AVPRF fon 4, liste 39, dosya 53178, s. 60.
[25] Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi'nde ve Cumhuriyet Arşivi'nde söz konusu dernek girişimiyle ilgili belge bulunmamaktadır. Dostluk derneği projesinin ancak 1990'da, Sovyetler Birliği'nin çözülüşünden çok kısa bir süre önce "Türkiye ve Sovyetler Birliği Dostluk Derneği" adı altında hayata geçtiğini Cumhuriyet Arşivi'nden öğrenmekteyiz. Derneğin kurucuları arasında ağırlıklı olarak iş dünyasından isimler bulunmakta, dernek tüzüğünden kuruluş amacının temelde Sovyetlerdeki liberalizasyonun yarattığı ticari fırsatlardan yararlanmak olduğu anlaşılmaktadır (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, "Türkiye ve Sovyetler Birliği Dostluk Derneği adında bir derneğin kurulmasına izin verilmesi", 7 Eylül 1990, Yer Bilgisi :660 - 91 - 8).
[26] "Yoldaş E. O Lerner'in Türkiye ve İran'da VOKS'un faaliyetlerine ilişkin raporu".
[27] 1934 yılı SBKP Politbüro oturumlarında alınan kararların yer aldığı bir protokolde Sovyet Yazarları Birliği Kongresi'ne çağrılacak yabancı yazarların listesi yer almaktadır. Listede Avrupalılar dışında Sovyetlerin dış politikada "doğu" kategorisinde saydığı ülkelerden yalnızca Çin ve Türkiye'den davet edilecekler vardır. Avrupa ve ABD'den davetli listesi Anna Seghers, Bertolt Brecht, Theodor Plievier (Almanya), Martin Andersen Nexø (Danimarka), Andre Gide, Henri Barbusse, Romain Rolland (Fransa), Rafael Alberti Merello, Ramon Jose Sender, Joaquin Arderius (İspanya), Georgi Bakalov (Bulgaristan), Mike Gold, Thedore Dreiser, Upton Sinclair (ABD), Arnulf Øverland (Norveç), Bernard Shaw (İngiltere) gibi tamamı komünist, sosyalist, ülkesinde iktidara muhalif aydınlardan oluşurken, Türkiye'den Yakup Kadri ve Falih Rıfkı davet edilmiştir (RGASPI, fon 17, liste 3, dosya 945, s. 12-13).
[28] "VOKS 1930 yılı Doğu ülkelerine yönelik çalışma planı", GARF, fon 5283, liste 4, dosya 57, s. 45-47.

Sovyet kültür diplomasisi hem odaklanma sorunları[29], hem finansal kısıtlar hem de Türkiye'de artan "komünizm" hassasiyeti nedeniyle geri düşmüştür. [30]

Sovyet Dışişleri Halk Komiserliği 1930'lu yıllarda Türklerden gelen, arşivde pek çok örneği bulunan çeşitli taleplere rağmen seyahatlerin Sovyet hükümeti tarafından finanse edilmesinin mümkün olmadığını bildirmektedir. [31] Bu sınırlılıklar içinde ve Türkiye'nin "komünizm hassasiyetinin" doğal bir uzantısı olarak Sovyet ziyaretçilerinin ağırlıklı bölümünün Türk hükümetinin finanse ettiği resmi/gayri resmi ziyaretlerde bulunan aydın, gazeteci ve siyasetçilerden oluştuğunu söylemek mümkündür. Bu kesimler, cumhuriyet kadrosu olarak nitelendirilebilirler, çünkü Türkiye'de 1920'de ortaya çıkan yeni iktidarın prensiplerine bağlı ve yeni rejimin inşasına aktif katkıda bulunan isimlerdir.[32]

4. "İNKILAP PLATFORMUNUN" İKİ FARKLI ÜYESİ ARASINDAKİ DOSTLUK

Cumhuriyet kadrolarının Sovyet izlenimlerini daha iyi anlayabilmek için iki yeni rejim arasında 1920'de başlayan ve 1930'ların ortalarına kadar belli bir yakınlıkta devam eden siyasi ilişkilerin işaret ettiği ortak zemine bakmak gerekir. Burada Sovyetler Birliği'nin başka herhangi bir ülkeyle olan ilişkileriyle karşılaştırılamayacak özgün bir durum söz konusudur.

Yakup Kadri 1932 yılında Kadro dergisinde bu zemini özlü bir şekilde açıklamaktadır: *"İstiklal Harbi esnasında Rus inkilapçılarıyla aramızda teessüs eden dostluk tesadüfi bir şey değildir. Rus internasyonalistleriyle Türk nasyonalistleri arasında- nazari sahada mevcut derin tezatlara rağmen – iki taraf inkılapcılarının ilk gününden birbirlerine el uzatışlarına siyasi ve askeri zaruretlerden doğmuş bir hadise nazariyle de bakamayız. Her iki cephenin düşmanları bir olmasaydı, memleketlerimiz birbirine bitişik olmasaydı, biz gene inkılap platformunda yan yana mevki alacaktık."*[33]

"Nazari sahada mevcut derin tezatlar"[34] bir yanda kamusal mülkiyete dayalı sosyalist kuruluş ile diğer yanda özel mülkiyet hukukuna dayalı modern bir burjuva toplumunun kuruluş süreci arasındaki tezatlığa işaret

[29] 22 Mart 1931 tarihinde Sovyet elçisi Y. Surits Dışişleri Halk Komiserliği Doğu Departmanından S. Konstantinoviç'e yazdığı mektupta Türkiye'ye ilişkin kültürel faaliyet planlarının çok azının realize olduğunu, buradaki en büyük sorumlu VOKS olduğunu belirtmektedir. Surits aynı mektupta VOKS'tan talep edilen ancak kendilerine gönderilmeyen materyallerin uzun bir listesini sunmaktadır (AVPRF, fon 132, liste 16, dosya 41, s. 50).

[30] Bu hassasiyet 1932 yılında Sovyetler Birliği ziyareti sırasında Sovyet Dışişleri Halk Komiseri V. Molotov'la yaptığı görüşmede Başbakan İnönü tarafından açıkça ifade edilmiştir. (İnönü-Molotov görüşmesi tutanağı (tamamen gizli), 3 Mayıs 1932, RGASPI fon 82, liste 2, dosya 1328.)

[31] Sovyetler Birliği'nde eğitim görmek üzere başvuruda bulunan Sovyet sempatizanı pek çok kişinin finansman sorunları nedeniyle başvurularının geri çevrildiği belgelerden takip edilebilmektedir. Örneğin, Sovyetler Birliği'nin İzmir Konsolosluğu'nun 12 Ağustos 1928 tarihinde VOKS'a gönderdiği bir mektupta bir tiyatro oyununun sonunda "tiyatronun en yetenekli ve en genç oyuncularından biri olan Küçük Kemal" adlı bir oyuncunun Sovyet yetkililerine yaklaşarak "Moskova'da eğitim almak istediği" aktarılmaktadır. Konsolosluk Türk sanatçılarına kültürel yardımda bulunmanın Sovyet tiyatrosunun Türk entelektüelleri üzerindeki etkisi bakımından son derece önemli olduğunun altını çizmekte ve Muhsin Ertuğrul örneğini vermektedir. Ancak 6 Eylül tarihli cevabi mektupta VOKS yetkilisi söz konusu taleple ilgili "para ve dil bilgisi olmadan" hiçbir şey yapma şanslarının olmadığı belirtilmektedir (GARF, fon 5283, liste 4, dosya 28(1), s. 52 ve 56).

[32] VOKS etkileşime girilebilecek isimler hakkında bizzat Ankara'daki Sovyet büyükelçiliğinden tavsiyeler almaktaydı. 13 Mayıs 1928'de büyükelçilikten VOKS'a iletilen bir notta Türkiye'de sanat ve bilimin Sovyetlerde anlaşıldığı anlamda bulunmadığı, kültürün yeni yeni geliştiği ve kamuoyunun bir kuşatma altında olduğu belirtildikten sonra siyasetçi ve toplumun ileri gelen kişileriyle kişisel ilişkiler geliştirilebileceği ve onlardan Türkiye ile ilgili raporlar yazmaları istenebileceği ifade edilmektedir. Bu türden taleplerde bulunulabilecek kişiler şöyle sıralanmıştır:
Falih Rıfkı: Bolu milletvekili, gazeteci. Toplum ve günlük hayat üzerine yazıyor. Türk ailesi, yeni Ankara ve yeni günlük hayat üzerine yazılar istenebilir
Ruşen Eşref: Afyonkarahisar milletvekili. Gazeteci şair. Türk halk tiyatrosu ve çağdaş Türk şiiri hakkında yazabilir
Yakup kadri: Afyon milletvekili. En iyi Türk romancısı kabul ediliyor. Son romanları Hüküm Gecesi ve Nur Baba burjuva çevrelerde çok ilgi gördü. Özellikle son 10 yılda Türk edebiyatında gelişmeler üzerine yazabilir.
Reşit Saffet: İzmit milletvekili. Ekonomi 'uzmanlarından' biri. Ekonomik konular üzerine yazabilir. Elçilik ve bankalarla çıkar ilişkisi kuran olumsuz bir özne.
Köprülüzade Fuat: İstanbul Üniversitesi profesörü. Türk kültürü vb. üzerine yazabilir. Ama muhafazakâr ve Pantürkist biri.
İbrahim Çalı: Türk sanatçıları derneğinde çalışıyor. Yeni Türkiye'nin en iyi ressamlarından kabul ediliyor. Sol eğilimli. Türk resminde eğilimleri yazabilir.
Ertuğrul Muhsin: Türk tiyatrosu yöneticisi, ülkenin en iyi aktörü. Yeterince iyi tanıyoruz. Yeni Türk tiyatrosu hakkında yazabilir.
Hamdullah Suphi: İstanbul milletvekili. Eski Eğitim Bakanı. Frankofil ve Pantürkistlerin lideri. Türk Ocaklarının tarihini ve bugünkü rolünü yazabilir.
Ali Cenani: Gaziantep milletvekili. Eski Ticaret Bakanı. Türk ticaret ve endüstrisini en iyi bilen kişilerden biri.
Mahmud (Soydan – y.): Siirt milletvekili. Kemal'e en yakın isimlerden biri. Siyasi bir akım olarak Kemalizm'in temelleri üzerine yazabilir. (GARF, fon 5283 liste 4, dosya 28 (1), s.21-22.)

[33] Karaosmanoğlu, 1932: 34-35.

[34] "Kuramsal düzeydeki derin karşıtlıklar"

etmektedir. Ancak bu önemli fark, her iki kuruluş sürecinin de devrimci bir alt üst oluşun ardından gelmesinden kaynaklanan ortak gündemlerin varlığını gölgelememektedir. Savaş yıllarındaki anti-emperyalist çizgi önceki siyasal iktidarların tüm kurumlarıyla devrimci bir tarzda ortadan kaldırılmasıyla güçlenmiştir. Geçmişten kopuş tamamlanırken, Batının dışlayıcı tutumuna karşı bağımsız bir siyasi duruş ve bunun için gerekli olan bağımsız bir iktisadi temel her iki tarafın da öncelikli hedefidir. Hızlı bir kalkınma ve modernleşme, dinin toplumsal ve siyasal alandaki etkisinin ortadan kaldırılması gibi motivasyonlar da "inkılap platformunun" unsurlarını oluşturmaktadır. Bu başlıklarda Sovyetlerde kaydedilen gelişmelerin Türk yönetici sınıfı için ilham kaynağı olduğu o dönemde gizlenmemektedir. 1920-23 aralığında siyasi iş birliği ve askeri yardımlarla güçlenen ikili ilişkiler Cumhuriyetin kuruluşunun ardından özellikle diplomatik, iktisadi ve kültürel alanda gelişmiştir. Sovyet ve Türk Dışişleri çoğu durumda Batılı ülkelerin egemenliği altındaki uluslararası platformlarda ortak tutum sergilemeyi başarmış ve bu yolla Batının tecrit politikalarına karşı ellerini güçlendirmişlerdir. Sovyet dış politika yapıcıları siyasi bağımsızlığını korurken kapitalist yoldan kalkınmayı hedefleyen Türkiye'nin eninde sonunda emperyalist Batı tarafından kabul göreceğini ve Sovyetlerle mesafeleneceğini öngörmekteydiler. Bu süreci geciktirmek için özellikle Ankara'daki Sovyet Büyükelçiliği tarafından ortaya konan öneriler arasında iktisadi iş birliğini arttırma ve kültürel etkileşim temaları öne çıkmaktadır.[35] İktisadi alanda ilişkiler, 30'lu yıllarda sayıca az ancak Türkiye ekonomisine katkısı bakımından dikkate değer Sovyet kredilerini ve yatırımlarını bir kenara koyarsak, hiçbir zaman istenen düzeye ulaşmamıştır. 1927'de zar zor hayata geçirilen ticaret anlaşmasının ardından bile taraflar birbirlerinin birincil ticaret ortağı olmaya yaklaşamamışlardır bile. Sovyetlerde savaş korkusu, planlı sanayileşmeye geçiş ve hızlı silahlanma çabaları Türkiye'ye verilebilecek ekonomik desteği bir öncelik olmaktan çıkarmıştır. Kültürel alan ilişkilerin en canlı olduğu başlık olarak sivrilmiştir. 1920'ler ve 30'lar boyunca eğitim, tarım, sanayi, sanat gibi alanlarda gözlem ve etkinliklerde bulunmak üzere karşılıklı gidip gelen onlarca kişi ve heyetlerle, yayıncılık faaliyetleriyle, deneyim paylaşımı yaşanmıştır.

5. CUMHURİYET KADROLARININ SOVYET İZLENİMLERİ

İki ülke arasındaki yakınlık 1929 Büyük Buhranı'nın ardından Türkiye'nin arayışlarıyla birlikte kısa bir süre için dahi olsa daha kuvvetli bir iş birliğine dönüşmüştür. 1930'larda Sovyetleri ziyaret eden Cumhuriyet kadrolarının gezilerine de bu arayış damga vurmuştur. 1930 yılı dünya buhranıyla sorunları katmerleşen Türkiye ekonomisine yeni bir yol haritası çizme arayışlarının miladı kabul edilebilir. Bu dönem, ekonominin devlet yatırımları ile geliştirilmesi politikasının ciddi biçimde masada olduğu bir dönemdir. Yöneticiler arasında Batı tipi liberalizmden uzak ancak piyasa ve özel teşebbüsü dışlamayan; geri kalmışlık sorunsalı bağlamında ve kalkınma öncelikleri doğrultusunda devletçi bir planlama anlayışına dayanan özgün bir yol arayışı söz konusudur. Dolayısıyla Sovyetleri keşfe çıkan Cumhuriyet kadrolarının en önemli ortak motivasyonu Sovyet planlı kalkınmasını ve modernleşmesini yakından görmek ve buradan ne gibi uygulamaların Türkiye'ye entegre edilebileceğini incelemektir. Kısacası, ziyaretlerinin ardında gerçekten çok pratik nedenler bulunmaktadır. Bu açıdan da kendi kategorilerindeki bazı Avrupalı ziyaretçilerden ayrılmaktaydılar.[36]

1930 yılında Türk dış işleri bakanı Tevfik Rüştü'nün (Aras) heyetine katılarak Sovyetlere giden Falih Rıfkı (Atay) bu farkındalığı şöyle ortaya koymaktadır: *"Rusya'ya şimdi içtimai, siyasi her türlü tetkikler için gelinebilir. Burada yepyeni bir rejimin tecrübesi vardır ve Rusya denen memleketin toptan inşası ve inkişafı harbi vardır. Rusya'ya otel tenkidi, demokrasi tenkidi ve hürriyet tenkidi, moda tenkidi yapılmak için gelmek abestir."*[37]

İsmet Paşa'nın 1932 yılında kalabalık bir politikacı, gazeteci, uzman heyetiyle gerçekleştirdiği ziyarete katılan ve iki hafta boyunca Sovyetlerin çok çeşitli alanlardaki politika ve uygulamalarını gözlemleme şansını bulan Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) Millî Mücadele'nin etkisiyle nasıl bir zihinsel dönüşüme uğradığını ve batılılardan farklılaştığını şu şekilde ifade etmektedir: *"(1917'de İsviçre'de tedavi gördüğü sırada) Ben de Avrupa'nın ortasında her yandan hakaret gören, vatanı taraf taraf istiylâya uğramış bir garip ve âvâre yabancı olmakla beraber, cihan*

[35] Somel, 2018: 13.

[36] Bu söylenen Batılı ziyaretçilerin kendi ülkelerindeki siyasi sorunlar ve ekonomik bunalım karşısında bir alternatif arayışında olmadıkları, Sovyetler Birliği'ne böyle bir merakla da çekilmedikleri anlamına gelmemektedir. Özellikle ABD'de *New Deal* (Yeni Anlaşma) politikaları öncesinde, refah için toplumsal süreçlere planlı bir insan müdahalesi olarak Sovyet deneyine yönelik Amerikan aydın ve toplumsal liderlerinde büyük bir ilgi artışı olmuş, *New Deal* politikalarının gündeme geldiği dönemden önceki on yılda Sovyetleri ziyaret eden aydınların gözlemleri söz konusu politikalar üzerinde belirli bir yankı bulmuştur (Feuer, 1962: 119). Türkiye örneğinde ise, Türk ziyaretçilerin iktidarla yakın ilişkilerinin ziyaretlerine daha büyük bir pratik anlam katması söz konusu olmuştur.

[37] Atay, 1931: 33.

hadisatını gene Avrupalının, Avrupa burjuvasının kendine göre iycat ettiği bir dürbünün adesesinden başka bir âletle göremiyordum. Onun için Rus inkılâbı ve onu takip eden Soviyet rejimi karşısında benim noktainazarımın herhangi bir imperialist Fransız'ın noktainazarından farkı yoktu. Bu vaziyetimin ne müthiş bir anomali olduğunu anlamak için Anadolu istiklâl harbinin ateşinden geçmek lâzım geldi."[38]

Bu noktada, ziyaretçi Türk aydınlarının Sovyet sistemine yönelik genelde olumlu sayılabilecek değerlendirmelerinin, dönemin Batı merkezli eleştirel kalıplarını neden büyük ölçüde dışarda bıraktığı daha yakından sorgulanmalıdır. Türk aydınlarının Sovyetlere dair bakışını şekillendiren temel etken, ideolojik yakınlıktan ziyade, bir "alternatif modernlik" arayışıydı. Batı liberalizminin çözülmekte olduğu bir tarihsel evrede, Sovyetler hem bağımsız kalkınma hem de emperyalizme karşı direnişin sembolü hâline gelmişti. Sovyet rejimini değerlendirirken kullanılan ölçütler de Batılı liberal normlardan ziyade, Türkiye'nin kendi toplumsal ihtiyaçları, tarihsel deneyimi ve kalkınma hedefleri doğrultusunda şekillenmiştir. Ziyaretçilerin Batılıların eleştirel yaklaşımlarından uzak gözlemlerinde dönemin koşullarında Sovyet deneyiminden öğrenme arzusunun ve acil kalkınma ihtiyacının yarattığı zihinsel çerçeve vardı.

Nitekim, bu farklı zihinsel çerçeve, Sovyet rejiminin kendini Batılı gözlemcilere sunduğu şekliyle "otantik" olup olmadığına dair tartışmalara Türk aydınlarının nasıl yaklaştığını da belirlemiştir. Bir sonraki bölümde ayrıntılı biçimde ele alınacağı üzere, Cumhuriyet kadroları Sovyet ziyaret programlarının kurgu ve temsil boyutlarının farkındaydılar; ancak bu temsilin ardındaki sistemli planlama ve örgütlü toplumsal seferberlikten çıkarılabilecek derslerle daha çok ilgilenmişlerdir.

5.1.Otantiklik Tartışması

Batıda Sovyet kültürel diplomasisinin ziyaretçilere sunduğu programların "otantikliği" sorgulanmaktaydı. Otantiklik tartışması Sovyet kültürel diplomasisinin Sovyet iktidarının idealize edildiği, modern kentler, mutlu işçiler, teknolojik atılımlar gibi seçilmiş imgelerden oluşan bir temsil sunarken, baskı, kıtlık ve toplumsal hoşnutsuzluk gibi unsurların görünmez kılındığı iddialarını içeriyordu.[39] Türk ziyaretçiler, bu sorunsalın Batı'daki yansımalarından haberdar olmakla birlikte, Sovyetlere farklı bir gözle yaklaşmış, propaganda ile gerçeğin sınırını teşhir etmek değil, bu deneyimden Türkiye için nasıl dersler çıkarılabileceğini sorgulamak üzere Sovyetleri ziyaret etmişlerdir.

Falih Rıfkı Yeni Rusya kitabında Sovyet ziyaretlerinde Batılılardan farklı olarak "Türk inkılapçılarının" gözlemlemeye değil, anlamaya ve öğrenmeye çalıştıklarını ifade ederken Cumhuriyet kadrolarının motivasyonlarına ilişkin kuvvetli bir fikir vermektedir:

> Biz bir ihtilal ve bir milletin leh ve aleyhinde propaganda ne demek olduğunu Ruslardan fazla tecrübe etmişizdir...Ruslar için bana Beyoğlu'nda söylenen sözlerin çoğu Türkiye'ye yeni gelmiş olanlara gene Beyoğlu'nda Ankara için söylenir... Büyük Paris gazetelerinin Moskova anketlerinin aynı gazetelerin Ankara anketlerine benzemediğine nasıl hükmedeyim. Ben Rusya'ya bilhassa kendi görüşümüzle baktım. Bu Avrupalı görüşünden büsbütün başkadır: Rusya'da birçok teşebbüsler vardır ki bunları öğrenmek ancak Türk inkılapçıları için faydalı olabilir.[40]

Sovyet kültürel diplomasisine yönelik eleştirilerde oklar gezi programlarını düzenleyen ve uygulamaya koyan VOKS'a ve Inturist'e yönelmektedir. Gezi programlarında Rusların yabancılara "Potemkin Köyü" gösterdikleri yönündeki suçlamalar bir hayli yaygındır. İsmet Paşa'ya 1932 yılında eşlik eden heyette yer alan Sadri Etem (Ertem) İnturist'le ilgili şikayetlerden haberdardır. Sonradan gözlem yazılarının bir araya getirilmesiyle ortaya çıkmış "Sovyet Rusya Hatıralarım" kitabında, Sovyet gezi programlarında eğer bir "manipülasyon" varsa da bunu normal karşılar:

> İnturist'ten Avrupalılar şikâyet ederler. Birkaç kitapta bunu adeta klasik bir mevzu halinde okudum. İnturistten yapılan şikâyetin en mühimi şudur:

[38] Karaosmanoğlu, Temmuz 1932: 34-35.
[39] David-Fox, 2012: 98-141.
[40] Atay, 1931: 14-15.

-İnturist yabancının gözlerini bir göz bağı gibi bağlar, istediğini gösterir. İstediğini işittirir. Sahneler icad eder, levhalar yapar.

Kim istediğini söylemek, istediğini göstermek, kim istediği sahneleri icad etmek istemez. Evinize bir misafir gelse, misafirinize olduğunuz gibi değil istediğiniz gibi görünmek için çalışırsınız. Bu insan için tabii bir his sayılmalıdır. Fakat görmek için müşahade fırsatları pek çoktur. Yeter ki insan gözlerini daha evvel mütehassıs bir göz doktoruna muayene ettirmiş olsun![41]

Cumhuriyet kadroları Sovyetlerde kitlelerin rejim ve parti tarafından doğal değil mecburi bir hareketlilik içine sokulduğu, bu anlamda toplumsal örgütlenmenin de yapay olduğu yönündeki eleştirilere de mesafelidir. İsmet Paşa'nın heyetinde Moskova'da 1 Mayıs'a katılan Yakup Kadri'nin değerlendirmesi oldukça açıklayıcıdır:

Bu 1 milyonluk yığın kendiliğinden mi hareket geliyordu? Hayır; bu hususta ben de Burjuva aleminin bütün inanmaz müşahitleriyle beraberim. Sovyet Rusya'sında kendiliğinden spontane olarak vuku bulan hiçbir şey yoktur. Her görülen manzara müretteptir (düzenlenmiştir). Her işleyen cihazın ardında bir gizli manivela vardır. Her konuşan adamın arkasında gözle görülmez bir suflör mevcudiyeti farz edebiliriz. Lakin, bütün bunlar Kızıl İnkılabın aleyhine kaydedilecek bir kusur değil, bilakis bu inkılabın ne kadar hesaplı, şuurlu bir sistem dairesinde yürüdüğünün başlıca misallerinden biridir.[42]

Cumhuriyet kadrolarının Sovyetlere karşı bu pozitif tutumlarında, Türk devriminin yarattığı heyecanın henüz ortadan kalkmamış olması, genç Cumhuriyetin bağımsızlık ve kalkınma yolundaki arayışları ve yanı başlarında, o zamana kadar Türkiye'ye dostluk göstermiş bir ülkedeki yeni ve taze kuruluş sürecinin uyandırdığı merak ve hayranlık vardır. Ayrıca Cumhuriyet kadrolarının zihninde hala imparatorluğun son yıllarında yaşanan büyük trajedinin anısı tazedir. Bu trajedinin müsebbibi olarak görülen Batılı emperyalist güçlere yönelik güvensizlik henüz ortadan kalkmamıştır. Üstelik Avrupa'daki güncel durum heyecan değil karamsarlık yaratmaktadır. Avrupa'nın karanlık bir geleceğe doğru ilerlediği algısı, Sovyet deneyimine duyulan ilgiyi pekiştiriyor; Cumhuriyet kadrolarının zihninde yeni bir medeniyet rotasına dair beklentiler güç kazanıyordu.

5.2.Avrupa'nın Yarattığı Hayal Kırıklığı ve Sovyetlerin Özgünlüğü İddiası

Avrupa, Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabalarını hızlandırdığı zamanlardan itibaren Türk seçkinleri tarafından medeniyetin merkezi olarak idealize edilmiştir. Aynı Avrupa, Osmanlı Devleti yok oluşun eşiğine getiren sürecin mimarı olsa da bu algı değişmemiştir. Ancak 1930'lara gelindiğinde Avrupa'da işlerin ters gittiği görülmekte, medeniyetin beşiği sayılan coğrafya, iktisadi bunalımla birlikte siyasi ve toplumsal alanda istikrarsızlığın egemen olduğu bir döneme girmekte, değerler sistemi sarsılmaktadır. Büyük Bunalım'ın sancıları içinde kısa bir zaman sonra bağrından Nazileri çıkaracak olan Avrupa'da savaşın ayak sesleri işitilmektedir. Bu bağlam içinde, Sovyetler Birliği'nin Türk ziyaretçileri bu ülkede doğmakta olan "yeni medeniyeti" Avrupa'nın eski medeniyeti karşısında selamlamaktadırlar. Örneğin Sadri Etem Odesa'dan hareket eden treninin Moskova'ya girişini tasvir ederken Sovyetlerin yarattığı umut ve beklentiyi Avrupa'daki karanlık tablo ile açıklamaktadır: *"İnsanların kulakları o kadar çok hülya ile beslenmişti ki gözleri bir harikuladelikle karşılaşmazsa, bir sürpriz bulmazsa kendini bedbaht sayacak bir hale girmiştir. Avrupa yolcusu ihtiyar Avrupa'dan bıkkındır. Onu kendine soluk gösterecek manzaraları kucaklamaya hazırlanmıştır."*[43]

Falih Rıfkı ise Sovyetler Birliği'nde yoğun bir gezi programının ardından Avrupa üzerinden trenle Türkiye'ye dönerken benzer bir ruh hali içindedir*: "Rusya'nın heyecanlı inşa havasından sonra, somurtmuş Varşova ve artık gülmeyen Viyana insanın kalbine bir şüphe ateşi sokuyor: Nereye gidiyoruz?"*[44]

Cumhuriyet kadroları Avrupa'da yaşanan çözülmeye karşı Sovyetlere karşı doğal bir yöneliş içindedir. İktisadi bunalımın tetiklediği toplumsal çöküş ve siyasi aşırılıklar, Batı'nın vaadine olan güveni sarsarken; Sovyetler Birliği, aynı dönemde büyük bir kararlılıkla yeni bir toplumsal düzen kurma çabası içindedir.

[41] Ertem, 1989: 16-17.
[42] Karaosmanoğlu, Mart 1933: 34.
[43] Ertem, 1989: 22.
[44] Atay, 1931: 170.

Yakup Kadri kendine yol arayan Türkiye'nin çöken bir medeniyet karşısında doğan yeni bir toplumsal düzen kurma çabalarına kayıtsız kalamayacaklarını açıkça ifade etmektedir: *"İşte biz çürüyerek, kokarak, çözülerek, nihayet "cemiyet-i akvam"da son galiz şeklini bulan bu müesseseler karşısında SSCB ile yeni bir dünya, yeni bir insanlık, yeni bir cemiyet nizamının doğmakta olduğunu müşahede ediyoruz ve bu hadiseyi 1789-1793'teki gibi Türk entelektüelleri gibi garip bir lakaytlık ve gafletle değil, ta içten gelen bir dikkat ve alaka ile takip koyuluyoruz.*[45]

Yakup Kadri'nin bu sözleri Sovyetlere yönelik ilgilerinde, yalnızca bir "başka dünya"yı görmek değil, aynı zamanda bilimsel, teknik ve kurumsal düzeyde nasıl bu kadar kısa sürede bu başarıların elde edilebildiğini anlamak arzusunda olduklarına ilişkin ipuçları taşımaktadır. Bu arzunun çok daha açık biçimde ifade edildiği örneklere rastlanmaktadır. Sovyetlerin bilimsel ve teknik alandaki ilerlemesine duyulan hayranlık bir dizi Cumhuriyet kadrosu tarafından ifade edilmiştir. Bu hayranlık dışa vurulurken, Sovyetler Birliği ve Türkiye arasındaki toplumsal ve siyasal şartlar arasındaki farklılıklar da özellikle vurgulanmış, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ni toplumsal düzen ve siyasal rejim bakımından birebir örnek alamayacağı ortaya konmuştur.

Cumhuriyet kadroları Sovyetlerde yaşanan hadiseyi 160 milyon insanın sürüklediği tarihte eşi benzeri görülmemiş bir deney olarak görme eğilimindeydiler.[46] Öte yandan Sovyet sisteminin üzerinde yükseldiği sınıfsal zemin ve proletarya diktatörlüğünün ilkeleri Türkiye'ye uyarlanabilir değildir. Bu noktada bilim ve akılcılık iki devrimi birleştiren ortak bir nokta olarak öne çıkarılmaktadır. Ülke yöneticileri, ülkede uygulanan rejim ne olursa olsun, bilim ve akılcılığın izinde gidiyorlarsa ülke kalkınmakta, diğer türlü geçmişin karanlığında takılı kalmaktadır. Bu yaklaşım aynı zamanda Türkiye'nin Sovyetlerdeki politikalardan ilham alması için de uygun bir zemin sunmaktadır. Cumhuriyet gazetesi baş yazarı Yunus Nadi'nin sözleri oldukça açıklayıcıdır: ***"****Cidden dostumuz olan komşularımız ilim ve fen temeline dayanan çok güzel çalışma usulleri tatbik ediyorlar ve bu usullerden az zamanda çok işler çıkarmışlardır... Faraza zirai sahada, sınai sahada en rasyonel çalışma yolları nedir, onları bulmuşlar, onlar üzerinde yürüyorlar. Bütün bu çalışmalar üzerinde dayanılan temel ilim ve fendir… Bu çalışma tarzının Marksizm ile hiçbir ilişkisi yoktur ve her müterakki milletin de yaptığı zaten bundan başkası değildir."*[47]

Yunus Nadi'ye göre, Sovyetler Birliği'ndeki ilmi ve fenni ilerlemeden faydalanılabilinir, bunun için rejim değişikliği gerekmemektedir. Bu fikrin verdiği rahatlıkla Yunus Nadi Sovyetlere yönelik hayranlığını çekinmeden ifade edebilmektedir. En çok da tarımda ve sanayide yaşanan dönüşüm ilgi odağı olmuştur. Yunus Nadi'nin ifadesiyle Sovyetlerde bütün toplum "tepeden tırnağa bir çalışma cihazına" dönüşmüştür ve "köylüler benzin" kokmaktadır.[48] Öte yandan bu hayranlık ifade edilirken iki ülkenin birbirinden farklı olduğunun altı kalınca çizilmektedir. Cumhuriyet kadrolarının buluştuğu ortak düşünce resmi Kemalist çizgiyle mutlak bir uyum içindedir: Türkiye ne Batıda ne de Rusya'da olduğu gibi sınıf mücadelelerini davet eden bir iktisadi ve toplumsal yapıya sahip değildir. Mevcut "zümrelerin" hiçbiri iktisaden ve sonuç olarak siyasi bakımdan egemen olacak bir güce sahip değildir. Falih Rıfkı bu durumu şu cümlelerle ifade eder: *"İki büyük tecrübe biri garp Avrupa'sının bitmiş tecrübesi biri Rusya'nın başlamış tecrübesi fakat ikisine de yüz milyonlarca insanın hayat ve kaderi bağlıdır. Biz her iki alemin tecrübesinden ders alacak milletler arasında bulunuyoruz. Ne sınıf kavgası arasında bocalamaktayız ne sınıf diktatoryasına ihtiyacımız var."*[49] *"… Hiçbir puta tapmıyoruz, hiçbir sistem zindanında mahpus değiliz. Nazariye ezbercisi değil, hayat ve realite adamlarıyız."*[50]

Bu düşünceye göre, Türkiye'de Kemalizm hiçbir öğretiye bağlı olmamakta, bütün deneyimlerden faydalanma yeteneğine sahip özgün bir örnek teşkil etmektedir. 1936 yılında Sovyetleri ziyaret eden Türk pedagogları heyetiyle ilgili rapor, bu düşüncenin Türk ziyaretçiler tarafından önemle üzerinde durulduğunu göstermektedir. Heyetle ilgilenen VOKS memuru raporundan Türk ziyaretçilerin Türkiye'de Sovyetlerdekine benzer bir sisteme yapısal olarak ihtiyaç duyulmadığını ısrarla vurguladıklarını anlatmaktadır. Rapora göre heyette yer alan Dr. Veldet[51] ve besteci Ulvi Cemal[52] gibi isimler kendisini "*Türkiye'de her şeyin iyi olduğuna ikna etmeye çalışmış; her*

[45] Karaosmanoğlu, Haziran 1933: 40.
[46] Bu yaklaşıma bir örnek: Aleattin Cemil, 1932.
[47] Nadi, 1932.
[48] Nadi, 1932.
[49] Atay, 1931: 170.
[50] Atay, 1932: 19.
[51] Hıfzı Veldet Velidedeoğlu
[52] Ulvi Cemal Erkin

bir fakirin belli bir mal varlığına sahip olduğunu, herkesin durumdan memnun olduğunu, Türkiye'ye komünizm lazım olmadığını zira ülkede kapitalistlerin var olmadığını" anlatmışlardır.[53]

Türkiye'de "sınıflar mücadelesinin" olmadığı yönündeki tezin tamamlayıcısı kabul edilebilecek bir diğer tez, sosyalizmin bir sınıfsal egemenlik biçimi olması itibariyle ve onun Rusya'daki versiyonu Bolşevizm bu ülkeye özgü olduğu için Türkiye'ye uyarlanabilir olmadığıdır. İsmet Paşa'nın heyetinde yer alan Cumhuriyet gazetesi sahibi ve rejimin önemli ideologlarından Yunus Nadi, Rusya'nın klasik anlamda Marksist bir memleket olamayacağını iddia etmektedir. [54] Nadi, Marksizm'in dünya devrimi yaşanmadan tüm dünyada komünizmin gerçekleşemeyeceği öngörüsünü hatırlatmaktadır. Sovyetlerde tek ülkede sosyalizm inşası sosyalizmin diğer memleketlere yayılma ihtimalini de ortadan kaldırmıştır. Rusya kendine has bir rejim inşa etmektedir ve başka memleketlerin iç işlerine karışma niyetinde değildir. Yunus Nadi'ye göre:

> Her milletin rejimi kendinindir. Bu esasen bir kaidedir ki Rus ve Türk milletleri yekdiğerine karşı bu hakikati kâğıt üzerinde dahi tasdik (etmişlerdir). Bunun haricinde iki milletin yekdiğerini yakından tanımakta büyük menfaatleri bulunduğunu ise teslim etmeme imkânı yoktur. Dünyanın geçirdiği iktisat buhranı içinde yeni Rusya'nın üzerine çalıştığı istihsal sistemleri bilhassa bizlerin istifa ile tetkik olunacak mevzulardır.[55]

Cumhuriyet kadroları bir yandan Sovyetlerin etki alanından kaçamamakta, diğer yandan bu etkinin siyasal ve toplumsal düzeyde ifade bulmasından fazlasıyla çekinmektedir. Bunun için kendilerine birtakım güvenceler aradıkları söylenebilir. Bu bağlamda bir başka yaklaşım Yunus Nadi'nin oğlu, o devirde genç bir gazeteci olan Nadir Nadi'den gelmiştir. Nadir Nadi'ye göre "millet" kategorisi, yalnızca sınıfsız bir ülke olan Türkiye'de değil bütün dünyada sınıfa göre daha belirleyici bir kategoridir. Bu yaklaşım Kemalist çizginin uluslararası sisteme bakışıyla uyumludur. Uluslararası alanda sınıfsal çatışmalar değil, devlet çıkarı temelinde şekillenen güç mücadeleleri hakimdir. Böyle düşünüldüğü için kısa bir süre sonra, ikili ilişkiler bozulmaya başladığında Çarlık Rusya'sıyla Sovyet Rusya arasında emperyalist devlet çıkarları temelindeki süreklilik hatırlanacaktır. Henüz ilişkiler bozulmadan bundan farklı bir söylem ortaya çıkmaktadır. Nadi'ye göre, Rusya'da proletarya diktatörlüğü temelinde yeni bir devlet kurulmuş olsa da Bolşevizm son tahlilde milli bir rejimdir. Bir rejim ihracı tehlikesi bakımından zararsızdır. Sovyetlerle dost kalındığı sürece sorun teşkil etmez. Sovyetlere ilk ziyaretini 1935 yılında babasının başvurusu neticesinde Moskova'daki Türk Resim sergisinin açılışına katılmak üzere gerçekleştiren Nadir Nadi Sovyetlerin bu düşüncesini şöyle örneklendirmektedir:

> Dünya devrimi beklentisi boşa çıkınca Sovyetler Birliği kendi içine daldı. Diğer ülkelerde komünizm tehlikesi kalmayınca diğer ülkeler de Sovyetler Birliği'ni teker teker tanımaya başladılar. Milletler Cemiyeti'nin azalarından biri. Şimdi onun diğer devletlerden bir farkı yok. Memleketin içinde milliyet ceryanını kuvvetlendiren iki hareket var: Çarlık politikasını andıran bir merkezi yapı 2. mekteblerde milliyet politikası. Bir ankette çocuklara hangi mesleği neden intihab ediyorsun diye soruyorlar. Çocukların yüzde elliden fazlası vatanıma daha faydalı olacağımı ümit ediyorum diyor. İnsaniyet uğruna çalışmak prensibini ileri sürenlerin sayısı yüzde on beş bile değil.[56]

Nadir Nadi'nin gözlemleri Sovyetler Birliği'nin dış politikada 1920'lerin tecridini kırdığı ve uluslararası sistemin bir parçası haline geldiği bir döneme aittir. Ancak, Sovyetlerin diğer devletlerden bir farkının kalmadığı ifadeleri tartışmalıdır. Öğrenci anketi örneği gibi detaylar, Sovyet toplumunun kolektif idealleri nasıl içselleştirdiğinden çok, Nadi'nin bu rejimi disiplinli, devlete bağlı bireyler yetiştiren bir sistem olarak görmeye eğilimli olduğunu düşündürmektedir. Bu tür yorumlar, dönemin birçok Türk aydını gibi Nadi'nin de Sovyetleri yalnızca olduğu gibi değil, Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu dönüşüme model teşkil edebilecek yönleriyle seçerek görme eğilimine işaret etmektedir. Ayrıca Sovyetlerin milli bir çizgiye yerleştiği ve "dünya devrimi" iddiasından vazgeçtiği yönündeki imalar Sovyetler Birliği ile Türk komünistleri arasındaki bağlantıyı yok saymakta ve Sovyetlere yönelik ilgiyi meşrulaştırmaktadır.

[53] "Türk pedagogların ziyareti hakkında rapor", 1936 yılı, GARF, fon 5283, liste 4, dosya 198, s. 5.
[54] Nadi, 1932.
[55] Nadi, 1932.
[56] Nadi, 1967: 118.

5.3.Yerli komünistlere karşı tutum

Cumhuriyet kadrolarının genel izlenimi, Sovyetler Birliği'nde Bolşevikler kendilerine özgü bir rejim inşa ettikleri, sosyalizmin tek ülkeyle sınırlandığı ve rejim ihracı gibi bir gündem olmadığı yönündedir. Bu nedenle, Sovyetlerle kurulan yakın ilişkilerle Türkiye'deki komünist hareket üzerindeki baskılar arasında bir çelişki görülmemektedir. Kemalist çizgiye göre, Türk komünistler 19. yüzyılda Batı modernleşmesini Türkiye'ye birebir uyarlamaya çalışan Tanzimatçılar gibiydiler. Bunlar "sınıf amilini millet amilinin üzerine koyup" ülke içinde ayrılık yaratarak Cumhuriyet projesini baltalamaya çalışan bir grup maceracı olarak lanse edilmekteydi. Üstelik de kamuoyunun komünizm tedirginliğini kışkırtıp Sovyetler Birliği ile çok daha ileri bir dayanışmanın zeminini ortadan kaldırmaktadırlar: *"Bizde komünistlerin takip olunduklarını ara sıra gazetelerde hep görüyoruz. Bunlar fikren hakiki komünistler olmaktan ziyade, ortalığı karıştırmakta fayda uman serserilerdir."*[57]

1930'ların ideolojik atmosferinde adı konmamış bir anti-komünizm giderek ağırlık kazanmaktadır. Oysa Millî Mücadele yıllarından itibaren Türkiye içinde yer alan tek radikal sol akım olarak komünistler hiçbir zaman rejimi tehdit edecek bir güce ulaşamadılar. Eylül 1920'de Bakü'de kurulan Türkiye Komünist Fırkası'nın liderleri Türkiye'ye geçtikleri sırada katledilmiş, partinin ülke çapında örgütlenmesi engellenmiş, Cumhuriyet yılları boyunca da baskı ve kovuşturmalarla karşılaşmıştır. Bir Komintern partisi olarak TKP'nin Sovyet iktidarıyla organik ilişkileri olsa da Sovyet yönetimi hiçbir zaman Kemalistlerle ilişkilerinde Türk komünistlerinin bir engel teşkil etmesine izin vermemiş, Türk komünistlerini destekleme uğruna Türkiye'deki yeni rejimi karşısına almamıştır. Sovyet yöneticileri Türkiye'de kapitalizmin ve işçi sınıfının yeterli gelişkinlikte olmadığını düşünmekte, Türkiye'de sosyalist bir dönüşümü gerçek bir seçenek olarak görmemektedirler.[58] Buna rağmen kuzeydeki güçlü komünist komşunun varlığı Türk yöneticiler açısından ülke içinde gelişebilecek bir komünist cereyana karşı hep teyakkuz halinde olunması sonucunu doğurmuştur. Başbakan İsmet Paşa'nın 1932 yılında gerçekleştirdiği ziyaret sırasında Sovyet Dışişleri Halk Komiseri Vyaçeslav Molotov'la yaptığı ve büyük miktarda kredi sözü aldığı görüşmenin önemli gündemlerinden biri de Sovyetlerden Türkiye'deki komünist hareketi desteklememesi konusunda güvenceler almaktır. İsmet Paşa açıkça Türkiye kamuoyunun bu konuda çok hassaslaştığını, Türk egemen çevrelerinde de hükümet üzerinde de bu konuda büyük baskı yaratıldığını ikili görüşmede belirtmiştir.[59]

Sadri Etem'in yaşadığı deneyim bu açıdan oldukça açıklayıcıdır. Kendisi 1932 heyetine katıldıktan sonra gezi yazılarını "Sovyet Rusya Hatıralarım" başlığıyla bir kitap olarak yayınlatmak için bir hayli zahmetlere katlanmış ancak başarısız olmuştur, yazılar ancak kitap olarak vefatının ardından yayınlanabilmiştir. Bu kitabı yayınlayan Kemal Sülker'in kitabın önsözündeki anlatımına göre Sadri Etem Haber gazetesi sahibi Asım Us'un isteği üzerine gezi sonrası izlenimlerini kaleme almıştır. Ancak yazılar teslim edildikten sonra bir oyalama süreci başlar. Yazılar bir süre gazete bürosunda kaybolur. Sonunda Sadri Etem Asım Us'a giderek kendisini bir çocuk gibi oyaladıkları için sitem eder. Asım Us'un cevabı Kemal Sülker'in aktardığı kadarıyla şöyledir: *"Sadriciğim, 35 komünist yakalanmış, gizli icra edilen muhakemeleri sırasında niyetleri, maksatları ayan beyan ortaya çıkmış. Komünistliği yaymak için bir bar kadınını tavzif etmişler (görevlendirmişler), o kadın da Anadolu'yu dolaşıp, gençleri hem baştan çıkarıyormuş hem de onları komünizmayla zehirliyormuş. Böyle bir sırada bizim Sovyet Rusyadaki inkişafatı anlatan bir tefrikaya başlamamız intihar olurdu."*[60]

Bu örnek Cumhuriyet kadroları her ne kadar Türkiye'deki komünist faaliyetlerle Türkiye'nin Sovyetler Birliği'yle ilişkilerini birbirinden ayırmak isteseler de durumun bu kadar basit olmadığını göstermektedir. Devlet çevrelerinde ve kamuoyunda Sovyet sosyalizminin övülmesinin ülke içinde komünist faaliyetleri meşrulaştıracağına dönük endişe Sovyetlerle kültürel etkileşimin ve Sovyet modernleşmesinin başarılarının kısmi de olsa ülkeye taşınmasının sınırlarını belirlemiştir.

5.4.Sosyalizm ve Faşizm Arasında

1930'lu yılların Türkiye'sinde tek parti iktidarı sağ ve sol eğilimleri kendi bünyesinde bir arada barındırıyordu. Bu durum siyasal sistemin yapısı kadar 1930'larda CHP tarafından formüle edilmeye çalışılan Kemalizm'in doğasıyla da ilişkiliydi. Atalay'a göre, "Kemalizm'in doktriner ve katı olmayan, pragmatik yapısı bir yandan ideolojinin yaşanan

[57] Nadi, 1932.
[58] Somel, 2016.
[59] İnönü-Molotov görüşmesi tutanağı (tamamen gizli), 3 Mayıs 1932, RGASPI fon 82, liste 2, dosya 1328.
[60] Ertem, 1989.

gelişmelere karşı esnek kalıp, sürekli kendini yenileyebilmesine imkân sağlarken, bir yandan da farklı şekillerde yorumlanmasına olanak tanımıştır".[61] Geniş bir yorum yelpazesi tanımlayan Atalay'ın tanımladığı kategoriler arasında Sovyet örneğine daha fazla öykünen ve Kadro dergisinde temsil olan "sol Kemalizm"[62] ile İtalyan faşizmi ve Nazi Almanya'sına öykünen "otoriter Kemalizm" de bulunmaktadır.[63] "Otoriter Kemalizm" Recep Peker'in parti genel sekreteri olduğu 1931 yılından itibaren çeşitli görüş ve pratiklerle görünürlük kazanmış, Peker'in 1936'da Atatürk tarafından görevden alınmasıyla geri plana düşse de ortadan kalkmamıştır.[64] Kadro dergisinin temsil ettiği sol yorum ise derginin 1935'de kapatılmasıyla 1960'lara kadar etkisini büyük ölçüde yitirecektir. Bu farklı yorumların hiçbiri devlette egemen olamazken, resmî ideoloji, bu eğilimler arasında pragmatik bir denge kurmaya yönelmiş ve dış dünyadaki gelişmeleri bu çerçevede, ideolojik değil "millî çıkar" ve "akılcılık" merceğinden yorumlamıştır.[65]

Bu bağlamda, Cumhuriyet kadroları, Rusya'da doğan yeni devletin kamusal mülkiyete dayalı sosyalist bir kuruluş gerçekleştirmesini bu dönem için Rusya'nın "milli meselesi" olarak yansıtmayı tercih etmişlerdir. Öte yandan Sovyetlerdekine benzer başarıların akılcı politikalarla iyi bir yönetim sayesinde hayata geçirilebileceği fikrini işlemekteydiler. Türkiye'nin yeniden kuruluştaki ihtiyacı toplumu tek vücut olarak harekete geçirerek ulusal bir kalkınma seferberliği yaratmaktır ve onlara göre Sovyetlerde olan da budur. Sovyet deneyimi bu biçimde yorumlandığında İtalyan ve Alman faşizmi örnekleri ile aynı çerçevede ele alınabilmektedir. Bu örnekler birbirlerine eşitlenmese de Kemalist çizgi açısından önce İtalyan daha sonra Alman faşizmi feyz alınabilecek yanlar barındırmaktadır. Üstelik faşist rejimler özel teşebbüsü dışlamıyor, sınıfsal diktatörlük değil sınıflar arası ahenk öngörüyordu. Falih Rıfkı ikinci kez bu defa 1932'de İsmet Paşa'nın heyetinde Rusya'ya gitmiş hemen ardından yine İsmet Paşa'yla birlikte İtalya gezisine katılmıştı. Bu gezilerin ardından Moskova-Roma adıyla yayınlanan kitabının önsözünde bu konuyu sarih biçimde ifade eder: *"Biz de Leninizm'in Rusya'daki, Mussolinizm'in İtalya'daki tecrübelerinden istifade edebiliriz. Türk yığınlarının terbiyesi için Moskova'nın yığın terbiyesi metotları, devletçi Türk iktisatçılığı için Faşizmin korporasyon metotları, yepyeni kafa ve ruhta bir Cumhuriyet genci yetiştirmek için her iki inkılabın çocuk ve genç yetiştiren metotları adım adım tetkik edeceğimiz şeylerdir."*[66]

Yakup Kadri de yine aynı heyetle İtalya'ya geçmiş o da izlenimlerini Ankara-Moskova-Roma başlığı altında toplamıştı. Yazar, bu üç merkezde cereyan eden devrimlerin birbirlerine paralel olduğunu, bir toplumsal seferberlik ile planlı kalkınma deneyimi içinde olduklarını belirtmektedir. Ancak biraz da karamsar bir yaklaşımla Türkiye'nin İtalya ve Rusya'daki deneyimin gerisinde kaldığını da ifade etmekten geri durmamaktadır.[67]

Bir başka örnek Cumhuriyet kadrolarının gözünde sosyalizm ile faşizm arasındaki çizginin psikolojik etkenlere de bağlı olabildiğini göstermektedir. 1935'te Leningrad Sanat Festivali'ne Cemal Reşit Rey'in yerine katılan Cumhuriyet Halk Partisi ve Halkevleri yöneticisi Münir Hayri'nin Almanlara karşı daha çok psikolojik bir mesafe içinde olduğu ona Sovyetler Birliği'nde eşlik eden VOKS memurunun raporundan anlaşılabilmektedir:

> Geçen sene Almanya'dan davet aldığını ve o davetin şimdikinden farklı olarak resmi bir karakter taşıdığını söyledi. Orada çok saygı görmüş ve Türkiye'ye ihraç edilen filmler için özel bir grup oyuncuları olduğunu öğrenmiş. İstisnai derecede iyi karşılanmış olmasına rağmen propaganda bakanı Goebbels ile yaptığı görüşmede kendisini bir şeylerin rahatsız ettiğini anlattı. "Almanlar bana hitap etmedi" dedi.

[61] Atalay, 2025: 55

[62] Kadro Dergisi'nin Sovyet planlı kalkınma deneyimini detaylı irdeleme ve bu deneyimden yararlanmaya yönelik derinlikli çabaları hakkında bkz: Türkeş, 2025: 109-126.

[63] Atalay, 2025.

[64] Cop, 2021: 63.

[65] Bu dönemde her eğilimden Kemalist'in birleştiği nokta Kemalizm'in diğer ideolojilerden üstün olduğu yönündeki tezdir: "Birçok ideolojinin determinist dar bir çerçevede hareket etmesinden dolayı bir araya getiremediği zıt öğeleri, Kemalizm'in müspet bilime dayalı realist idealizmi benimsemesi sayesinde bir araya getirebildiğini öne süren Köymen, dönemin etkili ideolojileri faşizm ve sosyalizmin bir gün ortadan kalkacağını, ancak Kemalizm'in bu ideolojilerden üstün yönleriyle yeni dünya düzeni için en ideal yönetim biçimine karşılık geldiğini savunmuştur." (Atalay, 2025: 60)

[66] Atay, 1931: 5

[67] "Gerek Rusya ve gerek İtalya dönüsü memlekette yadırgadığım yalnız birer lüks eşya gibi dolasan kadınlarımız olmadı. Şehir sokakların tenhalığından, durgunluğundan, yüreğime bir derin gariplik çöktü. Bu sokaklarda görülen tek tük insanlarda da öyle bir avarelik, öyle bir nereye gideceğini, ne yapacağını bilmez kimselerin sersemliği vardı ki... Onları, âdeta, omuzlarından tutup sarsmak ve «Ne yapıyorsunuz? Bu ne tembellik ne uyuşukluk... Bilmiyor musunuz ki, burası da bir inkılap diyardır. Burada da tıpkı benim geldiğim yerlerdeki gibi her şey yeni baştan yapılmakta, cemiyetin mimarisi temellerinden değiştirilmekte; topraklar, taşlar, kafalar, ruhlar hep kökünden işlenip imar edilmektedir. Bilmiyor musunuz ki, bir hummalı oluş içindeyiz? Burada da her taraf tekevvün halinde bir dünya gibi durmaksızın fıkır fıkır kaynamalı değil mi?»", Karaosmanoğlu, Mart 1933: 32.

> Kendini her zaman Sovyetler Birliği'ne yakın hissettiğini, kültürel propaganda konusunda bu kadar büyük olanakların kullanılmayıp daha yakın bir ilişki geliştirilmemesine üzüldüğünü söyledi.[68]

Bu gözlem, dönemin Cumhuriyetçi seçkinlerinin dış dünyaya ilişkin algılarında öznel ve kültürel faktörlerin de etkili olabildiğini göstermektedir. Faşizm ve sosyalizm gibi birbirine karşıt rejimlere yönelik değerlendirmeler, çoğu zaman sistematik bir siyasal analizden ziyade temsil düzeyindeki izlenimlere dayanmaktadır. Bu durum, tek parti döneminin dışa dönük ideolojik konumlanışlarında süreklilikten çok pragmatizmin belirleyici olduğunu düşündürmektedir.

6.SONUÇ

Sovyetler Birliği'nin varlık gösterdiği yıllar boyunca Paul Hollander'in "siyasi hacı" olarak nitelendirdiği pek çok kişi bu ülkeyi ziyaret etmiştir. Dünyanın ilk sosyalist devletine ziyaretler Ekim Devrimi'nin hemen ardından başlamıştır. Sovyet devleti bu konuya giderek daha fazla önem vermiş ve kaynak ayırmıştır. 1920'lilerde ve 1930'larda gerçekleşen ziyaretleri soğuk savaş yıllarındaki ziyaretlerden ayıran belli özellikler vardır. Bu ziyaretlere "Sovyet deneyine" yönelik merak, hayranlık ve iki savaş arası dönemin siyasi ve iktisadi buhranlarına çözüm arayışı damga vurmaktadır.

Sovyet kültürel diplomasisinin öncelikli politik hedefi Batı kamuoyunu etkileme kapasitesi olan figürleri "Sovyet dostu" haline getirmek olsa da emperyalist politikaların kurbanı olmuş geniş bir coğrafyada da Sovyet kültürel misyonları faaldir. Bu kategoride en çok öne çıkan ülkelerden biri Sovyetler Birliği'nin bağımsızlık mücadelesine destek verdiği ve bağımsızlık sonrası istikrarlı dostluk ilişkilerini sürdürdüğü Türkiye'dir. Bulgular, Sovyet kültür diplomasisinin Türkiye'ye yönelik stratejisinin, Batılı örneklerden farklı olarak doğrudan "halkı kazanmak"tan ziyade yönetici çevrelerle temas kurmaya ve ideolojik değil, ikili ilişkilerdeki olumlu havanın ve iş birliğinin korunmasına dayandığını göstermektedir. Türkiye'den Sovyetler Birliği'ni ziyaret eden Cumhuriyet kadroları ise bu teması yalnızca gözlemlemek için değil, doğrudan kalkınma, modernleşme ve ulusal inşa deneyimlerinden pratik dersler çıkarmak için değerlendirmişlerdir.

Bu bağlamda makalenin sunduğu özgün katkı, Türkiye-Sovyet ilişkilerini kültürel diplomasi çerçevesinde yeniden düşünme olanağı sunmasıdır. Cumhuriyet aydınlarının Sovyet deneyimine yaklaşımı ne ideolojik bir hayranlıkla ne de dogmatik bir karşıtlıkla açıklanabilir. Dönemin tek partili siyasal yapısı içinde Sovyetlere yönelik daha olumlu kabul edilebilecek yaklaşımlarla anti-komünist refleksler yan yana bulunmaktadır. Cumhuriyet kadrolarının Sovyetler'e yönelik ilgilerinde bu türden ideolojik konumlanışlar yerine, modernleşme sürecinde alternatif bir model arayışı, Avrupa merkezli değer sistemine karşı oluşan hayal kırıklığı ve yeni kurulan bir devletin bilimsel-teknik ilerlemeye duyduğu ihtiyaç belirleyici olmuştur. Bu tespitler, kültürel diplomasinin yalnızca devletlerarası yumuşak güç stratejisi değil, aynı zamanda ziyaretçilerin kendi ideolojik çerçevelerini yeniden kurdukları bir tercüme ve müzakere alanı olarak anlamamıza imkân tanır.

Makale ayrıca, Sovyet kültür diplomasisinin etkilerini anlamak için yalnızca Sovyet tarafının niyetleri ve araçlarına değil, ziyaretçilerin zihinsel haritalarına, siyasal aidiyetlerine ve tarihsel deneyimlerine odaklanmanın ne denli gerekli olduğunu da göstermektedir. Bu yaklaşım, gerek Türkiye'nin Sovyetlerle ilişkilerinin tarih yazımına gerekse kültür diplomasisi çalışmalarına daha katmanlı ve etkileşimli bir okuma biçimi kazandırmaktadır. Önerilen bu çerçeve, erken Cumhuriyet döneminde Türkiye'nin Sovyetler ile ilişkilerinin kısa ömürlü yakınlığını ve ardından gelen mesafelenmeyi de daha bütünlüklü biçimde kavramayı mümkün kılmaktadır. Ziyaretçi aydınların gözlemleri, Sovyetlerin yalnızca dışsal bir izlek değil, aynı zamanda Türkiye'nin kendi kendini inşa sürecine içkin bir karşılaştırma alanı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu yönüyle çalışma, kültürel diplomasiyi yalnızca bir etki politikası değil, aynı zamanda çift yönlü bir algı, yeniden yazım ve siyasal tahayyül süreci olarak değerlendirmeyi önermektedir.

[68] Türk danışman Münir Nuri ile sohbet notları, 20 Haziran 1935, GARF, fon 5238, liste 4, dosya 197, s. 8
İlginç bir başka nokta da Atatürk'ü yakından tanıyan bir kişi olarak Münir Nuri'nin sosyalizm ve faşizm arasında mesafe belirlerken "Atatürk'ün Mussolini'yi sevmediğini, Sovyetlerden söz ederken ise hep "biz" ifadesini kullandığını aktarmasıdır.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the author).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Aras T. (2021) Erken Dönem Türkiye-SSCB İlişkilerinde Kültürel Faaliyetlerin Rolü (1923-1935), yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi.

Atalay L. (2025) 1930'larda Kemalizm: Devlet ve Aydınlar, Tek Parti Döneminden Ulusalcılığa: Kemalizmin Düşünsel Tarihi, ed. İ. Ö. Atagenç, Telos Yayıncılık, İstanbul.

Atay, F. R. (1931) *Yeni Rusya*, Ankara, 1931.

Atay, F. R. (1932) *Moskova-Roma,* Muallim Ahmet Halit kitaphanesi, 1932.

Cop, B. (2021) "Tek Parti CHP'nin İdeolojisi", *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düzeni: Ordu, Sermaye, ABD, İslamizasyon,* ed. B. Özkan, T. Gürakar, Tekin Yayınevi, İstanbul.

David-Fox, M. (2012) *Showcasing the Great Experiment: Cultural Diplomacy and Western Visitors to Soviet Union, 1921-1941*, Oxford University Press, Oxford; New York.

Dreiser, T. (1928), *Dreiser looks at Russia*, Horace Liveright.

Ertem, S. E. (1989) *Sovyet Rusya Hatıralarım*, Tarih ve Toplum Kitaplığı, New York.

Fayet, J-F. (2010) "VOKS: The Third Dimension of Soviet Foreign Policy", *Searching for a Cultural Diplomacy*, ed. J. C. E. Gienow-Hecht ve M. C. Donfried, Berghahn Books, New York.

Feuer, L. S. (1962) "American Travelers to the Soviet Union 1917-32: The Formation of a Component of New Deal Ideology", American Quarterly, Vol. 14, No. 2, Part 1, 119-149.

Gide, A. (1962) SSCB'den Dönüş, (çev. E. Bedisel), Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul.

Golubev, A.V. (2004) «*...Vzgljad na zemlju obetovannuju»: iz istorii Sovetskoj kul'turnoj diplomatii 1920-1930 h godov* (Vaad edilmiş topraklara bakış: Sovyet kültür diplomasi tarihinden 1921-1941), Rus Bilimler Akademisi, Rusya Tarihi Enstitüsü, Moskova.

Hollander, P. (2001) *Političeskie piligrimy putešestvija zapadnyh intellektualov po Sovetskomu Sojuzu, Kitaju i Kube 1928-1978* (Siyasi Hacılar, Sovyetler Birliği, Küba ve Çin'e Batılı Aydınların Seyahatleri, 1928-1978), Lan Yayınevi, St. Petersburg.

Karaosmanoğlu Y. K. (1932) "Ankara, Moskova, Roma", Kadro Dergisi, Temmuz sayısı.

Karaosmanoğlu Y. K. (1933) "Ankara, Moskova, Roma", Kadro Dergisi, Mart ve Haziran sayıları.

Kolesnikov A. (2010) Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.

Nadi, N. (1967) *İki Sovyet Rusya, 1935-1965*, Ararat Yayınevi, İstanbul.

Riggio, T. P. (ed.) (1996) *Dreiser's Russian Diaries*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

Sak, E., & Adılbekova, K. (2016) "Rusya ve Kültürel Diplomasisi", Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi, 3(1), 42-84.

Somel, G. (2016) *Soviet Policy Towards Turkey: 1920:1923*, yayınlanmamış doktora tezi, ODTÜ.

Somel, G. (2018) "Soviet Russia's Foreign Affairs with Turkey in 1923 Reports of Ambassador Surits", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 2018, 1-18.

Steinbeck, J. (2023) *Rusya Günlüğü*, (çev. D. Keskin), İletişim Yayınları, İstanbul.

Sverchevskaya, A. K. (1983) *Sovetsko-tureckie kul'turnye svjazi: 1925-1981* (Türk-Sovyet kültürel ilişkileri, 1925-1981), Nauk, Moskova.

Şabasova, M. A. (2023) "Zapadnye intellektualy v Sovetskom Sojuze v konce 1920-h- 1930-e gg." (1920'lerin sonu ve 1930'lu yıllarda Batılı aydınlar ve Sovyetler Birliği), *yayınlanmış konferans bildirisi*, Belarus Devlet Üniversitesi yayınevi.

Tacibayev, R. (2004) *Kızıl Meydan'dan Taksim'e, Siyasette Kültürde ve Sanatta Türk-Sovyet İlişkileri,* Truva Yayınları, İstanbul.

Gazete yazıları

Nadi Y. (1932) "İstanbul'dan Odesa'ya", *Cumhuriyet*, 6 Mayıs.

A. Cemil (1932) "Rusya'yı bir cümle ile tarif: yepyeni bir alem", *Cumhuriyet*, 9 Mayıs.

Nadi Y. (1932) "İsmet Paşa'nın Rusya seyahati ve neticeleri", *Cumhuriyet*, 11 Mayıs.

Nadi Y. (1932) İsmet Paşa'nın Rusya seyahati ve neticeleri-2: Bolşevik Rusya korkunç bir alem değildir!!", *Cumhuriyet*, 12 Mayıs.

Nadi Y. (1932) "İsmet Paşa'nın Rusya seyahati ve neticeleri-2: Bolşevik Rusya korkunç bir alem değildir!!", *Cumhuriyet*, 12 Mayıs.

Arşiv kaynakları

Rusya Federasyonu Dış Polika Arşivi (AVPRF), fon 4, fon 132.

Rusya Devlet Sosyo-politik Arşivi (RGASPI), fon 17.

Rusya Federasyonu Devlet Arşivi (GARF), fon 5283.

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.09.2024 **√Accepted/Kabul:** 11.05.2025
DOI: 10.30794/pausbed.1541698
Research Article/Araştırma Makalesi

Bülbül, H. (2025). "Kişi Başına Düşen Gelirin Stokastik Yakınsaması: Kırılmalı LM ve RALS-LM Birim Kök Testlerinden Yeni Kanıtlar", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 70, 203-215.

KİŞİ BAŞINA DÜŞEN GELİRİN STOKASTİK YAKINSAMASI: KIRILMALI LM VE RALS-LM BİRİM KÖK TESTLERİNDEN YENİ KANITLAR

Hoşeng BÜLBÜL*

Öz

Ülkeler arasında kişi başına gelir düzeylerinde yakınsamanın gerçekleşmesi durumunda, uzun vadede ülkeler arasındaki ekonomik eşitsizliklerin azalacağı ileri sürülmektedir. Bu çalışmada Carlino ve Mills (1993) tarafından geliştirilen stokastik yakınsama hipotezini test etmek için LM ve RALS-LM birim kök testleri kullanılarak E7 ülkelerinde kişi başına düşen gelir yakınsaması incelenmiştir. Geleneksel birim kök testlerinde hataların normal dağılmaması limit dağılımını etkilemediği için genellikle dikkate alınmamakta ve hataların normal dağılmama bilgisi göz ardı edilmektedir. Ancak bu durum normal olmayan hatalar içinde yer alan bilgilerin yararsız olduğu ve göz ardı edilmesi gerektiği anlamı taşımamaktadır. Çalışmada, LM testine normal olmama bilgisi eklenerek daha yüksek güce sahip RALS-LM birim kök testleri kullanılmaktadır. Bu testler, zaman serisi verilerinin önemli bileşenlerini dikkate alınmasını ve kullanılmasına olanak tanımaktadır. Özellikle RALS-LM birim kök testleri, örnek birim sayısının kısıtlı olması durumunda birim kök testinin gücünün arttırma yeteneği nedeniyle oldukça avantaj sağlamaktadır. Birim kök testi sonuçlarına göre, kişi başına düşen nispi GSYİH için stokastik yakınsama hipotezi 7 ülkenin 4'ünde geçerlidir. Bulgular, Endonezya, Hindistan, Meksika, Türkiye'nin gelirlerinin zaman içinde birbirine yakınsadığını göstermektedir. Buna göre, ülkelerin gelirleri birbirinden bağımsız değildir ve gelecekteki gelirleri tahmin edilebilir. Brezilya, Çin ve Rusya için elde edilen bulgular ise, gelir serilerinin durağan olmadığını göstermekte; dolayısıyla bu ülkelerde şoklar uzun vadeli etkiler yaratmaktadır. Bu nedenle, gelir yakınsamasının sağlanabilmesi için uygulanacak politikalar kalıcı etkiye sahip olacaktır.

Anahtar kelimeler: *Yakınsama, Gelir, RALS birim kök, Yapısal Kırılma.*

STOCHASTIC CONVERGENCE OF PER CAPITA INCOME: NEW EVIDENCE FROM LM AND RALS-LM UNIT ROOT TESTS WITH BREAKS

Abstract

It is suggested that if countries' convergence occurs, inequality will decrease in the long term. This study examined the convergence of per capita income in E7 countries using LM and RALS-LM unit root tests to test the stochastic convergence hypothesis developed by Carlino and Mills (1993). In traditional unit root tests, the non-normal distribution of errors is generally not taken into account because it does not affect the limit distribution, and the information about the non-normal distribution of errors is ignored. However, this does not mean that the information included in the non-normal errors is useless and should be ignored. The study uses RALS-LM unit root tests with higher power by adding non-normality information to the LM test. These tests allow the important components of time series data to be considered and used. In particular, RALS-LM unit root tests provide considerable advantages due to their ability to increase the power of the unit root test when the number of sample units is limited. According to the unit root test results, the stochastic convergence hypothesis for relative GDP per capita is valid in 4 out of 7 countries. The findings show that the incomes of Indonesia, India, Mexico, and Türkiye converge over time. Accordingly, the incomes of the countries are not independent from each other, and their future incomes can be predicted. The findings for Brazil, China, and Russia indicate that the income series are non-stationary; therefore, shocks have long-term effects in these countries. As a result, any policies aimed at achieving income convergence would need to have permanent and long-lasting impacts.

Keywords: *Convergence, Income, RALS unit root, Structural Break.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü, İSTANBUL.
e-posta: hoseng.bulbul@marmara.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-4541-8916)

1.GİRİŞ

Ülkelerin başlıca makroekonomik hedeflerinden biri, kişi başına gelir düzeyini artırarak ekonomik refahı yükseltmektir. Bu doğrultuda, gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelerle aralarındaki gelir farkını kapatabilmeleri için daha hızlı büyümeleri beklenir. Bu düşünce, ekonomik büyüme teorisinde yakınsama (convergence) kavramı ile açıklanmaktadır. Barro ve Sala-i-Martin (1992) tarafından geliştirilen kuramsal çerçeveye göre, başlangıçta daha düşük gelir düzeyine sahip ülkelerde sermayenin marjinal getirisi daha yüksek olduğu için, bu ülkeler daha hızlı büyüme eğilimi göstererek zamanla gelişmiş ülkelerin gelir seviyesine yaklaşma potansiyeline sahiptir. Bu bağlamda ekonomik yakınsama, kişi başına geliri düşük olan ülkelerin uzun dönemde, kişi başına geliri yüksek olan ülkelerin düzeyine yaklaşması sürecidir (Mankiw, Romer ve Weil, 1992).

Neoklasik büyüme modellerinin bir parçası olarak Solow (1956) ve Swan (1956) tarafından önerilen yakınsama hipotezine göre zengin ülkelerden fakir ülkelere doğru bir sermaye akışı söz konusudur. Bu yaklaşıma göre, sermayenin getirisinin zamanla azalması nedeniyle ülkeler arasındaki gelir farkının zamanla azaldığı varsayılmaktadır (Ivanovski ve diğ., 2020). Neoklasik büyüme kuramında yakınsama büyük ölçüde sermayenin azalan marjinal getirisine dayandırılsa da yakınsama süreci yalnızca sermaye birikimi ile açıklanamaz. Bu süreci etkileyen önemli diğer unsurlar arasında teknolojik yayılma, küresel entegrasyon ve kurumsal farklılıklar yer almaktadır (Barro & Sala-i-Martin, 2004; Islam, 1995). Özellikle daha az gelişmiş ülkelerin ileri teknolojiye erişimi ve dışa açıklık düzeyindeki artış, bu ülkelerin üretkenliğini artırarak gelişmiş ülkelere göre daha hızlı büyümesine olanak tanımaktadır (Coe & Helpman, 1995). Literatürdeki çeşitli çalışmalar, farklı ülke grupları için yakınsamanın gerçekleşip gerçekleşmediğini araştırmıştır. Ekonomik yakınsama hipotezi ilk kez Barro & Sala-i Martin (1992) tarafından fiziksel sermayenin ekonomik büyüme üzerinde etkisi ile incelenmiştir. Fakir ülkelerin fiziksel sermaye stoğunun düşük olması nedeni ile yapacakları yeni yatırımların marjinal etkisi zengin ülkelere göre daha fazla olacaktır, bu da bu ülkelerin daha hızlı büyümesine katkıda bulunacaktır. Benabou (1996), neoklasik büyüme modelinin sadece ortalama gelirin zaman içinde yakınsamasını değil, aynı zamanda gelir dağılımında eşitsizlik yakınsamasını da ifade ettiğini belirtmiştir. Buna göre gelir eşitsizliğinin düşük olduğu ülkelerde eşitsizlik artacak, yüksek olduğu ülkelerde ise düşecektir (Lin ve Huang, 2011).

Yakınsama çeşitli biçimlerde ele alınmış olsa da literatürde üç kavram öne çıkmıştır. Bunlardan birincisi, fakir ülkelerin zengin ülkelerden daha hızlı büyüdüğü kavramına atıfta bulunan β-yakınsaması, ikincisi ise kişi başına düşen gelirlerin yatay kesit dağılımının zaman içinde daralmasını ifade eden σ-yakınsamasıdır (Barro ve Sala-i-Martin, 1992; Sala-i-Martin, 1996). Ancak Friedman'ın (1992) yakınsama hipotezine yönelik olarak yatay kesit testlerinin ortalama etkileri incelemesi sırasında bireysel farklılıkları göz ardı ettiği eleştirisinden sonra, gelir yakınsaması için alternatif zaman serisi testlerinin kullanımı yaygınlaşmıştır (Evans ve Karras, 1996). Son yaklaşım zaman serisi testlerine dayanan ve ilk olarak Carlino ve Mills (1993) tarafından öne sürülen "stokastik" yakınsamadır. Stokastik yakınsama için yaygın bir test, kişi başına düşen gelirin ülke grup ortalamasına oranının logaritmasının birim kökünün test edilmesini içerir. Birim kök temel hipotezinin reddedilmesi stokastik yakınsamanın olduğunu destekler. Buna göre gelir düzeylerindeki değişimlerin büyük ölçüde geçici şoklardan kaynaklandığını ve bu şokların zamanla etkisinin azaldığını ortaya koyar (Carlino ve Milss, 1993; Dawson ve Sen, 2007; Dawson ve Strazicich, 2010). Yakınsamanın gerçekleşmesi durumunda uzun vadede ülkeler arasındaki eşitsizliğin azalacağı ileri sürülmektedir.

Fakir ülkeler birçok nesil boyunca fakir mi kalacak? Bugünün zengin ülkeleri, 2100 yılında da aynı mı olacak? Dünya çapında genel refahla ilgilenen herkes için bu soruların önemi açıktır (Durlauf, 2003). Ekonomik büyüme farklılıkları gelişmiş ve gelişmemiş ülkeler açısından literatürde tartışılmıştır. Homojen ülke grubunu ele alan çalışmalar OECD ülkeleri için Li ve Papel (1999), Strazicich ve diğ. (2004), Yılancı ve Canpolat-Gökçe (2020), Avrupa Birliği için Savacı ve Karşıyakalı (2016), Ceylan ve Abiyev (2016), Konat ve diğ. (2019), G7 ülkeleri için Cellini ve Scorcu (2000), G20 ülkeleri için Tıraşoğlu (2013), Asya ülkeleri için Yılancı ve diğ. (2014), Latin Amerika ülkeleri Ayala ve diğ. (2013)'dır. Büyüme farklılıklarının gelişmiş ülkelerin yanı sıra gelişmekte olan ülkeler için de incelenmesi eşit derecede öneme sahiptir. Gelişmekte olan ülkelere odaklanan ampirik çalışmalar ise çok az sayıdadır (Eryer, 2023).

Dünya ekonomik büyümesinin temel olarak hızla gelişmekte olan E7 (Brezilya, Hindistan, Endonezya, Meksika, Çin, Rusya ve Türkiye) ülkeleri tarafından desteklenmesi beklenmektedir. Bu ülkelerin öngörülen yıllık büyüme oranı 40 yıl içinde %3,5 iken, gelişmiş G7 ülkeleri için bu oran %1,6'dır (Tong ve diğ., 2020). Hawksworth ve Cookson (2006), E7 ülkelerini ekonomik açıdan G7 ülkeleri kadar güçlü olma hedefiyle, dünya çapında bütünleşmiş, nüfusu en hızlı büyüyen gelişmekte olan ülke grubu olarak tanımlamaktadır. Bu nedenle, E7 ülkeleri günümüz dünya ekonomisi şartları ve gelecek yıllara ilişkin öngörülerin ve küresel büyümenin odak noktası haline

gelmiştir. Yakınsama hipotezi, E7 ülkelerinin büyüme politikalarının şekillendirilmesi, büyüme dinamiklerinin incelenmesi, ekonomik kalkınma stratejilerinin belirlenmesi ve ülkelerin makroekonomik performanslarının değerlendirilmesi açısından büyük öneme sahiptir. Bu bağlamda, E7 ülkelerinin ekonomik büyüme dinamiklerini ve yakınsama yapılarını analiz etmek hayati önem taşımaktadır.

Bu çalışmada, 1974-2023 yılları arasında E7 ülkelerinin kişi başına düşen gelir seviyelerinde stokastik yakınsama olup olmadığı araştırılmaktadır. İncelenen analiz dönemi ekonomik faaliyetleri etkileyen ekonomik krizler, reformlar, doğal afetler gibi çeşitli yapısal olaylar ile karakterize edilmiştir. Ancak stokastik yakınsama hipotezinin test edilmesinde kullanılan geleneksel birim kök testleri yapısal kırılma olasılığını göz ardı etmektedir. Bu testler düşük güç ve güvenilir olmayan sonuçlar nedeniyle sıklıkla eleştirilmektedir (Ghosh, 2013). Çünkü yakınsama hipotezinin test edilmesinde kullanılan geleneksel testler, temel hipotezi reddetmeme eğilimindedir ve bu testlerin gücü bulguların yanlı elde edilmesine neden olmaktadır (Tsionas, 2003; Narayan ve Popp, 2013). Ayrıca bu testlerde doğrusal olmama özelliğinin modele dahil edilmemesi de yanlı sonuçların elde edilmesine neden olmaktadır. Dahası geleneksel birim kök testlerinde hataların normal dağılmaması limit dağılımını etkilemediği için genellikle dikkate alınmamakta ve hataların normal dağılmaması bilgisi göz ardı edilmektedir. Ancak bu durum normal olmayan hatalar içinde yer alan bilgilerin yararsız olduğu ve göz ardı edilmesi gerektiği anlamı taşımamaktadır. Im ve diğ. (2014) çalışmalarında normal olmayan hatalarla ilgili bilgilerin kullanılmasının, Dickey ve Fuller (1979) birim kök testinin gücünü önemli ölçüde arttırdığını ortaya koymuşlardır (Meng ve diğ., 2014). Söz konusu bu sorunların üstesinden gelebilmek için bu çalışmada, E7 ülkeleri için yakınsama hipotezini test etmek amacıyla RALS-LM (2014) ve Trend Kırılmalı RALS-LM (2016) birim kök testlerini kullanılmıştır.

Bu çalışma hem kullanılan yöntem hem de ülke grubu açısından literatüre katkıda bulunmaktadır. Çalışmanın literatüre katkıları şu şekilde özetlenmiştir: (i) Geleneksel birim kök testlerine göre temel hipotezi reddetme eğiliminde olmayan ve hataların normal dağılmama bilgisini dikkate alan birim kök test metodolojisi kullanılmıştır. Ayrıca doğrusal olmayan birim kök testlerinde doğrusal olmayan form biliniyorsa, bu forma uygun doğrusal olmayan testlerden yararlanmak mümkündür. Ancak Im ve diğ. (2014) tarafından önerilen RALS yönteminde, fonksiyonel formun bilinmesine gerek yoktur. Regresyon denklemindeki hatalar doğrusal olmama, asimetri veya kalın kuyruklu dağılımlar gibi normallikten sapmalar gösterdiğinde, bu bilgiler RALS yaklaşımı kullanılarak birim kök sürecine dahil edilmektedir. Bu yaklaşımın temel üstünlüğü budur. (ii) Birim kök testlerinde yapısal kırılmalar dikkate alınmadığında sahte reddetme sorunu ile karşılaşılmaktadır. Bu nedenle kırılmalı birim kök testleri uygulanmıştır. (iii) Gelir serileri nispeten daha düşük örnek birim sayısına sahiptir. Örnek birim sayısının az olması birim kök testlerinin gücünü daha da azaltır ve stokastik yakınsama hipotezinin reddedilmesine neden olur (Mello, 2011). RALS-LM birim kök testleri ise küçük örneklem büyüklüklerinde daha güçlü ve güvenilir sonuçlar sağlamaktadır (Meng, 2013). Uygulanacak birim kök testlerinin gücü elde edilecek bulgular ile yüksek düzeyde ilişkilidir. Bu nedenle çalışmada yapısal kırılmalı RALS birim kök testleri kullanılarak testlerdeki güç kaybının önüne geçilmektedir. (iv) Yakınsama hipotezi, E7 ülkelerinin büyüme politikalarının şekillendirilmesi, büyüme dinamiklerinin incelenmesi, ekonomik kalkınma stratejilerinin belirlenmesi ve ülkelerin makroekonomik performanslarının değerlendirilmesi açısından büyük öneme sahiptir. Bu bağlamda, E7 ülkelerinin ekonomik büyüme dinamiklerini ve yakınsama yapılarını analiz etmek hayati önem taşımaktadır. Bu nedenle çalışmada gelişmiş ülke gruplarına odaklanan literatüre katkıda bulunmak amacıyla E7 gelişmekte olan ülke grubu ele alınmıştır.

Bu makalenin geri kalan kısmı şu şekilde yapılandırılmıştır. İkinci bölümde ilgili ekonometrik literatüre yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ekonometrik yöntem özetlenmiştir. Dördüncü bölümde veri ve ampirik bulgular sunulmaktadır. Son olarak sonuç ve değerlendirme bölümüne yer verilmiştir.

2.LİTERATÜR

Ülkeler arası kişi başına düşen gelirdeki farklılıklar, dünya nüfusu genelindeki yoksulluk ve eşitsizlik düzeylerini açıklamada kritik bir rol oynamaktadır. Bu nedenle ekonomik büyüme literatüründe en çok tartışılan konulardan biri olan yakınsama hipotezi, son yıllarda ekonometrik yöntemlerin ilerlemesiyle birlikte daha da büyük bir önem kazanmıştır. Birçok araştırmacı geçmişten bugüne gelir yakınsamasını incelemiş ve buna göre politika önerilerinde bulunmuştur. Barro ve Sala-i Martin (1992) kişi başına düşen gelir yakınsaması çalışmalarına öncülük etmiştir. 1840-1963 dönemi için 48 ABD eyaletinin incelendiği çalışmada yakınsama hipotezinin geçerli olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Literatürde kişi başına düşen nispi gelirin stokastik yakınsamasını inceleyen çalışmalarda kullanılan yöntemler doğrusal, doğrusal olmayan ve Fourier fonksiyonuna sahip birim kök testleri ve panel birim kök testleri olarak

sıralanabilir. Li ve Papell (1999), 1900-1989 dönemi için ADF (1979) ve Perron (1997) birim kök testlerini kullanarak 16 OECD ülkesinin 14'ü için, Strazicich ve diğ. (2004) ise Lee and Strazicich (2003) yapısal kırılmalı birim kök testlerini kullanarak 1870-1994 dönemi için 15 OECD ülkesinin 10'u için yakınsama hipotezinin geçerli olduğu bulgusuna ulaşmışlardır. Dawson ve Strazicich (2010), Lee and Strazicich (2003,2004) birim kök testlerini kullanarak 29 ülkenin 23'ü için yakınsama hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ayala ve diğ. (2013), 17 Latin Amerika ülkesinin kişi başına düşen gelirlerinin ABD' ye kıyasla β-yakınsamasını test etmek için iki kırılmalı LM birim kök testini kullanmışlar ve 3 ülke için yakınsama hipotezinin geçerli olduğunu bulmuşlardır. Ceylan ve Abiyev (2016), 1950-2015 dönemini inceledikleri çalışmada Chong ve diğ. (2008) ve Sollis (2009) doğrusal olmayan birim kök testleri ve Lee and Strazicich (2003, 2004) yapısal kırılmalı birim kök testlerini kullanarak 15 AB ülkesinin 11'inde, Yılancı ve diğ. (2014) ise Fourier ADF (2006) birim kök testini kullanarak Doğu Asya ve Pasifik ülkeleri için yaptıkları çalışmada 7 ülkede yakınsama hipotezinin geçerli olduğunu ortaya koymuşlardır. Gelir yakınsama hipotezi Furuoka (2018) tarafından 1970-2014 dönemi için 10 ASEAN ve 6 partner ülke için incelenmiştir. Fourier ADF(2012), ADF-SB(1992) ve Fourier ADF-SB(2017) birim kök testlerinin kullanıldığı çalışmada 2 ülke için yakınsama hipotezinin geçerli olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Yakınsama hipotezinin test edilmesinde panel birim kök testleri ve eşbütünleşme testleri de yaygın olarak kullanılmaktadır. Panel birim kök testlerini kullanan çalışmalar içinde Evans ve Karras (1996), Fleissig ve Strauss (2001), Holmes (2002), Chang ve diğ. (2006), Lima ve Resende (2007), Beyaert ve GarcíaSolanes (2014), Yılancı ve Canpolat-Gökçe (2020) çalışmaları, eşbütünleşme testlerinde ise Bernard ve Durlauf (1995) ve Cellini ve Scorcu (2000) çalışmaları ön plana çıkmaktadır. İlgili literatüre Tablo 1'de yer verilmiştir.

Tablo 1: Literatür

Yazar	Ülkeler	Dönem	Yöntem	Sonuç
Panel A: Doğrusal Birim Kök Testleri				
Li ve Papell (1999)	16 OECD Ülkesi	1900-1989	ADF(1979) ve Perron (1987) birim kök testleri	14 ülke için yakınsama hipotezi geçerlidir.
Strazicich ve diğ. (2004)	15 OECD Ülkesi	1870-1994	Lee and Strazicich (2003) yapısal kırılmalı birim kök testleri	10 ülke için yakınsama hipotezi geçerlidir.
Dawson ve Strazicich (2010)	29 Ülke	1900-2001	Lee and Strazicich (2003,2004) yapısal kırılmalı birim kök testleri	23 ülke için yakınsama vardır.
Ayala ve diğ. (2013)	17 Latin Amerika Ülkesi ve Amerika	1960-2011	Lee and Strazicich (2003,2004) yapısal kırılmalı birim kök testleri	3 ülke için yakınsama vardır.
Savacı ve Karşıyakalı (2016)	AB Ülkeleri ve Türkiye	1960-2013	Zivot-Andrews (1992) ve Lee and Strazicich (2003) yapısal kırılmalı birim kök testleri	Türkiye ile 8 AB ülkesi arasında yakınsama vardır.
Panel B: Doğrusal Olmayan ve Fourier Birim Kök Testleri				
Yılancı ve diğ. (2014)	Doğu Asya ve Pasifik Ülkeleri	1960-2010	Fourier ADF (2006) birim kök testi	7 ülkede yakınsama vardır.
Ceylan ve Abiyev (2016)	15 AB ülkesi	1950-2015	Chong ve diğ. (2008) ve Sollis (2009) doğrusal olmayan birim kök testleri ve Lee and Strazicich (2003, 2004) yapısal kırılmalı birim kök testleri	15 ülkenin 11'inde yakınsama bulunmuştur.
Furuoka (2018)	10 ASEAN Ülkesi ve 6 Partner Ülke	1970-2014	Fourier ADF(2012), ADF-SB(1992), Fourier ADF-SB(2017) birim kök testleri	2 ülke için yakınsama hipotezi geçerlidir.
Panel C: Panel Birim Kök Testleri				
Fleissig ve Strauss (2001)	15 OECD Ülkesi	1900-1987	Im, Pesaran, ve Shin (IPS, 2003) ve Maddala ve Wu (1999) panel birim kök testleri	Yakınsama hipotezi geçerli değildir.
Chang ve diğ. (2006)	47 Afrika Ülkesi	1980-2004	SURADF panel birim kök testleri	Yakınsama hipotezi geçerli değildir.
Konat ve diğ. (2019)	14 AB Ülkesi	1960-2018	SURADF ve SURKSS panel birim kök testleri	Yakınsama hipotezi geçerlidir.

İncelen literatürde stokastik yakınsama analizi çalışmalarında doğrusal, doğrusal olmayan ve yapısal kırılmalı birim kök testlerinin kullanıldığı görülmektedir. Fakat doğrusal olmama durumunda robust olan ve normal olmama bilgisini dikkate alan RALS birim kök testleriyle karşılaşılmamıştır. Lee ve diğ. (2011) ve Lee ve Hur (2021) çalışmalarında doğrusal olmayan birim kök testleri ile normal dağılmama bilgisini dikkate alarak birim kök testlerinin performansını karşılaştırmışlardır. Lee ve diğ. (2011) çalışmasında, hataların normal dağılıma sahip olmamasının dikkate alınmaması durumunda, doğrusal olmayan birim kök testlerinde önemli bir güç kaybının olacağını ortaya koymuşlardır. Geleneksel doğrusal birim kök testleri ise hataların normal dağılmaması durumundan etkilenmez, çünkü bu testler merkezi limit teoremi ışığında robusttur. Fakat doğrusal olmayan testler için hataların normal dağılmamasının göz ardı edilmesi yanlış tanımlama problemine neden olmaktadır. Lee ve Hur (2021) çalışmasında ise, geniş bir doğrusal olmayan veri yaratma sürecine sahip değişkenler için, ilgilenen değişkende doğrusal olmama özelliğinin dikkate alınmaması durumunda, RALS birim kök testlerinin uygulanmasının önemli bir güç kaybına yol açmadığı ve robust olduğu bulgusuna ulaşmışlardır. Meng (2013) çalışmasında RALS birim kök testlerinin hem temel hem de alternatif hipotezler altında doğrusal olmayan eğilimlere izin verdiği ve bu problemden muaf olduğunu belirtmiştir (Meng, 2013). Bu çerçevede bu çalışmada doğrusal olmayan özellikleri de içinde barındıran RALS birim kök testleri kullanılmıştır. Ayrıca yapısal kırılmalar dikkate alınması gereken bir diğer temel özelliklerden biridir, aksi durumda sahte reddetme problemi ile karşılaşılmaktadır. Bu nedenle çalışmamızda E7 ülkeleri için stokastik yakınsama hipotezi yapısal kırılmalı RALS birim kök testleri ile test edilmiştir.

3. EKONOMETRİK METODOLOJİ

Geleneksel birim kök testlerinde hataların normal dağılmaması limit dağılımını etkilemediği için genellikle dikkate alınmamakta ve hataların normal dağılmama bilgisi göz ardı edilmektedir. Im ve Schmidt (2008), Im (1996) çalışmasını genişleterek, hataların normal dağılıma sahip olmaması durumunda, ek momentler bilinirse ve aynı zamanda momentlerin bağımsız değişkenler ile ilişkisiz olduğu varsayılırsa etkin tahminciler elde edilebileceğini ortaya koymuşlardır. Regresyon denklemindeki hataların doğrusal olmama, asimetri veya kalın kuyruklu dağılımlar gibi normallikten sapmalar gösterdiğinde, bu bilgiler RALS yaklaşımı kullanılarak birim kök testlerine yansıtılmaktadır. Hatalar normal değilse, artıkların daha yüksek momentleri normal olmamanın doğası hakkında bilgi içerir (Meng ve diğ., 2014). Regresyon denkleminden elde edilen artıkların daha yüksek momentlerinde bulunan normal olmama bilgisi eklenerek RALS birim kök testleri elde edilmektedir (Im ve diğ., 2014).

3.1. RALS-LM (2014) Birim Kök Testi

Meng ve diğ. (2014) tarafından yapısal kırılmayı dikkate almayan, sabit terimde bir yapısal kırılmayı ve sabit terimde iki kırılmayı dikkate alan LM tipi birim kök testi geliştirilmiştir. Yapısal kırılmayı dikkate almayan testte, Schmidt ve Phillips (1992) tarafından önerilen LM birim kök testine RALS terimini ekleyerek yeni bir birim kök testi önermişlerdir. Bir ve iki kırılmayı dikkate alan testler ise Lee ve Strazicich (2003, 2004) birim kök testlerinin geliştirilmiş halidir. LM birim kök testinin veri yaratma süreci aşağıdaki gibidir;

$$y_t = z_t'\delta + e_t, \quad e_t = \beta e_{t-1} + \varepsilon_t \tag{1}$$

Bu testte $t = T_B$ tarihinde düzeyde bir kırılma olması durumunda D_t kukla değişkeni $z_t = [1, t, D_t]'$ deterministik öğelere eklenir. Kukla değişken $t \geq T_B + 1$ olması durumunda $D_t = t$, diğer durumlarda $D_t = 0$ olarak ifade edilmektedir. LM testinde deterministik trend öğelerinin katsayıları Δy_t'nin Δz_t üzerine regresyonundan tahmin edilir. LM birim kök testi için test istatistiği aşağıdaki denklemden elde edilmektedir:

$$\Delta y_t = \delta' \Delta z_t + \phi \tilde{S}_{t-1} + \sum_{i=1}^{p} \theta_i \, \Delta \tilde{S}_{t-i} + e_t \tag{2}$$

$$\tilde{S}_t = y_t - \tilde{\psi} - z_t \tilde{\delta}\,, \quad \text{t=1,…,T} \tag{3}$$

Burada $\tilde{\delta}$, Δy_t'nin Δz_t üzerine regresyonundan elde edilen katsayı vektörü, $\tilde{\psi}$ ise $y_1 - z_1\tilde{\delta}$ kısıtlı maksimum olabilirlik tahmincisidir. y_1, y_t serinin ilk gözlemi, z_1 ise z_t'nin ilk gözlemini göstermektedir. Otokorelasyon için modele $\sum_{i=1}^{p} \theta_i \, \Delta\tilde{S}_{t-i}$ terimi eklenmiştir. Test istatistiği $\phi = 0$ temel hipotezi için ϕ'nin t istatistiğidir.

Moment koşulları, $E(g(e_t) \otimes F_t) = 0 \quad t = 1,2,\dots,T$ şeklinde ifade edilmektedir. Burada $K = E(e_t)$ olmak üzere $g(e_t) = (e_t, [\,h(e_t) - K]')'$ olarak ifade edilmektedir. $h(e_t)$ ise hata terimi e_t'nin doğrusal olmayan bir fonksiyonudur. Buna göre moment koşulu $E[e_t \otimes F_t] = 0$, $E[(h(e_t) - K) \otimes F_t] = 0$ şeklinde ifade edilir. Buradan yola çıkarak $\widehat{w}_t = h(\hat{e}_t) - \widehat{K} - \hat{e}_t\widehat{D}_2$, $t = 1,2,\dots,T$ eşitliği elde edilmektedir. Burada $\hat{e}_t$ LM regresyon denkleminden elde edilen EKK artıklarıdır. $h(\hat{e}_t) = [\hat{e}_t{}^2, \hat{e}_t{}^3]'$ ve $\widehat{K} = \frac{1}{T}\sum_{t=1}^{T} h(\hat{e}_t)$ ve $\widehat{D}_2 = \frac{1}{T}\sum_{t=1}^{T} h'(\hat{e}_t)$ olarak ifade edilmektedir. $m_j = T^{-1}\sum_{t=1}^{T} \hat{e}_t^{\,j}$ $j = 2,3$ olmak üzere, $\widehat{w}_t$ terimi aşağıdaki gibi gösterilmektedir:

$$\widehat{w}_t = [\hat{e}_t^2 - m_2,\ \hat{e}_t^3 - m_3 - 3m_{2t}\hat{e}_t]' \quad t = 1,2,\dots,T \tag{4}$$

$\widehat{w}_t$ 'nin ilk terimi değişen varyansın olmadığını ifade eden $E[(e_t^2 - \sigma_e^2)\tilde{y}_{t-1}]$ moment koşulu, ikinci terimi ise $m_4 = 3\sigma^4$ olmadıkça $\widehat{w}_t$'nin etkin olacağını ifade etmektedir. $k > 3$ olmak üzere $h(\hat{e}_t) = [\hat{e}_t^2, \hat{e}_t^3, \hat{e}_t^4, \dots, \hat{e}_t^k]$ kullanılarak daha yüksek momentleri kullanmak mümkündür. Daha yüksek momentleri kullanmak için denklem (4)'deki $\widehat{w}_t$ terimini tanımlayan eşitlik yüksek momentlere göre tanımlanmalıdır. Sadece normal dağılım için geçerli olan $m_{k+1} = k\sigma^2 m_{k-1}$ olmadıkça $\widehat{w}_t$ için ek etkinlik sağlanabilir. LM test denklemine $\widehat{w}_t$ teriminin eklenmesiyle RALS-LM (2014) test denklemi;

$$\Delta y_t = \delta'\Delta z_t + \phi\tilde{S}_{t-1} + \sum_{i=1}^{p} \theta_i \, \Delta\tilde{S}_{t-i} + \widehat{w}_t'\gamma + v_t \tag{5}$$

olarak elde edilmektedir. Birim kök testi için hipotez; H_0: $\phi = 0$ şeklindedir. Test istatistiğinin asimptotik dağılımı aşağıdaki gibidir;

$$\tau_{RLM} \Rightarrow \rho\tau_{LM} + \sqrt{1-\rho^2}Z \tag{6}$$

ρ RALS-LM ve LM artıkları arasındaki uzun dönem korelasyon katsayısıdır. τ_{LM} LM test istatistiğinin limit dağılımını ifade etmektedir, Z ise standart normal dağılımdır. $\hat{\rho}^2 = \hat{\sigma}_A^2/\hat{\sigma}^2$ 'dir. Burada, $\hat{\sigma}_A^2$ RALS-LM regresyon denkleminden, $\hat{\sigma}^2$ ise LM regresyon denkleminden elde edilen hata varyansı tahminini ifade etmektedir. Kritik değerler Meng ve diğ. (2014) tarafından tablolaştırılmıştır (Meng ve diğ., 2014).

3.2. Trend Kırılmalı RALS-LM (2016) Birim Kök Testi

Meng ve diğ. (2016) çalışmasında normal olmayan hatalara ve eğimde çoklu kırılmaya izin veren yeni bir LM testi önermişlerdir. Bu test, sabit terimde ve eğimde bir ve iki kırılmaya izin veren Lee ve Strazicich (2003, 2004) birim kök testinin genişletilmiş halidir. Bu testte düzeyde ve eğimde yapısal kırılmaları dikkate alması nedeniyle, trend kırılmalı RALS-LM (2016) olarak ifade edilmektedir.

Düzeyde ve eğimde kırılma olması durumunda D_{it} ve DT_{it} kukla değişkenleri $z_t = [1, t, D_{1t}, \dots, D_{Rt}, DT_{1t}, \dots, DT_{Rt}]'$ deterministik öğelere eklenir. R maksimum kırılma sayısıdır. Kukla değişkenler $t \geq T_{Bi} + 1$ olması durumunda $D_{it} = t$, diğer durumlarda $D_{it} = 0$; $t \geq T_{Bi} + 1$ olması durumunda $DT_{it} = t - T_{Bi}$, diğer durumlarda $DT_{it} = 0$ olarak ifade edilmektedir. T_{Bi} i. inci kırılma tarihidir. Test istatistik değeri gözlemlerin kırılma içindeki payı olan λ_i lokasyon parametresine bağlıdır. Bu parametreye bağımlı olduğu için eğimde kırılmaya izin veren modellerde sıkıntı (nuisance) parametresi için basit bir dönüşüm yapılarak LM testi ve RALS prosedürü birleştirilmektedir. Böylece birim kök test istatistiğinin kırılma noktasına bağımlılık problemi ortadan kaldırılmaktadır. Sıkıntı parametresine bağlı olmayan dönüşüm $t \leq T_{B1}$ olması durumunda $\tilde{S}_t^* = \frac{T}{T_{B1}}\tilde{S}_t$, $T_{B1} < t \leq T_{B2}$ olması durumunda $\tilde{S}_t^* = \frac{T}{T_{B2}-T_{B1}}\tilde{S}_t$,..., $T_{BR} < t \leq T$ olması durumunda ise $\tilde{S}_t^* = \frac{T}{T-T_{BR}}\tilde{S}_t$ olarak ifade edilmektedir. $\tilde{S}_t^*$ dönüştürülmüş seri, $\tilde{S}_t$ dönüştürülmemiş seridir. $\tilde{S}_{t-1}$ yerine $\tilde{S}_{t-1}^*$ serisi kullanılarak yeni bir test regresyon denklemi elde edilmektedir;

$$\Delta y_t = \delta' \Delta z_t + \phi \tilde{S}^*_{t-1} + \sum_{i=1}^{p} \theta_i \, \Delta \tilde{S}^*_{t-1} + e_t \quad (7)$$

Test istatistiği $\phi = 0$ temel hipotezi için ϕ'nin t istatistiğidir ve τ^*_{LM} olarak gösterilmektedir. Moment koşulu RALS-LM(2014) birim kök testindeki gibi elde edilmektedir. LM test denklemine $\widehat{w}_t$ teriminin eklenmesiyle trend kırılmalı RALS-LM test denklemi;

$$\Delta y_t = \delta' \Delta z_t + \phi \tilde{S}^*_{t-1} + \sum_{i=1}^{p} \theta_i \, \Delta \tilde{S}^*_{t-1} + \widehat{w}'_t \gamma + v_t \quad (8)$$

olarak elde edilmektedir. Birim kök için temel hipotez ve asimptotik dağılım RALS-LM (2014) birim kök testiyle aynıdır. Kritik değerler Meng ve diğ. (2016) tarafından tablolaştırılmıştır (Meng ve diğ., 2016).

4. VERİ VE AMPİRİK BULGULAR

Çalışmada E7 ülkeleri için veri bütünlüğü ve karşılaştırılabilirliği sağlamak açısından en uzun ortak zaman aralığı olması nedeniyle 1974-2023 dönemine ait dolar cinsinden kişi başına düşen reel Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) yıllık verileri kullanılmıştır. Rusya için veri dönemi 1989-2023 yıllarını kapsamaktadır. Her ülkedeki kişi başına düşen reel GSYİH, ülkenin reel GSYİH'sının toplam nüfusuna bölünmesiyle hesaplanmıştır. Veriler 2015 baz yılı alınarak Dünya Kalkınma Göstergeleri (World Development Indicators, 2023) veri tabanından alınmıştır.

Stokastik yakınsama analizi için, Carlino ve Mills'in (1993) metodolojisi aşağıdaki spesifikasyona göre belirlenmiştir. Kişi başına düşen nispi GSYİH (NGSYİH) her bir ülkenin kişi başına düşen reel GSYİH'nın, 7 ülkenin ortalamasına oranlanıp, doğal logaritması alınmasıyla hesaplanmaktadır.

$$\mathrm{NGSY\dot{I}H}_{it} = \ln\left(\frac{GSY\dot{I}H_{it}}{\overline{GSY\dot{I}H_t}}\right) \quad (9)$$

Burada $i = 1,2,\ldots,7$ ve $t = 1974,1965,\ldots 2023$'dir. $\mathrm{NGSY\dot{I}H}$, t zamandaki kişi başına düşen nispi GSYİH'sını göstermektedir. $GSY\dot{I}H$ ilgilenilen ülkenin kişi başına düşen reel GSYİH'sını, $\overline{GSY\dot{I}H_t}$ ise ilgilenilen ülke grubunun reel GSYİH ortalamasını göstermektedir. E7 ülkelerine ait kişi başına düşen nispi GSYİH serilerinin yapısını görmek için bu serilerin özet istatistikleri elde edilmiş ve sonuçlar Tablo 2'de verilmiştir. Meksika en yüksek kişi başına düşen nispi GSYİH ortalamasına (0,5910) sahipken, Hindistan en düşük GSYİH ortalamasına (-1,8380), Çin en yüksek standart sapmaya (0,8456), Türkiye ise en düşük standart sapmaya (0,0763) sahiptir. Standart sapmaya göre en değişken GSYİH'ya sahip ülke Çin'dir.

Tablo 2: Tanımlayıcı istatistikler

Ülkeler	Brezilya	Çin	Endonezya	Hindistan	Meksika	Rusya	Türkiye
Ortalama	0,3565	-0,8995	-0,9481	-1,8380	0,5910	0,2585	0,3067
Maksimum	0,6313	0,2981	-0,7369	-1,3950	0,9327	0,6295	0,4819
Minimum	-0,0004	-2,2233	-1,2538	-2,1748	0,1335	0,0131	0,1378
Std. Sapma	0,1831	0,8456	0,1551	0,2414	0,2409	0,1370	0,0810
Eğiklik	-0,3199	-0,1150	-0,4683	0,3381	-0,4746	0,9183	0,0724
Basıklık	2,1943	1,6275	2,1386	1,8227	1,9535	4,0622	2,9266
Gözlem	50	50	50	50	50	35	50

Şekil 1, tüm ülkeler için kişi başına düşen nispi GSYİH'nın zaman grafiklerini göstermektedir. Verilerdeki sabitte ve/veya eğimdeki yapısal değişim ve doğrusal olmama özellikleri açıkça gözlemlenmektedir. 1990'lardan itibaren dünya çapında 1992- 1993 Avrupa Para Sistemi (ERM), 1994 Latin Amerika (Tekila Krizi), 1997 Güney Doğu Asya, 1998 Rusya, 1999 Brezilya, 1994-2001 Türkiye, 2002 Arjantin ve 2008 Küresel Finans Krizi olmak üzere birçok önemli finansal kriz yaşanmıştır. Bu krizler, farklı bölgelerde ve farklı nedenlerle ortaya çıkmış, küresel ekonomiyi derinden etkilemiştir ve E7 ülke ekonomilerinde yapısal kırılmalara neden olmuştur. Şekil 1'de yer alan son grafikte ülkeler arasında farklılıkların azalmakta olduğu ve serilerin ortalama bir değere doğru yakınsama eğiliminde olduğu görsel olarak yakınsamanın gerçekleştiği ifade edilebilir.

Gelir yakınsamasının olup olmadığı birim kök testleri ile incelenmiştir. İlk olarak yapısal kırılmasız, bir yapısal kırılmalı ve iki yapısal kırılmalı Lee ve Strazicich (2003, 2004) birim kök testleri uygulanmıştır. 7 ülkenin 6'sında her iki kırılma noktası anlamlıdır. Buna göre Rusya dışındaki tüm ülkeler için iki kırılmalı birim kök testi uygundur. Rusya için tek kırılmalı LM ve RALS-LM birim kök testi de uygulanmış kırılmanın anlamlı olmaması nedeniyle kırılmasız LM olarak da ifade edilen Schmidt and Phillips (1992) birim kök testi ve kırılmasız RALS-LM testleri sonuçlarına yer verilmiştir. Çin için, düzeyde ve eğimde iki kırılmaya izin veren model tahmin edildiğinde eğim katsayısı istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur. Bu nedenle yalnızca sabitte kırılmaya izin veren model tercih edilmiştir. Rusya için ise hem sabit hem eğimde tahmin edilen kırılma parametreleri anlamlı çıkmadığından, kırılmasız model ile analiz yürütülmüştür. Diğer ülkelerde ise sabit ve eğimde iki yapısal kırılmaya izin veren modeller kullanılmıştır; çünkü bu serilerde hem düzey hem de trend bileşenlerinde anlamlı yapısal değişim tespit edilmiştir. Tablo 3'te Lee ve Strazicich (2003) birim kök test sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo 3: Lee ve Strazicich (2003) birim kök testi

Ülkeler	τ_{LM}	TB_{LM}	k	Jarque-Bera
Brezilya	-16,6356***	2008, 2014	10	123,6252***
Çin	-2,4518	2001, 2008	13	113,9457***
Endonezya	-6,7568***	1991, 1997	11	165,3962***
Hindistan	-8,1115***	1996, 2008	13	52,5887***
Meksika	-12,4814***	1999, 2014	9	47,8400***
Rusya	-5,9382***	-	4	4,1546
Türkiye	-7,6083***	1995, 2008	5	114,7278***

Notlar:
i) τ_{LM} test istatistiğini, TB_{LM} kırılma tarihini göstermektedir.
ii) Birim kök testleri için ***, **, * %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyine göre birim kök temel hipotezinin reddedildiğini göstermektedir. Jarque-Bera testi için ***, **, * %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyine göre normallik varsayımının reddedildiğini göstermektedir
iii) k optimal gecikme uzunluğunu göstermektedir. Gecikme uzunluğu Schwert (1989) yaklaşımına göre belirlenmiştir.

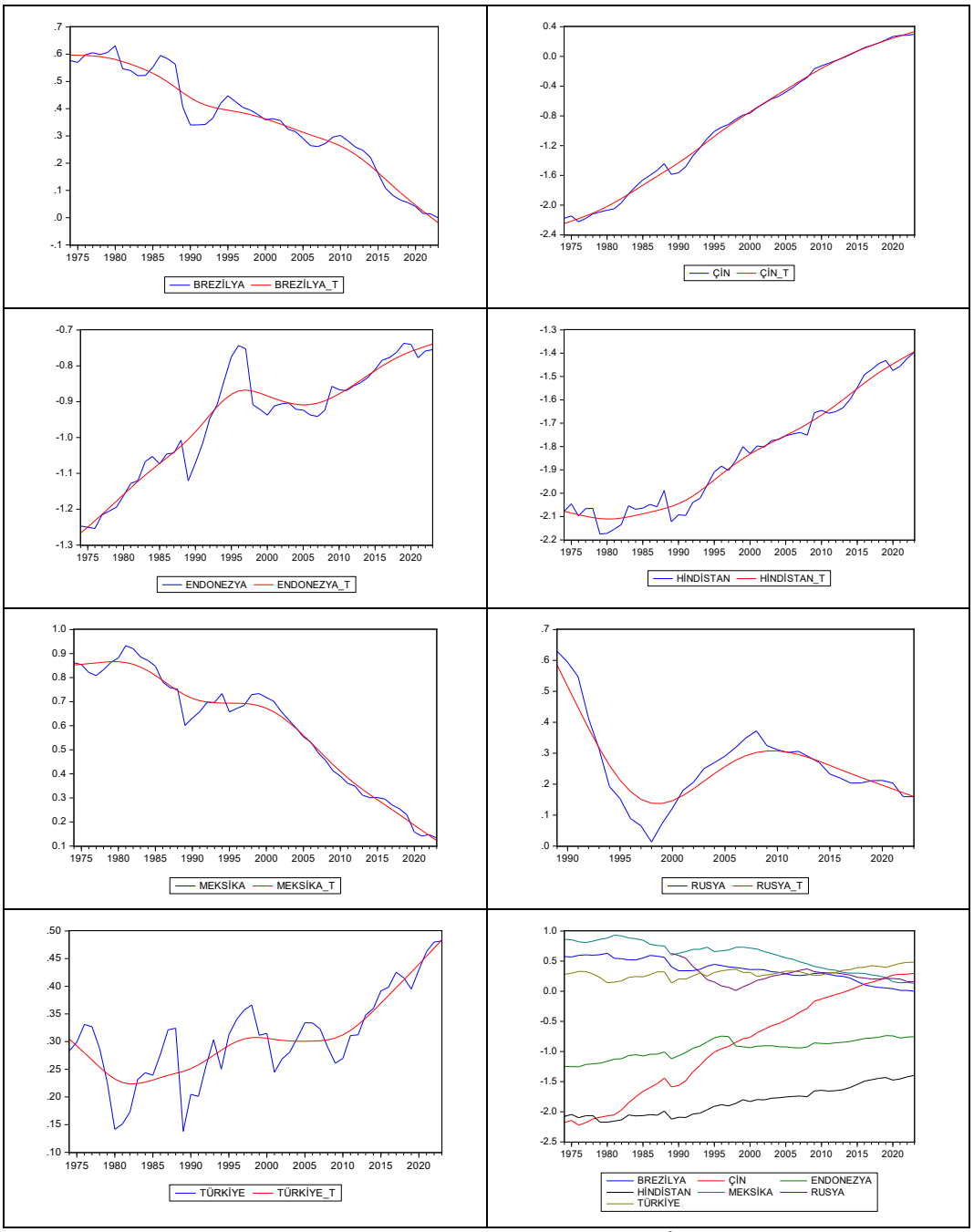

Şekil 1: Kişi başına düşen nispi GSYİH

Lee ve Strazicich (2003) test sonuçlarına göre Brezilya, Endonezya, Hindistan, Meksika, Türkiye'nin kişi başına düşen nispi GSYİH serisi yapısal kırılmalı durağan sürece sahipken, Çin için seri yapısal kırılmalı birim kök sürecine sahiptir. Rusya için ise kişi başına düşen nispi GSYİH serisi durağan sürece sahiptir. Artıkların normal dağılıma sahip olup olmadığını test etmek için Jarque-Bera normallik testi uygulanmıştır. Buna göre Rusya dışındaki tüm ülkeler için artıklar normal dağılmamaktadır. Normal olmayan artıkların bilgisini eklemek amacıyla RALS–LM (2014, 2016) birim kök testleri uygulanmış, ilgili sonuçlara Tablo 4'te yer verilmiştir. RALS-LM (2014, 2016) test sonuçlarına göre Endonezya, Hindistan, Meksika, Türkiye'nin kişi başına düşen nispi GSYİH serisi yapısal kırılmalı durağan sürece sahipken, Brezilya ve Çin için seri yapısal kırılmalı birim kök sürecine sahiptir. Rusya'nın kişi başına düşen nispi GSYİH serisi birim kök sürecine sahiptir. Literatür incelendiğinde Eryer (2023) çalışmasında E7 ülkeleri için gelir yakınsama hipotezini CIPS panel birim kök testleri ile incelemiş ve tüm ülkeler için yakınsama hipotezinin gerçekleştiğini bulmuştur, bu çalışmada ise sadece 4 ülke için yakınsama gerçekleşmiştir. Kullanılan birim kök testlerinin farklı olması nedeniyle sonuçların farklılaştığı ifade edilebilir. Bu farklılık, CIPS testinin panel yapıyı

esas alarak ortak dinamikleri ön plana çıkarması, bu çalışmada kullanılan LM ve RALS-LM testlerinin ise ülke bazında yapısal kırılmaları ve normallik sapmalarını dikkate alan daha hassas ve esnek yaklaşımlar sunmasından kaynaklanıyor olabilir. Bu bağlamda, elde edilen sonuçlar yöntemsel tercihlere duyarlı olup, kapsamlı ve çok boyutlu test yaklaşımlarının gelir yakınsaması analizlerinde önemini göstermektedir.

Tablo 4: RALS-LM (2014, 2016) birim kök testi

Ülkeler	$\tau_{RALS-LM}$	ρ^2	$TB_{RALS-LM}$	k
Brezilya	-3,0008	0.6	1998, 2014	14
Çin	-2,0343	0.8	1997, 2008	14
Endonezya	-5,4409***	0.5	1989, 1996	10
Hindistan	-4,5778**	0.8	1996, 2007	3
Meksika	-5,4879***	0.4	1990, 2002	7
Rusya	-3,3865	0.1	-	10
Türkiye	-4,9670***	0.6	1992, 2011	5

Notlar:

i) $\tau_{RALS-LM}$ test istatistiğini, ρ^2 korelasyon katsayısını, $TB_{RALS-LM}$ kırılma tarihini göstermektedir.

ii) Birim kök testleri için ***, **, * %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyine göre birim kök temel hipotezinin reddedildiğini göstermektedir.

iii) k optimal gecikme uzunluğunu göstermektedir. Gecikme uzunluğu Schwert (1989) yaklaşımına göre belirlenmiştir.

5. SONUÇ

Bu çalışma Carlino ve Mills (1993) tarafından geliştirilen stokastik yakınsamayı test etmek için LM ve RALS-LM birim kök testlerini kullanarak E7 ülkelerinde kişi başına düşen gelir yakınsamasını test etmektedir. Literatürde stokastik yakınsama testleri, yakınsama sürecinde bir veya iki içsel olarak belirlenmiş yapısal kırılma olasılığını dikkate almıştır. Bu nedenle, ülkeler arasında homojenliğin var olduğu varsayılmamıştır ve her ülke için belirli kırılma tarihleri içsel olarak belirlenmiştir. LM testine normal olmama bilgisi eklenerek daha yüksek güce sahip RALS-LM birim kök testleri kullanılmaktadır. Bu testler, zaman serisi verilerinin önemli bileşenlerini dikkate alınmasını ve kullanılmasına olanak tanımaktadır. Özellikle RALS-LM birim kök testleri, örnek birim sayısının kısıtlı olması durumunda birim kök testinin gücünün arttırma yeteneği nedeniyle oldukça avantaj sağlamaktadır.

İki kırılmalı LM ve RALS-LM birim kök testlerinden elde edilen sonuçlar, Endonezya, Hindistan, Meksika, Türkiye ülkelerinde stokastik yakınsamanın varlığını göstermektedir. Bulgulara göre Endonezya, Hindistan, Meksika, Türkiye için birim kök temel hipotezi reddedilmiştir, kişi başına düşen gelirin stokastik yakınsamasını desteklemektedir. Brezilya, Çin ve Rusya için ise birim kök temel hipotezi reddedilememektedir. Endonezya, Hindistan, Meksika, Türkiye için kişi başına düşen gelirlerinde yaşanacak şokların geçici bir etkiye sahip olduğu, Brezilya, Çin ve Rusya ülkeleri için ise kişi başına düşen gelirde yaşanacak şokların kalıcı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Buna göre, Endonezya, Hindistan, Meksika, Türkiye için uzun dönemde gelişmişlik farklarının ortadan kalkacağı düşünülmektedir. Bu ülkelerin gelirleri birbirinden bağımsız değildir ve gelecekteki gelirleri tahmin edilebilir. Özellikle Hindistan'ın 1991 sonrası dönemde başlattığı kapsamlı piyasa reformları (Rodrik & Subramanian, 2005), Türkiye'nin 2001 ekonomik krizinin ardından uygulamaya koyduğu mali disiplin odaklı yapısal düzenlemeler ve döviz kuru istikrarına dayalı politikalar (Erdal & Turan, 2012), Meksika'nın NAFTA üyeliği sonrasında derinleşen dış ticaret entegrasyonu ve Endonezya'nın 2000'li yıllarda benimsemiş olduğu ekonomik liberalleşme süreci, bu ülkelerde makroekonomik istikrarı destekleyerek büyümenin daha öngörülebilir bir yapıya kavuşmasına olanak tanımıştır. Bu dönüşüm, gelir düzeylerinde gözlemlenen şokların geçici olmasını sağlamış ve uzun dönemde kişi başına düşen gelir seviyesinin ortalama dengeye doğru yakınsamasını mümkün kılmıştır. Buna karşılık Çin'in son yıllarda ihracat ve yatırım odaklı büyüme stratejisinden iç talep temelli yapıya geçiş sürecinde karşılaştığı yapısal uyum sorunları (Zhang & Zhang, 2017), Rusya'nın doğal kaynak gelirlerine ve özellikle enerji fiyatlarına olan yüksek bağımlılığı ile jeopolitik kırılganlıkları (Gylfason, 2001), ve Brezilya'nın tekrarlayan politik belirsizliklerle birlikte dışsal şoklara açıklığı (de Mello & Perrelli, 2003), bu ülkelerde büyüme süreçlerinin uzun dönemli istikrar kazanmasını zorlaştırmakta ve yakınsama dinamiklerini zayıflatmaktadır.

Sonuç olarak, ülkeler arası gelir yakınsamasının yalnızca sermayenin azalan marjinal getirisinden ibaret olmadığını (Solow, 1956), bunun yanında teknolojik yayılma (Coe & Helpman, 1995), dışa açıklık düzeyi (Ben-David, 1996), makroekonomik istikrar ve kurumsal kapasite gibi çok boyutlu faktörlerin yakınsama sürecinde

belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çerçevede, kişi başına gelirde yakınsama sağlanabilmesi için sadece büyüme hızının artırılması değil, aynı zamanda şoklara karşı dirençli ve sürdürülebilir bir ekonomik yapı inşa edilmesi gerektiği sonucuna varılmaktadır.

Yakınsamanın gerçekleşmesinde, küreselleşme sürecinde ülkelerin birbirleriyle uyumlu ekonomik ve politik stratejiler geliştirmesi önemli bir etken olmaktadır. Bu stratejiler, ülkelerin benzer ekonomik büyüme modellerini benimsemelerini teşvik eder. Bunun yanı sıra, finansal piyasalardaki ilişkiler de yakınsamayı hızlandırmaktadır. Ülkeler arası sermaye akışları, yatırımcı davranışları ve finansal düzenlemeler, ekonomilerin birbirine benzer şekilde tepki vermesine yol açar, böylece gelir seviyeleri zamanla birbirine yaklaşır.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the author).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Ayala, A., Cunado, J., & Gil-Alana, L. A. (2013). “Real Convergence: Empirical Evidence for Latin America.” *Applied Economics*, *45*(22), 3220-3229.

Barro, R. J., & Sala-i-Martin, X. (1992). “Convergence.” *Journal of political Economy*, *100*(2), 223-251.

Barro, R. J., & Sala-i-Martin, X. (1995). “Economic Growth”. New York: McGraw-Hill.

Barro, R. J., & Sala-i-Martin, X. (2004). *Economic Growth* (2nd ed.). MIT Press.

Ben-David, D. (1996). “Trade and Convergence Among Countries.” *Journal of International Economics*, 40(3–4), 279–298.

Benabou, R. (1996). “Inequality and Growth.” *NBER macroeconomics annual*, *11*, 11-74.

Bernard, A. B., & Durlauf, S. N. (1995). “Convergence in International Output”. *Journal of Applied Econometrics*, *10*(2), 97–108

Beyaert, A., & García-Solanes, J. (2014). “Output Gap and Non-linear Economic Convergence.” *Journal of Policy Modeling*, *36*(1), 121-135.

Carlino, G. and Mills, L. (1993). “Are US Regional Economies Converging? A Time Series Analysis.” *Journal of Monetary Economics*, 32, 335-46.

Cellini, R., & Scorcu, A. E. (2000). “Segmented Stochastic Convergence across the G-7 Countries.” *Empirical Economics*, *25*, 463-474.

Ceylan, R., & Abiyev, V. (2016). “An Examination of Convergence Hypothesis for EU-15 Countries”. *International Review of Economics & Finance*, *45*, 96-105.

Chang, T., Chang, H. L., Chu, H. P., & Su, C. W. (2006). “Is Per Capita Real GDP Stationary in African Countries? Evidence from Panel SURADF Test.” *Applied Economics Letters*, *13*(15), 1003-1008.

Chong, T. T. L., Hinich, M. J., Liew, V. K. S., & Lim, K. P. (2008), “Time Series Test of Nonlinear Convergence and Transitional Dynamics.” *Economics Letters*, 100(3), 337-339.

Coe, D. T., & Helpman, E. (1995).” International R&D Spillovers.” *European Economic Review*, 39(5), 859–887

Dawson, J. W., & Strazicich, M. C. (2010). “Time-Series Tests of İncome Convergence with two Structural Breaks: Evidence from 29 Countries.” *Applied Economics Letters*, *17*(9), 909-912.

Dawson, J. W. & Sen, A. (2007). “New Evidence on the Convergence of İnternational İncome from a Group of 29 Countries.” *Empirical Economics*, 33, 199–230.

de Mello, L., & Perrelli, R. (2003). “Growth Equations: A Quantile Regression Exploration.” *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 43(4), 643–667.

Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979), "Distribution of the Estimators for Autoregressive Time Series with a Unit Root." Journal of the American Statistical Association, 74(366a), 427-431.

Durlauf, S. N. (2003). *The Convergence Hypothesis after 10 Years*. Social Systems Research Institute, University of Wisconsin.

Erdal, L., & Turan, T. (2012). "Türkiye'de Makroekonomik Dengesizliklerin Büyüme Üzerindeki etkisi." *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), 11–30.

Eryer, A. (2023). "Yakınsama Hipotezinin Test Edilmesi: E7 Ülkelerinden Ampirik Kanıtlar." *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Dergisi*, *7*(2), 245-255.

Evans, P., & Karras, G. (1996). "Convergence Revisited." *Journal of Monetary Economics*, *37*(2), 249-265.

Fleissig, A., & Strauss, J. (2001). "Panel Unit-Root Tests of OECD Stochastic Convergence." *Review of International Economics*, *9*(1), 153-162.

Friedman, M. (1992). "Do Old Fallacies Ever Die?" *Journal of Economic Literature*, 30, 2129–32.

Furuoka, F. (2018). "Income Convergence in the ASEAN-5 Countries." *International Journal of Business and Society*, 19(3), 554-569.

Ghosh, M., (2013). "Regional Economic Growth and İnequality. In Liberalization, Growth and Regional Disparities in India." *India Studies in Business and Economics series*, 17–45, Springer India.

Gylfason, T. (2001). "Natural Resources, Education, And Economic Development." *European Economic Review*, 45(4–6), 847–859.

Hawksworth, J., Cookson, G. (2006). "The World in 2050". PricewaterhouseCoopers.

Holmes, M. J. (2002). "Convergence in İnternational Output: Evidence from Panel Data Unit Root Tests." *Journal of Economic Integration*, 826-838.

Im, K. S. (1996). *Least Square Approach to Non-Normal Disturbances* (No. 9603). Faculty of Economics, University of Cambridge.

Im, K. S., Pesaran, M. H., & Shin, Y. (2003). "Testing for Unit Roots in Heterogeneous Panels." *Journal of Econometrics*, 115(1), 53-74.

Im, K. S., & Schmidt, P. (2008). "More Efficient Estimation Under Non-Normality When Higher Moments Do Not Depend on The Regressors, Using Residual Augmented Least Squares." *Journal of Econometrics*, 144(1), 219-233.

Im, K. S., Lee, J., & Tieslau, M. A. (2014). "More Powerful Unit Root Tests with Non-Normal Errors." *In Festschrift in Honor of Peter Schmidt* (pp. 315-342). Springer, New York, NY.

Islam, N. (1995). "Growth Empirics: A Panel Data Approach." *The Quarterly Journal of Economics*, 110(4), 1127–1170.

Ivanovski, K., Awaworyi Churchill, S., & Inekwe, J. (2020). "Convergence in Income Inequality across Australian States and Territories." *Social Indicators Research*, *148*(1), 127-142.

Konat, G., Gökçe, M., & Kızılkaya, F. (2019). "AB Ülkelerinin Yakınsaması: SURADF VE SURKSS Birim Kök Testi." *EKOIST Journal of Econometrics and Statistics*, (31), 63-75.

Lee, J., & Strazicich, M. C. (2003), "Minimum Lagrange Multiplier Unit Root Test with Two Structural Breaks." *Review of Economics and Statistics*, 85(4), 1082-1089.

Lee, J., & Strazicich, M. C. (2004), *Minimum LM Unit Root Test with One Structural Break.* Manuscript, Department of Economics, Appalachian State University, 33(4), 2483-2492.

Lee, H., & Hur, M. (2021). "Non-normal Errors or Nonlinearity? Performance of Unit Root Tests." *Applied Economics*, 53(52), 6094-6103.

Lee, H., Meng, M., & Lee, J. (2011). "How Do Nonlinear Unit Root Tests Perform with Non Normal Errors?." *Communications in Statistics-Simulation and Computation*, 40(8), 1182-1191.

Lima, M. A., & Resende, M. (2007). "Convergence of Per Capita GDP in Brazil: An Empirical Note". *Applied Economics Letters*, *14*(5), 333-335.

Li, Q., & Papell, D. H. (1999). "Convergence of İnternational Output: Time Series Evidence for 16 OECD Countries." International Review of Economics and Finance, 83, 267–280.

Lin, P. C., & Huang, H. C. (2012). "Convergence in İncome İnequality? Evidence from Panel Unit Root Tests with Structural Breaks." *Empirical Economics*, *43*, 153-174.

Maddala, G. S., & Wu, S. (1999). "A Comparative Study of Unit Root Tests with Panel Data and a New Simple Test*." Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61(S1), 631-652.

Mankiw, N. G., Romer, D., & Weil, D. N. (1992). "A contribution to the empirics of economic growth". *Quarterly Journal of Economics*, 107(2), 407–437.

Mello, M. (2011). "Stochastic Convergence across U.S. States." *Macroeconomic Dy-namics*, 15:160–183

Meng, M. (2013). Three Essays on More Powerful Unit Root Tests with Non-Normal Errors. *The University of Alabama.*

Meng, M., Im, K. S., Lee, J., & Tieslau, M. A. (2014). "More Powerful LM Unit Root Tests with Non-Normal Errors." In *Festschrift in honor of peter schmidt* (pp. 343-357). Springer, New York, NY.

Meng, M., Lee, J., & Payne, J. E. (2016). "RALS-LM Unit Root Test with Trend Breaks and Non-Normal Errors: Application to the Prebisch-Singer Hypothesis". *Studies in Nonlinear Dynamics & Econometrics*, 21(1), 31-45.

Narayan, P. K., & Popp, S. (2013). "Size and Power Properties of Structural Break Unit Root Tests." *Applied Economics*, 45(6), 721-728.

Perron, P. (1997), "Further Evidence on Breaking Trend Functions in Macroeconomic Variables." *Journal of Econometrics*, 80(2), 355-385.

Prodan, R. (2008), "Potential Pitfalls in Determining Multiple Structural Changes with an Application to Purchasing Power Parity." *Journal of Business & Economic Statistics*, 26(1), 50-65.

Rodrik, D., & Subramanian, A. (2005). "From "Hindu Growth" to Productivity Surge: The Mystery of the Indian Growth Transition." *IMF Staff Papers*, 52(2), 193–228.

Sala-i-Martin, X. X. (1996). "The Classical Approach to Convergence Analysis." *The Economic Journal*, *106*(437), 1019-1036.

Savacı, S., & Karşıyakalı, B. (2016). "Ülkeler Arası Gelir Yakınsaması Analizi: AB Ülkeleri ve Türkiye." *Akdeniz İİBF Dergisi*, 16(33), 237-257.

Schmidt, P., & Phillips, P. C. (1992). "LM Tests for a Unit Root in the Presence of Deterministic Trends." *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 54(3), 257-287.

Sollis, R. (2009), "A Simple Unit Root Test Against Asymmetric STAR Nonlinearity with an Application to Real Exchange Rates in Nordic Countries." *Economic Modelling*, 26(1), 118-125.

Solow, R. M. (1956). "A Contribution to the Theory of Economic Growth." *The Quarterly Journal of Economics*, 70(1), 65–94.

Strazicich, M. C., Lee, J., & Day, E. (2004). "Are Incomes Converging among OECD Countries? Time Series Evidence with Two Structural Breaks." *Journal of Macroeconomics*, 26(1), 131-145.

Swan, T. W. (1956)." Economic Growth and Capital Accumulation." *Economic Record*, 32(2), 334–361.

Tıraşoğlu, M. (2013). "G20 Ülkeleri İçin Gelir Yakınsama Analizinin Panel Birim Kök Testleri İle İncelenmesi." *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, *3*(6), 91-106.

Tong, T., Ortiz, J., Xu, C., & Li, F. (2020). "Economic Growth, Energy Consumption, and Carbon Dioxide Emissions in The E7 Countries: A Bootstrap ARDL Bound Test." *Energy, Sustainability and Society*, 10(1), 1-17.

Tsionas, E. G. (2003). "Convergence Clubs and Spatial Externalities: A Bayesian Examination." *Studies in Nonlinear Dynamics & Econometrics*, 7(3), 49-69.

World Bank. (2023). World Development Indicators. The World Bank. https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators

Yılancı, V., & Gökçe, E. C. (2020). "OECD Ülkelerinde Yakınsama Hipotezinin Geçerliliği: Kalıntılarla Genişletilmiş Panel Fourier SURADF Birim Kök Testi." *Sosyoekonomi*, *28*(44), 395-407.

Yilanci, V., Saridogan, E., & Artar, O. (2014). "A Stochastic Convergence Analysis for Selected East Asian and Pacific Countries: A Fourier Unit Root Test Approach." *Theoretical and Applied Economics*, 18(598), 51-62.

Zhang, J., & Zhang, J. (2017). "Dual-track Reform and Transition: China's Experience." *China Economic Journal*, 10(2), 83–98.

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 02.01.2025 **√Accepted/Kabul:** 23.05.2025
DOI:10.30794/pausbed.1612300
Research Article/Araştırma Makalesi

Adıgüzel, L. (2025). "Intersectional Othering: An Analysis of Intersectional Identities in Sebbar's *Sherazade* and Adichie's *Americanah*", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, 70, 217-231.

INTERSECTIONAL OTHERING: AN ANALYSIS OF INTERSECTIONAL IDENTITIES IN SEBBAR'S *SHERAZADE* AND ADICHIE'S *AMERICANAH*

Leyla ADIGÜZEL*

Abstract

This article examines intersectional othering in Leila Sebbar's *Sherazade* and Chimamanda Ngozi Adichie's *Americanah*, exploring how race, gender, culture, and class influence the protagonists' experiences of oppression and resistance. Sebbar's Sherazade addresses the postcolonial intricacies of cultural alienation and Orientalist conventions in France, refusing submissive portrayals while reclaiming storytelling as a means of liberty. Adichie's Ifemelu highlights institutional racism, cultural dislocation, and Eurocentric beauty standards as a Nigerian female immigrant in America, questioning assimilation and reaffirming her Nigerian identity. In both novels, ideas of hybridity and exclusion are explored, showing how colonial legacies and systemic differences affect intercultural situations today. Within this frame, the article highlights the perseverance of marginalized women in reclaiming their identities, opposing systematic marginalization, and amplifying their voices through the juxtaposition of these works. Sebbar and Adichie provide an effective criticism of interrelated oppressions, enhancing the worldwide dialogue on intersectionality, identity, and empowerment.

Keywords: *Intersectionality, Othering, Identity, Sebbar, Adichie,Sherazade, Americanah.*

KESİŞİMSEL ÖTEKİLEŞTİRME: SEBBAR'IN *ŞEHRAZAT'I* VE ADICHIE'NİN *AMERICANAH*'INDAKİ KESİŞİMSEL KİMLİKLERİN ANALİZİ

Öz

Bu makale, Leila Sebbar'ın *Şehrazat* ve Chimamanda Ngozi Adichie'nin *Americanah*'ındaki kesişimsel ötekileştirmeyi analiz ederek, ırk, cinsiyet, kültür ve sınıfın kahramanların baskı ve direniş deneyimlerini nasıl etkilediğini incelemektedir. Sebbar'ın Şehrazat'ı, Fransa'daki kültürel yabancılaşmanın ve Oryantalist geleneklerin postkolonyal karmaşıklıklarını ele alır ve itaatkâr tasvirleri reddederken hikâye anlatıcılığını bir özgürlük aracı olarak kullanır. Adichie'nin Ifemelu'su, kurumsal ırkçılığa, kültürel yerinden edilmeye ve Amerika'da Nijeryalı göçmen bir kadın olarak Avrupa merkezci güzellik standartlarına dikkat çeker; asimilasyonu sorgular ve Nijeryalı kimliğini yeniden onaylar. Her iki romanda da melezlik ve dışlanma fikirleri ele alınır ve sömürgeci mirasların ve sistemsel farklılıkların günümüzdeki kültürlerarası durumları nasıl etkilediği gösterilir. Bu bağlamda, makale, bu eserleri yan yana getirerek marjinalleştirilmiş kadınların kimliklerini geri kazanma, sistematik marjinalleşmeye karşı çıkma ve seslerini yükseltme konusundaki azmini vurgulamaktadır. Sebbar ve Adichie, kesişimsellik, kimlik ve güçlendirme üzerine dünya çapındaki diyaloğu geliştirerek, birbiriyle ilişkili baskılara yönelik etkili bir eleştiri sunar.

Anahtar kelimeler: *Kesişimsellik, Ötekileştirme, Kimlik, Sebbar, Adichie, Şehrazat, Americanah.*

*Asst. Prof. Dr., Yüzüncü Yıl University, Department of English Language and Literature, VAN.
e-mail: leylaadgzl@yyu.edu.tr (https://orcid.org/0000-0003-3102-2053)

1.INTRODUCTION

Postcolonialism, which "aims to reverse the unequal power relations between Western and non-Western societies" (Young, 2003: 2), gained prominence as a theoretical framework in the 1980s. Postcolonial literature, on the other hand, is characterized as a response to 'Eurocentrism,' functioning not merely as literature that follows the era of empire but also as a critique of colonial dynamics. (Boehmer, 2005) In his 1978 work Orientalism, which initiated discussions on postcolonialism, Edward Said contends that orientalist knowledge is formed and generated through discourse (Loomba, 2015: 38). Said examines the ways in which the West portrays the East, emphasizing that these portrayals enable the West to perceive itself as superior while portraying the East as exotic, primitive, and distinct. The West employs the East as the 'other' to delineate its identity via Orientalism. Within this context, Said uses discourse analysis to comprehend the emergence of colonial discourse on the East in literary, artistic, scientific, and political works. (47) He argues that the establishment of cultural hegemony legitimizes colonial authority through these representations.

Accordingly, Postcolonial feminism, often known as 'third world feminism,' emerged as a critique of Eurocentric Western feminism, which overlooked the disparities in class, race, emotions, and settings among women in colonized regions. Seeking a peaceful solution to the problems of all marginalized women, postcolonial feminism is an exploration of how gender, nation, class, race, and sexuality intersect with colonialism and neo-colonialism in the various contexts of women's lives. (Schwarz & Ray, 2005) Collins argues in *Black Feminist Thought* that two main elements have historically motivated U.S. Black women in their critical social ideas. The first consideration was the escalation in racial segregation that preceded World War II. Most African-American women lived in areas where their children registered in mostly Black schools during this era, and they also attended mostly Black churches and related community groups. Mostly, ghettoization was meant to help Black Americans be more politically under control and economically exploited. Black communities, however, provided African-American men and women a unique environment to apply African-derived ideas for the growth of oppositional ideas and knowledge meant to challenge racial injustice. (Collins, 2000: 8-11) Similarly, by the 1980s, new critical discourses addressing oppression and prejudice emerged, both in the United States and in regions colonized by Europe, including Africa, South Asia, Latin America, and the Caribbean. In this context, bell hooks examines marginality as both a site of oppression and a source of resistance highlighting the exclusion of the voices of Black women and other marginalized groups from the centre.

> [w]hether feminist struggle to end sexist oppression is more important than the struggle to racism or vice versa. All such questions are rooted in competitive either/or thinking, the belief that the self is formed in opposition to an other. [...]Most people are socialized to think in terms of opposition rather than compatibility. Rather than seeing anti-racist work as totally compatible with working to end sexist oppression, they often see them as two movements competing for first place. (hooks, 1984: 29)

The author, as a Black woman, discusses the significance of anti-racist activities in the feminist movement. She also argues that people often view these movements as competing for first place, leading to competitive thinking. Thus, she defends that we must assess these two struggles by examining their intersecting, overlapping commonalities.

Within this frame, Kathy Davis asserts that intersectionality encompasses the interplay between gender and race, along with additional categories of difference in personal experiences, social practices, institutional structures, and cultural concepts, and the implications of these interactions on power dynamics. She contends that intersectionality represents an inclusive initiative for feminist theory and highlights the theoretical dominance of gender and the exclusions inherent in white Western feminism. (2008: 89) In this context, the critical viewpoint that black women cultivated due to their exclusion based on race and gender became the foundation of the notion of intersectionality. What drives black women, who feel that they are more disadvantaged than many other groups and do not hesitate to express it, to these thoughts is basically the fact that they are excluded by white women and that they want to be left out of the feminist movement. In this context, hooks underlines that historically, white feminists equated the social status of women with that of enslaved blacks, claiming they were equivalent and that "the term woman refers specifically to white women, and the term blacks or negroes refers

to black men only" (hooks, 1981: 147). The economic hardships, lack of education and healthcare, environmental conditions, and poverty in ghettos raised awareness of the vastly different living standards between them and white women. Additionally, the brave ascent of black women in impoverished neighbourhoods, who spent more money and became poorer to overcome racism, contributed to establishing Black Feminist Theory and 'intersectionality,' which was predicated on this foundational theory.

Kimberlé Williams Crenshaw, the founder of the concept of intersectionality, frequently presents the cases she encountered and their outcomes, highlighting the compulsion black women faced to choose between discrimination rooted in race and gender. She claims that treating these two factors individually is a mistake, as black women have both racial and gender identities and endure dual prejudice. According to Crenshaw, this approach stressed the need to consider several identities. She argues a legislative system based on race or gender fails to represent black women. Black women's experiences were regularly contrasted with those of privileged white women in feminist theory and anti-racist policy talks, she notes. Crenshaw emphasizes that 'intersectionality' challenges the idea that prejudice is distinct and underlines the necessity of human rights and equality. Intersectionality, in this context, emphasizes the convergence and intersection of social identity groups within the same identity, an aspect often overlooked. She adds that in such cases, several forms of oppression and inequality may combine to create complex problems and personal obstacles, stressing that people may face diverse challenges and disadvantages. Thus, "the concept of intersectionality […] has united women on a stronger platform by considering different identity characteristics and experiences together" (Batu& Görmez, 2024: 408).

Crenshaw notes that black women sometimes confront prejudice like white women, but sometimes they face it like black men. Race and gender biases often cause dual discrimination for black women, she claims. They sometimes face prejudice as black women, not just as victims of racial and gender discrimination. In this manner, black women epitomize what Barbara Smith refers to as 'geometric oppression' (Smith, 1976: 5). Being black, female, and economically disadvantaged in a patriarchal culture requires them to navigate a triadic consciousness of race, gender, and class. black women, who often claim that ideological systems of oppression ignore them, use intersectionality to understand how systems and processes interact and sustain each other. The main criticism of intersectionality is its alleged attempt to create a 'new caste system,' according to Crenshaw. She says it tries to create more egalitarian societies and 'healing practices' rather than one with a racial hierarchy placing black women at the apex. She also argues that the tension results from the assumption that claims of exclusion must be unilateral and compares the intersectionality framework to traffic at a crossroads, claiming black women may suffer discrimination from several sources. (Crenshaw, 1991) Consequently, it may be asserted that the collective experience of diverse affiliations and identities has fostered a unique opportunity for women to unite and amplify their voices to an unprecedented degree. (Avcil, 2020: 1307)

Considering this information, Leila Sebbar, the first author in this study, adeptly examines the psychological intricacies of being born in a nation historically occupied by France and having parents of disparate nationalities, alongside the intersection of racial and gender-based discrimination, through diverse literary mediums, including short stories and novels, as a female writer with direct experience. According to the author, "childhood represents the threshold of the history of women. The subjects of her first two full-length works are "young girls who have been forgotten, neglected, sequestered, battered, and sexually abused" (Marx-Scouras, 1993:49). Sebbar in *Sherazade* re-examines the legendary figure of Arab culture, Sherazade, through a modern lens, tackling themes of migration, gender, identity exploration, and cultural clashes. The novel recounts the story of Sherazade, the daughter of immigrants raised in 20th-century France and caught between two conflicting cultures. This Sherazade, while sharing a name with the legendary narrator of the Arab East, faces a distinctly different struggle for existence in contemporary society. The young girl's struggle to establish her identity and position arises from a clash between her family's Algerian heritage and the present values of French society. Within this framework, the novel addresses intersectional identities and the othering of women, which arise from issues related to women's societal duties and the challenges of the immigrant experience, as seen through Sherazade's personal journey. Through this character, Sebbar explores the cultural disparities between the Arab East and the West, the conflicts between tradition and modernization, and the identity issues faced by immigrant women specifically. The novel centres on immigration, the pursuit of identity, and the multifaceted nature of gender, recounting the

story of a young girl maturing within French culture while facing social and personal isolation. In this backdrop, Sherazade poignantly illustrates the cultural othering and identity exploration encountered by immigrant women in the post-colonial era.

Accordingly, this study focuses on the Nigerian writer Chimamanda Ngozi Adichie, a significant figure in postcolonial feminist literature. Similar to Sebbar, her experiences of colonialism and the Nigerian Civil War during childhood have influenced her literary works. Numerous works of hers address themes of religion, migration, gender, and feminism. Adichie, a prominent voice in Nigeria, has established herself as a significant figure in contemporary world literature through her novel *Americanah*, which received various awards. The novel effectively conveys a compelling narrative that addresses the issue of othering, notably with race, identity, immigration, and gender. *Americanah* thoroughly examines the issue of othering through individual identification and societal definitions of that identity. It tackles the mechanisms of othering at both individual and systemic levels, consistent with the theories proposed by postcolonial scholars. The protagonist Ifemelu's experiences in America explicitly illustrate several aspects of othering, encompassing Said's concept of orientalism and Fanon's notion of the alienation of the black body.

Given the aforementioned information, it is evident that Sebbar's *Sherazade* and Chimamanda Ngozi Adichie's *Americanah* participate in a distinct dialogue that emphasizes themes of otherness, including the marginalization of immigrants and women, identity conflicts, and tensions with societal norms across various cultural contexts. The two main protagonists, Sherazade and Ifemelu, encounter marginalization and identity turmoil as they acclimate to their new environments. Sherazade, a North African girl, contends with her Arab identity, whereas Ifemelu, a Nigerian woman, wrestles with her African and Black identity in America. These themes underscore the sense of solitude and cultural disparities encountered by immigrants in both novels. Homi Bhabha's notion of hybridity articulates the experience of being caught between two distinct cultures, a theme prominently featured in both *Sherazade* and *Americanah*. Both novels explore the protagonists' struggle to establish their identities amidst two distinct cultures, addressing the notion of hybridity as a consequence of othering. The essential aspect of cultural in-betweenness results in the othering of both characters. Furthermore, due to their gender roles, female protagonists in both novels encounter marginalization and persecution inside their own culture as well as in the new society they inhabit. They confront the gender expectations associated with womanhood, rendering them as the 'other' inside both their own culture and the nation in which they reside. Thus, the female identity is crucial in the othering processes of both novels. In light of this information, the study aims to examine how the aforementioned novels depict intersectional identities, elucidate the othering of these identities, and explore what these novels reveal about intersectional othering within postcolonial and feminist contexts.

2.INTERSECTING IDENTITIES AND OTHERNESS IN *SHERAZADE*

Sebbar uses a contemporary perspective in her novel that presents intersectional othering to recount Sherazade, a figure considered a powerful trope for contemporary Arab and Muslim women writers, particularly those addressing an international audience (Gauch, 2007: xi, xiv). The author portrays Sherazade as a seventeen-year-old Algerian runaway residing in Paris. Ensnared between the realms of Africa and Europe, her parents' heritage and her own, as well as the colony and the metropolis, she seeks her authentic identity. In the narrative concerning possession, identity, and the reality of metropolitan existence in the late twentieth century, Julien, the son of French-Algerians and a fervent Orientalist, pursues her. Confined by Julien to a clichéd exotic archetype, Sherazade strives to establish her own interpretation of Algerian womanhood, therefore dismantling norms and preconceptions. Julien's preoccupation with her motivates her toward self-discovery and decision-making for the future.

Intersectional theory, the context in which the novel is examined, proposes that various sources of oppression, such as race, class, gender identity, sexual orientation, religion, and other identity markers, create disadvantages for individuals. In this vein, Crenshaw suggests that "black women frequently encounter dual discrimination, resulting from the intersection of race and gender-based discriminatory practices. Intersectional paradigms emphasize that the discrimination experienced by black women is not merely a combination of racial and gender biases, but rather a distinct form of discrimination specific to their identity" (1989: 149).

As such, the intersectionality paradigm is especially pertinent to Sherazade's circumstances in Sebbar's novel, since her identity is influenced by several intersecting axes of oppression. As a young Algerian woman in Paris, she confronts the combined marginalization of her identity as a postcolonial subject and as a female in a patriarchal country. She embodies the role of an ethnic and cultural 'other' inside French culture as the offspring of an Algerian immigrant family while simultaneously contending with the sexist conventions prevalent in both the patriarchal immigrant community and French society. Her experiences cannot be entirely attributed to her gender or ethnicity; rather, they exemplify the distinct prejudice arising at the confluence of these identities. Sherazade's challenges with belonging and identification illustrate the interaction of systematic racial and gendered oppressions, akin to the unique experiences emphasized by Crenshaw in her examination of discrimination against black women. Sherazade's interactions with Julien and French culture further highlight the exoticization and limitations imposed on her identity by Western colonial viewpoints. Through Sherazade, Sebbar illustrates how the junction of race, gender, and cultural history engenders a complex feeling of 'othering,' contesting monolithic narratives of oppression and underscoring the necessity for an intersectional comprehension of her struggle. Her name epitomizes this intersectional dynamic, both associating her with a tradition of Orientalist illusions and obliterating her originality.

In this frame, the title assigned by the author to the novel holds significant importance. The piece starts with a notable historical allusion. The question is, "Is your name really Sherazade?" (Sebbar, 1991: 1). Sherazade, the namesake of the piece, embodies a figure in The Arabian Nights who, as some assert, lived via her intellect, while others attribute her survival to her femininity, so bequeathing a legacy to all women. However, Burton particularly emphasizes the traits of wit and intelligence embodied in a powerful and determined woman as the dominant characteristics of Sherazade, stating that it was said that she had collected a thousand books of histories relating to antique races and departed rulers. He adds that "she had thoroughly examined the works of poets and memorized them; she had studied philosophy and the sciences, and she was kind and courteous, sagacious and humorous, well-read and well-mannered" (Burton, 2002: 19). Building on this point of view, showing Sherazade as an anti-stereotypical Asian woman in a Muslim setting sheds light on sexual power dynamics and leads to a more culturally and historically informed view of gender issues and how the image of Asian women has changed over time. (Dağoğlu, 2023) Guach's analysis of works based on a Sherazade tradition shows her as a vocal activist whose stories will never end and whose determination has grown in the face of rising fundamentalism and the widespread portrayal of Arab and Muslim women in Western media as voiceless, subjugated, exploited, and uneducated victims. Her stories gradually transcend what were once perceived as insurmountable barriers. (2007: xi-xviii) The system determines the fate of all women, and Sherazade, the protagonist, must return to the roots of this history associated with a woman's name and craft fresh tales that contest the predetermined destiny. Expanding on this idea, Charles Nunley states that

> [t]he most explicit sign of Sherazade's problematic relationship to dominant culture is, of course, revealed in her name. Instead of designating an individual unique in all her attributes, Sherazade's name links her with fiction and, specifically, with the work that originally shaped France's romanesque view of the Orient: Les Mille et une nuits. [I]n her narrative, Sebbar uses Les Mille et une nuits to situate her heroine within the context of French literary exoticism. (Nunley, 1996: 239)

Despite Sherazade's origins in different historical, geographical, and social contexts than the mythical storyteller of Baghdad, she is consistently linked to the latter because of her name. The French iteration of her name is reduced and simplified by the prevailing French culture. The transition from spoken Arabic to written French led to a partial diminishment of her identity: "Sherazade's name is a perfect metaphor for France's assimilation policy with regard to immigrants. What is most representative of other cultures must be cut off for the other to be accepted and assimilated into the fabric of French life. What could be viewed as the richness of difference is rejected as unnecessary excess" (Donadey, 1998: 266).

The rationale for choosing the name Sherazade is to enable the character's movement from a limited domain to a boundless one via storytelling. Clarissa P. Este explicates this occurrence as follows: "The narrative can take several shapes; it may be reversed, filled with porridge and converted into a banquet for the destitute, adorned with gold to amplify its opulence, or transfer its audience to an alternate dimension" (Estes, 2019: 31).

In this regard, Sebbar's perspective reinterprets this cult work, nearly as ancient as mankind, and recreates its historical repercussions inside contemporary storylines. Thus, the author uses Sherazade to reimagine France's connection with colonial Algeria. She challenges centuries of literary exoticism by reimagining Sherazade within the contemporary Francophone setting and changing her name. Despite her conception centuries ago and her Arab heritage, Sherazade faces the new world of Paris, the epicentre of Europe. In Paris, while savouring a can of Coke, Sherazade establishes a bond with another Sherazade, who, centuries earlier, endured sexual abuse as a concubine in a harem, awaiting her demise. Sherazade, like the other characters in the novel, experiences profound isolation from society, characterized by loneliness and a lack of direction. She simultaneously experiences the allure of a dynamic world before her and the frustration of being unable to engage with it.

The growing ethnic diversity in France and the responses to this transformation closely relate to Sherazade's estrangement in Paris. Julien's statements precisely illustrate the apprehension and strain over identity perception throughout this transformation. At this point, his contemplation,

> France is becoming multiethnic society […] not to mention the West Indies and other islands still under French domination . . . Those of original French stock will become the new minority in a few decades […] Because you are the ones who're going to have two-tone children, half-castes, crossbred, adulterated offspring, bastards ... hybrids ...mongrels…" (Sebbar, 1991: 205)

affirms the scenario at hand. Julien's comments highlight the ethnic variety that has resulted from growing immigrant populations in France as well as the social conflicts this has generated. While stressing that national identity is dynamic and susceptible to hybridization, the negative jargon employed reveals racial and discriminatory attitudes towards the changing of French identity. However, Sherazade's refusal: "Me, children? I won't have any" (205) of having children can be interpreted as an indication that reframing identity does not align with Julien's suggestions, as it diminishes her agency to effect change. Dependence on that will once more depend on the other without active participation in effecting change.

Sherazade's hesitation to redefine her identity results in a sense of alienation and disconnection. As such, Edward Said indicates exile as "the unbearable rift forced between a human being and a native place, between the self and its true home" (1984: 49). He posits that the plurality of vision partially mitigates social displacement: "Most people are principally aware of one culture, one setting, one home; exiles are aware of at least two, and this plurality of vision gives rise to an awareness of simultaneous dimensions, an awareness that—to borrow a phrase from music—is contrapuntal" (55). The exile evolves to a new environment, encountering new customs, activities, language, and linguistic expressions that, in contrast to their memories of the old, create a contrapuntal juxtaposition. In this frame, Sherazade's conflicting emotions during her visit to an art exhibition expose the West's propensity to exoticize the immigrant 'other' and her own disintegration of her identity. In the exhibition, the artworks she identifies with evoke both admiration and alienation. As the West portrays the East as an exotic 'other,' Sherazade struggles to identify her own reality within these depictions, which exacerbates her sense of alienation. As an Algerian immigrant, the artworks reconfigure her cultural heritage via a Western lens, even as she also experiences profound exclusion from this perspective. The veils that adorn the skin of the concubines portrayed in the *Arabian Nights* closely resemble her fantasies. The depictions of Turkish harems, African slaves, and eunuchs, among other characters, conjure the ambiance of an Arabian narrative. Her engagement with artistic representations reflects her traumatic memories and her search for identity; "Sherazade wanted to go to the Louvre to look at the women of Algiers, always the same ones. Julien suggested going to the Versailles Museum to look at the huge picture in the Algerian gallery. The Capture of Abd al-Qadir's Retinue by Horace Vernet" (Sebbar, 1991:203). In her endeavour to reach Algeria with her companion Pierrot, Sherazade seeks to save the recollections of her former experiences, amassed from the eastern nights. Her aim is to preserve consciousness of her individuality and the spiritual energy she represents. Upon examining these artworks, Sherazade perceives with profound conviction that the portrayal of women in *Arabian Nights* composed centuries ago, remains unaltered. This image has transitioned from Eastern to Western consciousness, where the Western artist's interpretation of the lady depicted in the narratives has overshadowed truth. The Western artist has indelibly influenced the portrayal of the Oriental lady as passionate and untrustworthy via art.

In this respect, in the novel, Julien elucidates the conventional interpretation of 'odalisque' in Orientalist art, implying that it represents "for Western artists the indolence, voluptuousness, the depraved allure of Oriental women" (203). However, Sherazade is captivated by the paintings she observes, meticulously examining the women depicted inside them and exclaims: "'I am not an odalisque.' These women are always reclining, exhausted, with a distinct look in their eyes, almost as if asleep; for Western painters, they evoke the languor, lust and seduction of Eastern women" (203). This remark incisively examines the influence of Orientalism on Western artistic expression and representation. The statement aligned with Edward Said's idea of Orientalism, illustrates that Western painters recognize the East through their own imaginative lens. Thus, Said posits that Western discourse has constructed a specific representation of the Orient to justify its economic, intellectual, and moral dominance over the region, its inhabitants. He refers to this as "the hegemony of European ideas about the Orient, themselves reiterating European superiority over Oriental backwardness" (2016: 15). In this frame, the Western viewpoint reduces women to exhausted, submissive, and sensual objects of exoticism. Sherazade's repudiation of this portrayal illustrates her endeavour to dissociate from these preconceptions and reject the constraints imposed by the Western masculine perspective. She critiques the portrayal of Eastern women by Western artists and reveals the preconceptions inherent in these depictions. Sherazade's reply indicates that Western perceptions depict Eastern women as solely eroticized, docile, exotic, and 'other.' Yet, the recurrence of the term 'odalisque' in the novel enables the exploration of various interpretations of the label and Sherazade's diverse reactions to the odalisque figure, ranging from rejection to identification and interest.

Furthermore, Sherazade's conflict with her name, as stated in the novel, "[e]ither say Camille or Rosa according to the person" (Sebbar, 1991: 91), highlights the demands of cultural integration. Her endeavour to adopt the name 'Rosa' in order to assimilate it into French culture underscores the postcolonial conflict between erasure and identity. Sherazade's alteration of her name influences her psychological identity, exacerbating the conflicts she faces with her feeling of belonging. Despite her efforts to gain acceptance as Rosa, her race and origin are perpetually disregarded, underscoring the dual disadvantage she endures as both an immigrant and a woman. The name alteration signifies the various oppressions encountered by immigrant women in a postcolonial and patriarchal context.

Apart from her name, the following remarks of Sherazade, which reflect her attempt to undergo a total transformation in herself, are also quite significant: "Rosa Mire and I'll be eighteen. I'll be of legal age you understand. I'll have been born in Paris and be studying psycho" (192). In this regard, the author presents an intriguing narrative that explores the themes of identity and belonging, highlighting Sherazade's deliberate endeavour to reconstruct her name and past as she forges a new identity. The new name signifies a hybrid identity, reflecting both French and a different cultural background, while also pointing out the intersectional othering she experiences. The portrayal of Eastern women in the West reflects the colonial mentality's endeavour to dominate the feminine form. Sherazade, however, by rejecting this portrayal to some extent, demonstrates both individual defiance and a postcolonial perspective. These women were consistently portrayed as illiterate and submissive sexual objects. Such caricatures inspired and legitimized 19th-century Western demands for the liberation of 'Arab' and 'Muslim' women, a phenomenon termed "colonial feminism." (Ahmed, 1992) These stereotypes, defined as "arrested, fixated [forms] of representation that deny the play of difference" (Bhabha, 1983: 27), have remained unchanged. Hence, there are renewed calls for military involvement in certain Islamic nations to emancipate Muslim women, thereby appropriating feminist ideology for political purposes. Within this frame, Sherazade's contemplation of her quest for individual freedom and autonomy reveals the dubious and flexible nature of origins. She is clearly making an effort to comprehend her identity and the influence of society on it. Sebbar presents an intersectional analysis of migration, cultural identity, and belonging through these expressions.

Sherazade's clarification, "I go where I want to, when I want to, and my place is everywhere" (Sebbar, 1991: 92), so powerfully captures the difficulties experienced by young women, particularly in the Islamic world, where cultural and religious standards may restrict their mobility. Sherazade, a lady who has endured perilous circumstances, is confined, assaulted, and subjected to torment by her captors. She is ultimately freed after her captivity photograph is disseminated to the global media. Furthermore, by accompanying the group of Palestinian women who effectively protect their land, Sherazade begins to see the meaning of women's unity: "Seated at

the foot of the olive trees, as guardians of the tree of life, God's tree, they spend the night in the field until their replacements arrive, a changing of the guard organized by the old women of the community" (196). The journey to the Middle East is enlightening in significant respects. It provides her with a deeper comprehension of the globe broadly, the Middle East specifically, and her complex position as both an insider and an outsider. The Algerian Arabic she speaks distinctly signifies otherness and alterity within the Arab World.

As such, Spivak, a seminal figure in postcolonial feminism, analyses the marginalization of postcolonial women's voices, whom she categorizes as subaltern. As a theorist highlighting the deficiencies of Western-centric methodologies, she examines the impacts of colonialism and patriarchy via an intersectional lens. She describes "identity as a wound, exposed by the historically hegemonic languages" (Spivak, 1992: 770), wherein writing in French transforms autobiography into a locus of identity fragmentation. Spivak's methodology centres on a fundamental concern of postcolonial theory: the issue of representation and language. Obliged to articulate themselves in Western languages, postcolonial persons perpetuate the supremacy of these languages, therefore marginalizing indigenous languages and cultures. Writing in dominant languages impedes the complete expression of identity and fosters an ambiguous connection with one's own identity. A reality that is neither entirely local nor entirely global ensnares the postcolonial person. Spivak's insight is essential for comprehending the influence of language on the identities of postcolonial folks. This setting, whereby dominant languages undermine identity, constitutes a primary critique of postcolonial literature and thought.

Besides all this, in her struggle for liberation in contemporary Paris, Sherazade encounters a conflict not just with the isolating dynamics of Western culture but also with the traditional ideals enforced by her Algerian community. The contemporary lifestyle of Paris, characterized by individual liberty, enables Sherazade to explore her personality and liberate herself from patriarchal constraints. Conversely, the conventional norms of her Algerian family and community compel her to delineate her femininity within the parameters of 'honour' and 'family honour.' This contrast is most apparent in her attire, interpersonal connections, and sexual orientation. Sherazade 's choice to wear a short skirt in Paris not only exoticizes her inside Western culture but also jeopardizes her acceptance in her own group owing to allegations of immorality. This predicament positions her between two realms: she endeavours to reconcile the emancipating yet exclusive modernism of Paris with the confining yet socially inclusive traditions of Algeria. Sherazade's struggles illustrate the disintegration of postcolonial immigrant identity and the complex subjugation imposed by patriarchal rules. In this setting, her narrative elucidates the dual dynamics of liberation and constraint inherent in an intersecting identity.

In light of this information, it is obvious that Sebbar, as a female postcolonial author, explores "the dream of belonging and inhabiting, with the fate of being relegated to the margins in one's own country by one's family origins" (Sebbar, 1991: 171). While Sherazade's external journey has facilitated her internal quest for self-awareness and empowerment, her interactions with France and Algeria—one being the former colonizer and the other the formerly colonized; one her birthplace and the other her ancestral land—are poised to be an ongoing struggle. Her story explicitly engages with Spivak's inquiry, "Can the subaltern speak?" (1988). Spivak articulates the notion that hegemonic forces suppress social groups and deny them the ability to articulate their own histories. In this setting, Sebbar's Sherazade embodies a subaltern character, a young lady of Algerian heritage confronting ethnic and gender-based marginalization in France. Sherazade's narrative illustrates her endeavour to assert her voice within a repressive societal framework. Her narrative encompasses not just her own experiences but also the larger subaltern voice influenced by French colonization and anti-immigrant laws. In this vein, Spivak inquires, "is the subaltern's voice genuinely audible, or does it permeate the hegemonic discourse?" (1988) The examination of the question indicates that Scheherazade's tale should be regarded not just as a personal insurrection but also within the framework of a post-colonial pursuit of identity. Consequently, Scheherazade's narrative serves as a compelling illustration that exposes both the potential and constraints of the subaltern's endeavour to articulate their own tale. As a result, in Sherazade, Sebbar constructs a tale that interweaves individual and communal adversities, highlighting the complex oppression experienced by postcolonial women. In Sherazade's journey, Sebbar examines the intricacies of identification, belonging, and resistance within the overlapping contexts of race, gender, and cultural heritage. The protagonist's experiences—spanning her encounter with Orientalist preconceptions and her resistance to patriarchal traditions—illustrate the overarching difficulties of exerting agency within a fragmented postcolonial context. Ultimately, Sebbar's

reinterpretation of Sherazade's legacy highlights the transformational capacity of storytelling as a vehicle for self-expression and a mechanism for deconstructing prevailing myths.

3.INTERSECTING IDENTITIES AND OTHERNESS IN *AMERICANAH*

Adichie offers an intersectional criticism of racism, gender, and migration in her audacious novel *Americanah* by means of Ifemelu's experiences. Unlike in Nigeria, where race was not a major indicator of identity, Ifemelu is compelled to negotiate a racialized life in America, where Blackness is created inside strict hierarchies. A young Nigerian lady, Ifemelu, pursuing a university degree in America, explores the realities of tribalism influenced by social class and skin colour in modern society through her friendships, romantic relationships, observations of gender norms, and cultural disputes, all intricately interwoven within *Americanah.* While examining the diverse interpretations of her African identity in Africa, Europe, and America, she reveals essential themes of racism and cultural othering that frequently remain overlooked. The narrative of Ifemelu and Obinze, two childhood lovers—one migrating to America and the other to Europe—illustrates that Westernization entails being 'exposed' to Western influences. Thus, *Americanah* demonstrates how several identity categories can marginalize individuals by depicting Ifemelu's experience of navigating ethnic, cultural, gender, and linguistic forms of intersecting othering in America. Ifemelu's experiences, although embodying Adichie's critiques of racial and cultural processes in America, also furnish a robust intellectual basis for examining intersectional marginalization.

Ifemelu's experiences of intersectional marginalization in the United States are not limited to racial and cultural dimensions; they are also shaped by her identity as a woman. In the process, the strong female figures in her life deepen her awareness of gender and identity. Aunty Uju, the mistress of a Nigerian general, and Mrs. Maduewesi, the mother of Obinze, are two ladies who impact Ifemelu's development. The general's financial support and the servile connection Aunty Uju has with him shape her life. As a result of Mrs. Maduewesi's honesty and confidence, Ifemelu begins to think more critically about cultural imperialism and domestication. Obinze's mother introduces Ifemelu to the first of her intersectional identity conflicts: the challenges of being born a woman. She advises Ifemelu about her relationship with her son, warning her that since "nature is unfair to women" (Adichie, 2013: 72) and women are supposed to shoulder the weight, they would have to suffer the consequences of their jointly agreed activities.

Within this context, Ifemelu's recognition of gendered oppression, particularly with respect to beauty standards and class distinctions, is also much enhanced by her realization of racial injustice in America. She pointed out that prejudices and biases about beauty significantly contributed to the oppression of women, especially black immigrant women. Upon observing a magazine depicting a white woman in an African nation with black children, Ifemelu said, "her skinniness is by choice and theirs is not by choice" (Adichie, 2013: 162), highlighting the disparate situations individuals face across many global locales. Upon her initial meeting with Blaine during a train journey, Ifemelu was absorbed in a women's magazine featuring "images of small-boned, small-breasted white women on the rest of the multi-boned, multi-ethnic world of women to emulate" (178), underscoring the notion that white women's physiques were deemed the benchmark. Curt, a Caucasian male, characterizes the women's magazine Essence as "racially skewed" (294) for exclusively highlighting black women, seemingly unaware that the majority of women's magazines establish beauty norms for white women and predominantly feature white women in their content. Ifemelu and Curt scrutinize several periodicals and find that just three mixed-race or racially ambiguous black women are featured in almost two thousand pages, underscoring the scarcity of black women in the realm of popular culture creation.

The other important point that is stressed in the novel is the unavoidable consequences of being a foreigner in a different nation, as illustrated by Ifemelu's ambitions and challenges. A young woman full of dreams, Ifemelu is naturally prone to her claims; she wants to live like the Americans she watches on television, "full of bliss, where all problems had sparkling solutions in shampoos and cars and packaged foods" (113). She aspires to graduate from an American university so she may fulfil these ambitions. In *Americanah* it is clear that racial, cultural, and social factors intricately shape Ifemelu's experiences as a Black African woman in America. The concept of intersectional othering, as articulated by Crenshaw and characterized by the interconnectedness of social categorizations like race, class, and gender, is recognized for generating overlapping and interdependent systems

of discrimination or disadvantage (Taylor, 2019) and is especially insightful in evaluating these experiences. Accordingly, upon arriving in America, Ifemelu gains a profound understanding of the concept of 'race.' In Nigeria, race is not a major factor in identity; whereas in America, being black signifies a new form of identity and also acts as a foundation for discrimination. Ifemelu's understanding of race as a crucial aspect of identity in America is profoundly connected to the nation's legacy of racial segregation and systemic discrimination. The ongoing presence of racial inequality, influenced by the Jim Crow laws and the enduring fight for civil rights, still impacts the experiences of black immigrants today. In this regard, "While the process between the 1920s and the 1930s is regarded as the Jazz Age, which refers to the great prosperity of America as a nation [...] life for the African Americans in the South was the exact opposite of the situation at the time" (Ulucan, 2024: 1925). Slavery ended in the US in 1865, but racism against black people persisted.

Ifemelu notes that black individuals in America encounter biases and systemic disparities. Ifemelu, as an African immigrant, experiences marginalization through the challenges black individuals face in job interviews related to their names or the ongoing presence of racial microaggressions. She remarks to Laura, who claimed there was a significant difference in the attitudes of Africans and African-Americans, highlighting that African-Americans were quite rude: "Maybe when the African American's father was not allowed to vote because he was black, the Ugandan's father was running for parliament or studying at Oxford" (Adichie, 2013: 173). Ifemelu suggests that the frustration of African-Americans regarding the discrimination they have faced throughout history warrants comprehension. The other quote from the novel, which is related to Ifemelu's blog post, is, "Dear Non-American Black, when you make the choice to come to America, you become black. Stop arguing. Stop saying I'm Jamaican or I'm Ghanaian. America doesn't care. So what if you weren't 'black' in your country? You're in America now" (221). Ifemelu's articulation of her racial consciousness and critique of white supremacy in her blog posts acts as a form of resistance to this kind of marginalization. This remark demonstrates Ifemelu's awareness that Americans do not distinguish between Black Americans and Black non-Americans. The primary focus of the post is how Black non-Americans must embrace and interact with this identity to navigate America's racist structures.

In this regard, Fanon demonstrates how colonialism and decolonization enforce a sense of normalcy on black individuals, leading to psychological changes in their bodies and lives, as well as the lightening of their skin tone and self-image, a phenomenon referred to as 'denegrification.' Founded on a flawed understanding of expectations and norms, colonialism fostered the notion that Whiteness was superior and Blackness was inferior. Colonizers did not consider blackness as a civilized Self feature; therefore, "native is declared impervious to ethics, representing not only the absence of values but also the negation of values. He is, dare we say it, the enemy of values" (Fanon, 2021: 6). Similarly, during her relationship with Curt, Ifemelu feels self-conscious about her skin tone due to the differences they shared. She reads in the eyes of white girls and strangers as they walk hand in hand. "Why, her?" she asks everywhere they go. "She was not light-skinned, she was not biracial" (Adichie 2013: 293). She occasionally experiences the chill of servers in restaurants who disapprove of their relationship. However, despite all the odds, she continues to date Curt and leaves him alone when she discovers he is courting another woman.

Additionally, a significant point of the novel is the metaphor of sunscreen concerning the concepts of intersecting identities and otherness. In the narrative of *Americanah*, certain characters engage in the application of bleaching creams alongside sunscreen. This situation causes Ifemelu considerable discomfort, given her strong sense of racial pride. Furthermore, when Ifemelu's cousin Dike attends camp, the leader distributes sunscreen to all the white children but neglects to provide it to Dike, arguing that he does not require it. This profoundly impacts the young boy. It instils in him a sense of abnormality. The concept of sunscreen serves as a representation of racial dynamics in the novel. A notable concern is the racial hierarchy. Not all individuals of European descent possess the same characteristics, nor do all individuals of African descent, as stated in the novel:

> There is a ladder of racial hierarchy in America. White is always on top, specifically White Anglo-Saxon Protestant, otherwise known as WASP, and American Black is always on the bottom, and what is in the middle depends on time and place. (Or as that marvelous rhyme goes: if you are white, you are all right; if you're brown, stick around; if you're black, get back!) Americans assume that everyone will get their tribalism. But it takes a while to figure it all out. (Adichie, 2013:190)

At first, Ifemelu finds it challenging to grasp the rationale behind the exclusion of Jews, even considering their white ethnicity. Nevertheless, she later discovers that university applications frequently sought a student's maternal surname as a means to ascertain their Jewish identity, resulting in their exclusion from the institution. Similarly, not all individuals of African descent display the same level of pigmentation. It is apparent that individuals of mixed heritage do not encounter the identical challenges faced by those of solely African descent.

African hair, which intersects otherness originating from race, culture, and identity, serves as another metaphor the author utilizes in her novel. Hair plays a significant role in the idealized beauty standards across various cultures. It is nearly unfeasible for Africans to wear their natural hair. Natural hair frequently carries negative stereotypes, particularly in professional environments. Certain African women, who have historically straightened their hair using damaging chemicals, challenge these stereotypes and choose to wear their hair in its natural state. This practice gradually transformed into a method of protest and a vehicle for women to articulate their identities. Ifemelu's blog enables Adichie to communicate her ideas directly to her audience. One of her notable blog posts is titled "Hair As Race Metaphor." (Adichie, 2013) Ifemelu argues that prominent figures like Michelle Obama and Beyoncé should encourage women to embrace and display their natural hair in media representations. According to Ifemelu, people use Afro wigs as costumes during Halloween celebrations. Politicians, nature enthusiasts, artists, and poets should not view women who choose to wear their natural hair in this way, given their unique motivation to prevent hair damage:

> Is that the perfect metaphor for race in America right there? Hair. Ever notice makeover shows on TV, how the black woman has natural hair (coarse, coily, kinky, or curly) in the ugly "before" picture, and in the pretty "after" picture, somebody is taken a hot piece of metal and singed her hair straight? Some black women would rather run naked in the street than come out in public with their natural hair. (Adichie, 2013: 300)

The quote above metaphorically utilizes hair to examine the racial and gender-based marginalization of black women in America, highlighting the societal demands imposed on their bodies. The classification of black women's natural hair textures as 'unattractive' and the compulsion to adhere to a beauty ideal characterized by straightened hair illustrate how Eurocentric beauty standards undermine black women's identity and self-image. black feminism analyses such coercions in relation to the distinct experiences of black women at the junction of race and gender. In this context, natural hair transcends mere aesthetics, serving as a symbol of resistance and a means of identity expression. Adichie, connecting this transformation process to methods of othering, underscores how black women's attempts to express their identities clash with the white supremacist beauty concept, resulting in a sense of fragmentation in their identities.

Bhabha's concept of 'mimicry,' significant in postcolonial theory, is also highlighted in Adichie's novel *Americanah*. Bhabha assesses the interactions between the colonized and the colonizer, along with the inherent contradictions in their relationship. Mimicry refers to the phenomenon where the colonized adopt the language, culture, and traditions of the colonizer. According to Bhabha, this phenomenon transcends mere imitation and serves as a form of protest. Imitative characters struggle to preserve their identities while adapting to new cultural contexts. Both seek social acceptance while maintaining their nativist connections. This process may lead individuals to question their identities, potentially resulting in an identity crisis due to the simultaneous desire to belong to their own culture and the effort to assimilate into the dominant culture. The power of the colonizers inherently reveals their own vulnerabilities. In this context, imitation serves as a strategy to gain visibility in the perspective of the colonizer. According to Bhabha, imitation transcends mere copying; it involves appropriating the colonizer's culture and adapting it to the context of the colonized. (Bhabha, 1984) This represents a deliberate opposition to the colonial system. In this respect, Ifemelu exemplifies a state of being that navigates the tension between assimilation and resistance within a white supremacist society, as articulated in Bhabha's concept of 'mimicry.' As a black woman in America, she seeks social acceptance by conforming to white beauty standards, yet she critically distances herself from these norms and grapples with preserving her authentic identity. Experience of straightening her natural hair illustrates the paradox of mimicry; it serves as a strategy that aims for conformity while simultaneously demonstrating that such conformity is ultimately unattainable. Ifemelu, by partially emulating the standards of white society, exposes the dynamics of othering within her culture and critiques the power relations between the colonizer and the colonized through this mimicry.

Furthermore, postcolonial theory attributes a significance to accent that surpasses its linguistic structure, viewing language as a tool of power. An accent serves as an indicator of the speaker's ethnicity and social status within the context of identity. The statement illustrates the power dynamics inherent in the relationship between the colonizer and the colonized. An accent can foster a sense of belonging within one group while simultaneously acting as a means of alienation for another group. Accent serves as a tool for assessing group dynamics within communities. Ania Loomba poses the question in her book on this subject: "In what voices do the colonized speak—their own or in accents borrowed from their masters?" (2015: 193). Will the subaltern gain attention if she speaks, irrespective of her accent? These questions extend beyond contemporary postcolonial theory. The accent issue significantly contributes to Ifemelu's character development. Initially, she emulated the American accent, exerted considerable effort, and achieved success. She then ponders why this signifies success. Her imitation of the American accent lacks authenticity, leading her to perceive it as a hollow victory. She has assumed a voice that had not been hers for an extended period. Subsequently, she resolves to abandon her American accent. She derives significant satisfaction from speaking with her Nigerian accent, perceiving it as a manifestation of her authentic identity. In addition to flawlessly imitating the colonizer's language, deliberate alterations to it serve as a form of protest.

The following section from the novel, which illustrates Ifemelu's marginalization due to her accent and her subsequent self-realization, is significant: "She had won, indeed, but her triumph was full of air. Her fleeting victory had left in its wake a vast, echoing space, because she had taken on, for too long, a pitch of voice and a way of being that was not hers." (Adichie, 2013: 178) A telemarketer praises Ifemelu on her American accent, prompting her to cease feigning it. The receptionist for the university registrar, on the other hand, addresses Ifemelu as though she lacks proficiency in English, inducing feelings of guilt regarding her accent. However, Ifemelu is not American, and by equating sounding American with success, she concedes that being American is superior to being Nigerian. She insists that she still identifies as Nigerian, recognizing that American customs and language do not belong to her. The telemarketer's response is a hollow victory, as she does not prioritize her American identity over her Nigerian one or regard herself as American. This realization marks the initial phase of reclaiming her Nigerian identity and embracing her true self.

Moreover, in literary works like *Americanah*, the presence of glass ceilings symbolizes a profound form of discrimination Black women face. The term, initially used in the Wall Street Journal, denotes a metaphor that illustrates the invisible barrier faced by women and other marginalized groups in their pursuit of higher professional attainment. (Reiners, 2024) According to this explanation, the rationale behind discrimination typically stems from being a woman or belonging to a minority group; however, the circumstances are particularly acute for Black women. They encounter the dual challenge of navigating the public sphere as both black and female individuals. The same topic is explored in *Americanah* in the following manner: "And then I write about my mom being bitter at work because she felt she would hit a ceiling and they wouldn't let her get further because she was black" (Adichie, 2013: 330). While she articulates her discontent by ascribing her mother's professional setbacks to external circumstances, it is evident that racial prejudice plays a significant role. The novel comprehensively examines the experiences and obstacles encountered by black women, conveying significant messages via a black feminist perspective.

Americanah also examines the challenges faced by black feminism as experienced by the female characters in the narrative. Ifemelu, the protagonist, receives a gentle admonition from her lover's mother regarding the inequities faced by women, both from nature and culture, despite the prevalence of the error committed. Similarly, Ifemelu's aunt relocates from her own country to America due to her child being born out of wedlock. All ladies recognize that departing from their current location and moving to a strange city might assist them in overcoming difficult periods. In this regard, women from minority backgrounds are not the exclusive recipients of this twofold form of discrimination. Loomba emphasizes the victimization of women across many global locations: "She thus challenges a simple division between colonizers and colonized by inserting the 'brown woman' as a category oppressed by both. Elite native men may have found a way to 'speak,' but, she suggests, for those further down the hierarchy, self-representation was not a possibility" (2015: 195).

Foucault advances the argument by claiming in his lectures at the College de France that "racism is above all the precondition that makes killing acceptable" (Society Must Be Defended: 256). Foucault's claim indicates racism's devastating impact on politics. Racism enables authorities and societies to justify exclusion, misery, and death of some groups under the guise of protecting the 'greater good.' It highlights that power functions via both explicit oppression and hidden, normative acceptance of lives considered unworthy of protection.

In conclusion, Ifemelu, as a Nigerian woman living in America, struggles with her psychological condition and inadequacy. She aspires to return to Nigeria, balancing her new identity with her Nigerian roots. In America, however, she endeavours to assimilate while maintaining her cultural identity. Bhabha examines these experiences via the lens of third space, positing that intercultural encounters generate new identities. This alteration engenders confusion, conflict, and novel identities. The 'in-between' space complicates the boundaries of two cultures, intertwining their differences. This complexity underscores the importance of hybridity, which has often been simplistically defined in post-colonial discourse as cross-cultural 'exchange.' Such a definition has faced criticism for overlooking the inherent imbalances and inequalities in the power dynamics it entails. (Mambrol, 2016) Ultimately, seeing Adichie's Americanah from this perspective reveals that the novel clarifies the complexities of intersectional othering through Ifemelu's pursuit of identity. Ifemelu's experiences of prejudice as a woman and a black immigrant exemplify the intersectionality of race, gender, and class, resulting in distinct types of marginalization. In this backdrop, the novel interrogates not just a singular narrative but also the intersecting dynamics of societal inequities worldwide. Ifemelu's acceptance of her identity and her defiance of cultural standards underscore the potency of resistance and personal agency against intersectional marginalization. Adichie's narrative compels the reader to confront biases and foster a more equitable understanding of society.

4.CONCLUSION

Sebbar's *Sherazade* and Adichie's *Americanah* present profound examinations of intersectional othering, revealing the intricate oppressions influenced by race, gender, culture, and class. The narratives of Sherazade and Ifemelu illuminate the complex dynamics through which systemic inequalities influence marginalized identities while also highlighting the resilience and agency necessary to navigate and challenge these forces. The juxtaposition of these texts reveals a deeper understanding of the theoretical and practical implications of intersectionality, highlighting the impact of both global and local circumstances on the experiences of oppressed individuals.

Sebbar's *Sherazade* situates its protagonist at the intersection of colonial history, cultural alienation, and patriarchal oppression in postcolonial France. Sherazade's fragmented identity embodies the complexities faced by postcolonial immigrants as they manoeuvre through the intricate dynamics of assimilation alongside the imperative of cultural preservation. Her interactions with Western Orientalist stereotypes, especially through her association with Julien and the Parisian milieu, highlight the tendency to exoticize Eastern women as submissive and eroticized entities. Sherazade's rejection of these restrictive representations constitutes a notable act of resistance, as Sebbar contests Orientalist and patriarchal discourses while reaffirming storytelling as an instrument for liberation. Moreover, the novel explores the complexities of articulating marginalized experiences, as elucidated in Gayatri Spivak's notion of the subaltern. The symbolic name of Sherazade and its subsequent erasure within the prevailing culture illustrate the extensive postcolonial reality of fragmented identities. Sebbar's narrative highlights the profound capacity of storytelling to serve as a means of self-definition and resistance, demonstrating the lasting importance of intersectional analyses in comprehending complex layers of oppression.

In a comparable manner, Adichie's *Americanah* explores the complexities of intersectional othering, particularly through the dimensions of race and migration, centring on the nuanced experiences of Ifemelu as a Nigerian immigrant in America. The narrative offers a profound examination of systemic racism, cultural dislocation, and Eurocentric beauty standards, employing metaphors such as hair and skin tone to elucidate the insidious nature of racial hierarchies. Ifemelu's developing awareness of race underscores the complexities inherent in African and African-American identities, revealing the persistent impacts of colonialism and systemic racism. In Ifemelu's brief embrace of an American accent and her adept manoeuvring through cultural mimicry,

Adichie explores Homi Bhabha's notion of hybridity, illuminating the contradiction of assimilation as both a means of survival and a locus of resistance. Furthermore, Ifemelu's blog entries offer a pointed analysis of the distinct challenges encountered by black women in both professional and personal domains, highlighting the intricate layers of intersectional oppression. Through the reclamation of her Nigerian identity and a rejection of societal conventions, Ifemelu exemplifies the profound impact of self-acceptance and the defiance of systemic marginalization. Within this frame, the two novels intersect in their examination of systemic disparities and their endorsement of individual empowerment through narrative and the reclamation of self. As Sherazade traverses the complexities of postcolonial France, Ifemelu grapples with the nuances of racialization and cultural dislocation within America, illustrating unique yet interrelated manifestations of intersectional othering. The journeys of the protagonists illuminate the collective challenge of establishing one's identity amidst constraining systems, demonstrating the dynamics of intersectionality across various sociocultural landscapes. Sebbar's emphasis on the postcolonial condition and Adichie's exploration of race and migration provide interrelated viewpoints on the global aspects of marginalization, enhancing the conversation surrounding intersectionality and othering. Ultimately, both *Sherazade* and *Americanah* elevate their narratives, urging readers to confront deep-seated biases and re-evaluate the complex intersections of identity and power. Through the amplification of marginalized women's voices and a critical examination of the intersecting systems of oppression that inform their realities, Sebbar and Adichie present profound visions of resistance, hybridity, and self-empowerment.

Disclosure Statements (Beyan ve Açıklamalar)

1. The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler).

2. No potential conflict of interest was reported by the author (Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

3. This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program (Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

REFERENCES

Adichie, C. N. (2013). *Americanah*. HarperCollins UK.

Ahmed, L. (1992). *Women and Gender in Islam: Historical Roots of a Modern Debate*. Yale University Press.

Bhabha, H. (1983). "The Other Question." Screen, 24(6): 18-36.

Avcil, Ceren. "Kesişimsellik: Feminizmde Kapsam Genişlemesine Doğru". Şarkiyat 12/4 (Aralık 2020), 1290-1312. https://doi.org/10.26791/sarkiat.801766.

Batu, K., & Görmez, A. (2024). Siyah Feminizm ve Kesişimselliğe Eleştirel Bir Yaklaşim. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (36), 399-411. https://doi.org/10.15182/diclesosbed.1395721

Bhabha, H. (1984). Of Mimicry and Man: The Ambivalence of Colonial Discourse. October, 2 8(1), 125–133.

Boehmer, E. (2005). *Colonial and Postcolonial Literature: Migrant* Metaphors (2nd ed). Oxford University Press.

Burton Richard F. (trans.) (2002). The Book of the Thousand Nights and a Night. Oxford.

Crenshaw, K. (1989). "Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory, and Antiracist Politics," University of Chicago Legal Forum 14: 538–54.

Crenshaw, K. (1991). "Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Colour," Stanford Law Review 43(6): 1241–99.

Collins, P. H. (2000.) *Black Feminist Thought*. Routledge. New York &London.

Dağoğlu, T. (2023). Woman in the "Feminized" East: Breaking the Wall of Veil with Scheherazade. Kültür Araştırmaları Dergisi (18), 20-35. https://doi.org/10.46250/kulturder.1309796

Davis, K. (2008). Intersectionality as Buzzword: A Sociology of Science Perspective on What Makes a Feminist Theory Successful. Feminist Theory, 9(1), 67–85.

Donadey, A. (1998). "Cultural Métissage and the Play of Identity in Leïla Sebbar's Shérazade Trilogy." Ed. Elazar Barkan and Marie-Denise Shelton. Borders, Exiles, Diasporas.Stanford, CA: Stanford UP, 257-73.

Fanon, F. (2021). *The Wretched of the Earth*. (R. Philcox, Trans.). Grove Press.

Gauch, S. (2007), *Liberating Shahrazad: Feminism, Postcolonial and Islam*, The University of Minnesota Press.

hooks, B. (1984). *Feminist Theory: From Margin to Center.* South End Press.

hooks, B. (1989). *Talking Back.* South End Press.

hooks, B. (1981). *Ain't I a Woman: Black Women and Feminism*. South End Press.

Hearn, M. (2004). Michel Foucault, Society Must be Defended: Lectures at the College de France, 1975-76 [Book Review].LabourHistory,86,218.http://search.informit.com.au/fullText;dn=835153497701420;res=IELBS.

H. Schwarz & S. Ray. (2005). *A Companion to Postcolonial Studies.* Blackwell Publishing.

Loomba, A. (2015). *Colonialism / Postcolonialism.* Routledge.

Mambrol,N.(2016).Homi Bhabha's Concept of Hybridity. literariness.org: https://literariness.org/2016/04/08/homi-bhabhas-concept-of-hybridity.

Marx-Scouras, D. (1993). The Mother Tongue of Leila Sebbar. Studies in 20th & 21st Century Literature, 17(1). https://doi.org/10.4148/2334-4415.131.

Nunley, C. "From Scheherazade to Shérazade: Self-fashioning in the Works of Leïla Sebbar." Ed. Michael Bishop. Thirty Voices in the Feminine. Amsterdam: Rodopi, 1996. 238-48.

P.estes, C. (2019). Kurtlarla Koşan Kadınlar. Ayrıntı yayınları.

Reiners, B. (2024, September 17). What is the Glass Ceiling? Built In. https://builtin.com/diversity-inclusion/glass-ceiling.

Said, Edward. (September 1984) "The Mind of Winter." Harper's Magazine 49-55. Reprinted in a modified version as "Reflexions on Exile," in Reflexions on Exile,and Other Essays, 173-86. Cambridge, MA, Harvard University Press, 2000.

Said, E. W. (2016). *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*. Penguin UK.

Sebbar, Leila, and Dorothy S. Blair. Sherazade. 1991. Print.

Smith, B. (1976). Doing Research on Black American Women. Women Studies Newsletter, (4), 4–7.

Spivak, G. C. (1992). Acting Bits/Identity Talk. Critical Inquiry, 18(4), 770–803. https://doi.org/10.1086/448656

Spivak, G. C. (1988). "Can the Subaltern Speak?" Marxism and the Interpretation of Culture. Edited by Nelson, Cary and Grossberg, MacMillan.

Taylor, B. (2019, November 24). Intersectionality 101: what is it and why is it important? www.womankind.org.uk/: https://www.womankind.org.uk/intersectionality-101-what-is-it-and-why-is-it-important

Ulucan, Ö. (2024). A New Historicist Perspective on the Transformation in Perception of Cultural Heritage in Alice Walker's Everyday Use. *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi,* 13(5), 1920-1932. https://doi.org/10.15869/itobiad.1522013

Young, R J C. (2003). Postcolonialism: *A Very Short Introduction*. Oxford University.

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 03.02.2025 **√Accepted/Kabul:** 22.07.2025
DOI: 10.30794/pausbed.1632635
Research Article/Araştırma Makalesi

Altıntaş, M., & Savaş Yavuzçehre, P. (2025). "Kent Belleği ve Yerel Yönetimler: Denizli Belediyesi Örneği", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 70, 233-255.

KENT BELLEĞİ VE YEREL YÖNETİMLER: DENİZLİ BELEDİYESİ ÖRNEĞİ*

Muharrem ALTINTAŞ, Pınar SAVAŞ YAVUZÇEHRE*****

Öz

Kent belleği bir kente kimlik kazandıran unsurların tarihsel dayanağıdır. Kente özgünlük kazandıran ve bu doğrultuda kentin kimliğini şekillendiren kent belleği, bu misyonunu kent içerisindeki toplumsal yaşantıyı belirlemek ve yönlendirmek suretiyle yerine getirmektedir. Çalışmada, köklü bir tarihî geçmişe sahip olmakla birlikte küreselleşen dünyaya olabildiğince ayak uyduran ve kendi iç dinamikleri ile hızlı bir gelişim göstererek adını "Anadolu Kaplanları" arasına yazdıran Denizli kentinde, yerel yönetimlerin kent belleğini koruma kapasitesi ve Denizli kent belleği üzerindeki olası dönüştürücü etkisi ortaya konmuştur. Dönemler itibariyle kronolojik olarak Denizli'deki yerel yönetimlerin Denizli kent belleğine olan etkileri analiz edilmiştir. Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Alan araştırması kapsamında yerel siyasetçi ve uzmanlar ile derinlemesine mülakatlar yapılmıştır. Yerel yönetimlerin 2014 yılı öncesi (Denizli Belediyesi ve İl Özel İdaresinin) Denizli kent belleği üzerinde olumlu ve olumsuz anlamda etkileri tespit edilmiştir. Denizli kentinde gelenekselden moderne, modernden neo-liberal süreçlere geçişin, ekonomik unsurlar ve küreselleşme yanında önemli ölçüde yerel yönetimler eliyle gerçekleştirildiği görülmüştür. Süreçte, yerel yönetimlerin Denizli kentindeki yaşantıya doğrudan müdahil olması etkilidir.

Anahtar kelimeler: *Yerel Yönetimler, Kent Belleği, Denizli Belediyesi, Denizli Kent Belleği.*

URBAN MEMORY AND LOCAL GOVERNMENTS: THE CASE OF DENİZLİ MUNICIPALITY

Abstract

Urban memory constitutes the historical foundation of the elements that endow a city with its identity. By shaping and reinforcing the city's uniqueness, urban memory fulfills its role through the structuring and guidance of social life within the urban space. This study explores the capacity of local governments to preserve urban memory and examines their potential transformative impact on the urban memory of Denizli—a city with a deep-rooted historical heritage that has managed to adapt to the globalizing world and has achieved rapid development through its internal dynamics, earning a place among the "Anatolian Tigers." The influence of local administrations on Denizli's urban memory is analyzed chronologically across different periods. The study employs a qualitative research design, incorporating in-depth interviews with local politicians and subject-matter experts as part of the fieldwork. The findings reveal both positive and negative effects of pre-2014 local governments—specifically Denizli Municipality and the Special Provincial Administration—on the city's urban memory. It is observed that the transition from traditional to modern and subsequently to neo-liberal urban processes in Denizli has been facilitated significantly by local governments, alongside economic factors and globalization. Throughout this transformation, the direct involvement of local administrations in shaping urban life has played a crucial role.

Keywords: *Local Governments, Urban Memory, Denizli Municipality, Urban Memory of Denizli.*

*Bu çalışma, PAU SBE SBKY Ana Bilim Dalında Prof. Dr. Pınar Savaş Yavuzçehre danışmanlığında, Muharrem Altıntaş tarafından tamamlanan "Kent Belleğinin Korunmasında Yerel Yönetimlerin Rolü: Denizli Örneği" başlıklı doktora tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

**Dr., Bağımsız Araştırmacı, DENİZLİ
e-posta: mhrrm.altintas@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0003-3015-2411)
***Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, DENİZLİ.
e-posta: pyavuzcehre@pau.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0001-7726-1119)

1.GİRİŞ

İnsanlığın dünya üzerinde var olma deneyimi uygarlığın ilk safhalarında oldukça ilkel formlar ihtiva ederken günümüzde on milyonlarla ifade edilen çok daha kompleks görünümler sergilemektedir. Bu deneyim uygarlığın her aşamasında her bir bireyin bireysel deneyimlerinden oluşan belirli bir kolektiviteyi beraberinde getirmiştir. İnsan yerleşimlerindeki kolektivite, bu yerleşimlerdeki yaşam koşulları üzerinde belirleyici olmaktadır. Bu sebeple "yaşantı" kavramı, çalışmanın temel çıkış noktasını oluşturmaktadır. Walter Benjamin'e göre (2019: 98) "bir mekânda yaşamak orada izler bırakmak demektir." Günümüz dünyasında temel insan yerleşimi kentler olduğu için çalışma içerisinde insan yerleşimlerini ifade etmek için "kent"; insan yaşamının, bir kentte var olan yaşantının bu kent üzerinde Benjamin'in ifadesi ile bıraktığı iz, "bellek" olarak nitelenecektir. Kent belleği bir kentin yaşantısıdır. Yaşantı, literatürde karşılığı olan bir bakış açısını yansıtmaktadır. Lefebvre'in bir mekândaki ilişkiler bütününü ifade etmek için kullandığı "toplumsal mekân" kavramı (2014: 24), Norberg-Schulz'un (1976:5) insanların günlük yaşamında yüzleşmek zorunda olduğu somut gerçekliğe işaret eden "genius loci" kavramı, Rossi'nin(1982: 130) kentlilerin kolektif belleği olarak gördüğü ve kentin karakteristik ilkesi olan "lokus" kavramı, Tuan'ın anahtar kavram olarak "deneyim" kavramını tercih etmesi (2001: 7) temelde bir kentteki yaşantının kent belleği ile ilişkisini ortaya koyan kavramlar ve bakış açılarından ilk akla gelenleridir.

Bellek kavramı, çeşitli hatırlama ve unutma süreçleri sonucunda herhangi bir toplumsallığın yaratılması sürecidir. İlk bakışta bireysel-nörolojik bir çağrışım yapsa da özellikle 20. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren belleğin toplumsal/kolektif formülasyonları gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Buna göre herhangi bir toplumsal grubun bir arada kalması, varlığının ve kimliğinin devam etmesi unuttukları ve hatırladıkları "şeylere" bağlıdır. Unutma ve hatırlama diyalektiğinin işlemesi için edinilen ya da deneyimlenen bir bilgiye ihtiyaç vardır. Başka bir ifadeyle kolektif/toplumsal düzeyde bellek kavramı çeşitli öğrenme süreçleri ile ilişkili bir konudur. Bunun anlamı, bir toplumsal grubu oluşturan bireylerin (ya da diğer toplumsal aktörlerin) geçmişin hatırasını öğrenmekle, bugünde ve gelecekte hangi dinamikleri kullanarak bir arada kalacağının kararını vermesidir.Bellek kavramı ile ilgili söylenenler, kentler bağlamında ele alındığında, bir mekânda var olan yaşantının mekân üzerinde bıraktığı en görkemli izler olan kentler, mimarisiyle, gündelik hayatıyla cadde ve sokaklarıyla, ekonomik uğraşlarıyla ve örnekleri çoğaltılabilecek sayısız diğer bileşenleriyle kolektif belleğin görünür kılındığı birimlerdir.

Kent belleği bir kente kimlik kazandıran unsurların tarihsel dayanağıdır. En yalın tanımla bir kentin diğerlerinden ayırt edilmesini sağlayan kent kimliği, kentin bugününe ait bir fotoğraf sunarken, kent belleği bu fotoğrafın tarihsel dayanaklarını ve zamanın süzgecinden geçen mirasını oluşturmaktadır (Savaş Yavuzçehre ve Altıntaş, 2020: 445). Kente özgünlük kazandıran ve bu doğrultuda kentin kimliğini şekillendiren kent belleği, bu misyonunu kent içerisindeki toplumsal yaşantıyı belirlemek ve yönlendirmek suretiyle yerine getirmektedir. Kent belleğine böylesi bir gücü kazandıran temel argüman ise kent üzerindeki toplumsal iktidar ilişkileridir. Gelenekselden moderne, modern dönemden küreselleşme sürecine devam eden seyir içerisinde kentler de her devrin kendi içsel koşulları altında yeniden üretilmekte ve içinde bulunulan devrin sosyo-ekonomik özelliklerini bünyesinde taşımaktadır. Özellikle küreselleşme sürecinde farklı coğrafyalar arasında ekonomik ve kültürel sınırların giderek ortadan kalkması kentlerin özgünlüklerini kaybedip birbirlerine benzemelerine sebep olmaktadır. Tüketim kültürü etkisi altında, benzer ekonomik kaygılarla, benzer malzemelerle, benzer inşaat ve çizim teknikleriyle yapılaşan kentlerde yerel unsurlar giderek yok olmaktadır (Altıntaş, 2022: 223). Bu durum kent belleğinin yitirilmesine sebebiyet vermektedir.

Kent belleği yalnızca bir kente kimlik kazandıran coğrafi ve kültürel sermayenin toplamı değil kapitalizmin mekânı dönüştürme ve kendi çıkarları doğrultusunda tanımlama idealleri açısından da önem arz eden bir kavramdır. Lefebvre (2014: 75) her üretim tarzının kendi mekânını ürettiğini belirtmektedir. Kapitalizmin ayakta kalabilmesi için kendini sürekli yenilemesi gerekmektedir. Bu yüzden kapitalizm, çelişkiler doğurup sonrasında kendini yenileme yoluyla bu çelişkileri atlatma diye ifade edebilecek bir süreç yaşamaktadır. Bu durum daha çok ilerleyen bir piyasa değişimi, yeni fırsatların değerlendirilmesi, yeni teknolojilerin kullanılması, yeni kaynaklarla üretim olanaklarının ortaya çıkması ve bunlara benzer durumlarda kendini göstermektedir (Harvey, 2013a: 227). Kapitalizm sayesinde mekânın içinde bulunduğu bağlamdan ve yer ile olan ilişkisinden koparılıp, soyut bir alan haline gelmesi ve altyapısal ilişkilere imkân vermesi, piyasa ekonomisinin değişen koşullarına uygun olarak sürekli dönüşmesine, gerektiğinde yıkılıp tekrar kurulmasına imkân tanımaktadır. Sermaye, mekânı kendi gereklilikleri

doğrultusunda yeniden düzenlemekte ve mekânın diğer coğrafi bölgeler ile olan farklılığını kendi kârlılığı üzerinden, ekonomik kriterler temelinde yeniden tanımlamaktadır (Yırtıcı ve Uluoğlu, 2004: 47-48). Küreselleşme sürecinde sermaye birikiminin hız ve miktarının önceki süreçlere nazaran hızlı şekilde artması kapitalizmin birikim krizlerini yaşamasını beraberinde getirmiştir. Sermayenin küreselleşme ile birlikte aşırı birikime dayalı bu krizini aşmak için keşfettiği yeni alan ise kentsel mekândır (Serter, 2018: 95). Bu durum sermaye-mekân ilişkilerinin yoğunlaştığı küreselleşme sürecinde Denizli kenti açısından da belirgin bir biçimde gözlenmektedir.

Denizli kenti Ege Bölgesi'nde, verimli ve sulak bir alana yerleşik önemli ticari yollara yakın bir kenttir. Denizli'nin tarih boyunca sahip olduğu bu coğrafi özellikleri 20. yüzyılın son çeyreğinde üretim süreçlerinde yaşanan yapısal dönüşümler ile birlikte önemli sanayi atılımları yapması ve bunu ihracat ile taçlandırması sonucunu doğurmuştur. Kendisine "Anadolu Kaplanı" unvanı kazandıran bu gelişme, Denizli kenti açısından en önemli tarihî kırılmaların başında gelmektedir. Denizli'nin yaşamış olduğu bu dönüşüm, konu yalnızca ekonomik olarak ele alındığında birçok açıdan olumlanırken, Denizli'nin toplumsal yapısı, mimarisi, yüzyıllar boyunca edinmiş olduğu kültürü, kısacası Denizli'deki yaşantı açısından sorgulanması gereken bir sonuç doğurmuştur.

Kent belleği kavramı, çalışma içerisinde yerel yönetimlerin kent belleğine olan etkileri düzleminde tartışılacaktır. Yerel yönetimler bir yerleşim yerindeki ortak ve yerel ihtiyaçların karşılanması için oluşturulan birimleridir. Yerel yönetimlerin bir kente, kentte yaşayanlara, kentin ihtiyaçlarına kısacası kentteki yaşantıya en yakın birimler oldukları ve bundan dolayı kent belleği konusunda da birincil önemi haiz oldukları bu çalışmanın temel kabulüdür. Bu bağlamda çalışmanın amacı; kent belleği kavramını, kent kimliğinin oluşmasında önemli bir bileşen olarak ele alıp, yerel yönetimlerin belleğin korunması ve sürdürülmesi üzerindeki etkilerini Denizli özelinde tartışmaktır.

2.YÖNTEM

Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırmalar, olguların ve olayların doğal ortamında, gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik, yorumlayıcı bir sürecin izlendiği araştırmalardır. (Yıldırım ve Şimşek, 2005: 18). Çalışma özelinde kent belleği kavramı bir "yaşantı" ve "tarihi bir inşa" olarak ele alınmıştır. Kent belleği kavramının sahip olduğu özellikler, kavramı nitel araştırma yöntemine daha uygun hâle getirmektedir.

Çalışmada çoklu veri toplama tekniği kullanılmıştır. Denizli kent belleğinin ve yerel yönetimlerin Denizli kent belleğine olan etkilerinin tespiti için bu konuda kaleme alınmış olan eserler (tez, makale, araştırma/derleme, anı, rapor ve benzeri) yanı sıra yerinde tespit, gözlem, fotoğraflama, sahadan bilgi toplama ve yerel politikacı ve uzmanlarla yapılan derinlemesine mülakat teknikleri bir arada kullanılmıştır. Katılımcılarla derinlemesine mülakat yapılabilmesi için Pamukkale Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'ndan (Toplantı Tarih: 23.03.2022, Karar No: 06-1, Sayı: 68282350\2022\G06) Etik Kurul onayı alınmıştır. Bunun yanı sıra yerel gazete ve yayınlardan da önemli ölçüde faydalanılmıştır.

Çalışmada örneklem olarak Denizli kentinin seçilmiş olmasının sebepleri:

• Köklü bir geçmişe sahip olması kent belleği noktasında Denizli'yi dikkat çekici bir kent haline getirmektedir.

• Denizli kenti Laodikya'dan Lâdik'e, oradan da Denizli'ye evrilen belirgin bir tarihsel süreklilik göstermektedir.

• Antik Çağ, Orta Çağ, Modern Çağ ve küreselleşme sürecinin karakteristik özellikleri Denizli kentinde ziyadesiyle okunabilmektedir.

• Denizli kenti özellikle 1970'lerden itibaren yoğun göç alan ve yine aynı dönemde küreselleşme dinamiklerini belirgin şekilde yaşayan bir kenttir.

• Denizli kenti, belediye, il özel idaresi, bütünşehir, büyükşehir gibi farklı kentsel yönetim modellerini tecrübe eden bir kenttir. 1990'lardan itibaren Denizli'nin büyükşehir belediyesi statüsü kazanma çabaları ve özellikle de bütünşehir yönetim modeli Denizli'yi bu anlamda özel kılmaktadır.

Çalışma, zaman açısından Denizli kentinin büyükşehir belediye statüsü kazandığı 2014 yılı öncesi ile sınırlandırılmıştır. İlçe ve belde belediyelerinin kent belleği ile ilgili çalışmaları Denizli kent bütününü ilgilendirdiği ölçüde çalışma kapsamına alınmıştır. Çalışma, belediyeler ve il özel idaresini kapsamaktadır. Köylerin kentsel alanla ilgili yetkileri olmadığı için kapsama alınmamıştır.

3.KENT BELLEĞİ

Türk Dil Kurumu bellek kavramını, "Yaşananları, öğrenilen konuları, bunların geçmişle ilişkisini bilinçli olarak zihinde saklama gücü, dağarcık, hafıza, zihin." olarak tanımlamaktadır. Belleğe dair oldukça sade bir bakış açısı sunan bu tanımda iki unsurun öne çıktığı görülmektedir: 1. Bilinç, 2. "Zihinde saklama gücü", kapasite. Hatırlama ya da anımsama edimi, geçmişten bugüne veri aktarımı gibi sıradan bir eylem olmayıp, bilinç ile yaşanan bir süreçtir. Geçmişten olay ya da olgu devşirmek gayri ihtiyari yapılan bir eylem olmaktan ziyade, birey ve/veya grup tarafından dolaylı ya da dolaysız bilinçli bir katılım gerektirmektedir (Çağla, 2007:217). Belleğin bu özelliği belirli bir kapasiteye işaret etmektedir. Toplumun, toplum olma yolundaki tarihsel yolculuğunu ne oranda hatırladığı/ unuttuğu ya da nasıl hatırladığı, onun kültürel yapısına ilişkin önemli bir göstergedir (Ünlü, 2017: 77).

Bellek kavramı Platon'dan başlamak üzere tarih boyunca birçok filozofun ilgisini çeken bir konu olmuştur. Ancak kavram, 20. yüzyılın başlarına kadar genellikle bireysel düzeyde ele alınmıştır. Maurice Halbwachs 1925 yılında yayınladığı "Hafızanın Toplumsal Çerçeveleri" çalışması ile hafıza ve grup arasındaki ilişkiyi düzenleyerek, kolektif bilgi ile ilgili söylemi sosyo-kültürel bir çerçeveye kaydırmıştır (Assmann, 1995: 125, 129). Böylelikle kolektif bellek, bellek ile ilgili düşünüşün temel ilgi alanlarından biri haline gelmiştir.

Kolektif bellek; küçük gayri resmi gruplardan resmi örgütlere, ulus devletlere ve hatta küresel topluluklara kadar farklı düzeylerde, bir kolektivite tarafından paylaşılan, karşılıklı olarak kabul edilen ve pekiştirilen geçmiş hakkındaki bilgi anlamına gelmektedir (Savelsberg ve King, 2007: 191). Halbwachs'a göre (2018: 35) her topluluk, üyelerine daha öncekilere benzer bir kanaati devam ettirmek için çaba sarf etmektedir. Şöyle ki bireysel zihinlerden çok, kurallar, kanunlar, standartlaştırılmış usuller ve kayıtlar halinde kurumlara yerleşmiş ve yerleştirilmiş olan kolektif bellek, geçmişin manevi devamlılığını (gelenek, kimlik, kariyer) ifade etmekte ve bireylerin farkında bile olmadan faydalandıkları bilgileri depolayarak, iletmektedirler (Shudson, 2007: 179-180). Buradan hareketle kolektif belleğin, tanımı gereği bir topluluğun varlığını gerektirdiği ve doğası gereği toplumsal olduğunu söylemek mümkündür. Belleğin toplumsal oluşu karşılıklı bir ilişki ortaya koymaktadır. Bellek, gruplar ve topluluklar halinde yaşanmasına olanak sağlarken; benzer şekilde topluluklar da bellek oluşumunu mümkün kılmaktadır (Assmann, 2008: 109).

Kolektif belleğin en önemli işlevi geçmiş, bugün ve gelecek arasında bağ kurmasıdır. Assmann'a göre (2018:23) her kültürün temelinde bellek, kimlik ve kültürel süreklilik arasında bağlantı bulunmaktadır. Bu üç argüman hem sosyal boyutta hem de zaman boyutunda bağlayıcı bir yapı oluşturmaktadır. Bu bağlayıcı yapı ortak deneyim beklenti ve eylem mekânlarından bir sembolik anlam dünyası yaratmak suretiyle insanlara güven ve dayanak imkânı sağlayarak insanları birbirine bağlamaktadır (sosyal boyut). Aynı zamanda bu yapı önemli deneyim ve anıları biçimlendirip canlı tutmak suretiyle ilerleme halindeki şimdiki zamana bir başka zamanın öykülerini katarak dünle bugünü birleştirmektedir (zamansal boyut). Bir kentin bağlayıcı yapısı da kent belleğidir. Kent belleği, yerelde bir sosyal bağlantı ve zaman içerisinde bir süreklilik sağlayan, herkesin sahiplenebileceği, toplumsal bir temsil, toplumsal bir tahayyüldür. Kent belleği ortak deneyim, beklenti ve yaşanmış mekânlardan sembolik bir anlam dünyası yaratarak, topluma güven sağlamaktadır. Kent belleği hem dikey olarak nesiller arasında hem de yatay olarak farklı hayatlar, gruplar, sınıflar arasında iletişimi mümkün kılmaktadır (Pérouse, 2008: 106).

Kentler, kentlilerin gündelik hayatlarının geçtiği mekânlardır. Bir insan topluluğu bir mekâna eklendiğinde onu kendi imgesine dönüştürmekte; ona direnç gösteren fiziksel etkilere ise boyun eğerek onlara adapte olmaktadır. Böylelikle imge, topluluğun bilincinin tüm unsurlarına nüfuz etmektedir (Halbwachs, 2018: 141). Kent belleğini, kent üzerinde toplumsal ve mekânsal anlamda zaman içinde olagelen değişimlerin o kentte yaşayanlar üzerinde bıraktığı toplu izlenimler olarak değerlendirmek mümkündür (Güven Bilsel, 2009: 50).

Kent belleği ile kent kimliği kavramları yakından ilişkilidir. Kent kimliği, bir kenti diğerlerinden ayıran özellikler bütünü olarak özetlenmekte ve birçok bileşenin bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Her kentin sahip olduğu mekânsal ve toplumsal özellikleri farklı olduğu için bu farklılıkların mekâna yansıması da farklı olacaktır (Ayyıldız

ve Ertürk, 2017: 67). Kente ait kolektif bellek, kentlinin birbirleriyle ve kentle olan etkileşimlerinin bir ürünüdür ve bundan dolayı kentin ve kentlinin kimlik inşasında rol oynamaktadır (Al, 2011: 22). Kent kimliği, o kentte yaşayan kişilerin yaşadıkları fiziksel dünya hakkındaki, -gündelik yaşantıyı tanımlayan duygular, düşünceler, tutumlar, değerler ve anlamlar gibi- kavrayışlarından oluşan benliklerinin temelidir. Bu tür kavrayışların temelinde kişilerin biyolojik, psikolojik, sosyal ve kültürel ihtiyaçlarını karşılayan, yaşadığı ortamla/çevreyle ilgili geçmişi yer almaktadır (Proshansky, Fabian ve Kaminoff, 1983: 59). Kent kimliği, benlik ile kent arasındaki karmaşık ilişkinin bir sonucudur. Kent, bir kişinin kişisel deneyimlerine ev sahipliği yapan genel bir sembol haline gelmektedir. Kent, bir topluluğun kimliğinin açık bir temsilidir ve bu anlamda kent kimliğinin tanımlanması sürecinde rol oynayan tüm önemli bellek unsurlarının bulunduğu kolektif belleğin bir haritası olarak kabul edilebilir. Öyle ki somut ve somut olmayan bellek unsurlarının hepsi kültürel ve duygusal anlamda kent kimliğinin gelişmesine katkıda bulunmaktadır (Mitroiu, 2014: 1).

Kent belleği kavramı özellikle 1990'lı yıllardan itibaren önemli bir kavram haline gelen ve gerek ulusal gerekse uluslararası literatürde giderek artan şekilde kendine yer bulan kentsel sürdürülebilirlik kavramı ile de yakından ilişkilidir. Lewis Mumford (akt. Keleş, 2005: 9), "Kentlerin Kültürü" adlı eserinde kentleri, bir topluluğun kültürünün ve erkinin yoğunlaştığı yer, zamanın bir ürünü ve birikimi olarak nitelemektedir. Bu anlamda bir kentin kendisini ekolojik, ekonomik ve sosyal anlamda gelecek nesillere taşıması kent belleğine sahip çıkılması ile doğrudan ilişkilidir. Sürdürülebilir bir kent, büyümesi, genişlemesi ve yeni kentsel alanların inşası sırasında, başka bir anlatımla Mumford'un eserinde belirttiği "birikimin" gerçekleşmesi esnasında,"eski" ile "yeni" arasında makul bir bağlantı kurabilen kenttir (Kermani ve Lulten, 2010: 61). Bu ise geçmişten gelen bellek öğelerinin iyi analiz edilerek korunması, bunların yeni kentsel program ve yapılaşmalar ile uzlaşma içinde olması, gelişim planlarında ve kararlarında geçmiş bellek öğelerine göre düzenleme yapılması ile mümkündür (Çelen Öztürk, 2016: 859).

Kent belleğinde yer etmiş ve kent kimliğinin ayrılmaz parçaları haline gelmiş mekânların sürekliliği, kentliler tarafından sahiplenilen kentler anlamına gelmektedir. Bir kente sahip çıkmak için kentlilerin o kentle belirli bir bağ kurması gerekmektedir. Kökleri kent belleğinde olan bu bağ, yaşanılan kente sahip çıkmak için en önemli gerekçelerden biridir (Ünlü, 2017: 92). Görüldüğü gibi kent belleğine sahip çıkılması ile kentsel sürdürülebilirlik ve kentlilik bilincinin güçlenmesi birbiriyle doğru orantılı gelişen süreçlerdir.

4. KENT BELLEĞİ VE YEREL YÖNETİMLER

Kent, belirli bir mekândaki salt fiziki yapılaşmadan öte, tarihi ve coğrafi açıdan toplumsal ilişkiler, kurumlar, yönetim ve hukuk pratikleri, iletişim ve medya, toplumsal hareketler, haklar ve benzerlerini ihtiva eden bir bütündür (Özbek, 2001: 12). Kent belleği bir kentteki yaşantı olarak ele alındığında, kentlerin çok-bileşenli yapısından dolayı kent belleğinin de birçok farklı aktör tarafından etkilendiğini iddia etmek mümkündür. Kent belleği yerel yönetimlerin yanı sıra merkezî yönetim, sivil toplum kuruluşları, meslek kuruluşları, üniversiteler, kent halkı, girişimciler, spekülatörler, yerel medya gibi çok sayıda aktörden etkilenmektedir. Ancak doğrudan doğruya kentin özünden doğdukları için yerel yönetimlerin kent belleği üzerinde diğer aktörlere kıyasla daha büyük ve sürekli etkileri bulunmaktadır.

Yerel yönetimler "…merkezî yönetimin dışında yerel bir topluluğun ortak gereksinimlerini karşılamak amacıyla oluşturulan, karar organlarını doğrudan halkın seçtiği, demokratik ve özerk bir yönetim kademesi, bir kamusal örgütlenme biçimi olarak tanımlanabilirler." (Ergün ve Bozkurt, akt. Tortop vd. 2008: 14-15). Bu tanımda yerel yönetimlerle ilgili öne çıkan hususlar yerellik, ortak ihtiyaç ve merkezden ayrı bir kamu tüzel kişiliğin varlığıdır.

Merkezî yönetimin yerele olan uzaklığı yalnızca coğrafi düzeyde değil bilişsel ya da psikolojik düzeyde de kendini göstermektedir. Merkezin sunmuş olduğu hizmetlerin yerel halkın taleplerinden ziyade merkezin bizzat kendisinin -hatta kimi durumlarda belirli ideolojik hedef ve çıkarları da içerecek şekilde- belirlediği hizmetlerden oluşmasıdır (Kàlin, 1999: 47). Böyle bir durumda kentin ihtiyaçları ya da yerel halkın yapmış olduğu hizmet talebi ile merkezin sunmuş olduğu hizmet arzı arasında bir dengesizlik oluşması kaçınılmaz olmaktadır. Bu dengesizlikleri gidermek için oluşturulan yerel yönetimlerin en önemli varlık nedenleri özgürlük/özerklik, fonksiyonel etkinlik ve katılım mekanizmalarıdır (Dupré, akt Sharpe, 1970: 156; Kàlin, 1999: 49; Eryılmaz, 2018: 183).Kent belleğinin korunması noktasında yerel yönetimlerin önemini en üst seviyeye çıkaran gerekçeler, esasında yerel yönetimlerin varlık nedenini oluşturan etmenlerdir.

Yerel yönetimlere tanınan özerkliğin[1] altında yatan temel amaç halkın kendi kendini yönetebilmesidir. Demokratik anlayışın bir ürünü ve bir koşulu olan özerklik ancak ve ancak yerel yönetimlerin organlarının seçimle oluşması, bu organlar vasıtasıyla karar verebilmesi ve uygulayabilmesi ve bunları yaparken kendine has gelir kaynaklarını kullanabilmesi ile mümkündür (Yüksel, 1998: 91-92). Yerel yönetimlere özerklik tanınmasının amacı yerel yönetimlerin etkinliğini artırmaktır. Bunun için yerel yönetimlerin, karar organlarının oluşumuna ve karar alma süreçlerine müdahale edilmeyen bağımsız gelir kaynaklarına sahip, yerel nitelikteki toplumsal ihtiyaçları karşılayan kurumlar olması gerekmektedir (Görmez, 2000: 82). Yerel yönetimlerin bir ketteki yaşantıya müdahil olabilmesinin temel koşulu kent ile ilgili ortak ve yerel konularda özgürce hareket edebilmesine bağlıdır.

Yerel yönetimlerin etkin olması ile en basit anlamda yerel ihtiyaçların karşılanması için yerel hizmetlerin etkin bir sağlayıcısı olmaları kastedilmekte ve bunun temelinde yerel yöneticilerin, o yer hakkında merkezdeki yöneticilere nazaran daha fazla bilgi sahibi olması yatmaktadır (Goldsmith, 1992: 394; Kàlin, 1999: 50). Böylelikle yerel yönetimlerin yerel hizmetlerin üretimi ve dağıtımını yerel halkın ihtiyaç ve taleplerine merkezî yönetime nazaran daha uygun ve daha etkin bir düzeyde yerine getirebilecek olduğu (Köse, 2004: 11) kabul edilmektedir. Kamusal hizmetlerin sunumunda "verimlilik" kelimesinden ziyade "etkinlik kelimesi tercih edilmektedir (Eryılmaz, 2018: 183). Kent belleğini koruma ve bu konuda atılan adımlar için de etkinlik hedefi daha ön planda olmalıdır. Zira bu hizmetler sunulduğunda bunun kente doğrudan ekonomik bir katkısı olmayabilir fakat sunulan hizmet bunun karşılığında katlanılan maliyetten daha yüksek bir ihtiyacın karşılanmasına hizmet etmektedir.

Yerel yönetimleri katılım ile eş tutan görüş, yerel yönetimlerin doğal kurumlar olduğundan hareket etmektedir. Katılım argümanının başlangıç noktası yerelin önceliği iddiasında saklıdır. Alexis de Tocqueville bu durumu şöyle dile getirmektedir: "İnsanlar krallıkları ve cumhuriyetleri yaratır ama kasabalar sanki Tanrı'nın elinden çıkıyormuş gibidir." (akt. Sharpe, 1970: 159). Yerel yönetimlerde, yönetenlerle yönetilenler arasındaki toplumsal ve mekânsal uzaklık en aza indiğinden, yönetilenler yönetenleri daha etkili bir şekilde ve doğrudan denetleme imkânı bulmakta (Pustu, 2005: 124) ve kentteki yaşantıyı belirleyen kararlara aktif olarak katılmaktadırlar.

Yerel yönetimlerin -Tocqueville'in belirttiği şekilde- "doğal" kurumlar olmaları, bizzat orada olan insanlardan teşekkül etmeleri, bizzat o yörenin içinde bulunduğu şartlardan doğmuş olmaları ve bizzat o kentin gündelik hayatının içinde yer almaları benzer şekilde kent belleğini oluşturan bileşenlerin de yine aynı kaynaklardan besleniyor olmaları, kent belleğinin korunmasında yerel yönetimlerin rolünü en üst seviyeye çıkarmaktadır.

Kent belleği, içinde filizlendiği kentin toplumsal yaşamına içkindir. Kentler, farklı yaşam tarzına sahip ve farklı ekonomik uğraşları olan bireylerden, farklı amaçlar için kullanılan binalardan, farklı kullanımlara özgülenen alanlardan oluşmaktadır. Sıralanan bu hususlar bir kentteki yaşantıyı belirleyen unsurlardır. Bir kentin yaşantısı o kentin belleğinin sınırlarını çizmektedir. Yerel yönetimlerin varlık nedenlerini oluşturan etkinlik, özgürlük ve katılım ilkeleri kent belleğinin korunması konusunda vazgeçilmez öneme sahiptir.

5.DENİZLİ'DE KENT BELLEĞİ VE DENİZLİ BELEDİYESİ

Denizli'de yerel yönetimlerin, 19. yüzyılın ilk yarısında, atanmış ve seçilmiş üyelerden oluşan ve önceleri "küçük meclis" daha sonra "sancak meclisi" adı verilen "idari meclis" (Avcı, 2010: 127-128) hariç tutulacak olursa modern anlamda 150 yıllık bir geçmişi vardır. Mülki bölünmede Aydın Livasına bağlı bir kaza merkezi olan Denizli'de ilk belediye teşkilatı 1876 yılında kurulmuştur. 1883 yılında Buldan, Sarayköy ve Tavas ilçelerinin bağlanmasıyla "sancak", 1884'te Çal, 1888'de Acıpayam ilçelerinin katılımıyla Aydın'a bağlı mutasarrıflık olan Denizli kenti, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla il olmuştur (Denizli BŞB, 2023). Coğrafi konumu itibariyle tarih öncesi çağlardan bu yana ticaret yolları üzerinde bulunan ve yerleşim yeri olan Denizli, Cumhuriyetin ilanından bugüne her anlamda değişmiş ve halen büyümekte (Savaş Yavuzçehre, 2011: 306) olan bir sanayi kentidir.

Denizli'de yerel yönetimlerin kent belleğine olan etkileri her dönemde aynı düzeyde olmamış, dönemin iktidar ilişkilerine, ekonomik taleplere ve toplumsal değişim eğilimlerine göre farklı dönemlerde değişkenlik göstermiştir. Bu açıdan Denizli'de yerel yönetimlerin kent belleğine olan etkilerini iki ana dönem içerisinde ele almak mümkündür. Bunlardan ilki yerel yönetimlerin göreli olarak geri planda kaldığı ve Denizli'nin "büyükçe bir köy" olduğu dönem (1970'li yıllara kadar); ikincisi ise yerel yönetimlerin bir kentsel aktör olarak daha aktif

[1] Çalışma özelinde "özerklik" kavramı ile kastedilen yerel yönetimlerin kanunların belirlediği çerçeve içerisinde sahip oldukları yönetsel özerkliktir.

olduğu, bunun yanında gerek kent içi gerekse kent dışı faktörler sayesinde Denizli'nin önemli değişimler geçirdiği, "büyükçe bir köyden metropole" dönüştüğü (1970'lerden 2014'e dek) dönemdir.

5.1. "Büyükçe Bir Köy" Dönemi

Denizli kentinde yerel yönetimlerin kent belleğine olan etkileri anlamında bu dönem, başta Denizli Belediyesi ve Denizli İl Özel İdaresi olmak üzere, belde ve ilçelerde yer alan diğer yerel yönetimlerin Denizli il geneline yayıldığı, 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarından, 1970'li yıllara kadar olan dönemi kapsamaktadır. Başlıkta geçen "büyükçe bir köy" ifadesi Mustafa Kemal Atatürk'ün, Denizli kentinin 1930'lu yıllardaki görünümünü anlatmak için kullandığı (Denizli BŞB, 2023) veciz bir ifadedir. Bu dönem yerel yönetimlerin geri planda kaldığı bir dönemi yansıtmaktadır. Öte yandan bu dönem kent belleğine yönelen tehditlerin az olması sebebiyle koruma düşüncesinin oluşmadığı bir dönemdir. Ancak, yine de gerek belediyenin gerekse il özel idaresinin kent belleği ile ilgili olan, kentteki yaşantıya dokunan uygulamaları bulunmaktadır.

Denizli'de Cumhuriyet Dönemi öncesi belediye hizmetlerine bakıldığında bu hizmetlerin daha ziyade kaldırım yapımı, yol açılması, lağım yapılması gibi hizmetler olduğu görülmektedir. Bunun haricinde kent içerisinde umumi tuvalet, gazino ve mağaza yapıldığı da olmuştur. Ayrıca belediye yeni ev yapımı ve ev tamiratlarını da kontrol etmektedir (Uysal 1999: 239-240). Üç kez belediye başkanı seçilen Salihağazade Hacı Tevfik Bey, çıkmaz sokakları çıkar hâle getiren, yeni yollar, caddeler açan ilk başkan olarak bilinmektedir. O zamanki adıyla Enverpaşa Caddesi'nin (günümüzde Gazi Mustafa Kemal Bulvarı) stabilizesini ve Arnavut kaldırımını, Saltak Caddesi'nin de istimlâkini yaptırmıştır. Bunun yanında Hadımlıoğlu Mehmet Ali Efendi'nin Kayalık Caddesi'nin Arnavut döşemesini yaptırdığı (Şemsoğlu, 2016: 171) o yıllardan hatırlananlar arasındadır. Bu gelişmeleri modern anlamda temel belediyecilik hizmetlerinin ilk örnekleri olarak yorumlamak mümkündür.

İlk kurulduğu yıllarda Denizli Belediyesi'nde sağlık, yazı ve hesap işleri olmak üzere üç temel hizmet birimi bulunmaktadır. Buna karşın Cumhuriyet Dönemi'nde özellikle 1930 yılında çıkartılan Belediye Kanunu ile birlikte Denizli Belediyesi daha modern bir yapıya kavuşarak teşkilat yapısını yenilemiş ve fen işleri, mezbaha, temizlik, zabıta ve itfaiye gibi modern hizmet birimlerinin sayısı artmıştır (Uysal 1999: 239-240; Kodal, 2015: 81-82). Ancak 1924 yılından itibaren Türkiye'de merkezî yönetimin yerel aleyhine güçlendirilmesi ve il özel idarelerinin illerin finans ve yatırım merkezi haline gelmesi ile Denizli İl Özel İdaresi de Denizli ve çevresinde Cumhuriyet Dönemi boyunca yapılacak yatırımların finans kaynağı olmuştur (Kodal, 2015: 75-76; Aydıner, 2019: 209). Esasen 1914 yılında kurulan Denizli İl Özel İdaresi, bu dönemde yapılacak işlerin ve yapılacak harcamaların kontrol merkezi halindedir. Ancak çeşitli etmenlerle yıpranan kentin yenilenmesini sağlayacak maddi olanaklara sahip olamamıştır (Coşkun, 2007: 100). Bu dönemde Denizli İl Özel İdaresinin ağırlıklı olarak hizmet sunduğu sektörler arasında, idare, hizmet, eğitim, sağlık, tarım ve hayvancılık yer almaktadır (Kodal, 2015: 75-76). Denizli İl Özel İdaresi Denizli kültür mirasına ilişkin konularla da ilgilenmiştir. Örneğin, 4 Mart 1935 tarihinde Denizli İl Genel Meclisinde okunan vilayet izahnamesinde, Denizli'nin eski eserler yönünden değerli bir yer olduğu ve bunların korunmasına gayret gösterildiği belirtildikten sonra, Akhan Kervansarayı'na bir demir kapı yaptırmak suretiyle muhafaza altına alındığı, Hierapolis'e daimî bir bekçi konulduğu ve Pamukkale'ye, tekerli araçların ulaşımına uygun olmaması sebebiyle, araçlariçin yapılacak yolun kısa sürede biteceği belirtilmiştir (Denizli Gazetesi, 1935).

Cumhuriyetin ilk yıllarında Denizli kenti fiziki olarak kötü bir görünüme sahiptir: Yol ve sokaklar daracık, eğri büğrü, tesviyeli, yazın tozlu, kışın çamurludur. Ulaşım fayton ve çardaklı arabalarla sağlanmaktadır. Yollar çınar ağaçları ile gölgelenmekte, sokaklar çöpçüler tarafından temizlenmemektedir. Bu dönemde işçi, araç-gereç, iş makinesi gibi eksiklikler nedeniyle belediye hizmeti olmadığını ve bu durumun da kentin fiziki görünümünü olumsuz etkilediğini söylemek mümkündür (Kodal, 2015: 57). Mustafa Kemal Atatürk'ün yapmış olduğu "büyükçe bir köy" benzetmesinden hareketle Toker (1968: 174-175), "kasabalıktan kurtulamamış olan" Denizli kentinin bu dönemde -yerel yönetimlerle de doğrudan ilgili olan- eksikliklerini kentin imar planının olmaması, ışıklandırmanın yetersiz olması, kentin temiz olmaması, itfaiye ve zabıta hizmetlerinin eksik olması, belediyenin kadro ve bütçe olarak zayıf bir durumda olması olarak sıralamıştır.

1930'lu ve 1940'lı yıllarda Denizli kentine hâkim olan bu görünüm, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde "Güzel Kent Hareketi" (City Beautiful) akımı lehine bir dönüşüm yaşamıştır. 1900'lerin başlarından itibaren kentsel toplulukların görünümünü iyileştirmeyi amaçlayan girişimler için bir şemsiye terim olan ve temelinde -adından

da anlaşılacağı üzere- kent ruhu, güzellik, ustalık, düzen ve temizlik yatan güzel şehir hareketi, ahlaki, üretken ve uyumlu bir toplumu simgeleyen somut çevresel iyileştirmeleri içermektedir (Freestone, 2019: 1; Talen, akt. Maltaş Erol ve Görmez, 2020: 279). Özellikle ABD'de mimarlar, şehir plancıları ve politika yapıcıları arasında, anıtsal kamusal alanlara, sokakların güzelleştirilmesine, klasik mimariye, estetik ve rekreasyonel değerlere vurgu yapan büyük çaplı kamu yatırımlarını savunan bir akım ortaya çıkmıştır (Carlino ve Saiz, 2008: 1). Bu doğrultuda kentlerde geniş bulvar ve caddeler açılmış; mahkeme binaları, kütüphane, müze gibi önemli kamusal binalar bu bulvar ve caddelere cephe verecek biçimde yerleştirilerek kent merkezlerinin yenilenmesi sağlanmıştır (Carr vd., akt, Akkor: 2006: 30-31).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, savaşın tüm dünyada yarattığı olumsuz koşullar altında Denizli'de belediyenin kısıtlı imkânlarına savaşın getirdiği sorunlar da eklenince yerel halkın belediyeden talebi, elektrik, yol, su gibi temel kamusal hizmetlerin ötesinde olmamıştır. Yağcıoğlu'nun (akt. Aydıner, 2019: 217) dönemin belediye başkanı Turan Bahadır hakkında söyledikleri dönemin belediyeciliği hakkında önemlidir: "*Turan Bahadır'ın belediye başkanı olduğu dönemde Denizli kocaman bir kasabaydı. Yolu, izi olmayan bir kasaba… (…) o dönemde belediyenin mühendisi falan yok bir tane kamyonu var bir tane otobüsü var. (…) Yol yok. Turan Bey 1953'te Bayramyeri'nden İncilipınar'a giden yolu açtı. Nasıl açtı? Oradaki arazi sahiplerini ikna edip 14 metre yolu açtı*.". Yağcıoğlu'nun bu sözlerini Alpat da desteklemektedir (akt. Ataman, 2020: 120): "*Turan Bey önce meydanlar açmak için sonra da yolları genişletmek için çalıştı. Yollara Sandıklı ve Afyon'dan getirilen parke taşlarını döşetti*". Yine Turan Bahadır dönemine ilişkin olarak Ziya Tıkıroğlu'nun "*Bu dönemde İstiklal Caddesi'nin genişletilme çalışmaları sırasında asırlık çınarlar kesilip yok edilmiştir. Sebebi de sadece yol genişletmek değil çınar ağaçlarının kış mevsiminde yaprağını döken tür olmasıydı* (…) *Uygar şehirlerde yollara dikilen ağaçlar her dem yeşil olmalıydı*" sözleri İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Denizli kentinde yerel hizmetlerin Güzel Kent Hareketi etkisinde kaldığı tezini desteklemektedir.

1960 askeri müdahalesi sonrasında tüm Türkiye'de siyasal hayatın askıya alınması ile Denizli'de de Turan Bahadır ve [1957 yılında Bahadır'ın milletvekili seçilmesi üzerine (Uysal, 2017: 46) belediye meclisince göreve getirilen] Ferit Ali Küçüka dönemlerinin ardından, sivil siyaset ortadan kalkmış ve beledî hizmetler ordunun görevlendirdiği asker kökenli (binbaşı rütbeli) kişilerce yürütülmüştür (Tıkıroğlu, 2011: 129). Bu dönemde hem Denizli valiliği hem de Denizli belediye başkanlığı yapan Lütfi Uraz'ın temel politikası belediye bütçesini kuvvetlendirmek olmuştur. Bu politikayla amaçlanan, öncelikle belediyenin borçlarını ödeyip ardından yatırımlara başlamaktır. Bu dönemde belediye bütçesinin düzelmesi, sonraki dönem için seçilen Mehmet Candoğan döneminde yapılacak olan yatırımlar/hizmetler için önemli bir finans kaynağı olmuştur (Gürgey, akt. Ataman, 2018: 221). 1963 yılında yeniden yapılan yerel seçimlerde ilk kez halk tarafından doğrudan seçilen bir belediye başkanı, Mehmet Candoğan, Denizli'nin belediye başkanı olmuştur (Aydıner, 2019: 219). 1960'lı yıllarda kentin seçimle iş başına gelen belediye başkanları Mehmet Candoğan ve ardından Ali Dartanel'dir. Bu dönemde Denizli kent belleği ile ilgili olan gelişmeleri; kentteki ana caddelerin asfaltlanması, Denizli'ye Merkez Bankası'nın şubesinin açılması, asrî mezarlığın yapılması, kent planının onaylanması, merkez garajın Ankara asfaltına yakın bir konumda inşa edilmesi olarak sıralamak mümkündür (Toker, 1968: 177-180; Dartanel, akt. Ataman, 2018: 239; Uysal, 2017: 32; Gönüllü, 2020). Bu gelişmeler 1970 ve 1980'li yıllarda kentin geçirdiği köklü dönüşümlere temel teşkil etmesi bakımından önemlidir.

Yerel yönetimlerin Denizli kent belleğine etkileri bağlamında yukarıda "Büyükçe Bir Köy" olarak tabir edilen dönemde şüphesiz kent belleğine bizzat yerel yönetimler eliyle yönelen tehditler bulunmaktadır. Örneğin, Turan Bahadır dönemi ile ilişkilendirilen Güzel Kent Hareketi, başlı başına kente modern karakterli müdahaleleri içermektedir. Ancak bu dönemde kent belleğini tehdit eden unsurlar, kent belleğinin korunması ve sürdürülmesi konusunda herhangi bir kaygı uyandırmayacak seviyede kalmıştır.

5.2.Küreselleşmenin Etkisinde Metropol Kentine Geçiş Dönemi

Denizli kentinde, kent belleğine yönelen tehditlerin hatırı sayılır düzeye gelmesi, çalışma içerisinde Metropol Kentine Geçiş Dönemi olarak nitelenen 1965-70 yıllarından başlayarak günümüze değin süren döneme rastlamaktadır. Büyükçe bir köyün küresel kent haline geldiği dönem ise Denizli kent belleğinin, geri döndürülemez şekilde kayıplar yaşadığı bir dönemdir.

Denizli'nin "Büyükçe Bir Köyden Metropole" dönüştüğü yıllar, birbirlerinden kesin çizgilerle ayırmak mümkün olmasa da farklılıkları vurgulamak açısından üç farklı dönemde ele alınacaktır. Bunlardan ilki "Kentin Yeniden İnşası"; ikincisi "Neo-liberalizm Sarmalında Denizli" ve üçüncüsü ise "Kararsızlık Yılları"dır. Dönüşüm Yıllarının kronolojik olarak daha yakın bir dönemi ihtiva etmesi böylesi bir tasnifi mümkün kılmaktadır.

5.2.1. Kentin Yeniden İnşası

Denizli'de 1960-1970'li yılların kentin yeniden inşa edildiği yıllar olarak nitelendirilmesinin temelinde dört sebep yatmaktadır: i) 1967 yılında kentin 1/5000 ölçekli nazım imar planı ile 1/1000 ölçekli uygulama imar planlarının yapılması (Özcan ve Özkan, 2012: 238; Savaş Yavuzçehre, 2011: 187), ii) bu döneme kadar Denizli'de yerel siyasetin, ulusal siyasetin gölgesi altında şekillenmesine ve belediye başkanlarının belediye hizmetlerinin önemini ifade eden söylemlerinin ötesine geçmemesine karşın; Hasan Gönüllü döneminde doğrudan kentsel sorunlar üzerinden şekillenen seçim kampanyası ve yerel siyasal politikalar (Aydıner, 2019: 238) ile kentin yerel siyaset geleneğinin köklü biçimde değişmesi, iii) Denizli'nin 1973 yılında Kalkınmada Öncelikli Yöreler (KÖY) kapsamına (Mutluer, 1995: 34; Karaalp, 2004: 172) alınmasıyla kentin sanayi ve ihracat atılımlarının temelinin atılması, iv) 19 Ağustos 1976 tarihinde 4,9 şiddetinde yaşanan ve 4 kişinin hayatını kaybettiği Denizli Depremi.

Kentin imar planının yapılması, yerel yönetimlerin kent belleği üzerindeki etkisinin en önemli boyutunu oluşturmaktadır. Esasında 1960'lı yıllar ile 1970'li yıllar kent planları açısından, kentin yaşadığı iki farklı deneyimi yansıtmaktadır. 1960'ların başında Denizli'de ilk gecekondular görülmeye başlandığında belediye meclis üyelerinin imar planının yokluğunda gecekondu bölgelerine "ip çekmek suretiyle" gelişimin nizamî şekilde gerçekleşmesini sağlamaya yönelik girişimlerine dönemin belediye başkanı Mehmet Candoğan karşı çıkmıştır. Candoğan'ın bu tavrı Denizli'de 1960'lı yıllarda yeni yerleşim bölgelerinin kaçak yapılarla dolmasının ana sebebi olarak gösterilmektedir (Kaşıkçı, akt. Savaş Yavuzçehre, 2011: 187; Uysal, 2017: 34).

1967 tarihli imar planı, görevi süresince belediye bütçesine ve hukuka sıkı sıkıya bağlı kalması ile hatırlanan Candoğan'ın görev süresinin sonuna rastlamıştır. Candoğan'dan sonra belediye yönetimini devralan Ali Dartanel döneminde ise imar planı kimi çekincelerle uygulanma fırsatı bulamamıştır. Dönemin Denizli Belediyesi Fen ve İmar İşleri Müdürü Hasan Gönüllü'nün (2022) aktardıklarına göre "*Belediyenin parası yok, sokakları açmak için parasal imkân yok onun için mümkün olduğu kadar mevcut sokakları aynen koruyalım, -Denizli'nin çıkmaz sokakları meşhurdu- sadece çıkmaz sokakları çıkar hale getirir şekilde imar planları yapıldı. Belediye meclisinin tutumu buydu*."

1970'li yıllar ise kentin 1967 tarihli imar planı konusunda bambaşka bir bakış açısını yansıtmaktadır. 1973 yılında göreve gelerek 1980 darbesine kadar görevde kalan Hasan Gönüllü, belediye başkanlığı görevine talip oluşunu 1967 imar planının uygulanması üzerine oturtmaktadır:

"Denizli büyük bir çıkmazın içindeydi. O zamanki yasaya göre araziler hisseli satılabiliyordu. Yani 150 m² 200 m² satılabiliyordu. Denizli Belediyesi de o gün için imar planlarını uygulamadığı için imar parseli yoktu. Vatandaşın ev ihtiyacı var, yapacak ama belediye hazır bir imarlı arsa veremiyordu. O zaman da kaçak yapmaya başlıyordu. Bu kaçak yapılar o kadar çoktu o zaman için yüzde 99'u kaçak diyebiliriz. Belediyenin bununla mücadele etmesi mümkün değildi. Zaten de etmiyordu. Bina bittikten sonra da bir yolunu bulup yasaya ya da yönetmeliğe aykırı olarak elektrik ve sularını bağlıyordu. Böyle devam ediyordu. Ama ne oluyordu, şehrin kenarlarında ziraat yapılan tarlaları tek kişi ya da yetişemiyorsa üç dört arkadaş birleşip satın alıyorlardı, kendilerine göre yollar çiziyorlardı. Bu yolların genişliği de 6 metreyi geçmiyordu, daha dar olduğu yerler de vardı. Çünkü daha çok alan bırakıp sattığı zaman daha çok kâr elde etme amacı vardı. Dolayısıyla iki şey oluyordu: birincisi bir tarladan gelen yollarla başka tarladan gelen yollar çakışmıyordu. Çünkü herkes kendine göre yaptığı için. O zaman Denizli büyük bir çıkmazın içine giriyordu. Hem imar yönünden çıkmaza giriyordu hem de alt yapı yapmak mümkün olmayacaktı. Bir de kendi nesillerine pürüzlü, çok hissedarının bulunduğu hiçbir şey yapılmayan bir yer bırakmış olacaklardı. Adeta felç olmuş bir insan gibiydi Denizli. Onun için bunun mutlaka ele alınması gerekiyordu." (Gönüllü, 2022).

Hasan Gönüllü dönemi denilince akla ilk olarak yoğun olarak uyguladığı 42. madde ve birbiri ardına açılan caddeler gelmektedir (Uysal, 2017: 88). Günümüzde kent merkezinde kentin ulaşım alt yapısını oluşturan 19 adet cadde bu dönemde açılmıştır (Gönüllü, 2016: 89-99). Bu dönemde Denizli Mimarlar Odası eski Başkanı Tahsin

Bayar'ın (2022) deyişiyle "*kent bir şantiye gibidir. (Büyükçe) köy bir şantiyeye dönmüş haldedir.*" Uygulamada ise ilk etapta bu uygulamaların vatandaş nezdinde kabul görmediği, belediye meclisinde oldukça yoğun bir muhalefetle karşılaştığı, mahallelerde ise muhtarların vatandaşı belediyeye karşı kışkırttığı (Marım, 2022) bir tablo ile karşılaşılmaktadır.

1970'li yıllarda dönemin belediye başkanı Hasan Gönüllü'nün deyimiyle (2016) "Denizli Kentinin Büyük Ameliyatının" kente kazandırdıkları ve kaybettirdikleri halen oldukça tartışmalıdır. Bu konu hakkında Hasan Gönüllü'nün Denizli'yi kent haline getiren başkan olduğunu düşünenler yanında, kente ihanet ettiğini düşünenler de vardır. Örneğin 1960'lardan itibaren belediye ve vilayet ile yakın ilişki içinde bulunan Cengiz Akhisar (2022) "*1970'li yıllardan sonra Hasan Gönüllü yollar açılmaya başladı. Denizli'ye ihtiyaç olan birçok yol onun zamanında açıldı*" sözleriyle; benzer şekilde mimar/gazeteci/yazar Süleyman Boz (2022) "*Hasan Bey mimar olduğu için 35 yaşında en genç döneminde korkusuz bir şekilde bu planı (1967 imar planı kastedilmektedir) ben uygulayacağım dedi. Hasan Gönüllü sayesinde Denizli köy olmaktan kent olmaya evrildi*." demek suretiyle ilk görüşü desteklemektedir. Buna karşın mimar ve yerel politikacı Arif Balkanay (2022) daha eleştirel bir bakış açısıyla "Özellikle 1970'lerden itibaren neo-liberalizmin kentlere yansımasının bir sonucu olarak eski Denizli'yi biz kendi elimizle … yok etmişiz. 18. Madde uygulaması diye aslında kentsel ranttan nemalanan herkesin büyük bir övgü ile bahsettiği şey aslında bu kente bilmeden yapılmış en büyük kötülüklerden birisidir." diyerek Hasan Gönüllü dönemini karakterize eden 42. madde uygulamalarının karşısında yer almıştır. Keza yazar, iş insanı ve yerel politikacı Hüsamettin Ataman (2022) da *"…mesela Hasan Gönüllü, Denizli kentini yoktan var eden belediye başkanı olarak bilinir. Denizli'yi 'kent yaptı' denilir. Hep öyle dedik. Ama şimdi ben bakıyorum, Denizli kent belleğini yok edenlerin başında geliyor*." sözleriyle 1970'li yıllarda yapılan uygulamalara eleştirel bir tutum takınmaktadır.

1970-80'lerden itibaren kent belleği ve yerel yönetimlerin temas ettiği bir diğer konu da nüfus artışıdır. "Özellikle kentleşme hızının sanayileşme hızına yetişemediği ve kentin yarattığı istihdam potansiyeli ile çevre ilçelerden ve illerden göçler alması" (Aydıner, 2019: 267) Denizli'de nüfus artışının en önemli sebebidir. Yukarıda bahsedildiği gibi 1973 yılında Denizli'nin KÖY kapsamına alınması ile Denizli'de 33 sanayi kuruluşu hizmete geçmiş bu şirketlerin önemli bir oranı metal eşya, dokuma ve kimya/plastik sektörlerinde yoğunlaşmıştır. 1979 yılına gelindiğinde ise Denizli Ticaret Odası'na kayıtlı sanayici firma sayısı 355'e yükselmiştir (Mutluer, 1995: 34; Uysal, 2020: 89). Yıllar itibarıyla Denizli'de kentli nüfus oranı sürekli artmıştır. Bunun yanında nüfus artış hızının da çeşitli dalgalanmalar gösterse de genellikle yüksek olduğu görülmektedir. Nüfus artışının kent planlarına olan etkisi, bir mimar gözü ile İbrahim Şenel (2023) tarafından şu şekilde tarif edilmiştir:

"Tabi bir de şöyle bir hikâyesi var Denizli'nin: Denizli 1980'e kadar kalkınmada öncelikli kentlerden birisi, sanayisi yok. Öyle işgücü çok şey değil, ama 1980'den sonra, tekstil bazlı hareketten sonra Denizli çok böyle zenginleşen ve buna bağlı olarak da çok hızlı göç alan bir kent. Denizli'nin nüfus artış oranını1980-2000 arası döneme baktığınızda İstanbul'un nüfus artışından oransal olarak daha yüksek. E şimdi böyle bir taleple karşı karşıya kalınca kent merkezinin planlanması, Kaleiçi'nin planlanması, Bayramyeri'nin planlanması, Çınar'ın planlanması, Çamlık'ın planlanması gibi böyle bütüncül bir plan yaklaşımı olmamış. Mevcut yolları genişletip, Çaybaşı, İstiklal, Saltak, Lise mevcut yolların genişletilmesinden başka bir şey olmamış orada."

Sanayileşme ve bunun neticesinde nüfusun böylesi bir hızla artışının ardından Şenel'in bahsettiği bütüncül planlamanın gerçekleştirilememesi, Anadolu'da birçok kentte görüldüğü gibi Denizli'de de kaçak yapılaşma ve gecekondulaşma ile sonuçlanmıştır. Bu süreçte Denizli kent merkezinin etrafında yavaş yavaş yeni mahalleler oluşmaya başlamıştır. Dokuzkavaklar, Kirişhane, Sümer, Sevindik, Fatih, Karşıyaka, Bakırlı gibi mahalleler (Savaş Yavuzçehre, 2011: 251) bu dönemde yaşanan yoğun göçü karşılayan mahalleler olmuşlardır. Böylesi bir ortamda yerel yönetimlerin Denizli'de koruma refleksi kent belleğinden öte kaçak yapılaşma ve gecekondu ile mücadeleye yönelik olmuştur.

5.2.2. Neo-Liberalizm Sarmalında Denizli

1980'li yıllarda Denizli'yi, tüm dünyada 1960'lardan itibaren yükselen pek çok yeni süreç için bir üst kavram olan küreselleşme ile özdeşleştirmek yanlış bir bakış açısı değildir. Anadolu'da ve dünyanın geri kalan coğrafyalarında sıklıkla yapılan tespitlere paralel olarak Denizli kenti de 1980'li yıllarla birlikte küreselleşmenin pek çok katmanının, özellikle de neo-liberalizmin etkisine girmiştir. Ancak bu başlık altında Denizli'deki konut

yapısının, konut dokusunun ve konut stokunun dönüşümünün başlangıcı ile doğrudan ilgili olması sebebiyle öncelikle 19 Ağustos 1976 tarihinde yaşanan depremden ve yine aynı tarihlerde gündemde olan mücavir alan kararından bahsetmek yerinde olacaktır.

Depremlerin Denizli kent belleği açısından önemi yukarıda vurgulanmıştır. Öyle ki Denizli'nin tarihsel süreç içerisinde birkaç kez olmak üzere depremlerden kaynaklanan yer değiştirmelerine tanıklık ettiği bilinmektedir. 1976 yılında yaşanan depremde kentin yer değiştirmesi söz konusu olmasa da depremin bir zihniyet değişimini yansıtması anlamında Denizli kent belleğini doğrudan etkileyecek sonuçları olmuştur.

1976 depremini hatırlarken hasar gören binaları "köşelerine top atışı yapılmış gibiydi" diyerek tarif eden Akhisar (2022), 1976 depreminden sonra kentlilerin düşük katlı binaların da hasar görmesi üzerine daha yüksek binalar inşa etme yoluna gittiklerini belirtmektedir. Benzer şekilde deprem günü ve sonrasında belediye başkanlığı görevinde bulunan Gönüllü (2022) "*O güne kadar yapılan yapılar daha ziyade iki katlı üç katlı tuğla yığma binaydı. Tabi bunlar depremde büyük zarar gördü. Dolayısıyla Denizli'de bir düşünce değişikliği oldu. Yığma binalar depreme dayanıklı olmuyor. Onun için betonarme bina yapmak gerekir düşüncesi hâkim oldu*." demek suretiyle bu düşünce değişikliğini vurgulamıştır.

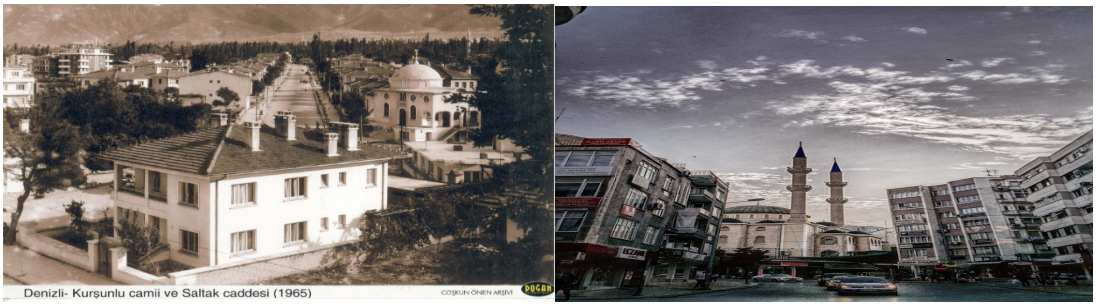

Fotoğraflar: 1965 ve 2024 yıllarında Kurşunlu Cami ve Saltak Caddesi.

Kaynak: Coşkun Önen Arşivi

1976 Depremi'nin Denizli kentinde yaratmış olduğu düşünce değişikliği sonucu bu tarihten itibaren Denizli'de çok katlı yapıların çoğaldığı ve geleneksel Denizli mimarisinin bozulduğu/ortadan kalktığı bir sürecin başlangıcını oluşturmasıdır. Uysal (2017: 64) bu süreçte geleneksel Denizli mimarisinin yanı sıra (ve bununla bağlantılı olarak) bahçeli evlerin arasında akan arıklardan, yolları süsleyen çınarlardan ve kente özgü çıkmaz sokaklardan oluşan doğal yapısı ile geniş ailelerin bir arada yaşadığı, komşuluk ilişkilerinin gelişkin olduğu, imece usulünün benimsendiği toplumsal yaşamın da dönüşüme uğradığını belirtmektedir.

Kentsel mekân üzerinde yapılacak her türlü tasarrufun öncelikle imar planları ile ortaya konması gerektiği malumdur. Bu sebeple Denizli'de 1976 depreminden sonra çok katlı yapıların ortaya çıkması ve kentsel mekânın arsa spekülatörleri ya da yap-satçılar tarafından yönlendirilmesi için de öncelikle imar planları ile bu hususun ortaya konması ya da ortaya konan imar planlarının uygulanma fırsatı bulması gerekmektedir. 1976 Depreminden sonraki süreçte Denizli'nin konut yapısının yaşadığı dönüşümün, 1967 yılında yapılan imar planı ile kesiştiği nokta Denizli'de yerel yönetimlerin/belediyenin imar planı eliyle kent belleğine doğrudan etkisini yansıtması açısından oldukça önem arz etmektedir. Nitekim geleneksel konut yapısının dönüşümünde kentlilerin tercihi birinci derecede önemli ise de bu hususun hayata geçmesi, öncelikle imar planının uygulayıcısı konumundaki yerel yönetimin bu hususa cevaz vermesine bağlıdır. Dönemin belediye başkanı Gönüllü (2022) bu durumu şu şekilde ortaya koymuştur:

"Benim belediye başkanlığımdan önce yüksek katlı bina yapmak imkânı yoktu, çünkü arsa yoktu. Yapıldıysa birkaç tane Enverpaşa Caddesi'ne yapılmıştır. Ben imar planlarındaki 42. Madde uygulamasıyla beraber sadece yol açılması değildi aslında, o gün için 5500 civarında imar parseli oluştu Denizli'de. İmar planlarında 8 katlı bina yapma imkânı vardı o günkü yönetmeliğe göre ve vatandaş o hakkını kullanmaya başladı. İmar parselleri oluştuktan sonra ana caddeler üzerinde vatandaşlar kat karşılığı uygulamasına başladı."

Denizli'de imar planlarının uygulanması açsından bir diğer önemli husus da yine 1970'lerde gündeme gelen mücavir alan kararıdır. Belediyenin mücavir alan uygulamasına ihtiyaç duymasının ana sebebi kentin sınırlarının hemen bitişiğindeki köylerde ve sair alanlarda yeni yerleşimlerin türemesi ve bu hususun imar plan yapımında, alt ve üst yapısal hizmetlerin sunumunda uygulama bütünlüğünü engellemesidir (Gönüllü: 2016: 62). Bu sebeple 1970'lerden itibaren merkez ilçedeki 34 köy Denizli Belediyesinin mücavir alanına alınarak bu köylerdeki imar ve yapılaşma durumunun kontrol edilmesi ile kentin gelişmesine daha kolay yön verilmesi amaçlanmıştır(Bektaş, 1977: 53; Ciğeroğlu, 2007: 101; Özgür, 2014: 33). Kentin yeni yapılaşan alanlarının da imar uygulamasına dâhil edilmesi ihtiyacı baş göstermiştir. Nitekim dönemin Fen ve İmar İşleri Müdürü Marım'a göre (2022) 1967 tarihli imar planı artan nüfusun ihtiyaçları dikkate alınarak hazırlanmamış ve *"…hemen Lise'nin Tugay'ın oraya çıkınca Kuşpınar taraflarında bitiyor. Bir tarafta hemen 29 Ekim Bulvarı'nın başladığı yerde bitiyor. Diğer tarafta Karaman Mahallesi üstünde…"* olmak üzere oldukça dar bir alanı kapsamaktadır. Bu sebeple Denizli'nin imar planı yaptırma süreci 1980'lerde de devam etmiştir. Bu süreçte plan yapma yetkisinin belediyeye verilmesi ile 22.000 dönümlük Denizli, 5 yıl içinde 70.000 dönüme çıkarılmıştır (Tıkıroğlu, akt. Uysal, 2017: 152).

1970'li yılların sonlarında yaşanan bu gelişmeler, -1976 Depremi ve mücavir alan uygulaması- 1980'li yıllarda başlayan, 1990 ve 2000'lerde devam eden süreçte Denizli kentinin neo-liberal bir sarmala girişinin zeminini oluşturmuştur. Örneğin mimar ve yerel politikacı Feridun Alpat, Yenişehir'in 1976 depremi sonrasında nasıl konut alanına çevrildiğini şu şekilde aktarmıştır:

"1976 Depremi sonrası İmar Bakanlığı'na Denizli'de olduğundan daha büyük bir deprem felaketi yaşanmış gibi dilekçeler yazıldı. İmar Bakanlığı da şehre yeni bir bölge ilave etmek istedi. Yenişehir tarıma elverişli değildi ve yeni yerleşim bölgesi olmak üzere seçildi. (…) Alan planlandı. 500 tane prefabrik binanın temeli atıldı." (akt. Savaş Yavuzçehre, 2011: 285).

1980 ve 1990'lı yıllar boyunca Denizli'de geleneksel kent dokusunun dönüşümüne önemli bir kanıt da o yıllarda inşaat mühendisliği ve belediye meclis üyeliği yapan Ali Aygören ile mimarlık ve yerel politikacılık yapan Yüksel Kaşıkçı'nın aktardıklarıdır. Aygören ve Kaşıkçı'nın aktarımlarından bir kentsel alanda imar planları yolu ile geleneksel kent dokusunun ortadan kalkışının bizzat yerel yönetimler eliyle ne şekilde yolunun açıldığı görülmektedir:

"Saltak Caddesi ve Çaybaşı Caddesinde bulunan evler bizim çocukluğumuzda önünde bahçesi olan, suyu olan şadırvanı olan çok güzel bahçeli evler varken daha sonra bitişik nizam haline çevrilerek yedişer katlı sekizer katlı binalar yapıldı. Gerçekten de ikişer katlı binalar o özelliğini kaybetti. Denizli evleri yerine beton veya cam evler haline çevrilmeye başlandı. Denizli maalesef eskiyi koruma konusunda çok başarılı demek mümkün değil." (Aygören, 2022).

"Oralardaki (Çaybaşı) evler biraz daha zengin evleriydi aslında korunabilirdi onlar da yanaşmadılar. Ferit Ali Küçüka'nın evi orda, Soyluların, Bektaşların, Şohoğulları'nın evi var. Rant. Başka hiçbir şey değil. Ben bile beceremedim yani (…) o bina Becer ailesine ait. Muhteşem bir Denizli tipik evi. Benim de o zaman kudretli zamanlarım. Hayalimde o evi, oturur muydum bilmiyorum, oturulmadığı sürece de o evlerin hiçbir kıymeti kalmıyor çürüyor. İçe dönük, dışa pek penceresi yok. İç avlu, hayat dediğimiz, havuzu var, servis binaları var. Bizim arkadaşların babası oğlum dedi olmaz dedi, üç daire veriyorlar, çünkü fazla daire yapılamıyor, verilen imar planında. Şimdi kalktı altı kat yaptılar orayı. O binanın o kadar güzel ahşap işçiliği vardı. Denizli'nin ustaları yapmış yani." (Kaşıkçı, 2022).

"12 Eylül'ün Asker Belediye Başkanı Ahmet Acar, Delikliçınar meydanını genişletmek amacı ile Hürriyet Kitabevini, Meserret Kıraathanesini, Majestik Otelini, Neşeli' nin Kahvesini yıktırdı. Bir dönemin kent belleği yok oldu." (Boz, 2023).

Fotoğraflar: 1982 yılında yıkılan Meserret Oteli ve yerine yapılan işhanı.

Kaynak: www.eskidenizli.com

Bu süreç 1980'lerde olduğu gibi 2000'lere kadar sürmüştür. Örneğin Nihat Zeybekçi döneminde Çınar Meydan projesinde Çınar Meydanı'na yeni bir kimlik kazandırmak hedeflense de Belediye Başkan Yardımcısı Şamil Çınar'ın yerel basına vermiş olduğu bir demeçte kullandığı "Burada mevcut konut ve iş yeri kadar konut ve işyeri yapacağız. Çınara yeni bir kimlik oluşturmak için hedeflenen bir projedir." (Hizmet Gazetesi, 2006) sözleri kentin en önemli bellek mekânlarından biri olan Delikliçınar Meydanı'na dair yapılan bir düzenlemenin asıl amacının yeni gayrimenkul üretimi olduğunu göstermektedir.

1980 ve 1990'lı yıllarda belediye başkanlığı yapan Tıkıroğlu ve Marım'ın kenti neo-liberalizmin egemenliği altına sokma konusunda çekingen davranmaları (Aydıner, 2019: 268, 272), Denizli kentini, yerel yönetimler eliyle kentsel mekânın tasarlanması ve rantçılığın artırılması konusunda farklı bir döneme sürüklemiştir: *Küçük belediyeleşme dönemi.* Özellikle 1990'lı yıllarda kendisini hissettiren küçük belediyeleşme furyasında 1990'lı yıllar boyunca Denizli, belde belediyeleri tarafından dar alana sıkıştırılan bir yapıya bürünmüştür. 1930-2005 yılları arasında yürürlükte olan 1580 sayılı Belediye Kanunu'nun nüfusu 2000'i geçen yerlerde belediye kurulmasına izin vermesi, bu dönemde kentsel alanda bu nüfus şartını sağlayan pek çok yerleşimin belediye statüsünü almasına imkân vermiş (Ciğeroğlu, 2007: 22) ve böylelikle Denizli kentsel alanında Uysal'ın (2017: 94) deyimi ile "15 kilometrede 15 belediye" gerçeği ile karşılaşılmıştır. Belediye statüsü elde eden bu küçük idari birimler, Denizli Belediyesi'nin etrafında, kentin sağlıklı büyümesini ve gelişmesini zorlaştırmışlardır (Özgür, 2014: 34).Dönemin mevzuatı gereği yeni belediye ilan edilen idari birimlerin kendi imar planını kendi uygulama yetkisi, kentsel plan bütünlüğünü bozucu bir etki yaratmıştır (Bayar, 2022; Marım, 2022). 1999 yılında belediye başkanı seçilen ve küçük belediyeleşme furyasının bütün olumsuz etkilerini deneyimleyen Ali Aygören bu dönemde Denizli'nin içinde bulunduğu çıkmazı şu sözlerle dile getirmiştir (akt. Özgür, 2008: 249-250):

"Biz 1990'da başlatılan, 'Denizli büyükşehir olsun' konusunu her ortamda gündeme getirdik. Niye getirdik? Önce, Denizli'deki imar planlarının bu kadar güzel yapılmasına rağmen sahip çıkılamayışından, ufacık köylerin imar planlarının yapıldıktan sonra sınırlarımıza dâhil edilmeyip, o köylerin belediye olmasına müsaade etmemizden sorunlar çıktı. Eğer o köyler belediye olmasaydı da mahalle olsaydı, bu planlarımıza biz sahip çıkabilseydik, bugün belki de Denizli'nin büyükşehir olması çok önemli değildi (…) Denizli bugün büyük bir çıkmazın içindedir. Merkeze sıkışmış bir Denizli, merkezden dışarıya adım atmamız mümkün olmayan bir Denizli, herhangi bir sanayi gelişimini ve imar planını yapamayacak hale gelmiş bir Denizli…"

Küçük belediyelerin sadece imar anlamına değil, kent belleğinin farklı alanlarında da Denizli kentine olumsuz etkileri olmuştur. Küçük belediyelerin Denizli sanayisine olan olumsuz etkilerini Ali Aygören (2022) şu şekilde aktarmaktadır:

"Denizli Belediyesinin sanayiciye ruhsat verecek yeri yoktu. Organize Sanayi Honaz ve Kaklık Belediyesi'ne bağlı. Şehre yakın yerler de Gümüşler Belediyesi'ne bağlı. Düşünsenize Koskoca Denizli Belediyesi ruhsat veremiyor bunlara. Denizli Belediyesi'nin sınırları içerisinde fabrikalar var oradan itibaren Akhan Belediyesi var. Onu geçiyorsun Böceli Belediyesi var. Arka arkaya beş tane belediye. Ama bütün ulaşım senden gidiyor. Sanayinin ulaşımını Organize'ye kadar bizim otobüsler götürüyor. Herhangi bir problem yok! Ama yatırımı, ruhsatını, vergisini ya Kaklık ya Honaz, kendi belediyelerine ödüyor. Sanayici için de kötü, hangi belediyeden ruhsat alacak falan bunlar bile problemdi."

Dönemin Denizli kent belleği açısından bir diğer önemli gelişmesi de belediyenin giriştiği toplu konut uygulamalarıdır. 1980'lerden itibaren toplu konut uygulamaları kentler açısından önde gelen politikalar haline gelmiştir. Küreselleşme ile birlikte merkez ülke kentleri sanayiden çok hizmet sektörüne yönelirken bu ülkelerdeki sanayi kuruluşlarının çevre ve yarı-çevre ülke kentlerine göç ederek bu kentlerde sanayileşmeyi artırması (Altıntaş, 2022: 223) kentlere olan göçü hızlandırmış, konut ve çevre kalitesi olması gerekenin oldukça altında kentsel bölgeler ortaya çıkmıştır. Bu sebeple de "sanayileşmenin etkisi ve teknolojinin sağladığı imkânlardan yararlanarak, artan konut talebine yanıt vermek ve plansız kentleşmeyi önlemek amacıyla maliyetleri düşürerek hızlı bir biçimde üretilen ve standartlaştırılmış konutların kitlesel üretimi söz konusu olmuştur" (İlksoy, akt; Kaya ve Akıner 2022: 1790). 1980'li yıllara gelindiğinde sermayenin girdiği birikim krizini aşmak üzere uygulamaya konan bir dizi ekonomik uygulamalardan biri olan konut politikası, Türkiye'de konut piyasasını canlandırması beklenen 1981 tarihli "Toplu Konut Kanunu" ve 1982 Anayasası'na eklenen "Devlet toplu konut girişimlerini destekler" hükmü (Çoban, 2012: 91-93) Turgut Özal Dönemi'nde teşvik edilen toplu konut uygulamalarının temelini oluşturmuştur.

Denizli için de bu dönemde benzer bir gelişmenin olduğunu iddia etmek mümkündür. Denizli'de de özellikle 1960'lardan itibaren artan sanayileşme ve göç ile birlikte karşı karşıya kalınan kaçak yapılaşma gerçeği yukarıda vurgulanmıştır. Bunun sonucu olarak da 1980'lerden itibaren toplu konut uygulaması gündeme gelmiştir. Esasında Denizli'de toplu konut uygulamasını hayata geçiren ilk belediye başkanı Ali Dartanel'dir (akt. Uysal, 2017: 142). Kendi döneminde gecekondulaşmayı önlemek için Esentepe'de hazineden aldığı ve özel mülklerin istimlâk edilmesi sonucu kazanılan mülklerden Sümerbank'a vermek suretiyle yapılan konutların, Denizli'de yerel yönetimler eliyle yapılan ilk toplu konut uygulaması olduğunu iddia etmek mümkündür. Hasan Gönüllü döneminde toplu konut uygulamalarının başlatılma sebebi ise 1976 Depremi'nin yarattığı yıkımdır. Bunun yanında aynı dönemde kentin ilçelerden ve diğer kentlerden yoğun göç alması önemli bir konut ihtiyacını da beraberinde getirmiştir. Gönüllü'nün deyimi ile *"özel sektör bu konuda henüz yeterli bir çalışma içine girememişti. (…) bu ihtiyacın karşılanması için Denizli Belediyesi'nin görev üstlenmesi gerektiği fikrini oluşturdu."* Böylelikle şu anda 1200 Evler'in olduğu bölgenin Hasan Gönüllü döneminde sembolik bir bedelle ilgili Bakanlıktan tahsisi sağlanarak toplu konut uygulaması başlatılmıştır (Gönüllü, 2006: 142-143).

Denizli'de toplu konut uygulamaları anlamında, Ziya Tıkıroğlu'nun hayata geçirmiş olduğu Yenişehir Projesi, damgasını vurmuştur. Tıkıroğlu, kent içinde kalan hapishanenin Yenişehir bölgesine taşınma girişimi üzerine dönemin Denizli Valisi ve Cumhuriyet Başsavcısına *"… şehircilik ve zemin olgusu bakımından yerleşime en uygun yerlerinin büyük bölümü Askeri tesislerimizce kapatılmış durumda. … elimizde kalmış yerleri de hapishane ile işgal edersek Denizli'ye en büyük kötülüğü yapmış olmaz mıyız?*" (Tıkıroğlu, 2005: 247) demek suretiyle bölgenin toplu konut alanı olarak ilan edilmesini sağlamıştır. Öncelikle Necati İnceoğlu, Hüsamettin Ataman, Murat Karayalçın gibi isimlerin katıldığı "Toplu Konut Uygulaması" paneli düzenlenmiş ve akabinde İzmir ve Ankara gibi kentlerdeki toplu konut tecrübelerinden faydalanmak için buradaki kurumlarla irtibata geçilmiştir. Kurumsallaşmak adına belediyenin önderliğinde bir kuruluş organize edilmiştir. Yenişehir Toplu Konut Üretim Kooperatifleri Birliği kurularak 89 tane kooperatif birlik üyesi olmuş ve böylece Yenişehir bölgesi adeta bir şantiyeye dönmüştür (Tıkıroğlu, 2005: 249-253). Bunun dışında özellikle Özal Dönemi'nin toplu konut uygulamalarına bakış açısı ve bunun Denizli'ye olan yansımaları konusunda dönemin Anavatan Partisi İl Başkanı Ahmet Acar'ın (2023) aktarımları da önemlidir:

"Biz o konuda Ziya Bey'e çok büyük destek de verdik. Teşkilatlar olarak da çok destek verildi, canı-ı gönülden. Çünkü bu Özal'ın bir projesi idi. (…)Belediyelerin yaptıklarına gelince Burhan Özfatura'yı takip ederseniz çok daha iyi göreceksiniz. İzmir'de çok daha hızlı bir şekilde gelişme olmuştur MESKA projeleri. Biz onun arkasında kaldık. Hatta Ziya Bey'i bu konuda biz teşvik ettik 'Niye biz geç kalıyoruz? Burhan Bey anahtarları teslim etti bizim daha bir projemiz yok!' ondan sonra Denizli'de birçok kooperatifler kurularak Denizli Kooperatifler Birliği çatısı altında birleşti ve Yenişehir, belediyemizin de yaptığı bir çalışmayla orası gerçekten de o günün şartlarında konuta çözüm için faydalı oldu. Yarım da kalmadı onların hiçbirisi hükümet ve belediye iş birliği ile gayet başarılı bitti."

1990'lı yıllarda bir kısmı belediye personeli için düşünülen toplu konutların sayısı 4.000 civarındadır. 1994 yılında yapımına başlanan ve uzun yıllar tamamlanamayan bu konutların büyük bölümü 2004-2007 yılları arasında bitirilebilmiştir. Umutkent 1, 2, 3; Servergazi semtindeki "Belkon" ve Üçler beldesindeki 800. Yıl Konutlarını

kapsayan toplamda 4 bin konut bu bölgeye rahatlama getirmiş ve bu semtlerde çağdaş bir görüntü ortaya çıkmıştır (Kara, 2010: 112). Dönemin belediye başkanı Ali Marım (2022) 1990'lı yıllarda uygulanan toplu konut uygulamalarını şu şekilde aktarmıştır:

"…bu şartlarda ev yapıyor penceresini takamıyor. Cam yerine naylon torba geriyorlar. Belirli yerlerde kaçak inşaatlar yapıyor insanlar gecekondu için çok zor şartlarda yaşıyor. Burada ben de zorluklar içinden geldiğim için (…) Dokuzkavaklar'da bataklığın içinde Karşıyaka'da şurada burada yaşamaktansa onları şehrin en güzel yerine getirmeyi amaçladım. O anlamda Umut 1, Umut 2, MESKA Belkon'ları kurduk. 10000 konut yaptım buralarda. Gittim 2 milyon m^2 de yer aldım arsa ofisinden, Umut 4-5 yapmak için. Bütün kontroller belediye tarafından yapılıyordu. Arsayı ucuz alıyoruz. Maksat vatandaşa en ucuz nasıl verebiliriz. Krediler alırken kredilerin sorumluluğunu ilk belediye olarak biz alıyoruz, vatandaş ödeyemezse üzerine haciz gitmesin diye. Ödeyemediği zamanlarda çıkarmıyoruz. Böylelikle ihtiyaç sahiplerini mümkün olduğunca ev sahibi yapmaya çalıştık."

Denizli kentinde neo-liberalizmin etkisini sadece geleneksel konut dokusunun dönüşümünde ya da kentsel alanın imar planları yoluyla ranta ve arazi spekülasyonuna açık hale getirilmesinde aramak yanlış olacaktır. Bu durumun politik, toplumsal ve ekonomik birtakım başka etkileri de bulunmaktadır. Politik olarak ele alındığında 1980'ler kentin neo-liberalizm ile tanıştığı yıllar olması sebebiyle bu dönemde yerel yönetimlerden de neo-liberal politikalar benimsemesi istendiğini iddia etmek mümkündür. Hatta, Aydıner'e göre (2019: 268) Ziya Tıkıroğlu'nun bir sonraki yerel yönetim seçimlerinde aday gösterilmeme sebebi, görev yaptığı sürede ANAP belediyeciliğinin "olağan bir uygulayıcısı" olmaması, belediye meclisleri kanalıyla yerleşim alanlarını kentsel rantlara açmaması ve bu açıdan bakıldığında neo-liberal belediyecilik anlayışını kentin sermayeleşmesine yönelik bir araç olarak kullanmamasıdır.

1980 sonrası dönemde neo-liberalizmin Denizli kent belleği üzerindeki bir diğer etkisi de tüketim kültürünün kent ölçeğinde kendini hissettirmeye başlamasıdır. Tüketim kültürünün hâkim olduğu bir ortamda asıl önemli olan birtakım ihtiyaçların ön planda olması ya da bu ihtiyaçların karşılanmasından ziyade, üretilen malların elden çıkarılması ya da onlardan kâr elde edilmesi üzerine kurulu bir sistemin idamesidir (Yanıklar, 2010: 32). Burada bahsedilen durum esasında "şeylerin" üretilmesinde, karşılanmasında ya da sunulmasında mekânın kullanım değerinden ziyade değişim değerinin ön planda olması ya da değişim değerini artıran/yücelten bir durum içinde yer almasıdır.

Tüketim kültürünün kente hâkim olması açısından değerlendirildiğinde Denizli kenti için de durum bu şekildedir. Kentin tüketim kültürünün etkisi altına girmesi pek çok açıdan Denizli kent belleği unsurlarının, neo-liberalizmin kentleri tüketime odaklamasından etkilendiğini göstermektedir. Bu hususa özel bir örnek vermek gerekirse Ziya Tıkıroğlu'nun, 1980'li yıllarda yeni yapılan Üçgen Meydanı'ndaki horoz ve yöresel köylü kadın heykellerini kaldırarak bunların yerlerinin düzeltilmesi suretiyle yerlerine reklam yerleştirilmesi konusunda girişimlerde bulunması (Hizmet Gazetesi, 1988) Denizli kentsel mekânının, tüketim kültürünün etkisinde kaldığını göstermektedir. Yerel yönetimlerin tüketim kültürü ile olan ilişkisine dair bir başka örnek ise zamanla kent merkezinde kalan belediyenin asfalt şantiyesi konusunda takındığı tavırdır. 1989 yılında imara açılan ve yeşil alan ilan edilen arazi, 1997 yılında, "yeşil alan ve kültür park" olarak değiştirilmiştir. Nihat Zeybekçi döneminde ise bunlara ticari alan fonksiyonu eklenerek belediyenin mülkiyetinde (Hizmet Gazetesi, 2007, 2007, 2008) olan alan, özel sektöre satılmış ve alışveriş merkezine (Forum AVM) dönüşmüştür.

5.2.3. Kararsızlık Yılları

Yerel yönetimlerin Denizli kent belleğine olan etkileri dönemler itibarıyla ele alındığında 2000'li yıllardan sonraki dönem Denizli için kent belleği, kent kimliği, kent kültürü gibi kavramlar açısından belirli bir kararsızlığı yansıtmaktadır. Burada "kararsızlık" ifadesinden kasıt, bir önceki başlıkta tartışılan kentin neo-liberal politikaların hedefinde olması durumu tüm hızıyla sürerken bir yandan da kent belleği ve kent kimliği açısından önem taşıyan konularda yapılan atılımlardır. Ancak yine de böyle bir düşüncenin de fazla iyimser bir bakışı yansıttığını belirtmek gerekmektedir. Nitekim bahsi geçen dönemde kent belleği ile ilgili olarak belirli bir bilinç gerek kentlilerde gerekse yerel yönetimlerde kendisini hissettirmeye başlamıştır; fakat diğer yandan kent, bu dönemde de önemli bellek unsurlarını kaybetmeye devam etmiştir.

2000'li yıllardan itibaren kent belleği konusunda nispî bir bilinçlenmeden bahsetmek mümkündür. Bu bilinçlenmenin köklerini esasında oldukça cılız da olsa 1980'lara kadar geri götürmek gerekmektedir. 1970'lerde ise yerel yönetimler açısından bakıldığında böyle bir çabanın ya da bellek konusunda bir endişenin neredeyse hiç olmadığı görülmektedir. 1970'li yılların Denizli Belediye Başkanı Hasan Gönüllü (2022), 1970'li yıllarda belediyenin kent belleği çalışmaları ile ilgili soruya *"Bunlar hep paranın gücüne bağlı. Siz karnınızı doyurmaya çalışırken gökdelen dikmeyi düşünemezsiniz. Belediyenin parasal gücü yoktu her zaman. Bizim dönemimizde tamamen yoktu. Yapılan hizmetleri biz Bayramyerindeki iş hanını yapıp müteahhit gibi satmak suretiyle oradan ettiğimiz kârla birtakım yatırımlar yapıldı"* demek suretiyle, belediyenin ekonomik gücüne bağlı olarak bu tür çalışmaların yapılmadığını beyan etmiştir. 1980'lerde ise Ziya Tıkıroğlu'nun kültürel ve sanatsal çalışmalara önem vermesi (Tıkıroğlu, 2005: 42) ile kent belleğinin korunması ile ilgili ilk kıvılcımlar ortaya çıkmıştır. Yazar Hasan Kallimci (2023) "*Bir küçük tiyatro salonumuz olmuyordu. Getirdiğimiz şair yazar düşünür kişileri oda tiyatrosunda konuşturduk. Hala orada programlar yapılıyor."* demek suretiyle Tıkıroğlu'nun bu yönünün Denizli'deki kültürel çalışmalar ile ilgisini vurgulamıştır. 1990'lı yıllarda kentteki entelijensiyanın çoğu zaman bireysel çabayla yaratmış oldukları bilgi birikiminin, 2000'li yıllarda oluşan bilinçlenmenin ilk filizleri olduğu görülmektedir:

Şerif Kutludağ, Hasan Kallimci, bir başkaları bir başkaları son yıllarda, 1990'lardan sonra, millî kültür, tarih kent yönetimi ile ilgili yazılar Denizli hakkında bilgilenme, Denizli'ye sahip olma, yönetiminin daha güzel hizmet vermesi konusunda kalemler bir şeyler yazmaya başladılar. Ondan sonra yazıla yazıla yazıla, yöneticilerin de millî hisleri var ki sahiplendiler. Sahiplenme ondan sonra oldu. 1990'lı yılların başlarındaydı. Ben halk eğitim müdür yardımcısıydım. Mesela kent yöneticileri kadar esnafın da ahlaklı olması açısından, İbn-i Batuta'nın Seyahatnamesini okudum. Denizli'ye geldiğinde oradaki ahi şeyhlerine bağlı müritlerin İbn-i Batuta'yı biz misafir edeceğiz diye kavga etmesi var. Bu konu beni çarptı. Denizli'de ahilik diye bir müessese varsa "Ahilik nedir? Başka ahiler var mıdır?" sorularını yerleştirdi kafama. O soruların doğrultusunda ben kendi kendimi yönlendirdim ve Denizli'de ahilik kitabı çıktı ortaya. Yaza çize şimdi 6. baskı yaptı kitap, bilgilenenler artmaya başladı. Sahip oldular, sempozyumlar artmaya başladı. Bir tek Ahi Sinan Caddesi vardı. Ahi Sinan Çarşısı, Ahi Sinan Pansiyonu kuruldu. Sahiplendiler. Belediye sahiplendi." (Kallimci, 2023).

Yerel yönetimlerin kentin belleğine olan katkıları anlamında "Kararsızlık Yılları" temsilen 2000 yılından başlatılsa da Kararsızlık Döneminin karakteristik gelişmesi 2004 yılında Nihat Zeybekçi'nin belediye başkanı seçilmesi olmuştur. Nihat Zeybekçi dönemine kadar, kentin yeniden inşa edilmesi ile özdeşleşen Hasan Gönüllü döneminden itibaren kenti yöneten başkanların tamamı teknokrat kökenli olmuş –seçilen başkanların dördü de mimar ve mühendis kökenli; askerî müdahale döneminde ise defterdar ve asker kökenli başkanlar-, iş dünyasının temsilcileri büyük oranda yerel siyasete uzak kalmışlardır. Öte yandan yine aynı dönemde dört başkan, beş farklı siyasi parti ve altı seçim dönemi geçmesine rağmen küçük bir dönem dışında genel olarak yerel yönetimde egemen olan siyasi partiler ile merkezi yönetimin başındaki siyasi partiler farklı olmuşlardır (Aydıner, 2019: 296). Nihat Zeybekçi'nin belediye başkanı seçilmesi, hem iş dünyasının yerel siyasete ilgi duyması açısından hem de yerel politik çizgi ile ulusal çizginin aynı yönde seyretmesi bakımından önemli bir gelişme olarak not edilmektedir. Öte yandan Nihat Zeybekçi'nin iş adamı kimliğinin ve Denizli'nin yurt dışında eğitim görmüş ilk belediye başkanı olmasının, Denizli'deki yerel yönetim deneyimi açısından önemli etkilerinin olduğu sıklıkla dile getirilmektedir:

"Mesela Nihat Zeybekçi dediğimiz adam üniversite eğitiminin bir kısmını yurt dışında yapmış. Öyle bir vizyonu var. Lisan bilen adam. İlk göreve oturduğunda şunu söylemişti, ben de o zaman Mimarlar Odası başkanıydım, dedi ki ben personelimi Avrupa'ya götürmek istiyorum. Çünkü ayağını o kaldırıma basmadan benim ne demek istediğimi anlamayacak. Ve o zaman belediyedeki teknik personeli fasıllar halinde yurt dışına götürdü. Personel gitti Avrupa'yı gezdi birer hafta onar gün. Böyle yüze yakın personel gitmiştir (Şenel, 2023)."

Belediye personelinin yerel yöneticilik ve kentleşme/şehirleşme gibi konularda vizyon kazanmaları amacıyla yurt dışına gönderilmelerinin, Denizli'nin yerel yönetim deneyimi açısından olumlu sonuçları olduğunu/olacağını iddia etmek yanlış bir bakış açısı değildir. Bahsi geçen dönemde bu şekilde yurt dışına giderek Avrupa kentlerinde incelemelerde bulunan Gökoğlan (2023) ve Otaklı (2023) süreci şu şekilde aktarmaktadır:

"Ben de gittim o dönemde. Nihat Zeybekçi: Gidin. Görün. İnceleyin. Gerçekten biz gittiğimizde oraya bir belediyeci nazarıyla o gittiğimiz kentlerdeki şehirleri dolaştığımızda o da bizim bilinçlenmemize o değerlere

sahip çıkmamıza vesile oldu. O dönemde yetkili pozisyondaki bütün belediye personeli yurt dışına gönderildi. O gördüklerimizi biz de buralara uygulamaya başladık." (Otaklı, 2023).

"Dünyanın birçok önemli kentlerinde sadece öyle gezdik sokaklarda. Oralarda trafik kurallarına baktık, ulaşımdaki tasarım ve düzene baktık, binaların kat sayılarına baktık, bulvarların genişliğine bakıldı… Birçok böyle belediye ile ilgili olan her türlü alanda arkadaşlarımız bilgi sahibi oldular. Bu da ağır ağır Denizli'ye monte edildi bunlar. Hakikaten de Denizli bir kabuk değiştirdi." (Gökoğlan, 2023).

Görüldüğü gibi belediye personelinin fasılalar halinde yurt dışına gönderilmesi, Nihat Zeybekçi'nin sahip olduğu yurt dışı tecrübesini belediye personelinin de kazanmasını beraberinde getirmiştir. Belediye personelinin yurt dışı uygulamalarını yerinde gözlemlemesini, Denizli'deki yerel yönetim tecrübesinin Avrupai bir noktaya taşınması şeklinde yorumlamak gerçeklerin ötesinde bir yorum olacaktır, fakat; yerel yöneticilerin deneyim ve vizyon kazanmaları anlamında önemli faydalarının olduğunu düşünmek mümkündür.

2000'li yıllardan itibaren belirli bir bilinçlenmenin izleri sürülecek olursa, öne çıkan satır başlarını şu şekilde sıralamak mümkündür (Şenel, 2023; Alayont, 2023; Otaklı, 2023; Boz, 2022; Gökoğlan, 2023):

• Bu dönemden itibaren gerek ülke ekonomisinin gerekse kent ekonomisinin gelişmeye başlaması,

• Yerel yöneticilerde kentsel korumaya dair vizyonun oluşması,

• Yerel yönetimlerin gelişmesi, Kültür Daire Başkanlığı gibi birimlerin kurulması,

• 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu'nda yapılan düzenlemelerle (12. Madde) yerel yönetimlerin kentsel korumaya ayırabilecekleri bütçenin artması,

• Kentin altyapı ve üstyapı sorunlarının daha önceki dönemlerde nispeten giderilmesi.

Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire eski Başkanı Hüdaverdi Otaklı ve 2000'li yıllardan itibaren çeşitli düzeylerde sivil toplum kuruluşlarında yöneticilik yapmış olan İbrahim Şenel'in bu dönemde gelişmeye başlayan bilinçlenmeye dair düşünceleri önemlidir.

"Daha önceki dönem belediye başkanlığı yapan belediye başkanlarımız bizi ziyaret ettiklerinde dönemleri itibarıyla mesela bir kültür yayını konusunda "böyle bir şeyimiz yoktu diyorlar, yani bir AR-GE'miz yok ya da kitap basılsın yayınlansın diyen yoktu. Biz varsa yoksa yol su elektrik, binalar, planlar hep bunları yaptık" diyorlar. Belki kentin öncelikleri o zamanlar öyleydi ama şimdi öncelikler değişti. Demek ki insanlarda bilinç geliştikçe, ekonomi geliştikçe değer yargıları da yenilenebiliyor veya değişebiliyor. İş adamlarına bakıyorum ben, günümüz insanına bakıyorum, tarihine olan ilgisi, şehre olan ilgisi ve kültür birikimlerine sahip çıkmak için özel gayretler gösterdiklerini gördüm. Bu konuyla ilgili dernekler var, faaliyetler yapıyorlar. Biz toplum geliştikçe, ekonomiye bağlıyorum ben, bu tür şeyler değişiyor ve şimdi artık hakikaten sahip çıkılmaya başlandı." (Otaklı, 2023).

"Biz artık dünyayı görmeye başlıyoruz 1980'lerin ortalarından beri. İnsanlar çoluğunu çocuğunu yurt dışında okutmaya başlıyor. Dünyayı bırak İstanbul'u İzmir'i görmeye başlıyorlar. Bu bir bakış açısı bir vizyon oluşturuyor. İletişim araçları gelişiyor. Televizyonundan tut da birçok şeye kadar. Şimdi bununla birlikte biz bir şeylerden haberdar olmaya başlıyoruz. Dolayısıyla bu bir bilinç oluşturuyor. Diyor ki insanlar burada böyle bir şey var neden benim kentimde olmasın? Adamlar bak bunu korumuş biz de koruyalım. Bununla ilgili kaynak da hükümet tarafından veriliyor. Kültür varlıkları için bir pay ayrılıyor emlak gelirlerinden." (Şenel, 2023).

"Bir de yerel yönetimlerdeki anlayış değişti. Ben önceki dönem belediye başkanlarımızı kınamıyorum. Çünkü o dönemde anlayış öyleydi yerel yönetimlerle ilgili. Nedir, alt yapı üst yapı diğer yapılar tamamlandıkça şehrin yeni sorunlarına geliyor sıra. Demek ki Denizli bu işleri tamamladı bitirdi sonunda artık ne yapacak yerel yönetim, kültürüyle ilgilenecek. Bir de belediyeler maddi yönden o döneme göre daha da geliştiler, zenginleştiler. Bu tür şeylere bütçe ayrılmaya başlandı. Eskiden bu tür şeylere bütçe bile ayrılamıyordu." (Otaklı, 2023).

Kent belleğini korumaya yönelik önemli temalar belirmiş olmasına rağmen bu dönemde Denizli'nin önemli değerlerini yitirmeye devam etmesi, kent belleğinin korunması noktasındaki kararsızlığın yoğunlaştığı noktadır.

Ulu Cami'nin ve Kız Meslek Lisesi'nin yıkılması, Taş Atölyeler için yıkım kararı çıkması ve benzeri gelişmeler, belirli bir düzeye gelmiş olan bilincin bu dönemde de henüz tam olarak oturmadığının kanıtıdır. Yerel yönetimlerin kent belleğine bakış açısı ile ilgili olarak yukarıda bahsedildiği gibi vizyon anlamında Denizli'nin yerel yönetim deneyiminde yeni bir dönemi temsil eden Nihat Zeybekçi'nin Denizli kent belleği karşısındaki duruşu bu dönemdeki kararsızlığı ortaya koyma anlamında önemlidir. Bu konu ile ilgili olarak Süleyman Boz'un (2022) Nihat Zeybekçi hakkında aktardıklarına göz atmakta yarar vardır:

"Bilhassa Nihat Zeybekçi döneminde benim de Mimarlar Odası başkanlığı yaptığım dönemde biz sayın Zeybekçi ile çok diyalog içinde bulunduk. Siyaseten farklı düşünüyorduk ama Nihat Bey hem iş adamı olması hem de tam bir Anadolu insanı olması, kırsal kesimden gelmesi ve muhafazakâr bir yapıdan gelerek Osmanlı ve Selçukluya ait eserlerin, camilerin belli yapıların korunması gerektiği inancıyla, Nihat Bey'le biz önce Külahçıoğlu Un Fabrikası yanmıştı o zaman onu derhal restore edilip korunması ve hizmete açılması konusunda görüşmelere başladık ve Nihat Bey Mimarlar Odası'nı kırmadı. Derhal orayı restore ettirerek Denizli konservatuarına devretti. Ondan sonra birçok yapının, Merkez Bankası karşısındaki Bez Bebek Evi dediğimiz Balcı Konağı, Münir Kuyumcu Evi, Sürücüler Evi gibi birçok tarihi evlerin korunması için girişimde bulundu."

Sahadan elde edilen bilgiler ve taranan yerel gazete haberleri dikkate alındığında genel olarak Nihat Zeybekçi ile birlikte kentsel korumanın ve bellek çalışmalarının önemli bir ivme kazandığı açık bir şekilde görülse de Zeybekçi'nin Denizli Mimarlar Odası tarafından kentsel dönüşüm ile ilgili düzenlenen panelde Denizli ile ilgili "*Bu şehir yaptıkça değil yıktıkça güzelleşen bir şehir haline geldi. Şehrimizi dönüştürmek zorundayız*." (akt. Savaş Yavuzçehre, 2011: 293) sözleri, Boz'un Nihat Zeybekçi ile ilgili düşünceleri ile çelişmekte ve Nihat Zeybekçi döneminin kent belleğine ilişkin bakış açısındaki bir kararsızlığı yansıtmaktadır.

2000'li yıllardaki kararsızlığı yansıtan önemli bir başka detay da kent belleği unsurlarının kentin gündelik yaşamına içkin değerler olarak korunmasından ziyade bizzat yerel yönetimler eliyle turizmle de temas halinde olmak üzere ekonomik bir temelde değerlendirilmesidir. Başka bir anlatımla bu dönemde yaşanan, Denizli'de kent belleğinin korunmasının, kentlilerin kentlerine sahip çıkmaları yolu ile kendi yaşantılarına sahip çıkmaları bağlamında değil, turizmin artması yolu ile kente gelir sağlama amacına dönük bir şekilde algılanmasıdır. Nihat Zeybekçi, daha önceki dönemlerde Denizli'de kent merkezine rant elde etmek amacıyla apartmanlar dikildiğini, ancak bunların 2000'li yıllarda yavaş yavaş tersine döndüğünü, çünkü tarihi evlerin turizmden kazandırdığı gelirden dolayı daha çok korunmaya çalışıldığını, burada sanayicilerin sponsor olarak tarihi evlerin restore edilmesinin çok önemli payı olduğunu belirtmiştir (Hizmet Gazetesi, 2009). Burada dikkat çeken husus belediyenin taşınmaz kültür varlıklarını/tarihi evleri korumasının, bunları kent hayatına kazandırmaktan ziyade ekonomik bir amacı olduğunun belediye başkanı tarafından itiraf edilmesidir.

6. SONUÇ

Osmanlı Dönemi'nde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında Denizli, kendi halinde bir kent görünümündedir. 1970'lerle birlikte başlayan sanayileşme hamleleri, 1980'lerde başta tekstil sektörü olmak üzere ihracatın keşfedilmesi, Denizli'nin toplumsal yapısında var olan girişimcilik kültürü ile bakırdan kabloya, makineden yem ve cam sanayine kadar çok farklı sektörlerde sanayi kollarının gelişmesi, Denizli'yi kentsel bileşenler anlamında önemli bir noktaya taşımıştır. Öte yandan kentin nüfusunun 1950'lerden başlamak suretiyle özellikle 1975-80'lerden itibaren dramatik artışı, korunması gereken bellek unsurlarının da kente yeni gelenlere yer açmak uğruna yok edilmesi sonucunu doğurmuştur.

Denizli'nin kent belleği anlamında yaşamış olduğu asıl problem, 1970'li yıllara kadar az çok dengeli seyreden kentleşme hızının, bu dönemden itibaren devasa boyutlara ulaşmasının ardından, yerel yöneticilerin tabiri caizse "can havliyle" kenti dönüştürmeye girişmeleridir. Zira bu döneme kadar, kent yöneticilerinde büyük ölçekli dönüşümlere girişme ya da kenti hızlı nüfus artışına karşı hazırda tutma düşüncesi belirmemiştir. 1970'lerden itibaren Denizli kentinin yaşamış olduğu krizin temelinde bu düşünce yatmaktadır. Hasan Gönüllü döneminde kentin ana caddelerinin açılması/genişletilmesi, Ziya Tıkıroğlu döneminde Yenişehir'de yaşanan toplu konut/kooperatifleşme süreci, Ali Marım döneminde kentin Batı ve Kuzeybatı kesimlerinin imara açılması, Nihat Zeybekçi döneminde uygulamaya konan kentsel dönüşüm projeleri gibi Denizli'nin kent belleğini etkileyen uygulamalar, Denizli kentinin 1970'lerden itibaren yaşamış olduğu krizin sonuçlarıdır.

Denizli'de yerel yönetimlerin şehircilik anlamında ilk atılım yaptığı yıllar 1950'li yıllardır. Özellikle Denizli Belediye Başkanı Turan Bahadır dönemi Denizli'nin, geleneksel Anadolu kasabası görünümünden sıyrılarak modern bir kent karakterine bürünmeye başladığı dönemdir. Bu dönem yerel yönetimlerin Denizli kent belleğine olan etkileri anlamında ilk kırılma noktasıdır. 1970'li yıllarda ise Denizli kenti, yerel yönetimler eliyle kapsamlı bir dönüşüm geçirmiştir. Bu dönem, Denizli kentinin geleneksel dokusunun geri döndürülemez biçimde dönüşümünün başlangıcıdır. Kentin ana iskeletini oluşturan büyük caddeler bu dönemde açılmış, yapılan kapsamlı imar uygulamaları ile kent merkezinde çok katlı yapılar belirmeye başlamıştır. Bu dönemi, Denizli kent belleği açısından ikinci kırılma noktası olarak anmak mümkündür. Hasan Gönüllü'nün belediye başkanlığı ile karakterize olan 1970'li yıllar, bir anlamda Denizli'nin neo-liberal süreçlere, bizzat yerel yönetim eliyle hazır edildiği yıllardır.

2000'li yıllar Denizli kenti açısından üçüncü bir kırılma noktasını yansıtmaktadır. Bu döneme kadar olan süreçte neredeyse hiç ele alınmayan kent belleğini koruma konusunda özellikle Nihat Zeybekçi dönemi ile birlikte önemli çalışmalar yapılmıştır. Bunda Nihat Zeybekçi'nin Denizli'ye getirmiş olduğu yeni bir yerel yönetim vizyonunun yanında, 2000'li yıllar boyunca yerel yönetim kanunlarının yenilenmesi, kültür ve tabiat varlıklarını koruma konusunda merkezî yönetim tekelinin esnetilmesi, kentsel korumaya ayrılan kaynakların artırılması, yerel yönetimlerin personel rejimlerinde yapılan düzenlemeler gibi hususlar da etkili olmuştur. Bu dönemin ayırt edici hususlarından biri de merkezî yönetimde iktidarda olan siyasi parti ile Denizli'nin yerel siyasi eğilimlerinin aynı noktada olması, hayata geçirilecek projeler için yerel yönetimin elini güçlendirmesidir. Tüm bu gelişmeler dikkate alındığında Denizli kent belleğinin sıralanan avantajlardan olumlu anlamda etkilendiğini ileri sürmek mümkündür. Ancak bu durum, bu dönemde de Denizli'nin bazı kent belleği unsurlarını kaybetmiş olması, kent belleğini korunma bilincinin tam olarak yerleşmediği, bu konuda bir kararsızlığın hâkim olduğu ve kentsel mekânların rant uğruna yok edildiği gerçeğini değiştirmemektedir.

Denizli'de yerel yönetimlerin kent belleğini koruma konusunda başarılı olduklarını iddia etmek mümkün değildir. Özellikle, 2000'li yıllardan itibaren Denizli'deki bellek unsurlarını koruma ile ilgili yerel yönetimlerin önemli çalışmaları bulunmaktadır. Ancak, bunlar tekil çabalardan öteye gidememektedir. Öte yandan bu döneme kadar olan süreçte, bellek ile ilgili bir bilincin gelişmediği dönemlerde, var olan bellek unsurları yavaş yavaş kaybolmaya yüz tutmuştur. Hatta kent belleğinin korunması konusunda belirli bir çabanın olduğu dönemde dahi kaybolan bellek unsurları bulunmaktadır. Yerel yönetimler kimi imar uygulamalarıyla bu durumun önünü açmışlardır.

Denizli kent belleği ile ilgili olarak yerel yönetimlerde 2000'li yıllardan itibaren belirgin bir koruma bilincinin geliştiği belirtilmiştir. Ancak bu bilinç, Denizli kentinin gündelik hayatına, böylelikle kente ve nihayetinde kentlilerin bizzat kendilerine sahip çıkmalarına yönelen bir bilinç değildir. 2000'lerden sonraki süreçte yerel yönetimlerin kentin değerlerine ya da genel olarak belleğine sahip çıkılmasının temelinde, kente turist çekmek suretiyle ekonomik kazanç elde etme amacı yatmaktadır. Bu amaç, yerel yöneticilerin söylem ve eylemlerinde kendisini göstermektedir.

Yukarıda bahsedilen bilgiler ışığında genelde Türkiye özelde ise Denizli'deki yerel yönetimler için kent belleğinin korunması ve sürdürülmesi adına çeşitli öneriler sunmakta yarar vardır:

• Kentsel politikaların oluşturulması ve uygulanması sırasında, politikaların uzun erimli ve sürdürülebilir politikalar olmasına özen gösterilmelidir.

• Kent belleğinin korunması ile doğrudan ilgili olan kentsel koruma projelerinin yerel yönetimler tarafından arttırılması gerekmektedir.

• Kentlilerin kent belleğinin korunması ve sürdürülmesi konusunda bilinçlenmeleri ve kentlilerde kentlilik bilincinin geliştirilmesi amacıyla yerel yönetimler tarafından çalışmalar yapmaları gerekmektedir.

• Yerel yönetimler kentteki yaşantıya dokunan projelerin uygulanması sırasında diğer kentsel aktörlerle uyum içinde hareket etmeye özen göstermelidir.

• Çeşitli kentsel politikaları uygulanması sırasında kentteki yaşantı yerel yönetimler tarafından göz önünde bulundurulmalıdır.

• Yerel kamusal hizmetlerin sunumu sırasında kentin temel özellikleri göz önünde bulundurulmalıdır.

• Kent belleğini koruma ile ilgili politikalar yerel yönetimlere bırakılmalı ve uygun malî imkânlar ve personel desteği sağlanmalıdır.

• Yerel yönetimlerin, kent belleğini oluşturan unsurlar üzerinde tasarruf ederken, gelecek kuşakların da bu unsurlardan yararlanma haklarını ellerinden almadan hareket etmeye özen göstermeleri gerekmektedir.

• Yerel yönetim personelinde, kent belleğinin korunmasına ve sürdürülmesine yönelik bilinç geliştirilmelidir.

• Kent ile ilgili alınacak her türlü karara, kentlilerin katılımını arttıracak mekanizmaların geliştirilmesi ve etkin bir şekilde kullanılması gerekmektedir.

Denizli kenti özelinde kamu yönetimi perspektifinde yerel yönetimlerin kent belleğini koruma rolüne dair kaleme alınan bu çalışmayı takiben farklı Anadolu kentlerine dair dönemsel, kronolojik, belki daha dar bir dönemi ele alan ya da büyükşehir belediyesi statüsüne geçiş sonrası değişimi konu alan farklı ana bilim dallarından akademik çalışmaların yapılması literatüre katkı sağlayacaktır.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Kitap, Kitap Bölümü, Makale ve Tezler

Al. M. (2011). "Kentte Bellek Yıkımı ve Kimlik İnşası–Palimpsest: Ankara Atatürk Bulvarı Bağlamında Bir İnceleme", *İdealkent,* Sayı: 4, 26-36.

Altıntaş, M. (2022). "Küreselleşme Sürecinin Kentler Üzerindeki Ekonomik, Sosyo-Kültürel ve Mekânsal Etkileri", İşletme Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, 5/1, 211-225.

Assmann, J. (1995). "Memory And Cultural Identity", (translated by John Czaplicka) *New German Critique* No:65, 125-133.

Assmann, J. (2008). "Communicative Memory and Cultural Memory" *Cultural Memory Studies, An International and Interdisciplinary Handbook*, Berlin, New York 2008, S. 109-118.

Assmann, J. (2018). *Kültürel Bellek, Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik,* (çev. Ayşe Tekin), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Ataman, H. (2018). *Denizli Son Yüzyıl 1,* Bilal Ofset, Denizli.

Ataman, H. (2020). *Yüzleşmek,* Bilal Ofset, Denizli

Avcı, Y. (2010). *Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908),* Yeditepe Yayınları, İstanbul.

Avsan, D. ve Gökmen, P. (2017). "Denizli'de Konut Alanlarında Yaşanan Sosyal ve Mekânsal Değişim", *2. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu Mimarlık, Planlama ve Tasarım Tam Metin Kitabı,* içinde 29-47, Asos Yayınevi, Elazığ

Aydıner, T. (2019). *Yerel Siyasetin Yeniden Ölçeklendirilmesi: Denizli Örneği,* (Basılmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

Ayyıldız, S. ve Ertürk, F. (2017). "Kentsel Kimlik Bileşenleri İle Yerel Kimliğin İzlerini Sürmek: Kapanca Sokak Örneği", *Mimarlık ve Yaşam Dergisi,* 2/1, 65-88.

Bektaş, C. (1977). "Denizli Depremi Öncesi, Deprem Sonrası", *Mimarlık,* 77/4, 52-55.

Benjamin, W. (2002), *Pasajlar*, (çev. Ahmet Cemal), YKY, İstanbul.

Carlino, G. A. ve Saiz, A. (2008). "City Beautiful", https://docs.iza.org/dp3778.pdf (Erişim: 08.11.2022)

Ciğeroğlu, M. (2007). *Denizli Kentsel Alanının Yönetim Alternatifleri,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli

Çağla, C. (2007). "Bellek Üstüne Düşünmek" *Cogito,* Sayı:50, 217-233.

Çelen Öztürk, A. (2016). "Eskişehir'in Geçmişteki ve Bugünkü Kent Belleğinin Zihin Haritaları Üzerinden Okuma Denemeleri", İdealkent, 7/20, 2016.

Çoban, A.N. (2012). "Cumhuriyetin İlanından Günümüze Konut Politikası", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi,* 67/3, 75-108.

Denizli Büyükşehir Belediyesi (2023). "Tarihçe", https://www.denizli.bel.tr/Default.aspx?k=tarihce, (5.9.2023).

Goldsmith, M. (1992). "Local Government", *Urban Studies,* 29(3/4), 393-410.

Gönüllü, H. (2016). *Denizli Kentinin Büyük Ameliyatı (1973-1980 Yılları),* Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli.

Görmez, K. (2000). "Demokratikleşme Açısından Merkezi Yönetim-Yerel Yönetim İlişkileri", GÜİİBF Dergisi, 4/2000, 81-88.

Güven Bilsel, C. (2009). "Kent ve Kentli Kültürü, Kimlik Sorunsalı, Yaşanılası Kentsel Mekân ve Ankara Üzerine", *Dosya 10.1,* 44-56

Halbwachs, M. (2018). *Kolektif Hafıza,* (çev. Banu Barış), Heretik Yayınları, Ankara.

Kälin, W. (1999). "Decentralizaton- Why and How?" http://www.ciesin.org/decentralization/English/General/SDC_why_how.pdf Erişim: 11/01/2021

Kara, H. (2010). "Denizli Şehrinde Gecekondulaşmanın Önlenmesi ve Toplu Konutlar", *Doğu Coğrafya Dergisi,* 15/23, 103-118.

Karaalp, S. (2004). *Sanayiye Etki Eden Faktörler ve Denizli Sanayinin Yerleşimi,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli

Kaya, B.E. ve Akıner, İ. (2022). "Toplu Konut ve Sosyal Konut Üretiminin Küreselleşme Bağlamında İrdelenmesi: Dünyadan ve Türkiye'den Örnekler", *Kent Akademisi,* 15/4. 1789-1811.

Keleş, R. (2005). "Kent ve Kültür Üzerine", *Mülkiye Dergisi,* 29/246, 9-18.

Kermani A. A. and Lulten, E. (2010). "Preservation And Transformation Of Historic Urban Cores In Iran, The Case Of Kerman", *Wseas Transactıons On Environment And Development,* 6/1, 53-62.

Kodal, T. (2015). *Cumhuriyet Döneminde Denizli (1923-1938),* Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli.

Köse, H. Ö. (2004), "Yerel Yönetim Olgusu ve Küreselleşme Sürecindeki Yükselişi", *Sayıştay Dergisi,* Sayı 52, 3-42.

Lefebvre, H. (2014). *Mekânın Üretimi*, (çev. Işık Ergüden), Sel Yayıncılık, İstanbul.

Maltaş Erol, A. ve Görmez, K. (2020). "Teoride ve Pratikte Yeni Şehircilik Akımı", *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 22/1, 271-310

Mitroiu, S. (2014) "Site Of Memory: An Urban Perspective", *Human And Social Sciences,* 36/1, 1-7.

Mutluer, M. (1995). *Denizli'de Sanayi Faaliyetleri ve Sorunları Üzerine Bir Ekonomik Coğrafya Araştırması,* (Basılmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

Nora, P. (2006), *Hafıza Mekânları,* (çev. M. Emin Özcan). Dost Kitabevi, Ankara.

Norberg-Schulz, C. (1976). *Genius Loci: Towards A Phenomenology of Architecture,* Rizzoly, New York.

Özbek, M. (2001). "Kamusal Mekânlar ve Kent Haritaları", *XXI Dergisi*, İstanbul, 11-32.

Özcan, K. ve Özkan, H. T. (2012). "Denizli Kentinin Planlama Deneyimi", *Doğu Coğrafya Dergisi,* sayı 27, 233-250.

Özgür, H. (2008). "Denizli Kentsel Alanının Yönetiminde Söylemden Eyleme Bütünşehir Belediyesi Tasavvurları: Ali Aygören Teklifi (2001), Denizli'ye Özel Kanun Teklifi (2003), Belediye Kanunu'nun 11. Maddesi (2006)", *Dönüşen Kentler ve Değişen Yerel Yönetimler,* (ed. F. Neval Genç, Abdullah Yılmaz ve Hüseyin Özgür) içinde 249-298, Gazi Kitabevi, Ankara

Özgür, H. (2014). "Denizli Kenti ve İlinde Yönetsel Ölçek Arayışları (1876-2014): Dört Bütünşehir (Belediyesi) Söylemi/Tasavvuru (2001-2014) ve Büyükşehir Belediyesi Statüsü (2012-2014)", *Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Cilt: 1 (Özel Sayı), 30-53.

Perouse, J. F. (2008). "Kentsel Bellek ve Kent Müzeleri: İstanbul Şehri Gözlem Merkezi Deneyimi", *Kentler ve Kent Müzeleri, Kent Müzeleri Uluslararası Sempozyumu 21-22 Nisan 2006, Antalya,* (Ed. Orhan Silier) içinde 105-109 Antalya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Antalya.

Proshansky, H. M., Fabian, A. K. and Kaminoff, R. (1983). "Place-Identity: Physical World Socialization of the Self", *Journal of Environmental Psychology* 3, 57-83.

Pustu, Y. (2005). "Yerel Yönetimler ve Demokrasi", *Sayıştay Dergisi,* Sayı 57, 121-134.

Rossi, A. (1982). *The Architecture of the City,* The MIT Press, Cambridge, Massachusetts London.

Savaş Yavuzçehre, P. (2011). *Kentsel Mekânda Değişim, Denizli,* Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli.

Savaş Yavuzçehre, P. ve Altıntaş, M. (2020). "Yerel Yönetimlerin Kent Kimliğinin Korunmasındaki Rolü". *Yerel Yönetimlerde Yenilikçi Yaklaşımlar,* (Levent Memiş, Oğuzhan Erdoğan, Cenay Babaoğlu, ed.) Ankara, Orion Kitabevi.

Savelsberg, J.J. and King, R.D. (2007). "Law and Collective Memory", *The Annual af Law and Social Science,* 3, 189-211.

Schudson, M. (2007). "Kolektif Bellekte Çarpıtma Dinamikleri" (çev. Begüm Kovulmaz), *Cogito*, Sayı:50, 179-200.

Sharpe, L.J. (1970). "Theories And Values of Local Government", *Political Studies,* XVIII(2), 153-174.

Şemsoğlu, C. (2016). *20. Yüzyıl Başlarında Denizli,* (Yayına Hazırlayan: Haluk Şemsoğlu), Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli

Tıkıroğlu, Z (2005) *Onurlu Bir 5 Hizmet Yılı,* Türker Ofset, Denizli

Tıkıroğlu, Z. (2011). *Belleklerden Gerçeklere Denizli,* Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli

Toker, T. (1968). *Denizli Tarihi,* Yenigün Matbaası, Denizli

Tortop, N., Aykaç, B., Yayman, H., Özer, M. A. (2008). *Mahalli İdareler,* Nobel Yayınları, Ankara.

Tuan, Y. F. (2001). *Space and Place, The Perspective of Experience,* University of Minnesota Press, London.

Uysal, M. A. (1999). *Cumhuriyet Döneminde Denizli Kazası,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar

Uysal, S. (2017). Şehrin İzleri, Mavi Nefes Yayınları, Denizli.

Uysal, S. (2020). Öncülerin Yolu, Mavi Nefes Yayınları, Denizli

Ünlü, S. T. (2017), "Kent Kimliğinin Oluşumunda Kentsel Bellek ve Kentsel Mekân İlişkisi: Mersin Örneği", *Planlama,* 27/1, 75-93.

Yanıklar, C. (2010). "Tüketim Kültürü, Kapitalizm ve İnsan İhtiyaçları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Tartışma", *Cumhuriyet Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 34/1, 25-32.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H., (2005). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri,* Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Yüksel, F. (1998). "Yerel Yönetimlerde Özerklik", Öneri, 2(10), 91-96.

Sözlü Görüşmeler

Acar, A. (2023). (İş İnsanı- Eski ANAP İl-İlçe Başkanı) *"ANAP Belediyeciliği ve Ziya Tıkıroğlu Dönemi" başlıklı sözlü görüşme*

Akhisar, C. (2022). (Fotoğraf Sanatçısı) *"Merceklerden Belleklere" başlıklı sözlü görüşme*

Alayont, S. (2023). (Mimar- Mimarlar Odası Denizli Şubesi Eski Başkanı) *"Denizli'de Sivil Mimarî" başlıklı sözlü görüşme*

Ataman, H. (2022). (Mimar- Yerel Siyasetçi- İş İnsanı) *"Denizli Kent Belleği"* başlıklı sözlü görüşme

Aygören, A. (2022). (İnşaat Mühendisi- 1999-2004 yılları arası Denizli Belediye Başkanı) *"Pişman Değilim" başlıklı sözlü görüşme.*

Balkanay, A. (2022). (Mimar-Mimarlar Odası Denizli Şubesi Eski Başkanı- Yerel Siyasetçi) "*Denizli'de Neo-liberal Kentleşme" başlıklı sözlü görüşme*

Bayar, T. (2022). (Mimar- Mimarlar Odası Denizli Şubesi Eski Başkanı) *"Odanın Gözü" başlıklı sözlü görüşme*

Boz, S. (2022). (Mimar- Mimarlar Odası Denizli Şubesi Eski Başkanı- Denizli Belediye Meclisi Eski Üyesi- Yazar-Köşe Yazarı) *"Kültür-Kıran ve Kent" başlıklı sözlü görüşme*

Gökoğlan, M. (2023). (Denizli Büyükşehir Belediye Başkan Yardımcısı-Denizli Büyükşehir Belediyesi Ulaşım Daire Başkanı) *"Denizli'de 2004 Yılı Sonrası Dönem" başlıklı sözlü görüşme*

Gönüllü, H. (2022). (1973-1980 yılları arası Denizli Belediye Başkanı) "*Denizli Kentinin Yeniden İnşası" başlıklı sözlü görüşme.*

Kallimci, H. (2023). (Yazar-Köşe Yazarı) *"Denizli'de Ahilik ve Somut Olmayan Kültürel Miras" başlıklı sözlü görüşme*

Kaşıkçı, Y. (2022). (Mimar- İş İnsanı- Denizli İl Genel Meclsi Eski Üyesi) *"Mimar Gözüyle Denizli" başlıklı sözlü görüşme.*

Marım, A. (2022). (1989-1999 yılları arası Denizli Belediye Başkanı) *"Doksanların Denizlisi" başlıklı sözlü görüşme*

Otaklı, H. (2023). (Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanı) "*Denizli'de Yerel Yönetimlerin Kent Belleği Çalışmaları" başlıklı sözlü görüşme.*

Şenel, İ (2023). (Mimarlar Odası Denizli Şubesi Eski Başkanı) *"Belleksiz Kent Denizli" başlıklı sözlü görüşme.*

Yerel Gazete Haberleri

"Denizli Vilayeti Umumî Meclisinin 5. Seçim Devresi Birinci İçtima Yılı (4 Mart Pazartesi Günü) Yapılan Birinci Toplantısında Vilayetin Okunan İzahnamesi" (7 Mart 1935), *Denizli Gazetesi*

"Zeybekçi: 'Denizli Tarihi Evlerine Sahip Çıkıyor'" (24Nisan Cuma), Hizmet Gazetesi

"Çınar Projesinde Alt Yapı Tamam!" (6 Temmuz 2006), *Hizmet Gazetesi*

"Kalksın Mı? Kalkmasın Mı? 'Heykel' Bilmecesi", (2 Ocak 1988), *Hizmet Gazetesi*

"Hüseyin ve Adnan Yağcı'nın HÜRRİYET KİTAPEVİ", (10 Mart 2023), Deha 20, https://www.deha20.com/koseyazarlari/detay/7197

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 02.12.2024 **√Accepted/Kabul:** 21.07.2025
DOI: 10.30794/pausbed.1594752
Research Article/Araştırma Makalesi

Derin, M. (2025). "Kuzey Makedonya'nın Avrupa Birliği'ne Katılım Sürecinde Bulgaristan'ın Politik Etkileri", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 70, 257-267.

KUZEY MAKEDONYA'NIN AVRUPA BİRLİĞİ'NE KATILIM SÜRECİNDE BULGARİSTAN'IN POLİTİK ETKİLERİ

Murat DERİN*

Öz

Kuzey Makedonya'nın Avrupa Birliği (AB) üyelik süreci, tarihsel kimlik sorunları, ulusal çıkar tartışmaları ve iç siyasal etkenlerle şekillenen çok boyutlu bir diplomatik sürece dönüşmüştür. Bulgaristan'ın 2020 yılında uygulamaya koyduğu veto kararı, iki ülke arasındaki tarih, kimlik ve dil temelli ihtilafların AB'nin genişleme politikalarında nasıl belirleyici bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Özellikle tarihsel anlatıların, kolektif kimliklerin ve iç politik gelişmelerin dış politikaya yansıması, bu süreci teknik bir müzakere zemininin ötesine taşımaktadır. Bu çerçevede, Bulgaristan'ın tutumu realizm, liberalizm ve sosyal inşacılık kuramsal yaklaşımları doğrultusunda analiz edilmiştir. Nitel içerik analizi yöntemiyle, resmi belgeler, dışişleri bakanlıklarının açıklamaları, AB kurumlarının kararları ve ikili anlaşmalar incelenmiştir. Ayrıca Makedonya sorununun, Bulgaristan'ın iç politikasında ve dış politika söyleminde nasıl bir işlev üstlendiği değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular, Bulgaristan'ın dış politikasının yalnızca çıkar temelli olmadığını, aynı zamanda kimlik ve tarih merkezli gerekçelerle şekillendiğini göstermektedir. Bu durum, AB'nin genişleme stratejilerinde karşılaşılan yapısal zorlukları ve tarihsel meselelerin dış politika aracı olarak nasıl kullanılabildiğini anlamak açısından dikkat çekici bir örnek sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Kuzey Makedonya, Bulgaristan, Avrupa Birliği, Kimlik, AB Genişleme Politikası.*

THE POLITICAL IMPACT OF BULGARIA ON NORTH MACEDONIA'S EUROPEAN UNION ACCESSION PROCESS

Abstract

North Macedonia's accession process to the European Union (EU) has evolved into a multidimensional diplomatic undertaking shaped by historical identity issues, debates over national interest, and domestic political dynamics. Bulgaria's veto, implemented in 2020, revealed how disputes over history, identity, and language between the two countries have become a decisive factor in the EU's enlargement policy. In particular, the projection of historical narratives, collective identities, and domestic political developments onto foreign policy has transformed this process beyond a purely technical framework of negotiation. In this context, Bulgaria's position is analyzed through the theoretical lenses of realism, liberalism, and social constructivism. Employing a qualitative content analysis method, the study examines official documents, foreign ministry statements, decisions of EU institutions, and bilateral agreements. It also evaluates how the "Macedonia issue" functions within Bulgaria's domestic politics and foreign policy discourse. The findings indicate that Bulgaria's foreign policy is shaped not only by interest-driven calculations but also by identity-based and historically rooted justifications. This case offers a compelling example for understanding the structural challenges faced by the EU's enlargement strategies and illustrates how unresolved historical disputes can be instrumentalized in the realm of foreign policy.

Keywords: *North Macedonia, Bulgaria, European Union, Identity, EU Enlargement Policy.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, TEKİRDAĞ. e-posta: muratderin22@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0001-7367-4223)

1. GİRİŞ

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin AB'ye katılım süreci, yalnızca ekonomik reformlar ve kurumsal uyum yükümlülüklerini değil, aynı zamanda tarihsel kimlik meselelerini ve ulusal çıkar temelli vetoları da gündeme getirmiştir. Bu bağlamda, Kuzey Makedonya'nın AB'ye üyelik süreci, sadece teknik bir bütünleşme projesi değil, aynı zamanda komşu ülkelerle geçmişten miras kalan kimlik, tarih ve dil temelli ihtilafların çözümünü zorunlu kılan karmaşık bir süreçtir (Karadzoski & Adamczyk, 2014). Özellikle Bulgaristan'ın 2020 yılında uygulamaya koyduğu resmî veto kararı, AB genişleme sürecinde tarihsel meselelerin nasıl birer dış politika aracına dönüştürüldüğünü açık biçimde ortaya koymuştur. Bu süreçte tarihsel anlatılar, ulusal kimlikler, dilsel ayrımlar ve etnik aidiyet tartışmaları yalnızca ikili ilişkilerde değil, AB düzeyindeki karar alma mekanizmalarında da ciddi engeller haline gelmiştir. Bu durum, özellikle Avrupa Konseyi ve Komisyon raporları üzerinden somut biçimde etkisini göstermiştir.

AB'nin genişleme politikasının teknik ve yönetişimsel boyutlarının ötesinde, tarihsel hafıza ve kimlik politikalarıyla iç içe geçtiği bu gibi örnekler, genişleme sürecinin normatif ve siyasal boyutlarının daha dikkatli ele alınmasını gerektirmektedir. Balkanlar gibi tarihsel olarak çok katmanlı ve kırılgan kimlik yapılarının bulunduğu bölgelerde, üyelik süreçleri sıklıkla geçmişin yeniden müzakeresine dönüşmektedir. Bu bağlamda Bulgaristan-Kuzey Makedonya ilişkisi, genişlemenin sadece aday ülkelerin reform performansı ile değil, aynı zamanda mevcut üye devletlerin tarihsel beklenti ve kimlik hassasiyetleriyle şekillendiğini gösteren güncel ve çarpıcı bir örnektir.

Bu çalışma, Bulgaristan'ın Kuzey Makedonya'nın AB üyelik sürecine yönelik politik etkilerini tarihsel ve kuramsal bir çerçevede analiz etmeyi amaçlamaktadır. Araştırma, "Bulgaristan'ın Kuzey Makedonya'ya yönelik vetosu hangi ulusal çıkar tanımlamaları ve tarihsel kimlik politikalarıyla gerekçelendirilmektedir?" sorusu etrafında şekillenmektedir. Bu doğrultuda çalışma, liberalizm ve realizm kuramlarının çerçevesinde şekillenen ulusal çıkar anlayışlarını ve bu anlayışların genişleme politikalarına yansımalarını incelemekte ve gerekli görüldüğü durumlarda sosyal inşacılık yaklaşımının sunduğu kimlik temelli analiz olanaklarını da dikkate almaktadır.

Bulgaristan'ın Kuzey Makedonya'nın AB üyelik sürecine yönelik politik etkileri, nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde değerlendirilmiştir. Nitel araştırmalar, sosyal olguların çok boyutlu, bağlamsal ve derinlemesine anlaşılmasına olanak tanıyan yöntemlerdir (Yıldırım ve Şimşek, 2018). Bu çerçevede çalışmada, eleştirel belge incelemesine dayalı içerik analizi yöntemi tercih edilmiştir. Analiz sürecinde özellikle 2017 sonrası döneme odaklanılmıştır. Bulgaristan ve Kuzey Makedonya dışişleri bakanlıklarının resmî açıklamaları, ortak basın bildirileri, Avrupa Birliği Konseyi ve Avrupa Komisyonu kararları ile Avrupa Parlamentosu raporları incelenmiştir. Ayrıca, iki ülkenin ulusal arşivlerinden ve basın-yayın organlarından elde edilen kamuya açık belgeler tarihsel bağlamı ortaya koymak amacıyla değerlendirilmiştir. Veriler öncelikle sistematik biçimde sınıflandırılmış, ardından konuya ilişkin ana temalar tespit edilmiştir. "Ulusal kimlik", "tarihsel anlatı", "dilsel egemenlik", "AB üyelik kriterleri" ve "veto gerekçeleri" gibi kavramsal temalar etrafında yürütülen kodlama süreci, çalışmanın kuramsal çerçevesi ile uyumlu olacak şekilde yapılandırılmıştır. Bu süreçte belgeler yalnızca betimleyici şekilde değil, aynı zamanda eleştirel bir analiz anlayışıyla da yorumlanmıştır.

Çalışmanın sınırlılıkları arasında, diplomatik belgelerin bazılarının kamuya açık olmaması ve sürecin karar alma boyutlarının çoğu zaman kapalı diplomasiyle yürütülmesi sayılabilir. Buna rağmen, erişilebilen resmî belgeler ile bağımsız gözlemci raporları, analiz için yeterli veri sağlamaktadır. Bu çerçevede ikinci bölümde, realizm, liberalizm ve sosyal inşacılık kuramlarına dayalı kuramsal çerçeveye yer verilmektedir. Üçüncü bölümde, Kuzey Makedonya ile Bulgaristan arasındaki tarihsel ilişkiler, kimlik inşası ve diplomatik miras temelinde ele alınmaktadır. Dördüncü bölüm, Bulgaristan'ın veto politikasını; ulusal çıkar, tarihsel anlatı ve iç siyasal dinamikler bağlamında incelemektedir. Beşinci bölümde güncel gelişmeler ve geleceğe yönelik öngörüler değerlendirilmektedir. Son bölüm ise genel bir sonuç ve bütüncül bir değerlendirme sunmaktadır.

2. KURAMSAL ÇERÇEVE

Uluslararası İlişkiler disiplininde devletlerin dış politika davranışlarını açıklamak amacıyla başvurulan temel yaklaşımlardan üçü realizm, liberalizm ve sosyal inşacılıktır. Bu teoriler, devletlerin uluslararası sistemdeki davranışlarını farklı varsayımlar çerçevesinde anlamlandırmaya çalışır ve her biri, belirli bir boyutu açıklamada

öne çıkarken, diğerlerini ihmal etme eğilimindedir. Bu çalışma, söz konusu yaklaşımların açıklayıcılık gücünü kıyaslayarak, Bulgaristan'ın Kuzey Makedonya'nın AB üyelik sürecine yönelik vetosunun ardındaki dinamikleri bütüncül bir yaklaşımla değerlendirme amacı taşımaktadır.

Realist kuram, uluslararası sistemi anarşik olarak tanımlar ve devletleri kendi güvenliklerini sağlamakla yükümlü, rasyonel ve çıkar-maksimizasyonu güden aktörler olarak görür (Morgenthau, 1948; Waltz, 1979). Realizme göre devletler, ulusal çıkarlarını tehdit eden gelişmelere karşı önleyici veya caydırıcı tepkiler verebilir. Ancak realizm, devlet davranışlarını büyük ölçüde maddi güç ve güvenlik gereksinimleri üzerinden analiz eder; tarihsel hafıza, kolektif kimlik ve söylemsel temsiller gibi faktörleri ikincil düzeyde ele alır. Bu nedenle, tarihsel anlatılar ya da kimlik politikaları gibi konuların dış politika kararlarında oynadığı rolü açıklamakta sınırlı kalmaktadır.

Liberal kuram, devletlerin çıkarlarının çatışmak zorunda olmadığını, aksine karşılıklı bağımlılık, uluslararası kurumlar ve normlar aracılığıyla iş birliğinin mümkün olduğunu ileri sürer (Keohane & Nye, 1989; Moravcsik, 1997). Bu kuram, özellikle AB gibi entegrasyon projeleri çerçevesinde devletlerin ortak normlar etrafında uyum sağlama kapasitesini vurgular. Ancak liberal kuramın temel varsayımı, iş birliği ortamının varlığına ve aktörlerin rasyonel çıkar uzlaşılarına dayandığından; normatif ayrışma, tarihsel düşmanlık veya kimlik temelli dışlama gibi olgular karşısında açıklayıcılığı zayıflamaktadır. Bu bağlamda, liberal kuram yalnızca iş birliğinin işleyişini değil, aynı zamanda bu iş birliğinin neden bozulduğunu anlamada realizm ve sosyal inşacılıkla birlikte değerlendirilmelidir.

Sosyal inşacılık ise uluslararası ilişkilerde aktörlerin davranışlarını yalnızca maddi çıkarlarla değil, kimlikler, normlar, söylemler ve kolektif anlamlandırma süreçleriyle açıklar (Wendt, 1999). Bu yaklaşım, kimliğin bir güvenlik meselesine dönüşme biçimlerini, tarihsel anlatıların dış politikada nasıl araçsallaştırıldığını ve "öteki"nin inşasıyla şekillenen dış politika söylemlerini çözümlemede yüksek açıklayıcılık kapasitesine sahiptir. Özellikle tarihsel hafıza çatışmaları, ulusal anlatıların uyuşmazlığı ve dilsel tanınma gibi konular, sosyal inşacı yaklaşımın temel analiz alanlarını oluşturur.

Bu üç kuramsal yaklaşımın birlikte değerlendirilmesi, çalışmanın konusunu oluşturan karmaşık dış politika tercihlerini daha bütünlüklü biçimde analiz etmeye olanak sağlamaktadır. Realizmin güvenlik ve çıkar vurgusu, liberalizmin kurumsal yapı ve iş birliği olanakları perspektifi ve sosyal inşacılığın kimlik, norm ve söylem odaklı yaklaşımı, konunun farklı boyutlarını açıklamak açısından tamamlayıcıdır. Ancak her bir kuramın açıklayıcılık gücü kadar sınırlılıkları da dikkate alınmalı, özellikle realizmin kimlik dinamiklerini dışlaması ve liberalizmin normatif varsayımlarının Bulgaristan örneğinde sorgulanabilir oluşu, çalışmada sosyal inşacı çerçevenin analitik açıdan neden tamamlayıcı olarak kullanıldığını gerekçelendirmektedir.

3. KUZEY MAKEDONYA'NIN AVRUPA İLE ENTEGRASYON SÜRECİNDE TARİHSEL ARKA PLAN

Kuzey Makedonya'nın AB'ye katılım süreci, yalnızca güncel dış politika dinamikleriyle açıklanabilecek bir olgu değildir. Aksine bu süreç, Balkanlar'ın çok katmanlı tarihsel geçmişi, etnik kimlik mücadeleleri, kolektif hafıza çatışmaları ve komşu devletlerle şekillenen karmaşık ilişkiler ağıyla doğrudan bağlantılıdır. Özellikle Kuzey Makedonya ile Bulgaristan arasındaki tarihsel ve kimlik temelli ihtilaflar, hem ikili ilişkileri hem de AB'nin genişleme politikalarını etkileyen çok boyutlu bir nitelik taşımaktadır. Bu bağlamda tarihsel arka plan, iki temel eksen üzerinden incelenecektir: İlki, tarihsel kimlik inşası ve diplomatik mirasın kolektif hafıza üzerindeki etkileri; ikincisi ise Bulgaristan'ın veto kararına giden süreçte belirleyici olan tarihsel ve siyasal gelişmelerdir.

3.1. Tarihsel Kimlik ve Diplomatik Miras

Balkanlar, tarih boyunca çeşitli imparatorlukların egemenliği altında kalmış ve çok katmanlı etnik, kültürel yapısıyla karmaşık siyasi dönüşümlere sahne olmuştur (Mazower, 2001). Bu tarihsel dinamikler, bölgedeki kimlik ve egemenlik meselelerinin temelini oluşturmuş ve günümüzde özellikle Kuzey Makedonya ile Bulgaristan arasındaki sorunların anlaşılmasında kritik rol oynamaktadır (Kut, 2005; Jelavić, 2009). Bulgaristan ile Makedonya arasındaki tarihsel bağlar, yalnızca diplomatik belgelerle değil, aynı zamanda kolektif hafızayı şekillendiren tarihsel anlatılar, kahraman figürleri ve eğitim müfredatlarına yansıyan kimlik politikalarıyla da derinleşmiştir. Özellikle 1878 Ayastefanos Antlaşması ile gündeme gelen "Büyük Bulgaristan" projesi, Bulgar ulusal hafızasında güçlü bir yere sahiptir. Bu idealin Makedonya üzerindeki tarihsel hak iddialarına meşruiyet kazandırmak amacıyla bugünkü dış politika söylemlerine yansıdığı gözlemlenmektedir (Marolov, 2014).

Eski Yugoslavya'nın dağılmasıyla 1991 yılında bağımsızlığını ilan eden Makedonya Cumhuriyeti, hem iç politikada hem de komşu ülkelerle ilişkilerinde çok boyutlu bir kimlik ve meşruiyet kriziyle karşı karşıya kalmıştır (Abdula, 2017; Ismaili & Mustafi, 2017; Jelavić, 2009; Kut, 2005; OSCE, 2001). Bu tarihsel birikimin devamı niteliğinde, 20. yüzyıl başlarında şekillenen kimlik iddiaları ile 1991 sonrasındaki bağımsızlık süreci arasında doğrudan bir süreklilik kurulabilir. Makedonya'nın bağımsızlığını ilan etmesinin ardından ülkeyi tanıyan ilk devletin Bulgaristan olması, iki ülke ilişkilerinde hem sembolik hem de tarihsel olarak önemli bir eşik teşkil etmiştir. Ancak bu tanıma, Bulgaristan'ın Makedon milletinin ve dilinin ayrı bir ulusal gerçeklik olduğu yönündeki şüphelerini ortadan kaldırmamış; aksine bu çekinceler, ilerleyen dönemde kimlik temelli gerilimlerin yeniden alevlenmesine zemin hazırlamıştır (Marolov, 2014; Ivanov, 2014; Kamusella, 2021).

20. yüzyıl başlarında faaliyet gösteren İç Makedon Devrimci Örgütü (VMRO), "Büyük Bulgaristan" idealinin siyasal alana taşınmasında önemli bir rol oynamış ve özellikle Bulgar yanlısı hizip aracılığıyla Makedon kimliğini Bulgar kimliğiyle özdeşleştiren söylemleri yaygınlaştırmıştır (Rossos, 2008). Bu tarihsel söylem, Bulgaristan'ın günümüzde Makedon kimliği ve dili konusundaki şüpheci ve inkârcı yaklaşımının tarihsel arka planını oluşturmaktadır. Bulgar tarafı, Makedon kimliğinin 20. yüzyılın ortalarında Tito liderliğindeki Yugoslavya tarafından siyasal amaçlarla kurumsallaştırıldığını ve tarihsel bir temele dayanmadığını ileri sürmekte; bu nedenle Makedon ulusal anlatısını bir "tarihsel yanılsama" olarak değerlendirmektedir (Ivanov, 2014; Kamusella, 2021). Bu çerçevede tarihsel figürlerin aidiyetine ilişkin tartışmalar da iki ülke arasında gerilim üretmektedir. Özellikle Goce Delçev gibi sembolleşmiş kişiliklerin hem Bulgar hem Makedon tarafından "ulusal kahraman" olarak sahiplenilmesi, kolektif hafızanın paylaşımında ciddi çatışmalara yol açmaktadır. Makedonya tarih kitaplarında "bağımsızlık savaşçısı" olarak sunulan figürlerin, Bulgar anlatılarında "Bulgar devrimci" olarak yer alması, tarihsel hakikat üzerinde uzlaşmanın ne kadar zor olduğunu göstermektedir. Bu sorunları çözmek amacıyla, 2017 Dostluk Anlaşması çerçevesinde taraflar arasında "Ortak Tarih Komisyonu" kurulmuş ve belirli tarihî olayların ve figürlerin birlikte yeniden değerlendirilmesi hedeflenmiştir. Ancak komisyonun çalışmaları zamanla tıkanmış ve yeni diplomatik krizlere zemin hazırlamıştır (Marusic, 2017). Makedon kamuoyunda bu komisyona yönelik ciddi bir güvensizlik oluşmuş, Bulgaristan'ın tarihsel anlatısını dayattığı yönünde eleştiriler dile getirilmiştir. Aynı zamanda Bulgaristan'daki milliyetçi kesimler, komisyonun daha agresif bir çizgide ilerlemesi gerektiğini savunmuştur. Bu bağlamda tarih, yalnızca geçmişi anlamaya yönelik bir alan değil; güncel dış politikada meşruiyet üretme, kimlik inşa etme ve ulusal çıkar tanımlama aracı olarak işlev görmektedir. Konstrüktivist güvenlik anlayışı açısından değerlendirildiğinde, kimliğe yönelik tehdit algısı, yalnızca askeri ya da stratejik unsurlardan değil, kolektif hafızaya ilişkin tarihsel çatışmalardan da beslenmektedir. Dolayısıyla Bulgaristan'ın Makedonya'ya yönelik tutumu, yalnızca siyasal değil, aynı zamanda tarihsel-kültürel temelli bir güvenlik stratejisi olarak yorumlanmalıdır.

3.2. Bulgaristan'ın Vetosuna Giden Süreç

Kuzey Makedonya'nın bağımsızlığını kazanmasının ardından, çok etnili yapısı ve kimlik temelli ayrışmaları, ülkenin Avrupa-Atlantik entegrasyon sürecini doğrudan etkilemiştir. Bu sürecin ilk büyük sınaması, 2001 yılında Arnavut-Makedon gruplar arasında yaşanan silahlı çatışmalar olmuştur. Çatışmaların ardından imzalanan Ohri Çerçeve Anlaşması, Arnavut azınlığa siyasal, kültürel ve dilsel haklar tanıyarak kapsamlı anayasal reformları beraberinde getirmiştir. Anlaşma, yalnızca iç barışı sağlamakla kalmamış, aynı zamanda çok kültürlü ve çoğulcu bir siyasal zeminin oluşmasına katkı sunarak Avrupa-Atlantik yapılarıyla uyumlu bir çerçeve ortaya koymuştur (Phillips, 2004; OSCE, 2001). AB, bu reformları demokratikleşme ve kurumsal uyumun bir göstergesi olarak değerlendirmiş; kamu yönetimi, yargı bağımsızlığı ve yerel yönetişim alanlarında ilave dönüşüm beklentisini sürdürmüştür (Ismaili & Mustafi, 2017; Abdula, 2017).

Bu iç dönüşüme paralel olarak, dış politikada da ülkenin entegrasyon sürecini sekteye uğratan bir başka kritik mesele, Yunanistan ile yaşanan "isim krizi" olmuştur. Yunanistan, "Makedonya" adının tarihsel mirasına sahip çıktığını iddia ederek ülkenin bu adla uluslararası tanınmasını uzun yıllar engellemiştir. Ancak bu kriz, 2018 yılında imzalanan Prespa Anlaşması ile aşılmış ve ülkenin adı "Kuzey Makedonya Cumhuriyeti" olarak değiştirilmiştir (Derin, 2019; European Commission, 2019). Bu gelişme, AB ile üyelik müzakerelerinin önünü açması beklenen bir dönüm noktası olmuştur. Ancak Yunanistan'ın vetosunun ardından bu kez Bulgaristan, tarihsel ve kimliksel gerekçelerle süreci tıkayan yeni bir aktör olarak sahneye çıkmıştır. Bulgaristan, Makedon kimliğinin ve dilinin 20. yüzyıl ortalarında Yugoslavya tarafından yapay biçimde inşa edildiğini savunmakta ve bu unsurların aslında Bulgar

kökenli olduğunu iddia etmektedir (Ivanov, 2014). Bazı akademik çevreler, bu yaklaşımı post-komünist dönemde geliştirilen bir "tarihsel yayılmacılık" stratejisi olarak değerlendirmektedir (Kamusella, 2021).

2017 yılında imzalanan Dostluk, İyi Komşuluk ve İş Birliği Anlaşması, taraflar arasında geçici bir uzlaşı ortamı yaratsa da, uygulamada yaşanan fikir ayrılıkları ve karşılıklı güvensizlik nedeniyle sürdürülebilir bir normalleşmeye dönüşememiştir (Marusic, 2017). Bu bağlamda Bulgaristan, Kasım 2020'de Kuzey Makedonya'nın AB ile müzakerelerini resmen veto etmiştir (Council of the European Union, 2020; Fazlagikj, 2021). Veto kararına eşlik eden söylemler, tarihsel kimlik anlatılarının dış politika söylemine nasıl içkin hâle geldiğini göstermektedir. Örneğin Bulgaristan Cumhurbaşkanı Rumen Radev, "Kuzey Makedonya'nın AB üyeliği Bulgar tarihi, dili ve kimliği pahasına gerçekleşemez" diyerek ülkesinin tarihsel-kimliksel kırmızı çizgilerini kamuoyuna açıkça beyan etmiştir (Miko, 2021).

Bu gelişme, AB'nin genişleme politikasında ciddi bir tıkanma yaratmış ve tarihsel kimlik meselelerinin kurumsal entegrasyon süreçleri üzerindeki etkisini açıkça ortaya koymuştur. 2021 yılı boyunca Bulgaristan'daki siyasi belirsizlik ve seçim atmosferi, müzakerelerin ilerlemesini daha da zorlaştırmıştır. Bu çıkmaz, Fransa'nın AB Dönem Başkanlığı sırasında sunulan ve kamuoyunda "Fransız Teklifi" olarak anılan uzlaşma planı sayesinde aşılmıştır. Kuzey Makedonya, Temmuz 2022'de bu öneriyi kabul etmiş ve anayasa değişikliği yoluyla ülkedeki Bulgar azınlığın resmen tanınacağına dair bir taahhütte bulunmuştur. Bu uzlaşmanın ardından, 19 Temmuz 2022 tarihinde AB ile resmî müzakere süreci başlatılmış ve teknik tarama süreci fiilen devreye alınmıştır (Council of the European Union, 2024). Ancak söz konusu anayasa değişikliği henüz hayata geçirilmemiştir. Bulgaristan, anayasal güvence sağlanmadığı sürece sonraki müzakere fasıllarının açılmasını engelleme yönündeki tutumunu sürdürmektedir. Dolayısıyla, Kuzey Makedonya'nın AB'ye üyelik süreci, yalnızca teknik değil, tarihsel hafıza, kimlik ve ulusal anlatılar ekseninde şekillenen çok boyutlu ve derinleşmiş bir diplomatik mücadeleye dönüşmüştür.

4. BULGARİSTAN'IN VETOSUNUN SİYASAL TEMELLERİ: ULUSAL ÇIKAR, TARİHSEL ANLATI VE KİMLİK SİYASETİ

Kuzey Makedonya'nın AB üyelik sürecinin önündeki temel engellerden biri, Bulgaristan'ın tarihsel, kültürel ve kimlik temelli itirazlarını diplomatik bir araca dönüştürmesidir. 2020 yılında uygulamaya konulan veto kararı, yalnızca ikili ilişkilerdeki sorunlardan değil, aynı zamanda Sofya'nın ulusal çıkar tanımlaması ile tarihsel anlatı ve kimlik siyasetini dış politika aracı olarak kullanmasından kaynaklanmaktadır. Bu bölümde Bulgaristan'ın vetosunun gerekçeleri çok katmanlı biçimde ele alınacak; resmî diplomatik pozisyonlar, tarihsel hafıza politikaları ve iç siyasal dinamikler arasındaki ilişki değerlendirilecektir. Ayrıca bu tutumun realizm, liberalizm ve sosyal inşacılık gibi kuramsal yaklaşımlar çerçevesinde nasıl anlamlandırılabileceği tartışılacaktır. Son olarak, güncel diplomatik gelişmeler ve bölgesel jeopolitik öngörüler ışığında sürecin geleceğine ilişkin değerlendirmelere yer verilecektir.

4.1. Veto Kararının Resmî Gerekçeleri ve Diplomatik Süreç

Bulgaristan, Kasım 2020'de Kuzey Makedonya'nın AB ile katılım müzakerelerine başlamasını resmî olarak veto etmiştir. Bu karar, AB Genel İşler Konseyi'nin 8 Aralık 2020 tarihli toplantısında resmiyet kazanmış ve Bulgaristan Dışişleri Bakanlığı tarafından yayımlanan belgelerle gerekçelendirilmiştir. Bulgaristan'ın vetosunun arkasında, tarihsel anlatılar, dil sorunu ve ulusal kimliğin tanımlanma biçimi olmak üzere üç temel unsur öne çıkmaktadır. (Council of the European Union, 2020; IntelliNews, 2021).

Bulgaristan hükümeti, Makedon kimliğinin ve dilinin 20. yüzyılın ortalarında Yugoslavya tarafından yapay biçimde oluşturulduğunu ve tarihsel olarak Bulgar halkının bir uzantısı olduğunu savunmaktadır. Sofya yönetimi, bu nedenle "Makedon dili" ifadesinin resmî AB belgelerinde yer almasına karşı çıkmış ve ortak tarih komisyonunun uzlaşıya varmadan sürecin ilerletilmesini kabul edilemez bulmuştur. Ayrıca Bulgaristan, Kuzey Makedonya'nın eğitim sisteminde ve resmî söylemlerinde "Bulgar karşıtı propaganda" olarak nitelendirdiği içeriklerin sonlandırılmasını talep etmiştir (Republic of Bulgaria, Ministry of Foreign Affairs, 2019).

Veto kararı, yalnızca ikili meselelerin değil, aynı zamanda genişleme sürecindeki normatif uyum ve tarihsel hafıza arasındaki çatışmanın da bir yansıması olarak yorumlanmıştır. Nitekim Avrupa Komisyonu, 2020 yılı İlerleme Raporu'nda Kuzey Makedonya'nın reform performansını olumlu değerlendirmiş ve müzakerelerin başlatılmasını önermiştir. Ancak Bulgaristan'ın itirazları bu teknik değerlendirmeyi siyasi düzeyde engellemiştir

(European Commission, 2020). Bu süreçte AB Konseyi içinde Bulgaristan ile diğer üye devletler arasında görüş ayrılıkları yaşanmış, özellikle Almanya ve Fransa gibi genişleme yanlısı ülkeler uzlaşma çağrısında bulunmuştur. Bulgaristan'ın tutumu, genişleme sürecinde üye devletlerin tarihsel ve kimliksel meseleleri nasıl birer dış politika aracı haline getirdiğinin somut bir örneği olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, 2021 yılı boyunca süren siyasi istikrarsızlıklar ve hükümet krizleri nedeniyle Bulgaristan'da net bir dış politika yönelimi oluşmamış, ancak milliyetçi çevrelerin etkisiyle Kuzey Makedonya karşıtı söylem gündemde kalmaya devam etmiştir (Bechev, 2021).

4.2. Tarihsel Anlatı Üzerinden Meşruiyet İnşası

Tarihsel arka planın daha iyi anlaşılabilmesi için, Soğuk Savaş yıllarında Bulgaristan ile Yugoslavya arasında Makedonya meselesi üzerinden yaşanan ideolojik ve jeopolitik rekabetin de altı çizilmelidir (Sfetas, 2012). Bulgaristan'ın Kuzey Makedonya'ya yönelik vetosunun merkezinde yalnızca güncel siyasi çıkarlar değil, aynı zamanda tarihin yorumlanma biçimine ilişkin derin anlaşmazlıklar yer almaktadır. Sofya yönetimi, Makedonya'nın tarihsel kimliğinin Osmanlı sonrası Balkan milliyetçiliklerinin bir uzantısı olarak Bulgar tarihinin parçası olduğunu öne sürmektedir (Ivanov, 2014). Bu görüş, Makedon ulusal kimliğinin tarihsel inşasına ilişkin farklı anlatıların çatışmasından kaynaklanmakta; kimlik, dil ve tarih meseleleri üzerinden yürütülen tartışmalar tarihsel bir süreklilik arz etmektedir (Rossos, 2008). Bu bağlamda, özellikle Osmanlı sonrası dönemde Makedonya bölgesinde faaliyet gösteren devrimci örgütler, kültürel kimlikler ve toplumsal hareketler, her iki taraf tarafından farklı biçimlerde sahiplenilmektedir (Ragaru, 2021).

Tarihsel anlatı üzerindeki bu rekabet, yalnızca akademik ya da kültürel bir tartışma düzleminde kalmamakta, aksine doğrudan dış politika söylemlerine ve AB genişleme sürecine yansımaktadır. 2017 yılında imzalanan Dostluk, İyi Komşuluk ve İş Birliği Anlaşması uyarınca kurulan Ortak Tarih Komisyonu, bu gerilimi aşmayı hedeflemiş olsa da somut ilerleme sağlanamamıştır. Komisyonun çalışmaları özellikle Osmanlı sonrası Bulgar-Makedon ilişkileri, VMRO hareketi ve İkinci Dünya Savaşı döneminde Makedonya'daki Bulgar varlığı gibi konular üzerinde tıkanma yaşamıştır (Joint Multidisciplinary Expert Commission, 2019).

Bulgar tarafı, Kuzey Makedonya'daki ders kitaplarında Bulgaristan'ın "işgalci" olarak tanıtılmasına ve Bulgar tarihsel figürlerinin "yabancılaştırılmasına" karşı çıkmaktadır. Kuzey Makedonya tarafı ise bu müdahaleyi tarih yazımına doğrudan bir siyasal müdahale olarak değerlendirmekte ve tarihsel hafızaya ilişkin egemenlik hakkını savunmaktadır. Her iki ülke açısından da tarih, ulusal kimliğin temel taşı olarak görülmekte, bu nedenle tarihsel anlatı yalnızca geçmişe ilişkin bir yorum değil, aynı zamanda güncel ulusal kimliğin ve egemenliğin meşruiyet zemini olarak da kullanılmaktadır (Vangeli, 2020). Bu bağlamda Kuzey Makedonya'nın, tarihsel figürleri ve olayları ulusal kimliğe uygun biçimde yeniden kurgulama yönündeki çabaları, Bulgaristan'la yaşanan tarihsel ihtilafların günümüzdeki yansımalarından biri olarak değerlendirilmektedir (Miko, 2021).

Bu çerçevede Bulgaristan'ın tarih temelli itirazları, realist yaklaşımda olduğu gibi yalnızca stratejik bir ulusal çıkar arayışının değil, sosyal inşacı kuramda tanımlandığı biçimiyle kimliksel bir öz-yansıtmanın da ürünü olarak değerlendirilebilir. Kimlik ve tarih üzerinden yürütülen bu mücadele, AB'nin genişleme politikasını teknik bir reform süreci olmaktan çıkararak, kolektif hafıza, semboller ve tarihsel anlatılar etrafında şekillenen karmaşık bir diplomatik zemine dönüştürmektedir.

4.3. Bulgaristan'ın Veto Tutumunun Kuramsal Analizi

Bulgaristan'ın Kuzey Makedonya'ya yönelik vetosu, yalnızca ikili bir diplomatik ihtilaf değil, aynı zamanda Uluslararası İlişkiler kuramları çerçevesinde çok katmanlı biçimde analiz edilebilecek bir dış politika tercihi olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda söz konusu tutum, realizm, liberal kurumsalcılık ve sosyal inşacılık yaklaşımları doğrultusunda ele alınmaktadır.

Realist yaklaşım, devletlerin dış politikasını güç, güvenlik ve ulusal çıkar ilkeleri doğrultusunda şekillendirdiğini varsayar. Bu yaklaşıma göre Bulgaristan'ın vetosu, bölgesel etki alanını koruma ve AB içinde siyasi pazarlık gücünü artırma çabası olarak okunabilir. Özellikle tarihsel miras üzerindeki hak iddiaları ve kimliksel ayrışmalar, Sofya'nın bölgesel nüfuzunu pekiştirme yönünde stratejik bir araç hâline gelmektedir (Mearsheimer, 2001).

Liberal kurumsalcılık, uluslararası iş birliğinin kurumlar ve karşılıklı bağımlılıklar üzerinden geliştiğini savunur. Bu yaklaşıma göre, AB içinde var olan tarihsel uzlaşı mekanizmalarının işlememesi, Bulgaristan'ın tutumunu kurumsal normlara aykırı bir örnek hâline getirir. Ortak tarih komisyonunun tıkanması ve müzakere sürecinin siyasal koşullara bağlanması, iş birliğini mümkün kılan kurumsal yapıların sınırlarını göstermektedir (Keohane & Nye, 1989). Bu nedenle, bazı eleştirilerin aksine, liberal kurumsalcılık yalnızca iş birliğini değil, bu iş birliğinin kurumsal sınırlılıklarını ve işlemeyen yönlerini de analiz etme kapasitesine sahiptir.

Sosyal inşacılık ise devletlerin kimlik, tarihsel hafıza ve normatif algılar üzerinden hareket ettiğini vurgular. Bu yaklaşıma göre Bulgaristan'ın vetosu, yalnızca çıkar temelli bir dış politika tercihi değil, aynı zamanda tarihsel kimliğin tanınması ve kültürel aidiyetin korunması yönünde bir kimlik mücadelesi olarak da değerlendirilmektedir (Wendt, 1999).

Her üç kuramsal yaklaşım da Bulgaristan'ın tutumunu farklı boyutlarıyla açıklamaktadır. Realist yaklaşım söz konusu vetoyu stratejik çıkarlarla, liberal kurumsalcılık kurumsal işleyişteki tıkanmalarla, sosyal inşacılık ise kimlik ve tarih temelli algılarla ilişkilendirmektedir. Bu çerçevede, tarihsel anlatıların, ulusal çıkar tanımlarının ve kimlik siyasetinin iç içe geçtiği; dış politika tercihlerinin sadece rasyonel çıkarlara değil, aynı zamanda tarihsel hafıza ve kültürel aidiyetlere dayalı daha derin anlamlar içerdiği çok katmanlı bir yapı ortaya çıkmaktadır.

4.4. Bulgaristan İç Siyasetinde Makedonya Meselesi

Bulgaristan'ın Kuzey Makedonya'ya yönelik vetosunun yalnızca dış politika düzleminde değil, aynı zamanda iç siyaset bağlamında da anlamlandırılması gerekmektedir. Bu yaklaşım tarihsel talepler ve milliyetçilik dinamikleriyle de desteklenmektedir (Giannakos, 2001). Dış politika söylemlerinin şekillenmesinde iç siyasi aktörlerin pozisyonu, seçim stratejileri, toplumsal hafıza ve kamuoyundaki kimlik temelli duyarlılıklar belirleyici bir rol oynamaktadır. Özellikle 2020 sonrası dönemde Makedonya meselesi, Bulgar iç siyasetinde sembolik bir araç hâline gelmiş ve partiler arası rekabetin parçası olarak sıkça gündeme taşınmıştır.

Veto kararının alındığı dönemde Bulgaristan'da yaşanan siyasi istikrarsızlık, konuya ilişkin söylemlerin radikalleşmesine zemin hazırlamıştır. 2021 yılında arka arkaya yapılan üç genel seçim sonucunda kalıcı bir hükümet kurulamamış; geçici teknokrat kabineler ve kısa ömürlü koalisyonlar süreci yönetmiştir (Spirova, 2023). Bu belirsizlik ortamında, milliyetçi ve muhafazakâr çevrelerin etkisiyle Makedonya konusu iç politikada bir tür "ulusal kimlik testi"ne dönüştürülmüştür. Başta Bulgaristan'ın milliyetçi partileri olmak üzere, birçok siyasi aktör Makedonya'daki Bulgar kökenli nüfusun tanınması, tarihsel figürlerin ortak miras kabul edilmesi ve okul kitaplarında Bulgar karşıtı anlatıların kaldırılması yönünde taleplerini sert biçimde dile getirmiştir. Bulgaristan'daki VMRO-BND gibi milliyetçi partiler, Kuzey Makedonya'nın AB sürecine ancak bu talepler karşılandığında destek verilebileceğini açıkça ifade etmiştir (Marusic, 2020). Bu söylemler zamanla siyasi merkezdeki partiler tarafından da benimsenmiş ve veto kararı geniş bir siyasal uzlaşıya dönüşmüştür.

Makedonya meselesinin iç siyasal meşruiyet aracı olarak işlevselleştirilmesi, dış politikadaki esnekliğin daralmasına yol açmıştır. Özellikle seçim dönemlerinde bu konu toplumsal mobilizasyon aracı hâline gelmiş; tarihsel hafıza siyaseti ile güncel dış politika talepleri birbirine eklemlenmiştir. Bu durum, dış politikada kurumsal rasyonaliteyi sınırlayan güçlü bir iç baskı mekanizması oluşturmuştur. Kamuoyu araştırmalarına göre, Bulgar toplumunda Kuzey Makedonya'ya yönelik güçlü bir tarihsel sahiplenme algısı bulunmakta; bu durum da hükümetlerin daha uzlaşmacı pozisyonlar almasını zorlaştırmaktadır (Nikolov, 2019). Bu bağlamda, Bulgaristan'ın veto tutumu yalnızca dış politika tercihi olmaktan öte, iç siyasette kimlik ve tarih temelli rekabetin önemli bir yansımasıdır (Marinov, 2021). Dış politikaya dair karar alma süreçlerinin iç siyasi ajanda ve kimlik siyaseti tarafından yönlendirilmesi Bulgaristan örneğinde açıkça gözlemlenmektedir. Ayrıca, 2021 yılında Kuzey Makedonya Başbakanı Zoran Zaev'in Bulgar televizyonunda yaptığı açıklamalar ülkede geniş yankı uyandırmış ve siyasi gerilimleri artırmıştır (Macedonia Times, 2021).

5. GÜNCEL GELİŞMELER VE GELECEK ÖNGÖRÜLERİ

2024 yılı itibarıyla Kuzey Makedonya ile Bulgaristan arasındaki tarihsel ve kimlik odaklı anlaşmazlıklar, ülkenin AB üyelik sürecinin önündeki en büyük engellerden biri olmayı sürdürmektedir. Özellikle Bulgaristan'ın, Makedon dilinin bağımsız bir dil olarak tanınmasına ve Makedon kimliğinin uluslararası düzeyde kabul görmesine yönelik

direnci, ikili ilişkileri ve müzakere sürecini olumsuz etkilemektedir. Bu durum, AB'nin genişleme politikasına dair eleştirilerin artmasına da zemin hazırlamaktadır (European Commission, 2023; International Crisis Group, 2022). Bununla birlikte, uluslararası toplumun Balkanlar'da istikrarın sağlanmasına yönelik artan ilgisi ve baskısı, sürecin çözümüne dair iyimser beklentileri güçlendirmektedir. Özellikle ABD ve AB öncülüğünde yürütülen diplomatik girişimler, taraflar arasında daha yapıcı bir müzakere zemini oluşturmayı hedeflemektedir (United Nations, 2023; Zaharieva, 2023). Ayrıca, AB'nin bölgedeki Rusya ve Çin etkisini dengelemek amacıyla genişleme sürecini hızlandırma yönündeki stratejik hedefleri, Kuzey Makedonya'nın üyelik perspektifine ivme kazandırabilecek bir diğer etken olarak öne çıkmaktadır (NATO Strategic Review, 2023).

Öte yandan, sürecin nihai akıbeti büyük ölçüde Bulgaristan ve Kuzey Makedonya liderliklerinin karşılıklı güvene dayalı bir çözüm geliştirme kapasitesine bağlıdır. İki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler de bu süreci doğrudan etkilemektedir. Kuzey Makedonya, Bulgaristan'ın en büyük ticaret ortaklarından biri konumundayken; Bulgaristan, Kuzey Makedonya'nın dış ticaret fazlası verdiği nadir ülkelerden biridir (World Bank, 2023). Bu nedenle, mevcut diplomatik gerilimlerin giderilmesi, her iki ülke açısından ekonomik açıdan da stratejik öneme sahiptir.

Yakın gelecekte, AB'nin arabuluculuk kapasitesini daha etkin biçimde devreye sokması ve taraflar arasında uzlaşıyı teşvik edecek mekanizmalar geliştirmesi beklenmektedir. Bölgesel istikrarın sürdürülmesi açısından bu sürecin sağlıklı bir biçimde ilerletilmesi, yalnızca Kuzey Makedonya ve Bulgaristan için değil, AB ve Balkanlar genelinde de stratejik bir gereklilik hâlini almıştır. Bu doğrultuda, Bulgaristan'ın tarihsel taleplerinin AB normları çerçevesinde yeniden değerlendirilmesi ve Kuzey Makedonya'nın kimliksel haklarını güvence altına alacak bir uzlaşı ortamının oluşturulması, her iki tarafın da yararına olacaktır (Bideleux & Jeffries, 2021; European Council Reports, 2024).

6. SONUÇ

Kuzey Makedonya'nın AB üyelik süreci, yalnızca teknik müktesebat uyumu ile açıklanamayacak kadar karmaşık ve çok katmanlıdır. Bulgaristan'ın 2020 yılında uygulamaya koyduğu veto kararı, bu sürecin tarihsel, kimliksel ve siyasal boyutlarının iç içe geçtiği çarpıcı bir örnek olarak öne çıkmakta; aynı zamanda AB'nin genişleme siyasetinin normatif sınırlarını ve kırılganlıklarını da görünür kılmaktadır.

Bu çalışmada, Bulgaristan'ın Kuzey Makedonya'ya yönelik vetosu; tarihsel anlatılar, ulusal kimlik politikaları ve iç siyasal dinamikler çerçevesinde bütüncül biçimde analiz edilmiştir. Kuramsal düzlemde ise realizm, Bulgaristan'ın bölgesel nüfuzunu koruma ve ulusal çıkarlarını tahkim etme yönündeki stratejik tutumunu açıklamaktadır. Liberal yaklaşım, AB kurumlarının tarihsel-kimlik temelli krizleri yönetmekteki yetersizliğini; sosyal inşacılık ise kolektif hafıza, kültürel aidiyet ve kimlik inşası gibi faktörlerin dış politikada belirleyici rol oynadığını ortaya koymaktadır. Üç kuram birlikte değerlendirildiğinde, Bulgaristan'ın dış politika tercihlerinin yalnızca çıkar odaklı değil, aynı zamanda tarihsel-kimliksel kodlarla şekillendiği anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte, bu dış politika pozisyonunun iç siyasetle doğrudan ilişkili olduğu açıktır. Makedonya meselesi, Bulgaristan iç siyasetinde sembolik bir unsur hâline gelmiş; milliyetçi partiler başta olmak üzere birçok aktör bu konuyu siyasi söylemin merkezine yerleştirmiştir. 2021 yılında yaşanan siyasi istikrarsızlık süreci, veto kararının daha geniş bir siyasal mutabakat zemini kazanmasına ve kalıcı bir politika hâline gelmesine neden olmuştur.

Kuzey Makedonya açısından ise üyelik süreci, sadece teknik reformları değil; aynı zamanda ulusal kimlik tanımları, toplumsal uzlaşı ve dışsal siyasal baskılarla baş edebilme kapasitesini de kapsamaktadır. 2022 yılında Fransız Teklifi kapsamında verilen anayasa değişikliği taahhütleri, ülkenin AB hedefi doğrultusunda siyasal ve toplumsal esneklik gösterdiğini ortaya koymaktadır. Ancak Bulgaristan'ın bu adımları yetersiz bulması, üyelik sürecinin ilerleyen aşamalarında yeni siyasal engellerin gündeme gelebileceğine işaret etmektedir.

Bugün itibarıyla Kuzey Makedonya ile Bulgaristan arasında süregelen tarihsel ve kimlik odaklı anlaşmazlıklar, AB'nin genişleme politikasının etkili biçimde işlemesini engellemekte; ABD ve AB öncülüğündeki diplomatik girişimlere karşın kalıcı bir uzlaşı sağlanamamaktadır. Öte yandan, Rusya ve Çin'in bölgedeki artan etkisini dengelemeye çalışan AB'nin stratejik genişleme politikaları, bu tür tarihsel krizlere karşı daha tutarlı, normatif ve bütüncül bir yaklaşımı zorunlu kılmaktadır.

Bu çerçevede değerlendirildiğinde, Bulgaristan'ın vetosu yalnızca ikili bir diplomatik sorun değil; aynı zamanda Avrupa bütünleşme vizyonunun kırılganlıklarını açığa çıkaran yapısal bir sınamadır. İncelenen vaka, genişleme politikasının sadece ekonomik ve kurumsal kriterlere değil; aynı zamanda kimliklerin, tarihsel anlatıların ve siyasi kültürlerin yönetimine de bağlı olduğunu açık biçimde göstermektedir. Kuzey Makedonya'nın üyelik süreci, yalnızca reform performansıyla değil; AB'nin iç uzlaşı kapasitesi, normatif tutarlılığı ve kimlik siyasetleriyle baş etme becerisiyle birlikte şekillenecektir. Bu nedenle, AB'nin genişleme stratejisini sürdürülebilir ve kapsayıcı kılabilmesi, normatif kimliğini yeniden tanımlama; tarihsel-kültürel çeşitliliği demokratik bir uzlaşı zemininde yönetme iradesiyle mümkün olacaktır.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the author).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Abdula, S. (2017). *Makedonya'da yerel seçimler ve siyasal değişim* (SETA Perspektif No. 183). SETA. https://setav.org/assets/uploads/2017/11/Makedonya-yerel-secimleri-ve-siyasal-degisim.pdf (Erişim tarihi: 15 Ekim 2024)

Bechev, D. (2021, January 18). *Is a breakthrough coming between Bulgaria and North Macedonia?* Atlantic Council. https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/is-a-breakthrough-coming-between-bulgaria-and-north-macedonia/ (Erişim tarihi: 20 Haziran 2025)

Bideleux, R., & Jeffries, I. (2021). *The Balkans: A post-communist history*. Routledge.

Christidis, Y. (2017). A new Balkan rapprochement: Skopje accepts Sofia's positions allowing for bilateral relations to move forward. *ELIAMEP Briefing Notes*, (55), 1-2.

Council of the European Union. (2020). *General Affairs Council conclusions on enlargement and Stabilisation and Association Process, 8 December 2020* (Document No. ST 7002/20 INIT). https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-7002-2020-INIT/en/pdf

Council of the European Union. (2022, July 19). *Intergovernmental conference at ministerial level on the accession of North Macedonia* [Press release No. 698/22]. Brussels. https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/07/19/intergovernmental-conference-at-ministerial-level-on-the-accession-of-north-macedonia/

Council of the European Union. (2024). *Council conclusions on enlargement – Western Balkans* (ST 16983/24 INIT). Brussels. https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/292218/2024_ST-16983-2024-INIT_en.pdf

Çolak, Y. (2016). Makedonya'nın isim sorunu: Sebepleri ve Türkiye'nin Balkanlar politikasına olan etkileri bakımından bir inceleme. *2016 Hoca Ahmet Yesevi Yılı Anısına Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildiriler Kitabı* (ss. 229-239).

Daskalovski, Z. (2017). Clashing historical narratives and the Macedonian name dispute – Solving the unsolvable. *Trames: A Journal of the Humanities and Social Sciences, 21*(4), 359-375. https://doi.org/10.3176/tr.2017.4.04

Derin, M. (2019). Kuzey Makedonya'da isim tartışmaları ve Prespa Anlaşması. *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, 3*(8), 239-260. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/910276

Ekinci, M. U. (2018). *Makedonya isim sorunu çözülüyor (mu?)* (*SETA Perspektif*, No. 204). SETA. https://www.setav.org/avrupa-arastirmalari/perspektif-makedonya-isim-sorunu-cozuluyor-mu (Erişim tarihi: 22 Ekim 2024)

Emin, N. (2014). *Makedonya siyasetini anlama kılavuzu* (SETA Raporu, s. 2–6). SETA. http://file.setav.org/Files/Pdf/20141030171352_makedonya-siyasetini-anlama-kilavuzu-pdf.pdf (Erişim tarihi: 15 Ekim 2024)

European Commission. (2019). *Prespa Agreement: Implementation Report*. Brussels. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/2d7d7d81-416d-4788-9f15-1e7d47f79192_en

European Commission. (2024, October 6). *North Macedonia 2020 Report*. Brussels. https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/5f0c9185-ce46-46fc-bf44-82318ab47e88_en?filename=North+Macedonia+Report+2024.pdf

Fazlagikj, A. (2021). *Kuzey Makedonya'ya AB yolunda yeni engel: Bulgaristan*. Anadolu Ajansı. https://www.aa.com.tr/tr/analiz/kuzey-makedonyaya-ab-yolunda-yeni-engel-bulgaristan/2124402 (Erişim tarihi: 17 Ekim 2024)

Financial Times. (2019, October 21). *Emmanuel Macron's EU accession veto is a historic mistake*. Financial Times. https://www.ft.com/content/eda39e1e-f3eb-11e9-b018-3ef8794b17c6 (Erişim tarihi: 25 Kasım 2024)

Giannakos, S. A. (2001). Bulgaria's Macedonian dilemma. *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 3(2), 153–170. https://doi.org/10.1080/14613190120088565

Glenny, M. (2000). *The Balkans 1804–1999: Nationalism, war and the great powers*. Granta Books.

IntelliNews. (2021). Bulgaria confirms veto on start of EU membership talks with North Macedonia. *IntelliNews*. Erişim adresi: https://www.intellinews.com/bulgaria-confirms-veto-on-start-of-eu-membership-talks-with-north-macedonia-227991/ (Erişim tarihi: 20 Kasım 2024)

Ismaili, D., & Mustafi, M. (2017). *Impact of integration in the European Union in the economy of the Republic of Macedonia*. In 13th International Conference of ASECU: Social and Economic Challenges in Europe 2016–2020 (ss. 239-247).

Ivanov, L. (2014). *Bulgarian policies on the Republic of Macedonia*. Sofia: Manfred Wörner Foundation.

Jelavić, B. (2009). *Balkan Tarihi 1: 18. ve 19. Yüzyıllar*. İstanbul: Küre Yayınları.

Joint Multidisciplinary Expert Commission. (2019). *Reports on the work of the commission*. Sofia–Skopje: Joint Commission Secretariat.

Kamusella, T. (2021). Bulgaria's secret empire: An ultimatum to North Macedonia. *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, 4(6), 164. https://dergipark.org.tr/en/pub/balkar/issue/63259/844561

Karadzoski, M., & Adamczyk, A. (2014). Macedonia and her difficult neighbours on the path to the EU. *Yearbook of Polish European Studies*, 17, 131-147.

Keohane, R. O., & Nye, J. S. (1989). *Power and interdependence*. HarperCollins.

Kut, Ş. (2005). *Balkanlarda kimlik ve egemenlik*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Macedonia Times. (2021, April 19). *Zaev's remarks for Bulgarian TV cause outrage at home*. Macedonia Times. https://macedoniatimes.news/zaevs-remarks-for-bulgarian-tv-cause-outrage-at-home/

Marinov, T. (2021). "Europe does not understand us": Why is Bulgaria trying to veto North Macedonia's EU membership? *Rosa Luxemburg Stiftung*. https://www.rosalux.de/en/news/id/43443/europe-does-not-understand-us

Marolov, D. (2014). The relations between Macedonia and Bulgaria. *Knowledge - International Journal, Scientific and Applicative Papers*.

Marusic, S. J. (2017, August 1). Macedonia, Bulgaria sign friendship treaty. *Balkan Insight*. https://balkaninsight.com/2017/08/01/macedonia-bulgaria-sign-friendship-treaty-08-01-2017/

Marusic, S. J. (2020, 25 Kasım). Bulgarian nationalists push government for tougher stance on Macedonia. *Balkan Insight*. https://balkaninsight.com/2020/11/25/bulgarian-nationalists-push-government-for-tougher-stance-on-macedonia/

Mazower, M. (2001). *The Balkans: From the end of Byzantium to the present day*. Phoenix Press.

Mearsheimer, J. J. (2001). *The tragedy of great power politics*. W. W. Norton & Company.

Miko, J. (2021, November 21). *A look back in time*. Medium. https://miko-janos.medium.com/a-look-back-in-time-e8fb9fcae437

Moravcsik, A. (1997). Taking preferences seriously: A liberal theory of international politics. *International Organization, 51*(4), 513–553. https://doi.org/10.1017/S0020818300027831

Morgenthau, H. J. (1948). *Politics among nations: The struggle for power and peace*. New York: Knopf.

Nikolov, K. (2019, June 20). *Bulgaria returns to 'history' in veto talks with North Macedonia*. Euractiv. https://www.euractiv.com/section/politics/short_news/bulgaria-returns-to-history-in-veto-talks-with-north-macedonia/ (Erişim tarihi: 22 Haziran 2025)

OSCE (Organization for Security and Co-operation in Europe). (2001). *Ohrid Framework Agreement*. Skopje: OSCE.

Phillips, J. (2004). *Macedonia: Warlords and rebels in the Balkans*. I.B. Tauris.

Ragaru, N. (2021). History wars and European integration: Bulgaria and North Macedonia. *Southeast European and Black Sea Studies, 21*(4), 555-572.

Republic of Bulgaria, Ministry of Foreign Affairs. (2019, October). *Framework position on the accession of the Republic of North Macedonia to the European Union*. Sofia: Ministry of Foreign Affairs. Retrieved from https://www.mfa.bg/en/3117

Rossos, A. (2008). *Macedonia and the Macedonians: A history*. Stanford: Hoover Institution Press.

Sfetas, S. (2012). The BulgarianYugoslav dispute over the Macedonian question as a reflection of the SovietYugoslav controversy (1968-1980). *Balcanica – Annual of the Institute for Balkan Studies, 43*, 241-271.

Spirova, M. (2023). Bulgaria: Political developments and data in 2022 – Yet another year of instability. *European Journal of Political Research Political Data Yearbook*, 62(1), 38–45. https://doi.org/10.1111/2047-8852.12392

Vangeli, A. (2020). Nation-building and memory politics: The case of North Macedonia and Bulgaria. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies, 22*(6), 745-760.

Waltz, K. N. (1979). *Theory of international politics*. McGraw-Hill.

Wendt, A. (1999). *Social theory of international politics*. Cambridge University Press.

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (11. baskı). Seçkin Yayıncılık.

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.02.2025 **√Accepted/Kabul:** 09.06.2025
DOI: 10.30794/pausbed.1631234
Research Article/Araştırma Makalesi

Taşkale, N. (2025). "Ebeveynlerin Problemli Video Oyunu Oynamaya Yönelik Bilgi ve Farkındalığının İncelenmesi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 70, 269-289.

EBEVEYNLERİN PROBLEMLİ VİDEO OYUNU OYNAMAYA YÖNELİK BİLGİ VE FARKINDALIĞININ İNCELENMESİ

Nermin TAŞKALE*

Öz

Problemli video oyunu oynama klinik anlamda yeni tanımlanan bir sorun olup çocuk oyuncuların ebeveynleri de tanı ve tedavi sürecinde aktif yer almalıdır. Bu çalışmanın amacı, problemli video oyunu oynama davranışına yönelik ebeveynlerin bilgi ve farkındalıklarını incelemektir. Çalışmaya 42 ebeveyn katılmış, Demografik Bilgi Formu ve açık uçlu soruları yazılı olarak cevaplamıştır. Katılımcıların çocuklarının video oyunu oynama davranışını genel olarak iyi takip ettiği görülmüştür. İçerik analizi sonucunda Tanım (Duygusal Boyut [Tolerans, Olumlu Duygulanım, Duygusal Yoksunluk Belirtileri], Sıklık [Davranışsal Boyut, Bilişsel Boyut], Tanımlayamama, Sanal-Gerçek Ayrımı, Patoloji), Tedavi Potansiyeli (Tedavi Edilebilirlik [Tedavi Edilebilir, Belirsizlik, Tedavi Edilemez], Tedavi Kaynakları [Aile Desteği, Hobiler/Aktiviteler, Profesyonel Destek, Süreyi Sınırlandırma]), Nedenler (Sosyal Nedenler [Yetersiz Aile İlişkileri, Çevresel Faktörler, Akran Zorbalığı/Dışlanma], Duygusal Nedenler [Olumsuz Duygudan Kaçış, Olumlu Duyguya Yaklaşma], Öz Denetim [Zamanı Yönetememe, Duygu Denetimi], Kişilik Özellikleri) ve Etkiler (Negatif İşlevsellik, Fizyolojik Etkiler, Sosyal İlişkiler, Psikolojik Etkiler [Olumsuz Psikolojik Etkiler, Olumlu Psikolojik Etkiler]) temalarına ulaşılmıştır. Ebeveynler etkili bilgi kaynakları olabilir.

Anahtar kelimeler: *Video Oyunu Bağımlılığı, Problemli Video Oyunu Oynama Davranışı, İnternette Oyun Oynama Bozukluğu, Ebeveyn Bilgi Düzeyi, Ebeveyn Farkındalığı, Dijital Ebeveynlik.*

ANALYSIS OF PARENTS' KNOWLEDGE AND AWARENESS ABOUT THEIR CHILDREN'S PROBLEMATIC VIDEO GAMING BEHAVIORS

Abstract

Problematic video gaming is a newly defined problem in the clinical field, and parents of child gamers should be actively involved in the diagnostic and treatment processes. This study aims to examine parents' knowledge and awareness regarding problematic video gaming behavior. Forty-two parents provided written answers to the Demographic Information Form and the open-ended questions. The themes obtained from the content analysis were Definition (Emotional Dimension [Tolerance, Positive Affect, Emotional Deprivation Symptoms], Frequency [Behavioral Dimension, Cognitive Dimension], Inability to Identify, Virtual-Real Distinction, Pathology), Treatment Potential (Treatability [Treatable, Uncertainty, Untreatable], Treatment Resources [Family Support, Hobbies/Activities, Professional Support, Limiting Time]), Causes (Social Causes [Inadequate Family Relations, Environmental Factors, Peer Bullying/Exclusion], Emotional Causes [Escape from Negative Emotion, Approach to Positive Emotion], Self-Control [Inability to Manage Time, Emotional Control], Personality Traits) and Effects (Negative Functioning, Physiological Effects, Social Relations, Psychological Effects [Negative Psychological Effects, Positive Psychological Effects]). Parents may constitute effective sources of information.

Keywords: *Video Game Addiction, Problematic Video Gaming, Internet Gaming Disorder, Parents' Knowledge, Parents' Awareness, Digital Parenting.*

*Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, Ordu C No: 6, 34196, Fatih-İSTANBUL.
e-posta: nermin.taskale@istanbul.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0001-9082-9944)

1.GİRİŞ

Gelişim ve eğlencenin ayrılmaz bir parçası olan oyunlar (Chu ve Schulz, 2020:317), teknolojik gelişmelerle beraber değişim ve dönüşüm geçirmiştir. Telefon, tablet, bilgisayarlarda ya da konsollar veya sanal gerçeklik aparatlarıyla oynanılan bu oyunlar geleneksel oyunlardan farklılaşmakta ve bilgisayar oyunları, teknoloji oyunları, video oyunları, e-oyunlar veya akıllı oyunlar olarak isimlendirilebilmektedir (Komis vd., 2021:2–3). Aynı araştırmacılar, güncel ve sürekli gelişen bu yeni alanın uzmanlar tarafından da farklı farklı isimler kullanılarak ifade edildiğine dikkat çekmektedir. Bu terimler arasında teknoloji oyunları daha genel bir kapsam sunmakla beraber mevcut çalışma oyunların canlı ve zengin görseller içermesine odaklanılan bir projenin parçasıdır. Bu nedenle metin boyunca video oyunları terimi tercih edilmektedir.

Tıpkı geleneksel oyunlarda olduğu gibi video oyunlarında da oyunların gelişim ve eğlence sağlaması için sağlıklı sınırlarda deneyimlenmesi gerekmektedir (Király vd., 2020:2–3). Bu sağlıklı sınırlar söz konusu olduğunda nörolojik aktivasyonun canlı tutulması, hafıza gelişimi, görsel dikkat ve tepki hızının gelişimi gibi faydalar gözlenirken (Small vd., 2020:182–186) bunlar aşıldığında fiziksel aktivite, beslenme, uyku ile ilişkili belirtiler ve sosyal içe çekilme görülebilmektedir (Chan vd., 2022:4–14; Feindel, 2019:15–19). Bununla beraber ne kadar ya da ne sıklıkta video oyunu oynamanın sorunlu olabileceğine dair net bir kriter belirlemek zordur. Güncel durumda Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) Uluslararası Hastalıkların Sınıflandırılması–11 (ICD–11) kapsamında Oyun Oynama Bozukluğunu tanımlamıştır (World Health Organization, 2021). Buna göre, oyun oynamayı gözlenen olumsuzluklara rağmen durdurmama ve söz konusu davranış üzerinde kontrol kaybı yaşama bu tanıyı almak için önemli kriterlerdir. Bu belirtilerin en az 12 ay boyunca gözlenmesi gerekmektedir. Amerikan Psikiyatri Birliği (APB) ise Mental Bozuklukların Tanısal ve Sayımsal El Kitabı–5'in gözden geçirilmiş versiyonunda (DSM 5–TR) söz konusu durumu İnternette Oyun Oynama Bozukluğu olarak isimlendirmekte ve tanı kriterlerini belirginleştirmek için daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulduğunu öne sürmektedir (American Psychiatric Association, 2022). Üzerinde daha fazla araştırma yapılması önerilen belirtiler arasında ortaya çıkan olumsuz sonuçlar, davranış üzerinde kontrol kaybı, zihinsel meşguliyet, tolerans ve geri çekilme sayılabilir. DSÖ gibi APB de en az 12 aylık bir belirti süresini kriter almaktadır. Araştırmacılar APB kriterlerinin daha kapsamlı olup tanılama olasılığını artırdığını ve DSÖ kriterlerinin görece daha az sayıda vakayı tespit edebildiğini ifade etmektedir (Borges vd., 2020:480). Farklı çalışmalarda raporlanan yaygınlık oranları meta-analitik açıdan incelendiğinde elde edilen genel yaygınlık oranı %3.3 olarak görülmektedir (Kim vd., 2022:7).

Tanımı ve tarifi bakımından daha çok çalışılması önerilen bu konuda oyunla aşırı meşguliyet, hayatın başka alanlarında sorun yaşadığı halde oynamaya devam etme, tolerans, denemelere rağmen oyunu oynamayı bırakamama, diğer aktivitelerden uzaklaşma, geri çekilme, oyunu duygu düzenleme amaçlı kullanma, ne kadar oynandığıyla ilgili diğerlerine yanıltıcı bilgiler verme biçimindeki DSM 5–TR kriterlerini temel alan ölçekler geliştirilerek öz bildirim ölçümlerinin de sağlanabilmesi hedeflenmiştir (Stevanović vd., 2020:43–63). Bu ölçüm araçları arasında İnternette Oyun Oynama Bozukluğu Testi (20 maddelik form: Pontes vd., 2014:1–9, 10 maddelik form: Király vd., 2017:254–260), İnternette Oyun Oynama Bozukluğu Ölçeği (Lemmens vd., 2015:567–582) ve İnternette Oyun Oynama Bozukluğu Ölçeği-kısa form (Pontes ve Griffiths, 2015:137–143) sıralanabilir. Ayrıca farklı yaş ve kültür gruplarını hedef alan ölçüm araçları da mevcut olup Üniversite Öğrencileri için İnternette Oyun Oynama Bozukluğu Öz Bildirim Formu'nun Türk kültürü için de geçerli ve güvenir olduğu gösterilmiştir (Stevanović vd., 2020:43–63). Anılan bu ölçeklerin psikometrik açıdan uygun olduğu ortaya koyulmuştur. Ölçüm araçlarının ortak özellikleri olarak öz bildirim yoluyla bireylerden bilgi almaya özelleşmeleri ve ikincil bilgi kaynaklarına başvurmamaları söylenebilir.

Problemli video oyunu oynama davranışının tanılanması ve öz bildirim yoluyla ölçümüne ilişkin alandaki bu gelişmelere rağmen, kimi çalışmalar öz bildirime dayalı ölçümlerin klinik örneklemi tespit etmede yeterli olmayabileceğini savunmaktadır (Jeong vd., 2018:1–8). Bu araştırmacılar, öz bildirim ölçümleri ile tanılamaya yönelik tatmin edicilikten uzak duyarlılık değerleri elde edilmesine dikkat çekmektedir. Bu sorun, alandaki çalışmalar söz konusu olduğunda özellikle ergen bireylerin yeterince hevesli olmayışı, sosyal istenirlik yanlılığı ve kendini açmanın önündeki psikolojik engellerden ve kimi ölçüm araçlarında yalnızca evet-hayır biçiminde iki kategorili bilgi toplanmasından kaynaklanıyor olabilir (Jeong vd., 2018:1–8). Bu bilgiler video oyunlara ilişkin sorun yaşayan özellikle daha erken yaşlardaki bireylerin tanılamada ve tedavi arayışında bulunmada geri planda

kalma ihtimalini düşündürmektedir. Bu noktada alınabilecek bir önlem, çoklu bilgi kaynaklarına başvuru olabilir. Çocuk ve ergenler söz konusu olduğunda ebeveynler başta olmak üzere bakım verenler önemli ve görece erişilebilir bir kaynağı oluşturmaktadır. Ayrıca, çocuk ve ergen yaş gruplarında tedavi süreçlerinin yönetiminde ebeveynler ve vasilerin çocuklarının video oyunu oynama deneyimine öncesi, sırası ve sonrasına ilişkin bir bütün olarak farkındalık sahibi olup sürece aktif katılımı önemli bulunmaktadır. Bu sayede konuya ilişkin bütüncül bir değerlendirme yapmak ve tedavi sürecini daha etkili yönetmek mümkün olabilir (Birol ve Birol, 2022:535; Schneider vd., 2017:328–329). Bu nedenle mevcut çalışma, ebeveynlerin problemli video oyunu oynama davranışına yönelik farkındalık düzeyine odaklanmaktadır. Bu yolla, problemli oyunu oynama davranışına yönelik ebeveyn görüşlerinin içerik olarak incelenmesi, elde edilen verilerin alan yazınla uyumunun değerlendirilerek ebeveynlerin tanı ve tedavi süreçlerinde yer almasının mümkün olup olmayacağının ele alınması ve problemli oyunu oynama davranışına yönelik ebeveyn görüşlerini ölçümlemeye yönelik gelecek çalışmalara ışık tutulması hedeflenmektedir.

1.1.Ebeveynlerin Problemli Video Oyunu Oynamaya Yönelik Bilgi ve Farkındalığı

Araştırmalar ebeveynlerin iletişim teknolojileri konusunda genel olarak kendilerini yetkin bulduklarına ancak video oyunlarının kullanımı konusunda kendilerini çocuklarına kıyasla daha az beceri sahibi gördüklerine işaret etmektedir (Delen vd., 2015:5). Oysa ki gün geçtikçe dünyada olduğu kadar ülkemizde de yaygınlaşan dijital ebeveynlik kavramı ebeveynlerin dijital yeniliklerin sunduğu olanaklardan faydalanıp barındırdığı risklere karşı çocuğunu koruyabilmesine odaklanmaktadır (Kabakçı Yurdakul vd., 2013:888; Kaya ve Mutlu-Bayraktar, 2021:1065–1066; Tiryaki, 2023:759). Dijital ebeveynlik kavramının dijital okuryazarlık, farkındalık, kontrol, etik ve yenilikçilik boyutlarından oluştuğu kavramsallaştırılmakta olup (Kabakçı Yurdakul vd., 2013:888), araştırmalarda elde edilen bulguların da bu görüşü desteklediği görülmektedir (İnan Kaya vd., 2018:157–163; Manap ve Durmuş, 2020:984–993). Dijitalleşen dünya ve ebeveyn tutumlarına yönelik bu gelişmeler video oyunları özelinde değerlendirildiğinde ise daha yüksek bir ivmeye ihtiyaç duyulduğu düşünülmektedir. Alan yazındaki ölçüm araçlarının derlendiği bir çalışmada video oyunlarına yönelik bilgi ve farkındalık düzeylerini ölçen ölçüm araçlarının oyun oynayan kişilerin deneyimlerine odaklandığı ve ebeveynlerin bilgi ve farkındalık düzeylerini incelemenin göz ardı edildiği belirtilmektedir (Birol ve Birol, 2022:535). Buna örnek olarak alan yazında bireylerin oyun oynama motivasyonlarını ölçmeye yönelik geliştirilen ulusal veya uluslararası ölçüm araçlarının var olup bu ölçüm araçlarının başarı, rekabet, beceri geliştirme, başa çıkma, uzaklaşma, hayal kurma, kendini ödüllendirme, eğlence, sosyalleşme gibi boyutlara işaret ettiği belirtilebilir (Demetrovics vd., 2011:814–825; Evren vd., 2020:81–89; Korkın Varanok ve Şahin, 2024:43–55; Myrseth vd., 2017:1658–1668). Ancak bilindiği kadarıyla bu motivasyonları ebeveyn tarafından ölçmeye yönelik bir araç mevcut değildir. Bilinen bir çalışmada video oyunlarının etkilerine yönelik farkındalık düzeyinin öz bildirimle ölçüldüğü Dijital Oyun Bağımlılığına İlişkin Farkındalık Ölçeği'nin (Tekkurşun Demir ve Cicioğlu, 2020:1–17) ebeveyn görüşlerine başvurmada da kullanılabileceği savunulmuştur (Pazarcıkcı ve Efe, 2022:422–423). Bununla beraber, söz konusu ölçüm aracı video oyunlarının birey ve dış dünyası üzerindeki etkilerine odaklanmakla beraber, ebeveyn gözlemine özelleşmemiş olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla problemli video oyunu oynama davranışının ebeveyn bakış açısıyla değerlendirilmesine yönelik çalışmalara ihtiyaç vardır.

Ebeveynlerin problemli oyunu oynamayı tanıyıp anlamlandırabilseler dahi bu süreci nasıl yöneteceklerini bilemediklerine de dikkat çekilmektedir (Werner vd., 2024:6–7). Oysaki video oyunu oynamaya yönelik ebeveyn ve aile faktörlerinin bireysel faktörler kadar yordayıcı olduğu hesaplanmaktadır (Nielsen vd., 2020:379). Ebeveynlerin video oyunlarına yönelik tutumları, ebeveynlerin oyun oynama davranışı ve çocuklarının oyun davranışını süpervize etmeleri gibi ebeveyn faktörlerinin çocukların oyun oynama davranışı üzerinde etki sahibi olduğu düşünülmektedir (Schneider vd., 2017:328–329). Bir başka deyişle, oyun oynama davranışları ebeveynlerinden ilgi, sıcaklık ve yakınlık gören ve ebeveynleri tarafından psikolojik baskıyla değil davranışsal açıdan kontrol edilen çocukların video oyunu oynama bakımından daha az risk taşıdığı söylenebilir (Canoğlu ve Doğan:109–110). Ebeveynler çocuklarının problemli video oyunu oynama davranışının arkasındaki psikolojik ihtiyaçları daha iyi anlayabilirlerse tek başına işe yaramayan davranış düzenlemesi ve kural koymanın ötesine geçip çocuklarının tedavi sürecine daha bütüncül ve etkili katkı sunabilirler (Choo vd., 2015:1435).

Tüm bu gerekçelerle konu üzerine çalışan uzmanlar ve klinisyenler problemli oyunu oynama davranışı olan bireylere yönelik tedavilerde ebeveynlerin de tedavi ekibinin bir parçası olarak görülmesi gerektiğini savunmaktadır (Feindel, 2019:61–172; Werner vd., 2024:2). Bunu destekler şekilde ebeveyn gözetimi, duygu ve ihtiyaçlara cevap verebilirlik ve iletişim ile video oyunları üzerine tanıtıcı eğitimden oluşan ebeveynlere yönelik bir müdahalenin çocukların oyun oynama süresini azaltmada etkili olduğu ve kazanımların üç aylık takip sürecinde de korunduğu gözlenmiştir (Li vd., 2019:7–9). Ebeveyn çocuk arasındaki iletişimin, iletişim problemlerinin ve karşılanmamış psikolojik ihtiyaçların internet kullanımındaki rolü ile bu konuda sağlıklı aile hedefleri koymaya yönelik bir içeriği takip eden bir başka müdahale çalışmasında da problem davranışa yönelik ölçek puanı ve problemli davranış gösteren çocuk sayısında azalma görülmüştür (Liu vd., 2015:5–6). Bu çalışmada ayrıca sonuçta etkili olan değişim mekanizması da incelenmiş ve müdahale içeriği ile uyumlu olarak psikolojik ihtiyaçların karşılanması ile ebeveyn çocuk ilişkisindeki iyileşme ve yakınlığın olumlu sonuç üzerinde pay sahibi olduğu ortaya koyulmuştur.

1.2.Araştırma Amacı

Anılan bilgiler video oyunları ve problemli video oyunu oynama davranışı konusunda ebeveyn farkındalığı ve etkinliğine odaklanmanın ebeveynlerin dile getirdiği bir ihtiyaç alanı olduğunu düşündürmektedir. Oysaki; çocuklarının oyun oynama davranışına yönelik ebeveyn farkındalığına ilişkin elde yeterli veri bulunmamaktadır (Birol ve Birol, 2022:535). Bir başka açıdan ise, ebeveynlerle farkındalık ve etkinlik temelli gerçekleştirilen müdahalelerin çocukların söz konusu problem davranışının azalmasına etki edeceği görülmektedir (Li vd., 2019:7–9; Liu vd., 2015:5–6). Bununla beraber, ebeveynlerin problemli oyunu oynamaya yönelik düşüncelerinin olay temelli ve bir bütün olarak incelenmesi noktasında alan yazında eksiklikler gözlenmektedir. Bu gerekçelerle, mevcut çalışmada ebeveynlerin video oyunları ve ve problemli video oyunu oynama konusundaki farkındalık düzeylerinin betimsel olarak incelenmesi amaçlanmıştır.

2.YÖNTEM

2.1.Katılımcılar

Çalışmaya ilköğretim düzeyinde çocuğu bulunan 42 ebeveyn katılmıştır. Çoğunluğu annelerden oluşan katılımcıların (anne: *n* = 38, %91.5, baba: *n* = 4, %9.5) biri hariç diğerleri evli olduğunu belirtmiştir. Katılımcıların (*n* = 34, %81.0) ve eşlerinin (*n* = 34, %80.9) çoğunlukla en fazla lise mezunu olduğu öğrenilmiştir. Katılımcıların çoğunluğu çalışmadığını belirtirken (*n* = 37, %88.1) iki (%4.8) katılımcı sigortasız, üç (%7.1) katılımcı ise sigortalı bir işte çalıştığını belirtmiştir. Katılımcıların çoğunluğu eşinin sigortalı bir işte çalıştığını belirtmiştir (*n* = 30, %71.4). Sekiz (%19.0) katılımcı eşinin çalışmadığını, üç (%7.1) katılımcı ise eşinin sigortasız bir işte çalıştığını belirtmiştir. Eve giren toplam aylık gelir çoğunlukla asgari ücretin altındadır (*n* = 18, %42.9). Katılımcıların ortalama 2.59 (*SS* = 1.07) çocuk sahibi olduğu gözlenmiştir. Birden fazla çocuk sahibi olan katılımcılardan tek bir çocuklarına odaklanarak soruları cevaplaması istenilmiştir. Elde edilen bulgulara göre katılımcılar soruları çoğunlukla ilkokul düzeyindeki (*Ort*. = 9.29, *SS* = 3.99) çocuklarına odaklanarak yanıtlamıştır. Katılımcı özellikleri Tablo 1'de özetlenmiştir.

Tablo 1: **Katılımcıların Demografik Özellikleri**

	Ort.	*SS*
Katılımcı yaşı	39.59	7.49
Çocuk sayısı	2.59	1.07
	n	*%*
Ebeveyn		
Anne	38	91.5
Baba	4	9.5
Eğitim düzeyi (kendisi)		
Okuryazar	4	9.5
İlkokul	6	14.3

Ortaokul	9	21.4
Lise	15	35.7
Ön lisans	1	2.4
Lisans ve üstü	7	16.7
Eğitim düzeyi (eşi)		
Okuryazar	3	7.1
İlkokul	8	19.0
Ortaokul	13	31.0
Lise	10	23.8
Ön lisans	2	4.8
Lisans ve üstü	4	9.5
Yanıtlanmamış	2	4.8
Çalışma durumu (kendisi)		
Çalışmıyor	37	88.1
Sigortasız çalışıyor	2	4.8
Sigortalı çalışıyor	3	7.1
Çalışma durumu (eşi)		
Çalışmıyor	8	19.0
Sigortasız çalışıyor	3	7.1
Sigortalı çalışıyor	30	71.4
Yanıtlanmamış	1	2.4
Aylık gelir		
0–11.402,00	6	14.3
11.403,00–22.805,00	12	28.6
22.806,00–33.208,00	14	33.3
33.209,00–44.611,00	5	11.9
44.612,00–55.014,00	1	2.4
56.015,00–67.417,00	2	4.8
67.418,00 ve üstü	2	4.8

2.2.Veri Toplama Araçları

2.2.1.Demografik Bilgi Formu

Araştırmacı tarafından oluşturulan form ile katılımcıların yaş, cinsiyet, eğitim ve gelir düzeyi, çocuk sayısı gibi demografik bilgileri elde edilmiştir. Bu formda ayrıca çocuklarının oyun oynama davranışına yönelik oynanılan oyun türü, süresi, davranışın problemli olup olmadığına yönelik ebeveynin algısı ve danışmanlık veya tedavi alınıp alınmadığı da sorulmuştur.

2.2.2.Problemli Video Oyunu Oynama Davranışına İlişkin Açık Uçlu Sorular

Katılımcıların problemli video oyunu oynama davranışına ilişkin görüşlerini incelemek amacıyla araştırmacı ve araştırma asistanları tarafından hazırlanmıştır. Araştırmacı klinik psikoloji alanında doktora derecesine sahip olup araştırma asistanları klinik psikoloji alanında seçmeli derse kayıtlı 20 psikoloji son sınıf öğrencisidir. Araştırma asistanları araştırmacıdan problemli video oyunu oynama davranışı üzerine dokuz saatlik kuramsal ve altı saatlik uygulamalı eğitim almışlardır. Soruların hazırlanmasında aileler için problemli oyunu oynama davranışına yönelik hazırlanan el kitabının içeriği takip edilmiştir (Feindel, 2019:11–172). Soruların içeriği klinik psikoloji alanında yüksek lisans yapan bir uzman tarafından gözden geçirilmiştir. Bu aşamalardan sonra sorular son haline gelmiştir. Problemli video oyunu oynama davranışına ilişkin açık uçlu sorular Ek 1'de sunulmuştur.

2.3.İşlem

2.3.1.Veri Toplama Süreci

Veri toplama süreci İstanbul Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Araştırmalar Etik Kurulu'ndan izin alınmıştır. Mevcut araştırma video oyunu oynama ve ebeveynlik üzerine daha geniş bir araştırmanın bir parçasını oluşturmaktadır. Araştırmanın veri toplama süreci uygunluk örnekleme yöntemi ile erişilen ilköğretim düzeyindeki okullarda gerçekleştirilmiştir. Bu okullardan biri veli toplantısı öncesinde ziyaret edilmiş ve 11 ebeveyne ulaşılmıştır. İki okul ise veli bilgilendirme seminerleri öncesinde ziyaret edilmiş ve bu yolla 41 ebeveyne daha ulaşılmıştır. Çalışma kapsamında toplam 52 ebeveyn ile iletişim kurulmuştur. Altı ebeveyn nitel sorulara cevap vermek istememiştir. Dört ebeveyn ise nitel sorulara cevap vermeyi kabul etmiş ancak soruların bir kısmını boş bırakmıştır. Analizler bu katılımcılar dışarıda tutularak geriye kalan 42 ebeveyn ile yürütülmüştür.

2.3.2.Veri Analizi

Elde edilen verilerin analizinde SPSS 30 kullanılmıştır. Demografik verilerin analizinde sıklık dağılımları ile ortalama ve standart sapma değerleri incelenmiştir. Açık uçlu sorular ise öncelikli olarak içerik analizine tabi tutulmuştur. Yirmi araştırma asistanından üçü sorulara verilen cevapları kodlamıştır. Bu kodlama süreci için öncelikle araştırmacı tarafından bu üç araştırmacıya her araştırma asistanına sunulan mevcut eğitimlere ek olarak iki saatlik bir içerik analizi eğitimi verilmiştir. Bu eğitim sonrası her bir araştırma asistanı veriyi içerik analizi ile bireysel olarak kodlamıştır. Elde edilen 125 kodun 98'inde (%78.4) ortaklık olduğu gözlenmiştir. Bunu takiben araştırmacı ve araştırma asistanlarının katıldığı bir saatlik bir oturumla kodlama süreci gözden geçirilmiştir. Bu toplantı sonrasında ortaklık gözlenen kod sayısı 118'e (%94.4) yükselmiştir. Üçüncü toplantıda ise araştırmacı ve kodlayıcıların katılımıyla ortaklık sağlanmayan kodlar gözden geçirilmiş ve mutabakat sağlanmıştır. Bu sürecin sonucunda veride gözlenen tüm kodlar ve ait oldukları kategori ve temalar netleştirilmiş ve her bir katılımcının verisinde bu kodların gözlenip gözlenmediği belirlenmiştir. Kodların kategoriler, kategorilerin ise temalar altında nasıl yer alacağı veri içeriği ve alan yazındaki görüşler dikkate alınarak belirlenmiştir (Feindel, 2019:7–172). Elde edilen kodların kaç katılımcıda gözlendiği sıklık dağılımları ile incelenmiştir.

3.BULGULAR

3.1.Çocukların Video Oyunu Oynama Davranışına İlişkin Bulgular

Katılımcıların çocuklarının video oyunu oynama davranışına ilişkin bilgiler Demografik Form ile elde edilmiştir. Katılımcılardan birden fazla çocukları olması durumunda en fazla oyun oynayan çocuklarının davranışına odaklanmaları istenmiştir. Buna göre, 22 (%52.4) katılımcının erkek, 17 (%40.5) katılımcının kız çocuğuna odaklanarak formu cevapladığı anlaşılmıştır. Oyun oynama davranışına odaklanılan çocuğun yaş ortalaması 10.43 (*SS* = 4.08) olarak gözlenmiştir.

Katılımcıların büyük çoğunluğu (*n* = 35, %83.3) çocuklarının oynadığı oyunların isimlerini kendilerine sunulan listeden seçebilmiştir. Ebeveynlerden alınan bilgiye göre çocuklar arasında en popüler oyunlar sırasıyla silahlı vurma oyunları (*n* = 15, %35.7), aksiyon/strateji oyunları (*n* = 11, %26.2), hayatta kalma/dünya inşa etme oyunları (*n* = 11, %26.2), simülasyon oyunları (*n* = 7, %16.7), macera/rol yapma oyunları (*n* = 6, %14.3) ve platform oyunları (*n* = 6, %14.3) biçimindedir. Ebeveynler çocuklarının günde ortalama 2.95 saat (*SS* = 2.13) video oyunu oynadıklarını belirtmiştir. Katılımcı ebeveynlerin 14'ü (%33.3) çocuklarının video oyunu oynama davranışının problemli olduğunu düşünmektedir. Bu katılımcıların yedisi (%50) konu üzerine danışmanlık veya tedavi aldıklarını belirtmiştir. Çocukların oyun oynama davranışına ilişkin bulgular Tablo 2'de özetlenmiştir.

Tablo 2: Çocukların Video Oyunu Oynama Davranışına İlişkin Bulgular

	Ort.	*SS*
Çocuğun yaşı	10.43	4.08
Günlük video oyunu oynama süresi (saat)	2.95	2.13
	n	*%*
Çocuğun cinsiyeti		
Kız	17	40.5
Erkek	22	52.4
Yanıtlanmamış	3	7.1
Çocuğumun oynadığı oyunları biliyorum.		
Evet	35	83.3
Hayır	6	14.3
Yanıtlanmamış	1	2.4
Çocuğun oynadığı oyun türü		
Aksiyon strateji oyunları: League of Legends (LOL), Civilization, Warcraft, Age of Empires vb.	11	26.2
Silahlı vurma oyunları: Valorant, PUBG, Counter Strike, Call of Duty, Battlefield vb.	15	35.7
Hayatta kalma/dünya inşa etme oyunları: Minecraft, The Forest, ARK: Survival Evolved, Valheim vb.	11	26.2
Simülasyon oyunları: The Sims, Euro Truck Simulator (ETS) vb.	7	16.7
Macera/rol yapma oyunları: GTA, Genshin Impact, The Witcher, Assassin's Creed, Detroit: Become Human vb.	6	14.3
Platform oyunları: Mario, Ori, Dead Cells, Limbo vb.	6	14.3
Yanıtlanmamış	1	2.4
Ebeveynin video oyunu oynama davranışı hakkındaki görüşü		
Problemli	14	33.3
Normal	28	66.7
Problemli oyunu oynama davranışı üzerine danışmanlık ve/ya tedavi başvurusu		
Var	8	19.0
Yok	29	69.0
Yanıtlanmamış	5	11.9

3.2.Problemli Video Oyunu Oynama Davranışına İlişkin Görüşler

Problemli video oyunu oynama davranışına ilişkin açık uçlu sorulara verilen yanıtlar içerik bakımından incelenmiştir. Bu analiz sonrası elde edilen temalar Tanım (*n* = 40, %95.2), Tedavi Potansiyeli (*n* = 33, %78.6), Nedenler (*n* = 32, %76.2) ve Etkiler (*n* = 17, %40.5) biçiminde olmuştur.

Tanım teması Duygusal Boyut (*n* = 31, %73.8), Sıklık (*n* = 26, %61.9), Tanımlayamama (*n* = 11, %26.2), Sanal-Gerçek Ayrımı (*n* = 4, %9.5) ve Patoloji (*n* = 3, %7.1) kategorilerinden oluşmaktadır. Bu kategorilerden Duygusal Boyut kategorisi, Tolerans (örn. "oyun oynamadığında kendini boşlukta hissetmek" [K26], *n* = 14, %33.3), Olumlu Duygulanım (örn., "zevk ve keyif alma" [K8], *n* = 13, %31.0) ve Duygusal Yoksunluk Belirtileri (örn., "eksikliğinin huzursuzluk verdiği" [K3], *n* = 4, %9.5) kodlarından oluşmaktadır. Sıklık kategorisi Davranışsal Boyut (örn., "oyunu fazlasıyla oynama" [K25], *n* = 16, %38.1) ve Bilişsel Boyut (örn. "sadece onu düşünmek ona odaklanmaktır" [K74], *n* = 10, %23.8) kodlarından oluşmaktadır. Tanımlayamama (örn. "çok kötü" [K24]), Sanal-Gerçek Ayrımı (örn., "hayattan kopma" [K17]) ve Patoloji (örn., "hastalık" [K6]) kategorileri ise kodlara ayrışmamıştır.

Tedavi Potansiyeli teması Tedavi Edilebilirlik (*n* = 38, %90.5) ve Tedavi Kaynakları (*n* = 25, %59.5) kategorilerinden oluşmaktadır. Bu kategorilerden Tedavi Edilebilirlik kategorisi, Tedavi Edilebilir (örn., "evet

tedavi edilebilir" [K33], *n* = 35, %83.3), Belirsizlik (örn., "bilmiyorum" [K22], *n* = 2, %4.8) ve Tedavi Edilemez (örn., "maalesef edilemez" [K24], *n* = 1, %2.4) kodlarından oluşmaktadır. Tedavi Kaynakları kategorisi ise Aile Desteği (örn., "aile yardımıyla" [K9], *n* = 12, %28.6), Hobiler/Aktiviteler (örn., "başka şeylere ilgisini çekerek" [K26], *n* = 7, %16.7), Profesyonel Destek (örn., "doktordan yardım alınabilir" [K41], *n* = 3, %7.1) ve Süreyi Sınırlandırma (örn., "her gün belirli bir sürede oynayabilirler" [K32], *n* = 3, %7.1) kodlarından oluşmaktadır.

Nedenler teması Sosyal Nedenler (*n* = 21, %50.0), Duygusal Nedenler (*n* = 11, %26.2), Öz Denetim (*n* = 11, %26.2) ve Kişilik Özellikleri (*n* = 8, %19.0) kategorilerinden oluşmaktadır. Bu kategorilerden Sosyal Nedenler kategorisi, Yetersiz Aile İlişkileri (örn., "ailede sevgisizlik" [K15], *n* = 15, %35.7), Çevresel Faktörler (örn., "çocuklar evde kaldıkça oyuna ve tablete bağımlı oluyorlar" [K31], *n* = 4, %9.5) ve Akran Zorbalığı/Dışlanma (örn., "anlaşılamamak, kendini ifade edememek, arkadaş edinememek gibi" [K36], *n* = 2, %4.8) kodlarından oluşmaktadır. Duygusal Nedenler kategorisi, Olumsuz Duygudan Kaçış (örn., "can sıkıntısı" [K34], *n* = 6, %14.3) ve Olumlu Duyguya Yaklaşma (örn., "keyif aldığı ve mutlu hissettiğini düşündüğü için" [K8], *n* = 5, %11.9) kodlarından oluşmaktadır. Öz Denetim kategorisi Zamanı Yönetememe (örn., "boşta kalmak" [K23], *n* = 9, %21.4) ve Duygu Denetimi (örn., "kendini kaptırmak" [K1], *n* = 4, %9.5) kodlarından oluşmaktadır. Kişilik Özellikleri (örn., "tembellik" [K17]) kategorisi ise kodlara ayrışmamıştır.

Etkiler teması Negatif İşlevsellik (*n* = 8, %19.0), Fizyolojik Etkiler (*n* = 7, %16.7), Sosyal İlişkiler (*n* = 6, %14.3) ve Psikolojik Etkiler (*n* = 5, %11.9) kategorilerinden oluşmaktadır. Negatif İşlevsellik (örn., "gündelik hayatı bırakıp" [K33]), Fizyolojik Etkiler (örn., "yemek yemeyi bile unutması" [K44]) ve Sosyal İlişkiler (örn., "sosyal aktivitelerden alıkoyan" [K15]) kategorileri kodlara ayrışmamıştır. Psikolojik Etkiler kategorisi ise, Olumsuz Psikolojik Etkiler (örn., "oyun oynamadığında mutsuz olan öfkelenen" [K9], *n* = 3, %7.1) ve Olumlu Psikolojik Etkiler (örn., "sürekli galip gelme" [K28], *n* = 2, %4.8) kodlarından oluşmaktadır.

Katılımcıların problemli video oyunu oynama davranışına ilişkin görüşleri temalar, kategoriler ve kodlar, örnek ifadeler, sıklık ve yüzde dağılımlarını içerecek şekilde Tablo 3'te özetlenmiştir.

Tablo 3: Problemli Video Oyunu Oynama Davranışına İlişkin Görüşler

Tema	Kategori	Kod	Örnek ifade (Katılımcı numarası)	*f*	%
Tanım	Duygusal Boyut	Tolerans	oyun oynamadığında kendini boşlukta hissetmek (K26)	14	33.3
		Olumlu Duygulanım	zevk ve keyif alma (K8)	13	31.0
		Duygusal Yoksunluk Belirtileri	eksikliğinin huzursuzluk verdiği (K3)	4	9.5
	Sıklık	Davranışsal Boyut	oyunu fazlasıyla oynama (K25)	16	38.1
		Bilişsel Boyut	sadece onu düşünmek ona odaklanmaktır (K74)	10	23.8
	Tanımlayamama	Tanımlayamama	çok kötü (K24)	11	26.2
	Sanal-Gerçek Ayrımı	Sanal-Gerçek Ayrımı	hayattan kopma (K17)	4	9.5
	Patoloji	Patoloji	hastalık (K6)	3	7.1
Tedavi Potansiyeli	Tedavi Edilebilirlik	Tedavi Edilebilir	evet tedavi edilebilir (K33)	35	83.3
		Belirsiz	Bilmiyorum (K22)	2	4.8
		Tedavi Edilemez	maalesef edilemez (K24)	1	2.4
	Tedavi Kaynakları	Aile Desteği	aile yardımıyla (K9)	12	28.6
		Hobiler/Aktiviteler	başka şeylere ilgisini çekerek (K26)	7	16.7
		Profesyonel Destek	doktordan yardım alınabilir (K41)	3	7.1
		Süreyi Sınırlandırma	her gün belirli bir sürede oynayabilirler (K32)	3	7.1

Nedenler	Sosyal Nedenler	Yetersiz Aile İlişkileri	ailede sevgisizlik (K15)	15	35.7
		Çevresel Faktörler	çocuklar evde kaldıkça oyuna ve tablete bağımlı oluyorlar (K31)	4	9.5
		Akran Zorbalığı/Dışlanma	anlaşılamamak, kendini ifade edememek, arkadaş edinememek gibi (K36)	2	4.8
	Duygusal Nedenler	Olumsuz Duygudan Kaçış	can sıkıntısı (K34)	6	14.3
		Olumlu Duyguya Yaklaşma	keyif aldığı ve mutlu hissettiğini düşündüğü için (K8)	5	11.9
	Öz Denetim	Zamanı Yönetememe	boşta kalmak (K23)	9	21.4
		Duygu Denetimi	kendini kaptırmak (K1)	4	9.5
	Kişilik Özellikleri	Kişilik Özellikleri	tembellik (K17)	8	19.0
Etkiler	Negatif İşlevsellik	Negatif İşlevsellik	gündelik hayatı bırakıp (K33)	8	19.0
	Fizyolojik Etkiler	Fizyolojik Etkiler	yemek yemeyi bile unutması (K44)	7	16.7
	Sosyal İlişkiler	Sosyal İlişkiler	sosyal aktivitelerden alıkoyan (K15)	6	14.3
	Psikolojik Etkiler	Olumsuz Psikolojik Etkiler	oyun oynamadığında mutsuz olan öfkelenen (K9)	3	7.1
		Olumlu Psikolojik Etkiler	sürekli galip gelme (K28)	2	4.8

4.TARTIŞMA

Çalışma bulguları ebeveynlerin çocuklarının video oyunu oynama davranışını genel olarak takip ettiği ve oynadıkları video oyunlarını tanıdıklarını göstermiştir. Yaklaşık üçte biri çocuklarının oyun oynamasında problem olduğunu düşünen ebeveynlerden elde edilen bilgilere göre çocuklar arasında en popüler oyunlar sırasıyla silahlı vurma oyunları, aksiyon/strateji oyunları, hayatta kalma/dünya inşa etme oyunları, simülasyon oyunları, macera/rol yapma oyunları ve platform oyunlarıdır. Problemli video oyunu oynama davranışına yönelik sorulara verilen yanıtlar incelendiğinde elde edilen temalar sıklık bakımından yüksekten düşüğe doğru sıralandığında Tanım, Tedavi Potansiyeli, Nedenler ve Etkiler biçiminde olmuştur. Buna göre, ebeveynlerin durumu tanımlayabildiği, tedavi potansiyelini ve probleme yol açan nedenleri tarif edebildiği söylenebilir. Bu durumun etkileri konusundaki görüşleri ise sıklık bakımından görece seyrek olmuştur.

4.1.Çocukların Video Oyunu Oynama Davranışına İlişkin Bulguların Tartışılması

Araştırmaya katılan ebeveynler çocuklarının günde ortalama 2.95 saat (*SS* = 2.13) video oyunu oynadığını belirtmiştir. Dünya genelinde yapılan bir çalışmada DSÖ kriterlerine göre tanı alanların günde ortalama 5.73 saat oyun oynadığı, APB kriterlerine göre tanı alanların ise günde ortalama 4.93 saat oyun oynadığı gözlenmiştir (Pontes vs., 2022:4). Bu bilgiler, araştırma örneklemine dahil olan katılımcıların toplum örnekleminden gelip salt klinik örnekleme ait olmamasını ortaya koymaktadır.

Katılımcıların yaklaşık üçte biri çocuğunun video oyunu oynamasının problemli olduğunu düşünmektedir. Bu oranın alan yazındaki DSÖ kriterlerine göre %1.96, APB kriterlerine göre %4.97 olarak raporlanan diğer çalışmalara kıyasla yüksek olduğu değerlendirilmektedir (Pontes vd., 2022:4). İlk olarak, çalışmaya katılan ebeveynler toplum örneklemine ait olup yalnızca klinik gruba dahil olan çocukların ebeveynlerinden oluşmamaktadır. Dolayısıyla katılımcılar problemli oyunu oynama davranışını yalnızca klinik tabloyu değil eşik altı tabloyu da düşünerek değerlendirmiş olabilirler. Bunu destekler şekilde, örneklemdeki video oyunları oynama süresi dünya genelindeki klinik örneklemin video oyunları oynama süresinin altında olmakla beraber tedavi arayışında bulunma oranları da video oyunu oynamanın problemli olduğu görüşü ile tutarlı olmuştur. Bir başka açıdan ise, alan yazındaki çalışmalar haftalık bir saatlik video oyunu oynamanın psikomotor gelişim ile ilişkili olduğu ancak iki saatten fazla olduğunda öte bir fayda sağlamadığını belirtmektedir (Pujol vd., 2016:427–430). Dolayısıyla, ebeveynler günde ortalama iki saatten fazla oyun oynayan çocuklarının oyun oynama davranışlarını klinik tabloya erişmesinden bağımsız olarak problemli olarak değerlendirmiş olabilir. Bir başka açıdan, alan yazında da belirtildiği üzere toplulukçu kültürlere yakınsayan araştırma örnekleminin yardım arama davranışının yüksek olması beklenebilir (Szkody vd., 2024:20171). Son olarak ise, ebeveynlerin çocuklarının video oyunu oynamasını problemli

değerlendirmeleri sosyoekonomik açıdan dezavantajlı olan araştırma örnekleminin araştırma kapsamında erişim sağladığı uzmanlara yardım talebini de yansıtıyor olabilir. Nitekim alan yazındaki çalışmalar da düşük sosyoekonomik statüde yaşayan bireylerin kısıtlı imkanlardan en yüksek faydayı sağlama gerekliliği ve eğilimine dikkat çekmektedir (Jett, 2002:384).

Araştırma sorularını en yüksek süre video oyunu oynayan çocuklarını düşünerek cevaplamaları istenen katılımcıların çoğunlukla erkek çocuklarını düşünerek soruları cevapladıkları görülmüştür. Alan yazındaki bulgular da problemli video oyunu oynamanın erkeklerde kızlardan daha yaygın olduğuna dikkat çekmektedir (Kim vd., 2022:7). Mevcut çalışmada ise cinsiyet sıklıkları arasında erkeklerin aleyhine bir farklılık gözlenmekle beraber bu farkın alan yazında raporlananların gerisinde kaldığı görülmektedir. Katılımcıların tek bir çocuklarını seçip soruları ona odaklanarak yanıtlamalarını istemenin örneklemeye müdahale ederek cinsiyet oranını etkilemiş olması olasıdır. Ayrıca, bu oran yorumlanırken tek çocuklu ebeveynlerin cinsiyet tercihi yapmasının doğal olarak mümkün olmayacağı da akılda tutulmalıdır. Bir başka açıdan, klinik tanı değil video oyunu oynama davranışına odaklanılması tanı alma bakımından eşik altı grupta yer alan kız çocuklarının da araştırma kapsamında daha fazla değerlendirilebilmesini mümkün kılmış olabilir.

4.2.Problemli Video Oyunu Oynama Davranışına İlişkin Görüşlerin Tartışılması

4.2.1.Tanım

Problemli video oyunu oynama davranışına ilişkin ebeveyn görüşleri incelendiğinde katılımcıların tamamına yakınının problemli video oyunu oynamayı tarif etmeye yönelik tanı kriterlerinde yer verilen belirtilerle uyumlu içerik ürettiği gözlenmiştir (American Psychiatric Association, 2022; World Health Organization, 2021). Bu bilgi, ebeveynlerin problemli video oyunu oynamayı tespit edip değerlendirmede değerli bir bilgi kaynağı olabileceğini düşündürmektedir. Oysaki; tanılama konusunda video oyunu oynayan bireylere yönelik pek çok öz bildirim aracı bulunmakla beraber (Stevanović vd., 2020:43–63) ebeveynler ve sosyal çevreden bilgi almaya yönelik ölçüm araçları bulunmamaktadır (Birol ve Birol, 2022:535). Mevcut çalışmanın bu yöndeki gelecek çalışmalar için bir kaynak işlevi görmesi mümkün olabilir.

Problemli video oyunu oynama davranışını tanımlamaya yönelik kategori ve kodlar incelendiğinde en sık gözlenen kategorinin Duygusal Boyut olduğu dikkat çekmektedir. Bu kategorinin altında ise Tolerans, Olumlu Duygulanım ve Duygusal Yoksunluk kodları dikkat çekmektedir. Buradan hareketle ebeveynlerin problemli video oyunu oynama davranışını tek yönlü değil duygusal arka planıyla birlikte değerlendirdiği söylenebilir (Feindel, 2019:35–59). Ayrıca, davranışsal bir bağımlılık olarak kavramsallaştırılan problemli video oyunu oynama konusunda ebeveynlerin psikolojik faktörleri de göz ardı etmediği anlaşılmaktadır. Bu durum, ebeveynlerin uzmanlar için dahi öneri aşamasında olan tanı kriterlerine aşina olduklarını düşündürmektedir (American Psychiatric Association, 2022). Bir başka deyişle, ebeveynler çocuklarını en sık gözlemleyen ve dolaysıyla en iyi tanıyanlar olarak karşımızda çıkmaktadır. Bu nedenle ebeveynleri çocuklarındaki problemli davranışları belirlemek için tanı kriterlerinin önünde ve ötesinde öngörüleri olan önemli bir doğal kaynak olarak görmek yerinde olacaktır.

Tanım temasının altında yer alıp ikinci en sık gözlenen kategori Sıklık olmuştur. Bunun kodları ise sırasıyla Davranışsal ve Bilişsel Boyut olarak göze çarpmaktadır. Davranışsal gözlemlerin uzmanlardan oluşmayan toplum örneklemince problemi tarif etmede en sık başvurulan öğe olması anlaşılırdır. Bilişsel Boyutun da burada gözlenmesi ebeveynlerin problemli oyunu oynama davranışını bütüncül değerlendirdiğini düşündürmektedir (Feindel, 2019:35–59). Bununla tutarlı olarak, problemli davranışı tanımlayan tanı kriterlerinin salt sıklığa değil oluşan işlev kaybı ve rahatsızlığa da yer verdiği gözlenmektedir (American Psychiatric Association, 2022; World Health Organization, 2021). Alan yazın bulguları da problemli oyunu oynama davranışının salt bir tekrar edici eylem olmayıp bağlamı ve bilişsel, duygusal, fizyolojik boyutlarıyla birlikte değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir (Choo vd., 2015:1438). Bunun önemini vurgular bir biçimde alan yazındaki problemli video oyunu oynama davranışına yönelik ölçüm araçlarının duyarlık ve özgüllük incelemelerinde video oyuna ayrılan sürenin çeldiriciliğine dikkat çekilmektedir (Jeong vd., 2018:3). Araştırmacılar, uzman kararının tanı yokluğuna işaret ettiği durumlarda ölçüm araçlarıyla da benzer bir sonuç elde edildiğine ancak uzman kararının tanı varlığına işaret ettiği durumlarda ölçüm araçlarıyla uyumun şans düzeyinde olduğuna değinmektedir. Araştırma bulguları dikkatle incelendiğinde, ölçüm araçlarının video oyunlarına harcanan süre azaldığında yanlış negatif, bu süre

arttığında ise yanlış pozitif üretme ihtimalinin arttığı gözlenmiştir. Bilgiler birlikte değerlendirildiğinde, toplum temelli çalışmalarda problemli video oyunu oynama davranışının çok boyutlu yapısına değinmenin önemli olduğu ve ebeveynlerin bu noktada önemli kaynaklar olabileceği anlaşılmaktadır.

Ebeveynlerin sıklıkla değindiği bir başka kategori Tanımlayamama olmuştur. Ebeveynler problemli video oyunu oynama davranışını karmaşık ve yoğun olarak değerlendirmekte ve bunu ele almada kendilerini yetersiz hissetmektedir. Bu durum, ebeveynlerin kendilerini video oyunlar konusunda diğer teknolojik unsurlara kıyasla daha az yetkin hissetmeleri ile uyumludur (Delen vd., 2015:5). Tanımlayamama kategorisi ebeveynlerin çocuklarının problemli oyunu oynama davranışları konusunda yaşadığı sorunlara karşı desteklenmeye ihtiyaç duyduklarını ortaya koymaktadır. Alan yazın incelendiğinde ise bu konudaki çalışmaların oldukça kısıtlı olduğu gözlenmektedir. Bilindiği kadarıyla alan yazında problemli video oyunu oynama davranışı gösteren çocukların ebeveynlerini desteklemeye yönelik yalnızca iki pilot çalışma bulunmaktadır. Bunlardan ilki Almanya'da 34 ebeveynin tamamladığı sekiz haftalık grup oturumundan oluşmaktadır (Hülquist vd., 2022:1–16). Eğitim içeriği problemli video oyunu oynama üzerine psikoeğitim ve aile etkileşimine odaklanmaktadır. Söz konusu müdahale sonrasında ebeveynlerin algıladıkları stres seviyesi azalıp algıladıkları öz etkinlik artmıştır. Ayrıca, aile iletişim ve işlevselliğinde artış ile ergenin problemli video oyunu oynama belirtilerinde azalma gözlenmiştir. Konu üzerine ikinci çalışma ise araştırmacı tarafından ülkemizde gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada da (problemli) oyunu oynama davranışı, biyopsikososyal etkileri, çözüm yolları, bu süreçte çocukların ve ebeveynlerin deneyimleri ile iyilik halinin korunmasına yönelik önerileri içeren 90 dakikalık bir psikoeğitim seminerinin ebeveynlerin depresyon, anksiyete ve stres seviyelerini anlamlı derecede düşürdüğü gözlenmiştir. Olumlu bu ilk sonuçlar çocukların video oyunu oynama davranışında ebeveyn ve aile faktörlerinin bireysel faktörler kadar açıklayıcı olduğu bilgisiyle birlikte değerlendirildiğinde daha da önem kazanmaktadır (Nielsen vd., 2020:379). Dolayısıyla, problemli video oyunu oynama davranışı üzerine gerçekleştirilen çalışmalarda ebeveynlere rehberlik edecek tasarımların önemli olduğu düşünülmektedir.

Tanım temasının altında gözlenen bir diğer kategori olan Sanal-Gerçek Ayrımı, alan yazında oyun oynayanların deneyimlerine yer verilen çalışmalarda sıklıkla yer verilen bir kavramdır (Meriläinen ve Ruotsalainen, 2023:8). Oyun oynayanlar, bu durum problemli hale geldiğinde gerçek dünyada da oyunun içindeymiş gibi hissedebilir veya tam aksi yönde oyunu gerçek dünyadan tamamen ayrı ve bambaşka bir dünya olarak deneyimleyebilirler. Bu karmaşık deneyimin anlaşılması önemli olup, ebeveynlere yönelik müdahalelerde de detaylı olarak ele alınmakta ve üzerinde durulmaktadır (Feindel, 2019:25–32). Bu bilgiler birlikte değerlendirildiğinde, araştırmaya katılan ebeveynlerin, çocuklarının video oyunlar özelinde yaşadığı problemi incelikli olarak tanıyabildiği düşünülmektedir.

Tanım teması altında Patoloji kategorisi de gözlenmiştir. Bu kategorinin gözlenmesi ancak sıklığının görece düşük olması klinik değil toplum örnekleminden çocukların ebeveynleriyle çalışmaktan ileri geliyor olabilir. Ayrıca, katılımcıların sorunu tanımlamada genel olarak kapsayıcı bir tablo ortaya koydukları düşünüldüğünde oyunu oynama davranışını yalnızca problem odaklı değil gelişimi destekleyen bir unsur olarak da gördükleri düşünülebilir (Király vd., 2020:2–3; Small vd., 2020:179–187). Benzer şekilde, günümüz dijital ebeveynlerinin teknolojik gelişmelerin farkında olup bu gelişmelerden yararlanmak yönünde bir tutum sergiledikleri düşünülebilir (İnan Kaya vd., 2018:157–163; Kabakçı Yurdakul vd., 2013:888; Manap ve Durmuş, 2020:984–993). Günümüz ebeveynlerinin teknolojiye eskiye görece daha az yabancı olduğu yönündeki alan yazın bulguları ve mevcut çalışmada ebeveynlerin çocuklarının oyun oynama davranışlarını gözetleyebiliyor olmaları da bu düşünceyi desteklemektedir (Delen vd., 2015:5). Yine de ebeveynlerin dijital gelişmeleri takip ediyor olabilseler dahi davranışsal problemler konusunda yeterince bilgi sahibi olmadıklarından ötürü çocuklarının durumunu patolojik olarak ele almayabilecekleri de akılda tutulmalıdır. Gelecek çalışmalarda bu olasılığın kontrol edilmesi ile daha arı bilgiler elde edilebileceği düşünülmektedir.

Ebeveynlerden elde edilen bilgiler topluca değerlendirildiğinde problemli video oyunu oynamaya yönelik DSÖ ve APB kriterleriyle (American Psychiatric Association, 2022; World Health Organization, 2021) çoğunlukla örtüşen bir tarif getirdikleri ve tedavi konusunda farklı kaynakların etkinliğine değindikleri gözlenmektedir. Bu bilgiler alan yazındaki ebeveynlerin tanı ve tedavi süreçlerine daha aktif dahil edilmesi yönündeki önerileri desteklemesi bakımından önemlidir (Birol ve Birol, 2022:535).

4.2.2.Tedavi Potansiyeli

Çalışma kapsamında gözlenen bir diğer tema Tedavi Potansiyeli olmuştur. Bunun altında gözlenen ilk kategori ise Tedavi Edilebilirlik olarak göze çarpmaktadır. Alan yazın bulguları da konu üzerine farklı farmakolojik ve psikolojik tedavi seçeneklerinin mevcut olup orta düzey etki sağladığına işaret etmektedir (Sharma ve Weinstein, 2024:2–7). Katılımcıların önemli bir çoğunluğunun problemli video oyunu oynamayı tedavi edilebilir bulması bu bağlamda gerçekçi ve umut verici bir durumdur. Yine de katılımcıların çok az bir kısmının tedavi konusunda umutsuz veya bilgisiz olması, konu üzerine ebeveynlerle yeni çalışmalar gerçekleştirilmesine ihtiyaç duyulduğuna işaret etmektedir etmektedir (Hülquist vd., 2022:7–8).

Tedavi Kaynakları kategorisi altında ebeveynler en sık olarak Aile Desteğine değinmiştir. Bir başka deyişle, çalışma bulguları ebeveynlerin tedavi ekibinin bir parçası olmaya hevesli olduklarını göstermektedir. Bu durum alan yazındaki çocukların yaşadıkları davranışsal problemlere müdahale ederken ebeveynleri de tedavi ekibinin bir parçası olarak düşünmeyi vurgulayan görüşlerle uyumludur (Bonnaire vd., 2019:202–207; Feindel, 2019:61–172; Hülquist vd., 2022:7–8; Liddle vd., 1998:419–443). Güncel çalışmalar da ebeveynlere yönelik farklı müdahalelerin çocukların problemli oyunu oynama davranışının tedavisinde etkili sonuçlar verdiğini göstermektedir (De Lepeleere vd., 2017:6–11; Li vd., 2019:7–9; Liu vd., 2015:5–6). Tedavi Kaynakları kategorisi altında yer alan Hobiler/ Aktiviteler kodunun, problemli video oyunu oynama davranışının üstesinden gelmede etkili bir tedavi kaynağı oluşuna alan yazında da farklı vaka örnekleri ile yer verilmektedir (Feindel, 2019:12–31; Maier, 2020:3–5). Örneğin, vakalara sıkça sunulan bir benzetmede tüm davranışlarımızın bizi tıpkı bir masa yüzeyinin ayakları tarafından desteklenmesi gibi desteklediğinden bahsedilmektedir (Feindel, 2019:135). Problemli video oyunu oynama gibi çokça zaman ve emek alan bir davranış bireyin hayatından çıktığında masa yüzeyini ayakta tutan önemli bir kaide ortadan kalkıp zeminin dik duramaması olasılığı ortaya çıkar. Bu nedenle, problemli video oyunu oynamayı ortadan kaldırırken onun yerini alıp bireyi desteklemeye yardımcı olabilecek yeni hobi ve aktivitelerin hayata bir plan dahilinde entegre edilmesi büyük önem taşımaktadır (Feindel, 2019:134–164). Profesyonel Destek kodu Tedavi Kaynakları kategorisinin altında en seyrek gözlenen kodlardan biri olarak ortaya çıkmıştır. Problemli video oyunu oynama davranışını tedavi edilebilir bulan katılımcıların tedavi kaynakları arasında uzmanları son sırada düşünmüş olmaları düşündürücüdür. Bu durumun birkaç açıklaması olabilir. İlk olarak, problemli video oyunu oynamayı tanımlanırken de Patoloji değerlendirmesine seyrek başvurulduğu düşünülürse, katılımcıların konuyu bütüncül bir biçimde ele aldığı öne sürülebilir (Király vd., 2020:2–3; Small vd., 2020:179–187). Patolojik olarak tanımlanmayan bir durumun iyileşmesinde de profesyonel unsurların öncelikli olarak düşünülmemesi anlaşılır olabilir. Bir başka açıdan, problemli video oyunu oynama, mevcut sınıflandırmalarda bir tanı olarak değil üzerinde daha fazla araştırma yapılması önerilen bir durum olarak yer almaktadır (American Psychiatric Association, 2022). Tanılamaya yönelik bu engeller toplumun konu üzerine uzmanların sunabileceği destek potansiyelini fark etmelerini zorlaştırıyor olabilir. Bu nedenle problemli video oyunu oynama davranışına yönelik bilimsel uzmanlık bilgi birikiminin topluma aktarılmasına yönelik çalışmalara ihtiyaç olduğu söylenebilir. Bu çalışmaların proaktif bir yaklaşımla ve toplumun tüm kesimlerine yönelik hazırlanması önemli olacaktır. Tedavi Kaynakları kategorisi altında gözlenen en seyrek kod ise Süreyi Sınırlandırma olmuştur. Alan yazın bilgileri ve klinik gözlemler, problemli video oyunu oynama davranışının biyopsikososyal açıdan çok boyutlu bir açıklama ile ele alınması gerektiğine işaret ederek sadece süre sınırı getirmenin işe yarayamayabileceğine işaret etmektedir (Choo vd., 2015:1438). Mevcut çalışma bulguları, ebeveynlerin çoğunluğunun problemli video oyunu oynama davranışını çok boyutlu değerlendirebildiğini göstermekle beraber bir kısmının bu konuda daha fazla bilgilendirilmeye ihtiyaç duyduğunu göstermektedir.

Tedavi Potansiyeli temasına ilişkin bilgiler birlikte ele alındığında, katılımcı ebeveynlerin problemli video oyunu oynamayı tedavi edilebilir bulduğu ve farklı tedavi kaynaklarından haberdar olduğu düşünülmektedir. Bu durum güncel ççalışmalarda problemli video oyunu oynamaya yönelik tedavilerin çok boyutlu ve çoklu kaynakları kapsayarak tasarlanması yönündeki önerilerle uyumludur (Bonnaire ve vd., 2019:202–207; Feindel, 2019:61–172; Hülquist vd., 2022:7–8). Dolayısıyla, çalışma bulguları alan yazındaki önerilerin toplum örnekleminde karşılık bulabileceğini düşündürmektedir.

4.2.3.Nedenler

Çalışmada gözlenen bir diğer tema Nedenler olmuştur. Bu tema altında en sık gözlenen kategorinin ise Sosyal Nedenler olduğu görülmüştür. Yetersiz Aile İlişkileri bu başlıkta en sık değinilen kod olmuştur. Bu durum alan yazındaki aile içi işlevsellik, iletişim, etkileşim, bağlılık ve ebeveynlik ile problemli oyunu oynama davranışı arasındaki ilişkilere değinen bulgularla tutarlıdır (Han vd., 2012:128–129; Nielsen vd., 2020:379; Rehbein ve Baier, 2013:122–-124; Schneider vd., 2017:328–329). Ayrıca, toplulukçu kültürlerde ebeveyn kontrolünün bireylerce baskıcı algılanmayıp ilgi göstermenin bir yolu olarak deneyimlendiği yönünde görüşler bulunmaktadır (Özdemir ve Çok, 2011:154). Buradan hareketle ebeveynlerin çocuklardaki problemli davranışın ilk kaynağı olarak aile içi ilişkilere yönelmesi anlaşılır olarak değerlendirilmektedir. Sosyal Nedenler kategorisi altında yer verilen Çevresel Faktörler kodu günümüzde şehirleşmeyle beraber oyun oynama alanlarının kısıtlanması, oyun oynamanın güvensizleşmesi ve dijitalleşen dünyayla beraber video oyunların erişilebilirliği ve cazibesinin artmasına işaret etmektedir (Komis vd., 2021:2). Akran Zorbalığı kodu ise problemli video oyunu oynamayı yordayan değişkenlerdendir (Feindel, 2019:44–45; Yang vd., 2020:4–7). Alan yazındaki çalışmalar 'geleneksel' akran zorbalığı kadar siber zorbalığın da problemli video oyunu oynama ile ilişkili olduğuna değinmektedir (Neumayer vd., 2023: 291–293). Özellikle siber zorbalık söz konusu olduğunda anonimliğin saldırganlık kültürü oluşmasını kolaylaştırması ve cezasızlık beklentisi nedeniyle zorbalık düzeyini artırabileceğine dikkat çekilmektedir (Cotler vd., 2016:5; McInroy ve Mishna, 2017:602). Dahası, akran zorbalığının problemli video oyunu oynamaya eşlik eden duygudurum ve kaygı bozuklukları ile ilişkili olduğu öne sürülmektedir (Martín-Fernández vd., 2017:128–130). Dolayısıyla, araştırmaya katılan ebeveynlerin bu konuda farkındalık sahibi olması olumlu değerlendirilmektedir.

Nedenler temasının altında gözlenen Duygusal Nedenler kategorisi iki koddan oluşmuştur. Problemli oyunu oynama davranışını açıklamaya yönelik alan yazın sıklıkla duygusal faktörlere değinmektedir (Feindel, 2019:35–59; Rehbein ve Baier, 2013:122–124). Duygulanım, video oyunu oynamanın arkasındaki motivasyonlar arasında sayılmaktadır (Cheah vd., 2022:941). Duygusal Nedenler kategorisinin altında yer alan Olumsuz Duygudan Kaçış kodu gerçek hayattaki rekabet, yalnızlık, akran zorbalığından rahatsız olan çocukların video oyunu oynarken kendilerini bu olumsuzluklardan uzaklaştırabilmelerine işaret etmektedir (Feindel, 2019:35–59). Olumsuz duygudurumu bertaraf etmek için video oyunu oynama APB tarafından önerilen tanı kriterleri arasında da yer almaktadır (American Psychiatric Association, 2022). Video oyunu oynama motivasyonlarını ele alan ölçüm araçlarında da kaçış bir başa çıkma olarak kavramsallaştırılmakta ve duygusal nedenlere işaret eden bir faktör olarak yer almaktadır (Evren vd., 2020:81–89). Alan yazındaki kesitsel bulgular da kaçış motivasyonunun sağlıklı ve riskli grupları ayırdığına işaret etmektedir (Kim vd., 2016:62–63). Ayrıca, ebeveynlere yönelik el kitapları da bu mekanizmanın altını çizmektedir (Feindel, 2019:35–59). Olumlu Duyguya Yaklaşma kodu ise video oyunu oynayan çocukların bu süreçte yaşadığı olumlu deneyimleri kapsamaktadır. Ebeveynlerin bu koda atıfta bulunması çocuklarının video oyunu oynama deneyimini tanıdıklarını düşündürmektedir. Oyuncuların deneyimlerine odaklanan çalışmalar da oyun deneyimi içerisinde başarı, özgürlük, eğlence gibi olumlu duygu ve deneyimlerin yer aldığının ve bu deneyimlerin sağlıklı ve riskli grupları birbirinden ayırdığının altını çizmektedir (Kim vd., 2016:62–63; Meriläinen ve Ruotsalainen,2023:3–12). Nitekim, olumlu duygu ve deneyimler yaşama ve keyifli vakit geçirme, alan yazında sık kullanılan ölçüm araçlarında da video oyunu oynamanın güdüleyicileri arasında yer almaktadır (Evren vd., 2020:81–89).

Öz Denetim katılımcıların Nedenler teması altında değindiği bir başka kategori olmuştur. Bu kategorinin ilk kodu olan Zamanı Yönetememe APB tarafından önerilen tanı kriterlerinde de değinilen önemli bir kavramdır (American Psychiatric Association, 2022). Bağımlılık alanındaki derleme çalışmaları da problemli internet kullanımının zaman algısını bozduğuna, örneğin internet dışı aktivitelerin olduğundan uzun süreli algılanmasına, değinmektedir (Gu vd., 2024:14–15). Duygu Denetimi kodu ise problemli video oyunu oynayan bireylerin duygularını yeniden değerlendirmede yaşadıkları zorluklara değinmektedir (Yen vd., 2018:5–6). Nörobiyolojik çalışmalar da konunun önemine dikkat çekerek tepki önleme güçlükleri ile problemli video oyunu oynama arasındaki ilişkinin altını çizmektedir (Shin vd., 2021:5–7). Güncel gözden geçirme çalışmaları da duygu denetimi alanındaki güçlüklerin problemli video oyunu oynama ile ilişkili olduğuna ancak bu ilişkinin psikopatolojik başka değişkenlerle birlikte değerlendirilmesi için daha fazla çalışmaya ihtiyaç duyulduğuna değinmektedir (Estupiñá vd., 2024:617).

Kişilik Özellikleri kategorisi altında ise ebeveynlerin çocuklarının huy ve karakter özelliklerine değindiği gözlenmiştir. Alan yazındaki bulgular da problemli video oyunu oynama davranışı ile açıklık, dışa dönüklük ve sorumluluk arasında negatif, nevrotiklik arasında pozitif ilişkiler olduğuna dikkat çekmektedir (Braun vd., 2016:409; Wittek vd., 2016:677).

Bilgiler birlikte ele alındığında, katılımcı ebeveynlerin çocuklarının oyunu oynama davranışının arkasında yatan nedenlere yönelik çok boyutlu farkındalığı olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla, ebeveynlerin problemli video oyunu oynamayı alan yazında da belirtildiği gibi salt bir tekrarlayıcı davranış olarak değil psikososyal arka planıyla beraber bütüncül olarak değerlendirebildiği söylenebilir (Choo vd., 2015:1438). Aynı araştırmacılar buradan hareketle davranışsal paradigmaya başvuran süre limiti getirme gibi yöntemlerin işe yaramadığına dikkat çekmektedir. Güncel araştırma katılımcılarının da bu görüşle örtüşen bir biçimde konu üzerine çok boyutlu bir bakış açısına sahip olması, alan yazında değinildiği gibi ebeveynlerin çocukların video oyunu deneyimlerini ele almada göz ardı edilmemesi gereken önemli kaynaklar olma potansiyelini gündeme getirmektedir (Birol ve Birol, 2022:535).

4.2.4.Etkiler

Çalışma kapsamında elde edilen son tema Etkiler olmuştur. Bu tema altında sıklığı en yüksek olan kategori Negatif İşlevsellik olarak dikkat çekmektedir. Benzer şekilde, araştırma örnekleminde olduğu gibi özellikle 30 yaş üzeri ve kadın katılımcıların video oyunu oynamayı günlük işlevselliği bozan olumsuz etkilerine odaklanarak değerlendirdiği görülmektedir (Chung ve ark., 2021:7–8). Bu bilgiler güncel araştırma örnekleminin video oyunu oynamaya yönelik bakış açısının başka çalışmalarda benzer örneklemden elde edilenle uyumlu olduğunu düşündürmektedir.

Fizyolojik Etkiler kategorisi Etkiler teması altında dikkat çeken bir başka başlıktır. Alan yazındaki bir gözden geçirme çalışması video oyunu oynamanın fizyolojik etkilerine yönelik bulguların karmaşık sonuçlar verdiğine ancak özellikle şiddet veya rekabet içerikli oyunları oynamanın kortizol düzeyi, kalp atım hızı gibi göstergelerde artışla ilişkili olduğuna işaret etmektedir (Krarup ve Krarup, 2020:2–13).

Etkiler teması altındaki Sosyal İlişkiler kategorisi alan yazında da sıklıkla değinilen bir kavramdır (Feindel, 2019:35–59). Problemli video oyunu oynamanın gerçek hayat sosyal etkileşimini azaltarak bireyleri yalnızlaştırdığı öne sürülmektedir (Lemmens vd., 2011:148–149). Bu yalnızlaşma, sosyal bağlara yapılan yatırımların önemli olduğu toplulukçu kültürlerde ilgisizlik bağlamında çok daha olumsuz deneyimleniyor olabilir (Özdemir ve Çok, 2011:154). Bu durumun, video oyunu oynayıcılarını siber zorbalığın olumsuz etkilerine daha açık hale getirdiği söylenebilir (Cotler vd., 2016:5; McInroy ve Mishna, 2017:602; Neumayer vd., 2023: 291–293). Bir başka açıdan, şiddet içerikli oyunları oynamanın saldırganlıkla ilişkili olup prososyal çıktıları azalttığı düşünülmektedir (Greitemeyer ve Mügge, 2014:581–582). Çalışmaya katılan ebeveynlerin problemli video oyunu oynamanın çocukları üzerindeki etkileri bu yönüyle de takip edebilmesi önemlidir.

Etkiler teması altında yer alan Psikolojik Etkiler kategorisi Olumsuz ve Olumlu Psikolojik Etkiler olmak üzere iki koddan oluşmuştur. Araştırmacılar da video oyunu oynamanın şiddete maruziyet, bağımlılık, depresyon gibi olumsuz psikolojik etkileri, ayrıca bilişsel, motivasyonel ve duygusal açıdan olumlu psikolojik etkileri olduğunu ifade etmektedir (Granic vd., 2014:66–78; Small vd., 2020:179–187). Prososyal video oyunların oyuncular için olumlu deneyim sunabileceği ifade edilmektedir (Greitemeyer ve Mügge, 2014:581–582). Benzer şekilde, sosyal deneyimleri harekete geçiren ve fiziksel aktiviteyi artırmayı hedefleyen oyunların iyi oluş üzerine olumlu etkileri olduğu belirtilmektedir (Halbrook vd., 2019:1098).

Video oyunu oynama davranışına yönelik bulgular, ebeveynlerin kuşak değerlendirildiğinde ebeveynlerin kuşak farkı ve teknolojiyle görece geç tanışmış olmalarına rağmen çocuklarının video oyunu oynama davranışı hakkında göreceli bilgi sahibi olduğuna işaret etmektedir (Delen vd., 2015:5). Katılımcılar çocuklarının oynadığı video oyunların isimlerini tanıyıp işaretleyebilmişlerdir. Veri toplama sürecindeki gözlemler de bu bulguyu desteklemiş ve katılımcıların sadece çocuklarının oynadığı video oyunu isimlerini değil bu oyunların içeriği ve bağlamını da tarif edebildiğini düşündürmüştür. Bu bilgi alan yazındaki ebeveynlerin çocuklarının teknoloji kullanımını genel olarak takip edebildiklerine yönelik görüşler ile tutarlıdır (Delen vd., 2015:5). Ayrıca, ebeveynlerin problemli

video oyunu oynamayı tanımı, nedenleri, etkileri ve tedavi süreci bakımından çok boyutlu olarak ele alabildikleri görülmüştür. Bu bilgiler birlikte değerlendirildiğinde ebeveynlerin konu üzerine çalışırken başvurulabilecek değerli bilgi kaynakları oldukları ve tedavi süreçlerinde etkin rol oynayabilecekleri düşünülmektedir. Bu çıkarım, alan yazında problemli video oyunu oynama davranışını ele alırken ebeveynlerin ihmal edilmemesi gerektiği yönündeki görüşleri desteklemektedir (Birol ve Birol, 2022:535).

4.3.Sınırlılıklar

Güncel ve yaygın bir sorun üzerine ebeveyn bakış açısını değerlendirmeye yönelik önemli bilgiler sunan araştırma bulguları birtakım sınırlılıklar içermektedir. İlk olarak çalışmada katılımcı sayısının düşüklüğünün temsil ediciliği düşürdüğü söylenebilir. Ayrıca, çalışma katılımcıları kolayda örnekleme ile erişilebilen ilköğretim okullarında çocuğu olan alt-orta sosyoekonomik düzeyden ebeveynlerden oluşmaktadır. Bu durum örnekleme hatasını gündeme getirebilir. Bulgular incelendiğinde de katılımcıların çoğunluğunun çalışmayan annelerden oluştuğu görülmüştür. Dolayısıyla, çalışma bulguları farklı demografik ve sosyoekonomik özelliklere sahip ebeveynleri kapsamayabilir. Bir başka açıdan, araştırma bulgularının okul öncesi veya lise ve üstü gibi daha farklı yaş gruplarındaki çocukların problemli video oyunu oynama davranışı hakkındaki görüşleri yansıtmayabileceği akılda tutulmalıdır. Ayrıca, çalışmada az sayıda babanın görüşüne erişilebilmiş, anne ve baba dışındaki bakım verenler ise çalışmada yer almamıştır. Benzer şekilde, örneklem oluşturulurken toplum örneklemine başvurulmuş, klinik gruptan çocukların ebeveynleri incelenmemiştir. Bu nedenle, çalışma bulguları klinik örneklemden çocukların ebeveynlerinin görüşlerini yansıtmıyor olabilir. Bununla beraber, katılımcıların üçte biri çocuklarının video oyunu oynama davranışını problemli olarak değerlendirmiştir. Metaanalitik hesaplamalar sonucu yüzde üç civarında tahmin edilen yaygınlık oranlarının oldukça üzerinde olarak değerlendirilebilen bu oran (Kim vd., 2022:7), araştırma örnekleminin toplum örneklemini hedeflemekle beraber klinik ve risk grubundan çocukların ebeveynlerini de kapsıyor olma ihtimalini düşündürmektedir. Yine de daha arı bilgilere ulaşabilmek adına klinik ve risk gruplarına ve farklı oyuncu tipolojilerine odaklanan gelecek çalışmalara ihtiyaç olduğu düşünülmektedir (Lee vd., 2017:479–491).

Çalışmanın bir diğer kısıtlılığı öz bildirim değerlendirilmelerine odaklanılırken kendini iyi ya da beklendik sunma eğilimini incelememiş olmasıdır. Bu durum, katılımcıların verdiği yanıtların içeriği dikkate alındığında daha dikkat çekici olmaktadır. Şöyle ki; araştırmanın psikoloji alanından bir uzman tarafından gerçekleştirildiği onam formunda belirtilmiş ve çalışma başlangıcında katılımcılarla paylaşılmıştır. Katılımcılardan elde edilen bilgiler incelendiğinde de yanıtların katılımcılarda problemli video oyunu oynama davranışına yönelik psikolojik okuryazarlığın gelişkinliğine işaret ettiği görülmüştür. Bununla beraber problemli video oyunu oynama davranışını anlamlı bir biçimde yordadığı bilinen medya okuryazarlığı üzerine herhangi bir cevap üretilmemiştir. Alan yazındaki hem nicel bulgular (Ustundag, 2024:21–26) hem de uzman görüşleri (Feindel, 2019:32–34; Vidal ve Meshi, 2023:512–514) medya okuryazarlığının problemli video oyunu oynamaya karşı koruyucu olduğuna işaret etmektedir. Buna rağmen, katılımcılar tarafından medya okuryazarlığına ilişkin içerik üretilmemiş olması konu üzerine araştırmaların çok disiplinli olarak gerçekleştirilmesinin önemine işaret etmektedir. Ayrıca, gelecekte gerçekleştirilecek psikoeğitim ve tedavi yaklaşımlarında medya okuryazarlığının öneminin ayrıca gündeme getirilip farkındalık kazandırılması önerilebilir.

4.4.Gelecek Çalışmalara Öneriler

Alan yazında problemli video oyunu oynayanların ebeveynlerinin deneyimleri ve tedavi ekibine dahil edilmeleri konusundaki eksiklikleri gidermeye yönelik destek sunan güncel çalışma bulguları gelecek çalışmalara birtakım öneriler getirmektedir. İlk olarak, mevcut çalışma bulgularının daha geniş katılımcı sayılarıyla ve hem homojen grupların özel ihtiyaçlarını anlamaya yönelik olarak hem de evrendeki heterojenliği yansıtacak farklı tekrar çalışmaları ile sınanması gerekmektedir.

Katılımcı yanıtları incelendiğinde katılımcıların problemli video oyunu oynama davranışını psikososyal açıdan geniş bir kapsamla ele alabildikleri gözlenmektedir. Bununla beraber, özellikle genetik yük, kalıtım gibi biyogenetik açıklamaların ise gündeme gelmediği dikkati çekmektedir. Alan yazındaki meta analitik çalışmalar ise dürtüsellik, dikkat eksikliği ve hiperaktivite gibi bireysel değişkenlerin kişilerarası değişkenler kadar (Nielsen vd., 2020:379) ya da daha çok (Zhuang vd., 2023:379–386) açıklayıcı olduğuna değinmektedir. Güncel çalışma

katılımcılarının ise kişilik teması altında kodlanan verileri daha çok "tembellik, bir şeylerden kaçma" (K17) gibi aksi mümkün olduğu halde video oyunları problemli oynamaya denk gelen atıflardan oluşmaktadır. Alan yazındaki görüşler, psikopatolojik belirtileri kontrol etmenin mümkün olduğuna yönelik atıflar ile bireye karşı öfke ve cezalandırma arasındaki ilişkiye dikkat çekerek bunun özellikle damgalayıcı tutumu besleyebileceğine dikkat çekmektedir (Corrigan, 2000:52–54). Damgalama ise kendilik algısını da etkileyerek tedavi arayışını olumsuz etkilemektedir (Sickel vd., 2014:203–208). Bu nedenle, gelecek çalışmaların problemli video oyunu oynama davranışını damgalanma bakımından da incelemesi önerilmektedir. Bu tür çalışmaların alan yazında da değinilen ruh sağlığı okuryazarlığı ile damgalayıcı tutum arasındaki mesafeyi kısaltmaya yönelik çabaları da destekleyeceği umulmaktadır (Freţian vd., 2021:4–8).

Bir başka açıdan, bulgularda problemli video oyunu oynama davranışına karşı öne sürülen nedensel açıklamalar ve tedavi önerilerinde aile başta olmak üzere sosyal kaynakların önemine dikkat çekildiği görülmüştür. Bu bulgular ailelerin konu üzerine çalışmalarda aktif olarak yer almaya yönelik hazır oluşunu düşündürmektedir. Günümüz ebeveynleri çoğunlukla teknolojinin olası risklerini yönetebilen ve teknolojiyi etkin ve yararına kullanabilen dijital ebeveynlerdir (Kabakçı Yurdakul vd., 2013:888). Buna karşın, alan yazında ebeveynlerin çevrimiçi alanları özellikle video oyunları bağlamında riskli görüp bu konuda çocuklarını korumak istedikleri belirtilmektedir (Delen vd., 2015:6–11). Dolayısıyla, gelecek çalışmaların dijital ebeveynlik kavramını video oyunları özeline odaklanarak incelemesi yararlı olabilir.

Son olarak, çocukları problemli video oyunu oynamaya yönelik tedavi alan ebeveynlerin ihtiyaçlarına özelleşen çözümler bulmakta zorlandığı ve sağlık ve sosyal sistemlerce desteklenmeye ihtiyaç duyduğu belirtilmektedir (Werner vd., 2024:6–7). Bu bilgiler birlikte değerlendirildiğinde, koruyucu, risk gruplarına yönelik ya da tedavi odaklı müdahalelerde ebeveynlerin görüş ve ihtiyaçlarını göz ardı etmeyip onların katılımını da hedef alan çalışmaların tasarlanması önerilmektedir (Feindel, 2019:11–172). Bu çalışmaları gerçekleştirirken somut ölçümlerin alınabilmesi için öz bildirim, gözlem gibi formların oluşturulması da önemli olacaktır (Birol ve Birol, 2022:535). Güncel çalışmada elde edilen veriler ihtiyaç duyulan bu ölçüm araçlarının geliştirilebilmesine katkı sağlayacak önemli bilgiler sunmaktadır. Gelecek çalışmalarda, problemli video oyunu oynama davranışı konusunda ebeveyn deneyimini merkeze alan ölçüm araçlarının geliştirilmesine odaklanılması önerilmektedir.

Teşekkür: Yazar, İstanbul Üniversitesi Klinik Psikoloji: Proje Çalışmaları dersi öğrencileri ile işbirlikçi kurumlar Adnan Menderes İlkokulu, Aslangazi İlkokulu ve Beyoğlu Pirireis Ortaokulu'na teşekkür eder.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the author).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

American Psychiatric Association. (2022). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (5th ed., text rev.).* American Psychiatric Association. https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425787

Birol, S. Ş., & Birol, E. (2022). "Ebeveynlerin Dijital Oyun Içeriklerine Dair Farkındalık Düzeyleri ve Bilgi Birikimlerinin Mevcut Ölçme Araçları ile Ölçümü", *Bağımlılık Dergisi*, *23*(4), 530–535. https://doi.org/10.51982/bagimli.1049728

Bonnaire, C., Liddle, H.A., Niealsen, P., & Phan, O. (2019). "Why and How to Include Parents in the Treatment of Adolescents Presenting Internet Gaming Disorder?", *Journal of Behavioral Addictions, 8*(2), 201–212. http://doi.org/10.1556/2006.8.2019.27

Borges, G., Orozco, R., Benjet, C., Martínez, K. I. M., Contreras, E. V., Pérez, A. L. J., ... Ayuso-Mateos, J. E. (2020). "(Internet) Gaming Disorder in DSM–5 and ICD–11: A Case of the Glass Half Empty or Half Full". *The Canadian Journal of Psychiatry, 66*(5), 477–484. https://doi.org/10.1177/0706743720948431

Braun, B., Stopfer, J. M., Müller, K. W., Beutel, M. E., & Egloff, B. (2016). "Personality and Video Gaming: Comparing Regular Gamers, Non-Gamers, and Gaming Addicts and Differentiating between Game Genres", *Computers in Human Behavior*, *55*, 406–412. https://doi.org/10.1016/j.chb.2015.09.041

Canoğlu, B., & Doğan, A. (2025). "Ergenlerin Dijital Oyun Oynama Davranışları ile Ebeveynlik Davranışları Arasındaki İlişki", *Bağımlılık, 26*(1), 106–115. https://doi.org/10.51982/bagimli.1452130

Chan, G., Huo, Y., Kelly, S., Leung, J., Tisdale, C., & Gullo, M. (2022). "The Impact of eSports and Online Video Gaming on Lifestyle Behaviours in Youth: A Systematic Review", *Computers in Human Behavior*, *126*, 106974. https://doi.org/10.1016/j.chb.2021.106974

Cheah, I., Shimul, A. S., & Phau, I. (2022). "Motivations of Playing Digital Games: A Review and Research Agenda", *Psychology & Marketing*, *39*(5), 937–950. https://doi.org/10.1002/mar.21631

Choo, H., Sim, T., Liau, A. K., Gentile, D. A., & Khoo, A. (2015). "Parental Influences on Pathological Symptoms of Video-Gaming among Children and Adolescents: A Prospective Study", *Journal of Child and Family Studies*, *24*, 1429–1441. https://doi.org/10.1007/s10826-014-9949-9

Chu, J., & Schulz, L. E. (2020). "Play, Curiosity, and Cognition", *Annual Review of Developmental Psychology*, *2*(1), 317–343. https://doi.org/10.1146/annurev-devpsych-070120-014806

Chung, U. S., Kim, S., Jin, J., & Han, D. H. (2021). "Development and Verification of An Internet Game Literacy Scale", *Journal of Korean Medical Science*, *36*(35), e2019. https://doi.org/10.3346/jkms.2021.36.e216

Corrigan, P. W. (2000). "Mental Health Stigma as Social Attribution: Implications for Research Methods and Attitude Change", *Clinical Psychology, 7,* 48–67.

Cotler, J., Fryling, M., & Rivituso, J. (2016). "Causes of Cyberbullying in Multi-Player Online Gaming Environments: Gamer Perceptions", *Proceedings of the Conference on Information Systems Applied Research,* 2167, 1–11.

Delen, E., Kaya, F., Ritter, N. L., & Sahin, A. (2015). "Understanding Parents' Perceptions of Communication Technology Use", *International Online Journal of Educational Sciences*, *7*(4), 22–36. https://doi.org/10.15345/iojes.2015.04.003

De Lepeleere, S., De Bourdeaudhuij, I., Cardon, G., & Verloigne, M. (2017). "The Effect of An Online Video Intervention 'Movie Models' on Specific Parenting Practices and Parental Self-Efficacy Related to Children's Physical Activity, Screen-Time and Healthy Diet: A Quasi Experimental Study", *BMC Public Health*, *17*, 366. https://doi.org/10.1186/s12889-017-4264-1

Demetrovics, Z., Urbán, R., Nagygyörgy, K., Farkas, J., Zilahy, D., Mervó, B., Reindl, A., Ágoston, C., Kertész, A., & Harmath, E. (2011). "Why Do You Play? The Development of the Motives for Online Gaming Questionnaire (MOGQ)", *Behavior Research Methods, 43*(3), 814–825. https://doi.org/10.3758/s13428-011-0091-y

Estupiñá, F. J., Bernaldo-de-Quirós, M., Vallejo-Achón, M., Fernández-Arias, I., & Labrador, F. (2024). "Emotional Regulation in Gaming Disorder: A Systematic Review", *The American Journal on Addictions*, *33*(6), 605–620. https://doi.org/10.1111/ajad.13621

Evren, C., Evren, B., Dalbudak, E., Topçu, M., & Kutlu, N. (2020). "Psychometric Validation of the Turkish Motives for Online Gaming Questionnaire (MOGQ) across University Students and Video Game Players", *Addicta: The Turkish Journal on Addictions, 7*(2), 81–89. https://doi.org/10.5152/ADDICTA.2020.19093

Feindel, H. (2019). *İnternet Bağımlılığı: Bağımlılar ve Aileleri için El Kitabı*. İletişim Yayınları.

Freţian, A. M., Graf, P., Kirchhoff, S., Glinphratum, G., Bollweg, T. M., Sauzet, O., & Bauer, U. (2021). "The Long-Term Effectiveness of Interventions Addressing Mental Health Literacy and Stigma of Mental Illness in Children and Adolescents: Systematic Review and Meta-Analysis", *International Journal of Public Health*, *66*, 1604072. https://doi.org/10.3389/ijph.2021.1604072

Granic, I., Lobel, A., & Engels, R. C. M. E. (2014). "The Benefits of Playing Video Games", *American Psychologist*, *69*(1), 66–78. https://doi.org/10.1037/a0034857

Greitemeyer, T., & Mügge, D. O. (2014). "Video Games Do Affect Social Outcomes: A Meta-Analytic Review of the Effects of Violent and Prosocial Video Game Play", *Personality and Social Psychology Bulletin*, *40*(5), 578–589. https://doi.org/10.1177/0146167213520459

Gu, Y., Shan, J., Huang, T., Yu, C., Wu, H., Hu, X., ... Zhao, D. (2024). "Exploring the Interplay Between Addiction and Time Perception: A Systematic Review and Meta-Analysis", *Progress in Neuro-Psychopharmacology and Biological Psychiatry*, 111104. https://doi.org/10.1016/j.pnpbp.2024.111104

Halbrook, Y. J., O'Donnell, A. T., & Msetfi, R. M. (2019). "When and How Video Games Can Be Good: A Review of the Positive Effects of Video Games on Well-Being", *Perspectives on Psychological Science*, *14*(6), 1096–1104. https://doi.org/10.1177/1745691619863807

Han, D. H., Kim, S. M., Lee, Y. S., & Renshaw, P. F. (2012). "The Effect of Family Therapy on the Changes in the Severity of On-line Game Play and Brain Activity in Adolescents with On-line Game Addiction", *Psychiatry Research: Neuroimaging, 202,* 126–131. https://doi.org/10.1016/j.pscychresns.2012.02.011

Hülquist, J., Fangerau, N., Thomasius, R., & Paschke, K. (2022). "Resource-Strengthening Training for Parents of Adolescents with Problematic Gaming (Res@T-P): A Clinical Pilot Study", *International Journal of Environmental Research and Public Health, 19*(15), 9495. https://doi.org/10.3390/ijerph19159495

İnan Kaya, G., Mutlu Bayraktar, D., & Yılmaz, Ö. (2018). "Dijital Ebeveynlik Tutum Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 46*, 149–173. https://doi.org/10.21764/maeuefd.390626

Jeong, H., Yim, H. W., Lee, S. Y., Lee, H. K., Potenza, M. N., Kwon, J. H., Koo, H. J., Kweon, Y. S., Bhang, S., & Choi, J. S. (2018). "Discordance between Self-Report and Clinical Diagnosis of Internet Gaming Disorder in Adolescents", *Scientific Reports*, *8*, 10084. https://doi.org/10.1038/s41598-018-28478-8

Jett, K. (2002). "Making the Connection: Seeking and Receiving Help by Elderly African Americans", *Qualitative Health Research, 12*(3), 373–387.

Kabakçı Yurdakul, I., Dönmez, O., Yaman, F., & Odabaşı, H. F. (2013). "Dijital Ebeveynlik ve Değişen Roller", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 12*(4), 883–896.

Kaya, İ., & Mutlu-Bayraktar, D. (2021). "Türkiye'de Yapılan Dijital Ebeveynlik Araştırmalarına Yönelik bir İçerik Analizi Çalışması", *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 22*(2), 1046–1082. https://doi.org/10.17679/inuefd.928805

Kim, H. S., Son, G., Roh, E. B., Ahn, W. Y., Kim, J., Shin, S. H., ... Choi, K. H. (2022). "Prevalence of Gaming Disorder: A Meta-Analysis". *Addictive Behaviors, 126*, 107183. https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2021.107183

Kim, N. R., Hwang, S. S. H., Choi, J. S., Kim, D. J., Demetrovics, Z., Király, O., Nagygyörgy, K., Griffiths, M. D., Hyun, S. Y., Youn, H. C., & Choi, S. W. (2016). "Characteristics and Psychiatric Symptoms of Internet Gaming Disorder among Adults Using Self-Reported DSM–5 Criteria", *Psychiatry Investigation*, *13*(1), 58–66. https://doi.org/10.4306/pi.2016.13.1.58

Király, O., Potenza, M. N., Stein, D. J., King, D. L., Hodgins, D. C., Saunders, J. B., ... Demetrovics, Z. (2020). "Preventing Problematic Internet Use During the COVID-19 Pandemic: Consensus Guidance". *Comprehensive Psychiatry, 100*, 152180. https://doi.org/10.1016/j.comppsych.2020.152180

Király, O., Sleczka, P., Pontes, H. M., Urbán, R., Griffiths, M. D., & Demetrovics, Z. (2017). "Validation of the Ten-Item Internet Gaming Disorder Test (IGDT–10) and Evaluation of the Nine DSM–5 Internet Gaming Disorder Criteria", *Addictive Behaviors*, *64*, 253–260. https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2015.11.005

Komis, V., Karachristos, C., Mourta, D., Sgoura, K., Misirli, A., & Jaillet, A. (2021). "Smart Toys in Early Childhood and Primary Education: A Systematic Review of Technological and Educational Affordances", *Applied Sciences*, *11*(18), 8653. https://doi.org/10.3390/app11188653

Korkın Varanok, Ö. & Şahin, E. S. (2024). "Oyunlara Katılım Amaçları Ölçeği'nin (ÇOKAÖ) Geliştirilmesi ve Psikometrik Özelliklerinin Sınanması", *Bağımlılık Dergisi, 25*(1), 43–55. https://doi.org/10.51982/bagimli.1281643

Krarup, K. B., & Krarup, H. B. (2020). "The Physiological and Biochemical Effects of Gaming: A Review", *Environmental Research*, *184*, 109344. https://doi.org/10.1016/j.envres.2020.109344

Lee, S. Y., Lee, H. K., & Choo, H. (2017). "Typology of Internet Gaming Disorder and Its Clinical Implications", *Psychiatry and Clinical Neurosciences*, *71*(7), 479–491. https://doi.org/10.1111/pcn.12457

Lemmens, J. S., Valkenburg, P. M., & Gentile, D. A. (2015). "The Internet Gaming Disorder Scale", *Psychological Assessment*, *27*(2), 567–582. https://doi.org/10.1037/pas0000062

Lemmens, J. S., Valkenburg, P. M., & Peter, J. (2011). "Psychosocial Causes and Consequences of Pathological Gaming", *Computers in Human Behavior*, *27*(1), 144–152. https://doi.org/10.1016/j.chb.2010.07.015

Li, A. Y. L., Chau, C. L., & Cheng, C. (2019). "Development and Validation of a Parent-Based Program for Preventing Gaming Disorder: The Game Over Intervention", *International Journal of Environmental Research and Public Health*, *16*(11), 1984. https://doi.org/10.3390/ijerph16111984

Liddle, H. a., Rowe, C., Dakof, G., &Lyke, J. (1998). "Translating Parenting Research into Clinical Interventions for Families of Adolescents", *Clinical Child Psychology and Psychiatry, 3,* 419–443. https://doi.org/10.1177/1359104598033007

Liu, Q. X., Fang, X. Y., Yan, N., Zhou, Z. K., Yuan, X. J., Lan, J., & Liu, C. Y. (2015). "Multi-Family Group Therapy for Adolescent Internet Addiction: Exploring the Underlying Mechanisms", *Addictive Behaviors*, *42*, 1–8. http://doi.org/10.1016/j.addbeh.2014.10.021

Maier, C. (2020). "Overcoming Pathological IT Use: How and Why IT Addicts Terminate Their Use of Games and Social Media", *International Journal of Information Management*, *51*, 102053. https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2019.102053

Manap, A., & Durmuş, E. (2020). "Dijital Ebeveynlik Farkındalık Ölçeğinin Geliştirilmesi", *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 21(*2), 978–993. https://doi.org/10.17679/inuefd.711101

Martín-Fernández, M., Matalí, J. L., García-Sánchez, S., Pardo, M., Lleras, M., & Castellano-Tejedor, C. (2017). "Adolescents with Internet Gaming Disorder (IGD): Profiles and Treatment Response", *Adicciones*, *29*(2), 125–133.

McInroy, L. B., & Mishna, F. (2017). "Cyberbullying on Online Gaming Platforms for Children and Youth", *Child and Adolescent Social Work Journal*, *34*, 597–607. https://doi.org/10.1007/s10560-017-0498-0

Meriläinen, M., & Ruotsalainen, M. (2023). "The Light, the Dark, and Everything Else: Making Sense of Young People's Digital Gaming", *Frontiers in Psychology, 14,* 1164992. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1164992

Myrseth, H., Notelaers, G., Strand, L. Å., Borud, E. K., & Olsen, O. K. (2017). "Introduction of a New Instrument to Measure Motivation for Gaming: The Electronic Gaming Motives Questionnaire", *Addiction, 112*(9), 1658–1668. https://doi.org/10.1111/add.13874

Neumayer, F., Jantzer, V., Lerch, S., Resch, F., & Kaess, M. (2023). "Traditional Bullying and Cyberbullying Victimization Independently Predict Changes in Problematic Internet Gaming in a Longitudinal Sample", *Journal of Adolescent Health*, *73*(2), 288–295. https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2023.03.013

Nielsen, P., Favez, N., & Rigter, H. (2020). "Parental and Family Factors Associated with Problematic Gaming and Problematic Internet Use in Adolescents: A Systematic Literature Review", *Current Addiction Reports*, *7*, 365–386. https://doi.org/10.1007/s40429-020-00320-0

Özdemir, Y., & Çok, F. (2011). "Ergenlikte Özerklik Gelişimi", *Turkish Psychological Counseling & Guidance Journal*, *4*(36), 125–133.

Pazarcıkcı, F., & Efe, E. (2022). "Annelerin Dijital Oyun Bağımlılığına Ilişkin Farkındalıklarını Etkileyen Faktörler", *Bağımlılık Dergisi*, *23*(4), 421–429. https://doi.org/10.51982/bagimli.1063521

Pontes, H. M., & Griffiths, M. D. (2015). "Measuring DSM–5 Internet Gaming Disorder: Development and Validation of a Short Psychometric Scale", *Computers in Human Behavior*, *45*, 137–143. https://doi.org/10.1016/j.chb.2014.12.006

Pontes, H. M., Király, O., Demetrovics, Z., & Griffiths, M. D. (2014). "Conceptualisation and Measurement of DSM–5 Internet Gaming Disorder: The Development of the IGD-20 Test", *PLoS ONE*, *9*(10), e110137. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0110137

Pontes, H. M., Schivinski, B., Kannen, C., & Montag, C. (2022). "The Interplay between Time Spent Gaming and Disordered Gaming: A Large-Scale World-Wide Study", *Social Science & Medicine*, *296*, 114721. https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2022.114721

Pujol, J., Fenoll, R., Forns, J., Harrison, B. J., Martínez-Vilavella, G., Macià, D., Alvarez-Pedredol, M., Blanco-Hinojo, L., González-Ortiz, S., Deus, J., & Sunyer, J. (2016). "Video Gaming in School Children: How Much Is Enough?," *Annals of Neurology*, *80*(3), 424–433.

Rehbein, F., & Baier, D. (2013). "Family-, Media-, and School-Related Risk Factors of Video Game Addiction: A 5-Year Longitudinal Study", *Journal of Media Psychology, 25*(3), 118–128. https://doi.org/10.1027/1864-1105/a000093

Schneider, L. A., King, D. L., & Delfabbro, P. H. (2017). "Family Factors in Adolescent Problematic Internet Gaming: A Systematic Review", *Journal of Behavioral Addictions, 6*(3), 321–333. https://doi.org/10.1556/2006.6.2017.035

Sharma, R., & Weinstein, A. M. (2024). "Recent Treatment and Novel Imaging Studies Evaluating Treatment of Internet Gaming Disorder: A Narrative Review", *Frontiers in Psychiatry 15,* 1408560. https://doi.org/10.3389/fpsyt.2024.1408560

Shin, Y. B., Kim, H., Kim, S. J., & Kim, J. J. (2021). "A Neural Mechanism of the Relationship between Impulsivity and Emotion Dysregulation in Patients with Internet Gaming Disorder", *Addiction Biology*, *26*(3), e12916. https://doi.org/10.1111/adb.12916

Sickel, A. E., Seacat, J. D., & Nabors, N. A. (2014). "Mental Health Stigma Update: A Review of Consequences", *Advances in Mental Health*, *12*(3), 202–215. https://doi.org/10.1080/18374905.2014.11081898

Small, G. W., Lee, J., Kaufman, A., Jalil, J., Siddarth, P., Gaddipati, H., Moody, T. D., & Bookheimer, S. Y. (2020). "Brain Health Consequences of Digital Technology Use", *Dialogues in Clinical Neuroscience*, *22*(2), 179–187. https://doi.org/10.31887/DCNS.2020.22.2/gsmall

Stevanović, D., Đoric, A., Balhara, Y. P. S., Ćirović, N., Arya, S., Ransing, R., ... Knez, R. (2020). "Assessing the Symptoms of Internet Gaming Disorder Among College/University Students: An International Validation Study of a Self-Report". *Psihologija, 53*(1), 43–63. https://doi.org/10.2298/PSI190421015S

Szkody, E., Spence, A., Özdoğru, A., Tushir, B., Chang, F., Akkaş, H., ... Cascalheira, C. J. (2024). "Social Support And Help-Seeking Worldwide". *Current Psychology, 43*, 20165–20181. https://doi.org/10.1007/s12144-024-05764-5

Tekkurşun Demir, G., & Cicioğlu, H. İ. (2020). "Dijital Oyun Bağımlılığına Ilişkin Farkındalık Ölçeği (DOBİFÖ): Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması", *Avrasya Spor Bilimleri ve Eğitim Dergisi*, *2*(1), 1–17.

Tiryaki, S. (2023). "Riskler ve Olanaklar Arasında Dijital Ebeveynlik: Bibliyometrik Bir Analiz", *TRT Akademi, 8*(19), 746–765 https://doi.org/10.37679/trta.1324472

Ustundag, A. (2024). "The Predictive Role of Media Literacy on Internet Addiction among Turkish Adolescents", *Journal of Research and Health*, *14*(1), 19–30. http://doi.org/10.32598/JRH.14.1.2365.1

Vidal, C., & Meshi, D. (2023). "Behavioral Addictive Disorders in Children and Adolescents", *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, *62*(5), 512–514. https://doi.org/10.1016/j.jaac.2022.07.819

Werner, M., Kapetanovic, S., Nielsen, M., Gurdal, S., Andersson, M. J., Panican, A., & Claesdotter-Knutsson, E. (2024). "When the Relationship Is at Stake: Parents' Perception of the Relationship with a Child with Problematic Gaming and Their Perceived Need for Support", *Healthcare, 12*, 851. https://doi.org/10.3390/healthcare12080851

Wittek, C. T., Finserås, T. R., Pallesen, S., Mentzoni, R. A., Hanss, D., Griffiths, M. D., & Molde, H. (2016). "Prevalence and Predictors of Video Game Addiction: A Study Based on a National Representative Sample of Gamers", *International Journal of Mental Health and Addiction*, *14*, 672–686. https://doi.org/10.1007/s11469-015-9592-8

World Health Organization. (2021). *ICD–11: International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems* (11th ed.). World Health Organization. https://icd.who.int/

Yang, X., Jiang, X., Mo, P. K. H., Cai, Y., Ma, L., & Lau, J. T. F. (2020). "Prevalence and Interpersonal Correlates of Internet Gaming Disorders among Chinese Adolescents", *International Journal of Environmental Research and Public Health*, *17*(2), 579. https://doi.org/10.3390/ijerph17020579

Yen, J. Y., Yeh, Y. C., Wang, P. W., Liu, T. L., Chen, Y. Y., & Ko, C. H. (2018). "Emotional Regulation in Young Adults with Internet Gaming Disorder", *International Journal of Environmental Research and Public Health, 15*(1), 30. https://doi.org/10.3390/ijerph15010030

Zhuang, X., Zhang, Y., Tang, X., Ng, T. K., Lin, J., & Yang, X. (2023). "Longitudinal Modifiable Risk and Protective Factors of Internet Gaming Disorder: A Systematic Review and Meta-Analysis", *Journal of Behavioral Addictions*, *12*(2), 375–392. https://doi.org/10.1556/2006.2023.00017

Ekler

Ek 1. Problemli Video Oyunu Oynama Davranışına İlişkin Açık Uçlu Sorular[1]

1. Sizce bağımlılık nedir? Birkaç cümleyle anlatır mısınız?

2. Sizce oyun bağımlılığı nedir? Birkaç cümleyle anlatır mısınız?

3. Sizce oyun bağımlılığının nedenleri nelerdir? Birkaç cümleyle anlatır mısınız?

4. Sizce oyun bağımlılığı tedavi edilebilir mi? Birkaç cümleyle anlatır mısınız?

[1] Ebeveynlerin günlük dil kullanımında problemli video oyunu oynama davranışı değil oyun bağımlılığı teriminin yaygın olması nedeniyle sorularda bu terim tercih edilmiştir.

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.02.2025 **√Accepted/Kabul:** 16.04.2025
DOI:10.30794/pausbed.1631122
Research Article/Araştırma Makalesi

Özdemir, N. (2025). "Toplumsal ve Kültürel Olgularla Şekillenen Fakirlik Kavramının Dilbilimsel İfadesi (Türkiye Türkçesi-Rusça Örneğinde)", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 70, 291-302.

TOPLUMSAL VE KÜLTÜREL OLGULARLA ŞEKİLLENEN FAKİRLİK KAVRAMININ DİLBİLİMSEL İFADESİ (TÜRKİYE TÜRKÇESİ-RUSÇA ÖRNEĞİNDE)

Nurgül ÖZDEMİR*

Öz

Bu çalışma, fakir/fakirlik kavramının Türkiye Türkçesi ve Rusça örneğinde anlamsal bileşenlerini incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada fakirlik kavramının nasıl yapılandığı, hangi anlam katmanlarına sahip olduğu ve kültürel bağlamda nasıl algılandığı ele alınmıştır. Bu araştırma makalesinde, Türkçe ve Rusçada fakirlik konseptinin anlamsal bileşenlerini incelemek amacıyla leksikal çözümleme, betimsel analiz, frekans analizi ve eşdizimlilik analiz yöntemleri kullanılmaktadır. Türkçe-Rusça dil çiftinde fakirlik (bednıy, bednost) kavramının anlamsal bileşenleri, sözcüklerin temel ve yan anlamları sözlük çalışması ile karşılaştırılmış olup bağlam içinde kazandıkları farklı anlamsal bileşenler ortaya konulmuştur. Betimsel analiz yöntemi ile sözcüklerin anlamsal çeşitliliği ve hangi bağlamlarda kullanıldığı incelenerek kavramsal çerçeve çizilmiştir. Bunun yanı sıra Rusçadaki "fakirlik" kavramsal çerçevesi frekans ve eşdizimlilik analiz yöntemleri ile incelenmiştir. Frekans analizinde fakir/fakirlik sözcüklerinin ne sıklıkla kullanıldığı tespit edilmiştir. Veri toplama sürecinde XVIII. yüzyıldan bu yana Rusçanın farklı dönemlerine, lehçelerine ve kullanım alanlarına dair geniş veri tabanı sunan dijital dil derleminden yararlanılmıştır. Fakir/fakirlik sözcükleri Rus Ulusal Derlemi (рускорпора.ру) temel kaynak olarak seçilmiş ve fakir, fakirlik sözcükleri üzerine kapsamlı bir tarama gerçekleştirilmiştir. Metin türü ve zaman aralığı sınırlaması olmaksızın fakir/fakirlik sözcüklerinin araması yapılmış olup sözcüklerin kullanımlarının başlangıç tarihi, hangi yıllarda kullanımlarının arttığı/azaldığı hesaplanmıştır. Elde edilen veriler ışığında Rusçadaki fakir/fakirlik kavramlarının en sık kullanılan 100 eşdizimlilik analiz edilmekte ve kullanım sıklığının dağılımı gösterilmektedir. Toplumsal ve kültürel olgularla şekillenen fakirlik olgusu çoğunlukla fiil eşdizimliliği analizi yapmaya olanak sunar. Fakirlik gibi sosyo-ekonomik ve kültürel açıdan derin anlamlar taşıyan bir kavramın Rus toplumunda nasıl kodlandığını incelemek, kültürel algı farklılıklarını anlamaya, dilsel dünya görüşünü ortaya koymaya, Türkiye Türkçesi ve Rusça arasında semantik farklılıkları belirlemeye yardımcı olacaktır.

Anahtar kelimeler: *Konsept, Anlam, Semantik, Eşdizimlilik, Rus toplumu, Fakir/Fakirlik.*

LINGUISTIC EXPRESSION OF THE CONCEPT OF POVERTY SHAPED BY SOCIAL AND CULTURAL PHENOMENA (TURKISH-RUSSIAN EXAMPLE)

Abstract

This study aims to analyze the semantic components of the concept of poor/poorness in Turkish and Russian. The study examines how the concept of poverty is structured, what layers of meaning it has, and how it is perceived in the cultural context. In this research article, lexical analysis, descriptive analysis, frequency analysis, and collocation analysis methods are used to examine the semantic components of the concept of poverty in Turkish and Russian. The semantic components of the concept of poverty (bedniy, bednost) in the Turkish-Russian language pair, the basic and connotative meanings of the words are compared with a dictionary study, and the different semantic components they acquire in context are revealed. With the descriptive analysis method, the conceptual framework was drawn by examining the semantic diversity of the words and the contexts in which they are used. In addition, the conceptual framework of “poverty” in Russian was analyzed through frequency and collocation analysis methods. In the frequency analysis, it was determined how often the words “poor” and “poverty” were used. In the data collection process, the digital language corpus, which provides a large database of different

*Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Slav Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Rus Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, ANKARA.
e-posta:nurgulozdemir087@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0003-4597-8427)

periods, dialects, and usage areas of Russian since the XVIII century, was used. The Russian National Corpus (рускорпора.ру) was selected as the main source, and a comprehensive search for the words "poor" and "poverty" was conducted. The search was conducted without limitation of text type and time period, and the starting date of the usage of the words and the years in which their usage increased/decreased were calculated. In the light of the data obtained, the 100 most frequently used collocations of the concepts of poor/poor in Russian are analyzed, and the distribution of the frequency of use is shown. The phenomenon of poverty, which is shaped by social and cultural phenomena, often allows for verb collocation analysis. Analyzing how a concept such as poverty, which carries deep socio-economic and cultural meanings, is coded in Russian society will help to understand the differences in cultural perception, to reveal the linguistic worldview, and to determine the semantic differences between Turkish and Russian.

Keywords: *Concept, Meaning, Semantics, Collocation, Russian Society, Poor/Poverty.*

1.GİRİŞ

Kavramların ve konseptlerin semantik yapısı dilbilimde dilsel işaretlerin anlamları, bireylerin zihnindeki temsilleri ve toplumsal oluşumların yapılanması ile ortaya çıkar. Dilbilimsel Anlam Kuramları bağlamında Alman dilbilimci Christian Lehmann'ın Yapısalcı Semantiği (1985) dikkat çeker. Dilsel birimler arasındaki ilişkiler ile anlamın kurulduğu savunulur. Ferdinand de Saussure'ün de belirttiği gibi dilsel işaretler (signifier) ve işaret edilen (signified) arasındaki ilişki kavram ve konseptlerin anlamını oluşturucu temel bileşen görevi görür. Böylece, kavram dilsel birimlerle oluşan yapısal ilişki ve kültürel kod, toplumsal genel kabul arasındaki karşılıklı etkileşimle oluşur. Kavramların toplumsal bağlamda nasıl oluştuğu, ne şekilde anlam kazandığı, kavramların doğası ve anlamların örüntülenmesi değerlendirilir. Kavramların çok boyutlu yapısını anlamak için dilbilimsel semantik yaklaşımlar ve sosyo-kültürel olgular dikkate alınır. Kavramlar, sadece dildeki sembolik yapılar olarak değil, aynı zamanda toplumsal ve bireysel algıların, ideolojilerin ve tarihsel bağlamların şekillendirdiği dinamik öğelerdir. Öyle ki, kavramların sabit anlam taşımadığı; zamanla, toplumun farklı sınıflarında ve farklı bağlamlarda kavramlardaki anlamın değişebildiği, evrilebildiği bilinir.

Dilbilim, felsefe, sosyoloji ve kültürel incelemeler bağlamında konsept, kavram gibi sözcükler önemlidir. Dilbilimciler ve filologlar konsept ve anlam sözcüklerinin ayrımını yapar. Rus dilbilimci Vadim İlyiç Karasik'e göre «*kavram sözcüksel anlamdan çok daha geniştir*» (Karasik, 1996:6). Anlam sözcükler arasındaki bağı, birbirleri ile kökensel ilişkiyi gösterirken, konsept kültürel kodları aktarır. Konsept «*insanın düşünsel kodlarının temelidir. <…> Bilginin toplumsal bilinç tarafından yorumlanmasıdır ve toplumsal bilincin olgu ve nesnelerle olan ilişkisi hakkında kapsamlı, ansiklopedik bilgi taşıyan parçalı zihinsel yapılardır*» (Yapıcı, 2015:94). Bilişsel dilbilim «*kavramın dile göre zihinsel bir birim olarak modellenmesi, bilişsel bilincin yeniden yapılandırılması yani mecazi, bilgilendirici ve yorumlayıcı bölümlerden oluşan bir kavramın makro yapısının modellenmesini*» (Popova, Sternin, 2006:140) hedefler. «*Birçok kavramın bilgi içeriği konsept'i oluşturan anahtar sözcüğün sözlük tanımının içeriğine yakındır, yani kavramın nominatif alanının çalışılması gerekir*» (Popova, Sternin, 2006:140). Moskova Psikolinguistik Okulu önemli temsilcilerinden Aleksey Alekseyeviç Leontyev ve Evgeniy Fyodoroviç Tarasov *dil bilinci'ni* (yazıkovoe soznanie) "*dilsel araçların yardımıyla oluşturulan ve dışsallaştırılan bilinç imajlarının bütünü (sözcükler, çekimli veya çekimsiz tamlamalar, deyimler, cümleler, metinler ve sözcüğün çağrışım yaptığı alan)*" (Ufimtseva, 2000:26) olarak tanımlar.

Amerikalı dilbilimci George Lakoff'un ve Mark Johnson'un *Kavramsal Çerçeve* (Conceptual Framework) teorisi kavramı (Lakoff, Johnson, 2015), çerçeveleme (framing) yöntemi ile toplumsal bağlamda kavramların nasıl şekillendiğini, dil ve toplumun dünyayı nasıl anlamlandırdığını inceler. 'Kavramlar metaforla düşünülür' görüşü gereği Lakoff dil yapısının yanında metaforların anlam biçimlendirici yönüne değinir. Böylece kavramların algısal ve zihinsel unsurlar olduğuna işaret eder. İnsan bilinci tarafından deneyimlenen kavramlar derin anlam içerebilir. Bireylerin dünyayı algılayış biçimleriyle yakından ilişkili olan kavramlar, duyusal, bilişsel ve bilinçli deneyimler üzerinden şekillenir. Fransız sosyolog Pierre Bourdieu'nun habitus ve sosyal alan teorisi (Bourdieu, 1992:122) farklı sosyal yapıların ve kültürlerin anlam şekillenmesindeki işlevsel önemine dikkat çeker.

Çalışmamızda eşdizimlilik kavramı bağlamında ilişkilendirilen sözcüklerin örüntüleri üzerinde durulur. Belli bağlamlarda sıklıkla ve dilin doğası gereği birlikte kullanılan sözcükler sistematik ilişkiyi işaret eder. Sözcükler arasındaki bağlantısallık sözcüklerin anlamını ve işlevini belirler. Dilbilimci N. Doğan "bir dilde hayal edilemeyecek kadar çok eşdizimsel ifade" (Doğan, 2015: 69) olduğundan ve tüm olası eşdizimsel ifadelerin sözlükte yer alamayacağından bahseder. Bilgisayarda doğal dil işleme (natural language processing) yöntemi ile işlenilen

metinlerin oluşturduğu metin havuzları derlem bilim çalışmasını olanaklı kılar. Bağlam kapsamında sıklıkla sözdizimsel olarak eşleşen yapıların eşdizimsel anlamları (collocation meaning) bağlam kapsamına hâkim olur. Dil dizgesinde sözdizimsel ve anlamsal bakımdan sözcüklerin "başka sözcüklerle kullanım sıklığı göstermesi ve ayrıcalıklı bir birleşim sergilemesi" (Doğan, 2015: 70) eşdizimsel yapı ve anlamı ortaya çıkarır. Eşdizim yapılarının kullanım sıklığı (frequency-based approach) ve anlamsal (significance oriented approach) bakımdan önemi belirleyici etkenlerdendir. Doğan'ın belirttiği gibi sıklık temelli yaklaşım İngiliz dilbilimi (Firth, 1957,1968) geleneğinden beslenir. İngiliz dilbilimci John Rupert Firth'in sıklık esasına dayalı yaklaşımının önemli temsilcileri İngiliz dilbilimci M. A. K. Halliday ve J.M. Sinclair' dir.

Sözcüklerin kullanım sıklığının yanı sıra birlikte kullanımı ön plana çıkarılır. Sözcüksel dil birimleri "seçme ve birleştirme ilkelerine bağlı olarak, dizgede anlam gerektirdiği sürece başka bir dil birimiyle bir araya gelebilir, birlikte kullanılabilir. Bu birlikte kullanılabilirlik, kullanımın sıklığına bağlı olarak dilde genele oranla yüksek bir dağılıma sahipse ve bu dağılım anlamlı bir farklılaşma olarak karşımıza çıkıyorsa eşdizimli yapılar olarak değerlendirilir" (Özkan 2014: 26). Eşdizimlilik, "iki veya daha fazla sözcüğün bir araya gelerek farklı bir anlam kazanması" (Kumanlı, 2016: 198) dır. Eşdizimlilik, "iki ya da daha fazla sayıda birimin aynı dizimde bulunması." (İmer, Kocaman, Özsoy, 2019: 125); "dil ögelerinin genellikle değişmeyen bir dizim içinde yer alması" (Hengirmen, 2009: 159-160); "iki ya da daha çok sayıda dil biriminin genellikle aynı dizimlerde yer alması" (Vardar, 2002: 94-95) şeklinde tanımlanır. Halliday'a göre eşdizimlilik "sözcüklerin birbirleriyle eşlik etme eğilimi" (Halliday, 2004:11) dir. Tüm tanımlamalar ışığında eşdizimlilik, iki veya ikiden fazla ögenin dilin doğası gereği sıklıkla, aynı bileşenlerle belirli bir dizim ve anlam çerçevesinde bir arada kullanılmasıdır.

Halliday ve Hassan (1976) sözcüksel bağdaşıklık kavramı kapsamında metindeki sözcük bağlantılarını yinelemeler (reiteration) ve eşdizimlilik (collocation) gibi iki başlık altında ele alır (Halliday, Hassan 1976: 288). Sıklık temelli yaklaşımın yanı sıra Sovyet ve Kanadalı dilbilimci Igor Aleksandroviç Melchuk ve İngiliz dilbilimci Anthony Paul Cowie (1998) anlam temelli yaklaşımı geliştirir, eşdizimllilikler cümle benzeri (sentence-like combinations) ve sözcük benzeri (word-like combinations) birleşmeler olmak üzere ayrılır. Anlam temelli birleşmelerde açık eşdizimlilik (open collocation), sınırlı eşdizimlilik (restricted collocation), değişmeceli deyimler (figurative idioms) ve yalın deyimler (püre idioms) olmak üzere çeşitlenir. İçinde mecaz barındırmayan, yorum gerektirmeksizin doğrudan bir anlama sahip olan yalın deyimler (ağzı kulaklarına varmak, bağrına basmak) değişmeceli deyimlerden ayrılır. Kelimelerin gerçek anlamları dışında soyut ve mecazi bir anlamda kullanılan değişmeceli deyimler anlatımı güçlendirmeye ve daha etkili anlatıma olanak verir. Deyim bileşenleri kalıplaşmış yapı ve kalıplaşmış anlama sahip olmamakla birlikte yapıdaki ögelerin değişme durumu neredeyse yoktur ve esnek, mecazi anlam taşır. Bileşenler sıklıkla birlikte kullanılırlar, *dalga geçmek, baklayı ağzından çıkarmak* gibi ifadeler örnek gösterilebilir. Cowie'nin teorisine (1981) göre yemek yapmak gibi açık eşdizimli yapıların isim+fiil eşleşmesinde her iki öge kolaylıkla egzersiz yapmak, iş yapmak ya da yemek yemek, yemek sipariş etmek gibi başka sözcüklerle eşleşebilir. Sınırlı eşdizimlilik, kalıplaşmış yapılardır, sözdizimleri kısmen değiştirilebilir, ya da hiç değiştirilemezler. Kimi eşdizimlilik çalışmalarında sınırlı eşdizimlilikler, deyim gibi kalıp yapılar ve açık eşdizimlilik arasında "bir ara kategori" (Ağca, 2020: 165) olarak değerlendirilir.

Bu çalışma, fakir/fakirlik kavramının Rusça ve Türkiye Türkçesindeki anlamsal bileşenlerini incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada her iki dilde fakirlik kavramının nasıl yapılandığı, hangi anlam katmanlarına sahip olduğu ve kültürel bağlamda nasıl algılandığı ele alınmıştır. Bu bağlamda dilbilimsel analiz yöntemi kullanılarak, kavramın sözcüksel ve anlamsal yönleri detaylandırılmıştır. Dil, toplumun düşünce yapısını ve dünya görüşünü yansıtan en önemli araçlardan biridir. Fakirlik gibi sosyo-ekonomik ve kültürel açıdan derin anlamlar taşıyan bir kavramın Rus toplumunda nasıl kodlandığını incelemek, kültürel algı farklılıklarını anlamaya, dilsel dünya görüşünü ortaya koymaya, Türkiye Türkçesi ve Rusça arasında semantik farklılıkları belirlemeye yardımcı olacaktır.

2.YÖNTEM

Bu araştırma makalesinde, Türkçe ve Rusçada *fakirlik* konseptinin anlamsal bileşenlerini incelemek amacıyla çeşitli dilbilimsel yöntemler kullanılmıştır. Çalışmada, fakirlik konseptinin dilsel ve kültürel yansımalarının belirlenmesi için dört farklı yöntem ele alınmıştır. Leksikal çözümleme yöntemi ile fakir/fakirlik "bednıy, bednost" sözcüklerinin temel ve yan anlamları Türkçe -Rusça dil çiftinde incelenmiştir. Betimsel analiz yöntemi ile sözcüklerin anlamsal çeşitliliği incelenmiştir. Sözcüklerin hangi bağlamlarda kullanıldığı açıklanarak, kavramsal

çerçeve çizilmiştir. Tematik ve betimsel incelemelerde Türkçe-Rusça dil çiftindeki benzerlikler ve farklılıklar, sadece dilsel değil, aynı zamanda kültürel, toplumsal ve tarihsel bağlamdaki algılarına dikkat çekilir. Frekans analizinde fakir/fakirlik sözcüklerinin ne sıklıkla kullanıldığı tespit edilmiştir, veri toplama sürecinde fakir/fakirlik sözcükleri Rus Ulusal Derlemi (Национальный корпус русского языка, НКРЯ, рускорпора.ру) temel kaynak olarak seçilmiş ve fakir, fakirlik sözcükleri üzerine kapsamlı bir tarama gerçekleştirilmiştir. Veri toplama aracı olan Rus Ulusal Derlemi çeşitli tarihsel ve çağdaş metinlerden oluşan geniş çaplı bir dijital veri tabanıdır. Bu çalışma kapsamında edebi metinler, haber yazıları, akademik makaleler ve konuşma dili örneklerini içeren bölümlerden metin türü ve zaman aralığı sınırlaması olmaksızın fakir/fakirlik sözcüklerinin araması yapılmış olup sözcüklerin kullanımlarının başlangıç tarihi, hangi yıllarda kullanımlarının arttığı/azaldığı hesaplanmıştır. Elde edilen veriler ışığında Rusçadaki fakir/fakirlik kavramlarının en sık kullanılan 100 eşdizimlilik analizi yapılır, kullanım sıklığının dağılımı gösterilir. Eşdizimler üzerinden fakirlik kavramına yüklenen çağrışımlar ve kültürel algılar analiz edilmiştir. Bu yöntemler aracılığıyla, Rusçadaki fakirlik olgusu ve fakir kavramının benzerlikleri ve farklılıkları ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

3.BULGULAR

3.1.Rusçada "Fakirlik" Konsepti'nin Anlamsal Bileşenleri

Fakirlik gibi soyut kavramlar, farklı bireylerin algıları ve deneyimleri doğrultusunda anlam kazanır. *Fakirlik* kavramı, sadece bireylerin yaşamlarını tanımlamakla kalmaz, sosyal sınıfların içindeki bireylerin dünya görüşleriyle şekillenir ve bu kavramlar üzerinden toplumsal stratifikasyonun (katmanlaşma) analizinde rol oynar. 'Fakirlik' sözcüğü topluma ve insana dair önemli anlamlar taşıyan temel konseptlerden biridir. Fyodor Mihayloviç Dostoyevski "*fakirlik bir felaket değil, hayatın gerçeğidir*" (Dostoyevski, 2014:35) sözü ile fakirliği toplum aksaklığı olarak ele alır. XVII. ve XVIII. yüzyıl edebiyat düşünürü Anatoliy Sergeyeviç Dömin'e göre fakirlik "*pek çok iyileşmeyen keder ve teselli edilemeyen üzüntü, yetersizlik, noksanlık ve son olarak yoksulluk*" (Dyömin, 1998:259) durumudur. Fakirlik XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Rus edebi eserlerinde işlenen bir kavramdır, örneğin: Nikolay Karamzin'in «*Zavallı Liza*» («*Bednaya Liza*») adlı eserinde *Liza* karakteri; Dostoyevski'nin «İnsancıklar» *(«Bednıye Lyudi*») adlı eserinde Makar Devuşkin karakteri; Aleksandr Sergeyeviç Puşkin'in «İstasyon Bekçisi» («*Stantsiyonnıy Smotritel*») adlı eserinde Vırin karakteri; Nikolay Gogol'ün «*Palto*» («*Şinel»*) adlı eserinde Akaki Akakiyeviç karakteri ile fakirlik *'küçük insan'*lar (meşanstvo) bağlamında işlenir. Rus felsefesine bakıldığında fakirlik kavramının tasavvufu andıran bir yaklaşımla ele alındığını görmek mümkündür. Rus filozof ve teolog Aleksandr Sergeyeviç Homyakov «*Edebiyatımızın Yoksulluğu*» (*Bednost Naşey Literaturı*) adlı eserinde fakirlik olgusunun ruhsal ve felsefi yönüne vurgu yapar, "öncelikli yoksulluğumuz manevi yaşamımızın bilinç yoksulluğudur." (Tarasov, 2007:273) Burada tasavvufun fakirlik anlayışını hatırlatır.

Tablo 1 : Türkçe **ve Rus**ça **S**özlüklerde **'Fakir/Fakirlik' Konsepti'nin Anlam Çeşitliliği**

Bednıy / Bednost	
Geçimini **güçlü**kle sağlayan, yoksul, fukara, zengin **karşıtı** (TDK, 1988:486). (sıfat)	Dar gelirli, fukara, yoksul (Ушаков, 2007:54; Даль, 2006:96; Чернышев, 1950:314), zengin karşıtı (Евгеньева, 1981:67; Чернышев, 1950:314). (sıfat)
Olması gerekenden az (TDK, 1988:486). (sıfat)	İçinde az şey barındıran, bişeyleri eksik olan (Ушаков, 2007:54; Ефремова, 2006:128; Чернышев, 1950:314). (sıfat)
Hindistan'da yokluğa, eziyete kendini alıştırmış derviş (TDK, 1988:486). (isim)	Ucuz, gösterişsiz, basit (Ушаков, 2007:54; Ефремова, 2006:128; Чернышев, 1950:314; Евгеньева, 1981:68). (sıfat)
Zavallı, kimsesiz (TDK, 1988:486). (sıfat, mecaz)	Acıma ve merhamet uyandıran talihsiz kimse (Ушаков, 2007:54; Ефремова, 2006:128; Чернышев, 1950:315; Евгеньева, 1981:68) (sıfat, mecaz)
Kişinin alçak gönüllülük göstermek için kendisine verdiği san (TDK, 1988:486). (isim, esk. mecaz)	Yalın, monoton. (Ушаков, 2007:54; Ефремова, 2006:128; Чернышев, 1950:314) (sıfat, mecaz)

Fakir sözcüğü dilimize Arapçadan ve Rusçaya Hint Avrupa dil ailesinden gelmiş olup farklı dil ailelerine aittir. Türkçede, "*delmek, kazmak, kırmak*" anlamlarına sahip olan "fakr" kökü sıfat olup asıl anlamı "*omurgası (fekâr) kırılmış kimse*" (https://islamansiklopedisi.org.tr/fakir)dir. Omurgası kırılan, yani kendi ayakları üzerinde duramayan, başkasına muhtaç olan kişidir. Rusçadaki "fakir" (bednıy) sözcüğü ise "*felaket, dert, bela*" anlamına

gelen "*beda*" sözcüğünden türemiştir. "*Felaket, acı, mutsuzluk*" sözcükleri ise daha eski olan "*baskı, dışlama ve zulüm*" sözcüklerine dayanır. Nikolay Maksimoviç Şanskiy ve Tatyana Aleksandrovna Bobrova'nın Etimoloji sözlüğünde "fakir" sözcüğü "güce itaat etme zorunda olma" ve "talihsiz, zavallı" (Şanskii, Bobrova, 1994:89) anlamına gelir. TDK'ya göre dilimizde hem sıfat hem de ad yerine kullanılan "fakir" sözcüğünün beş güncel anlamı vardır (https://sozluk.gov.tr). Rus kaynaklarına göre sıfat ve kısa sıfat olarak kullanılan "fakir" sözcüğünün de beş anlamı tespit edilir. Türkçe ve Rusça sözlüklerde bu beş anlam sözlük sırası ile verilmiştir (bkz. tablo1).

Her iki dilde fakirlik konseptinin anlamlarına baktığımızda benzer yönleri olduğu kadar farklı anlamlarını da görmek mümkündür. Türkçe ve Rusçada sözlükteki ilk anlam; *maddi açıdan yetersizlik, maddi yoksunluk kıt kanaat geçimini sağlama, maddiyat* anlamları aynıdır. İkinci anlam; *bir ürünün eksik yapılmış olması, sayıca eksiklik, noksanlık* anlamı her iki dilde benzerlik gösterir. Üçüncü satırdaki anlamlar bire bir benzemez, Türkçedeki anlamı manevi olgunluğa erişmek için acı çekmenin, yokluğun yaşam biçimi olarak benimsenmesi anlamında kullanılırken, Rusçada basit, gösterişsiz ve oldukça ucuz olan kalitesiz şey anlamı görülür. Her iki dilde mecaz olarak kullanılan dördüncü anlam benzerdir, burada duygusal bir acıma söz konusudur, maddi eksiklikten çok kişinin talihsiz şeyler yaşaması anlamında kullanılır. Örneğin, gençliğin kıymetini bilmeyen kişiler, sevgisine karşılık bulamayan kişiler ve haksızlığa uğrayan kişiler için kullanılabilir. Tablodaki beşinci anlam kültür kodlarının farklılığını gösterir; Rusçada tek tip, çeşitlenmeyen, zenginleşmeyen olağan ve süregelen durumlar için kullanılır. Örneğin, soğuk ve ayazın görüldüğü kuzeydeki tek tip, monoton iklim bu şekilde betimlenebilir. Türkçedeki anlamı ise tasavvufi bakış açısına yakındır. Kişilerin fakir diyerek kendi acizliğini yine kendine hatırlatarak nefsine yüz vermemesi ve toplumda alçak gönüllü görünmesi anlamına gelir.

Türkçe ve Rusçada fakirlik kavramı maddi güç yetersizliği; bir şeyin ucuz, gösterişsiz, kötü durumda veya basit olması; yetersiz ve kalite yönünden eksik olması ve acıma duygusu uyandırması gibi anlamlarda benzerdir. Rusçada fakirliğin *tek tip ve monoton* anlamı varken, Türkçede, fakirlik kişinin *dini yönden olgunlaşması için bir yol ve yaşam biçimi* olarak görülür.

Her iki dilde de fakirlik, esas olarak maddi yoksullukla ilişkilendirilir, ancak burada belirgin bir fark vardır: Türkçedeki *fakir* kelimesi genellikle maddi sıkıntıları doğrudan anlatırken, Rusçadaki *fakir* kelimesi, bazen kişinin yaşadığı psikolojik, duygusal ya da toplumsal çöküntüyü içerir. Örneğin, Türkçede *fakir* olmak, öncelikle *yoksul* olmak anlamına gelirken, Rusçada *fakir* olmak kavramıyla *çaresiz*, *umutsuz* ya da *derin bir hayal kırıklığı* anlamlarını taşıyabilir. Rusçada, fakir ve fakirlik sözcükleri maddi yoksunlukla ilişkili bir kavramdır ancak bu kelimenin içinde sadece "fakirlik" değil, aynı zamanda "zor bir yaşam durumu" ve bazen "manevi eksiklik" gibi daha geniş bir anlam yelpazesi de bulunur. Maddi fakirliğin yanı sıra içsel bir eksiklik duygusunu ve çaresizliği çağrıştırabilir. Türkçede *fakirlik* kelimesi, genellikle maddi yoksunluğu ifade eder. Bu kelime, bireyin ihtiyaçlarını karşılamakta zorlandığı, gelirinin sınırlı olduğu ve yaşam standartlarının düşük olduğu bir durumu anlatır. Türkçedeki *fakir* kelimesi, Arapçadan geçmiş olup, yoksulluk ve maddi sıkıntılarla ilişkilidir. Ayrıca, bu kelimenin dini bir anlamı vardır; İslam kültüründe, fakir, yardıma muhtaç kişi olarak yorumlanabilir.

Fakirlik konsepti bağlamında Rusçadaki fakir/fakirlik sözcüklerinden türeyen kelimelerin en fakir (bedneyşii), yoksul orta sınıf (bednyatsko-serednyatskii), fakirce (bednovato), çok fakir (prebedno) gibi fakirliği derecelendiren; yoksul (bednenko), fakir kadın (bednyaçka, bednyajeçka), fakirlik, fakir fukara (bednyaçestvo), hali vakti yerinde olan (bezbednıy, bezbedno), sefillik (obedneniye, obednennost), sefil (obednelıy, obednennıy) gibi bireyselleştirilmiş veya fakirleşmek (bednet), fakir düşmek (zabednet, obednet), fakirleştirmek (obednit/ obednyat), sefilleşmek (obednyatsya), fakirmiş gibi davranmak (pribednitsya, pribednyatsya, pribednivatsya) hatrı sayılır biçimde fiil biçimleri (Steşina, 2012:45; Mustafayev, Şerbinin 1996) görülür. Bunun yanı sıra *fakirleşmek, fakir olmak (беднеть/обеднеть), para sıkıntısı çekmeye başlamak (забеднеть), fakirleştirmek (обеднить/обеднять), fakirleşmek, servetini kaybetmek (obednyatsya) , kendini fakir göstermek (pribednitsya, pribednyatsya, pribednivatsya)* (Steşina, 2012:45; Mustafayev, Şerbinin 1996) gibi genellikle ekonomik durumun kötüleşmesi, sağlığını kaybetmesi gibi olumsuz bir değişim neticesinde fakirleşme olgusu işlenir. Fakirlikten yakınmak veya bu durumu abartmak gibi içsel ruh halleri, toplumsal algıyı yansıtan fiiller olarak dikkat çeker. Bu şekilde, bireylerin veya toplumların ekonomik durumlarına dair duygu ve düşünceleri ortaya konmuş olur. Türkçe fakirden türeyen kelimeler nispeten azdır, *fakir düşmek, fakirce, fakirizm, fakirleşme, fakirleşmek, fakir cevher, fakir fukara, fakirhane.*

Dil kullanımında "şey"leri birbiriyle ilişkilendirerek anlam katmanları oluşturup anlamı derinleştirerek güçlendiren bir tür dilsel ve düşünsel araç olan metafor çağrışım yoluyla kavramın netleşmesini sağlar. Edebiyat, günlük konuşma, bilim, felsefe, psikoloji ve eğitim gibi alanlarda metafor kullanımı yaygındır. Sıklıkla talihsiz, bahtsız kişileri belirtmek için fakir sözcüğü kullanılır, zavallı kızım! (Bednaya moya devoçka), aynı şekilde zavallı milyoner (bednıy millioner) gibi iki zıt sözcüğün kullanımı ile milyonerin "maddi yetersizlik" durumunda değil "talihsiz, mutsuz, bahtsız" olmasına işaret edilir. Benzer biçimde "manastır gibi fakir" (bednıy kak monastırskaya); "kilise faresi kadar fakir" (bednıy kak tserkovnaya krısa /beden kak tserkovnaya mış) söylemleri herhangi bir maddi maldan yoksunluğu tanımlamak için kullanılır. Geçmişte kiliselerde yiyecek ve değerli eşya bulunmaz, bunun yanı sıra "küçük, her yere girip çıkabilen, omurgasız" bir yaratık olan farelerin burada bir şeyler bulamayacağına inanılır. Bu yüzden hemen hemen hiç maddiyatı olmayan kişilere benzetilir. Başka bir örnekte ise *fakir akraba gibi* (kak bednıy rodstvennik) söyleminde akrabanın fakir olması başkalarına bağımlı birini tanımlamak için kullanılır, genellikle bir kişinin kendini toplumda ya da bir ortamda aşağılanmış, dışlanmış veya önemsiz hissettiği durumları ifade eder.

3.2.Rusçada Fakir, Fakirlik Sözcüklerinin Frekans Analizi

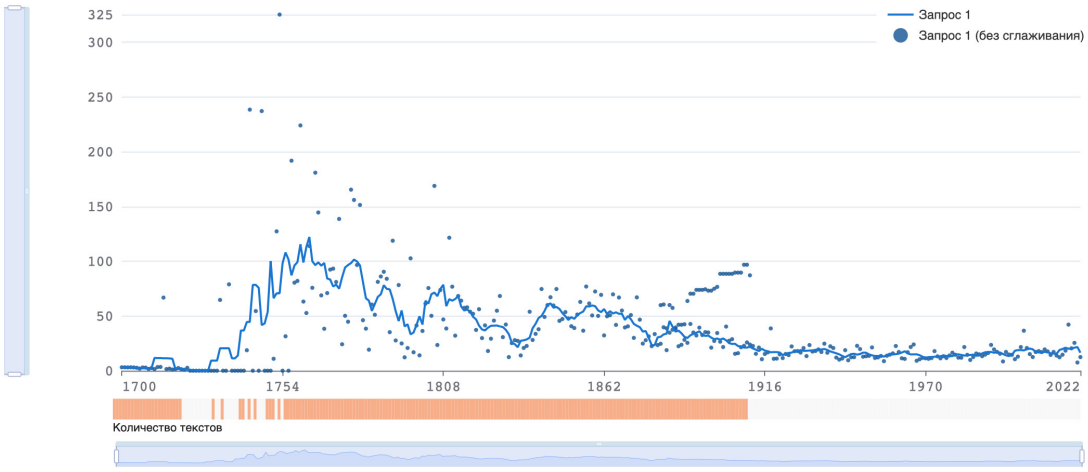

Grafik 1. Bednost (fakirlik) Sözcüğünün Derlem Frekansı
(НКРЯ, ruskorpora.ru)

Grafikte 'Fakirlik' sözcüğünün 1700-2022 yılları arasındaki kullanım sıklığının dağılımı gösterilir. Kavram 1700'lü yıllarda kullanılmaya başlanır, 1740-1800'lü yılların sonuna değin kullanım sıklığı zirvesini yapar. 1900'lü yıllarda stabil kullanımda seyreder. (bkz. GrafikN°1)

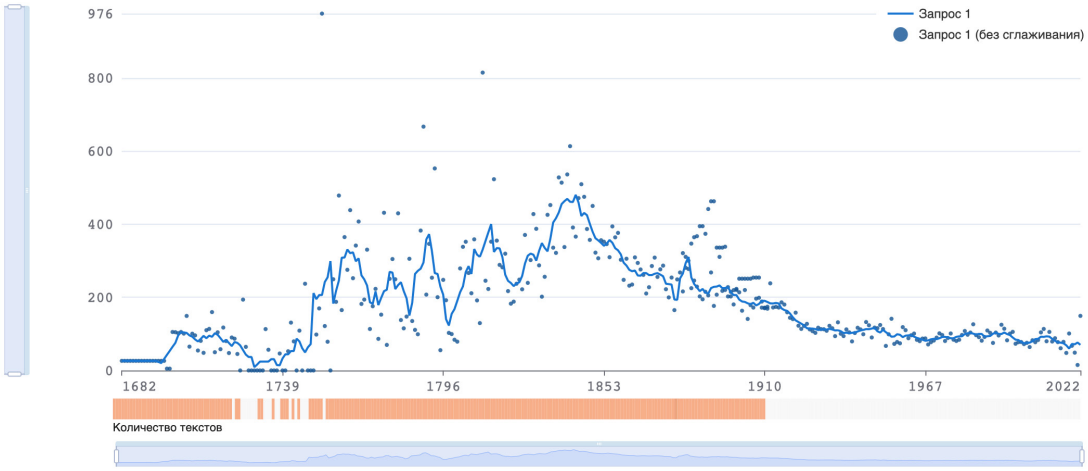

Grafik 2. Bednıy (fakir) Sözcüğünün Derlem Frekansı
(НКРЯ, ruskorpora.ru)

Grafikte 'fakir' sözcüğünün 1682-2022 yılları arasındaki kullanım sıklığının dağılımı gösterilir. Fakirlik sözcüğünden 2 sene önce fakir sözcüğünün kullanımının başladığı söylenebilir. Dolayısıyla bireyden başlayan toplumsal değişim görülür, önce fakir bireyler daha sonra fakirlik olgusu oluşur. Büyük Petro'nun (I. Petro) yükselişinin temelinin atıldığı 1682 yılı, Romanov Hanedanı'nda taht mücadelesi ve ayaklanmaların yaşandığı çalkantılı bir dönemdir. 1740-1800'lü yılların sonuna değin kullanım sıklığı yoğunluğu görülür. Sovyet Döneminden günümüze sözcükler sabit kullanımda seyreder. Toplumsal ve siyasi olayların doğrudan bireylere etkisiyle fakir sözcüğünün fakirlik olgusuna kıyasla daha yaygın kullanıldığı gözlemlenmiştir. (Bkz. Grafik№2)

1740'tan 1800'lü yıllarına Rusya, önemli siyasi, sosyal ve kültürel değişimlerin yaşandığı bir dönemden geçer. Romanov hanedanlığının genişleme çabaları, ülkeler arası yapılan savaşlar, tarımsal alanlarda serfliğin güçlenmesi, köylüler üzerindeki baskı ve haklarının kısıtlanması, halkın büyük kesiminin kötü yaşam koşulları, burjuvazinin gücünün pekiştirilmesi, isyanlar, reform talepleri toplumsal gerilimi artırdığı gibi fakirlik olgusunu derinleştirir. Tüm bu gelişmeler hem fakir hem de fakirlik kavramlarının kullanım sıklığına yansır. (bkz. Grafik№1, №2)

3.3.Fakirlik ve Fakir Kavramları Eşdizimlilikleri

Dilbilimde kelimelerin bir arada kullanılma eğilimi ve anlam ilişkilerini inceleyen yaklaşım eşdizimlilik (collocation) teorisi anlam bağlantılarını gösterir. Bazı kelimeler belirli diğer kelimelerle doğal olarak ve daha sık eşleşir. Eşdizimlilikler, belirli bir düzende, doğal bir anlam ilişkisi içinde konseptin anlamsal yapısını ortaya çıkarır. Çalışmanın devamında isim, sıfat gibi eşdizimlilikler sözcüksel örüntüyü gösterir (bkz.: şekil1), ancak eşdizimliliklerde fiilin incelenmesi anlamın yönünü belirler, hangi isimlerin, sıfatların veya zarf türlerinin kullanılacağını büyük ölçüde fiil belirler ve dilin doğal kullanımını şekillendirir. Bu sebeple, fiil eşdizimliliğinin belirlenmesi fakir/fakirlik konseptinin konumunu belirginleştirmesi açısından kritik bir öneme sahiptir.

İngiliz dilbilimci M. Halliday fiilleri işlevsel bakımdan "dış dünyayla ilgili" ve "zihinsel süreçler ile ilgili" olmak üzere dilbilimsel olarak sınıflandırır (Halliday,1994:106-107). Böylece, ilişkisel bağdaşıklıklar ortaya çıkar. Bireyin içsel durumunu, deneyimini, düşüncesini, duygusunu ifade eden fiiller kişilerin içsel dünyası ile ilgilidir, iç eylem (internal action) olarak ifade edilir. Zihinsel, algısal ve duygusal süreçlerin ifade edildiği içsel fiiller dış dünyada etki oluşturmaz, ancak bireyin iç dünyasında gelişen duygu durumunu işaret eder. Geçişli fiilleri kapsar, nesne istemez. Kişinin dışında ve çevresiyle etkileşimi neticesinde gerçekleşen dış eylemler (external action) çoğunlukla geçişli fiillerdir ve nesne ile kullanılır. Eylemlerin semantiğini belirlemek ve diğer ögelerle olan ilişkisini anlamlandırmak için fiillerin gerçekleşme biçimi, eylemin doğası ve etkileşim alanı önem kazanır.

Tablo 2: Fakir/Fakirlik Konseptinde Sözcüklerin Fiil Eşdizimlilikleri

Бедный/ Бедность - Fakir/ Fakirlik					
Eylem	**Türkçesi**	**İşlevi**	**Eşdizimlilik**	**Semantik Bağlam**	**Türü**
Одолеть	Üstesinden gelmek, yenmek	Dış eylem	Sınırlı	+	Geçişli
Поражать	Şaşırtmak	Dış eylem	Sınırlı	Çok anlamlılık	Geçişli
Угнетать	Ezmek, baskı altında tutmak	Dış eylem	Sınırlı	-	Geçişli
Унижать	Küçük düşürmek	Dış eylem	Sınırlı	-	Geçişli
Огорчать	Üzmek	Dış eylem	Sınırlı	-	Geçişli
Побуждать	İtmek, sevk etmek	Dış eylem	Sınırlı	Çok anlamlılık	Geçişli
Доводить	Götürmek, sürüklemek	Dış eylem	Sınırlı	-	Geçişli
Бросаться	Atılmak	Gerçek eylem	Sınırlı	-	Geçişsiz
Царить	Hüküm sürmek	Dış eylem	Sınırlı	Çok anlamlılık	Geçişsiz
Убивать	Öldürmek	Dış eylem	Sınırlı	-	Geçişli
Страдать	Acı çekmek	İç eylem	Sınırlı	-	Geçişsiz
Раздать	Dağıtmak	Dış eylem	Sınırlı	Çok anlamlılık	Geçişli
Помогать	Yardım etmek	Dış eylem	Sınırlı	+	Geçişsiz
Уделять	Ayırmak	Dış eylem	Sınırlı	Çok anlamlılık	Geçişli

Выдавать	Dağıtmak	Dış eylem	Sınırlı	Çok anlamlılık	Geçişli
Отдать	İade etmek, teslim etmek	Dış eylem	Sınırlı	Çok anlamlılık	Geçişli
Подать	Göndermek, vermek	Dış eylem	Sınırlı	+	Geçişli
Давать	Vermek	Dış eylem	Sınırlı	Çok anlamlılık	Geçişli
Стыдиться,	Utanmak	İç eylem	Sınırlı	-	Geçişsiz
Стесняться	Çekinmek	İç eylem	Sınırlı	-	Geçişsiz
Претерпевать	Sabretmek	İç eylem	Sınırlı	-	Geçişsiz
Побороть,	Yenmek,	Dış eylem	Sınırlı	+	Geçişli
Победить	Üstesinden gelmek	Dış eylem	Sınırlı	+	Geçişli
Бороться	Mücadele etmek	Dış eylem	Sınırlı	+	Geçişli
Искоренить	Kökünden söküp atmak	Dış eylem	Sınırlı	+	Geçişli
Усугублять	Ağırlaştırmak	Dış eylem	Sınırlı	-	Geçişli
Оплакивать	Yas tutmak	İç eylem	Sınırlı	-	Geçişsiz
Переносить	Katlanmak, dayanmak	Dış eylem	Sınırlı	-	Geçişli
Сносить	Alt etmek, yıkmak	Dış eylem	Sınırlı	+	Geçişli
Попрекать	Kınamak, sitem etmek	Dış eylem	Sınırlı	-	Geçişli
Разжалобить	Acındırmak	Dış eylem	Sınırlı	-	Geçişli
Укорять	Azarlamak, kınamak	Dış eylem	Sınırlı	-	Geçişli
Тяготиться	Ağırlık vermek, yüklenmek	İç eylem	Sınırlı	-	Geçişsiz
Поражать	Şaşırtmak	Dış eylem	Sınırlı	Çok anlamlılık	Geçişli
Удивиться	Hayret etmek	İç eylem	Sınırlı	Çok anlamlılık	Geçişsiz
Поразить	Afallatmak, sersemletmek	Dış eylem	Sınırlı	-	Geçişli
Сочувствовать	Acımak, sempati duymak	İç eylem	Sınırlı	Çok anlamlılık	Geçişsiz
Впасть	Düşmek	Gerçek eylem	Sınırlı	-	Geçişsiz
(По)жаловаться	Şikayet etmek	İç eylem	Sınırlı	-	Geçişsiz
Прозябать	Sürünmek	İç eylem	Sınırlı	-	Geçişsiz
Плакаться	Sızlanmak	İç eylem	Sınırlı	-	Geçişsiz
Выбиться	Çıkmak, kaçmak, kurtulmak	Dış eylem	Sınırlı	+	Geçişli
Обречь	Mahkum etmek	Dış eylem	Sınırlı	-	Geçişli
Ввергнуть	Sürüklemek, düşürmek	Dış eylem	Sınırlı	-	Geçişli
Умереть	Ölmek	İç eylem	Sınırlı	-	Geçişsiz
Граничить	Sınırlandırmak	Dış eylem	Sınırlı	-	Geçişli
Жить	Yaşamak	Dış eylem	Sınırlı	Çok anlamlılık	Geçişsiz

Ulusal Rus Derleminden elde edilen bilgiler ışığında fakir sözcüğünün dolaylı/dolaysız olarak eşleştiği yüklemler sıralanır. Fakirlik, fakir kavramıyla eşleşen dolaylı / dolaysız fiiller durum (bulunmak, sevmek, olmak), oluş (değişim; görünmek, yükselmek) veya performatif (doğaçlama fiilleri; yemin etmek, söz vermek, kabul etmek) fiilleri değil aktif, dinamik eylem filleridir (koşmak, yüzmek, okumak). Özne hareketi, eylemi doğrudan eyler, böylece fakir, fakirlik kimi zaman başat etken, etki eden kimi zaman edilgen, etkilenen işlevi görür. Gerçekleşme durumuna göre kavram kapsamına giren fiiller gerçek (actual action), somut, fiziksel veya davranışsal bir eylemi işaret eden fiillerdir, gözlemlenebilir bir sonuca sahiptir. Geçişli/Geçişsiz fiilleri içerir. İlişkisel bağdaşıklıkların ortaya çıkması için kavram kapsamında sıklıkla kullanılan fiillerin etkileşim alanları tespit edilir. Etki ve sonucun iç içe olduğu bazı durumlarda *atılmak, düşmek* gibi fiiller anlık fiziki durum ifade eder, burada sefilliğe, fakirliğe düşmek gibi iyi durumdan kötü bir duruma geçiş semantiği söz konusudur. İç eylem çerçevesinde değerlendirilen *acı çekmek, utanmak, çekinmek, katlanmak, dayanmak, yas tutmak, yüklenmek, ağırlık vermek, hayret etmek, acımak, sempati duymak, şikâyet etmek, sürünmek, sızlanmak, yaşamak, ölmek* (Mustafayev, Şerbinin, 1996) gibi genellikle olumsuz anlamlı fiillerin içsel deneyimi, duyguyu ifade ettiği görülür. Burada fakirlik kavramı bağlamında

bireylerin içsel durumlarında oluşan psikolojik, bilişsel algı ifade edilir. Etki ettiği bir nesneden bahsedilemez, eylem eyleyeni etkiler. (Bkz. tablo2)

Fakirlik kavramı bağlamında kullanılan eylemler arasında en sık kullanıla işlev dış eylem sınıfıdır. Bu çerçevede değerlendirilen *üstesinden gelmek, yenmek*, *yardım etmek, göndermek mücadele etmek, çıkmak, kaçmak, kurtulmak, kökünden söküp atmak, alt etmek, yıkmak* (Mustafayev, Şerbinin, 1996) gibi fiiller fakirlik olgusu bağlamında olumlu anlam taşır; mücadele edilen, yenilen, yardım gönderilen, kaçıp kurtulunan, içinden çıkılan bir badire biçiminde fakirlik resmedilir, nesne niteliğindedir. Sık karşılaşılan fiil kullanımlarına bakıldığında olumsuz anlam kategorisinde yer alan *ezmek, baskı altında tutmak, küçük düşürmek, üzmek, öldürmek, ağırlaştırmak, sınırlandırmak, mahkûm etmek, götürmek, sürüklemek, düşürmek* (Mustafayev, Şerbinin, 1996) gibi fiiller mevcut olan kötü şartların devam etmesi veya bu kötü şartların oluşmasına sebep olması anlamı taşıyan eylemlerin öznesi, baş etkeni konumundadır. Benzer biçimde *katlanmak, dayanmak, kınamak, sitem etmek, acındırmak, azarlamak* (Mustafayev, Şerbinin, 1996) gibi fiillerde ise maruz kalınan anlamı taşır. Bazı durumlarda fiillerin bağlama göre değişebilen, çok anlamlı bir yapıda olması söz konusudur, örneğin, vermek, bir şeyler vermek, göndermek anlamında kullanıldığında olumlu; acı, endişe, tedirginlik gibi nahoş duygu durumlarında olumsuz anlamdadır. Aynı şekilde, *şaşırtmak, itmek, sevk etmek, hüküm sürmek, dağıtmak, ayırmak, iade etmek, teslim etmek, afallatmak, sersemletmek* (Mustafayev, Şerbinin, 1996) gibi fiiller bağlama göre değişebilmektedir, bu gibi fiillerle eşleştiğinde sözcüğün edilgen rol oynadığı söylenebilir. (bkz. tablo2)

Fakirlik/fakir sözcüklerinin sık kulanımlarında değişmeceli deyimler, yalın deyimler ve açık eşdizimliliklere rastlanılmaz. Genellikle sınırlı eşdizimlilikler gözlemlenir. Fakirlik/Fakir kavramı belirli bir anlam çerçevesinde sınırlı bir biçimde kullanılır. Bazı belirli fiillerle doğal bir bağlam oluşturduğu söylenebilir. Fakirlik anlamına gelen isim (bednost) ve sıfat (bednıy) olan sözcüklerin cümle ögeleri ile etkileşimi ve eşdizimliliği tespit edilmiştir. Fakir sözcüğünün içerdiği düşük anlamın yanı sıra Rusçada yüksek stil yani edebi üslup sözcüğü kapsamında değerlendirilir. Cümlede özne olarak kullanıldığı görülür, fakir, fakir kişi (bednıy) anlamında belirsiz şahsı işaret eder.

Cümlenin temel ögelerinden özne görevi görmesinin yanı sıra özne belirteci, nesne, dolaylı tümleç gibi yardımcı öge olarak kullanıldığı söylenebilir. Fakir sıfatının betimlediği öznelere bakıldığında eril kişiliklerden ziyade dişi şahısların betimlendiği söylenebilir. Sıklıkla kız, kız çocuğu, anne, yaşlı kadın, dul kadın, kadın, karı (devuşka, devoçka, mat, staruşka, vdova, jenşina, baba, jena) gibi öznelere "zavallı, talihsiz, sefil, fakir" gibi soyut betimlemeler kullanılır. Dişi şahısların betimlenmesine oranla eril şahsiyetlerde az da olsa bu betimleme görülür, erkek çocuğu, yaşlı adam, adam, köylü adam, yaralı asker, baba (malçik, starik, paren, mujik, ranennıy soldat, papa) gibi öznelere *yetersiz maddi durum, imkansızlık, acizlik* gibi somut yokluk ifade edildiği söylenebilir. Kişileri ima eden cins isimlerin yanı sıra çocuk(lar), insan(lar), organizma, vatandaş, halk, çiftlik, sakinler, köylüler, köle, aile, ebeveyn (rebenok/ deti, çelovek/lyudi, organizm, gorojanin, narod, kolhoz, jiteli, kretyan, rab, semya, roditeli) gibi topluluk isimleri; gazeteci, hurdacı, ressam, işçi, öğretmen, şef, yazar, piyanist, memur, öğrenci, artist, general (jurnalist, staryevşik, hudojnik, raboçiye, uçitel, naçalnik, pisatel, pianist, çinovnik, student, artist, general) gibi meslek grupları; ev, küçük oda, kulübe (dom, malenkaya komnata, hijina) gibi cansız meskenler; hayvanlar, mamutlar, kuşlar, köpekler (jivotnıye,mamontı, ptitsı, psı) gibi bazı hayvan grupları konuşan kişi tarafından olumsuz anlam yüklemesi yapılarak betimlenir. Kişilerin isimleri kullanılmaksızın meslekleri, milli kimlikleri veya ait oldukları toplulukları ifade edilerek kimlik belirlemesi sabitlenir. Fakir, sefil betimlemesinin kullanıldığı öznelere bakıldığında Rusya, İspanya, İtalya, Romanya, Madrit (Rıssiya, Ispaniya, Italiya, Romanya, Madrit) gibi ülke ve şehirlerin politik, kültürel kriz zamanları ima edilerek *zavallı, talihsiz* anlamında kullanılır. Akıl, ruh, kalp, duygusal dünya (um, duh, serdtse, emotsionalnıy mir) gibi oldukça somut olguların fakirliği, sefilliği söz konusu olduğunda ise bilişsel, duygusal, duyusal bakımdan değerlerin yoksunluğuna vurgu yapılır. Derlemden elde edilen bilgiler ışığında fakirlik kavramının nişeta (yoksulluk), nujda (ihtiyaç), bogatstvo (zenginlik), nevejestvo (cehalet), ubojestvo (sefalet), bezrabotitsa (işsizlik), golod (açlık), neustroennost (düzensizlik), bolezn (hastalık), odinoçestvo (yalnızlık), slabost (zayıflık), bespraviya (kanunsuzluk) gibi sözcüklerle çeşitlendiği söylenebilir.

4.SONUÇ

Bu araştırma makalesinde, Türkçe – Rusça dil çiftinde fakirlik konseptinin anlamsal bileşenleri dilbilimsel yöntemlerle incelenmiştir. Fakirlik, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde çok yönlü bir kavramdır. Her dil ve kültürde, fakirlik kavramı farklı biçimlerde tanımlanır ve anlamlandırılır. Bu bağlamda iki dildeki benzer ve farklı kullanımların, sadece dilsel değil, aynı zamanda kültürel, toplumsal ve tarihsel bağlamdaki algıları yansıttığı gözlemlenmiştir. Çalışmanın ilk araştırma sorusu fakir/ fakirlik kavramının leksikal çözümleme yöntemi ile incelenmesidir. Bu soru kapsamında, Türkçe ve Rusçadaki *fakirlik* kavramlarının, maddi yoksulluktan daha derin ve çok katmanlı anlamlar taşımakta olduğu gözlemlenmektedir. Kültürel farklılıkların ötesinde Türkçe -Rusça dil çiftinde fakirlik, kişisel ve toplumsal düzeyde önemli bir sorun olduğu söylenebilir. Türkçede bu kavram maddi eksiklik anlamı ile sınırlıyken, Rusçadaki *fakirlik* kelimesi, toplumsal sınıf yapıları, psikolojik durumlar ve tarihi bağlamları kapsamaktadır. Ayrıca, her iki dilde de fakirlik, utanç, çaresizlik ve manevi yoksunlukla ilişkilendirilen bir olgudur; ancak Rus dilindeki fakirlik, içsel eksiklik ve toplumsal dışlanmışlık duygusunu belirgin bir şekilde yansıtmaktadır. Rus Ulusal Derleminden elde edilen veriler bağlamında yapılan analiz neticesinde Rusçadaki fakir/fakirlik konseptinin temel bileşenleri aşağıdaki gibi tespit edilmiştir: 1) Fakirlik, sosyo-ekonomik değil, "karşı koyma, direniş" gibi varoluşsal bir olgu olarak karşımıza çıkar. Fakirlik sebebiyle ön plana çıkan halkın reform talebi, varoluş biçiminin ifadesidir. 2) Kentlinin, burjuvanın zenginliğine bir tür karşı duruş, "eşitsizlik" karşıtında bir yaşam biçimidir. 3) Çoğu zaman öznel bir durum, bir tür "ruh hali"; içsel bir çöküş, ruhsal bunalım sebebidir. 4) Zorlu koşullarda hayati ihtiyaçları karşılamak için "mücadele etmek"tir.

Çalışmada kavram bağlamında yaptığımız betimsel analiz yöntemi ile sözcüklerin anlamsal çeşitliliği incelenmiştir. Sözcüklerin kullanıldığı bağlamlar tespit edilmiş olup kavramsal çerçeve çizilmiştir. Tematik ve betimsel incelemelerde Türkçe-Rusça dil çiftindeki benzerlikler ve farklılıklar, sadece dilsel değil, aynı zamanda kültürel, toplumsal ve tarihsel bağlamdaki algılarına dikkat çekilir. Rusçada fakirlik, utanç verici bir durum olarak kabul edilir ve buna bağlı olarak fakirlikten türeyen bazı terimler, örneğin, *fakirleşmek, servetini kaybetmek*, *para sıkıntısı çekmeye başlamak, fakirleştirmek, bir şeyin miktarını azaltmak, fakirmiş gibi davranmak* gibi genellikle iyi bir gelir veya maddi durumdan kötü bir duruma geçme, kötüleşen durum, fakirlik durumuna geçişi ifade eden fiiller görülür. Fakirlikten şikayet etmek veya bu durumu abartmak gibi içsel ruh hallerini yansıtan fiiller de dikkat çeker, böylece toplumsal algı yansıtılır. Fakirlik, halk arasında genellikle gizlenmesi ve özür dilenmesi gereken bir durum olarak görülür. Sovyet dönemiyle birlikte, ideolojik bağlamda, toplumsal eşitlik mücadelesinin bir parçası olarak ele alınabilir. Sovyetler Birliği'nde fakirlik, "halk sınıfı" ile özdeşleştirilmiş ve belirli bir kültürel bağlamda, fakir olmanın bir tür öncelik ve değer taşıdığı gözlemlenmiştir.

Frekans analizinde fakir/fakirlik sözcüklerinin ne sıklıkla kullanıldığı hesaplanmıştır, veri toplama sürecinde fakir/fakirlik sözcükleri Rus Ulusal Derlemi (русскорпора.ру) temel kaynak olarak seçilmiş ve fakir, fakirlik sözcükleri üzerine kapsamlı bir tarama gerçekleştirilmiştir. Rus Ulusal Derlem'den elde edilen veri analizi neticesinde fakir/ fakirlik sözcüklerinin 1682-2022 yılları arasındaki kullanım sıklığının dağılımı gösterilir. Tarihsel ve sosyolojik bağlamda yorumlandığında 1740'tan 1800'lü yıllarına değin Rusya, önemli siyasi, sosyal ve kültürel değişimlerin yaşandığı bir dönemden geçer. Fakirliğin sözcük kullanımının XVII – XIX. yüzyıllar arasında dönem dönem savaşlar, Romanov hanedanlığının genişleme çabaları, taht mücadeleleri, serflik, ayaklanmalar gibi kaotik toplumsal olayların yaşandığı çalkantılı zamanlarda yoğunlaştığı gözlemlenir. XX. yüzyılda, Sovyet Döneminden günümüze ise fakir/fakirlik sözcüğü sabit kullanıma geçiş yapar. Fakir sözcüğünün fakirlik olgusundan daha yoğun ve erken dönem kullanımı dikkat çeker, her toplumsal olgunun bireyden başladığı düşüncesini pekiştirir niteliktedir. Dolayısıyla bireyden başlayan toplumsal değişim görülür, önce fakir bireyler daha sonra fakirlik olgusu oluşur.

Türkçede fakir, fakirlik kavramı sosyal yapı ile ilişkilidir, geleneksel olarak toplumsal sınıf yapısını işaret eder. Aynı zamanda ülkemizde fakirlik, sadaka, yardım gibi dini kavramlarla özdeşleşir, nispeten yakın dönemde ise toplumsal dışlanma sebebi olagelmiştir. Rusçada fakirlik kavramı yaşam biçimi olarak tanımlanır, Çarlık Rusyasından Sovyetler Birliği ve post-Sovyet dönemine değin toplumun geneline hâkim olan toplumsal bir meseledir. Sovyetler Birliği, halkın fakirlikten kurtulması için ve fakirliğin tamamen ortadan kaldırılması gerektiği düşünüldüğü için kurulmuştur, ancak modern kapitalist toplumda çok daha derin yaşanır ve hissedilir olmuştur. Böylece, Rus toplumunda fakirlik bireysellikten uzak toplumsal düzeyde rejimlerin ve sistemlerin meselesidir, eşitsizliklerin, ekonomik sistemin ve sosyal politikaların bir sonucu aynı zamanda sebebi niteliğindedir.

Elde edilen veriler ışığında Rusçadaki fakir/fakirlik kavramlarının en sık kullanılan 100 eşdizimlilik analizi yapılmıştır, kullanım sıklığının dağılımı gösterilmiştir. Eşdizimler üzerinden fakirlik kavramına yüklenen çağrışımlar ve kültürel algılar analiz edilmiştir. Fiil eşdizimliliğinin belirlenmesi bilişsel bir kavram olan fakir/fakirlik konseptinin konumunu belirginleştirmesi açısından kritik bir öneme sahiptir. Fiillerin işlevsel yönünün ortaya çıkması için konsept bağlamında ele alınan fiiller, gerçek eylem, iç eylem ve dış eylem olarak sınıflandırılır, ilişkisel bağdaşıklıklar ortaya çıkar. Somut ve fiziki şartların yetersizliğinin yanı sıra fakirliğin duygusal ve manevi boyutu, psikolojik zorlukları bireyleri içsel bakımdan rahatsız ederek eksik, mutsuz, yetersiz hissettirir, hatta ruh hallerini önemli ölçüde etkileyen bir unsurdur. Türkçede fakir kişi "yardıma muhtaç", bazı durumlarda "dini yönden nefsini yenmiş" kişi olarak algılanırken, Rusçada sadece maddi yönden eksik değil ruhsal ve manevi bakımdan da yoksun, talihsiz sayılır. Genellikle dış eylemlerle eşleşen fakir/fakirlik sözcükleri etken ve edilgen rol görevi görür.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the author).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Ağca, M. (2020). "Deyimsel Sözcük Birlikteliklerinin Sınıflandırılması ve Bir Eşdizimlilik Kategorisi: Deyimsel Eşdizimlilik". *Gazi Türkiyat*. Güz 27, 161-177, DOI: 10.34189/gtd.27.010

Bourdieu, P. (1992). *An Invitation to Reflexive Sciology*. Chicago: Universty of Chicago Pres.

Çernışev V. İ. (1950). *Slovar sovremennogo russkogo yazıka. v* 17-T. M.:Akademii nauk SSSR.

Dal V. İ. (2006). Tolkovıy slovar jivogo *velikorusskogo yazıka*. M.: ACT.

Doğan, N. (2015). "Türkçe Sözlük'te Fiilsel Eşdizimlilik". *Gazi Türkiyat*. Güz 17, 67-84.

Dostoyevski, F. M. (2014). *Prestuplenii i nakazanii*. Şedevrı Mirovoy Klassiki M.: Eksmo.

Dyömin, A. S. (1998). *O hudojestvennosti drevnerusskoy literaturı*. M.: Yazıki Russkoy Kulturı.

Halliday, M.A.K. (1994). *An introduction to functional grammar.* (2nd ed) London: Edward Arnold.

Halliday, M. A. K. ve Hasan, R. (1976). *Cohesion in English*. Londra: Longman Group UK Limited.

Hengirmen, M. (2009). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Engin

İmer, K.; Kocaman A. ve Özsoy A. S. (2019). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Karasik, V. *İ*. (1996). *Kulturnıye dominantı v yazıke.* Yazıkovaya liçnost: kulturnıye konseptı: Sb. Nauç. tr. Volgograd; Arhangelsk.

Kumanlı, M. S. (2016). "Türkçe Sözlük'te Eşdizimliliklerin Gösterilişi". Gazi Türkiyat. Bahar 18. 195-204.

Lakoff, G. ve Johnson, M. (2015). *Metaforlar: Hayat Anlam ve Dil*. (çev. Gökhan Yavuz Demir) İstanbul: İthaki Yayınları.

Lehmann, C. (2015). *Thoughts on grammaticalization*. 3rd edition. (Classics in Linguistics 1) Berlin: Language Science Press.

Mustafayev, E. M. ve Şerbinin, V. G. (1996). *Büyük Rusça-Türkçe Sözlük*. M. "Ruskiy yazık": Multılıngual. Istanbul.

Özkan, B. (2014). *Türkiye Türkçesi Eşdizim Sözlüğü'nün Sayısallaştırılması*. *Türkçe Üzerine Derlem Dilbilim Uygulamaları*, Adana: Karahan Kitabevi.

Popova, Z. D. ve Sternin, *İ*. A. (2006). *Semantiko- kognitivnıy analiz yazıka.* Monografiya. Voronej, 2006.

Steşina, E. G. (2012). "O strukturnıh komponentah verbalizatsii kontsepta «Bednost»" (Na materiale russkogo i angliiskogo yazıkov). Mir russkogo slovo, (3), 44-49.

Şanskiy, N. M. ve Bobrova, T. A. (1994). *Etimologiçeskiy slovar russkogo yazıka*. M.

Tarasov, V. N. (2007). *A. S. Homyakov Mıslitel, Poet, Publitsist*. Tom. 1. M.: Yazıki Slavyanskih Kultur.

Türk Dil Kurumu. (1988). *Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ufimtseva, N. V. (2000). «Yazıkovoye soznaniye i obraz mira» M.: Rossiiskaya akademiya nauk institut yazıkoznaniya.

Uşakov, D. N. (2007). Tolkovıy slovar russkogo yazıka. M.: Astrel :ACT.

Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.

Yefromova, T. F. (2006). *Sovremennıy tolkovıy slovar russkogo yazıka*. M.:ACT.

Yevgeneva, A. П. (1981). *Slovar russkogo yazıka*. 4-х т. M.: Russkiy yazık.

Yapıcı, F. (2015). *Rus Ruhdilbilim Kuramları Bağlamında Çağrışım Sözlüğü (Rusça-Türkçe Karşılaştırmalı İnceleme*), Doktora tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

İnternet:

Fakir: https://islamansiklopedisi.org.tr/fakir Erişim tarihi: 15.06.2020

Fakir: https://sozluk.gov.tr Erişim tarihi: 15.06.2020

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 03.12.2024 **√Accepted/Kabul:** 08.05.2025
DOI: 10.30794/pausbed.1595391
Research Article/Araştırma Makalesi

Didin, Ö. (2025). "Multi-Level Governance or Managerial Dominance? A New Perspective on EU Governance in the Post-Maastricht Era", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, 70, 303-316.

MULTI-LEVEL GOVERNANCE OR MANAGERIAL DOMINANCE? A NEW PERSPECTIVE ON EU GOVERNANCE IN THE POST-MAASTRICHT ERA

Ömer DİDİN*

Abstract

This study analyses the post-Maastricht era multi-level EU governance through the lens of the Theory of Managerial Revolution, put forward by James Burnham in “The Managerial Revolution” and improved by Samuel T. Francis among others. The study contrasts managerialism with the multi-level governance (MLG) theory, which gained prominence following the Maastricht Treaty. Focusing mainly on the supranational level in European governance and its interactions with other levels, it is argued that the emerging managerial class/elite has been rising to a dominant position. The study employs a detailed literature review, presents a qualitative and theoretical discussion and links these to empirical facts such as the growing mass and scale of EU governance and the surging share of environmental policy in its external governance. The study first proposes a detailed theoretical framework on managerialism, presenting its differences from the proximate concept of technocracy. Then, the framework is applied to post-Maastricht EU governance in tandem with MLG. Although MLG envisions decentralization through dispersion of authority across multiple levels, it is argued that the real result has been quite the opposite, as the growth of mass and scale of EU governance and reliance on managerial expertise to guide the complex and strategic policymaking environment in the post-Maastricht era is argued to have led to centralization of power in the hands of a unified managerial elite. This phenomenon is better explained by the managerialism theory rather than the MLG theory. The study also employs securitization only as a secondary analytical lens contributing to understanding managerial practices. The unique theoretical discussion and findings of the study are expected to initiate a wider discussion in the scholarship on EU governance and European integration. Managerialism is offered as an alternative of complementary theoretical lens to MLG. The study focuses mainly on proposing a novel theoretical model. It is aimed to form as a basis for future research focusing on deeper empirical testing.

Keywords: *Managerialism, Technocracy, Managerial elites, Multi-level governance, Maastricht treaty, European integration.*

ÇOK DÜZEYLİ YÖNETİŞİM Mİ, YÖNETSEL HAKİMİYET Mİ? MAASTRICHT SONRASI DÖNEMDE AB YÖNETİŞİMİNE YENİ BİR BAKIŞ

Öz

Bu çalışma, Maastricht sonrası dönemdeki çok düzeyli AB yönetişimini, James Burnham tarafından “The Managerial Revolution” adlı eserde ortaya atılan ve Samuel T. Francis ve diğerleri tarafından iyileştirilen Yönetsel Devrim Kuramı merceğinden analiz etmektedir. Çalışma, yönetselciliği Maastricht Antlaşması'nın ardından önem kazanan çok düzeyli yönetişim (MLG) teorisiyle karşılaştırmaktadır. Esas olarak Avrupa yönetişimindeki uluslarüstü düzeye ve bu düzeyin diğer düzeylerle etkileşimine odaklanarak, ortaya çıkan yönetselci sınıfın/elitin baskın bir konuma yükseldiği savunulmaktadır. Çalışmada detaylı bir literatür taraması yapılmış, nitel ve kuramsal bir tartışma sunulmuş ve bunlar AB yönetişiminin büyüyen boyut ve ölçeği ile dış yönetişiminde çevre politikasının artan payı gibi ampirik gerçeklerle ilişkilendirilmiştir. Çalışma ilk olarak yönetselcilik üzerine detaylı bir kuramsal çerçeve sunmakta ve teknokrasi kavramından farklarını ortaya koymaktadır. Daha sonra bu çerçeve, ÇDY ile birlikte Maastricht sonrası AB yönetişimine uygulanmaktadır. ÇDY, yetkinin birden fazla düzeye dağıtılması yoluyla adem-i merkeziyetçiliği öngörse de, Maastricht sonrası dönemde AB yönetişiminin kitleselliğinin ve ölçeğinin büyümesinin yanı sıra

*Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Avrupa Araştırmaları Enstitüsü Avrupa Siyaseti ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İSTANBUL. e-mail:omerdidin97@gmail.com, (https://orcid.org/0009-0005-1092-1959)

karmaşık ve stratejik politika oluşturma ortamına yön vermek için yönetsel uzmanlığa duyulan ihtiyacın, gücün birleşik bir yönetsel elitin elinde merkezileşmesine yol açması nedeniyle gerçek sonucun bunun tam tersi olduğu savunulmaktadır. Bu olgu, ÇDY teorisinden ziyade yönetimselcilik teorisi ile daha iyi açıklanmaktadır. Çalışma ayrıca güvenlikleştirmeyi yalnızca yönetsel uygulamaların anlaşılmasına katkıda bulunan ikincil bir analitik bakış açısı olarak kullanmaktadır. Çalışmanın özgün kuramsal tartışması ve bulgularının, AB yönetişimi ve Avrupa bütünleşmesi üzerine yapılan çalışmalarda daha geniş bir tartışma başlatması beklenmektedir. Yönetselcilik, ÇDY'ye alternatif ve tamamlayıcı bir teorik bakış açısı olarak önerilmektedir. Çalışma esas itibariyle yeni bir kuramsal model önermeye odaklanmaktadır. Gelecekte yapılacak daha derin ampirik testlere yönelik araştırmalar için bir temel oluşturulması amaçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Yönetselcilik, Teknokrasi, Yönetselci elitler, Çok düzeyli yönetişim, Maastricht antlaşması, Avrupa bütünleşmesi.*

1. INTRODUCTION

The political system of the European Union (EU) is incredibly complex with a wide range of stakeholders involved. The Maastricht Treaty (1992) is a major turning point in the evolution of European integration. Following this treaty that marked the beginning of the European Union and integrated it into a pillar structure to be abolished in 2009 with the Treaty of Lisbon, the EU has increasingly expanded its competences and widened its scope of activity. The Maastricht Treaty and the subsequent developments have enabled the EU to achieve an unprecedented enlargement as well as a deepening of integration. The post-Maastricht era of European integration will constitute the main topic of interest in this article. This era is not only marked by subsequent enlargements enabling the participation of a greater number of Member States in European politics and governance but also the emergence of a greater number of actors involved in European governance, such as interest and lobbying groups, local and regional authorities, and non-governmental organizations (NGOs) that have become entrenched in it ever since. In this context, the concept of multi-level governance (MLG) or multi-layered governance has become prominent in the post-Maastricht era in understanding and analysing European integration.

First introduced by Gary Marks (1993) in his work entitled "Structural Policy and Multi-Level Governance in the EC", published around the time of the Maastricht Accord, the framework has gained significant traction in EU scholarship and inspired studies including works of Hooghe and Marks (2001), Bache and Flinders (2004), Bache (2012), and Bache, Bartle, and Flinders (2022). The framework divides EU governance into three levels: the supranational level, which consists of the core institutions of the EU; the Member States level; and a third level consisting of subnational actors. After being laid down by its pioneers Marks and Hooghe, MLG has become a notable theory in understanding and analysing European integration, particularly in the post-Maastricht era. Although relatively weak in predictive power, it offers "a simplified way of understanding what European policy-making looked like on a day-to-day basis in (certain) policy areas" (Stephenson, 2013: 818). According to Schmitter and Kim (2005: 5), MLG is:

> 'an arrangement for making binding decisions which engages a multiplicity of politically independent but otherwise interdependent actors – private and public –at different levels of territorial aggregation in more-or-less continuous negotiation/deliberation/implementation, and that does not assign exclusive policy competence or assert a stable hierarchy of political authority to any of these levels.'

This article will look at post-Maastricht EU governance through the lens of MLG and contrast MLG with the theory of 'Managerial Revolution'. The study will employ a detailed literature review, present a qualitative and theoretical discussion, and link it to empirical facts where appropriate. The study will put the core premise of MLG, which foresees that decentralization is achieved as a result of the dispersion of authority across multiple levels of governance to test via the theory of Managerial Revolution. It will be studied whether the emergence and expansion of the managerial elite across multiple levels of governance lead to an opposite outcome by causing centralization of governance in the hands of the unified managerial elite. By doing so, the study aims to fill in the gap in the existing literature on MLG by questioning the widespread assumption that MLG results in decentralization. By clarifying how managerialism interacts with MLG, the scholarship on EU governance will be equipped with a novel outlook that can help elaborate further unique research in the field. In this regard, first, a conceptual and theoretical framework on managerialism must be elaborated to show which sense of the

term is used, how it differs from technocracy, and how it relates to post-Maastricht multi-level EU governance. Due to the limitations of scope, the article will focus only on certain elements of the supranational level in EU governance in the post-Maastricht era and, by analysing the developments, contrast MLG with managerialism.

2. THEORETICAL FRAMEWORK ON MANAGERIALISM

From the turn of the 20th century onwards, the conceptualization of the emergence of a new social class of managers was introduced and gained prominence in the Western world, mainly the US. The works of James Burnham, in particular, "The Managerial Revolution: What is Happening in the World" (1941) conceptualized the emergence of a new social class called the managers and argued that managers are taking over power both in the perpetually expanding state institutions and in private companies through structures that increasingly become corporate. According to Burnham, the traditional (capitalist) class/elite was replaced or was being replaced by the new managerial one. Interestingly, the core ideas and foresight on such a shift towards managerialism can even be traced back to the 19th-century liberal thinker John Stuart Mill (2004: 199), who predicted:

> 'The form of association, however, which if mankind continue to improve, must be expected in the end to predominate, is not that which can exist between a capitalist as chief, and work-people without a voice in the management, but the association of the labourers themselves on terms of equality, collectively owning the capital with which they carry on their operations, and working under managers elected and removable by themselves.'

This statement shows that, as early as the 19th century, Mill heralded the footsteps of the transition in society towards the emergence of management as the dominant element of organisation. Burnham also observes the 'separation of ownership and control', seen both in managerial corporations where the owner capitalist class has given up decision-making to corporate managers, and in the managerial state, in which the traditional political elite, elected democratic representatives, have given up their decision-making to the unelected bureaucratic managers.

Since managerialism displays similarities to technocracy and the two terms are often used interchangeably or as complements in various contexts, an important issue in building our conceptual framework is the confusion between technocracy and managerialism. Given that technocracy is a key focus in debates about the EU—some even labelling it a technocratic Union—it is essential to clarify the differences between the two concepts. Many scholarly works conflate managerialism with technocracy, which can obscure their distinct meanings. While the two are related, studies specifically addressing their differences and applying these distinctions in analysis are rare. By examining the definitions, implications, and literature surrounding both terms, we can identify crucial distinctions that will inform the discussion in this paper.

Technocracy's roots can be traced back to Ancient Greece, specifically to the idea of the 'philosopher king' proposed by Plato (1943) in "The Republic". Plato envisions an ideal society ruled by philosopher kings. These rulers are not chosen for their wealth, birthright, or popularity, but for their wisdom, knowledge, and virtue. Some of Plato's ideas, particularly the concept of the philosopher king, inspired Enlightenment thinkers who further developed the notion of governance based on reason, knowledge, and expertise. However, while Plato focused primarily on virtue, the Enlightenment thinkers shifted their focus to reason. The transformation of the philosopher king into scientific experts took place during the so-called Scientific Revolution, characterized by the rapid advancements in natural sciences from the 16th century onwards, reaching its ultimate height with Isaac Newton. This resulted in an utmost trust in science and the new scientific method as first formulated by Francis Bacon and Rene Descartes (Tatar, 2019). This is why, in New Atlantis (2016), Francis Bacon talks about a political utopia in which the philosopher king is replaced by a scientist. In this regard, 'positivists' Henri de Saint-Simon and Auguste Comte can be given as the main thinkers who influenced technocratic thought (Hayek, 1941).

However, Enlightenment thinkers did not coin the term 'technocracy'. It was introduced by American engineer William Henry Smyth (1919: 211-215). He defined technocracy as a system of governance based on technical expertise rather than political considerations, referring to it as a "national industrial government." Smyth (1919: 214) envisioned a society where "the rule of the people [is] made effective through the agency of their servants,

the scientists and engineers." During the Great Depression, the Technocracy Movement, led by Howard Scott and supported by thinkers like Thorstein Veblen, briefly gained prominence by trying to transform Smyth's ideas into a political movement. However, the movement was short-lived.

As a more modern and nuanced definition, according to Fischer (1990: 18), technocracy, refers to the adaptation of expertise to the tasks of governance. It gives rise to a theory of governmental decision-making designed to promote technical solutions to political problems." This definition links technocracy to the concept of governance and emphasizes experts. Contrary to Smyth who viewed technocrats as the servants to make the rule of the people more effective, here, expertise and technical solutions are more prone to predominate.

As a more recent example, in his work entitled "Technocracy in the European Union", according to Radaelli, (1999: 11-12) technocracy is tied to contemporary societies and is mainly driven by economic considerations. His conceptualization views technocracy as a political regime and highlights the nexus between economic objectives and technocratic governance by placing the economy in a decisive position in technocracy. Additionally, Burnham (1941: 162) himself addresses the Technocracy movement that briefly gained popularity in the US following the Great Depression. He distinguishes between managerialism and technocracy as follows:

> 'Technocracy's failure to gain a wide response can be attributed in part to the tooplain and open way in which it expresses the perspective of managerial society. In spite of its failure to distinguish between engineers and managers (not all engineers are managers many are mere hired hands and not all managers are engineers) yet the society about which the Technocrats write is quite obviously managerial society, and within it their "Technocrats" are quite obviously the managerial ruling class.'

The key aspect of his argument is the assertion that 'technocrats' function as a managerial ruling class. He differentiates between managers and technocrats by contrasting engineers with managers. Burnham (1941: 162) further contends that while managerialism is more adept than technocracy at forming a ruling ideology and states that technocracy "fails also in refusing to devote sufficient attention to the problem of power".

To elaborate, William F. Enteman (1993) positions managerialism alongside other contemporary ruling ideologies such as capitalism, socialism, and democracy, asserting that Western industrial societies are primarily managerial rather than any of these three. He proceeds to discuss the fundamental principles of society from the perspective of managerialism (1993: 190-191): "Managerialism asserts that society is made up of numerous subunits. … specifically denies that the fundamental nature of society is an aggregation of individuals. … asserts that social decisions are made as a result of the interaction of the units identified as constituting the fundamental reality of society."

He then summarizes the interactions of these subunits in managerial government.

> 'By and large, the units do not interact. The management of units interact. … Individuals attempt to have their impact through their memberships in groups. The groups have their impact through management. … The government is a part of the managerial process. The management of different groups will attempt to influence the direction of government action.'

Enteman highlights key characteristics of managerialism as an ideology asserting that society consists of sub-units reliant on their management to influence government direction. In fact, he describes a structure that echoes core tenets of MLG, emphasizing the interactions among multiple units seeking to impact government decisions. However, he asserts that management holds the primary power and influence within each group, leading to a dominant managerial class.[1] In contrast, MLG envisions a pluralist and non-hierarchical system, allowing for open participation from all groups without any unit holding a dominant position.

Although Burnham's original theory highlighted important aspects of the evolution of post-WW2 Western society, it also had glaring limitations. In this regard, there have been various attempts to refine, expand, or

[1] Since Burnham was still under the impact of Marxist methodology and dialectic when he put forward "the Theory of Managerial Revolution" in 1941, he used the term 'class'. However, in the Machiavellians: The Defenders of Freedom (1943) he would adopt a realist political theory inspired by the four elite theorists that he dubbed 'The Machiavellians'. After this point, the managers were referred to as an 'elite'.

challenge Burnham's theory, which became necessary over time. The most significant shortcoming was his prediction of a hard transition to a managerial society, illustrated by the Soviet Union, which he characterized as an advanced managerial society, and Nazi Germany, which he deemed a fairly advanced managerial society. Burnham highlighted power dynamics, class struggle, and ambitions of the emerging managerial ruling class, predicting their ascent to absolute power through complete control of the means of production. A quick look at the evolution of Western societies reveals that while the emerging managerial class is significant and has gained influence in political, economic, and social spheres—sometimes undermining political representation and legitimacy—traditional forms of representation within democracy and segments of the conventional political and economic elite have persisted. Furthermore, contrary to Burnham's prediction, Nazi Germany not only lost the war but also faced total defeat and collapse, while the Soviet Union would eventually also collapse.

Burnham himself also updated his own model by introducing elite theory (a sociological model) to his initial heavily materialist treatise. In "The Machiavellians: Defenders of Freedom" (1943), he links managerialism to the ideas of notable elite theorists such as Gaetano Mosca, Vilfredo Pareto, and Robert Michels, and managers are portrayed as an "elite" instead of a "social class". Many authors who studied managerialism after Burnham have integrated elite theory into their works, including Gottfried (2001), Francis (2016), and Parvini (2022).

Among the authors who addressed the shortcomings of Burnham and introduced an updated, more sophisticated version of the theory of managerial revolution, Samuel T. Francis comes to the fore with his seminal contribution, "The Leviathan and its Enemies". He argues:

> 'In the "soft" managerial regimes of the United States and Western Europe, the existence of political democracy, a consumer-driven capitalist economy, and a mass culture demands forms of elite domination through manipulative means. In the "hard" managerial regimes, such as those of the National Socialists and the Soviet Communist Party, the absence of mass participation at the time managerial elites began to emerge enabled and perhaps required the new elites to rely on coercive means of domination. There are obvious differences between the soft and hard models, but the underlying similarity—which arises from a common reliance on mass bureaucratic organisations, the application of technology to social and political arrangements, and an elite that acquires power and rewards from bureaucracy and technology—cannot be ignored or denied.' (Francis, 2016: II).

Francis provides an improved version of Burnham's theory better suited to recent developments in Western societies. First, unlike Burnham, who focuses on means of production and offers limited insight into the emerging managerial class in state bureaucracy, Francis also underlines the importance of the mass (managerial) state. He notably emphasized the "mass and scale" of managerial societies as an essential component of the managerial revolution. According to him, since management is primarily concerned with managing mass organisations[2], their growth and expansion increase the power of the managerial elite. Moreover, the growth of mass organisations is a self-sustaining process as the managerial elite works on promoting it. The managerial elite tends to institutionalize and bureaucratize their dominance by setting up permanent structures to routinize their rule. While his work too has some parallels with the literature on technocracy, and he emphasizes the role of technical skills in managerialism, he also clarifies why he prefers to call this ruling class "managerial" rather than "technocratic", which will illuminate the central argument of this article (Francis, 2016: 93-94):

First, similar to Burnham, he highlights that the term "technocracy" implies a linkage to physical science and engineering, which makes it less suitable for explaining the societies in question compared to management, which also encompasses the social and organisational sciences. Second, he suggests an important distinction by stating that technical skills do not lead to power, but rather, power comes from "the operation and direction of mass organisations in state, economy and culture" (Francis, 2016: 93). Therefore, the key to managerial dominance lies in the revolution of mass and scale. From this, it can be inferred that a technocratic structure would become

[2] When writing about "mass organizations" Francis (2016: 3) refers to organisations that have the following characteristics:
"in government, in the form of bureaucratized mass states, whether constitutional or totalitarian; in the economy, in the form of mass corporations, public agencies, and unions that direct and regulate production and consumption; in society, in the form of mass churches and religious movements, mass universities and educational institutions, mass media, and mass associations that contain and discipline the population." He continues by adding that "The rearrangement of human societies within and under mass organizations was necessary to contain, discipline, and provide services for the new mass populations and the exponential growth of social interaction that resulted from population increases" (Francis, 2016: 4).

managerial and also has to become managerial only when it reaches a certain degree of mass and scale (the more mass and scale, the more managerial it gets, without being subject to a certain quantitative threshold). It should be noted that the process is self-serving in that the emergent managerial class relying on the increased mass and scale also works to further increase it. Finally, Francis also claims that the scholarship on technocracy often draws upon different aspects of managerial society and the managerial elite. Within this framework, Francis (2016: 10) divides the skills required to direct mass organisations into three categories, which are "purely technical or scientific skills", "verbal and communicational skills", and "administrative skills".

In summary, according to Francis, managerialism is a broader term that encompasses a larger size of governance and an elite including but not limited to technocracy, and it relies on mass organisations and their operation and control. A mass organisation exhibits a higher proclivity for managerialism as it enlarges, encompassing an ever-greater number of sectors in a given society, ranging from economic to political and social spheres. Since such a society becomes extremely large and complex, it requires an outstanding amount of technicality to be governed, which shifts power into the hands of an elite that is specially trained in the above-elaborated managerial skills. Technocracy mainly focuses on technical skills or economic objectives, as Radaelli suggests; thus, it operates effectively within limited fields. In contrast, the managerial elite draws strength from all segments of mass society, transcending sectoral boundaries by managing various mass organizations and their subunits.

A highly relevant concept introduced by pluralist thinker Suzanne Keller, who studied the rise of the managerial elite, is "strategic elites." Highlighting the strategic role of managerial elites, Keller (1991: 65) summarizes the social processes that contribute to their proliferation as follows:

- "The growth of population
- The growth of occupational specialization
- The growth of formal organization, or bureaucracy
- The growth of moral diversity."

She states (Keller, 1991: 71-72):

> 'The growth of size and complexity make spontaneity inadvisable. There is a need for planning, for formalized communication, and for coordination of diverse activities in separated institutional spheres. Reliance on particularly striking, devoted, and brilliant leaders is not enough—they may emerge too late or not at all. Positions of leadership must be established in advance of acute need, and individuals must be preselected to fill them.'

Keller (1991: 20) defines strategic elites as "those whose judgments, decisions, and actions have important and determinable consequences for many members of society." In other words, strategic elites are those who set a given society's strategy as their name suggests. She therefore distinguishes them from what she calls 'segmental elites', a term that covers "Beauty queens, criminal masterminds, champion bridge players, and master chefs all hold top rank in certain pyramids of talent or power, but not all are equally significant in the life of society" (Keller, 1991: 20). The strategic elites thesis therefore makes a similar point to managerialism in its emphasis on planning, specialization, and the growth of bureaucracy and defines a similar elite. What is new, however, is the accent placed on the term 'strategic'. Emphasizing the strategic nature of the managerial elite helps highlight how their roles extend beyond technical problem-solving. Managerial elites are concerned with aligning policy outcomes to broader strategic goals, ensuring policy coherence, and managing stakeholder relations across multiple levels, further amplified by the growing mass and scale of organisations.

Within this framework, the next section will analyse mainly the supranational layer of post-Maastricht European governance and aim to show the emergence of managerialism by contrasting MLG and managerialism. The main reason for such a phenomenon will be shown as the unprecedented enlargement and deepening of European integration, which enabled the EU to reach the mass and scale conducive to managerialism compared to earlier stages of integration. Second, the rise of MLG enabling participation of a growing number of stakeholders in the system will be shown as a contributor to managerialism and indeed a centralizing factor instead of a

decentralizing one, leading to the proliferation of mass organisations, subunits, and complex interactions at multiple levels of governance. Managerialism contrasts with the core assumption of MLG, which envisions a decentralized and non-hierarchical system and dispersion of power with the involvement of independent yet interdependent stakeholders. The study's first unique contribution will be the fact that it applies the framework of managerialism to MLG. While both frameworks count a vast number of studies and scholarship, no scholar in the MLG scholarship has been detected to have conducted a study that incorporates the theory of managerial revolution. On the other hand, while the aforementioned authors who built upon Burnham's work have made comments about Europe, these have not dealt specifically with MLG to present such a study. The second unique contribution of the study is the debate on managerialism and technocracy presented in this chapter. The study effectively distinguished between these two concepts and presented an alternative to the widely used term technocracy in works touching upon the EU. Since the study's argument resides on a dual framework, the study identifies three main claims for its argument that put managerialism in contrast with MLG:

- Growth in mass and scale of European governance conducive to managerial dominance at the expense of different stakeholders in a similar way to the separation of ownership and control in mass corporations, where legal stockholders are dominated by managers,
- Reliance on managerial practices and strategic projects in policymaking that serve managerial purposes rather than representing various politically independent but interdependent actors,
- Centralization of power in the hands of a unified managerial class/elite rather than the decentralization of power through the dispersion of authority across multiple levels among various stakeholders as assumed by MLG.

In this regard, the following section will focus mainly on the supranational core of the EU and aim to show that this level of governance and its interactions with other levels have increasingly shifted towards managerialism.

3. SUPRANATIONAL LEVEL IN MULTI-LEVEL EU GOVERNANCE IN THE POST-MAASTRICHT ERA AND THE EMERGENCE OF MANAGERIALISM

The Maastricht Treaty, effective November 1, 1993, established the European Union (EU) and introduced a pillar structure that included the Economic and Monetary Union (EMU), Common Foreign and Security Policy (CFSP), and Justice and Home Affairs (JHA). The Single European Act (SEA) also included a title for environmental policy, which was made a European policy with the Maastricht Treaty. The EMU led to a unified currency (Euro) and the establishment of the ECB. Apart from the Single Market and the furthering of economic integration, which had resided at the core of the European project since its inception, this section delves into the sectoral enlargement of EU action and the growing bureaucratization linked to it, which both enabled the supranational core of the EU to reach an unprecedented mass and scale and, due to the strategic nature of new areas of Union action and the growing diversity of the stakeholders involved, led to a looming tendency for managerial leadership. This section focuses on cohesion policy and the EU's external action as regards the evolution of CFSP within the broadened security agenda and investigates how these may have contributed to the managerialization of the EU.

3.1. EU's Cohesion Policy and Managerialism

The Cohesion Policy and Structural Funds formed the inspiration for Marks' initial work pioneering MLG. As set out in the introduction, one of the main tenets of the theory is that authority is dispersed across multiple levels of governance, leading to decentralization. For instance, Hooghe et al. (2020) emphasize the importance of decentralization and dispersion of authority across multiple levels in MLG. In this regard, however, decentralization is taken as dispersion of authority *within* Member States and its failure is attributed to their reluctance and/or resistance to MLG schemes as exemplified by Papageorgiou and Verney (1992), focusing on the Greek case. In a similar fashion, Bache et al. (2010) examine the impact of cohesion policy and related pre-accession aid on the development of MLG by focusing on cases of Greece, Slovenia, Crotia, and Macedonia, and simply measure MLG's success in decentralizing authority *within* these particular states. Authors miss the question of whether or not decentralization and dispersion of authority result from MLG when the full mass and scale of EU governance is considered. Taking a look at the matter through the lens of managerialism can reveal drastically different findings.

The innovation of Cohesion Policy and Structural Funds brought by Maastricht also resonates with our framework on managerialism. As Leonardi (2005: 13) suggests, ""cohesion" represents one of the fundamental elements that permit the expansion and consolidation of the EU into a wider and deeper organization." As the main objective of the Cohesion Policy is to reduce regional disparities and promote territorial cohesion within the EU, its design and implementation reflect an inherently strategic endeavour. The European Commission is the "deviser of programmes, in partnership with local and regional authorities or sectoral stakeholders and agencies" (Wallace, 2005: 83). This role goes beyond mere policy oversight, positioning the Commission as a strategic manager that sets the guiding principles and priorities for Cohesion Policy while also ensuring that implementation aligns with broader EU objectives (Dąbrowski, 2014). It should be noted that the significance of cohesion policy has grown proportionately to the growing mass and scale of the EU. Cohesion policy has gained significance, first with the integration of Spain and Portugal 1986, then following the 1995 enlargement of Austria, Sweden, and Finland, and the notable 2004 "Big Bang" enlargement, which integrated 10 new Member States. The inclusion of Central and Eastern European States, marked by asymmetry and divergence with older members, has intensified the challenges of achieving cohesion. Furthermore, the European Commission's influence grew with the introduction of the Cohesion Policy in 1988 and the vital role of Structural Funds in addressing regional disparities. Although Member States are the main contributors to these funds, they rely on the Commission's expertise and impartiality, leading to a "separation of ownership and control" in fund redistribution.

Cohesion policy serves not only as an instrument for regional development and reducing disparities but also exemplifies complex interactions between various governance levels, akin to subunit dynamics. The driving force behind these interactions is the partnership principle, rooted in subsidiarity. The Commission, acting as the agent of Member States, sets overarching goals tied to the EU's broader objectives and employs funds to guide and collaborate with national and subnational authorities. This process mirrors how strategic managers coordinate diverse divisions within mass organizations, with local actors, such as municipalities and civil society organizations, executing specific projects. Ferry and McMaster (2013) analysed the interactions between cohesion policy and national regional policy systems involving intermediate units within the framework of MLG with particular emphasis on Central and Eastern Europe, and found that the interactions are not only complex and strategic but also differ from one country to another. These interactions are not merely technical but involve strategic negotiation and adaptation, as domestic authorities enjoy autonomy in implementation, yet the Commission plays a major role in oversight and monitoring to ensure compliance with objectives (Mendez, 2011: 524), which include objectives related to competition, green economy, connectivity, social inclusion, and sustainable development (European Commission, 2024). According to Allen (2005: 214), "The European Commission has also sought to exploit the implementation of structural fund spending in order to further the cause of multi-level governance in the EU by encouraging the participation of regional and local government and representatives of civil society."

In addition, the inherent complexity, technical requirements, growing mass and scale, and fierce competition among the lower-level stakeholders naturally lead to a booming need for expertise and effective management within such organisations. The Multiannual Indicative Programme 2021-2027 published by the Commission (2024) states "CSOs' participation in dialogue and policymaking is key in bringing expertise from the ground and devising policies that meet people's needs, and thus vital to fulfil the central commitment of the 2030 Agenda to leave no one behind." (European Commission, 2024: 2). As can be seen, CSOs are expected to bring in expertise, in other words, managerial skills, in line with the commitment to a strategic long-term objective. Nakada (2004: 15) sheds light on the corporatist tendencies of the post-Maastricht surge of partnership between EU institutions and lower-level stakeholders and argues that, in the EU, "Civil society is regarded as an assemblage of organizations. Such organizations will be involved in policy processes in an institutionalized way for the sake of policy effectiveness and legitimacy." His observation also resonates with Caroline Boin's (2010) observations when she called the CSOs "the friends of the EU", stating the EU is using taxpayers' money to finance NGOs that would lobby for environmental policies. Similarly, regarding CSOs, the Economic and Social Committee (EESC, 1999), "the voice of organised civil society in Europe", states "only those with a certain basic organisational machinery and which are qualitatively and quantitatively representative of their particular sector can be expected to make a positive contribution to European integration." The emphasis is placed on the CSOs' organisational excellency, relevance

in their respective sectors, and ability to positively contribute to strategic goals of European integration rather than representing the civil society as such.

This approach inevitably leads to managerial dominance at the lower levels of governance since only the organisations meeting these requirements would be eligible for support and funding. Indeed, it is well-known that CSOs operating within the EU often hire eurocrats who possess expertise and experience in EU affairs for both the top management and officer roles. Members of the top management in NGOs may include individuals with eurocrat portfolios, meaning they are part of the managerial elite. For example, the executive director of European Citizen Action Service (ECAS), a prominent European NGO that receives funding from the EU is a senior EU professional with plenty of experience in management roles in the NGO sector and has the ability to manage a wide range of projects and has extensive knowledge in areas such as EU Funding Rules and Procedures and EU Structural and Cohesion Policy among others (ECAS, 2024). Therefore, it can be observed that the EU's Cohesion Policy in the post-Maastricht era displays the characteristics of managerialism as presented by the argument and main claims of this study, namely because:

- It exhibits separation of ownership and control (control shifts to the managerial elite at the expense of owners of each particular level of governance i.e., civil society or Member State governments) linked to an increase in mass and scale conducive to managerial dominance,
- It relies on broader strategy-driven managerial projects that serve managerial objectives rather than representing other stakeholders,
- Although dispersed across multiple levels, due to reliance on managerial skills, the power and authority are ultimately centralized in the hands of a unified managerial elite dispersed across multiple levels, capable of effectively controlling and implementing the Union's agenda.[3]

3.2. Post-Maastricht EU External Action and Managerialism: CFSP and Beyond

The beginning of European integration was dominated by economic and social objectives of 'low politics'. The 'high politics' of foreign policy, security, and defence was left to individual member states and cooperation relied on structures outside the EC framework, such as the North Atlantic Treaty Organization (NATO) and the Western European Union (WEU). The first attempt to move the EC towards a coordinating role in high political matters such as foreign policy was initiated with European Political Cooperation (EPC). Although EPC can be seen as a precursor to the CFSP, it remained, as Ifestos (1987: 49) described, a "procedure rather than an institutional structure" due to its purely intergovernmental nature and lack of formal treaty basis. CFSP, on the other hand, brought a formalized and institutional structure based on the treaties although remaining intergovernmental and largely making decisions under the consensus-based Union method (Smith, 2004; Keukeleire and MacNaughtan, 2008). Although the intergovernmental Council of Ministers remains the main body governing the EU's foreign policy, the Committee of Permanent Representatives (COREPER) has created a principal-agent situation (Smith 2004: 224) by serving as an agent that prepares the work of the Council. While MLG is relatively less prominent in CFSP compared to other post-Maastricht policy areas because of its intergovernmental nature, Smith (2004: 746-747) suggests that MLG is enhanced in CFSP because of élite socialization at the individual level and adaptation of national bureaucracies to CFSP requirements at the organizational level.

In addition, in both Maastricht and the following Treaties, the EU saw both rapid growth in its institutional coordinating functions, and the creation of strategic posts such as the office of High Representative for the Common Foreign and Security Policy (HR) with the Amsterdam Treaty and the establishment of the European External Action Service (EEAS) with the Lisbon Treaty. The High Representative / Vice President (HR/VP) (named after Lisbon) autonomy was improved with each treaty amendment, and s/he gained the right to make proposals along with the MS with the Treaty of Lisbon. The HR/VP chairs the Foreign Affairs Council (FAC) and the EEAS, which has a core staff in Brussels and over 140 EU delegations worldwide, each contributing to the fulfilment of strategic objectives while taking an active role in the administration. Further, Vanhoonacker and Pomorska (2013) analyse how the HR and EEAS make efforts to build an agenda-setting role. The main resource of the

[3] A further analysis of this phenomenon is possible by adapting the "Jouvenellian model", sourced in the thought of 20th-century French political scientist Bertrand de Jouvenel and further conceptualized by (Didin 2024), but this is beyond the scope of this study and may be studied in a later work.

CFSP system that helps it to take on a leadership role is its ability to "manage, mediate and regulate the differing (sometimes sharply) and competing (sometimes significantly) interests of EU member states" (Maurer and Wright, 2021: 389), in other words, unite the MS around a common and unified agenda reminiscent of a CEO of a large corporation who manages the divergent interests and preferences of stockholders. The CFSP system has led to the establishment of institutions, posts, and a bureaucratic structure with a strategic focus at the supranational level, allowing it to manage a diverse mass organisation. Although this structure is still the 'property' of member states (with major players like France and Germany taking a leading role), and the strategic direction is set by the European Council, there is a growing reliance on managerial leadership to maintain coherence in EU foreign policy. This creates a dynamic conducive to the separation of ownership and control, where member states retain autonomy but increasingly depend on supranational managers and experts to handle issues at the EU level and mobilize common resources, similar to a corporation where stakeholders rely on executives to manage common resources strategically.

Although these developments are certainly relevant to our framework as they show corporatist tendencies in CFSP, it can be claimed that, due to the remaining tight grip of Member States, when foreign and security policy is viewed from the traditional point of view, the EU's external action only partly aligns with our dual framework contrasting MLG with managerialism and our main argument. However, from the 1990s onwards, specifically in the post-Cold War era coinciding with the post-Maastricht era, the traditional security approach has increasingly given way to a widened security approach encompassing different sectors of security in addition to the state-led traditional sectors of security that predominantly focus on military security. Buzan, Waever, and de Wilde (1998) defined five sectors of security including environmental, economic, societal, and political sectors of security in addition to the traditional military security. Waever (1995) notably coined the term securitization, which has been instrumental in broadening the concept of security in international relations. Securitization is the process in which state actors frame certain issues as existential threats, redefining them as security matters, thereby justifying extraordinary measures and the suspension of normal political rules to address them. Simultaneously, in the EU, issues such as energy and climate change have been increasingly securitized in the post-Maastricht era (Christou, 2021). For example, the EEAS (2022) views "Climate change and environmental degradation" as "an existential threat to Europe and the world." This fits into the explanation of Francis (2016: 45) of how a managerial government tends to portray problems in a wider framework and justify the employment of managerial measures and solutions as a response, which in turn leads to the growth in the mass and scale of managerial organisations. This tendency, observed mainly by the Copenhagen School, has arguably had an impact on the EU's approach to security, which has experienced a sectoral enlargement in favour of managerial control in EU governance.

In addition, Lavenex (2004) analyses EU external governance according to three 'soft security' issues of justice and home affairs, environmental and energy policy. She examines the responsibilities acquired by EU institutions in governing these fields and states that (2004: 681) "'soft security' risks constitute the background of the enlarged EU's enhanced engagement to the east and to the south." and "form the broader geostrategic background of recent initiatives on 'wider Europe.'" It can be observed that the introduction of instruments of 'soft security' to the external governance agenda of the enlarged EU has equipped the managerial elite with an expansive instrument linked to both internal and external governance. Keukeleire and Delreux (2014: 222-241) view environment, climate, and energy policies as among "the external dimension of internal policies". As a result, the external governance of the EU is increasingly defined around the objectives related to promoting the Union agenda with a growing emphasis on its environmental policy and norms. Damro (2012: 55) analysed how the two post-Lisbon institutions (HR/VP and EEAS) contribute to the 'environmental integration' in the EU's external governance. Since we have already seen the importance of environmental objectives in the previous chapter on cohesion policy and their links to our dual framework on managerialism and MLG, these developments can be viewed as a managerial spillover to external governance. Moreover, unlike the traditional sectors of security covered by the CFSP which usually require unanimity, environmental policy embodying the environmental sector of security makes decisions under the Community method. Therefore, the increasing share of environmental policy in the EU's external governance resulting from the securitization of this policy area equips the supranational managerial elite with significant power in a domain seemingly dominated by the Member States.

In parallel with these, since its inception into the Community agenda with the Single European Act (SEA) in 1987, environmental policy has grown steadily both in complexity and resources. Started with modest funding mobilized through the Structural Funds, and continued with the subsequent programmes, the first of which had a budget of €400 million (CINEA, 2024), currently, 'the fight against climate change' has a 30% share within the 2021-2027 Multiannual Financial Framework, i.e., €587 billion in total (European Commission, 2021). In this regard, the European Green Deal (EGD) is arguably a prime example of managerialism in the context of environmental security as it is an inherently scientific and strategic project. The EGD "underlines the need for a holistic and cross-sectoral approach" (European Council, 2024), focuses on overarching aims to make Europe the first climate-neutral continent by 2050, and is governed through a complex system that integrates strategic planning, multi-level and multi-sectoral coordination, as well as stakeholder engagement, with the Commission playing a major managerial role. In other words, it is the 'solution' of the managerial elite to the 'urgent' 'problem'.

Moreover, the EU's climate action not only has increased its share in the budget and become engaged in distant objectives but also has increasingly taken a permanent and institutionalized form, exemplified by the establishment of agencies such as the European Climate, Infrastructure and Environment Executive Agency (CINEA).[4] This tendency reflects Francis' (2016: 339) observation that "once the emerging elite has established its power, however, it will seek to institutionalize its dominance in more permanent and stable forms." In this sense, the EU, as an institutional actor, has embedded climate considerations within its internal and external governance framework to ensure the continuation and stabilization of these policies. Since the Fit for 55 package within the EGD "underpins the EU's position as leading the way in the global fight against climate change", (European Council, 2024) both allocating immense resources and setting distant goals are justified in a manner that boosts the mass and scale of managerial structures. The securitization of the environment links to our main argument as it shows that, although MLG remains relatively weaker in CFSP, it is brought to the broader security agenda of the EU. This phenomenon not only enhances the mass and scale of external governance but also incorporates a more suitable policy area for strategic management and the involvement of a larger number of stakeholders, thereby linking it more firmly to our argument and main claims.

4. CONCLUSION AND LIMITATIONS

This study offers a novel outlook on the scholarship of EU governance by constructing a unique analytical framework on based on managerialism theories and integrating it into and contrasting it with the established Multi-Level Governance framework. It has been argued that, in the post-Maastricht era, the governance of the EU has shifted towards managerialism, defined as a mode of governance that goes beyond the traditional notion of technocracy.

The main argument is supported by several characteristics of managerialism, including the separation of ownership and control, the revolution in the mass and scale of EU governance, and the rise of complex, multi-actor interactions. These features, combined with the sectoral enlargement of the Union beyond its initial economic mandate to encompass cohesion policy as an instrument to make strategic distribution and foreign policy, which also enlarges to include environment and climate through securitization, illustrate a governance structure that has moved away from a purely economic and technocratic orientation to a more complex, multi-sectoral managerial

[4] A technocratic project, on the other hand, such as building a dam, operates with a clear scope: a specific budget, a defined schedule, and a concrete endpoint when the objective is to be achieved. In contrast, the European Green Deal (EGD) embodies a managerial approach, characterized by a series of distant objectives—first the 2030 Agenda, followed by climate neutrality by 2050. Rather than detailing specific projects, the EGD's budgetary frameworks provide broad funding tied to priorities without specifying the particular initiatives and projects. As set out in the framework of the study, the managerial project encompasses technocratic projects such as innovation and developing clean energy sources, yet transcends it. This open-ended approach can equip the managerial elite with elite substantial leverage, granting them the ability to shape projects as they see fit, manage stakeholder relationships, and maintain control over the long-term agenda by institutionalizing the programme. Without clear end goals, there are no criteria based on which they can "fail", thus they can operate with little accountability. In doing so, they ensure they can build a permanent structure to manage as their name suggests. Another example of such a phenomenon can be European integration itself, which lacks a concrete end-goal. The extent of deepening remains unclear and debated and the priorities of the European project change over time by adapting to internal and external circumstances. The scope of enlargement is also uncertain, as it's ambiguous and often debated/updated where the geographical boundaries of Europe lie, in other words, how many member states the EU could possibly admit in its final form. This indefinite trajectory provides further opportunity for managerial elites to expand their influence, much like in the EGD, by shaping the evolution of the project without the constraints of a finite objective.

polity. Both the deepening of integration and the unprecedented enlargement of the EU to admit new Member States has been observed to play a major role in this transformation by directly affecting the mass and scale of EU governance. Furthermore, the institutionalized and bureaucratized supranational structures in the post-Maastricht era have been observed to have led to a situation of separation of ownership and control. As agents of the Member States, they have increased their influence not only by bringing the necessary expertise and managerial coordination skills, but also by building effective interactions and cooperations with other, in some cases lower-level actors operating within the multi-level governance system. The proliferation of these actors in MLG thanks to the increasing mass and scale of governance has played a facilitating role in this process. As a result, it is argued that, contrary to the premises of MLG, the emergent managerial elite leads to centralization.

Ultimately, this study aspires to stimulate a wider discussion in the literature on European governance, proposing managerialism as a key concept that reflects the evolution of the EU beyond traditional integration theories to either fill in their gaps or broaden and enrich their analytical perspective. By contrasting managerialism with MLG, the study offers a nuanced perspective on how the EU's governance structure has evolved, effectively bridging the gap between theoretical models and empirical developments. In this regard, building a solid understanding of the role of managerialism in the EU's multi-level governance framework or other theoretical frameworks will be crucial for future academic inquiries and policy debates.

Due to limitations of scope, only the selected aspects of the supranational level in the MLG of the EU are treated. Further research is required to provide a more detailed discussion about both the selected aspects and other elements of the supranational level of EU governance. Furthermore, while the introduced research framework has proven compatible with developments in the post-Maastricht era and adaptable to the MLG framework, it requires empirical testing across different policy sectors and levels of governance to validate its broader applicability. This could include detailed case studies on how managerialism influences policy implementation in areas such as energy, digital policy, and environmental regulation, as well as a detailed study of Justice and Home Affairs (JHA). Discourse analysis can also be useful in showing the communication skills and strategies of the emergent managerial elite within the EU to secure their position. In addition, securitization and widening of security have been employed as a minor and secondary approach relevant only to some parts of this study, portrayed only as a facilitating factor to sectoral enlargement and the emergence of managerial structures and practices rather than a part of the full research framework. However, the theory of securitization and its literature can be further adapted to managerialism and constitute the main theoretical framework of further studies with a greater focus on relevant issues. Managerialism can also be applied to and examined in tandem with other theories in the EU studies literature such as neo-functionalism, liberal intergovernmentalism, or federalism.

Disclosure Statements (Beyan ve Açıklamalar)

1. The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler).

2. No potential conflict of interest was reported by the author (Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

3. This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program (Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

REFERENCES

Amiya-Nakada, R. (2004). "Constructing 'Corporatist' State-Society Relations?: Current Discourses on the European NGOs and Its Democratic Weakness", *Kobe University law review,* 38, 1-20.

Bache, I. (2012). "Multi-Level Governance in the European Union", *The Oxford Handbook of Governance*, (Ed: David L.), Oxford University Press, Oxford.

Bache, I. and Flinders, M. (2004). *Multi-level Governance*. Oxford Academic, Oxford.

Bache, I., Andreou, G., Atanasova, G., and Tomsic, D. (2011). "Europeanization and multi-level governance in south-east Europe: the domestic impact of EU cohesion policy and pre-accession aid", *Journal of European Public Policy*, 18:1, 122-141,

Bache, I., Bartle, I and Flinders, M. (2022). "Chapter 40: Multi-Level Governance", *Handbook on Theories of Governance*, (Ed: C. Ansell and J. Torfing), Edward Elgar Publishing, Cheltenham.

Bacon, F. and Weinberger, J. (2016). *New Atlantis and The Great Instauration*, 2nd Edition, Wiley-Blackwell, New Jersey.

Boin, C. (2010). "Friends of the EU: The Costs of a Taxpayer-Funded Green Lobby", *Bruges Group Conference,* London.

Burnham, J. (1941). *The Managerial Revolution: What Is Happening in the World,* John Day Company, New York.

Burnham, J. (1943). *The Machiavellians: Defenders of Freedom,* John Day Company, New York.

Buzan, B., Wæver, O. and Wilde, J. D. (1998). *Security: A New Framework for Analysis*, Lynne Rienner, Boulder.

Christou, O. (2021). "Energy Security in Turbulent Times Towards the European Green Deal", *Politics and Governance,* 9/3, 360–369.

Dąbrowski, M. (2014). "EU Cohesion Policy, Horizontal Partnership and the Patterns of Sub-National Governance: Insights from Central and Eastern Europe", *European Urban and Regional Studies,* 21/4, 364–383.

Damro, C. (2012). "The Post-Lisbon Institutions and EU External Environmental Policy", *The External Environmental Policy of the European Union: EU and International Law Perspectives,* (Ed: Elisa M.), Cambridge University Press, Cambridge.

Didin, E. (2024). "Why and How Central Power Grows: A Jouvenellian Perspective", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute,* 62, 97-108.

ECAS. (2024). Assya Kavrakova. (2.12.2024) https://ecas.org/team/assya-kavrakova/

EEAS. (2024). Climate, Environment & Energy. (2.12.2024) https://www.eeas.europa.eu/eeas/climate-environment-energy_en#:~:text=Climate%20change%20and%20environmental%20degradation,neutral%20economies%20and%20energy%20systems

Enteman, W. F. (1993.) *Managerialism: The Emergence of a New Ideology,* University of Wisconsin Press, Wisconsin.

European Climate, Infrastructure and Environment Executive Agency. (2024). History of Life. (2.12.2024) https://cinea.ec.europa.eu/programmes/life/history-life_en

European Commission. (2024). Priorities for 2021-2027. (2.12.2024) https://ec.europa.eu/regional_policy/policy/how/priorities_en

European Commission. (2024). The 2021-2027 EU budget – What's new? (2.12.2024) https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/eu-budget/long-term-eu-budget/2021-2027/whats-new_en

European Commission. (2024). Thematic Programme for Civil Society Organisations Multiannual Indicative Programme 2021-2027. (2.12.2024) https://international-partnerships.ec.europa.eu/document/download/d5d623f8-9da5-49ec-96c8-cecb189acccf_en

European Council. (2024). European Green deal. (2.12.2024) https://www.consilium.europa.eu/en/policies/green-deal/

Ferry, M. and McMaster, I. (2013). "Cohesion Policy and the Evolution of Regional Policy in Central and Eastern Europe", *Europe-Asia Studies,* 65/8, 1502–1528.

Fischer, F. (1990). *Technocracy and the Politics of Expertise,* Sage Publications, Newbury Park, CA.

Francis, S. T. (2016). *Leviathan and Its Enemies,* Radix, New York.

Gottfried, P. E. (1999). *After Liberalism: Mass Democracy in the Managerial State,* Princeton University Press, Princeton.

Hayek, F. (1941). "The Counter-Revolution of Science", *Economica,* 8/31: 281–320.

Hooghe, L and Marks, G. (2002). "Types of Multi-Level Governance", *European Integration online Papers,* 5/11, 65-96.

Hooghe, L, Marks, G., and Schakel, A. H. (2020). "Multilevel Governance", *Comparative Politics*, (Ed: Daniele Caramani), Oxford University Press, Oxford.

Ifestos, P. (1987). "European Political Cooperation (EPC): Its Evolution from 1970 to 1986, and the Single European Act", *Journal of European Integration,* 11/1, 47–62.

Keller, S. (1991). *Beyond the Ruling Class: Strategic Elites in Modern Society,* Transaction Publishers, New Jersey.

Keukeleire, S. and MacNaughtan, J. (2008). *The Foreign Policy of the European Union*, Palgrave Macmillan, London.

Keukeleire, S. and Delreux, T. (2014). *The foreign policy of the European Union,* Springer, New York.

Lavenex, S. (2004). "EU External Governance in 'Wider Europe'", *Journal of European Public Policy,* 11/4, 680–700.

Leonardi, R. (2005). C*ohesion Policy in the European Union,* Palgrave Macmillan London, London.

Marks, G. (1993). "Structural Policy and Multilevel Governance in the EC", *The State of the European Community,* (Ed: Alan W. C. and Glenda G. R.), Lynne Rienner Publishers, Boulder.

Maurer, H. and Wright, N. (2021). "How Much Unity Do You Need? Systemic Contestation in EU Foreign and Security Cooperation", *European Security,* 30/3, 385–401.

Mendez, C. (2011). "The Lisbonization of EU Cohesion Policy: A Successful Case of Experimentalist Governance?", *European Planning Studies,* 193, 519–537.

Mill, J. S. (2004). *Principles of Political Economy With Some of Their Applications to Social Philosophy (Abridged),* Hackett Publishing Company Inc., Indianapolis.

Official Journal of the European Union. (1999). Opinion of the Economic and Social Committee on 'The role and contribution of civil society organisations in the building of Europe'. (2.12.2024) https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A51999IE0851

Papageorgiou, F. and Verney, S. (1992) "Regional planning and the integrated Mediterranean programmes in Greece", *Regional & Federal Studies*, 2:1-2, 139-161,

Parvini, N. (2022). *The Populist Delusion,* Imperium Press, Baldwin City.

Plato. (1943). *Plato's The Republic,* Book Inc., New York.

Pomorska, K, and Vanhoonacker, S. (2013). "The European External Action Service and Agenda-Setting in European Foreign Policy", *Journal of European Public Policy,* 20/9, 1316–1331.

Radaelli, C. (1999). *Technocracy in the European Union,* Routledge, London.

Schmitter, P. and Kim, S. (2005). "The experience of European integration and the potential for Northeast Asian integration", *East-West Center Working Papers,* 10, 1–23.

Smith, M. (2003). *Europe's Foreign and Security Policy: The Institutionalization of Cooperation,* Cambridge University Press, Cambridge.

Smith, M. (2004). "Toward a Theory of EU Foreign Policy-Making: Multi-Level Governance, Domestic Politics, and National Adaptation to Europe's Common Foreign and Security Policy", *Journal of European Public Policy,* 11/4, 740–758.

Smyth, W H. (1919). "Technocracy—Ways and Means to Gain Industrial Democracy", *Journal of Industrial Management,* 57, 211-215.

Stephenson, P. (2013). "Twenty Years of Multi-Level Governance: Where Does It Come From? What Is It? Where Is It Going?", *Journal of European Public Policy,* 20/6, 817-837.

Tatar, D. B. (2019). *Doğa bilimlerinin hukuk felsefesine etkisi: Modern ve postmodern paradigma ekseninde bir değerlendirme.* (Unpublished PhD Thesis). Hacı Bayram Veli University.

Wæver, O. (1995). "Securitization and Desecuritization", *On Security,* (Ed: Ronnie D. L.), Columbia University Press, New York.

Wallace, H. (2005). "An Institutional Anatomy and Five Policy Modes", *Policy-Making in the European Union,* 5th Edition, (Ed: Helen W, William W. and Mark A. P.), Oxford University Press, Oxford.

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.02.2025 **√Accepted/Kabul:** 23.05.2025
DOI: 10.30794/pausbed.1631348
Research Article/Araştırma Makalesi

Yurtcu, Ö., & Karaduman, A. (2025). "The Status of the Nineteenth-Century Women in a Gothic Novel: Wilkie Collins's The Woman in White (1859)", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, 70, 317-335.

THE STATUS OF THE NINETEENTH-CENTURY WOMEN IN A GOTHIC NOVEL: WILKIE COLLINS'S *THE WOMAN IN WHITE* (1859)*

Özgün YURTCU[**], Alev KARADUMAN[***]

Abstract

Though it is widely thought that Gothic fiction aims at evoking fear and terror in readers with the employment of Gothic elements, this genre actually addresses certain taboos and dogmas of its time intending to break or undermine them. By encompassing the othered and the marginalised minorities, it can be asserted that Gothic fiction aims to give them a sense of existence. As a consequence of such an aspect, in the examples of this genre, certain concerns related to the woman question, social classes, and particular ideologies that dominate specific periods can be scrutinised. To make it more precise, in certain Gothic novels, the secondary position of women in society can be discussed through the characters and their relationships. In particular Gothic novels, the gap between the social classes and how the lower classes are exploited can be examined. In this sense, in line with the concerns that are on the agenda of Gothic fiction, this paper aims at analysing Wilkie Collins's *The Woman in White* (1859) in terms of the representation of its female characters by considering the changes regarding the status of women in nineteenth-century England.

K**eywords:** *Gothic fiction, Wilkie collins, The Woman in white, The status of women, Nineteenth-century England.*

GOTİK BİR ROMANDA ON DOKUZUNCU YÜZYIL KADININ STATÜSÜ: WILKIE COLLINS'İN *BEYAZLI KADIN* (1859) ESERİ

Öz

Gotik edebiyatın, Gotik elementleri kullanarak okurda korku ve dehşet duygularını uyandırmayı hedeflediği düşünülse de bu tür aslında yazıldığı dönemin tabularına ve dogmalarına değinip bu tabu ve dogmaları kırmayı ya da sarsmayı hedefler. Ötekileştirilen ve marjinde kalan azınlıkları kapsayarak onlara bir tür varoluş duygusu vermeyi hedeflediği söylenebilir. Türün bu özelliğinin bir sonucu olarak, gotik eserlerde kadın sorunsalı, sosyal sınıflar ve dönemi domine eden belirli ideolojilerle ilgili belli birtakım sorunlar incelenebilir. Daha açık ifade etmek gerekirse, bazı Gotik romanlarda, karakterlerin ilişkilerini inceleyerek kadınların toplumdaki ikincil konumu ya da sosyal sınıflar arasındaki fark ve alt sınıfların nasıl sömürüldüğü incelenebilir. Bu bağlamda, Gotik edebiyatın gündeminde olan bu sorunlar ile uyumlu olarak bu yazı Wilkie Collins'in *Beyazlı Kadın* adlı romanında on dokuzuncu yüzyıl İngiltere'sinde kadınların mevcut durumlarıyla ilişkili değişiklikleri göz önünde bulundurarak kadın temsillerini incelemeyi amaçlar.

Anahtar kelimeler: *Gotik edebiyat, Wilkie collins, Beyazlı kadın, Kadınların sosyal durumu, On dokuzuncu yüzyıl İngiltere.*

*This article is based on the second chapter of my MA thesis entitled "The Changing Status of Women in Horace Walpole's The Castle of Otranto, Wilkie Collins's The Woman in White, and Daphne du Maurier's Rebecca" (2022).

**English Lecturer, Ankara Bilim University, Prep School, ANKARA.
e-mail: ozgunyurtcu@hotmail.com, (https://orcid.org/0000-0003-4419-9915)
***Assoc. Prof., Hacettepe University, Department of English Language and Literature, ANKARA.
e-mail: karaduman@hacettepe.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0001-5865-7396)

1. INTRODUCTION

Gothic is chiefly associated with fiction that emerged as a genre in the second half of the eighteenth century, which "is hardly 'Gothic' at all. [Rather] [i]t is an entirely . . . post-Renaissance phenomenon" (Hogle, 2002:1). What is meant by post-Renaissance is the fact that Gothic fiction, unlike its architectural form, does not attempt to praise or glorify religion and/or God. It, on the contrary, aims to break certain taboos. In other words, since the Renaissance is an era in which clerical dogmas pertaining to humans' being worthless are shaken, which is a long-lasting taboo, this newly-emerged fiction, likewise, targets different taboos or dogmas of its time. Pertaining to the target of this genre, it can be claimed that gothic fiction aims to correct the wrongs in society. Including 'others' in itself, Gothic intends to give voice to the ones that are othered in society. To highlight the function of the genre, Çiğdem Pala Mull claims in the preface of *Gotik Romanın Kıtalararası Serüveni* (*The Intercontinental Journey of the Gothic Novel*) that resistance is peculiar to this genre as it sparks its emergence. Hence, it is apt to deduce that it targets to reveal or sometimes fix inequalities and problems in societies concerning social classes, gender-related or political issues through terror and fear (2008:11-12). In this respect, one of those long-lasting inequalities in societies is definitely about the perception of women or their social status. In this sense, in line with the concerns that are on the agenda of Gothic fiction, this paper aims at analysing Wilkie Collins's *The Woman in White* (1859) in terms of the representation of its female characters by considering the changes regarding the status of women in nineteenth-century England.

In societies, not only in the nineteenth century but also in much earlier times, woman and man – the binary conception of gender – are always regarded as a dichotomy of one another rather than complementing each other. Male and female are juxtaposed in a dichotomous structure and defined in relation to one another. In this respect, it is apt to claim that the two basic genders are the oldest and most common binary since the existence of humankind. Considering them as binary, man is the embodiment of power, wisdom, and strength, whereas woman is always associated with fragility, incompetence, and weakness. This indicates that the former is superior to the latter and even in the story of creation in the *Bible*, as "God created man in his own image, in the image of God created he him; male and female created he them" (*The King James Study Bible*, 2013:Gen. 1:27). It is implied that the male is created before the female and even in this one line, the superiority of man is apparent. Indeed, there are several interpretations of the story of creation, and "[t]he dominant reading has found in Genesis 1-3 a hierarchical creation, with woman subordinate to man" (Kvam et al., 1999:6-7). Besides, when the discourse King James' version employs is considered, it is explicit that the Creator also has a gender – male. Thus, rather than being pictured as a divine or almighty figure, "[t]he god of the story is highly anthropomorphized. From the very start, *he* is more of this world than a higher one" (Scult et al., 1986:117; emphasis added). In this sense, the anthropomorphic God's having a gender is of great importance as it also contributes to the highly believed and accepted claim that there is subordination of women to men.

As a result of this widely acknowledged ideology concerning women, until the nineteenth century, almost no marked changes related to women's status in society took place. The patriarchal system retains its ideology, which continues to dominate in the nineteenth century. This male-dominated structure persists despite notable societal changes brought about by new laws related to women's rights, the passionate writings of female authors, and societal reforms, which constitute the primary focus of this study. In other words, in this century, the Industrial Revolution and its effects are observed in almost all layers of society, and considering mechanisation and inventions such as railroads, rapid alterations take place in life. However, the status of women remains unchanged until the second half of the age just like the reigning patriarchal code. This contrasting situation is propounded by Barbara Welter as follows: "In a society where values changed frequently, where fortunes rose and fell with frightening rapidity, where social and economic mobility provided instability as well as hope, one thing at least remained the same – *a true woman* was a true woman, wherever she was found" (1966:151-2; emphasis added). The term "true woman" has great significance because it is used to label the opposite sex as idealised or fallen/corrupt. Pertaining to the dichotomous definition towards them, it is maintained that women can either be ideal or fallen. Considering what is expected from women, the 'true womanhood' "prescribed a female role bounded by kitchen and nursery, overlaid with piety and purity, crowned with subservience" (Smith-Rosenberg, 1985:13). The reason for the emergence of such an opposing label to define them is the fact that the urge to keep the second sex in boundaries or confinements was still valid at that time. In the previous century,

they started to step out of their houses owing to the Industrial Revolution and the notions favoured by the Enlightenment caused them to demand equality. These changes enable women to awaken as well as demand or desire more. That is why, so as to establish dominance over the othered gender, between 1820 and 1860, a new term emerged for them, which is "the Cult of True Womanhood." According to this new perception,

> woman was the hostage in the home . . . [and] [t]he attributes of True Womanhood, by which a woman judged herself and was judged by her husband, her neighbours and society could be divided into four cardinal values – piety, purity, submissiveness and domesticity. Put them all together and they spelled mother, daughter, sister, wife – woman. (Welter, 1966:151-2)

At this point, it should be highlighted that these cardinal values are attributed to the second sex by the patriarchal society, which is the husbands, neighbours, and even religion, and also when these values are embedded in them, they turn into 'mother,' 'wife' or 'sister.' In this regard, it is to be noted that apart from being a mother, wife, sister, or daughter, they cannot have any other titles. In other words, it is not possible for them to dream of other labels except for the mentioned ones. This restrictive ideology aims to prevent females from having other roles or statuses like being a teacher, scientist, factory worker, and the like. Moreover, such a mindset is so effectual that it is agreed "'true womanhood' was the centerpiece of nineteenth-century female identity" (Roberts, 2002:150).

Another point concerning the nineteenth-century perception of woman is the fact that when these four major values are regarded, it is apparent that this limitative system and religion go hand in hand. Welter further argues in her article that "[r]eligion or piety was the core of woman's virtue, the source of her strength. . . . Purity was as essential as piety to a young woman, its absence as unnatural or unfeminine" (1966:152, 154). In this regard, the opposite sex is expected to be pious as well as pure and in order to have such traits, women are supposed to remain in the private realm, which is the last attribution for them. The reason why they are completely associated with the private/domestic sphere is the fact that they are thought to be the "guardian of the family against the moral corruption of the marketplace" (French, 2008:129). In other words, they are 'the angel in the house' just like Coventry Patmore (1823-1896) presents the idealised woman in his widely known poem of the same phrase (1854/62). When this mindset is compared with the patriarchal ideology of the eighteenth century, it is palpable to maintain that they are still associated with the private sphere. In this respect, in order to be regarded as feminine or a true woman, they are supposed to reign in their houses and protect their family from corruption through their pious and pure nature. Frances B. Cogan aptly pinpoints the overall characteristics of an ideal Victorian woman as follows: "The Cult of True Womanhood held that woman was to fulfil herself in the 'instinctive' arts of child rearing, domestic pursuits, and spiritual comfort" (1989:68). This rigid way of thinking renders a woman as someone wholly devoted to her family and its wellbeing, and unfortunately, prevents her from having her own dreams or desires in life.

Among the attributions embedded on the opposite sex, submission is the most foregrounded virtue that they are supposed to have (Welter 1966:158). Although submission and obedience seem similar in terms of their meaning, there is a slight but notable difference between them. While the former is actually submitting to an authority or accepting the hegemony, the latter is the practice of obeying. In other words, the former actually means accepting the superior position of another, whereas obedience simply means carrying out orders or commands. Within this scope, for the androcentric system, acknowledging the supremacy of the superior sex is expected. That is why women are supposed to be submissive. Pertaining to this virtue, it is indicated that the common mindset of the eighteenth century about their weakness and inferiority to men is still dominant and women are still seen as the second sex; thus, they ought to submit to the superior gender. The dichotomous and discriminative difference between the sexes causes men to become "the movers, the doers, the actors", while it makes women be thought of as "the passive, submissive responders" (Welter, 1966:159). In spite of the fact that the latter are quite enthusiastic and willing to be regarded as equals to men and display their desires through their writings in the preceding century, it seems that they cannot make inroads into their cause. Regarding the expectation that women should be submissive, one point is to be highlighted: It is ironic that "while a True Woman was assumed to be a pillar of moral strength and virtue, she was also portrayed as delicate and weak, prone to fainting and illness", which results in their need to be "protected by a male family member" (Cruea,

2005:189). With regard to this, this ideology, though put forward in the nineteenth century, is strikingly similar to the roles of a husband and a wife in marriage in the eighteenth century. A husband is the lord, whose duties include breadwinning and protecting as well as ruling his family, whereas a wife is the *feme covert* (covered woman) who is regarded as an inseparable entity from her husband.

In addition to "the Cult of True Womanhood," yet another term that is widely considered appropriate and accepted to define women and their status is 'the angel in the house.' This is actually a poem penned by Coventry Patmore between 1854 and 1862. For Patmore's widely known poem, *The Angel in the House*, Carol Christ asserts that "it is culturally significant, not only for its definition of the Victorian sexual ideal, but also for the clarity with which it represents the male concerns that motivate fascination with that ideal" (1977:147). In this respect, this work veritably reflects the androcentric mindset's perception of the opposite sex through Patmore's eyes. As the title of the poem reveals, women are regarded as angels, but only in their own homes. This cast of mind is perfectly in accordance with the cardinal value—domesticity—attributed to them. Furthermore, this term is mostly used to define Victorian women in the preceding century, too, they are associated with the private realm in which they can show their excellence. In other words, the idea of confining the opposite sex into their houses claiming that they can flourish there or be angels is not a new mode of thinking. In Patmore's poem, the Patmorian woman is portrayed as subservient to men and also as the embodiment of the domestic sphere, while men belong to the public sphere (Ruskin, 2017:54; Hartnell, 1996:458; Hogan and Bradstock, 1998:1). Labelling females as angels in their houses, the patriarchy solely allows them to exist in the private sphere because if they are eager to be a part of the public realm, the label is already ready for them, which is the fallen woman. Within this scope, the subordinated sex is unable to gain new experiences or broaden their horizons because an "ideal woman [is defined] as domestic woman, woman who has no existence outside the context of her home and whose sole windows on the world is her husband" (Hartnell, 1996:460). In terms of this ideology, they are mere shadows of their husbands, without whom their existence may be questioned or even ceased. At this point, it is of significance to note that today, these distinctive spheres and women's confinement to the private sphere can be regarded as both oppressive and discriminative; but in the nineteenth century, it was a part of the social order. In other words, "the most jarring element of *The Angel in the House* seems to have been its attempt to cast the everyday events and details of Victorian middle-class existence in verse" (Moore, 2015:42-3). In this respect, labelling Patmore's portrayal of women as misogynistic might risk an anachronistic reading not only because of the complex gender discourses of the time but also because their being angels in their houses is among the norms and codes of the nineteenth century and widely accepted by almost all layers in society.

2.THE STATUS OF WOMEN IN THE NINETEENTH-CENTURY ENGLAND

Building upon the discussion about the terms such as 'the Cult of True Womanhood' and 'the angel in the house,' that emerged in the nineteenth century and the undeniable impact of religion on women to make them ideal through rendering them as mere subjects, it is evident that women were still perceived as inferior and associated with the private sphere; however, their struggle for emancipation had also begun. When compared with the preceding century, the women's liberation movement in the nineteenth century seems more organised or planned and certain important male figures support their causes, which assists the opposite sex's receiving more solid outcomes or achievements regarding their emancipation. Hence, the nineteenth century is of great significance for their liberation in terms of the progress made for women. Initially, it is to be noted that concerning the second sex and their cause, a term emerges and marks the Victorian era, which is called "the Woman Question," which is commenced by the middle class in order to question the social and economic status of women (Bozer, 2018:3). This new phenomenon, which causes a considerable alteration in the mindset of society concerning women and their status, actually emerged in France much earlier. Karen Offen elaborates on 'the Woman Question,' which is originally named as "*Querelle des Femmes*," in her work entitled *The Woman Question in France, 1400-1870* (2017) as follows: "For six centuries the woman question has occupied a central position in the political debates of the French state and its educated elite" (2017:2). Regarding the discussions, she furthers that "[d]ebates on the woman question throw into relief the instability and shifting character of the balance of power between sexes; it reveals a series of legal and institutional efforts by men as a group . . . to control, dominate, and subordinate women as a group, but it also allows us to uncover women's efforts . . . to contest such hegemonic claims" (2017:2). In this respect, it is of importance to highlight that through the

debate known as 'the Woman Question,' how each sex approaches the status of women can be analysed. In addition to that, the fact of this discussion's emerging in France may not be coincidental. To make it clearer, in the eighteenth century was published "The Declaration of the Rights of Man and of the Citizen" (1789), through which it is emphasised that people, specifically men, are born equal in themselves. Also, in the same year, another significant phenomenon – the French Revolution – took place, causing striking changes in the social and political agenda of France. Regarding the questioning and resistant nature of the nation, it is not unanticipated that the debate on the status of women appeared in France much earlier than in England.

'The Woman Question,' likewise, almost aims to address or problematise similar issues concerning the feeble sex and their status in Victorian England. Pertaining to this debate in England, Elizabeth K. Helsinger aptly posits that

> [c]lose study of public opinion between 1837 and 1883 suggests that the traditional model of 'a' Victorian attitude – patriarchal domination, expressed publicly as 'woman worship' – is inadequate. The predominant form of Victorian writing about women is *not pronouncement but debate*. Moreover, the arguments in this debate were both more complex and fluid . . . [Thus], the Woman Question . . . really was a question. Almost any public statement bearing on the Woman Question . . . was likely to generate a chain of responses, and to be read as a response to prior statements in an ongoing public discussion. (1983:xi; emphasis added)

Within this scope, it is indicated that the discussions about the status of the opposite sex are more organised and planned and also the writings of these women have serious arguments, which make their demands more than a sole pronouncement. Since 'the Woman Question' was prevalent throughout the century in Victorian England, almost all the alteration in their status is related to this debate. In the nineteenth century, just like in the preceding century, a number of female figures penned several non-fiction works on their emancipation. Their primary intention was to achieve their sex's economic and social independence. Besides, these figures were significant in their fellows' liberation movement since they were regarded as the first-wave feminists; thus, the precursors of the feminist movement. As Richard J. Evans claims, "British feminism was chronologically the second after the American movement to emerge in an organised form. It really dates from the 1850s, though a few organisations were founded earlier" (2013:63). Besides, in the nineteenth century, along with female figures, prominent male writers such as Irish philosopher and reformer William Thompson (1775-1833) and the utilitarian philosopher John Stuart Mill (1806-1873) dwelled on the need of the opposite sex's liberation in their works. Furthermore, in relation to the 'Woman Question' debate, substantial legislation improving women's rights was proposed. Most significantly, a transformative notion emerged to redefine women's duties both physically and functionally: the 'New Woman,' as coined by Sarah Grand (1864-1943) in her 1894 article entitled "The New Aspect of the Woman Question" (1894). Considering such substantial changes, it is apparent that solid steps were taken for the suppressed sex's emancipation in the nineteenth century. In this respect, at the beginning of the century, the patriarchal system defines woman and womanhood through 'the Cult of True Womanhood' and attributes certain values to a supposedly true or angellike woman. Towards the end of the century, a woman redefined the same notions and her redefinition created a completely different woman, both physically and mentally. Through her concept, Grand pushes the limits that the androcentric code draws for women, and she accuses men of the situation they are in:

> *Man deprived us of all proper education*, and then jeered at us because we had no knowledge*. He narrowed our outlook on life* so that our view of it should be all distorted, and then declared that our mistaken impression of it proved us to be senseless creatures. *He cramped our minds* so that there was no room for reason in them, and then made merry at our want of logic. Our divine intuition was not to be controlled by him, but he did his best to damage it by sneering at it as an inferior feminine method of arriving at conclusions; and finally, after having had his own way until he lost his head completely, *he set himself up as a sort of a god and required us to worship him*, and, to our eternal shame be it said, we did so. (1894:272; emphasis added)

Her stance supports the idea that the hegemony of men is the reason why her fellows are perceived as such. When the discourse Grand employs in her essay is taken into consideration, it is palpable that she is rather direct and accusatory. For her, it is the patriarchal ideology that prevents them from accessing knowledge, broadening their horizons, and becoming rational individuals. She also highlights that men's privileged and superior status makes them act like a sort of god, which denotes the strikingly biased ideology about two sexes. Furthermore, in her thought-provoking essay, Grand dwells on the physical appearance of her sex, and just like American feminists Charlotte Perkins-Gilman (1860-1935) and Sarah Moore Grimké (1792-1873), she reminds her women readers that they do not need to wear womanly clothes and be a doll-like figure (Perkins-Gilman, 1998:274; Grimké, 1838:71): "[W]e shall be afflicted with short hair, coarse skins, unsymmetrical figures, loud voices, tastelessness in dress, and an unattractive appearance and character generally, and then he will not love us any more or marry us" (1894:274). In other words, in order to be appreciated or accepted, the appreciation coming from the male gaze is not required. This manifestation is so strong and deliberate that it certainly aims to break the taboos of society and pave the way for a new life for the oppressed sex.

3.REFLECTIONS OF THE NINETEENTH-CENTURY CHANGES IN WILKIE COLLINS'S *THE WOMAN IN WHITE*

With respect to the solid steps taken towards the emancipation of women in the nineteenth century, *The Woman in White* (1860) by Wilkie Collins (1824-1889) definitely reflects Victorian England and the changing status of women to a considerable extent. In the novel, there are various characters representing each and every layer in English society. To be more precise, since Collins's characterisation is diverse, some of his characters are the embodiment of the patriarchy, whereas some others are the representation of the ones questioning or rejecting this hegemony. The novel is a compilation of narrations, the first of which starts with Walter Hartright, a teacher of drawing who is hired by Mr. Fairlie in order to teach his niece and her half-sister how to draw. On his way to Cumberland, he comes across a woman in white and helps her go to London. After this incident, he arrives at Limmeridge House and mentions this incident to Marian—one of his pupils—and upon hearing the name of her mother from this woman in white's lips, she has a look at her mother's journals so as to find out who this woman in white is and mentions this woman's striking resemblance to Laura—her half-sister—to Walter. During his stay, he falls in love with Laura, and so does she. Yet, he learns that she is supposed to marry a man much older than her upon her father's will on his deathbed, which makes him leave Limmeridge House, but before that, one day, Laura receives an anonymous letter in which it is written that her future marriage will make her wretched. Since the letter is written by the woman in white, Anne, and is followed by another letter from Anne's mother claiming that her daughter is mentally ill and has been taken to the asylum, Marian is reassured and begins to believe that Sir Percival is not evil. However, since Laura is quite young and rich, a marriage settlement should be made, and the future husband's solicitor demands a settlement that completely favours his client, not the wife, which thoroughly complies with the male centred legislation regarding marriage prior to the introduction of the Matrimonial Acts. According to the arrangement, if she dies, all her money will be transferred to her husband, and her uncle, Mr. Fairlie, interestingly does not object to this. They get married and go on honeymoon for a long time. When they return, they bring Count Fosco and his wife, Laura's aunt, with them. Marian learns that her sister is quite unhappy, and her husband is after her money, which makes their marriage quite problematic. The husband forces his wife to sign a paper and later he locks his wife in her bedroom. Since Marian is suspicious of both the husband and Count Fosco, she eavesdrops on their conversation and gets soaking wet in the rain, which causes her to become seriously ill. Meanwhile, according to Fosco and Percival's plan, they shift Laura and Anne's identities so that they can get all her money. Yet, an unexpected thing happens, as Anne dies owing to her heart disease, and they put Percival's wife in the asylum in place of Anne. Rescued by her half-sister, the actual Laura starts to live with her sister. They come across Walter and tell him everything. In order to restore her identity, he decides to reveal her husband's secret and find Anne's mother. After some investigation, he finds out that Sir Percival's mother is not married to the rich man who is the father of him, which makes the son disinherited. Furthermore, it is revealed that Anne is the half-sister of Laura, which explains their striking resemblance. While Walter is learning these truths, he comes to find him but is killed when the fire breaks out. He forces Count Fosco to write their conspiracy so that she regains her identity. Fosco accepts this provided Walter would let him go and Pesca, an Italian former politician who pursues Fosco in England, would not see the letter. In the end, she and Walter marry, and their son inherits Limmeridge. With regard to the synopsis of the novel, the devices employed that have the work categorised as Gothic are pinpointed by Lyn Pykett as follows:

> These novels frequently employ devices which echo the Gothic, such as menacing villains (some of them 'foreign'), the incarceration of heroines, suggestions of the supernatural and the uncanny in the settings, the use of dreams and coincidence and so on, but they all have plots focusing on the implosion or disruption of domestic stability as a result of secrecy or concealment of one kind or another. The families at the centre of these novels are not what they seem. (2006:54)

In this regard, through Collins's diverse characterisation, the themes as well as the devices he employs that comply with the Gothic genre, gender roles or the changes in the status of women as well as the patriarchal structure in society can be explored.

As is seen in the synopsis of the work, not only Sir Percival but also Count Fosco is the embodiment of the diminishing patriarchal structure in English society, which makes them the villains in the novel. As stated by Clyde K. Hyder, "a victim can hardly exist without a villain" (1939:302); both characters intend to make women subservient with their deeds as well as intentions throughout the novel. Sir Percival is "adequately but conventionally characterized as a particularly English type of shabby bully, cruel in speech and violent in action" (Peters, 1991:218). In addition to his being a male, his title—sir, a baronet—empowers him in the course of the work. Within this scope, he resembles Manfred in *The Castle of Otranto* (1764) by Horace Walpole (1717-1797), as both characters misuse both their status in society and gender to subjugate the opposite sex. Collins's character's suppression of females is explicitly observed through his marriage with Laura Fairlie. Actually, he elaborately reflects what is normative in terms of marriage in the nineteenth century. This means that "[t]he novel is set in 1851" (Bachman and Cox, 2006:10), and at that time acts concerning matrimony were not released yet, and the hegemony of men/husbands was prevalent in this institution. That is why, through the union of Sir Percival and Laura, marriage as a patriarchal foundation is actually open for discussion. Actually, Collins, through his characters, makes a serious critique of marriage (Vanden-Bossche, 2014:93; Bachman and Cox, 2006:27). Indeed, in the course of the work, these two characters' connubiality impedes this institution rather than foregrounding its positive aspects. In this respect, the first point to be highlighted is the age gap between Laura and her future husband. While Marian and Walter talk about the future husband, Walter is shocked when he learns his age: "Forty-five; and she was not yet twenty-one! Men of his age married wives of her age every day" (Collins, 2002:63). Although he is shocked, his further comment about the age gap indicates that it is almost a custom in society. This mindset is actually what Harriet Martineau calls "mercenary marriages" (1837:242-3). Rather than love or mutual feelings, the wishes of families are realised. For Laura's case, it is her father who wishes her to marry Sir Percival on his deathbed. Marian's words about this arranged marriage reveal the impact of fathers on daughters. She states that:

> [i]t is an engagement of honour, not of love; her father sanctioned it on his deathbed, two years since; she herself neither welcomed it nor shrank from it – she was content to make it. Till you came here she was in the position of hundreds of other women, who marry men without being greatly attracted to them or greatly repelled them, and who learn to love them (when they don't learn to hate!) after marriage, instead of before. (Collins, 2002:55)

As she indicates, daughters have no right to claim about their future husbands that their families choose themselves. Their future is completely up to their parents, and in relation to this, Mill in *The Subjection of Women* (1869) asserts that "[o]riginally women were taken by force, or regularly sold by their father to the husband" (2010:153). In Collins's work, Laura is veritably sold to her husband by her father and cannot go against her father's will. At this point, it is to be pointed out that although her father has been dead for years and is not an actual character in the novel, his impact on her is undeniable. Both her father and husband make her life miserable. Besides, prior to their marriage, Sir Percival wants his wife to sign a settlement, which is completely detrimental to her interests. According to the settlement, with Laura's permission, he is able to use three thousand pounds a year, and if she dies, he will have a right to claim her money. Additionally, if he has a son, the inheritance of their estate in Cumberland will pass to their son (Collins, 2002:115). Such an arrangement is actually an indication of his intention. Since husbands in marriages are considered to be powerholders in the household and have rights to own their wives' property, Percival aims to benefit from such priority that is given to men. As Ann Cvetkovich elaborately points out, "the legal system is not extensive enough to protect Laura Fairlie from exploitation by

her husband" (1992:73). Aware of his superiority, he resolves to exploit his future wife's property by marrying her. Another point on which the husband abuses her through the prerogatives that the Common Law of England provides him is the age of his future wife. To be more precise, Percival wishes to marry Laura before she becomes twenty-one (Collins, 2002:113) because at the age of twenty-one a woman is regarded as mature, and unless she is twenty-one, she needs a guardian, and for Laura's case, it is her uncle, Frederick Fairlie (2002:117). Since she is not thought to be an individual, she "[has] to be protected from the crimes made possible by the husband's legal prerogatives" (Cvetkovich, 1992:73). Nevertheless, her uncle is another male character in the novel that has certain hesitations to act on behalf of the opposite sex, though he is not a typical man acknowledging the patriarchal code.

Frederick is more like an "effeminate" man (Liddle, 2009:39) and "hypochondriac" (Peters, 1991:218), which makes him far from the attributions embedded in the superior sex. In the course of the novel, he determinedly stays in his room because of "the wretched state of [his] nerves" (Collins, 2002:31). Pertaining to his confining himself to his room, Maria K. Bachman and Don Richard Cox propound that "Fairlie's complaints about his health are fraudulent, that he suffers from an illness simply fabricated so he does not have to interact with the world at large" (2006:11). In this regard, it is plausible to assert that he prefers not to see or meet others around him unless necessary, which actually can be associated with his pure selfishness. His egotism also becomes apparent when a problem arises about Laura's marriage settlement. When their family lawyer explains the content of it to Frederick, he simply responds that:

> Was it likely that a young woman of twenty-one would die before a man of forty-five, and die without children? On the other hand, . . . was it possible to over-estimate the value of peace and quietness? If those two heavenly blessings were offered in exchange for such an earthly trifle as a remote chance of twenty thousand pounds, was it not a fair bargain? Surely, yes. (Collins, 2002:117)

His reaction towards Sir Percival's malevolent settlement can be considered an indication of his fondness of his own comfort. In addition to that, his physical appearance as well as his surprise upon seeing strong people around him are other reasons that cause him to be regarded as effeminate. When Walter Hartright meets him for the first time, his description of Frederick is rather detailed: "He was dressed in a dark frock-coat . . . His feet were effeminately small, and were clad in buff-coloured silk stockings, and little womanish bronze-leather slippers" (Collins, 2002:30). His physical appearance and clothing disclose that he has more feminine than masculine characteristics. Besides, when Walter proposes to carry the portfolio to his room on his own, Frederick is amazed at his strength and explicitly shows his hypochondriacal attitudes:

> Will you really? Are you strong enough? How nice to be so strong! Are you sure you won't drop it? So glad to possess you at Limmeridge . . . Would you mind taking great pains not to let the doors bang, and not to drop the portfolio? . . . Gently with the curtains, please – the slightest noise from them goes through me like a knife. (Collins, 2002:34)

With regard to his responses and attitudes, Frederick does not seem to be as strong as men are expected to be. His case is appropriately explained by Pykett in "Collins and the Sensation Novel" as follows: "Frederick Fairlie seems to belong to an intermediate sex or gender" (2006:55). He neither performs what is expected from his sex nor do his effeminate behaviours or hypochondriacal attitudes make him a man sensible towards women and their interests. His approval of such an evil-intentioned settlement discloses his nature as well. Since the father of the Limmeridge House is dead, and Frederick is the head of the house in the novel, his negligent decisions for his own relative reveal that "Limmeridge House is anything but a safe haven from the outside world; it is the site, rather, [the hegemonic male] is well within his legal rights to exercise an absolute and sinister power over" females, and through this house "Collins shatters the myth of the domestic sphere as a repository of peace, security, and moral values" (Bachman and Cox, 2006:27). This aim of Collins actually is in accordance with the stance of him, as while penning the novel, he also intends to make a critique of marriage as an institution. To make it clearer, Laura cannot find peace either at her father's house or that of her uncle upon the death of her father or at Sir Percival's house. She submits to her father's wish regarding her future marriage to Sir Percival (Collins, 2002:55); she cannot resist her uncle when he readily accepts the marriage settlement Sir Percival wants

her to sign prior to their marriage (2002:113), and she also cannot find happiness or peace upon her matrimony with Sir Percival as he constantly dismisses Laura's feelings and looks down on her (2002:190), forces her to sign another contract that is related to the transmission of her inheritance to Sir Percival in case of her death without having a child (2002:188-99), and isolates her by locking her in her room (2002:229). All these examples from the novel indicate that the domestic sphere is not a secure place for women, nor is marriage a happy destination. Additionally, although commonly homes or houses connote security, peace, or happiness, in Gothic works, their function or connotation is more like a prison specifically for the oppressed sex (Kilgour, 1995:9). For instance, in Walpole's *The Castle of Otranto*, the castle itself is a claustrophobic place for the women, especially Isabella, and in this sense, it is evident that both settings are rather similar in terms of their function.

Count Fosco, as mentioned previously, is another male character adopting the hegemonic patriarchy. Like Sir Percival, he resolves to suppress the female characters in the novel. Relating to his character, Collins bluntly expresses that he is a flesh-and-blood persona: "Though Wilkie Collins once said that 'Fosco is not modelled on any one or any half-dozen persons', he also wrote, 'many models, some living, and some dead, have 'sat' for Fosco'" (Peters, 1991:215). Through the explanation of the author, it is understood that the character is actually a blend of several men living in the nineteenth century. Similar to his friend, Fosco is another villain and "[c]ertainly, what makes [him] such a fascinating and memorable villain in Collins's novel is the mesmeric power he exerts over practically every character in the novel—his wife, Sir Percival Glyde, Marian Halcombe, even his pet mice" (Bachman and Cox, 2006:22). Unlike Laura's husband, Fosco has the capacity to dominate both women and his friend, which makes him a rather powerful figure. His dominance over his friend is purely because of Percival's being a bad-tempered man and the decisions that he makes rather hastily. As a man thoroughly considering each and every point prior to making up his mind, Fosco certainly leads him so that both parties can be content at the end. To make the point clearer, when the husband forces Laura to sign the document that is about her permission for him to use her money and she does not want to sign unless she reads it first, he becomes enraged and explicitly humiliates his wife. In order to settle the problem, "[t]he Count took one of his hands out of his belt and laid it on Sir Percival's shoulder . . . with unruffled composure" and he says that "'Control your unfortunate temper, Percival, . . . Lady Glyde [Laura] is right'" (Collins, 2002:190). His determined and confident attitudes definitely have an impact on the husband. Fosco's behaving as such is not due to his belief in the rightness of her; instead, aware of the danger they are in, he solely tries to decide strategically. That is to say, he deliberately warns Sir Percival, realising his temper. By doing so, he in a way intends to have a positive impact on both Laura and his wife by pretending that he is on their side. Such an attitude of his merely makes him a cautious character, not an advocate of women's rights, as his perception of the opposite sex can explicitly be examined through his marriage. Besides, Count Fosco and his wife's conjugality is another example through which marriage as a patriarchal foundation can be scrutinised. Both parties perform rather traditional roles of a spouse during their union. What is meant by traditional is that Fosco's sovereignty over his wife is apparent, whereas the wife, without any questioning, accepts the hegemony of her husband. In the course of the novel, Fosco almost all the time and "habitually addresses her as 'my angel'" (Collins, 2002:172). Actually, his calling her an angel is rather symbolic, as it is apt to assert that he perceives Madame Fosco as a woman possessing the attributes mentioned by Patmore in *Angel in the House*. She is a docile woman as well as a silenced one. Whenever the Countess' opinion is needed or asked, she replies that "'I wait to be instructed, . . . before I venture on giving my opinion in the presence of well-informed men'" (Collins, 2002:181). Her reply definitely accords with what is expected from the angels in the nineteenth century. At this point, it is to be pointed out that the Count "looks like a man who could tame anything" (2002:168) and indeed "Countess Fosco [is] the woman who has been 'tamed'" (Gaylin, 2001:318). As for the reason why the wife is said to have been tamed, she was a former advocate of women's rights prior to her marriage (Collins, 2002:181), and upon their union, it is plausible to claim that she is completely subjugated by her husband and has lost all her previous enthusiasm to have a contribution to provide a better life for her own sex. In this respect, regarding the considerable change in the Countess relating to her stance, Fosco's sovereignty over her is crystal clear.

As stated beforehand, the Count has the charm to impact almost everyone in the novel, including Marian. His influence over her is of importance because she is a prominent female character "who most strikingly refuses to conform to gender type" (Brewster, 2002:xiv). She is definitely the opposite of what her half-sister represents

in the novel. In fact, their striking difference in terms of their characterisation is pointed out by Marian herself when she first meets Walter:

> I am dark and ugly, and she is fair and pretty. Everybody thinks me crabbed and odd (with perfect justice); and everybody thinks her sweet-tempered and charming (with more justice still). In short, she is an *angel*; and I am – Try some of that marmalade, Mr. Hartright, and finish the sentence, in the name of female propriety for yourself. (Collins, 2002:26; emphasis added)

Her portrayal of her sister as a sweet, fairy-like angel, and herself as ugly and odd explicitly reveals how they differ. Although Marian wishes Walter to attribute appropriate characteristics to her, Walter, out of courtesy, refrains from completing her sentence; nevertheless, he conveys his opinions of her in his narrations:

> The lady's complexion was almost swarthy, and the dark down on her upper lip was almost a moustache. She had a large, firm, masculine mouth and jaw; prominent, piercing, resolute brown eyes . . . Her expression – bright, frank, and intelligent. (Collins, 2002:25)

The depiction of Marian by Walter is crucial to comprehend her and her stance, as she does not have angellike physical features as expected from Victorian women; rather, she has masculine-like traits and seems intelligent. Within this scope, as Ann Gaylin aptly propounds, "Marian Halcombe, the most compelling female character and narrator in the novel, represents 'anima virilis in corpore muliebri inclusa': a man's spirit imprisoned in a female body" (2001:311). Indeed, her remaining unmarried, her appearance and her being intelligent are some of the aspects that make her far from the expectations of her gender. Additionally, her interests are rather distinct when compared with those of her half-sisters. While Laura likes to draw and play the piano, Marian can play chess, backgammon, écarté, and billiards (Collins, 2002, p. 27). Considering her preferences and capabilities, she accords with the idea that "'the attribute of sex does not extend to mind'" (qtd. in Murphy, 2006:18), which Lydia Becker asserts in her work entitled "Is There any Specific Distinction between Male and Female Intellect." By the same token, Perkins-Gilman also rejects the supposed relation between mind and sex: "There is no female mind. The brain is not an organ of sex" (1998:149). Unlike the mindset of the hegemonic patriarchy, which blindly and insistently claims that there is a distinction between a female and a male mind, nineteenth-century women writers such as Becker and Perkins-Gilman refuse such a discriminative ideology. In this sense, in accordance with the arguments of the female writers, though a woman—a supposedly weaker sex in the eyes of patriarchy—Marian has the potential to do almost everything that a man can. In this sense, it can be claimed that through her authority-challenging portrayal, she transcends the borders of her sex.

In the course of the novel, aware of the intentions of Sir Percival and Count Fosco, Marian does her best to save her sister from both patriarchs. While attempting to help her sister, she "is morally irreproachable; more importantly, she acts bravely and intelligently in investigating the crime committed against her half-sister, Laura Fairlie" (Matveenko et al., 2017:124). Since both males are in fact after her money, they secretly make a plan to take possession of her fortune as she hesitates to sign the document that allows her husband to use it. While planning how to get her money, Marian secretly listens to Percival and Fosco, and through "her defiant act of eavesdropping on Count Fosco and Sir Percival's conversation in the library, violates established Victorian assumptions about gender" (Gaylin, 2001:313). As a woman, she is not expected to intervene in the affairs or business of men; yet, she not only listens to them, but also writes their conversation down in her diary, which gives her agency as a narrator:

> In listening to and then writing down Fosco's private conversation with Sir Percival, Marian transforms private knowledge into a form which can be easily circulated, reproduced, and transmitted to others who can frustrate the criminals' plots. By transcribing the secret conversation she overhears into her diary, Marian possesses the information necessary to forestall their devious plans, or so she thinks. (Gaylin, 2001:316)

In this respect, her actions disclose that unlike the Countess, she is not docile or tamed; instead, she is rather resolute and willing to trespass the expectations of her gender. During her eavesdropping, another significant point that is to be highlighted is the fact that she takes off her petticoat so as not to be noticed (Collins, 2002:250-

1). Although her main motive is not to be found out by Percival and Fosco, as the latter believes that "[s]he is sharp enough to suspect something, and bold enough to come downstairs and listen" (Collins, 2002:249). Her taking off the petticoat can also be regarded as her stripping off the attributions embedded on her by the patriarchal system. Within this scope, self-fashioning[1] herself, she attempts to go beyond what is expected from her. Through her action as such, it is plausible to argue that her stance resembles Sarah Grand's or Charlotte Perkins-Gilman's points of view as both women point out that their fellows do not have to wear doll-like clothes such as petticoats to remain more feminine. What is more, Perkins-Gilman furthers her argument that such clothing restricts their physical activity, thus curbing their freedom (1998:55). Pertaining to Perkins-Gilman's point of view, it can safely be maintained that the motive of Marian to take off her petticoat is related to her stance.

When the stance, actions, and attitudes of Marian are taken into consideration, she can be depicted as a woman having agency. Pykett elaborates on her character and outlook as follows:

> Marian is certainly full of passion and purpose. She rails against the restraints of her petticoat existence, engages in a battle of wits with Count Fosco (Glyde's fellow plotter and mentor in villainy), and joins forces with Walter to solve the mystery of Anne Catherick, and to restore Laura to health and reclaim her half-sister's social identity and property. Unlike Laura or Anne, Marian also has a role in telling her own (and their) story, as her journal is one of the several sources of 'testimony' from which the narrative is (re)constructed. (2006:57)

In this respect, it is apt to assert that Marian is an "unconventional" or "transgressive" (Pykett, 2006:56) female character as she resists being silenced and the attributions embedded on her, remaining docile, and such characteristics of her can be the reason why Fosco "is challenging as well as warning Marian, whom he admires for her courage and unconventionality, when he advises her to stay within acceptable female boundaries" (Peters, 1991:215). He appreciates as well as realises her intelligence and courage; nonetheless, as a man adopting the patriarchal ideology, he decides to tame her just like his wife because Marian resists staying within her gender's boundaries. Following her eavesdropping on both patriarchs, since she is exposed to heavy rain, she becomes fatally ill. Fosco finds her diary and "possesses her narrative, and controls its ending" (Gaylin, 2001:317-8), which can be considered a serious abuse or even rape. Regarding his action, it is pointed out that he usurps the agency of Marian. Once she is a narrator through whom Laura's story is told, which gives her authority in a way; nevertheless, seizing her diary, Fosco denies her agency. As Catherine Peters propounds, "[e]ven the strongest, most masculine of women is often at the mercy of men" (1991:225). Indeed, the Count is successful in taming her.

When Marian is actually regarded as a transgressive woman owing to her deeds, her half-sister is completely opposite of her. Just like the way she describes, Laura is an angel with her preferences or stance. Her submissive nature is explicit in the course of the novel. In the very first pages, it is revealed that her father wants her to marry Sir Percival on his deathbed and such desire is actually what Martineau names as 'mercenary marriages' (1837:243) because Sir Percival is "[a] man of the rank of Baronet, and the owner of property in Hampshire" (Collins, 2002:58) or how Mill elaborately pinpoints this patriarchal institution as a destination for women by being sold by their fathers (2010:153). Nevertheless, the point that needs to be highlighted is that Laura submissively accepts whatever his father wishes, and this is a clear indication of blind obedience that Mary Astell passionately rejects (1700:88). Her acceptance of her fate, first woven by her father and then by her uncle, is actually what makes her different from Marian. Besides, such a reaction of hers displays that she acknowledges the sovereignty of men over her since it is "the only possible fate for a woman in a world controlled by men" (Kilgour, 1995:120). This outlook of hers is also apparent when she decides to confess to Percival that she is in love with someone else. Upon her confession, she tells her future husband that "'[t]he breaking of our engagement must be entirely your wish and your act . . . not mine'" (Collins, 2002:130). Even though she does

[1] Self-fashioning is a term coined by Stephen Greenblatt in *Renaissance Self-Fashioning: From More to Shakespeare* (1980). In his work, Greenblatt propounds that self-fashioning is "a way of designating the forming of a self" (2). Although he may have grounded his theory on the Renaissance, it would not be wrong to use self-fashioning to change or establish identity. Within this scope, when Marian's case is examined, it can be claimed that by taking off her petticoat, a symbol of femininity, she intends to transcend the restrictions of her sex, thus establishing her identity regardless of her gender.

not wish to marry him and loves Walter, she leaves the final decision up to Percival, which discloses that she cannot decide her own future on her own; thus, she becomes "the gentle, pretty [and] the ideal innocent girl of Victorian male fantasy" (Peters, 1991:223). Actually, throughout the novel, Marian is aware of such nature of her half-sister because when Laura cannot come downstairs to have breakfast due to her headache, she informs Walter that her half-sister suffers from an "'essentially feminine malady, a slight headache'" (Collins, 2002:25). This shows that she has almost all the attributions that the patriarchal structure embeds on the second sex, and she also submits to male hegemony. Her acknowledgement of the dominance of men and submission of her sex becomes obvious when she comes across her aunt after she marries Count Fosco. That is to say, for Laura, her aunt is "so much changed for the better – so much quieter, and so much more sensible as a wife than she was as a single woman" (Collins, 2002:156). Since her aunt, once an advocate of women's rights, is tamed and subjugated by the Count, Laura claims that she has changed for the better as her "vision of female maturity is that of total acquiescence to male authority" (Kilgour, 1995:120). Hence, as a docile and suppressed woman, she is acquiescent to the dominance of the supposedly superior gender.

Upon her marriage to Sir Percival, "the new world [Laura] enters is also clearly a nightmare version of her own . . . past" (Kilgour, 1995:117). After both her father and uncle—two male powerholders in her life—shape her future by themselves regardless of her interests or wishes, her husband becomes the new authority figure. However, her husband's authority is slightly more different than that of her relatives. Since Percival definitely perceives the opposite sex as weaker or beings prone to being dominated owing to their gender, he constantly positions himself as superior to her. His main motive to marry Laura is to have her money, as under Common Law, women's right to possess property or money is denied to them until the Married Women's Property Act 1870. In order to obtain her inheritance, Percival forces her to sign a contract allowing him to use her fortune. Nevertheless, when she reluctantly wishes to read its content, her husband's positioning himself superior to her is explicit: "'I have no time to explain . . . [I]f I had time, you wouldn't understand. . . . What have women to do with business? I tell you again, you can't understand it'" (Collins, 2002:190). Regarding his reaction, he has the mindset of a patriarch. For him, there is a clear-cut distinction between the roles of two sexes, and it is prevalently believed that women do not have the potential to comprehend a man's business. In this regard, Sir Percival and Walpole's Manfred are definitely alike as both men passionately believe that there are certain boundaries that the female sex should not go beyond. In this sense, pertaining to the relationship between Laura and her husband, it is plausible to argue that the sovereignty of the husband is apparent. That is why Marian, aware of the fact that her sex is "condemned to patience, propriety, and petticoats for life" (Collins, 2002:153), resolves to stand for her sister by her "transgress[ing] of the unwritten laws of proper female behavior" (Gaylin, 2001:309). Actually, her initial motive is not to support her during her marriage but to be a companion; yet, upon realising that Percival does not treat her fairly, she manifests the hegemony of men and decides to protect her half-sister: "'Men! They are the enemies of our innocence and our peace—they drag us away from our parents' love and our sisters' friendship—they take us body and soul to themselves and *fasten our helpless lives to theirs as they chain up a dog to his kennel*'" (Collins, 2002:140; emphasis added). Her resembling her sex to a dog being chained up to a kennel is both factual and pathetic. Since the amelioration made in the Married Women's Property Act in 1884, women were regarded as chattels—just like property that men could claim as their possession (Cook, 2005:122); for Marian, her fellows' bodies and souls are captured by their men which results in the fact that their individuality is denied.

The metaphor that she uses to point out how her sex can be likened to a dog in terms of the expectations for them to be obedient is definitely applicable for her half-sister as well. What is more, the husband's hegemony takes one step further when his future is in danger. Since the beginning of the novel, there is a secret that is detrimental to the wealth and future of Percival, and in the course of the novel, his secret is about to be unveiled by Laura through the aid of the woman in white. Realising that a light can be shed on his past, he increases the severity of his dominance, and this actually indicates that there is "the disruption of the family by female transgression" (Cvetkovich, 1992:73). What is meant by such a claim is that if Marian did not intervene in her sister's marriage or Anne did not insist on revealing his secret, or she obediently accepted to sign the contract, all of which actually are female transgressions, Laura and her husband's marriage would last without any problems since there would be his total sovereignty because women "are expected to conform to nineteenth-century

conceptions of purity, constancy, and fidelity, both toward other siblings and toward the family at large" (May, 1995:82). Nevertheless, these three females' deeds not only challenge Percival's sovereignty but also risk his future. In order to secure his future, he imprisons his wife for her actions (Collins, 2002:228-9), which is an indication that Blackwater Park in Hampshire becomes another insecure place for Laura just like Limmeridge House in Cumberland. Such an attitude of Percival is elaborated by Bachman and Cox as follows:

> Collins engages the topical question of wrongful incarceration in *The Woman in White* to expose the wicked and sadistic nature of men who will go to extraordinary lengths to control and silence those women who threaten their power and privilege. (2006:21)

Within this scope, it is pointed out that men, specifically husbands, can treat the opposite sex cruelly or abuse them until the act (Matrimonial Causes Act 1878) that enables a woman to divorce her husband provided that he treats his wife cruelly is passed in 1878 (Perkin, 1989:174). Aware of the fact that women are protected under Common Law, Marian challenges Percival: "'There are laws in England to protect women from cruelty and outrage. If you hurt a hair of Laura's head, if you dare to interfere with my freedom, come what may, to those laws I will appeal'" (Collins 2002:229). Her such courageous reaction is actually expected as she is more prone to go beyond her boundaries because as it is pinpointed, "[t]he old behavioural stereotypes also came under challenge as women themselves started to struggle for their rights in the spheres of education, labour and the family" (Matveenko et al., 2017:119). In addition to her rebellious reaction towards Sir Percival, other traits of Marian also display that she is not a typical, conventional Victorian woman. At the very beginning of the novel, while Marian describes herself and Laura to Walter, she makes it clear that she does not have Victorian idealised feminine characteristics. To make it clearer, aware of the common perception towards women related to their being silent and obedient, Marian alludes to this fact by saying that "'[I] do all a woman can (which is very little, by-the-bye) to hold my tongue'" (Collins, 2002:26), which showcases her desire to be less silenced/silent in the domestic sphere. During Marian and Walter's conversation, she furthers that "'[she]can match [him] at chess, backgammon, écarté . . . even at billiards as well'" (2002:27), which demonstrates that she does not have 'feminine' hobbies or interests; rather, she is intellectually more capable. Apart from her interests, another trait of hers that shows her intellect and amazes as well as scares Count Fosco is her keeping a journal. In the course of the novel, Marian writes whatever happens and conveys her opinions in her journal. When Fosco finds her journal, his commentary displays both his amazement and fear: "[T]hese pages are amazing. The fact which I find here, the discretion, the rare courage, the wonderful power of memory, the accurate observation of character . . . have all inexpressibly increased my admiration of this sublime creature, of this magnificent Marian" (2002:264). All these examples regarding Marian and her personality exhibit that Marian intentionally resists having Victorian idealised feminine conventions; instead, she struggles to embrace certain traits that are peculiar to men in that period. In that sense, the changes taking place in the society concerning the status of the suppressed sex that result from their willingness to demand an equal life along with the rights denied to them are the causes that challenge the old behavioural stereotypes. In other words, the desire for a change changes the way women behave or react.

Although Marian struggles very much to rescue her half-sister from the hands of Percival, Count Fosco and the husband scheme a devious plan to obtain her fortune. According to their plan, the only way to take possession of her money is to kill her (Collins, 2002:256). They desperately need the fortune of Laura because Percival has certain debts (Collins, 2002:117) and the Count can be regarded as a fugitive owing to his relations to a society in Italy (Collins, 2002:476). Additionally, if Percival's long-hidden secret is unveiled, his life would be ruined (Collins, 2002, p. 259), which is actually the chief motive for him to let her get killed in a way. Pertaining to both villains' desperate situations from which they crave to find a way to free themselves, it is apt to claim that "[m]ale carceral representations, 'more consciously and objectively' elaborated, tend to be 'metaphysical and metaphorical:' whereas female ones remain 'social and actual.'" (Miller, 1986:119). In relation to how D. A. Miller propounds, both men are not physically or literally imprisoned but they feel entrapped because of their deeds whereas both Laura and Anne are incarcerated physically and literally. Actually, in order to free themselves from their metaphysical incarceration, the male characters intentionally confine the female characters because of the fact that "[m]ale security in *The Woman in White* seems always to depend on female claustration" (Miller, 1986:119). Consequently, through their sinister plan, the Count and Percival decide to switch Laura's and Anne's identities

by putting the former into the asylum and killing the latter so that as her husband, Percival is able to obtain her money and it would be almost impossible for his secret to be unveiled. As blatantly propounded by Dallas Liddle, "the theft of the identity of Lady Glyde/Laura Fairlie is matched in the novel by a strong thematic concern with how the identities of all Victorian women were constituted and regulated" (2009:38). Indeed, in the nineteenth century, the patriarchal mindset forms women's lives along with their roles and their identities are mostly shaped by this structure just like Welter elaborates in "The Cult of True Womanhood: 1820-1860" (1966:151-2). Likewise, in the novel, Laura's future is at first designated by her father, then her uncle and lastly her husband and the Count. Besides, her pseudo death and actual incarceration are authorised by the androcentric system as well. What is meant by this is that her supposed death is made up by two men; the narrative of the doctor along with the death certificate makes her pseudo death official (Collins, 2002:319), and the statement of the doctor at the asylum concerning Laura's being Anne (Collins, 2002:331) causes the former to be imprisoned at the asylum in place of the latter. All these narratives belong to the patriarchs in the novel and her fate is determined by them. Furthermore, even the narrative of the tombstone represents the patriarchy and acknowledges her existence through the attributions that the male-dominant mindset embeds on the second sex: "Sacred to the memory of Laura, Lady Glyde, *wife* of Sir Percival Glyde, Bart., of Blackwater Park, Hampshire, and *daughter* of the late Phillip Fairlie Esq., of Limmeridge House, in the parish" (Collins, 2002:320, emphasis added). As is obvious from the narrative of the tombstone, she is solely identified with her roles as a daughter and wife, which also discloses that her life is thoroughly constructed by the hegemonic patriarchy (Gaylin, 2001:318).

Since Laura's and Anne's identities are switched so that Percival can obtain his wife's money, it is actually Anne that dies in the novel, which makes her the victim of patriarchy. She is one of the "physically and mentally debilitated characters who struggle against the devious plots of educated criminals" (Wynne, 2001:38) so as to guarantee their futures, Fosco and Percival include Anne in their devious scheme. Nevertheless, her portrayal is far more different than Laura's owing to her physical entity, deeds, and stance. Her physical entity remains completely mysterious in Collins's work:

> From the beginning to the end of the novel, Anne Catherick remains a spectre. She first emerges from the shadows in a ghostly fashion. She is pale as a ghost . . . she comes and goes like a ghost, she is mistaken for a ghost . . . and, both living and dead, she haunts the novel. (May, 1995:87)

Her constantly clothing herself in white (Collins, 2002, pp. 16-9, 78), wandering in the graveyard (Collins, 2002:71-82), and specifically appearing at midnight (Collins, 2002:16-9, 71-82) are the causes of her remaining a ghostlike figure in the novel. Besides, another reason for her persistence as a spectre is Percival and his imprisonment of Anne in an asylum (Collins, 2002:81). Just like Laura, she poses a threat for the future of Percival due to the fact that he thinks she knows his secret, and that is why he shuts Anne up in a madhouse that "is not simply the conventional site of Gothic imprisonment, but rather is a target for social critique" (Pykett, 2006:56). Her confinement into a madhouse is rather symbolic because Anne goes beyond her boundaries stating that she knows his secret and has the potential to ruin Percival. In this respect, "madness could be interpreted through the lens of virtually any kind of socially disturbing or disruptive behavior. Anyone who overstepped the bounds of acceptable conduct—particularly women—invited an accusation of madness" (Bachman and Cox, 2006:18). In this sense, when a woman struggles to transcend the borders of her sex or cease to be the 'angel in the house,' she is destined to end up in an asylum. Actually, in the nineteenth century, women and madness are tightly related (Showalter, 1985:29; Pykett, 1992:89). Since the nineteenth century is a period full of particular changes, especially in the status of the oppressed sex, women who attempt to transcend their boundaries are labelled as mad. Moreover, Elaine Showalter (1941-) furthers her argument that the relation between madness and women intensifies the hierarchies of gender (1985:51-73). Her claim actually has serious grounding as according to the Newtonian paradigm, anything that is grounded on rationality is regarded as appropriate or normative and everything that is beyond normative is categorised as 'other,' which causes females to be perceived as 'other' (Donovan, 2015:23-4). In this sense, the dichotomy concerning the sexes is still prevalent in Victorian England within a different concept. Hence, in Collins's novel, owing to Anne's knowledge and threat to Percival's future, "her narrative voice has been silenced" because "[t]hose individuals who threaten and transgress of law, narrative, and gender are punished" (Gaylin, 2001:306). Anne's punishment is her imprisonment at an asylum. Apart from that, another point that makes her entity mysterious is her resemblance to Laura. As Peters points

out, "the resemblance between Laura and Anne is vital to the plot, and is finally given a rational explanation, as it might be in the Gothic novels of Mrs. Radcliffe. But in its uncanny aspect, in which one girl becomes the *doppelganger* [an alikeness between two people] of the other . . . it creates deep unease in Hartright, and in the reader" (1991:220). Indeed, their striking resemblance is of significance because their alikeness enables the male characters to scheme to save their future. Nevertheless, her being the *doppelganger* of Laura creates an uncanny atmosphere and causes Walter distress: "There stood Miss Fairlie, a white figure, alone in the moonlight; in her attitude, in the turn of her head, in her complexion, in the shape of her face, the living image, at that distance and under those circumstances, of the woman in white" (Collins, 2002:46). Considering this situation, such an aspect of Anne also contributes to the Gothic elements in the work. Because of her alikeness, her silencing through confinement, and her physical appearance, Anne is regarded as a spectre in the novel. Nevertheless, despite her apparitional appearance, she has agency; that is why, Percival wishes to silence her. Regarding her agency, the first point to be highlighted is that she is able to escape from the asylum through her critical thinking and her strategies. Upon Walter's enquiring about her getaway, Anne explains that "'[i]t was easy to escape, or I should not have got away. They never suspected me as they suspected the others. I was so *quiet* and so *obedient*, and so easily *frightened*" (Collins, 2002:77; emphasis added). Actually, she manages to deceive doctors at the asylum because she uses the patriarchal norms that are expected from women to set her ground to flee, which is an indication of her ability to think critically and this is what Wollstonecraft, Wright and several others foreground in their works. They specifically focus on the fact that women are deliberately denied their right to educate themselves and there is also a societal construction of women's being irrational. Since they believe that women have the capacity and potential for reason, rationality, and critical thinking, they intend to motivate their fellows to gain their critical thinking through education (Wollstonecraft, 1988:40-2; Wright, 1988:113; Murray, 1988:19). Through her strategy to display herself as docile, she attempts to challenge a patriarchal institution and succeeds. Apart from that, upon her escape from the asylum, she has the courage to wander in the streets alone at night (Collins, 2002:15-21, 71-82). Even though it does not seem significant initially, when the androcentric ideology is considered, it is almost impossible or rather inappropriate for a woman to walk in the streets unaccompanied at night since the subordination of women is commonly believed, which "includes the possibility of voluntary acceptance of subordinate status in exchange for protection" (Lerner, 1986:234). However, Anne, without any doubts or fear, wanders outside at midnights, which is a display of her going beyond her boundaries just like Marian. Besides, she has the potential to change the course of events for Laura, which also supports the fact that she has agency. With her letter, again a kind of narrative, Anne casts certain doubts on both Marian and Walter (Collins, 2002:60-4) and it is specifically Walter that strives for unveiling everything hidden. In this respect, when Anne with her stance and agency is taken into consideration, she is actually a capable woman, which is the reason why Percival at first silences her through imprisonment and then kills her. Sir Percival does not kill her because of her madness; he intentionally kills her because her knowledge and potential pose a threat to his social standing and financial security. Upon her death, her story is also found out by Walter, and it is revealed that she is the half-sister of Laura, which complies with her resemblance to her (Collins, 2002:439-40).

In Collins's *The Woman in White*, Walter Hartright is of crucial importance as the novel starts and ends with his narrative. As Deborah Wynne points out, "Walter Hartright, the novel's main narrator, positions himself as the 'editor' of various first-person testimonies, a self-imposed task" (2001:42). Considering his being the main narrator, as a male figure, he has the greatest authority in editing others' narratives in spite of the fact that he pays more attention to the female characters' needs, desires, or interests, unlike other male characters. In other words, though not so masculine as the Count, Percival, or the deceased father, it can be claimed that Walter represents the patriarchal mindset to a certain extent. He not only helps Laura regain her identity as "the romantic hero and principal detective figure of the novel" (Thomas, 2001:181) but also sheds light on the lineage of Anne, which accords with the Victorian male-dominated idea that women actually are in need of the accompaniment of a man. In Walter's narrative—a narrative of a male—it is indicated that the "internment that renders Laura's body docile, and her mind imbecile, also fits her to incarnate the norm of the submissive Victorian wife" (Miller, 1986:122). In other words, she desperately needs Walter to survive, which highlights the fact that he is indispensable for her. Apart from her, after the Count's grasp of Marian's narrative, a striking change in Marian is also apparent, which is her feminisation process. As Gaylin propounds, she "is indeed given a life sentence, 'condemned' to wear again the narrative petticoats that she had earlier removed to eavesdrop

. . . Thus, in Walter's second narrative, Marian appears completely femininised. Her first words to Walter simultaneously invoke patriarchy and designate him as the prime actor: 'Father! strengthen him. Father! help him in his hour of need' [Collins 324]" (2001:319-320). Her calling him as father discloses that she perceives him as an authority figure and indeed, in Walter's narrative, he is the main character. At this point, it is of importance to remind that his authority is quite different than the other two villains in the novel and his letting Marian finish their story (Collins, 2002:498) is an indication that women are not subordinate to men; rather, they are companions of men.

4.CONCLUSION

With regard to this, it can be concluded that the nineteenth century is a noteworthy period for the emancipation of women because their status in society and family is ameliorated to a significant extent. Certain acts are introduced, through which their visibility both in public and domestic spheres increases. Rather than being perceived as dependent entities, they are given opportunities to become more individualised. Even though these reforms have made undeniable contribution to their status, they do not completely liberate the second sex because their enfranchisement is still denied, and the emancipation process of women is in progress. Through the acts passed in this period, they can be admitted into universities to study, earn their money and hold their property, take custody of their offspring, divorce their husbands in certain circumstances, and cease to be regarded as chattels. Considering these reforms, their secondary position both in domestic and public spheres is altered significantly. Besides, while at the beginning of the century, women are defined through 'the Cult of True Womanhood' through which restrictive attributions are embedded on them, at the end of this period, with the 'New Woman' concept coined by Grand, they are redefined and gain a chance to control over their bodies. In other words, instead of being doll-like or angel-like idealised women that patriarchy imposes and/or forces them to turn into, they can be in control of their own bodies and their physical appearance.

In this sense, in Collins's novel, a microcosm of Victorian England can be observed. Instead of having completely docile, submissive, tamed, and colonised women characters, he creates multiple female figures, each of whom addresses one aspect of the period. When Collins's diversity in characterisation and the issues he deals with in *The Woman in White* are taken into consideration,

> [t]he vehement recurrence of *The Woman in White*'s narrative incarcerations suggests an excessiveness with significant implications about Collins's ambivalent, sympathetic yet defensive, attitude toward women's narrative and social agency. His fiction, like his life, demonstrates anxiety about offering women complete social and economic equality. Although Collins offers abundant portrayals of intelligent, resourceful, and active women, his novels usually retreat toward a more conventional stance regarding women's narrative and social power in their conclusions. (Gaylin, 2001:325)

In this framework, Collins, aware of what is normative at his time and the particular changes taking place in the status of the opposite sex, makes a critique of his time through his work. With his various women characters such as the Victorian angel—Laura and the Countess—the spinster determining to go beyond her boundaries – Marian –, and the victim of the patriarchy owing to her agency – Anne –, Collins employs the alterations occurring in the Victorian period. In the same vein, his male characterisation is also diverse: Count Fosco and Sir Percival as the villains that consider their sex superior, Frederic Fairlie as an effeminate man that can be regarded as an in-between character, and Walter Hartright as a male figure that is concerned about the female characters' well-being, though his maleness is also apparent, which highlights the fact that the patriarchy is challenged to a certain extent. Nevertheless, although he dwells on such significant issues in his work, it would be wrong to claim that he adopts or accepts these changes completely. His characters are various; yet, in the end, Anne is killed, which denotes that she is silenced; Laura becomes the Victorian angel of Walter because she is a compliant and docile young maiden who is in constant need of a male companion around her; and Marian is feminised, being turned into a good angel with her petticoat. Besides, Madam Fosco, once an advocate of women's rights, is 'tamed' by her husband and is subjugated to her husband. In other words, it is apparent that more transgressive female characters are noticed, but in the end, they are somehow silenced because the work is penned in 1860 and significant acts about the status of women are introduced mostly in the second half of the

century. Hence, there are not completely transformed female characters. This accords with the claim that Collins depicts the stereotypes in society. Besides, in the preamble of his novel, he asserts that "[t]his is a story of what a *Woman's patience* can endure, and what a *Man's resolution* can achieve" (Collins, 2002:3; emphasis added). His attribution of patience to women and resolution to men are actually the "conventions of gender: those Victorian assumptions about women's passivity and men's activity" which displays that "gender roles are fixed and absolute" (Gaylin, 2001:306) for Collins as a Victorian author. Thus, in spite of his critique of the Victorian period, it is apt to assert that Collins adopts or internalises some of them.

Disclosure Statements (Beyan ve Açıklamalar)

1. The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler).

2. No potential conflict of interest was reported by the author (Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

3. This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program (Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

REFERENCES

Astell, M. (1700). *Some Reflections upon Marriage*. John Nutt.

Bachman, M. K., Cox, D. R., eds. (2006). Introduction. *The Woman in White by Wilkie Collins*. Broadview Editions.

Bozer, A. D. (2018). Giriş. In A. D. Bozer (Ed), *On Dokuzuncu Yüzyılda Kadın Yazarlar.* Hacettepe U. P.

Brewster, S. (2002). Introduction. *The Woman in White by Wilkie Collins*. 1859. Wordsworth Classics.

Christ, C. (1977). Victorian Masculinity and the Angel in the House. In M. Vicinus (Ed), *A Widening Sphere: Changing Roles of Victorian Women*. Indiana U. P.

Cogan, F. B. (1989). *All-American Girl: The Ideal of Real Womanhood in Mid-Nineteenth-Century America*. University of Georgia Press.

Collins, W. (2002). *The Woman in White*. 1859. Wordsworth Classics.

Cook, C. (2005). *The Routledge Companion to Britain in the Nineteenth Century, 1815-1914*. Routledge.

Cruea, S. M. (2005). Changing Ideals of Womanhood during the Nineteenth-century Woman Movement. *ATQ: 19th Century American Literature and Culture*, 19(3), 187-204.

Cvetkovich, A. (1992). *Mixed Feelings: Feminism, Mass Culture, and Victorian Sensationalism.* Rutgers U. P.

Donovan, J. (2015). *Feminist Teori*. İletişim Yayınları.

Evans, R. J. (2013). *The Feminists: Women's Emancipation Movements in Europe, America and Australasia 1840-1920*. Routledge.

French, M. (2008). *From Eve to Dawn: A History of Women in the World*. *Vol. III: Infernos and Paradises, the Triumph of Capitalism in the 19th Century*. The Feminist Press.

Gaylin, A. (2001). The Madwoman outside the Attic: Eavesdropping and Narrative Agency in *The Woman in White*. *Texas Studies in Literature and Language*, 43(3), 303-333. https://doi.org/ 10.1353/tsl.2001.0014

Grand, S. (1894). The New Aspect of the Woman Question. *The North American Review*, 158(448), 270-276.

Greenblatt, S. (1980). *Renaissance Self-fashioning: From More to Shakespeare*. The University of Chicago Press.

Grimké, S. M. (1838). *Letters on the Equality of the Sexes, and the Condition of Woman*. Isaac Knapp.

Hartnell, E. (1996). 'Nothing but Sweet and Womanly': A Hagiography of Patmore's Angel. *Victorian Poetry*, 34(4), 457-476. *JSTOR*. Web. 16.06.2021.

Helsinger, E. K. (1983). *The Woman Question: Society and Literature in Britain and America, 1837-1883*. Garland Publishing.

Hogan, A, Bradstock, Andrew. (1998). Introduction. In A. Hogan and A. Bradstock (Eds), *Women of Faith in Victorian Culture*. Macmillan Press Ltd.

Hogle, J. E. (2002). Introduction: The Gothic in Western Culture. In J. E. Hogle (Ed), *The Cambridge Companion to Gothic Fiction*. Cambridge: Cambridge U. P.

Hyder, C. K. (1939). Wilkie Collins and *The Woman in White*. *PMLA*, 54(1), 297-303. https://doi.org/10.2307/458639

Kilgour, M. (1995). *The Rise of the Gothic Novel*. Routledge.

Kvam, K. E., et al. (1999). *Eve&Adam: Jewish, Christian, and Muslim Readings on Genesis and Gender*. Indiana U. P.

Lerner, G. (1986). *The Creation of Patriarchy*. Oxford U. P.

Liddle, D. (2009). Wilkie Collins, *the woman in white* (1859-60). *Victorian Review*, 35(1), 37-41.

Martineau, H. (1837). *Society in America Vol. II.* Saunders and Otley.

Martineau, H. (1985). On Women's Education. In G. G. Yates (Ed), *Harriet Martineau on Women*. Rutgers U. P.

Matveenko, I. A., et al. (2017). Female Images in *Jane Eyre* and *The Woman in White* in Russian Translations of the 1840-60s. *Brontë Studies*, 42(2), 118-129. DOI:10.1080/14748932.2017.1280939

May, L. S. (1995). Sensational Sisters: Wilkie Collins's *the woman in white*. *Pacific Coast Philology*, 30(1), 82-102. https://doi.org/10.2307/1316821

Mill, J. S. (2010). The Subjection of Women. *The Basic Writings of John Stuart Mill: On Liberty, The Subjection of Women & Utilitarianism.* Random House Publishing Group.

Miller, D. A. (1986). Cage aux Folles: Sensation and Gender in Wilkie Collins's *the woman in white*. *Representations*, 14, 107-136. https://doi.org/10.2307/2928437

Moore, N. (2015). The Realism of 'The Angel in the House': Coventry Patmore's poem reconsidered. *Victorian Literature and Culture*, 43(1), 41-61. doi: 10.1017/S1060150314000333

Murphy, P. (2006). *In Science's Shadow: Literary Constructions of Late Victorian Women*. University of Missouri Press.

Murray, J. S. (1988). *On the Equality of the Sexes. The Feminist Papers: From Adams to Beauvoir*. Ed. Alice S. Rossi. Northestern U. P.

Offen, K. (2017). *The Woman Question in France, 1400-1870*. Cambridge U. P.

Pala Mull, Ç. (2008). *Gotik Romanın Kıtalararası Serüveni*. Ürün Yayınları.

Perkin, J. (1989). *Women and Marriage in Nineteenth-Century England*. Routledge.

Perkins-Gilman, C. (1998). *Women and Economics: A Study of the Economic Relation between Men and Women as a Factor in Social Evolution*. University of California Press.

Peters, C. (1991). *The Woman in White* (1859-1860). *The King of Inventors: A Life of Wilkie Collins*. Princeton U. P.

Pykett, L. (1992). *The 'Improper' Feminine: The Women's Sensation Novel and the New Woman Writing*. Routledge.

Pykett, L. (2006). Collins and the Sensation Novel. In J. B. Taylor (Ed), *The Cambridge Companion to Wilkie Collins*. Cambridge U. P.

Roberts, M. L. (2002). True Womanhood Revisited. *Journal of Women's History*, 14(1), 150-155. https://doi.org/10.1353/jowh.2002.0025

Ruskin, J. (2017). *Sesame and Lilies*. Anodos Books.

Scult, A., et al. (1986). Genesis and Power: An Analysis of the Biblical Story of Creation. *Quarterly Journal of Speech*, 72(2), 113-131.

Showalter, E. (1985). *The Female Malady: Women, Madness, and English Culture, 1830-1980*. Penguin Books.

Smith-Rosenberg, C. (1985). *Disorderly Conduct: Visions of Gender in Victorian America*. Oxford U. P.

The King James Study Bible. (2013). Thomas Nelson.

Thomas, R. D. (2001). Detection in the Victorian Novel. In D. David (Ed), *The Cambridge Companion to the Victorian Novel*. Cambridge U. P.

Vanden-Boscche, C. R. (2014). Moving out: Adolescence. In H. F. Tucker (Ed), *A New Companion to Victorian Literature and Culture*. Wiley-Blackwell.

Welter, B. (1966). The Cult of True Womanhood: 1820-1860. *American Quarterly*, 18(2), 151-174. https://doi.org/10.2307/2711179

Wollstonecraft, M. (1988). *A Vindication of the Rights of Woman*. *The Feminist Papers: From Adams to Beauvoir*. Ed. Alice S. Rossi. Northestern U. P.

Wright, F. (1988). *Of Free Enquiry*. *The Feminist Papers: From Adams to Beauvoir*. Ed. Alice S. Rossi. Northestern U. P.

Wynne, D. (2001). *The Sensation Novel and the Victorian Family Magazine*. Palgrave.

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Reçu le/Geliş: 01.02.2025 **√Accepté le/Kabul:** 28.05.2025
DOI:10.30794/pausbed.1631284
Article de recherche/Araştırma Makalesi

Kasap, Ö. (2025). "*Hilda* De Marie Ndiaye: L'aliénation Du Personnage Absent", *Revue de l'Institut des Sciences Sociales de l'Université de Pamukkale*, 70, 337-343.

HILDA DE MARIE NDIAYE: L'ALIENATION DU PERSONNAGE ABSENT*

Özlem KASAP**

Résumé

La pièce *Hilda* se présente comme un exemple représentatif pour une étude sur le discours du personnage dramatique, dans le cas de cette pièce, du personnage « absent » puisque le personnage éponyme de la pièce, n'apparaît ni ne s'exprime jamais sur la scène. Les personnages présents, Mme Lemarchand, son mari, Franck et sa sœur Corinne s'expriment à sa place et c'est à travers leur « discours » que le lecteur se la représente. Ce présent travail se propose d'étudier, dans le cadre des études sur le personnage dramatique, essentiellement à partir de l'analyse du personnage théâtral contemporain de Jean-Pierre Ryngaert et Julie Sermon, le discours dans *Hilda* afin de comprendre l'exercice du pouvoir sur la femme, par la femme, l'aliénation de la femme à travers le discours et la transformation du personnage parlant en instrument du totalitarisme en essayant d'apporter des réponses pertinentes en vue de traiter en particulier du discours du « personnage en crise » mais aussi de celui de l'auteure dramatique.

Mots-clés: *Hilda, Marie NDiaye, Personnage absent, Discours, Aliénation.*

MARIE NDIAYE'NIN *HILDA* OYUNUNDA GÖRÜNMEYEN KİŞİNİN YABANCILAŞMASI

Öz

Çağdaş Fransız yazar Marie NDiaye'nin *Hilda* başlıklı oyununda, aynı ismi taşıyan oyun kişisinin sahnede hiç görünmediği ve konuşmadığı dikkat çeker. İşvereni Mme Lemarchand, Hilda'nın kocası Franck ve Hilda'nın kız kardeşi Corinne onun yerine konuşur ve okuyucu Hilda'yı, onlar aracılığıyla, onların söyleminden hareketle canlandırır. Oyun süresince sahnede hiç görünmeyen, konuşmadan dahi mahrum edilen oyun kişisi Hilda "yabancılaşır". Bu çalışmanın amacı, çağdaş tiyatro incelemeleri ve kuramları kapsamında, özellikle de Jean-Pierre Ryngaert ve Julie Sermon'un "çağdaş oyun kişisi" tanımlamaları çerçevesinde *Hilda*'da söylem yoluyla, tarafların birbirlerine karşı nasıl güç kullandığını, kadın oyun kişisinin nasıl yabancılaştırıldığını ve konuşan oyun kişisinin nasıl bir totalitarizm aracına dönüştüğünü irdelemektir. Çalışmanın sonucunda, « krizdeki oyun kişisi » bağlamında yazarın söz ya da sessizlik yoluyla oyun kişilerini nasıl geliştirdiğini ve yabancılaşmayı nasıl sahneye koyduğunu örneklendirmeye çalışacağız.

Anahtar kelimeler: *Hilda, Marie Ndiaye, Görünmeyen oyun kişisi, Söylem, Yabancılaşma.*

*Une version abrégée de cet article a été présentée au colloque International, FEMMES, DISCOURS, POUVOIR qui a eu lieu les 10, 11, 12 Juin 2024 à l'Université Dokuz Eylül Izmir (Turquie)

**Maître de conférences,Université Hacettepe, Faculté des Lettres, Langue et Littérature françaises, ANKARA.
e-mail: ozkasap@hacettepe.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0003-4649-5689)

1.INTRODUCTION

Les thèmes de l'identité, de l'altérité et de la marginalisation apparaissent fréquemment dans l'œuvre de Marie NDiaye, romancière et dramaturge française qui souligne les complexités des relations familiales et sociales en mettant en lumière les tensions et les conflits qui définissent les rapports humains.

Sa pièce radiophonique *Hilda*, publiée en 1999 met en scène un personnage éponyme qui présente une piste de réflexion sur « le personnage » et son appréhension contemporaine du fait que ce personnage est totalement « absent ». Hilda n'apparaît jamais, ne se fait jamais entendre. Son existence est perçue et relatée uniquement de l'extérieur par les autres personnages « présents ».

En vue d'explorer les rapports humains, l'oppression et la domination, NDiaye invite donc le lecteur[1] à percevoir l'absence comme une manifestation d'aliénation puisque par un processus verbal des personnages « présents », cette Hilda dont on parle avec obsession subit une forme de dépossession.

Ainsi, cette pièce se prête à une lecture se concentrant sur le personnage en tant que tel, sur la façon dont il perd son identité, la façon dont il sort vaincu d'une lutte qu'il entreprend avec autrui, démuni de ce qu'autrui possède : le regard et la parole. C'est justement le cas de cette femme, Hilda qui est regardée sans pouvoir regarder, qui subit la parole sans pouvoir à son tour, en user.

Certes, le personnage théâtral contemporain est un sujet de débats incessants. Il n'est plus forcément ce personnage « à la fois pensé comme une figure issue de la réalité et comme une entité autonome qui agit dans un espace tout ensemble concret et fictif : parole et corps (…) » (Abirached, 1994, p.10). Des théoriciens annoncent même sa mort (Ryngaert, 2008, p.109). Son identité, sa présence, son corps, sa parole tendent à disparaître et le spectateur assiste alors à ce qu'il serait possible de définir comme une forme d'aliénation. Exploré par plusieurs penseurs, notamment par Karl Marx, l'aliénation qui montre comment l'individu devient étranger à lui-même dans les rapports sociaux de production et d'exploitation s'appliquerait ainsi au personnage de théâtre pour mettre en évidence la dépossession de celui-ci de son autonomie en le soumettant au pouvoir exercé par autrui, sur scène.

En effet, le théâtre contemporain bouleverse les repères à partir desquels le personnage se forgeait jusqu'alors une identité (bien que souvent unidimensionnelle), à savoir une psychologie, un idéal, un rôle préétabli, ou encore un destin qu'il cherchait en vain à changer. Les nombreuses mutations qui ont redéfini l'œuvre dramatique ont entraîné la décomposition de cette « marque unificatrice des procédures d'énonciation, comme un vecteur essentiel à l'action, comme un carrefour du sens » (Ryngaert, 2008, p.110) : il ne s'agit plus d'une figure cohérente mais d'un individu fragmenté qui tend à perdre son autonomie dans l'action dramatique. Hilda de NDiaye perd « la seule trace concrète de son existence textuelle » (Ryngaert, 2008, p.118) : elle n'a pas de répliques, pas de monologues. Dans cette perte d'autonomie, la définition que fait Jean-Paul Sartre de l'aliénation offre une piste existentielle où il serait possible de traiter de la dépersonnalisation du personnage dans le regard d'autrui. Sartre définit ce regard d'autrui comme un processus par lequel l'individu est réduit à un objet, où il n'est plus maître de lui-même. L'individu est aliéné dans ce regard puisqu'il est figé dans une image préétablie qui l'empêche de s'affirmer et qui lui fait perdre son authenticité (Sartre, 1976, p.340). Hilda est ainsi figée dans l'image que les autres personnages se font d'elle, à savoir Mme Lemarchand son employeuse.

Le cadre existentiel dans lequel évolueront les personnages ne permettra donc pas à chacun d'affirmer son identité à titre égal. L'employeuse d'Hilda, Mme Lemarchand qui détient la quasi-totalité de la parole sera la plus privilégiée. Le mari d'Hilda, Franck et la sœur de cette dernière, Corinne auront également la possibilité de se prononcer, bien que de manière rudimentaire. Alors qu'Hilda, dépourvu de corps et de parole sera objectivée par le regard et la parole des autres.

Dans cette perspective, il s'avère significatif de traiter de la parole, du dit, du « comment dit » et du non-dit afin d'examiner l'interaction des personnages et de mettre en évidence comment cette parole devient un instrument de domination et d'oppression.

[1] Cette pièce est d'abord conçue comme une pièce radiophonique mais elle a également été mise en scène, entre autres, par Frédéric Bélier-Garcia en 2002 et par Elizabeth Chailloux, en 2021. Le public de la pièce pourra donc être suivant le cas lecteur, auditeur ou spectateur.

2. LE RAPPORT DE DOMINATION

La pièce dépeint une *femme de gauche*[2], Mme Lemarchand, qui est à la recherche d'une *femme de peine* qui s'occuperait de la maison et des enfants. De la sorte, Mme Lemarchand se décide pour employer Hilda dont elle a entendu du bien et qu'elle ne veut en aucun cas *exploiter*. Elle affirme d'ailleurs qu'elle désire « lui apprendre à penser » (NDiaye, 1999, p.10). Cette œuvre[3] se présente sous forme de dialogue qui est essentiellement dominé par le discours de Mme Lemarchand, détenant la parole dans la quasi-totalité des six scènes où elle accorde rarement la parole à Franck, le mari d'Hilda et à la sœur d'Hilda, Corinne qui en opposition à Mme Lemarchand use d'un discours concis, familier, voire vulgaire. Le discours de Mme Lemarchand prouve, durant toute la pièce, et ce, dès les premières phrases, la position de pouvoir qu'elle occupe et renforce au détriment des *gens* qu'elle oppresse, le contrôle qu'elle exerce. Son pouvoir s'illustre par la parole qu'elle maîtrise parfaitement alors que son principal interlocuteur, Franck semble ne pouvoir s'exprimer que par quelques mots qui se suivent dans une syntaxe souvent imparfaite où viennent se mêler des grossièretés. D'ailleurs, on l'entend le plus souvent dire « non » ou « oui ».

De ce fait, on peut entendre dans la première scène Mme Lemarchand répéter obsessionnellement la phrase « je veux Hilda » (NDiaye, 1999). Toutefois, se considérant comme une ancienne révolutionnaire, elle élabore cette volonté possessive par des propos qui seraient sensés prouver son intention humaine, sensible, pour convaincre qu'elle est *bonne* à vouloir employer une *bonne* et à vouloir en faire une amie. « Les femmes que j'emploie (…) font de moi leur esclave, puisque je ne peux me passer de les avoir. » (NDiaye, 1999, p.10) ; elle continue : « je tâcherai de former Hilda à la chose politique » (NDiaye, 1999, p.16) ; puis elle enchaîne : « plus question, pour Hilda, de se laisser abuser (…) Hilda doit se défendre, faire valoir ses droits » (NDiaye, 1999, p.17). Tiphaine Samoyault indique dans son compte-rendu qu'elle titre en référence à Artaud, *Théatre de la cruauté* : « Le texte superpose ainsi progressivement un discours de la servitude sociale et des relations d›esclavage affectif qui conduisent à l›identification et à l›outrage. » (Samoyault, 1999). En effet, ce discours gauchiste se défait petit à petit pour révéler une intention d'anéantissement. Le discours de Mme Lemarchand devient un discours perverti qui laisse imaginer un subterfuge, un simulacre similaire à celui que Jean Genet exhibait dans *Les Bonnes* dont *Hilda* se fait l'écho[4]. Les structures de pouvoir et de domination sont exposées dans la pièce de NDiaye, non à travers le mimétisme comme celui des sœurs Claire et Solange de Genet mais à travers le discours de Mme Lemarchand. Au centre de ce discours le lecteur, perçoit en filigrane un personnage *dominé* que NDiaye présente d'une manière complexe et énigmatique, du fait que ce personnage n'apparaît jamais sur scène. NDiaye a effectivement opté pour la « citationnalité en s'appropriant le matériau du fait divers et la pièce de Genet pour en faire une toute autre pièce » (Biehler, 2014, p.358-359). Ainsi, les sœurs de Genet semblent se voir reproduire sous les traits d'Hilda et de Corinne qui seraient amenées à vouloir se venger de la *bonté* de Madame (Lemarchand). Cette Madame Lemarchand qui comme la Madame[5] de Genet donne ses robes à Hilda.

Or, Marie NDiaye renonce à la vengeance des deux sœurs, Hilda et Corinne ; la maîtresse de maison désamorce leur révolte en s'appropriant les discours gauchistes qui pourraient légitimer leur rébellion. La citation permet ainsi une relecture des conflits de classe, tandis que le potentiel dramatique est désamorcé pour mieux contraindre le personnage. Celui-ci est plus que jamais un rôle, une actrice que l'on habille et déshabille, que l'on fige dans des postures diverses, et qui renouvelle à sa façon le type théâtral de la suivante. (Wacker, 2010, p.107)

[2] "une femme de gauche", "une femme de peine", "exploiter" sont les mots de NDiaye.

[3] NDiaye affirme : « J'ignorais, en commençant à réfléchir au sujet d'Hilda, que ce serait une pièce de théâtre. Je pensais à un roman bref, ou à une nouvelle, enfin à une forme familière pour moi » (Programme de Hilda, Théâtre de l'Atelier, saison 2001-2002)

[4] La pièce *Hilda* est souvent comparée à la pièce *Les Bonnes* de Jean Genet où deux domestiques, Solange et Claire, jouent chaque jour à élaborer le meurtre de leur maîtresse, Madame, dans un rituel théâtral où elles échangent leurs rôles. Leur haine, leur frustration et leur désir d'émancipation se mêlent à un jeu cruel qui finit par mal tourner. Dans un entretien réalisé avec l'auteure, quand Clare Finburgh Delijani précise que "le jeu de pouvoir entre dominant et dominé dans Hilda [lui] rappelle *Les Bonnes*, de Jean Genet", NDiaye répond que cette pièce est celle qui l'a particulièrement influencée, de plus, qui l'a le plus marquée (Delijani, 2021). Sans entreprendre dans ce travail une comparaison des deux pièces, nous montreront toutefois comment Mme Lemarchand et Madame (l'employeuse de Solange et Claire) convergent.

[5] Genet s'était inspiré de l'affaire des sœurs Papin, au Mans en 1933. Ces deux domestiques avaient tué sauvagement leur patronne et sa fille. Genet transposait cette histoire en mettant l'accent sur les troubles d'identité, le jeu de rôles, le fantasme, la soumission et la haine. Dans *Les bonnes*, l'ultime jeu de rôles des sœurs se termine par la mort de Claire qui incarne Madame et qui poursuit le rituel jusqu'à boire la tisane empoisonnée destinée à Madame. NDiaye reprend le schéma avec les deux sœurs (dont la représentation diffère significativement de celles de Genet) et Madame (Lemarchand). Seulement, alors que la maîtresse des *Bonnes* est distante et symbolique, objet de fantasmes et de haine, celle d'*Hilda* exerce un pouvoir concret, intrusif et glaçant sur sa domestique.

Sa probable révolte désamorcée, contrainte à jouer son rôle jusqu'à la fin, Hilda devient une figure omniprésente malgré son absence physique. Le personnage théâtral se définirait comme « un être en papier en attente d'incarnation » (Ryngaert & Sermon, 2006, p.47) mais cette incarnation ne se produit pas dans le cas d'Hilda. De plus, son absence est traitée de manière significative tout au long de la pièce, influençant la perception des autres personnages mais également des lecteurs. Il est ainsi possible de témoigner du pouvoir du non-dit (Donovan, 2013, p.51). Cette utilisation du silence et de l'absence crée forcément une tension et une attente palpables, renforçant l'importance du personnage absent dans la dynamique de la pièce. Biehler précise à ce sujet que le spectateur attend d'abord « l'apparition de Hilda puis, une fois qu'il a bien compris qu'il ne verrait pas ni n'entendrait Hilda, son attention se concentre sur les autres personnages incarnés » (Biehler, 2014, p.360). Cette stratégie renforce le conflit entre Mme Lemarchand et Franck, tout en maintenant Hilda au centre de l'intrigue malgré son absence physique. Son absence est également métaphorisée à travers le prénom lui-même, répété comme un leitmotiv musical, créant ainsi un désir constant chez les spectateurs[6] de voir enfin ce personnage mystérieux apparaître.

La pièce exploite de cette manière la notion de personnage en retrait ou d'impersonnage, comme l'explique Sarrazac, en jouant avec l'idée d'une existence passive ou d'une absence de personnage autonome. « Une sorte de décomposition du personnage s'est produite qui le transforme en ce que Pirandello appelle tantôt une 'réalité créée', tantôt une 'forme de rêve'» (Sarrazac, 2012, p.191). On voit ainsi un trait marquant du théâtre contemporain qui se propose de « figurer le corps absent, sculpter l'absence, mettre en signes l'irreprésentable » (Angel-Perez, 2006, p.1). Hilda est en quelque sorte cette forme de rêve que Mme Lemarchand convoite. Elle veut Hilda, d'abord pour son travail, puis pour son amitié et finalement pour tout son être. Le « je veux Hilda » obsessionnel devient « je suis Hilda » et « Mme Lemarchand dépossède Hilda de sa personnalité parce qu'elle veut devenir Hilda » (Chapelan, 2013, p.6).

Il s'avère évident, dès le début de la pièce, que les personnages dans *Hilda* sont profondément marqués par un sentiment d'exclusion et de déchirement (Donovan, 2013, p.51). Hilda que nous ne voyons ni n'entendons dépend apparemment au début de la pièce de Franck, son mari qui négocie avec sa future employeuse de la nature de son travail et de sa rémunération puis elle dépend ensuite de Mme Lemarchand qui s'approprie sa parole mais également tout son être. Seulement, nous observons également que Franck et Mme Lemarchand aussi dépendent d'Hilda puisque NDiaye nous les expose dans l'impossibilité d'exister sans elle. L'absence d'Hilda les rend misérables. Toutefois, la réification s'opère sur le personnage absent. NDiaye propose une dynamique de pouvoir et de vulnérabilité en redéfinissant l'exploitation, usant du discours politique qu'elle renverse, masque, intensifie jusqu'à le rendre effrayant. Dans le cas spécifique d'Hilda dont on entend répéter le nom dans presque toutes les phrases que prononcent Mme Lemarchand et Franck, le personnage est confronté à une forme insidieuse d'aliénation. Au fur et à mesure du dialogue (déséquilibré) entre ces deux, nous apprenons que Mme Lemarchand ne se contente pas du temps de travail d'Hilda mais qu'elle revendique son amitié, son corps, sa sexualité, son âme même (Asibong, 2013, p.115). « Alors voilà : je veux, Franck, que vous fassiez en sorte qu'Hilda se plie à ma sympathie » (NDiaye, 1999, p.36). Elle continue plus loin : « Je suis le reflet d'Hilda comme elle est le mien, Franck. Vous me regardez mais c'est aussi Hilda que vous voyez, puisqu'elle dépend de moi. (…) Vous pouvez m'embrassez, je vous le demande. Figurez-vous que je suis Hilda. Hilda » (NDiaye, 1999, p.45). Cependant, cette appropriation ne procure pas le bonheur, la solidité ou la réalité désirés dans ces actions puisque même après avoir annihilé Hilda, Mme Lemarchand est dans l'incapacité d'apaiser son malaise initial.

NDiaye traite de la domination et de l'aliénation dans un espace verbal claustrophobique. La conversation qui semble être un dialogue, enferme les personnages dans un malaise grandissant. Le sentiment d'enfermement oppressant provient en grande partie du fait que le seul espace identifiable est celui construit par les voix des personnages plutôt que par des éléments concrets, mettant ainsi en avant le pouvoir du discours dans la création d'un environnement oppressif et troublant (Geiger, 2010, p.116). Cet espace permet de fixer tel ou tel personnage de manière métaphorique sans forcément l'inscrire dans une mimesis. Comme Ryngaert et Sermon le précisent dans leur ouvrage de référence *Le personnage théâtral contemporain*, « Ce n'est d'ailleurs pas le degré de réalité d'un lieu qui contribue directement à la caractérisation d'un personnage, mais la façon dont il devient emblématique, dont il fait sens en se rattachant de manière significative à la figure » (Ryngaert &

[6] Il est évident que l'absence du personnage deviendrait bien plus embarrassante à l'écoute ou à la représentation de la pièce.

Sermon, 2006, p.23). Le discours qui dans cette pièce est en même temps espace théâtral rend alors possible une exploration profonde de l'aliénation, du pouvoir et de la manipulation, même en l'absence physique du personnage éponyme.

3.LE TOTALITARISME DU PERSONNAGE PARLANT ET L'ALIÉNATION D'HILDA

Hilda en tant que personnage décomposé et réduit au néant sera d'abord possédée à travers son temps de travail, achetée, puis apprivoisée, appropriée, aliénée par Mme Lemarchand qui incarnera un totalitarisme verbal. Son langage incessant qu'il serait possible de comparer à celui de Winnie dans *Oh les beaux jours*[7] de Beckett, submerge ses interlocuteurs dans un flot de violence verbale et physique, mêlant l'excès et la vacuité. Les monologues de Mme Lemarchand transforment toute interaction en coquille vide, dépourvue d'humanité. Cette dynamique reflète un totalitarisme où le personnage parlant, par sa force verbale et sa manipulation, exerce un contrôle absolu sur la parole et sur ceux qui l'écoutent, instaurant ainsi un régime de pouvoir et d'oppression. On l'entend par exemple dire à Franck qui désire qu'Hilda revienne à la maison s'occuper de ses enfants mais qui a déjà accepté une avance sur le travail de sa femme : « J'ai donné l'ordre à Hilda de passer à la douche, car je veux que la femme qui s'occupe de mes enfants soit aussi propre que je le suis. N'est-ce pas là une forme accomplie de démocratie, Franck ? » (NDiaye, 1999, p.54) et elle ajoute : « Si vous avez dépensé cette avance, vous ne pouvez me la rendre. Par conséquent, vous ne pouvez racheter Hilda. (…) Hilda restera en ma possession tant que je ne serai pas remboursée » (NDiaye, 1999, p. 61). Le discours totalitaire de Mme Lemarchand devient donc le mécanisme par lequel Hilda sera aliénée : aliénation qui s'illustre par la progressive dépossession et annihilation de son identité[8]. Si l'on se permettait de transposer les propos marxistes au cas d'Hilda, d'autant plus puissante devient Mme Lemarchand, d'autant plus pauvre et vide devient Hilda. Elle se transforme systématiquement en un objet par le biais d'un discours manipulateur, où le désir et la discussion commerciale se mêlent (Geiger, 2010, p.115).

D'ailleurs, sa réification commence dès le début de la pièce, alors qu'elle est exclue des négociations d'embauche. Cette dépossession s'accompagne de son enfermement, ce qui limite son pouvoir et sa capacité de déplacement. Mme Lemarchand commence d'abord à garder Hilda certains soirs puis à ne plus jamais l'envoyer chez elle, ne lui permettant plus de voir Franck et ses enfants. Cependant, la transformation imposée à Hilda par Mme Lemarchand ne lui apporte pas la satisfaction qu'elle attendait puisqu'à mesure qu'Hilda perd son identité, cette dernière est de plus en plus insatisfaite de cette *nouvelle personne* qu'elle a créée (Biehler, 2014, p.372). « Elle n'est plus froide ni distante, elle n'est plus rien, elle n'est plus que soumise et apathique, et pas efficace du tout » (NDiaye, 1999, p.88).

Hilda ne parlant pas perd son humanité face à Mme Lemarchand qui parle incessamment en transformant le dialogue en un monologue imposé au spectateur, incapable de prendre une distance critique (Geiger, 2010, p.119). Ce processus de destruction de l'identité d'Hilda se poursuit jusqu'à ce qu'elle devienne méconnaissable, même pour son mari, symbolisant un point de non-retour où Hilda est définitivement perdue (Biehler, 2014, p.364). Mme Lemarchand, femme bourgeoise aux *idées de gauche* parodiée jusqu'à en devenir sinistre et qui envie le bonheur familial et l'équilibre initial d'Hilda, orchestre à elle seule son aliénation.

Son discours qui commence d'abord par l'expression de sa volonté d'employer Hilda et pas une autre, pas une Monique, Françoise, Consuelo, Brigitte, Yvette, par la phrase obsessionnellement répétée « je veux Hilda » continue par son désir de faire monter Hilda que « seules les circonstances ont fait [d'elle] celle qui [lui] obéira plutôt que de [lui] commander » jusqu'à elle (NDiaye, 1999, p.32). A travers son discours gauchiste par lequel elle *désamorce* une révolte qui pourrait venir de la part d'Hilda, de Franck ou de Corinne (Wacker, 2010, p.108) elle s'érige en unique propriétaire de la parole d'Hilda : « Vous ne pouvez pas décider pour Hilda, vous exprimer en son nom. Je déciderais pour Hilda mieux que vous s'il le fallait » (NDiaye, 1999, pp.36-37). Elle s'approprie la parole, les droits d'Hilda pour la libérer de son mari : « Je tâche de faire comprendre à Hilda qu'elle a le droit de

[7] Écrite en anglais entre 1960 et 1961 puis traduite en français en 1962 par l'auteur lui-même, cette pièce met en scène une femme, Winnie enterrée, d'abord jusqu'au-dessus de la taille, dans un monticule, qui parle incessamment, presque convulsivement avec Willie dont les interventions sont brèves, parfois réduites à des fragments de phrases.

[8] Nous pouvons voir dans cette aliénation la pensée des *Manuscrits de 1844* qui est considérée comme la première grande réflexion de Marx : « (…) plus le travailleur se dépense dans son travail, et d'autant plus puissant devient le monde étranger, objectif, qu'il engendre en face de lui, et d'autant plus pauvre il devient lui-même, d'autant plus pauvre son monde intérieur, et d'autant moins a-t-il de choses en propre. »

ne pas dépendre de vous, Franck, de ne pas vous obéir et même de ne pas coucher avec vous si elle n'en a pas envie » (NDiaye, 1999, p. 65). Hilda passe alors du contrôle de Franck à celui de Mme Lemarchand. Coupant très court ses cheveux, lui rasant la nuque, l'habillant de ses robes qu'elle portait « il y a quelques années et qui sont encore très propres », l'éduquant, l'apprivoisant dans sa bonté, Mme Lemarchand cherche à démontrer combien elle est bonne[9] : « Je suis bonne, Franck, et vous êtes mauvais, déraisonnable, prétentieux. (…) Vous et les gens de votre acabit êtes tout pénétrés de cet affreux esprit d'assistés et vous tendez la main sans même vous en apercevoir, comme s'il s'agissait d'une fonction naturelle» (NDiaye, 1999, p.47).

Possédant désormais toutes les heures d'Hilda, son corps, son âme, Mme Lemarchand veut convaincre Franck, qui n'est plus celui qui a le droit de parole sur Hilda, qu'elle sait « de quoi Hilda est faite (…) Je connais parfaitement Hilda» (NDiaye, 1999, p. 47 – 53) s'écrie-t-elle. Mais Hilda aliénée disparaît rapidement. « Hilda est morte à présent (…). Il n'y a plus d'Hilda. » (NDiaye, 1999, p.88). Plus loin, elle déclare la fin de l'existence-même d'Hilda : « Hilda n'existe plus, Franck » (NDiaye, 1999, p.91). Elle voudrait bien la rendre à Franck mais celui-ci l'a remplacée par sa sœur Corinne et n'en veut plus. Les sœurs Claire et Solange de Genet poussait au paroxysme leur révolte pour s'approprier leur monstruosité : « Ces deux bonnes ne sont pas des garces : elles ont vieilli, elles ont maigri dans la douceur de Madame. (…) Sacrées ou non, ces bonnes sont des monstres. » (Genet, 2010, pp.7-9)[10] Hilda, elle, se laisse totalement détruire. La *cérémonie* propre au théâtre genetien permettait aux sœurs d'échapper à l'annihilation, le discours dominant dont use Mme Lemarchand mène Hilda à la destruction. « À travers la confrontation sociale » que met en scène NDiaye, « on se rend vraiment compte que les insuffisances de langage sont une forme terrible d'exclusion. (…) Le langage (…) dit exactement où chacun d'entre nous se trouve dans la société». (Chailloux, 2021)

4.CONCLUSION

Il serait ainsi possible de conclure que cette œuvre complexe, où le thème de l'aliénation et de la dépossession est au cœur de la dynamique dramatique, joue, à travers une structure narrative totalitaire, sur l'absence et le silence. NDiaye explore les relations de pouvoir et de domination en transformant son personnage éponyme en une figure emblématique de l'aliénation. Physiquement absente, Hilda devient le pivot autour duquel gravitent les autres personnages, particulièrement Mme Lemarchand, dont le discours manipulateur et oppressif la réduit en un simple objet.

Son absence intensifie la présence et l'impact des personnages visibles et parlant et propose une réflexion sur la violence psychologique et la réification de l'individu dans une société hiérarchisée et inégale en amplifiant le malaise et la tension dramatique. La parole de Mme Lemarchand, excessive et vidée de sens, incarne un totalitarisme verbal qui efface progressivement l'humanité d'Hilda.

NDiaye invite le lecteur à réfléchir sur les thèmes de la présence et de l'absence, de l'identité et de l'aliénation, et sur la façon dont le discours peut être utilisé pour asservir ou libérer. La pièce présente un monde où les relations humaines sont réduites à des rapports de force, où le silence d'Hilda est un cri de l'aliénation. Ce cri expose le pouvoir destructeur du discours et de l'effacement de l'identité par l'absence. Mme Lemarchand, par son langage oppressif, incarne la domination totale, tandis qu'Hilda, par son silence imposé, représente la victime ultime de ce pouvoir. Cette opposition entre la femme parlant et la femme absente souligne la cruauté des rapports de domination et la violence de l'aliénation.

Déclarations et Divulgations (Beyan ve Açıklamalar)

1. L'auteur(e) de cette étude déclare avoir respecté les principes d'éthique en matière de recherche et de publication. (Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler).

2.Aucun conflit d'intérêts n'a été déclaré par l'auteur(e). (Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

3.Cet article a été soumis à un logiciel de détection de plagiat avant publication. (Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

[9] Comment ne pas lire en filigrane les paroles de Solange dans *Les Bonnes* qui disait : "C'est facile d'être bonne, et souriante, et douce. Quand on est belle et riche ! Mais être bonne quand on est une bonne !" (Genet, 2010, p.41)
[10] Genet, *Comment jouer "Les Bonnes".*

RÉFÉRENCES

Abirached, R. (1994). *La crise du personnage dans le théâtre moderne*. Gallimard.

Angel-Perez, E. (2006). « Spectropoétique de la scène ». *Sillages critiques* [En ligne], 8 | document 10, mis en ligne le 15 janvier 2009, consulté le 01 septembre 2022 sur http://journals.openedition.org/sillagescritiques/558 ; DOI :https://doi.org/10.4000/sillagescritiques.558

Asibong, A. (2013). « Ghouls, Ghosts and Bloodless Abuse: NDiaye's Undead Theatre ». In *Marie NDiaye: Blankness and Recognition* (pp. 109–141). Liverpool University Press. https://doi.org/10.2307/j.ctt5vjd7h.8

Biehler, J. (2014). *La maladie mentale dans les écritures dramatiques contemporaines d'expression française: vers une nouvelle cataharsis?* Thèse de doctorat, Université de Pau et des Pays de L'adour École Doctorale Sciences Sociales Et Humanités 481.

https://www.causecommune-larevue.fr/l_alienation_chez_marx_d_une_theorie_l_autre, consulté le 06.06.2024

Chailloux https://lesplateauxsauvages.fr/wp-content/uploads/2021/10/DP-Hilda-WEB.pdf

Chapelon, M. (2013). « "Hilda" de Marie NDiaye – l'écriture d'une dépossession identitaire ». *Gender Studies in the Age of Globalization.*

Donovan, F. (2013). « Marie NDiaye ou 'le dire du trauma de l'abandon.' » *The French Review*, *87*(2), 47–59. Consulté le 14 mars 2022 sur http://www.jstor.org/stable/24549177

Finburgh Delijani, C. (2021). « Lectrice plutôt que spectatrice » Théâtre/Public, 239(1), 4-18. https://doi.org/10.3917/thepu.239.0004.

Geiger, M. (2010). « Parole et pouvoir: la part totalitaire dans "Hilda" de Marie NDiaye ». *The French Review*, *84*(1), 114–126. Consulté le 14 mars 2022 sur http://www.jstor.org/stable/25758338

Genet, J. (2010). *Les bonnes,* Collection Folio.

Ryngaert, J-P. & Sermon, J. (2006). *Le personnage théâtral contemporain : décomposition, recomposition*. Éditions théâtrales.

Ryngaert, J-P. (2008). *Introduction à l'analyse du théâtre*. Armand Colin.

Samoyault, T. (1999). « Théâtre de la cruauté, Marie NDiaye : Hilda », *La Quinzaine littéraire*.

Sarrazac, J-P. (2012). *Poétique du drame moderne De Henrik Ibsen à Bernard-Marie Koltès*. Éditions du Seuil.

Sartre, J-P. (1976). *L'être et le néant*. Gallimard.

Wacker, N. (2010). « Marie NDiaye, Marie Redonnet, Enzo Cormann… Usage subversif de la citation dans le théâtre contemporain ». In *La citation dans le théâtre contemporain* (pp. 103 - 113) Éditions universitaires de Dijon.

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 02.01.2025 **√Accepted/Kabul:** 11.08.2025
DOI:10.30794/pausbed.1611955
Research Article/Araştırma Makalesi

Akşit, S. (2025). "Doğal Ortam Koşullarının Akarsuların Su Kalitesi Üzerine Etkileri: *Yukarı Dalaman Çayı Havzası Örneği*", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 70, 345-360.

DOĞAL ORTAM KOŞULLARININ AKARSULARIN SU KALİTESİ ÜZERİNE ETKİLERİ: *YUKARI DALAMAN ÇAYI HAVZASI ÖRNEĞİ*

Selahattin AKŞİT*

Öz

Çalışmada Yukarı Dalaman Çayı Havzası'nın doğal ortam koşullarının incelenmesi ve su kalitesi üzerindeki etkilerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, Türkiye'nin güneybatısında ve Dalaman Çayı Havzası'nın yukarı kesiminde yer alan Yukarı Dalaman Çayı Havzası'nda su kalitesinin belirlenmesi için iki farklı dönemde ölçümler gerçekleştirilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, sıcaklık artışı çözünmüş oksijen (DO2) seviyelerinde düşüşe neden olmuş ve özellikle ikinci ölçüm döneminde DO2 değerleri kritik seviyelere gerilemiştir. Debide gözlemlenen azalmalar, mevsimsel yağış farklılıklarına bağlı olarak akarsu rejiminde meydana gelen değişimlerle ilişkilendirilebilmektedir. Bu durum sudaki kirlilik konsantrasyonunun artmasına yol açmıştır. Ayrıca toplam çözünmüş madde (TDS) ve elektriksel iletkenlik (EC) değerlerinde artış gözlemlenmiştir. Oksidasyon-redüksiyon potansiyeli (ORP) değerlerinin düşük olması ise akarsuyun organik madde yükü açısından zengin olduğunu göstermektedir. Bu durum su sıcaklığı, debi ve sediment yükü gibi faktörlerin akarsuların su kalitesini olumsuz yönde etkilediğini ortaya koymuştur.

Anahtar kelimeler: *Doğal ortam koşulları, Su kalitesi, Yukarı Dalaman Çayı Havzası.*

EFFECTS OF NATURAL ENVIRONMENTAL CONDITIONS ON WATER QUALITY OF STREAMS: *UPPER DALAMAN STREAM BASIN EXAMPLE*

Abstract

This study aims to examine the natural environmental conditions of the Upper Dalaman Stream Basin and to determine their effects on water quality. For this purpose, measurements were carried out in two different periods to determine the water quality in the Upper Dalaman River Basin, located in the southwest of Türkiye and in the upper part of the Dalaman Stream Basin. According to the results obtained, the increase in temperature caused a decrease in dissolved oxygen (dO2) levels and especially in the second measurement period, dO2 values regressed to critical levels. The decreases observed in the flow rate can be associated with the changes in the stream regime depending on the seasonal precipitation differences. This situation led to an increase in the pollution concentration in the water. In addition, an increase in total dissolved solids (TDS) and electrical conductivity (EC) values was observed. The low oxidation-reduction potential (ORP) values indicate that the stream is rich in terms of organic matter load. This situation has revealed that factors such as water temperature, flow rate, and sediment load negatively affect the water quality of the streams.

Keywords: *Natural environment conditions, Water quality, Upper Dalaman Stream Basin*

*Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Coğrafya Bölümü, DENİZLİ.
e-posta: aksit@pau.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-9782-0245)

1. GİRİŞ

Su, kendine özgü fiziksel ve kimyasal yapısı nedeniyle yaşamın temel matriksi olarak kabul edilmekte (Ripl, 2003, Finney, 2004) ve Dünya'daki yaşam süreçlerini sürdürmek için gerekli doğal kaynaktır (Akyıldız ve Duran, 2021). Bildiğimiz üzere su, yeryüzünün yaklaşık %71'ini kaplamaktadır. Ancak, su hem kırsal hem de kentsel alanlarda en çok talep gören ihtiyaçlardan biri (C.G.W.M., 1990, Igwe, vd., 2017). Yerkürede yaşamı sürdüren tüm canlılar ihtiyaç duydukları suyu bu hidrolojik döngüden karşılarlar (Yüksek, 2004). Dünya ile Güneş arasında kapalı sistem ilişkisi olup yalnızca enerji alışverişi söz konusudur. Bu nedenle suyun miktar olarak azalması ve artması mümkün olmayıp (Verep, vd., 2020) kullanılabilir su miktar ve kalitesinde bir değişim söz konusudur.

Suyun döngüsü içerisinde önemli bir yeri olan akarsular, kara yüzeyine düşen yağışların ve yeraltı suyu kaynaklarının yüzeyde eğim şartlarına bağlı olarak akışa geçerek üzerinde aktığı yüzeyi aşındırması sonucu doğal kanallar ve oluklar oluşturmaktadır (Atalay, 1986). Bu nenenle doğal ortam özellikleri, akarsuların gelişimi, ekosistemi ve bu akarsuları oluşturan suların özellikleri üzerinde oldukça etkilidir. Biyosferde çok yönlü ve karşılıklı bir etkileşim bulunduğundan, hava, su ve topraktan herhangi birisinde ortaya çıkan kirlenme diğerlerine de taşınmakta ve zarar giderek artmaktadır (Akyıldız, 2008). Bu bağlamda su kirliliği, su kaynağının sahip olduğu fiziksel, kimyasal ve ekolojik özelliklerinin olumsuz yönde değişmesi, suyun kalitesinde ve suyun diğer amaçlarla kullanılmasında engelleyici bozulmalar yaratmaktadır.

Azot oksitleri, ağır metaller, hidrokarbonlar ve radyoaktif maddeler gibi bazı kirleticiler, doğada kendiliğinden oluşan bileşikler arasında yer almaktadır (Bonavigo ve ark., 2009). Yağmur suyu, atmosferde bulunan kirletici maddeleri çözerek yeryüzüne taşır ve beraberinde partikül madde getirir. Özellikle kükürt ve azot oksitlerinin yağmur suyunda çözünmesiyle oluşan asit yağmurları, su kaynaklarının kirlenmesine neden olan başlıca etkenlerden biridir. Bunun yanı sıra, atmosferdeki partiküllerin yerçekimi etkisiyle doğrudan yeryüzüne inmesi (kuru çökelme) de kirliliğe yol açabilir. Çevredeki bitkilerden dökülen yaprak ve dal gibi organik maddeler de suyun kimyasal özelliklerini değiştirebilir. Ayrıca, yer altındaki kayaçlar ve volkanik faaliyetler, bazı tuzların su kaynaklarına karışmasına neden olabilmektedir (Helmer, 1997).

Bazı kirletici maddeler ise, doğada doğal olarak bulunan bileşiklerin evsel, tarımsal veya endüstriyel faaliyetler sırasında yoğunlaşması ve kimyasal dönüşümler geçirmesiyle ortaya çıkar (Toth, 2009; Singh ve ark., 2020). Özellikle tarım alanları ve hayvancılık yapılan bölgelerden gelen yüzeysel akışlar, önemli ölçüde tarımsal atıkların su kaynaklarına taşınmasına neden olur. Günümüzde meyve ve sebze verimliliğini artırmak için çiftçiler tarafından kullanılan çeşitli tarım ilaçları ve kimyasallar**,** yalnızca toprağa değil, aynı zamanda sucul ekosistemlere de toksik etki gösterebilir. Tarım kimyasalları, pestisitler, petrokimyasallar, hidrokarbonlar, ağır metaller ve radyoaktif maddeleri içeren kanalizasyon ve atık sular da, bu kirliliğin başlıca kaynaklarındandır (Mahar & Datta, 2001; Savcı, 2012).

Tatlı su kaynakları, özellikle evsel tüketim, tarım ve sanayi açısından büyük önem taşımaktadır. İnsan tüketimine yönelik suyun; kokusuz, renksiz, hoş tatta ve kimyasal ile biyolojik kirleticilerden arındırılmış olması gereklidir (Jinwal, & Dixit, 2008). Ancak, su kalitesinin bozulması hem insan sağlığı hem de doğal yaşam için ciddi tehditler oluşturmaktadır (Shiklomanov & Rodda, 2004). Suyun fiziksel, kimyasal ve biyolojik özelliklerindeki olumsuz değişikliklerin canlı sağlığı üzerindeki zararlı etkileri "su kirliliği" olarak tanımlanmaktadır (WHO, 1997). Bu nedenle su kaynaklarının kirliliği ve kalitesi havzaların doğal ve beşerî koşullarının etkisi altında kalmaktadır.

Su, yalnızca insan faaliyetleri (içme, temizlik, sulama vb.) için değil; aynı zamanda yer altındaki biyocoğrafya-kimyasal döngülerde de hayati rol oynamaktadır (Hancock, vd., 2005, Huang, vd., 2013). Özellikle dünyada gözlemlenen iklim değişikliği, sulama suyuna olan talebin artması, kullanılan suyun bilinçsizce doğaya bırakılması gibi etkenler nedeniyle mevcut yüzey kaynaklarının miktarı azalmakta ve kalitesi bozulmaktadır (İleri vd., 2007; Dayıoğlu, 2011). Sadece nehirlerdeki doğal değişikliklerden değil, aynı zamanda insan faaliyetleri sonucu oluşan kimyasal ve fiziksel faktörlerden de etkilenirler (Hellawell, 1986; ZamoraMunoz & Alba-Tercedor, 1996, Akyıldız ve Duran, 2021). Son yıllarda, hızla artan nüfus, sanayileşme, kentleşme ve yoğun tarım faaliyetleri tatlı su kaynaklarını ciddi biçimde tehdit etmekte, bu kıt kaynağı bir kriz durumuna sürüklemektedir (Raju, 2011). Kaynağı ister doğal, ister beşeri olsun, su kirliliğinin sonuçları genellikle benzerdir: bütün canlılar için ölüm ve hastalık riski yaratır (Heath, 1987). Suyun kullanım alanları arttıkça özellikle sanayileşmenin ilerlediği ülkelerde (Chapman, 1996) su kalitesi kavramı da daha çok önem kazanmıştır.

Su kalite değerlendirmesi, doğal su kalitesi, insan etkileri ve özellikle insan sağlığı ile sucul sistemdeki canlıların sağlığını etkileyebilecek su kullanım amaçlarıyla ilgili olarak suyun fiziksel, kimyasal ve biyolojik özelliklerinin değerlendirmesi olarak tanımlanır. Bu ise suyun, uluslararası standartlar çerçevesinde belirlenmiş bazı fiziksel, kimyasal ve biyolojik parametrelerinin analizlerine dayanmaktadır (USGS, 2001). Bu nedenle de su varlıklarının kalite ve kirlilik durumlarının gerekli izlemelerle takip edilmesi ve potansiyel tehlikelerin su varlıklarına ulaşmadan saptanması ve/veya önlenmesi gerekmektedir (Selek ve Karaarslan, 2019). Su kalite izlemesi ise, sucul sistemdeki birtakım verilerin mevcut koşulları tanımlamak ve olası eğilimleri belirlemek amacıyla düzenli aralıklarla takibini ifade eder. Su kalitesi, özellikle yüzey ve yer altı sularının, farklı amaçlar için kullanımının uygun olup olmadığının ölçülmesi şeklinde tanımlanabilir.

Çalışmada Yukarı Dalaman Çayı Havzası'nın doğal ortam koşulları incelenmesi ve su kalitesi üzerindeki etkilerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Literatürün incelenmesi sonucunda coğrafya alanında Yukarı Dalaman Çayı Havzası su kalitesi üzerine kapsamlı çalışmaların bulunmaması önemli bir eksiklik olarak görülmektedir. Bu anlamda bu çalışma Yukarı Dalaman Çayı Havzası'nda su kalitesine ilişkin uygulamalı yöntemlerin kullanılması sonucunda alınan örneklerle literatüre katkı sağlaması açısından önem arz etmektedir.

1.1. Çalışma Alanı

Araştırmada çalışma sahası olarak Acıpayam polyesinde yer alan Dalaman Çayı Yukarı Havzası ele alınmıştır. Yukarı Dalaman Çayı havzası, Türkiye'nin güneybatısında 37˚ 07'-37˚ 40'N ve 29˚ 02'-29˚ 42' koordinatları arasında yer almaktadır. Havza, Dalaman Çayının yukarı kesimlerinde yer alır ve Çameli, Gölhisar, Acıpayam ve Serinhisar ilçe sınırları içerisinde uzanmaktadır (Şekil 1).

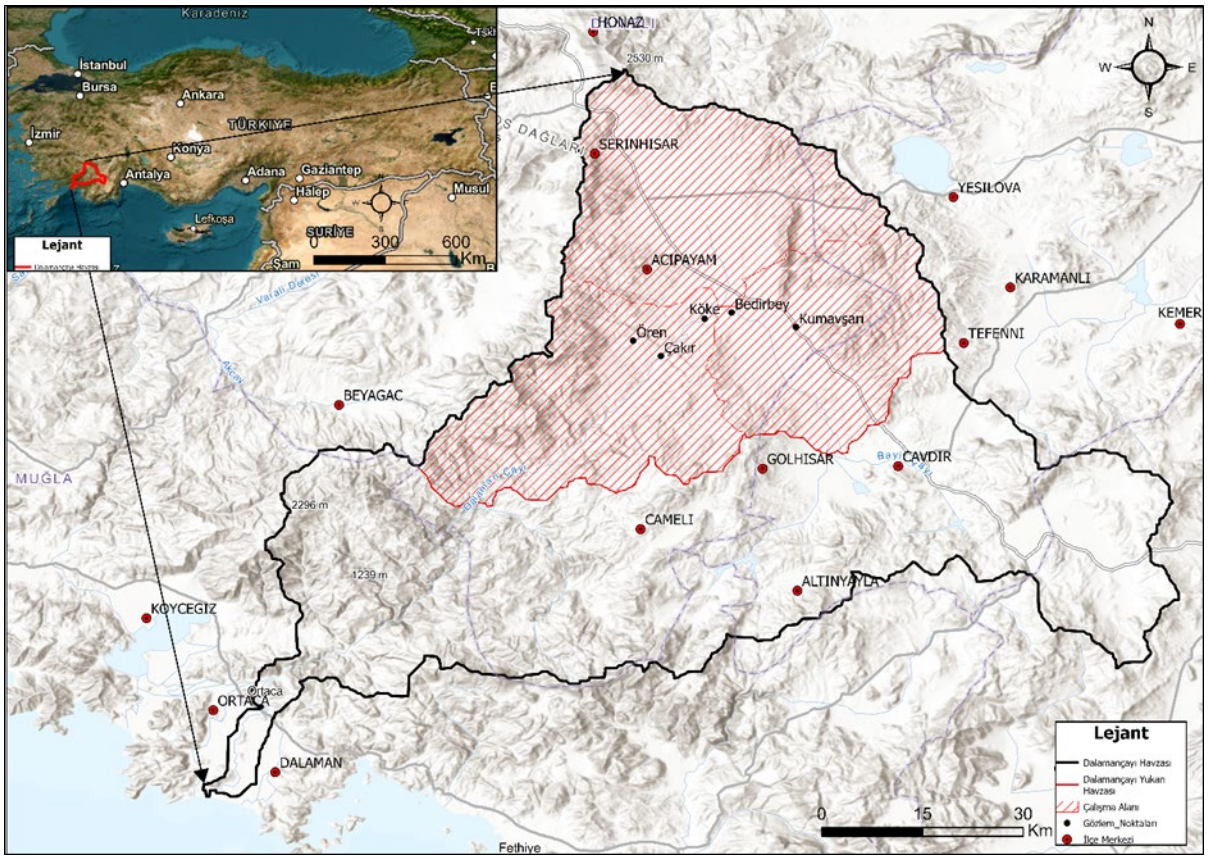

Şekil 1. Çalışma sahasının lokasyon haritası.

Dalaman Çayı'nın yukarı havzasını ele alan bu çalışmada Dalaman Çayı ve kolları üzerinde 5 gözlem noktası belirlenmiştir (Tablo 1). Sulu tarımının yaygın olduğu Çakır, kuru tarımın yaygın olduğu Ören, sanayi faaliyetlerinin belirgin olarak gözlemlendiği Köke-Bedirbey, polye ovasının başlangıcı olarak kabul edilen Kumavşarı, farklı coğrafi ve beşerî etmenler dikkate alınarak belirlenmiştir (Şekil 2).

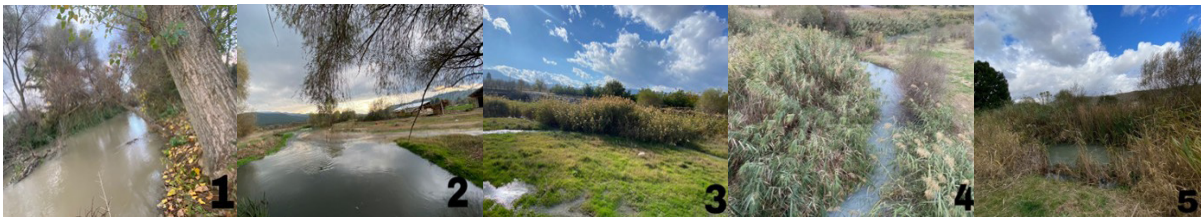

Şekil 2. Yukarı Dalaman Çayı Havzası gözlem noktaları 1) Çakır, 2) Ören, 3) Köke, 4) Bedirbey, 5) Kumavşarı

Tablo 1. Yukarı Dalaman Çayı Havzası gözlem noktaları

Gözlem Noktaları		Koordinat	Rakım (m)
1	Ören	37˚ 17′ 53″ K-29˚ 20′ 36″ D	810
2	Çakır	37˚ 19′ 39″ K-29˚ 21′ 44″ D	820
3	Köke	37˚ 20′ 31″ K-29˚ 23′ 29″ D	830
4	Bedirbey	37˚ 20′ 60″ K, 29˚ 25′ 49″ D	840
5	Kumavşarı	37˚ 17′ 14″ K, 29˚ 29′ 9″ D	880

2. YÖNTEM

Yukarı Dalaman Çayı Havzası'nın Acıpayam ve çevresinde bulunan akarsu ağı ve topografyanın belirlenmesi için USGS'den alınan sayısal yükselti modeli (SYM) kullanılmıştır. Coğrafi Bilgi Sistemleri programlarından olan ArcGIS 10.8.1. kullanılarak alanın akarsu ağı ve havza sınırları belirlenmiştir. Çalışmanın ana amacı yukarı Dalaman Çayı ve çevresinin su kalitesini belirlemek olduğundan ana akarsu olan Dalaman Çayı'nın su bölümü çizgisi belirlenmiştir.

Mekansal analiz yöntemlerinden olan hidroloji aracı kullanılarak bölgenin sayısal yükselti modelinde sırasıyla doldurma, akış belirleme, akış toplamı bulma işlemleri yapılmıştır. Hesaplamalar sonucunda suyun akış yönü, yükseltinin daha fazla olduğu hücreden daha az olduğu hücreye doğru olup değerler ters orantı olarak verilerek drenaj ağı oluşturulmuştur. Suların drene edildiği çıkış noktası bulunarak su bölümü çizgisi oluşturulmuştur. Oluşturulan havza alanı içerisinde suyun kaynak noktasından itibaren kalitesini etkileyebilecek faktörler göz önüne alınarak gözlem noktaları belirlenmiştir. Bunlar doğal ve beşerî faktörler olarak ikiye ayrılmaktadır. Çalışmada doğal faktörleri meydana getiren yükselti, eğim, iklim şartlarına bağlı olarak yağış ve sıcaklık durumu, bitki örtüsü kapalılığı, litoloji ve toprağa bağlı olarak arazinin durumu değerlendirilmiştir. Beşerî faktörler açısından da suyun kalitesini bozmaya yönelik tehdit oluşturabilecek tarım ve hayvancılık faaliyetleri, yerleşimlere uzaklığı ve yerleşmenin yoğun olduğu alanlara yakınlığı gibi hususlar dikkate alınmıştır. Bu bağlamda çalışma alanında 5 gözlem noktası belirlenmiştir. Polye ovasının başlangıcı olarak kabul edilen su bölümü çizgisinde yer alan Kumavşarı, sanayi faaliyetlerinin belirgin olarak gözlemlendiği Bedirbey-Köke, kuru tarımın yaygın olduğu Ören, sulu tarımının yaygın olduğu Çakır farklı coğrafi ve beşerî etmenler dikkate alınarak örnek noktaları olarak belirlenmiştir. Havzanın su kalitesi tespitinde Avrupa Su Çerçeve Direktifi'ndeki ekolojik bölgeler ve yüzey sularının değerlendirilmesinde kullanılan ölçütler esas alınmıştır. Ekolojik bölge tanımlanmasında zorunlu faktörler olarak yükselti, havza alanının büyüklüğü ve jeoloji verilmiştir. Bu çalışmada zorunlu faktörlerin yanında isteğe bağlı faktörler olarak eğim, sıcaklık, yağış, bitki örtüsü ve arazi örtüsü değerlendirilerek ekolojik bölgeler belirlenmiştir. Bu faktörler akarsuyun tamamını veya bir parçasının özelliklerini belirlerken biyolojik popülasyonun kompozisyonunu ve yapısını da belirlemektedir. Çalışma alanının eğim, yükselti ve hidrografya haritaları dem verisi kullanılarak ArcGIS programı mekansal analiz yöntemleri kullanılarak oluşturulmuştur.

Alana ait iklim özelliklerinin belirlenmesi için araştırma sahası içerisinde yer alan ve çevresinin yıllık ortalama sıcaklık ve toplam yağış verilerinin elde edilmesinde Fick ve Hijmans, 2017 yılında yayınlamış oldukları yüksek çözünürlüklü raster iklim verilerinden yararlanılmıştır. Bu veriler ile sıcaklık ve yağış dağılış haritaları oluşturulmuştur. Çalışma alanındaki bitki örtüsü verileri Orman Genel Müdürlüğü'den temin edilen meşcere verilerinin düzenlenmesiyle oluşturulmuştur. Çalışma alanının jeoloji ve litoloji haritaları MTA'dan alınan veriler faydalanılarak oluşturulmuştur. Arazi örtüsü verileri için CORINE 2018 yılı verilerinden faydalanılmıştır. Suyun

kimyasal özelliklerin belirlenmesi amacıyla 5 gözlem noktası belirlenerek akımın endüşük ve en yüksek olduğu Kasım ve Mayıs aylarında su örnekleri alınmıştır. Bu örnekler laboratuvar ortamında su kimyası analizlerinde spektrofotometrik tayin yöntemleri kullanılmıştır. Su kimyası analizleri, spektrofotometrik su kimyası analiz cihazı (HACH Lange® DR2800) ve bu cihaza ait kitler kullanılarak yapılmıştır.

Aynı zamanda doğal ortam koşullarının su kalitesi üzerindeki etkilerinin belirlenebilmesi için su kalitesi ölçümleri ve analizleri gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle çözünmüş oksijen (DO), sıcaklık, iletkenlik(EC), tuzluluk (salinity), hidrojen potansiyeli (pH-potential of hydrogen), toplam çözülmüş katı madde (TDS- total dissolved solid) ve oksidasyon indirgeme potansiyeli (ORP - oxidation reduction potential) parametrelerini ölçümünde multi parametre cihazı kullanılmıştır.

3. BULGULAR

Dalaman Çayı, toplam uzunluğu 229 km ve havzanın alanı ise 3.500 km^{2}'dir. Akdeniz'in önemli sulak alanlarındandır. Araştırmada çalışma sahası olarak Acıpayam polyesinde yer alan Yukarı Dalaman Çayı Havzası ele alınmıştır (Şekil 3). Dalaman Çayı'nın bu araştırma sahasındaki uzunluğu ise 81 km'dir. Havzayı, kuzeyde Kocaçal Tepe (1728 m.), doğudan Eşeler Dağı (2269 m.), güneyde ise Yalnızca Tepe (2027 m.) ve batıda güney-kuzey yönlü uzanan Kır Dağları ile sınırlamaktadır. Bu bölümde havzanın sahip olduğu topografik, jeolojik, litolojik, iklim, bitki örtüsü, toprak ve arazi kullanım özelliklerinin akarsuların su kalitesi üzerindeki etkisi ortaya konulacaktır.

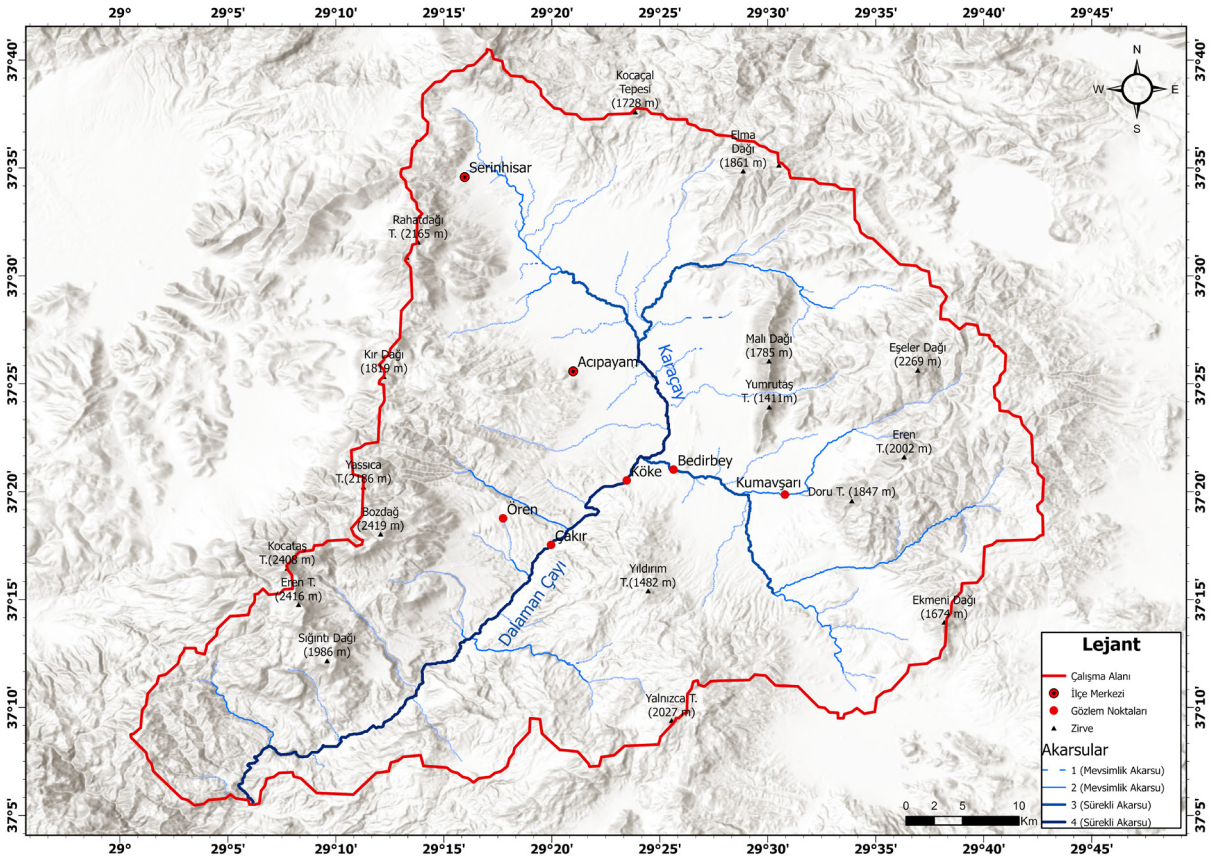

Şekil 3. Yukarı Dalaman Çayı Havzası'nın hidroloji haritası

3.1. Topografik Özellikler

Topografya akarsuların rejimini etkileyen önemli bir fiziki coğrafya parametresidir. Akarsular bulundukları topoğrafyayı düzleştirme eğilimindedir. Bu eğilimi yataklarını aşındırma, aşındırmış olduğu malzemeleri taşıma ve bu malzemeleri biriktirme işlevleriyle gerçekleştirmektedirler (Atalay, 2011). Akarsu havzasında eğimin fazla olduğu alanlar akış hızının ve aşındırmanın fazla olduğu alanlardır. Bu alanlar akarsuyun erozyon faaliyetlerinden olan korazyon olayının gerçekleştiği alanlardır. Bu korazyon faaliyeti, akarsuların akışı sırasında içerisinde taşımış

olduğu katı parçaların birbirine çarpması veya yatağa sürtünmesi sonucu mekanik yoldan ufalanmaların ve parçalanmaların gerçekleşmesi olarak tanımlanmaktadır. Bu durum taşınan katı yük miktarını artırmasına yol açmıştır.

Yukarı Dalaman Çayı Havzası'nda bulunan Acıpayam Ovası ortalama 885 m rakıma sahiptir. Havzanın en yüksek noktasını 2419 metre ile güneybatı sınırında yer alan Bozdağ oluşturmaktadır (Şekil 3). Havzanın yükseltisi doğuya doğru artmaktadır. Havza çevresinde yüksek rakıma sahip dağlık alanların bulunması akarsularda akışın ve buna bağlı olarak da aşındırmanın fazla olmasına neden olmaktadır. Bu durum akarsuda taşınan katı yük miktarını arttırmıştır. Havza içerisinde belirlenen gözlem noktalarının rakımı ise sırasıyla Ören (810 m.), Çakır (820 m.), Köke (830 m.), Bedirbey (840 m.), Kumavşarı (880 m.)'dir. Ana akarsudan yan kollara doğru gidildikçe rakımın arttığı görülmektedir.

Eğim, bir akarsuyun taşıdığı suyun hızını, taşıma kapasitesini ve dolayısıyla su kalitesini doğrudan etkileyen önemli bir coğrafi faktördür. Eğimi değeri fazla olan topografyada bulunan akarsuların hızı daha yüksektir. Bu durum akarsuların taşıdığı malzemelerin tür ve miktar bakımından fazla olmasına neden olmuştur. Akış hızı yüksek olan akarsular erozyona yol açarak daha fazla sediman yükünü taşırlar. Eğim değerlerinin düşük olduğu alanlarda ise akarsuların akış hızı düşüktür. Bu durum ise su içerisindeki organik maddelerin ayrışmasına olanak tanıyarak suyun oksijen seviyesini düşürmektedir. Havzanın ova tabanında eğim değerleri 0-5 derece arasında değişmektedir. Havzada en yüksek eğim değerleri havza sınırını oluşturan dağlık alanlarda görülmektedir (Şekil 4). Havza tabanında 0-5 derece civarında olan eğim değeri dağlık alanlara doğru artarak 35 derecenin üzerine çıkmaktadır. Havzada eğim değerlerinin yüksek olması akarsu ağında taşınan malzeme miktarını artırarak taşkınlara yol açmaktadır. Bu durum suyun kalitesini doğrudan etkilemektedir.

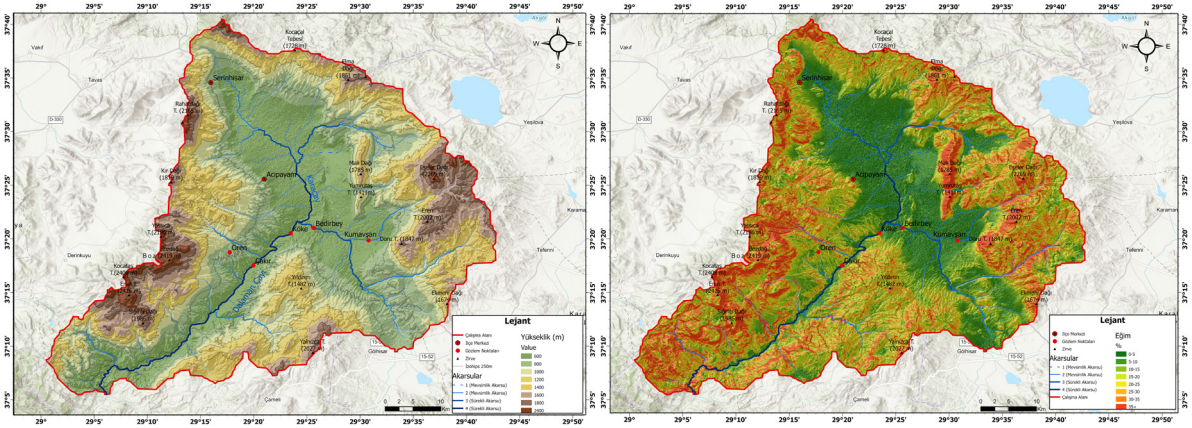

Şekil 4. Yukarı Dalaman Çayı Havzası'nın sırasıyla yükseklik ve eğim haritası

3.2. Jeolojik ve Litolojik Özellikler

Litoloji, akarsu suyunun kimyasal bileşimi, asitlik-bazlık durumu, bulanıklığı ve biyolojik çeşitliliği gibi birçok özelliğini etkileyen önemli bir faktördür. Bir akarsu havzasının su kalitesini değerlendirirken, mutlaka litolojik yapının da göz önünde bulundurulması gerekmektedir (Douglas, 1968). Yüzey suları yer altına sızması sırasında toprak bünyesindeki çözünebilen bileşikleri içerisine alarak yer altı suyuna karışmaktadır. Sonrasında kayaların çatlak ve boşluklarında ilerleyen su, kayaların içerisinde bulunan çeşitli mineralleri eriyik halde bünyesine katarak akarsuya ulaşır. Bu durum çözünmüş katı madde yükünün nasıl meydana geldiğini açıklamaktadır. Su, yer altında ve akarsu yatağında etkileşime girdiği kayaların kimyasal yollarla ayrışması sonucu oluşan bu erozyon faaliyeti korazyon olarak adlandırılmaktadır (Doğan, 2015). Bu nedenlerle su özellikleri açısından akarsuların bulunduğu havzaların sahip olduğu litoloji ve toprak özellikleri önemli birer faktör haline gelmektedir.

Yukarı Dalaman Çayı Havzası içerisinde bulunan akarsuların su kalitesi üzerinde havzanın sahip olduğu litolojik özellikler oldukça önemlidir. Havza çeşitli jeolojik zamanlarda oluşmuş kayaçları bir arada bulundurmaktadır. Havzanın jeolojik yapısı, bölgenin uzun jeolojik geçmişi, tektonik hareketler ve farklı iklim koşullarının etkisiyle şekillenmiştir. Havzada genellikle kireçtaşları, şistler, kumtaşları ve yer yer volkanik kayaçlar gibi çeşitli litolojik

birimler görülür. Bu kayaçların farklı dirençleri ve geçirgenlikleri, havzanın topografyasını ve su kaynaklarının dağılımını etkilemektedir. Havzanın güneyinde pliyosen yaşlı kırıntılı kayaçlar, doğusunda mesozoyik yaşlı volkanik kayaçlar, batısında ise mesozoyik yaşlı kireç taşları yaygın olarak görülmektedir. Kırıntılı kayaçlar genellikle kumtaşı ve çakıltısı gibi gevşek ve geçirimliliği fazla olan kayaçlardır. Havzada dünit gibi mesozoyik yaşlı volkanik kayaçlar yüksek oranda olivin içermektedirler. Minerallerin çözünmesi sonucu suya karışması EC ve pH değerlerinde artışa neden olmaktadır. Aynı zamanda havzanın batısında yoğun olarak görülen mezozoik yaşlı kireçtaşları büyük ölçüde kalsiyum karbonat içermektedirler. Bu kayaçlar su ile etkileşimi sonucunda Ca^{2+} ve HCO_3^- iyonları suya geçer ve suyun pH'ını alkali hale getirerek sertlik derecesini arttırmaktadır.

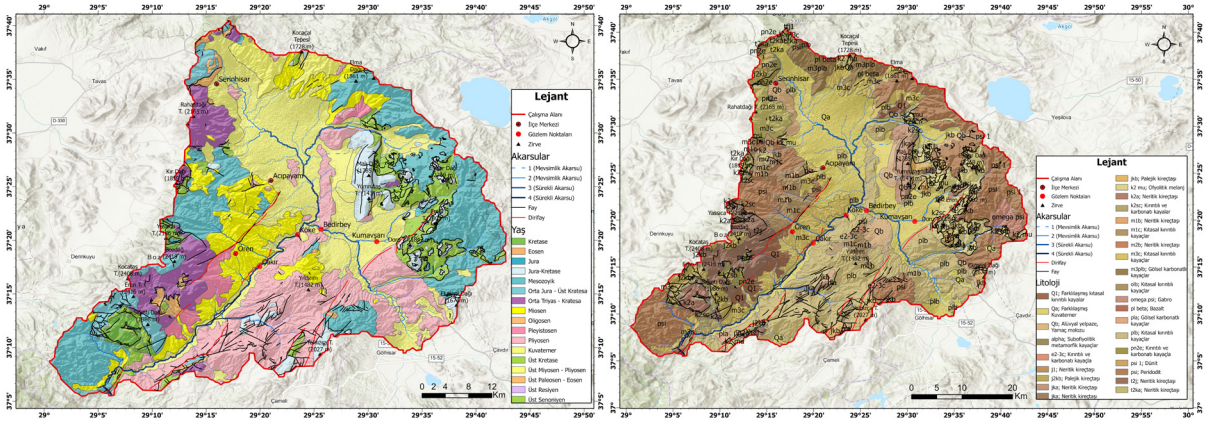

Şekil 5. Yukarı Dalaman Çayı Havzası'nın sırasıyla jeoloji ve litoloji haritası

3.3. İklim Özellikleri

Akarsu havzalarında görülen iklim şartları akarsuların rejimleri üzerinde oldukça etkilidir. Özellikle de yıllık yağış miktarı ve dağılışı akarsuların akımını doğrudan etkilemektedir (Atalay, 1986). Buna göre havzanın sıcaklık dağılış haritasına göre havzada sıcaklık ortalamaları 5 ila 16 °C arasında değişmektedir (Şekil 6). Havza tabanından çerçeveye doğru gidildikçe yükseltinin artmasıyla birlikte sıcaklıkların azaldığı görülmektedir (Şekil 6). Havza tabanında görülen yüksek sıcaklık ortalaması yaz aylarında buharlaşmayı artırmaktadır. Bu durum akarsuların debisini düşürmekte ve suyun sıcaklığını arttırarak çözünmüş oksijen kapasitesini azaltmaktadır. Havzanın yıllık toplam yağış değerleri ise 682 ila 802,9 mm arasındadır. Havzada doğuya doğru gidildikçe yağış miktarları önce kademeli olarak düşmekte, Kır Dağları'ndan itibaren ise güneybatıya doğru gidildikçe değerler yükselmektedir. Haritaya göre havzada en fazla yağış, Dalaman Çayı'nın kaynağını aldığı dağlık alanlarda özellikle de güneybatısında yer alan Kır Dağları'nda görülmektedir (Şekil 6). Yüksek yağış alan bölgeler akarsularda debinin artmasına bağlı olarak erozyonu arttırmakta ve taşınan yük miktarını arttırmaktadır.

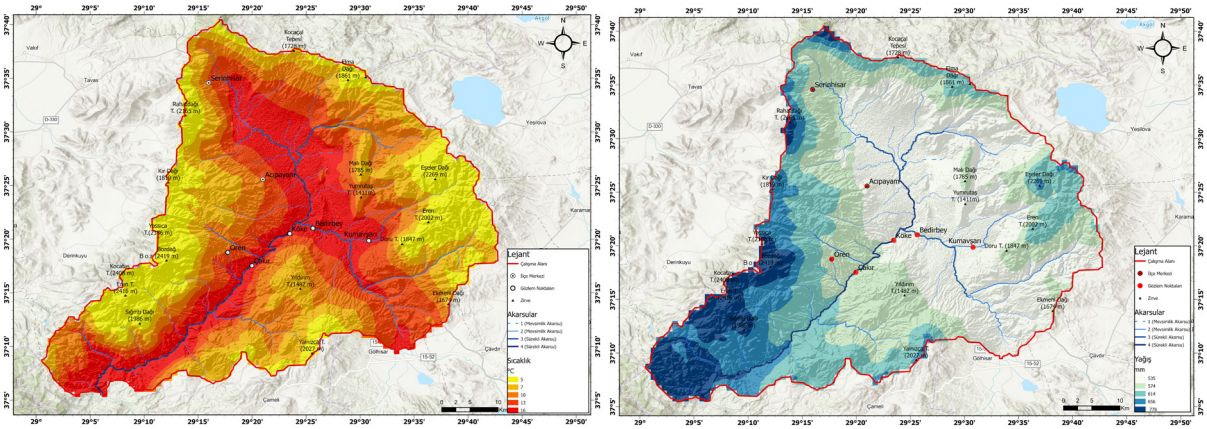

Şekil 6. Yukarı Dalaman Çayı Havzası'nın sırasıyla sıcaklık ve yağış dağılış haritası

3.4. Bitki örtüsü ve Toprak özellikleri

Akarsu havzalarında akım üzerinde etkili olan bir diğer faktör de bitki örtüsüdür. Bitkiler kara üzerine düşen yağışın intersepsiyon yoluyla üçte birini tutmaktadır. İntersepsiyon, ormanda yağış sularının bir kısmının bitkilerinin toprak üstü bölümleri tarafından tutulması ve bunların tekrar buharlaşarak atmosfere karışması olayıdır (Yurtseven vd., 2013). Ayrıca yoğun bitki örtüsüne sahip bölgelerde akışa geçen yüzey suları bitkiler tarafından engellenir. Bu durum toprağa yani zemine sızma (infiltration) oranını arttırmaktadır (Atalay, 1986).

Havzada tarımsal faaliyetlerin gerçekleştirildiği ova tabanı haricinde kalan yüksek ve dağlık alanlar bitki örtüsünün yoğun olarak görüldüğü alanlardır (Şekil 7). Bu alanlarda görülen bitkiler yüzey sularının akış hızını azaltmakta ve zemine sızma oranını arttırmaktadır. Bu durum akarsuların debisini olumsuz yönde etkilemektedir. Akarsularda debinin düşmesi su sıcaklığının artmasına, çözünmüş oksijen seviyesinin düşmesine ve kirlilik konsantrasyonunun yükselmesine neden olmaktadır.

Toprak türlerinin akarsulardaki su kalitesi üzerindeki etkisi oldukça önemlidir. Özellikle kumlu topraklar suyun hızla sızmasını sağlamaktadır. Bunun aksine killi topraklar besin maddeleri ve kirleticileri tutma kapasitesi yüksektir (Welch & Lund, 1987). Organik maddece zengin topraklar suyun kalitesini arttıran biyolojik aktiviteyi desteklemektedir. Sudaki kirleticilerin ve nitrat seviyesinin düşmesine yardımcı olmaktadır (Mosher vd., 2010).

Havzanın doğusunda kireçsiz kahverengi orman toprakları, güneyinde kahverengi orman toprakları, batısında ise kırmızımsı kahverengi topraklar yaygın olarak görülmektedir (Şekil 7). Bu topraklar, toprağın pH, mineral içeriği, organik madde zenginliği ve erozyon faaliyetlerine olan hassasiyeti bakımından su kalitesi üzerinde önemli etkilere sahip olabilmektedir. Kireçsiz kahverengi orman toprakları genellikle düşük pH ve organik madde taşınımı ile suyun asidifikasyonuna neden olabilirken, kahverengi orman toprakları daha dengeli bir bileşim sunabilmektedir. Kırmızımsı kahverengi topraklar ise demir ve mineral içeriği ile EC ve TDS değerlerini arttırabilmektedir.

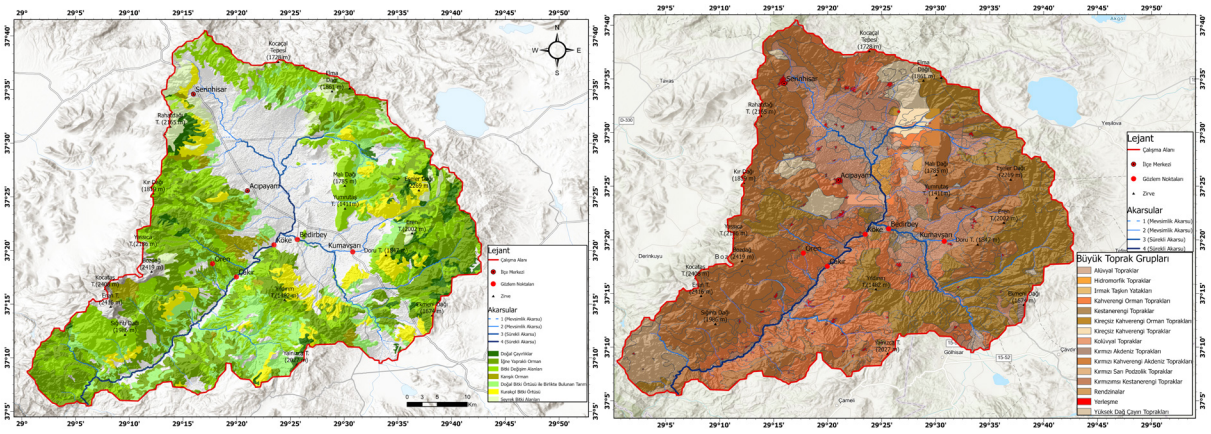

Şekil 7. Yukarı Dalaman Çayı Havzası'nın sırasıyla bitki örtüsü ve toprak türleri dağılış haritası

3.5. Arazi Kullanımı ve Arazi Yetenek Sınıfları

Yukarı Dalaman Çayı Havzası'nda arazi kullanımı verileri incelenmiştir. Buna göre havzada belirlenen başlıca arazi kullanım türleri tarımsal alanlar, ormanlık alanlar ve yerleşim yerleridir (Şekil 8). Havzada tarım faaliyetleri, gözlem noktalarının yer aldığı ova tabanında yoğun olarak gerçekleştirilmektedir. Tarımda gübre ve pestisit kullanımının elektriksel iletkenlik ve toplam çözünmüş madde miktarı üzerinde arttırıcı bir etki yaratırken, ormanlık alanlar suyun filtrasyonuna katkı sağlamaktadır. Yerleşim yerleri ise akarsularda kirlilik yükünü arttırmaktadır.

Havzada arazi yetenek sınıfları su kalitesinin değerlendirilmesinde oldukça önemlidir. Arazi yetenek sınıflandırmasına göre, 1 ve 2. sınıf araziler verimli tarım alanlarını temsil etmektedir. Bu arazilerde gübre ve pestisit kullanımı yoğundur. Bu da TDS ve EC değerlerini arttırmaktadır. 6 ve 7. sınıf araziler ise genellikle çayır

ve ormanlık alanlardan oluşmaktadır. Bu alanlar suyun doğal filtrasyonuna katkı sağlamaktadır. Havza içerisinde arazinin yetenek sınıflarına uygun olarak kullanılmaması su kalitesi üzerinde önemli etkilere neden olmaktadır. Havzada gerçekleştirilen ölçümler sonucunda tarım ve yerleşim alanlarından geçerek gelen pestisit ve çözünmüş madde yüklü yan kollarla, aynı zamanda Yassıhöyük'teki bez boyama fabrikası ile Aligöz'deki süt ve süt ürünleri fabrikası kaynaklı kirleticilerin kanalla ana akarsuyla birleştiği Köke ve Çakır gözlem noktalarında TDS ve EC değerlerinde artışa ORP değerinde ise düşüşe neden olduğu tespit edilmiştir (Tablo 2).

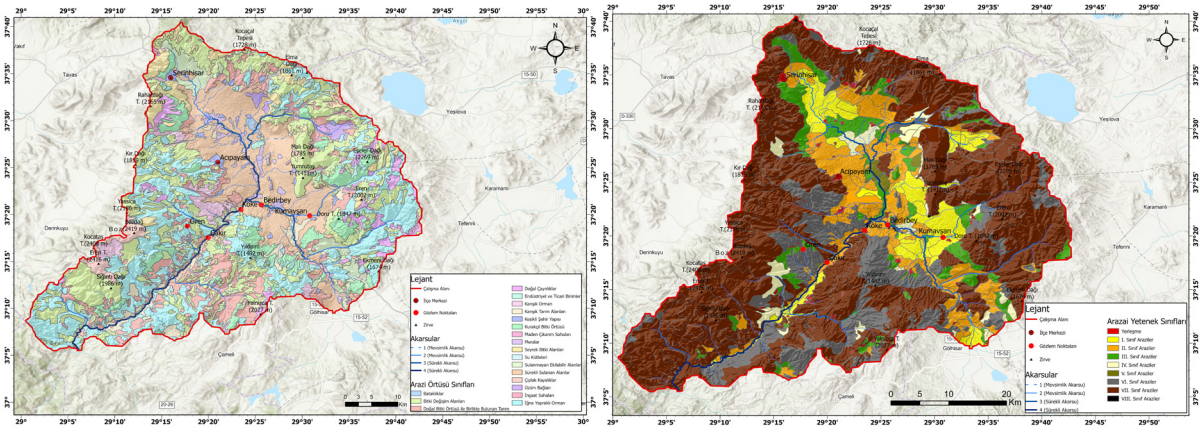

Şekil 8. Yukarı Dalaman Çayı Havzası'nın sırasıyla arazi kullanım ve arazi yetenek sınıfları haritası

3.6. Su Kalitesi Analizleri

Yukarı Dalaman Çayı Havzası bulunduğu bölgenin ekosistemi ve su kaynaklarının sürdürülebilirliği açısından büyük önem taşımaktadır. Havzanın su kalitesini değerlendirmek amacıyla 16/11/2023 ve 03/05/2024 tarihlerinde gerçekleştirilen ölçümler hem fiziksel hem de kimyasal parametreler üzerinden analiz edilmiştir. Gerçekleştirilen bu ölçümler ile suyun kalitesini etkileyen faktörlerin ve kirlilik düzeyinin belirlenmesi için veri seti sunmaktadır. İki farklı dönemde yapılan ölçüm sonuçlarının karşılaştırılması mevsime bağlı olarak değişen sıcaklık ve yağış değerlerinin su kalitesi üzerindeki etkilerinin değerlendirilebilmesine olanak sağlamıştır. Bu kapsamda pH, sıcaklık, debi, çözünmüş oksijen (DO_2), oksijen doygunluğu (SO_2), toplam çözünmüş katı madde (TDS), oksidasyon-redüksiyon potansiyeli (ORP) ve elektriksel iletkenlik (EC) gibi parametreler ölçülmüş (Şekil 9) ve Yerüstü Su Kalitesi Yönetmeliği'ne göre değerlendirilmiştir (Tablo 2). Ayrıca gözlem noktalarından alınan su örnekleri laboratuvara getirilerek Fosfor ($PO4^{-3}$), Demir (Fe^{+2}), Nitrit (NO_2^-N), Nitrat (NO_3^-N), Klorür (CL^-), Amonyak (NH_3^-N), Magnezyum (Mg) ve Kalsiyum (Ca) değerlerine bakılmıştır (Şekil 10).

Şekil 9. Yukarı Dalaman Çayı Havzası'nda gerçekleştirilen su kalitesi ve debi ölçümü

Şekil 10. Laboratuvar çalışmaları

Tablo 2. Yerüstü Su Kaynaklarının Genel Kimyasal ve Fizikokimyasal Parametreler Açısından Sınıflarına Göre Kalite Kriterleri (Değişik: RG-16/6/2021-31513)

Su Kalitesi Parametreleri	Su Kalitesi Sınıfları		
	I (çok iyi)	II (iyi)	III (orta)
pH	6-9	6-9	6-9
Elektriksel İletkenlik (µS/cm)	<400	1000	> 1000
Yağ ve Gres (mg/L)	<0,2	0,3	> 0,3
Çözünmüş oksijen (mg/L)	> 8	6	<6
Kimyasal oksijen ihtiyacı (KOİ) (mg/L)	<25	50	> 50
Biyokimyasal oksijen ihtiyacı (BOİ5) (mg/L)	<4	8	> 8
Amonyum azotu (mg NH4 +- N/L)	<0,2	1	> 1
Nitrat azotu (mg NO3^{-}-N/L)	<3	10	> 10
Toplam kjeldahl-azotu (mg N/L)	<0,5	1,5	> 1,5
Orto fosfat fosforu (mg oPO4-P/L)	<0,05	0,16	> 0,16
Toplam fosfor (mg P/L)	<0,08	0,2	> 0,2
Florür (µg/L)	≤ 1000	1500	> 1500
Mangan (µg/L)	≤ 100	500	> 500
Selenyum (µg/L)	≤ 10	15	> 15
Sülfür (µg/L)	≤ 2	5	> 5

Yukarı Dalaman Çayı Havzası'nda 16/11/2023 tarihinde gerçekleştirilen 1. saha çalışmasında farklı gözlem noktalarından alınan su kalitesi verileri incelenmiştir. Elde edilen pH değerleri, tüm gözlem noktalarında 7,08 ile 8,45 arasında ölçülmüştür (Tablo 3). Bu değer aralığı doğal su kaynakları için kabul edilebilir bir aralıktır (Tablo 2). Havzada su sıcaklığı 11,69-14,25°C arasında ölçülmüş ve sucul yaşam için uygun bir sıcaklık olduğu tespit edilmiştir. Ancak özellikle Ören ve Köke gözlem noktalarında ölçülen çözünmüş oksijen seviyeleri 1,37-1,38 mg/L ve oksijen doygunluğunun %14,5 olduğu belirlenmiştir (Tablo 3). Bu durum gözlem noktalarında çözünmüş oksijenin kritik seviyelerde olduğunu göstermektedir (Tablo 2). Ayrıca Çakır ve Köke gözlem noktalarında ORP değerleri 125,9 mV ve 85,6 mV olarak ölçülmüştür. Bu değerler düşük oksidasyon redüksiyon potansiyeline işaret etmektedir. Gözlem noktalarının tümünde EC değerleri 761-1008 µS/cm arasında ölçülmüştür. Bu değerler suyun mineral bakımından zengin, tuzluluğun ise düşük olduğunu göstermektedir ve Tablo 2'ye göre Ören "iyi", Çakır "orta", Köke "orta", Bedirbey "iyi" ve Kumavşarı "orta" sınıfında yer almaktadır (Tablo 2).

Havzada 03/05/2024 tarihinde gerçekleştirilen 2. saha çalışmasında ölçüm sonucu elde edilen su kalitesi verileri, havzanın mevcut durumuna ilişkin benzer sonuçlar vermektedir. Bu tarihte gerçekleştirilen tüm gözlem noktalarının ölçüm sonuçlarına göre pH değerleri 7,46-8,04 arasında değişmekte olup (Tablo 4) bu değerler yönetmeliğe göre uygun bir aralıkta yer almaktadır (Tablo 2). Ancak çözünmüş oksijen (DO_2) 1,07-1,18 mg/L ve oksijen doygunluğu (SO_2) %11,9-%13,2 değerleri ile kritik seviyelerde seyretmeye devam etmektedir. Ölçümler

ORP'nin 84,6-129,1 mV değerleri arasında olduğunu göstermiştir (Tablo 3). Bu durum önceki ölçüm değerleri ile benzer bir durumu göstermektedir. EC değerleri 717-1084 µS/cm arasında değişmektedir (Tablo 3). Bu değerler suyun mineral içerdiğini göstermektedir. Bedirbey ve Kumavşarı gözlem noktalarında EC değerinin diğer noktalara göre daha düşük olduğu belirlenmiştir. Çakır gözlem noktasında 1394 L/s değeri ile yüksek debi dikkat çekmektedir. Diğer gözlem noktalarına göre daha güçlü bir su kaynağı olduğunu göstermektedir (Tablo 3). Dünya Sağlık Örgütü (WHO, 2022) tarafından belirlenmiş referans aralığına göre örneklem noktalarının tamamında TDS değerleri 350ppm üzerinde ölçülmüş olup kabul edilemez sınıflamasında yer almaktadır (Tablo 3).

Tablo 3. Yukarı Dalaman Çayı Havzası'nda 16/11/2023 (1.) **ve 03/05/2024** (2.) **tarihli arazi ölçümleri**

Parametre	Ören		Çakır		Köke		Bedirbey		Kumavşarı	
	1.	2.	1.	2.	1.	2.	1.	2.	1.	2.
pH	8,1	8,04	7,92	7,58	7,58	7,62	7,08	7,46	8,45	8,03
Debi (L/s)	171	24	1822	1394	617	396	734	344	545	974
Rakım (m)	810	810	820	820	830	830	840	840	880	880
Sıcaklık (˚C)	14,25	16,37	13,97	16,22	13,44	16,66	13,55	16,06	11,69	16,17
ORP (mV)	157,6	98,2	125,9	129,1	85,6	87,4	149,3	96,1	149,7	84,6
TDS (ppm)	485	460	501	505	504	542	417	423	381	359
Tuzluluk (psu-%)	0,48	0,46	0,5	0,5	0,5	0,54	0,41	0,42	0,38	0,35
O_2 satürasyon (So_2) (%)	14,5	13,2	42,2	11,9	14,5	12,7	15,6	12,8	22,9	12,3
Çözünmüş O_2 (dO_2) (mg/l)	1,37	1,18	3,98	1,07	1,38	1,13	1,48	1,15	2,26	1,1
E. İletkenlik (EC) (µS/cm)	970	919	1001	1010	1008	1084	834	847	761	717
$PO4^{-3}$ (Fosfor) (mg/l)	2,39	2,28	3,14	3,02	0,99	3,01	0,71	1,0	1,88	3,35
Fe^{+2} (Demir) (mg/l)	0,03	-0,01	0,23	0,03	0,04	0,01	0,03	0,05	0	0,25
NO_2^-N (Nitrit) (mg/l)	0,011	0,010	0,162	0,162	0,122	0,587	0,005	0,007	0,006	0,003
NO_3^-N (Nitrat) (mg/l)	3,5	2,0	-2,2	13,4	0,7	13,9	1,6	0,8	3,2	0,8
CL^- (Klorür) (mg/l)	30,1	18,54	41,5	72,2	22,3	10,8	12,2	11,5	16,3	8,6
NH_3^-N (Amonyak) (mg/l)	0,19	0,20	4,15	1,56	3,92	0,44	0,14	0,04	0,12	0,10
Mg (Magnezyum) (mg/l)	1,4	0,36	0,54	0,60	0,69	0,18	0,50	0,58	1,82	0,49
Ca (Kalsiyum) (mg/l)	0,17	0,20	0,47	0,11	0,03	1,71	0,01	5,43	0,03	1,75

4. TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışmada, Yukarı Dalaman Çayı Havzası'nda doğal ortam koşullarının (topografya, litoloji, iklim, bitki örtüsü ve toprak özellikleri) ve arazi kullanımının akarsu su kalitesi üzerindeki etkileri değerlendirilmiş ve iki farklı dönemde ölçülen parametreler incelenmiştir. Elde edilen bulgular ışığında doğal ortam koşullarının su kalitesi üzerinde belirleyici etkiye sahip olduğu ve insan faaliyetlerinin bu etkiyi daha karmaşık hale getirdiğini ortaya koymaktadır.

Havzanın sahip olduğu coğrafi ortam özellikleri akarsularda suyun sıcaklığı, debisi, pH değeri ve çözünmüş oksijen seviyeleri üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Havzada su sıcaklığı 11,69-14,25°C arasında ölçülmüş ve sucul yaşam için uygun bir sıcaklık olduğu tespit edilmiştir. Yukarı Dalaman Çayı yan kollarında su sıcaklığı, akım hızı ve su kalitesi arasında doğrudan bir ilişki vardır. Akımın yavaşlaması ve yatağın genişlemesi, sıcaklık artışına neden olurken; bu da kimyasal ve biyokimyasal reaksiyon hızlarını artırmakta, gaz çözünürlüğünü ise azaltmaktadır (Dügel 1995). Özellikle sulama ve sanayi faaliyetleri, su sıcaklığını yapay olarak yükselterek su kalitesini olumsuz etkilemektedir (Birol 2007, Tanyolaç, 2000, Akyıldız, 2008) . Bu nedenle, sıcaklık değişimleri akarsular için hem fiziksel hem kimyasal açıdan kritik bir parametredir.

Elde edilen pH değerleri, tüm gözlem noktalarında 7,08 ile 8,45 arasında ölçülmüştür (Tablo 3). Bu değer aralığı doğal su kaynakları için kabul edilebilir pH (6–9) aralığında olması, sucul canlı yaşamı için genellikle güvenlidir. Yukarı Dalaman Çayı'nda pH bu aralıkta kalmakta ve mevsimsel olarak büyük değişiklik göstermemektedir. Ancak yüksek pH, düşük oksijenle birleştiğinde canlılar için tehlikeli hale gelebilir (Tanyolaç,2000). Bu nedenle pH değeri tek başına değil, oksijen seviyesiyle birlikte değerlendirilmelidir. Çalışmada ölçülen çözünmüş oksijen (DO_2) değerlerinin 1,07–1,18 mg/L ve oksijen doygunluk oranlarının (%SO_2) %11,9–13,2 gibi kritik seviyelerde olması, su kalitesi ve ekosistem sağlığı açısından ciddi bir risk oluşturmaktadır. Büyük Menderes Nehri üzerindeki önceki araştırmalar, çözünmüş oksijen seviyelerinin akarsu rejimi, kot farkı ve akış hızı ile yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Özellikle çağlayarak akan ve kot farkı yüksek olan kesimlerde oksijen miktarının arttığı, durağan ve yavaş akan bölümlerde ise düştüğü gözlemlenmiştir (Tanyolaç 2000; Yorulmaz 2006).

Havzanın litolojik yapısı, suyun kimyasal bileşimini belirleyen temel faktörlerden biridir. Özellikle Çakır ve Köke istasyonlarında ölçülen yüksek elektriksel iletkenlik (EC) ve klorür (Cl^-) değerleri, bölgedeki kayaçların çözünme özellikleriyle doğrudan ilişkilidir. Nehir suyunun kimyasal bileşimi, geçtiği toprak ve kayaçlar hakkında önemli bilgiler sunar (Rainwater, 1962). Benzer şekilde, Amazon Havzası'nda yapılan çalışmalarda da litoloji ile su tipi arasında güçlü bir ilişki saptanmıştır (Sioli, 1951a, b; Sioli, 1954; Sioli, 1964; Douglas, 1968). Bu çalışmada da yüksek TDS, pH ve EC değerlerinin görüldüğü bölgelerde litolojik çözünmenin etkili olduğu değerlendirilmektedir. Öte yandan, havzanın topografik yapısı ve eğim değerleri erozyonu artırarak sediman ve çözünmüş madde yükünü yükseltmekte, bu da su kimyasını dolaylı olarak etkilemektedir. Topografya, akarsu yataklarının gelişimini yönlendirirken, litolojik özellikler ve toprak geçirgenliği de akarsu erozyonu ve madde taşınımı üzerinde belirleyici rol oynamaktadır (Leopold vd., 1964). Tüm bu etmenler, su kalitesinin ve potansiyel kirlilik düzeyinin belirlenmesinde kritik öneme sahiptir (Gordon vd., 2004).

Bitki örtüsü ve toprak özellikleri su kalitesinin korunmasında oldukça önemlidir. Bitki örtüsünün zayıf olduğu alanlarda erozyonun şiddetli olması $PO4^{-3}$ (Fosfor) ve NO_3^-N (Nitrat) gibi besin maddelerinin akarsulara daha çok karışmasına neden olmaktadır. Diğer bir yönüyle, su varlıkları doğal veya antropojenik (insan) kökenli faaliyetler sonucunda ortamlarına ulaşan çeşitli bileşenlerden dolayı yapı itibari ile dinamik ve değişken özellik göstermektedirler (TEMA, 2025). Örneğin; durgun sucul ekosistemine aşırı miktarda azot veya fosfor içerikli atıkların ulaşması ortamda alg patlamasına ve bu da sistemdeki oksijenin hızla tükenerek göldeki diğer canlıların yaşamlarını sekteye uğratmasına neden olabilir.

Bitki örtüsü ve toprak yapısı, yüzey akışını yavaşlatarak suyun doğal filtrasyonunu sağlayan temel unsurlardır. Ancak arazi yetenek sınıfına uygun olmayan tarımsal faaliyetler, toprağın yapısını bozarak yüzey akışıyla birlikte kimyasal ve organik kirleticilerin su kaynaklarına taşınmasını hızlandırmaktadır (Allan, 2004; FAO, 2007). Bu çalışmada Çakır gözlem noktasında ölçülen yüksek PO_4^{3-} (3,14 mg/L) ve NO_3^--N (0,162 mg/L) değerleri, bu durumun somut bir göstergesidir. Özellikle bu istasyona ulaşan yan kolların, doğal bitki örtüsünden yoksun tarım arazilerinden geçmesi, erozyonla taşınan besin elementlerinin artmasına neden olmaktadır.

Tarımsal gübre kullanımına bağlı olarak akarsulara taşınan azot ve fosfor bileşikleri, yüzey sularında ötrofikasyon riskini artırmakta, bu da alg patlamalarına ve çözünmüş oksijenin azalmasına neden olarak ekosistem sağlığını tehdit etmektedir (Carpenter et al., 1998). TEMA (2025) da su varlıklarının, özellikle tarımsal ve yerleşim kaynaklı etkilerle sürekli değişen bir yapıya sahip olduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda, Çakır gözlem noktasında tespit edilen yüksek fosfat, amonyak ve nitrat değerleri; bölgedeki yoğun antropojenik baskıyı ve bu baskının su kalitesi üzerindeki olumsuz etkisini açıkça ortaya koymaktadır.

Arazi kullanım biçimleri ve insan kaynaklı faaliyetlerin su kalitesi üzerindeki etkileri, Yukarı Dalaman Çayı Havzası'nda yapılan ölçümlerle açık bir şekilde ortaya konmuştur. Özellikle 3., 4. ve 5. sınıf tarım arazilerinde yoğun gübre ve pestisit kullanımı, suya karışan çözünmüş maddelerin artmasına neden olmuş ve buna bağlı olarak toplam çözünmüş madde (TDS) ve elektriksel iletkenlik (EC) değerlerinde yükselme gözlemlenmiştir. Bu bulgular, Tarboton ve ark. (1991) ile Karr & Chu (1999) tarafından yapılan çalışmalarda belirtilen, tarımsal faaliyetlerin yüzeysel su kalitesine olan olumsuz etkilerini desteklemektedir. Buna karşın, 6. ve 7. sınıf olarak sınıflandırılan çayır ve ormanlık alanlar, doğal filtreleme işlevi görerek su kalitesinin korunmasına katkı sağlamaktadır. Bu tür alanlar, literatürde sıklıkla doğal tampon bölgeler (buffer zones) olarak tanımlanmakta ve yüzeysel akışla

gelen kirleticilerin tutulumunu sağlayarak su ekosistemlerinin korunmasında önemli rol oynamaktadır (Osborne & Kovacic, 1993). Ancak havza genelinde arazinin yetenek sınıflarına uygun olmayan kullanımı, kirleticilerin su yollarına taşınmasını kolaylaştırmakta ve su kalitesini doğrudan etkilemektedir. Bu durum, özellikle Köke ve Çakır gözlem noktalarında net bir şekilde izlenmiştir. Bu noktalarda, tarım ve yerleşim alanlarından geçen pestisit ve çözünmüş madde yüklü yan derelerin yanı sıra, Yassıhöyük'teki bez boyama fabrikası ile Aligöz'deki süt ve süt ürünleri fabrikası kaynaklı endüstriyel atıkların da kanallar aracılığıyla ana akarsuya karıştığı belirlenmiştir. Bunun sonucunda, bu iki noktada TDS ve EC değerlerinde belirgin bir artış, buna karşılık oksidasyon-redüksiyon potansiyeli (ORP) değerlerinde ise düşüş tespit edilmiştir. ORP düşüşü, organik madde yükünün artışı ve oksijen seviyesinin azalmasına işaret etmekte olup, bu da su kalitesinin biyolojik yönden de bozulduğunu göstermektedir (Wetzel, 2001). Bu bulgular, havza bazlı arazi kullanım planlamasının ve tarımsal faaliyetlerin ekosistem temelli yaklaşımlarla yeniden değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Antropojenik faaliyetlerin dışında doğal ortam özellikleri; akarsuların gelişimi, ekosistemi ve bu akarsuları oluşturan suların özellikleri üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır. Akarsuların gelişimi, özellikleri ve çevresindeki fauna ile flora, büyük ölçüde coğrafi koşullar tarafından şekillendirilir. Bu koşullar arasında iklim, topografik yapı, toprak yapısı ve litolojik özellikler gibi çeşitli faktörler bulunur. Özellikle iklim ve onun bir bileşeni olan yağış, akarsuların oluşumunda ve sürekliliğinde en kritik rolü oynar. Yağışlar, akarsuların su kaynağını oluşturur ve yağışın miktarı ile türü, akarsuyun mevsimsel debisinin belirlenmesinde doğrudan etkili olur (Ward & Robinson, 2000). Ayrıca, buharlaşma oranı ve süresi de akarsuların oluşumunu ve gelişimini etkileyen önemli faktörlerdendir (Dingman, 2002).

Ölçüm sonuçlarının genel değerlendirmesine göre, suyun mineral bakımından zengin ancak tuzluluk açısından düşük seviyede olduğunu göstermektedir. Tablo 2 verilerine göre; Ören ve Bedirbey istasyonları "iyi" sınıfında, Çakır, Köke ve Kumavşarı istasyonları ise "orta" su kalitesi sınıfında yer almaktadır. Elde edilen bulgular ile su kaynaklarının sürdürülebilir kullanımı ve korunması için doğal ortam koşullarının etkisinin yanı sıra antropojenik kaynaklı etkilerin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Su kalitesinin arttırılması konusunda atık su yönetimi, erozyon kontrolü ve tarımsal faaliyetlerin düzenlenmesi alınacak önlemler arasında yer almalıdır.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the author).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Akyıldız, G.K., (2008). Denizli İli Sınırlarındaki Büyük Menderes Nehri ve Yan Kolu Çürüksu Çayı'nın Su Kalitesinin Belirlenmesi, Pamukkale Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Akyildiz, G.K., Duran, M. (2021). Evaluation of the impact of heterogeneous environmental pollutants on benthic macroinvertebrates and water quality by long-term monitoring of the buyuk menderes river basin. *Environ Monit Assess* 193, 280. https://doi.org/10.1007/s10661-021-08981-8

Allan, J. D. (2004). Landscapes and riverscapes: The influence of land use on stream ecosystems. *Annual Review of Ecology, Evolution, and Systematics, 35, 257–284*. https://doi.org/10.1146/annurev.ecolsys.35.120202.110122

Atalay, İ. (1986) *Uygulamalı Hidrografya I*: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No:26, İzmir.

Birleşmiş Milletler. (2018). Dünya Su Gelişimi Raporu World Water Development Report 2018. UN-Water. Erişim tarihi 2022, erişim adresi https://www.unwater.org/publications/world-water-development-report-2018/

Birol, N., (2007) Dipsiz-Çine Çayı (Muğla-Aydın)'ın Bentik Makroomurgasızlarının Belirlenmesi, Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 134 s.

Bonavigo, L., Zucchetti, M., & Mankolli, H. (2009). Water radioactive pollution and related environmental aspects. *Journal of International Environmental Application & Science, 4, 357–363.*

C.G.W.M., (1990). About groundwater protection Wright State University, Dayton, Ohio*.*

Carpenter, S. R., Caraco, N. F., Correll, D. L., Howarth, R. W., Sharpley, A. N., & Smith, V. H. (1998). Nonpoint pollution of surface waters with phosphorus and nitrogen*. Ecological Applications, 8(3), 559–568*. https://doi.org/10.1890/1051-0761(1998)008[0559:NPOSWW]2.0.CO;2

Chapman, D. (1996) Water Quality Assessments: A Guide to the Use of Biota, Sediments and Water in Environmental Monitoring. 2nd Edition, Chapman and Hall Ltd., London, 651. http://dx.doi.org/10.4324/noe0419216001

Çevresel Etki Değerlendirmesi, İzin ve Denetim Genel Müdürlüğü. (2020). Türkiye Çevre Sorunları ve Öncelikleri Raporu. T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı. Erişim tarihi 2022, erişim adresi https://ced.csb.gov.tr/turkiye-cevre-sorunlari-ve-oncelikleri-raporu-i-82679

Doğan, U. (2015). Jeomorfolojinin Temelleri. *Huggett, RJ'nin Fundamentals of Geomorphology, Çeviri Editörü: Doğan, U.), Ankara: Nobel Yayınevi*.

Douglas, I. (1968). The effects of precipitation chemistry and catchment area lithology on the quality of river water in selected catchments in eastern Australia. *Earth Sci. J. 2: 126–144.*

Dügel, M., (1995) Köyceğiz Gölüne Dökülen Akarsuların Su Kalitesinin Fiziko kimyasal ve Biyolojik Parametrelerle Belirlenmesi, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 87 s.

FAO. (2007). *Land evaluation: Towards a revised framework*. Food and Agriculture Organization of the United Nations.

Fick, S.E. and R.J. Hijmans, 2017. Worldclim 2: New 1-km spatial resolution climate surfaces for global land areas. *International Journal of Climatology.*

Finney, J. L. (2004). Water? What's so special about it? *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B: Biological Sciences, 359(1448), 1145–1165.*

Hancock, P. J., Boulton, A. J., & Humphreys, W. F. (2005). Aquifers and hyporheic zones: Towards an ecological understanding of groundwater. *Hydrogeology Journal, 13(1), 98– 111. 9.*

Heath, A. G. (1987). *Water pollution. In Fish physiology*. Boca Raton, FL, USA: CRC Press

Hellawell, J. M. (1986). Biological indicator of freshwater pollution and environmental management. Elsevier Applied Science Publishers.

Helmer, R., Hespanhol, I., & Supply, W. (1997). *Water pollution control: A guide to the use of water quality management principles*. London: E & FN Spon.

Huang, G., Sun, J., Zhang, Y., Chen, Z., & Liu, F. (2013). Impact of anthropogenic and natural processes on the evolution of groundwater chemistry in a rapidly urbanized coastal area, South China. *Science of the Total Environment, 463, 209–221. 10.*

Igwe, P., Chukwudi, C., Ifenatuorah, F., Fagbeja, I., & Okeke, C. (2017). A review of environmental effects of surface water pollution. *International Journal of Advanced Engineering Research and Science*, 4.

Jinwal, A., & Dixit, S. (2008). Pre-and post-monsoon variation in physico-chemical characteristics in groundwater quality of Bhopal "The City of Lakes" India. *Asian Journal of Experimental Sciences, 22(3), 311–316. 6.*

Karr, J. R., & Chu, E. W. (1999). Restoring life in running waters: better biological monitoring. Island Press.

Mahar, P. S., & Datta, B. (2001). Optimal identification of ground-water pollution sources and parameter estimation. *Journal of Water Resources Planning and Management, 127, 20– 29*.

Malone, S. J. (2009). *Agricultural Nonpoint Source Pollution Management: Water Quality Impacts of Balm Road Treatment Marsh, Hillsborough County, Florida.*

Mosher, J. J., Klein, G. C., Marshall, A. G., & Findlay, R. H. (2010). *Influence of bedrock geology on dissolved organic matter quality in stream water. Organic Geochemistry, 41(11), 1177-1188.*

Nathanson, J. A. (2010). Water pollution. Encyclopedia Britannica. Erişim tarihi 2022, erişim adresi https://www.britannica.com/science/water-pollution

Osborne, L. L., & Kovacic, D. A. (1993). Riparian vegetated buffer strips in water-quality restoration and stream management. *Freshwater Biology, 29(2), 243–258. https://doi.org/10.1111/j.1365-2427.1993.tb00761.x*

Rainwater, F. H., (1962). Stream composition of the conterminous U.S.A. U.S. Geol. Surv. Hydrol. Invest. Atlas. H.A. 61: 3 maps.

Raju, N. J., Shukla, U. K., & Ram, P. (2011). Hydrogeochemistry for the assessment of groundwater quality in Varanasi: A fast-urbanizing center in Uttar Pradesh, India. *Environmental Monitoring and Assessment, 173(1–4), 279–300.*

Savci, S. (2012). An agricultural pollutant: Chemical fertilizer. *International Journal of Environmental Science and Development, 3, 73*

Selek, Z., & Karaarslan, Y. (2019). Ekosistem Esaslı Su Kalitesi Yönetimi. T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı. Erişim tarihi 2022, erişim adresi: https://www.tarimorman.gov.tr/SYGM/Belgeler/Ekosistem%20Esasl%C4%B1%20 Su 20Kalitesi.pdf

Shiklomanov, I. A., & Rodda, J. C. eds., (2004). *World water resources at the beginning of the twenty-first century*. Cambridge University Press. 7.

Singh, J., Yadav, P. Pal, V & Mishra, V. (2020) *Water Pollutants: Origin and Status*, D. Pooja et al. (eds.), Sensors in Water Pollutants Monitoring: Role of Material, Advanced Functional Materials and Sensors, DOI: 10.1007/978-981-15-0671-0_2

Sioli, H., (1951b). Estudo preliminar das rela90es entre a geologia e a limnologia da zona Bragantina (Para'). *Bol. Tee. Inst. Agron. Norte. 24: pp. 67-76.*

Sioli, H., (1954). Gewasserchemie und Vorgange in den Boden im Amazonasgekeit. *N aturwissenschaften. 19: pp. 256-457.*

Sioli, H., (1964). General features of the limnology of Amazonia. Verh. *Int. Verein Theor. Angen Limnol. 15: pp. 1053-58.*

Sioli, H., 1951a: AIguns resultados e problems da limnologia Amazonica. *Bol. Tec. Inst. Agron. N orte. 24: pp. 3-44.*

T.C. Kalkınma Bakanlığı. (2017). Özel İhtisas Komisyonu Raporu: Tarımda Toprak Ve Suyun Sürdürülebilir Kullanımı: On Birinci Kalkınma Planı (2019–2023). T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. Erişim tarihi 2022, erişim adresi https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2021/02/On_Birinci_Kalkinma_Plani

Tanyolaç, J., (2000) Limnoloji (2.Baskı), Hatipoğlu Yayınevi, Ankara, 237 s.

Tarboton, D. G., Bras, R. L., & Rodriguez-Iturbe, I. (1991). On the extraction of channel networks from digital elevation data. *Hydrological Processes, 5(1), 81–100.* https://doi.org/10.1002/hyp.3360050107

TEMA Vakfı. (2025). *Su Varlıkları ve Sürdürülebilirlik Raporu*. Türkiye Erozyonla Mücadele, Ağaçlandırma ve Doğal Varlıkları Koruma Vakfı.

TEMA, Türkiye'de Su Kalitesi, https://sutema.org/turkiyede-su-kalitesi, (Erişim:26/06/2025)

USGS. (2001). A Primer on Water Quality. USGS. Erişim tarihi 2022, erişim adresi https://pubs.usgs.gov/fs/fs-027-01/pdf/FS-027-01.pdf

Verep, B., Serdar, S., Özçelik, A.E. & Yüksek, T. (2020). Doğu Karadeniz Havzası Akarsuları Fiziko-Kimyasal Su Kalitesinin Değerlendirilmesi ve Dağılışının Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) Kullanılarak Belirlenmesi. Anadolu Çev. ve Hay. Dergisi, 5(4), 725-742.

Welch, J. E., & Lund, L. J. (1987). Soil properties, irrigation water quality, and soil moisture level influences on the movement of nickel in sewage sludge-treated soils (Vol. 16, No. 4, pp. 403-410). American Society of Agronomy, Crop Science Society of America, and Soil Science Society of America.

Wetzel, R. G. (2001). *Limnology: Lake and River Ecosystems* (3rd ed.). Academic Press.

World Health Organization (1997). *Guideline for drinking water quality*, 2nd edn., Vol. 2 WHO, Geneva, Health criteria and other supporting informations, pp 940–949.

World Health Organization (2022). *Guideline for drinking water quality*, 4th edn., WHO, Geneva, Health criteria and other supporting informations

WWF. (2014). Türkiye'nin Su Riskleri Raporu. WWF-Türkiye. Erişim tarihi 2022, erişim adresi http://awsassets.wwftr.panda.org/downloads/turkiyenin_su_riskleri__raporu_web.pdf

Yeşilırmak, E. (2011). Çine çayı su kalitesi eğilimleri*. Adnan Menderes Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 8(1), 47-55.*

Yıldırım, Ü., Güler, C., Kurt, M. A., & Güven, O. (2020). Kaynağından Akdeniz'e Deliçay'ın (Mersin) Debisi ve su kalitesinin değerlendirilmesi. Gümüşhane Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi, 10(4), 1121-1135.

Yorulmaz, B., (2006) Eşen Çayı (Kocaçay) Su Kalitesinin Fiziksel, Kimyasal ve Biyolojik Açıdan İncelenmesi, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Bornova-İzmir, 195 s.

YSKY. (2021). Yerüstü Su Kalitesi Yönetmeliği, 16/6/2021 Tarih ve 31513 Sayılı Resmî Gazete.

Yurtseven, İ., Serengil, Y., & Özhan, S. (2013). Meşe kayın karışık meşceresinde yapay sinir ağları kullanılarak intersepsiyonun tahmin edilmesi. Journal of the Faculty of Forestry Istanbul University, 63(1), 19-25.

Yüksek, T. (2004). Türkiye'nin su kaynakları ve havza planlamasına dönük genel değerlendirmeler. KAÜ Artvin Orman Fakültesi Dergisi, 1(2), 71-83.

Zamora-Munoz, C., & Alba-Tercedor, J. (1996). Bioassessment of organically Spanish rivers, using a biotic index and multivariate methods*. Journal of the North American Benthological Society, 15(3), 332–352.*

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 02.01.2025 **√Accepted/Kabul:** 31.05.2025
DOI: 10.30794/pausbed.1612001
Research Article/Araştırma Makalesi

Aydın, O., & Gürkaynak Gürbüzer, Ş. (2025). "The Moderating Effect of E-Marketplaces Familiarity on the Relationship Between Trust and Risk Reduction Based on Product Types" *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, 70, 361-376.

THE MODERATING EFFECT OF E-MARKETPLACES FAMILIARITY ON THE RELATIONSHIP BETWEEN TRUST AND RISK REDUCTION BASED ON PRODUCT TYPES*

Oğuzhan AYDIN, Şeyda GÜRKAYNAK GÜRBÜZER*****

Abstract

The objective of the research, conducted with 733 participants in the United Kingdom, is to reveal the moderating effect of e-marketplace familiarity on the relationship between trust and risk reduction in the context of product types using a structural model. The research model was tested by randomly presenting participants with one of two different, each containing three different product types. Products were considered in 3 different categories as search and experience goods. In the research model, the moderating effects of familiarity and product type on the relationship between trust and risk reduction were evaluated with regression analysis based on the Bootstrap method using PROCESS Macro. The results show that the moderating effect of familiarity within the relationship between trust and risk reduction is managed by product types. This research also provides important findings in terms of marketing strategies. It is suggested that unknown e-marketplaces should give more importance to marketing communications by using trustworthy messages.

K**eywords:** *Digital Marketing, Online Trust, Risk Reduction, Familiarity, Product Type.*

E-PAZARYERLERİNİN BİLİNİRLİĞİNİN GÜVEN VE RİSK AZALTMA İLİŞKİSİNDE ÜRÜN TİPLERİNE GÖRE DÜZENLEYİCİ ETKİSİ

Öz

Birleşik Krallık'ta 733 katılımcıyla gerçekleştirilen araştırmanın amacı, yapısal bir model kullanarak e-pazaryerlerinin bilinirliğinin güven ve risk azaltma ilişkisi üzerindeki düzenleyici etkisini ürün tipleri bağlamında ortaya koymaktır. Katılımcılara, her biri üç farklı ürün tipi içeren iki farklı senaryodan biri tesadüfi sunularak, araştırma modeli test edilmiştir. Ürünler, arama ve deneyim ürünleri olmak üzere 3 farklı kategoride ele alınmıştır. Araştırma modelinde güven ile risk azaltma arasındaki ilişkiye bilinirlik ve ürün tipinin düzenleyici etkisi, PROCESS Macro kullanılarak Bootstrap yöntemine dayalı regresyon analizi ile değerlendirilmiştir. Sonuçlar, güven ve risk azaltma ilişkisi içerisinde bilinirliğin düzenleyici etkisinin ürün tipleri tarafından yönetildiği göstermektedir. Bu araştırma, pazarlama stratejileri açısından da önemli bulgular sunmaktadır. Bilinmeyen e-pazaryerlerinin, güven veren mesajlar kullanarak pazarlama iletişimlerine daha çok önem vermeleri gerektiğini önerilmektedir.

Anahtar kelimeler: *Dijital Pazarlama, Çevrimiçi Güven, Risk Azaltma, Bilinirlik, Ürün Tipi.*

*The data collection process of this study was carried out with the support of TÜBİTAK under project number 122K017. We express our gratitude to TÜBİTAK for their contributions.
**Asst. Prof. Dr., Pamukkale University, Senior Lecturer, Department of International Trade and Logistic, Faculty of Applied Sciences, DENİZLİ.
e-mail: oguzhana@pau.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-5104-2986)
***Dr. (PhD), Researcher, Pamukkale University, Department of Business Administration, Graduate School of Social Sciences, DENİZLİ.
e-mail: gurkaynaks@gmail.com, (https://orcid.org/0009-0004-1366-8648)

1.INTRODUCTION

The increasing prevalence of online shopping platforms and the development of new consumption habits through social networks have significantly contributed to the growth of e-commerce. Accelerated by the COVID-19 pandemic, online shopping platforms offer consumers a more convenient, innovative, and secure shopping experience. These advancements provide a solid foundation for making e-commerce more appealing to a broader audience. The upward trend of online platforms can potentially alter consumer behaviours and attitudes. E-marketplaces not only offer consumers a wide range of products but also provide quick price comparisons and easy access to product information. Despite the rapid and dizzying developments in online platforms, consumers' perceptions of risk continue to persist, driven by various concerns. In this context, the growing appeal of e-marketplaces and the benefits they offer make it valuable to examine the behaviour and attitudes of users on these platforms. However, it is challenging to assert that consumers exhibit similar behaviours across all platforms and product types. On the other hand, categorising products based on specific characteristics is a complex issue that requires careful consideration. Marketing researchers and experts often tackle this challenge by categorizing product types using various methods. This study examines consumers' perceived trust and risk reduction tendencies by considering different product types concerning the level of e-marketplace familiarity.

2.THEORETICAL FRAMEWORK

2.1.Online Trust

Researchers from various disciplines have explored the nature, antecedents, and consequences of trust (Mayer et al., 1995). In the realm of e-commerce, online trust is a key concept relevant to both B2B and B2C contexts. This concept encompasses a wide range of stakeholders, including customers, suppliers, distributors, regulators, shareholders, partners, and employees (Shankar et al., 2002). As the number of online platforms grows, trust has emerged as a critical area of study, warranting investigation into its antecedents and outcomes for both consumers and practitioners (Y. Kim & Peterson, 2017). In this regard, the influence of trust in internet marketing strategies is indisputable (Urban et al., 2009). Both marketing academics and industry professionals view trust as a fundamental prerequisite for consumers' adoption of e-commerce (Beldad et al., 2010), since one of the most significant barriers faced by consumers on online platforms is the anxiety stemming from a lack of trust (Wang & Emurian, 2005).

The concept of trust in the literature has been repeatedly examined by researchers due to the rapid advancements in information technologies (Gürkaynak Gürbüzer, 2023). This diversity has also facilitated the categorisation of the antecedents that influence online trust. Koufaris and Sosa (2004) highlight that the usability of a website, ease of use, and security controls are crucial for online trust. A review of the literature reveals numerous studies examining both the factors that affect the trust variable and the outcomes influenced by trust. Commonly examined antecedents of trust include perceived reputation (S. Kim & Park, 2013), perceived size (Kamari & Kamari, 2012), perceived privacy and security (C. M. Cheung & Lee, 2001; Yousafzai et al., 2003), usefulness and ease of use (Koufaris & Sosa, 2002; Yılmaz & Aydın, 2023), and trust propensity (Bélanger & Carter, 2008; Yaobin & Tao, 2007). On the other hand, the most frequently studied outcome variable affected by trust in the literature is purchase intention (Wen, 2010; Yoon, 2002), although studies have also investigated other outcomes such as satisfaction (Giao et al., 2020) and loyalty (Shankar et al., 2002).

2.2.Familiarity

Familiarity, an antecedent of knowledge-based trust, is defined as the experience of understanding what, who, how, and when events occur (Gefen et al., 2003). According to Lu et al. (2010), familiarity refers to individuals knowing each other through mutual interactions and building trust by predicting others' behaviours based on the information gained from these interactions. As Luhmann (2000) states, trust can only be achieved within a familiar world. Familiarity or acquaintance is particularly significant in reducing uncertainty or the unknown. It is considered an antecedent of trust, both in terms of familiarity with the e-commerce site and with the process itself (e.g., knowing Amazon.com and being familiar with online shopping processes) (Gefen, 2000). Unlike the concept of experience, familiarity refers to a better understanding of the transaction process with the e-retailer, which subsequently enhances trust (Walczuch & Lundgren, 2004). Gefen and Straub (2004) argue that familiarity

with an online marketplace reduces social uncertainty and helps comprehend the current situation and potential future developments. According to Bhattacherjee (2002), trust between transacting parties evolves continuously over time as the trusting party becomes more familiar with the behaviour of the trusted party. Therefore, familiarity with a reliable e-seller significantly increases consumer trust (Gefen, 2000).

2.3.Product Type

Marketing researchers, depending on the research problem, have preferred to interpret and categorise products in various ways. Categorising products is a challenging (Nakayama et al., 2010) and critically important issue that requires careful attention (Keisidou et al., 2011). Park and Moon (Park & Moon, 2003) highlighted the difficulties social scientists face in consumer behaviour studies due to the nature of the relationship between product involvement and product knowledge. According to Keisidou et al. (2011), a common factor across all product categories is product involvement. This is likely because consumers are often hesitant and prefer to purchase online only those products they deem necessary and significant. Levitt (1981) categorised products as tangible and intangible, arguing that tangible products are more likely to meet promised expectations compared to intangible ones. Hill (1999), on the other hand, claimed that intangible products do not receive the attention they deserve due to their nature. Hill further criticised traditional economic approaches to evaluating intangible products, stating that such methods are far removed from modern concepts like the "knowledge economy." Chu and Li (2008) noted that online marketplaces feature a wide variety of products across different categories. Vijayasarathy (2002) emphasised that certain product types perform better than others on online platforms. Phau and Meng-Poon (2000) argued that low-cost, frequently purchased, and relatively highly differentiated products and services are more likely to be purchased online. Melero and Montaner (2016) suggested that product type has a significant influence on consumers. Moreover, Pascual-Miguel et al. (2015) found that the relationship between perceived risk and purchase intention, influenced by product type, is stronger for women than for men.

According to Chu and Li (2008) and Hsu et al. (2008), the most common product classification for online marketplaces consists of search goods, experience goods, and credence goods. Hsu et al. (2008) assert that the quality of credence goods cannot be fully assessed by consumers either before purchase or after use. These products often require expert knowledge and thus rely on consumers' perception of trust. Nelson (1970) defined search goods as products that consumers can research, examine, and compare before purchase, enabling them to evaluate quality beforehand (e.g., cameras or other electronics). In contrast, the quality of experience goods, such as cosmetics, can only be determined after purchase and use. Chu and Li (2008) supported this distinction, stating that the qualities of experience goods are revealed only post-consumption. Similarly, Wan et al. (2012) argued that as consumers gain more online experience, they become less uncertain about product quality. Zhai et al. (2017) highlighted that experience goods like clothing are often preferred in traditional stores due to the opportunity for information search and product trials, whereas search goods like books are more commonly purchased online. Nakayama et al. (2010) pointed out that the popularity of search engines has normalized access to comparative shopping information, such as prices and reviews. However, they also noted that one of the most significant challenges for consumers is the inability to physically inspect product quality on online platforms. Huang et al. (2009)the Internet reduces traditional distinctions between search and experience goods. At the same time, differences in the type of information sought for search and experience goods can precipitate differences in the process through which consumers gather information and make decisions online. A preliminary experiment shows that though there are significant differences in consumers' perceived ability to evaluate product quality before purchase between search and experience goods in traditional retail environments, these differences are blurred in online environments. An analysis of the online behavior of a representative sample of U.S. consumers shows that consumers spend similar amounts of time online gathering information for both search and experience goods, but there are important differences in the browsing and purchase behavior of consumers for these two types of goods. In particular, experience goods involve greater depth (time per page identified notable differences in consumer behaviour between experience and search goods. Their findings indicated that while consumers view fewer pages when purchasing experience goods, they spend more time per page. Chu and Li (2008) similarly noted that although consumers spend comparable overall time on search and experience goods, there are significant differences in the decision-making process for these product types. Basu (2018) emphasized that consumers engage in systematically longer search activities for experience goods, with searches taking up to three times longer than for search goods.

Keisidou et al. (2011) observed that consumers exhibit different behaviours and attitudes when purchasing inexpensive versus expensive products online, with a noticeable reluctance toward purchasing highly priced items. Hsu et al. (2008) argued that consumers demonstrate higher price sensitivity for search goods compared to experience goods in online shopping contexts. Furthermore, Keisidou et al. (2011) suggested that low-cost search goods, such as books, can foster a high perception of trust among consumers. On the other hand, Klein (1998) proposed that advancements in technology have led consumers to evaluate experience goods similarly to search for goods in online shopping. Huang et al. (2009) the Internet reduces traditional distinctions between search and experience goods. At the same time, differences in the type of information sought for search and experience goods can precipitate differences in the process through which consumers gather information and make decisions online. A preliminary experiment shows that though there are significant differences in consumers' perceived ability to evaluate product quality before purchase between search and experience goods in traditional retail environments, these differences are blurred in online environments. An analysis of the online behavior of a representative sample of U.S. consumers shows that consumers spend similar amounts of time online gathering information for both search and experience goods, but there are important differences in the browsing and purchase behavior of consumers for these two types of goods. In particular, experience goods involve greater depth (time per page highlighted that the internet has gradually reduced the costs of information gathering and sharing, making it easier for consumers to learn about products. This shift has blurred the traditional distinction between search and experience goods in consumers' perceptions. In this context, Nakayama et al. (2010) suggested that online platforms could enhance consumer experiences through virtual applications, effectively transforming experience goods into search goods.

2.4.Risk Reduction

According to Vos et al. (2014a), online marketplaces feature both positive and negative aspects, which can lead consumers to perceive them as risky. Vos et al. (2014a) emphasise that risks in online shopping have a discomforting and deterring effect on consumers, negatively influencing their purchasing decisions. Kim et al. (2009) define perceived risk as the uncertainties and unexpected outcomes consumers may encounter during the purchasing process. Consistent with many studies, Singh and Srivastava (2018) also argue that perceived risk remains a major obstacle that must be overcome in online shopping processes. Hsieh and Tsao (2014) suggest that perceived risk positively correlates with risk reduction strategies. Shiu (2021) highlights that consumers carefully evaluate their options through risk reduction strategies to simplify their purchasing decisions. Additionally, Hsieh and Tsao (2014) note that these strategies enhance consumers' purchase intentions. Chu and Li (2008) explain that consumers employ various risk reduction strategies to mitigate perceived risks. Hsieh and Tsao (2014) further assert that consumers adopt such strategies to feel more secure or reduce perceived risks to acceptable levels. Studies consistently show that consumers perceive higher risks in online shopping compared to physical stores (Hsieh & Tsao, 2014; Kalburan et al., 2018; Tan, 1999; Vos et al., 2014a). However, Rungsrisawat et al. (2019) argue that, apart from payment security, risk reduction strategies in online and in-store shopping are similar. Tan (1999) identifies commonly preferred risk reduction factors such as the appeal of reference groups (excluding high-risk products), seller reputation, brand image, and product warranties offered by the seller. Pope et al. (1999) note that perceived risk levels vary across products. Hsieh and Tsao (2014) emphasise that experience goods require more effective risk reduction strategies than search goods, as their qualities can only be determined during consumption. Hsu et al. (2008) highlight common risk reduction strategies in online shopping, including word-of-mouth communication, store image, secure payment methods, and online media monitoring. Rungsrisawat et al. (2019) point to refund guarantees, product exchange policies, and payment security as critical factors. Similarly, Kim et al. (2009) list marketplace and seller reputation, familiarity, website security certifications, and recommendations from reference groups as widely adopted strategies. Vos et al. (2014b) note that consumers feel safer when online platforms demonstrate stronger security and privacy measures, emphasising the importance of marketplace security systems, authentication mechanisms, and alternative payment methods (Vos et al., 2014a). Tan (1999) argues that brand image and expert endorsements are effective risk reduction strategies for medium- and low-risk products, while refund guarantees are more impactful for high-risk items. Rungsrisawat et al. (2019) highlight the role of website familiarity and brand loyalty as strong risk reduction factors. Shiu (2021) notes that brand confusion can lead to cognitive stress and dissonance among consumers, causing behaviours like decision postponement and inactivity as risk reduction

strategies. Byzalov and Shachar (2004) find that advertisements partially address the uncertainties experienced by risk-averse consumers. Lastly, Shiu (2021) emphasises that price fairness plays a crucial role in reducing risks and building trust, particularly among low-income consumers.

3.METHOD

3.1. Research Model and Hypotheses

The concept of trust holds significant importance in the proliferation of e-commerce (Vos et al., 2014b). Therefore, earning consumer trust is a key driving force for e-marketplaces. One of the factors negatively impacting trust is perceived risk (Shafiee et al., 2017). The literature highlights studies indicating that online trust influences perceived risk (C. Cheung & Lee, 2000; Jarvenpaa et al., 2000). Accordingly, it is crucial to examine these risks, which act as deterrents to online shopping, and develop strategies to mitigate their likelihood (Vos et al., 2014b). Therefore:

***H_1*: There is a significant relationship between trust and risk reduction.**

According to Luhmann (2000), when seeking conditions of trust, the variable of familiarity should not be overlooked, as trust can serve as a solution to certain risk issues. In other words, trust is a crucial variable for mitigating risk. In their study, Kalburan et al. (2018) identified a negative relationship between perceived risk and perceived trust. Furthermore, they found that as perceived risk increases, risk-reduction behaviours also increase. Although not at a high level, this behaviour contributes to the growth of perceived trust. Tan (1999) argued that highly familiar e-marketplaces, much like traditional in-store shopping environments, are preferred by consumers over newer e-marketplaces. In e-commerce, familiarity can reduce social uncertainty or ambiguity (Gefen & Straub, 2004). The literature includes numerous studies demonstrating the influence of familiarity on online trust (Cheng et al., 2019; Gefen, 2000; Walczuch & Lundgren, 2004). Keisidou et al. (2011) suggested that product involvement and trust significantly influence attitudes toward online shopping, though the effect may vary across different product types. Shiu (Shiu, 2021) argued that the quality of products and services is equally important for both search and experience goods. Byzalov and Shachar (2004) noted that the impact of advertisements on consumers depends on factors such as perceived risk and product familiarity. Hsu et al. (2008) argued that for experience goods, the perceived level of risk is higher compared to search goods in online shopping. Similarly, Chu and Li (2008) suggested that experience goods have a higher perceived risk than search goods, which necessitates the use of more effective risk-reduction strategies for experiencing goods on online platforms. Therefore:

***H_2*: The moderating effect of familiarity on the relationship between trust and risk reduction is influenced by product types.**

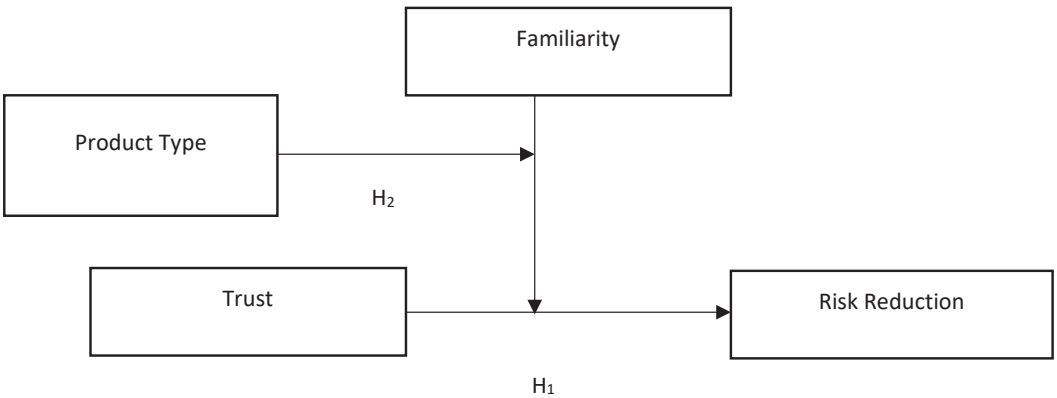

Fig. 1: Research Model

3.2.Research Objective and Data Collection

The objective of this study is to investigate the moderating effect of online marketplace familiarity on the relationship between trust and risk reduction within the context of different product types using a structural model. Within this framework, the two proposed hypotheses were tested.

The research data was collected in the United Kingdom via the online platform Prolific.com. **Participants were presented with two different scenarios, each featuring three distinct product types, resulting in six separate survey forms in total.** In the first scenario, participants were asked to consider three products—a book, a mobile phone, and a perfume—being sold on a well-known e-commerce platform such as Amazon.com. Survey forms specific to each product type were randomly assigned to participants through the Prolific system. These forms measured variables such as trust, risk reduction, and purchase intention. In the second scenario, participants were asked to evaluate the same three products as if they were being sold on an unfamiliar e-commerce platform. Participants for this scenario were also randomly selected. In this study, products were categorised into two groups based on perceived risk levels: search products (books and mobile phones) and experience products (perfumes). According to Hsu et al. (2008), it is challenging for consumers to evaluate trust-related factors when making online purchase decisions, particularly for experience products. Therefore, the scenarios in the data collection process focused exclusively on search and experience products. Based on a comprehensive literature review and expert opinions, books were classified as a search product, mobile phones as a search product, and perfumes as an experience product. These three product types are categorised differently within the marketing literature due to their distinct strategic requirements:

- **Books** offer both functional and emotional value and fall under the category of durable goods requiring low involvement.
- **Mobile phones** are technology-based durable goods characterised by high involvement and functional value.
- **Perfumes** provide emotional value, require moderate to high involvement, and are classified as fast-moving consumer goods.

The research model employed in this study integrates the trust scale developed by Gürkaynak-Gürbüzer and Haşıloğlu (2024), the risk reduction scale tailored for B2C contexts by Ovaz and Haşıloğlu (2024), and the purchase intention scale proposed by Steinhart et al. (2014). These validated instruments provide a robust foundation for examining the relationships among the key variables.

Table 1 presents the random distribution of respondents based on product types and familiarity of e-commerce sites. A total of 741 participants were initially reached within the scope of the study. After removing irrelevant respondents, the dataset was refined to include 733 participants. Among these, 374 participants responded to survey forms featuring Amazon.com (Group 1), while 359 participants responded to forms featuring an unfamiliar e-commerce site (Group 2).

Table 1: Distribution of Respondents

Group	Product Type	n	%
A Known E-commerce Site: Amazon.com (Group 1)	Book	129	34.5
	Phone	125	33.4
	Perfume	120	32.1
	Total	**374**	**100.0**
Unknown E-commerce Site (Group 2)	Book	119	33.1
	Phone	117	32.6
	Perfume	123	34.3
	Total	**359**	**100.0**

Descriptive statistics of the demographic characteristics of the participants involved in the study are presented in detail in Table 2. It is observed that the variables of gender, education level, and age show similar distributions across both groups (known e-commerce site and unknown e-commerce site). Table 2 indicates that in the sample for Scenario 1 (known e-commerce site), 190 participants (50.8%) were female, and 180 of these participants (48.1%) were associate's or bachelor's degree graduates. In the sample for Scenario 2 (unknown e-commerce site), 180 participants (50.1%) were female, and 160 of these participants (44.6%) were secondary school graduates.

Table 2: Demographic Distribution of Respondents

Variables	**A Known E-commerce Site (Amazon.com)**					
		Book	Phone	Perfume	Total	%
Gender	Female	71	61	58	190	50.8
	Male	58	62	61	181	48.4
	Non-binary	0	1	1	2	0.5
	Rather not say	0	1	0	1	0.3
	Overall total for gender	**129**	**125**	**120**	**374**	**100.0**
Education Level	Primary	0	0	1	1	0.3
	Secondary	55	37	44	136	36.4
	Undergraduate Degrees	55	64	61	180	48.1
	Graduate Degrees	19	24	14	57	15.2
	Overall total for education level	**129**	**125**	**120**	**374**	**100.0**
Variables	**Unknown E-commerce Site**	Book	Phone	Perfume	Total	%
Gender	Female	58	60	62	180	50.1
	Male	61	55	60	176	49.0
	Non-binary	0	0	1	1	0.3
	Rather not say	0	2	0	2	0.6
	Overall total for gender	**119**	**117**	**123**	**359**	**100,0**
Education Level	Primary	0	2	1	3	0.8
	Secondary	54	53	53	160	44.6
	Undergraduate Degrees	48	47	50	145	40.4
	Graduate Degrees	17	15	19	51	14.2
	Overall total for education level	**119**	**117**	**123**	**359**	**100.0**

3.3.Analysis and Findings

The item-total correlation values and internal consistency coefficients of the scales were examined. One item with a low item-total correlation was removed from both the trust scale and the risk reduction scale during the analysis. The Cronbach's alpha value of the trust scale was found to be 0.957 that of the risk reduction scale 0.806, and that of purchase intention 0.975.

When examining the fit index values for the confirmatory factor analysis, it was observed that RMSEA = 0.103, GFI = 0.956, NFI = 0.976, CFI = 0.979, and SRMR = 0.0205 are within acceptable or close to acceptable ranges (Schermelleh-Engel et al., 2003; Schumacker & Lomax, 2004).

The values related to convergent and discriminant validity are presented in Table 3. According to Hair et al. (2021), construct reliability is expected to be greater than 0.70, and the average variance extracted (AVE) should be close to or above 0.50. In this context, it is observed that the variables meet the criteria for convergent validity. For discriminant validity, both the Fornell and Larcker criterion (1981) and the HTMT value (0.104 for trust and risk reduction) have been considered. Accordingly, it is seen that the values are in line with the established criteria.

Table 3: Construct Reliabilities, Average Variance Extracted (AVE), Maximum Shared Variance (MSV), and Correlation Values Between Variables

	CR	AVE	MSV	MaxR(H)	Trust	Risk Reduction
Trust	0.957	0.816	0.008	0.968	0.903	
Risk Reduction	0.858	0.762	0.008	1.126	0.091*	0.873

*p<.05

On the well-known e-commerce site Amazon.com, the variables of risk reduction and purchase intention show significant differences across product types (p<.00), while no such difference was found for the trust variable. For risk reduction, the mean for the "mobile phone" product type is higher compared to other product types, whereas for purchase intention, the mean for the "book" product is higher (Table 4).

On an unfamiliar e-commerce site, the variables of trust and purchase intention differ across product types (p<.05), while no difference is observed for the risk reduction variable. In conditions of uncertainty, the "book" product type has a higher mean for both the trust factor and purchase intention compared to the other two product types (Table 4).

Table 4: Difference Test of Variables in Terms of Product Types

A Known E-commerce Site (Amazon.com)					
Variables	**Product Type**	**N**	**Mean**	**Standard Deviation**	**p**
Risk Reduction	Book	129	5.24	1.36	.00
	Phone	125	6.01	1.15	
	Perfume	120	5.86	1.15	
Trust	Book	129	4.91	1.03	.09
	Phone	125	4.68	1.24	
	Perfume	120	4.61	1.10	
Purchase Intention	Book	129	5.28	1.39	.00
	Phone	125	4.28	1.74	
	Perfume	120	4.50	1.58	
Unknown E-commerce Site					
Variables	**Product Type**	**N**	**Mean**	**Standard Deviation**	**p**
Risk Reduction	Book	119	5.95	0.96	.23
	Phone	117	6.19	1.20	
	Perfume	123	6.13	1.19	
Trust	Book	119	4.41	0.98	.00
	Phone	117	3.94	1.23	
	Perfume	123	4.09	1.12	
Purchase Intention	Book	119	4.82	1.24	.00
	Phone	117	3.40	1.44	
	Perfume	123	4.09	1.33	

3.4.Model Testing

A regression analysis was conducted to test the effect of the trust variable on risk reduction (H_1). According to the analysis findings, trust was found to have a significant impact on the risk reduction variable (β= 0.091; SE= 0.038; F (1.731)= 6.067; p= .01; R^2= 0.008). In this context, the findings indicate that the H_1 hypothesis is supported.

Before proceeding to $H_{2,}$ the standalone moderating role of familiarity in the relationship between trust and risk reduction was examined. For this purpose, Process Macro Model 1 (Hayes, 2022) was employed. The analysis revealed that the moderating effect of familiarity was not statistically significant (β= 0.094; SE= 0.0780; t= 1.2110; F(1.729)= 1.4665; p >.05). In other words, whether the e-commerce platform is well-known or not does not independently play a moderating role in the trust-risk reduction relationship.

To test whether product type influences the moderating effect of familiarity on the relationship between trust and risk reduction, Process Macro Model 3 (Hayes, 2022) was employed. The analysis results indicated that the interaction term "online trust * familiarity * product type" was significant for the risk reduction variable (β= 0.209; SE= 0.1002; t= 2.0878; F(1.725)= 4.3591; p=.04). Accordingly, H_3 was supported. This interaction reveals that the moderating effect of familiarity on the relationship between online trust and risk reduction depends on the type of product (book, perfume, or mobile phone). In other words, the moderating effect of familiarity in the trust-risk reduction relationship is governed by the product type.

According to Graph 1, the conditional effect of trust on risk reduction under familiarity (three-way interaction) was found to be insignificant for books and mobile phones but significant for perfumes. This indicates that familiarity moderates the trust-risk reduction relationship only for the perfume product type. However, in the case of perfumes, this effect is significant only when the e-commerce platform is not well-known. Therefore, for the perfume product type, it is observed that higher trust in an unfamiliar e-commerce site (compared to lower trust levels) leads to greater risk reduction.

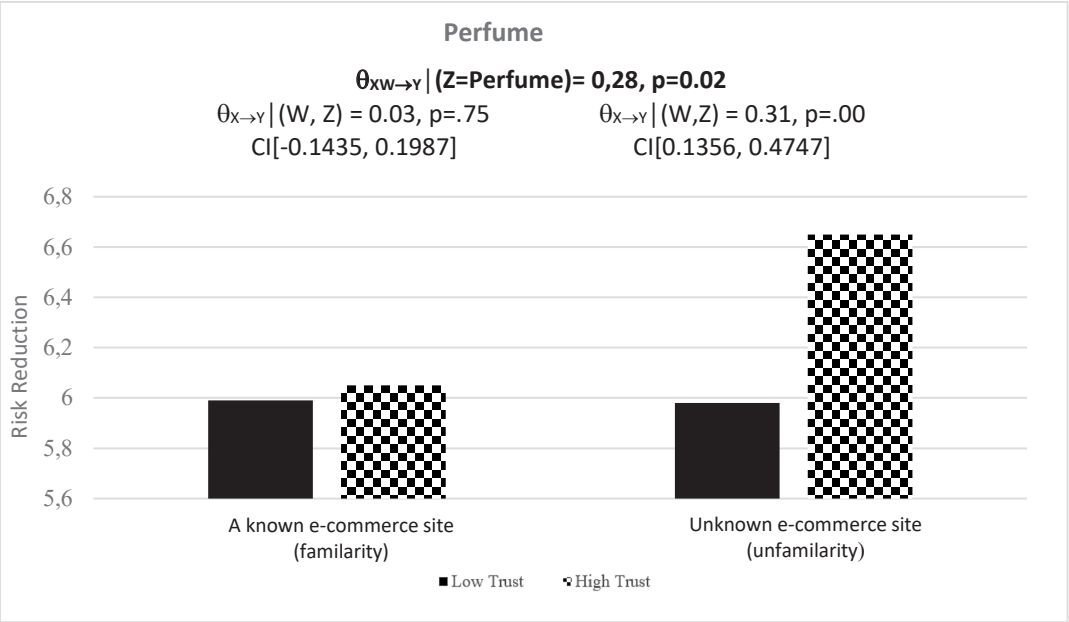

Graph 1: The Conditional Effect of Online Trust on Risk Reduction Based on Familiarity and Product Type

4.CONCLUSION

The concept of trust has been explored across various fields, remaining a timeless and still highly relevant topic of research. Its examination from different perspectives has allowed researchers to develop diverse approaches. In the field of marketing, the concept of online trust has gained particular importance due to the unique dynamics of the information society. The attitudes and behaviours shaped by the information society highlight new dynamics in online shopping, which differ significantly from those in traditional purchasing processes. These differences alter the antecedents and consequences of trust in digital platforms, as traditional shopping has its distinct dynamics separate from online shopping. One critical variable that both affects (C. M. Cheung & Lee, 2003) and is influenced by (Teo & Liu, 2007) online trust is risk reduction. Therefore, in the context of online shopping, online trust and risk reduction should be considered together (Kalburan et al., 2018). Another

widely studied concept in the literature, often discussed as an antecedent of trust, is familiarity (Gefen, 2000). For consumers, not only the level of familiarity of online platforms (well-known vs. unknown) but also the type of product planned for purchase is significant. In this study, the product type category, which is not frequently included in online trust research, has been integrated into the analysis.

One of the most significant findings of this research is the results of the variance analysis conducted on the variables of risk reduction, trust, and purchase intention based on the product types of e-commerce platforms categorised by their familiarity on well-known e-commerce platforms; product types influence risk reduction tendencies. It was observed that consumers are more likely to engage in risk-reducing behaviours for products with the highest perceived financial risk, such as mobile phones (search goods), or for non-standardised products like perfumes, where concerns such as authenticity may arise. Conversely, the opposite trend is observed on lesser-known e-commerce platforms. On these platforms, the perception of trust varies significantly depending on the product type. Consumers tend to exhibit the lowest trust levels towards search goods, such as mobile phones, which are associated with the highest financial risk. In terms of purchase intention, a frequently studied outcome of trust, consumers were found to prefer books over the other two product types (on both well-known and lesser-known platforms). This may be because books are standardised products with lower financial risks compared to mobile phones and perfumes. According to Ovaz and Haşıloğlu (2024), purchase intention is perceived by consumers as a form of risk reduction.

Another finding from the research is that the familiarity variable alone does not have a moderating effect. However, the combination of familiarity and product-type variables can moderate the relationship between trust and risk reduction. Thus, this study reveals that product type plays a moderating role in the relationship between trust and risk reduction. The study found that this conditional effect is significant only for experienced products, such as perfumes, on unknown e-commerce sites. In this context, it can be stated that if the e-commerce site has low familiarity, as trust increases for experience products, the tendency for risk reduction also increases. For search products, it is not possible to talk about this conditional effect. The absence of this effect for high- or low-financial-risk search products can be linked to consumers considering other variables. Similarly, Bock et al. (2012) highlighted that product type (search and experience products), which is often overlooked in online trust research, plays an important moderating role in trust transfer for multi-channel retailers.

This study examines how consumers exhibit risk reduction tendencies in e-marketplaces and product types with different levels of risk. Discussions on risk reduction in the literature are typically product-centred. However, in understanding the relationship between trust and risk reduction, the familiarity level of the e-marketplace and the characteristics of the product type emerge as two crucial variables. The results of this study not only contribute to the understanding of the risk reduction strategies employed by consumers when purchasing products with varying risk levels but also provide significant practical recommendations for sellers marketing different types of products. The study concludes that practitioners operating on e-marketplaces should base their marketing communications, especially on platforms with low familiarity, on trust-enhancing arguments.

5. LIMITATIONS OF THE STUDY

Despite its contributions, this study is not without limitations. First, the data were collected exclusively from participants residing in the United Kingdom, which may restrict the cultural and contextual generalizability of the findings. Given that consumer perceptions of trust and risk are often shaped by socio-cultural norms and digital market maturity levels, caution should be exercised when extrapolating these results to other geographic or cultural settings, such as the Turkish e-commerce ecosystem. Furthermore, the conceptual model developed and tested in this study has yet to be empirically validated in the context of emerging markets like Turkey. Differences in consumer trust formation, online platform familiarity, and product evaluation criteria across markets may yield divergent outcomes. As such, future research is encouraged to replicate and extend this study by applying the model within different cultural and institutional contexts to enhance its external validity and practical relevance.

Disclosure Statements (Beyan ve Açıklamalar)

1. The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler).

2 No potential conflict of interest was reported by the authors. (Yazarları tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

3 This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program (Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

REFERENCES

Basu, S. (2018). Information search in the internet markets: Experience versus search goods. *Electronic Commerce Research and Applications*, *30*, 25–37.

Bélanger, F., & Carter, L. (2008). Trust and risk in e-government adoption. *The Journal of Strategic Information Systems*, *17*(2), 165–176.

Beldad, A., De Jong, M., & Steehouder, M. (2010). How shall I trust the faceless and the intangible? A literature review on the antecedents of online trust. *Computers in Human Behavior*, *26*(5), 857–869.

Bhattacherjee, A. (2002). Individual Trust in Online Firms: Scale Development and Initial Test. (2002). *Journal of Management Information Systems*, *19*(1), 211–241. https://doi.org/10.1080/07421222.2002.11045715

Bock, G.-W., Lee, J., Kuan, H.-H., & Kim, J.-H. (2012). The progression of online trust in the multi-channel retailer context and the role of product uncertainty. *Decision Support Systems*, *53*(1), 97–107.

Byzalov, D., & Shachar, R. (2004). The risk reduction role of advertising. *Quantitative Marketing and Economics*, *2*, 283–320.

Cheng, X., Gu, Y., & Shen, J. (2019). An integrated view of particularized trust in social commerce: An empirical investigation. *International Journal of Information Management*, *45*, 1–12.

Cheung, C., & Lee, M. K. (2000). *Trust in Internet shopping: A proposed model and measurement instrument*. https://aisel.aisnet.org/amcis2000/406/

Cheung, C. M., & Lee, M. K. (2001). Trust in internet shopping: Instrument development and validation through classical and modern approaches. *Journal of Global Information Management (JGIM)*, *9*(3), 23–35.

Cheung, C. M., & Lee, M. K. (2003). An integrative model of consumer trust in internet shopping. *ECIS 2003 Proceedings*, 48.

Chu, K.-K., & Li, C.-H. (2008). A study of the effect of risk-reduction strategies on purchase intentions in online shopping. *Int. J. Electron. Bus. Manag.*, *6*(4), 213–226.

Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981). Evaluating Structural Equation Models with Unobservable Variables and Measurement Error. *Journal of Marketing Research*, *18*(1), 39–50. https://doi.org/10.1177/002224378101800104

Gefen, D. (2000). E-commerce: The role of familiarity and trust. *Omega*, *28*(6), 725–737.

Gefen, D., Karahanna, E., & Straub, D. W. (2003). Trust and TAM in online shopping: An integrated model. *MIS Quarterly*, 51–90.

Gefen, D., & Straub, D. W. (2004). Consumer trust in B2C e-Commerce and the importance of social presence: Experiments in e-Products and e-Services. *Omega*, *32*(6), 407–424.

Giao, H., Vuong, B., & Quan, T. (2020). The influence of website quality on consumer's e-loyalty through the mediating role of e-trust and e-satisfaction: An evidence from online shopping in Vietnam. *Uncertain Supply Chain Management*, *8*(2), 351–370.

Gürbüzer, Ş. G., & Haşıloğlu, S. B. (2024). Dijital Pazarlama Güven Ölçeğinin Geliştirilmesi. *İnternet Uygulamaları ve Yönetimi Dergisi*, *15*(1), 1–23.

Gürkaynak Gürbüzer, Ş. (2023). *E-pazaryerleri için güven ölçeğinin geliştirilmesi ve bir model önerisi*. https://gcris.pau.edu.tr/handle/11499/56576

Hair Jr, J. F., Hult, G. T. M., Ringle, C. M., Sarstedt, M., Danks, N. P., & Ray, S. (2021). *Partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM) using R: A workbook*. Springer Nature. https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/51463

Hayes, A. F. (2022) *Introduction to Mediation, Moderation, and Conditional Process Analysis: A Regression-Based Approach*. *Third Edition.* Guilford Press.

Hill, P. (1999). Tangibles, intangibles and services: A new taxonomy for the classification of output. *The Canadian Journal of Economics/Revue Canadienne d'Economique*, *32*(2), 426–446.

Hsieh, M.-T., & Tsao, W.-C. (2014). Reducing perceived online shopping risk to enhance loyalty: A website quality perspective. *Journal of Risk Research*, *17*(2), 241–261. https://doi.org/10.1080/13669877.2013.794152

Hsu, H.-Y., Chen, W.-Y., Weng, C. S., & Lin, S.-P. (2008). Risk-reduction strategies for internet shopping of search goods and experience goods. *PICMET'08-2008 Portland International Conference on Management of Engineering & Technology*, 1052–1059. https://ieeexplore.ieee.org/abstract/document/4599714/?casa_token=mzryBsCTka8AAAAA:M8aIkGu68avW8Ydf_YV3GYg31Z1vuzI8LXWsp3anqBbCh8SV8tcG6PdekCZm_DAi1LsOgQw8ayw

Huang, P., Lurie, N. H., & Mitra, S. (2009). Searching for Experience on the Web: An Empirical Examination of Consumer Behavior for Search and Experience Goods. *Journal of Marketing*, *73*(2), 55–69. https://doi.org/10.1509/jmkg.73.2.55

Jarvenpaa, S. L., Tractinsky, N., & Vitale, M. (2000). Consumer trust in an Internet store. *Information Technology and Management*, *1*, 45–71.

Kalburan, Ç., Aydın, O., & Haşıloğlu, S. B. (2018). İnternet'ten Alışveriş Faktörleri Modelinin Oluşturulması ve Bilişsel Haritalama Tabanlı Karar Verme. *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi*. https://gcris.pau.edu.tr/handle/11499/44181

Kamari, F., & Kamari, S. (2012). Trust in electronic commerce: A new model for building online trust in B2C. *European Journal of Business and Management*, *4*(10), 125–133.

Keisidou, E., Sarigiannidis, L., & Maditinos, D. (2011). Consumer characteristics and their effect on accepting online shopping, in the context of different product types. *International Journal of Business Science & Applied Management (IJBSAM)*, *6*(2), 31–51.

Kim, L. H., Qu, H., & Kim, D. J. (2009). A Study of Perceıved Rısk And Rısk Reductıon Of Purchasıng Aır-Tıckets Onlıne. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, *26*(3), 203–224. https://doi.org/10.1080/10548400902925031

Kim, S., & Park, H. (2013). Effects of various characteristics of social commerce (s-commerce) on consumers' trust and trust performance. *International Journal of Information Management*, *33*(2), 318–332.

Kim, Y., & Peterson, R. A. (2017). A Meta-analysis of Online Trust Relationships in E-commerce. *Journal of Interactive Marketing*, *38*(1), 44–54. https://doi.org/10.1016/j.intmar.2017.01.001

Klein, L. R. (1998). Evaluating the potential of interactive media through a new lens: Search versus experience goods. *Journal of Business Research*, *41*(3), 195–203.

Koufaris, M. & Hampton-Sosa, W. (2002). Customer trust online: Examining the role of the experience with the web-site. *Department of Statistics and Computer Information Systems Working Paper Series*. https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=fc360219efe0b8b10d1ac5b60559475490f72892

Koufaris, M., & Hampton-Sosa, W. (2004). The development of initial trust in an online company by new customers. *Information & Management*, *41*(3), 377–397.

Levitt, T. (1981). Marketing Intangible Products and Product Intangibles. *Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly*, *22*(2), 37–44. https://doi.org/10.1177/001088048102200209

Lu, Y., Zhao, L., & Wang, B. (2010). From virtual community members to C2C e-commerce buyers: Trust in virtual communities and its effect on consumers' purchase intention. *Electronic Commerce Research and Applications*, *9*(4), 346–360.

Luhmann, N. (2000). Familiarity, confidence, trust: Problems and alternatives. *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*, *6*(1), 94–107.

Mayer, R. C., Davis, J. H., & Schoorman, F. D. (1995). An Integrative Model of Organizational Trust. *The Academy of Management Review*, *20*(3), 709. https://doi.org/10.2307/258792

Melero, I., & Montaner, T. (2016). Cause-related marketing: An experimental study about how the product type and the perceived fit may influence the consumer response. *European Journal of Management and Business Economics*, *25*(3), 161–167.

Nakayama, M., Sutcliffe, N., & Wan, Y. (2010). Has the web transformed experience goods into search goods? *Electronic Markets*, *20*, 251–262.

Nelson, P. (1970). Information and Consumer Behavior. *Journal of Political Economy*, *78*(2), 311–329. https://doi.org/10.1086/259630

Ovaz, F. & Hasiloglu S.B. (2024). İnternetten İkinci El Alışverişte Gelir Düzeyi ile Sunum Formatı Arasındaki Etkileşim. 27. *Pazarlama Kongresi Bildiri Kitabı(3).pdf*. (n.d.). Retrieved 19 November 2024, from http://pazarlama.org.tr/ppadpk 2024/uploads/files/27.%20Pazarlama%20Kongresi%20Bildiri%20Kitab%C4%B1%283%29.pdf

Park, C., & Moon, B. (2003). The relationship between product involvement and product knowledge: Moderating roles of product type and product knowledge type. *Psychology & Marketing*, *20*(11), 977–997. https://doi.org/10.1002/mar.10105

Pascual-Miguel, F. J., Agudo-Peregrina, Á. F., & Chaparro-Peláez, J. (2015). Influences of gender and product type on online purchasing. *Journal of Business Research*, *68*(7), 1550–1556.

Phau, I., & Meng Poon, S. (2000). Factors influencing the types of products and services purchased over the Internet. *Internet Research*, *10*(2), 102–113.

Pope, N. K., Brown, M. R., & Forrest, E. J. (1999). Risk, innovativeness, gender, and involvement factors affecting the intention to purchase sport product online. *Sport Marketing Quarterly*, *8*(2), 25–34.

Rungsrisawat, S., Sriyakul, T., & Jermsittiparsert, K. (2019). The era of e-commerce & online marketing: Risks associated with online shopping. *International Journal of Innovation, Creativity and Change*, *8*(8), 201–221.

Schermelleh-Engel, K., Moosbrugger, H., & Müller, H. (2003). Evaluating the fit of structural equation models: Tests of significance and descriptive goodness-of-fit measures. *Methods of Psychological Research Online*, *8*(2), 23–74.

Schumacker, R. E., & Lomax, R. G. (2004). *A beginner's guide to structural equation modeling*. psychology press. https://api.taylorfrancis.com/content/books/mono/download?identifierName=doi&identifierValue=10.4324/9781410610904&type=googlepdf

Shafiee, M. M., Bazargan, N. A., & Kazeminia, A. (2017). Modeling customer electronic trust in online stores: A risk reduction approach. *Communities*, *1*(2). https://www.academia.edu/download/58397678/Modeling_Customer_Electronic.pdf

Shankar, V., Urban, G. L., & Sultan, F. (2002). Online trust: A stakeholder perspective, concepts, implications, and future directions. *The Journal of Strategic Information Systems*, *11*(3–4), 325–344.

Shiu, J. Y. (2021). Risk-reduction strategies in competitive convenience retail: How brand confusion can impact choice among existing similar alternatives. *Journal of Retailing and Consumer Services*, *61*, 102547.

Singh, S., & Srivastava, S. (2018). Moderating effect of product type on online shopping behaviour and purchase intention: An Indian perspective. *Cogent Arts & Humanities*, *5*(1), 1495043. https://doi.org/10.1080/23311983.2018.1495043

Steinhart, Y., Kamins, M., Mazursky, D., & Noy, A. (2014). Effects of product type and contextual cues on eliciting naive theories of popularity and exclusivity. *Journal of Consumer Psychology*, *24*(4), 472–483.

Tan, S. J. (1999). Strategies for reducing consumers' risk aversion in Internet shopping. *Journal of Consumer Marketing*, *16*(2), 163–180.

Teo, T. S., & Liu, J. (2007). Consumer trust in e-commerce in the United States, Singapore and China. *Omega*, *35*(1), 22–38.

Urban, G. L., Amyx, C., & Lorenzon, A. (2009). Online Trust: State of the Art, New Frontiers, and Research Potential. *Journal of Interactive Marketing*, *23*(2), 179–190. https://doi.org/10.1016/j.intmar.2009.03.001

Vijayasarathy, L. R. (2002). Product characteristics and Internet shopping intentions. *Internet Research*, *12*(5), 411–426.

Vos, A., Marinagi, C., Trivellas, P., Eberhagen, N., Giannakopoulos, G., & Skourlas, C. (2014a). Electronic service quality in online shopping and risk reduction strategies. *Journal of Systems and Information Technology*, *16*(3), 170–186.

Vos, A., Marinagi, C., Trivellas, P., Eberhagen, N., Skourlas, C., & Giannakopoulos, G. (2014b). Risk reduction strategies in online shopping: E-trust perspective. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, *147*, 418–423.

Walczuch, R., & Lundgren, H. (2004). Psychological antecedents of institution-based consumer trust in e-retailing. *Information & Management*, *42*(1), 159–177.

Wan, Y., Nakayama, M., & Sutcliffe, N. (2012). The impact of age and shopping experiences on the classification of search, experience, and credence goods in online shopping. *Information Systems and E-Business Management*, *10*, 135–148.

Wang, Y. D., & Emurian, H. H. (2005). An overview of online trust: Concepts, elements, and implications. *Computers in Human Behavior*, *21*(1), 105–125.

Wen, I. (2010). Online travelers' decision makings: A new equation model to evaluate impacts of website, search intention, and trust. *Information Technology & Tourism*, *12*(2), 153–173.

Yaobin, L., & Tao, Z. (2007). A research of consumers' initial trust in online stores in China. *Journal of Research and Practice in Information Technology*, *39*(3), 167–180.

Yılmaz, M. A., & Aydın, O. (2023). Online Alışveriş Sürecinde Fare Hareketlerinin İzlenmesi: Kullanıcı Deneyimine Yönelik Alternatif Bir Araştırma. *İnternet Uygulamaları ve Yönetimi Dergisi*, *14*(1), 16–28.

Yoon, S.-J. (2002). The antecedents and consequences of trust in online-purchase decisions. *Journal of Interactive Marketing*, *16*(2), 47–63.

Yousafzai, S. Y., Pallister, J. G., & Foxall, G. R. (2003). A proposed model of e-trust for electronic banking. *Technovation*, *23*(11), 847–860.

Zhai, Q., Cao, X., Mokhtarian, P. L., & Zhen, F. (2017). The interactions between e-shopping and store shopping in the shopping process for search goods and experience goods. *Transportation*, *44*, 885–904.

APPENDIX

Dear Participant,

This questionnaire is being administered as part of the TÜBİTAK (The Scientific and Technological Research Council of Türkiye) project (122K017) and aims to gather data on a larger scale. The questions are designed to be within a reasonable level of difficulty and are not intended to exceed your knowledge. There is no definitive correct answer, as it may vary from person to person. Instead of searching for the "correct" answer, please provide the most appropriate response when completing the questionnaire. The information gathered will be used solely for scientific purposes. We appreciate your honest answers and thank you for your contribution to our research.

Best regards,

SCENARIO 1:

A BOOK you want to buy appears on e-commerce site you have not shopped before.

Considering this situation, answer the following statements.

The **SMART PHONE** you want to buy appears on e-commerce site you have not shopped before.

Considering this situation, answer the following statements.

The **PERFUME** you want to buy appears on e-commerce site you have not shopped before.

Considering this situation, answer the following statements.

Risk Reduction (Ovaz ve Haşıloğlu, 2024)

Please indicate your risk reduction in the statement for the **BOOK**[1]/the **SMART PHONE**/ the **PERFUME** sold on e-commerce site you have not shopped before in the given scenario using the following statements:

1. How would you look at the seller rating on e-commerce site you have not shopped before?

Not at all (1) – Very much (7)

2. How would you pay attention to seller comments on e-commerce site you have not shopped before?

Not at all (1) – Very much (7)

3. How important would it be for you to communicate with the seller on e-commerce site you have not shopped before?

Not at all (1) – Very much (7)

Online Trust (Gürkaynak- Gürbüzer ve Haşıloğlu, 2024)

Please indicate your online trust in the statement for the **BOOK**/the **SMART PHONE**/ the **PERFUME** sold one-commerce site you have not shopped before in the given scenario using the following statements:

Honesty (7) – Dishonesty (1)

Trust (7) -Not Trust (1)

Reliability (7) – Unreliability (1)

Good impression (7) - Bad impression (1)

Persuasiveness (7) – Unpersuasiveness (1)

Consistency (/) – Inconsistency (1)

Purchase Intention (Steinhart et al., 2014)

Please indicate your purchase intentions in the statement for the **BOOK**/the **SMART PHONE**/ the **PERFUME** sold on e-commerce site you have not shopped before in the given scenario using the following statements:

1. How likely would you be to buy the book sold on e-commerce site you have not shopped before?

Not at all (1) – Very much (7)

2. How inclined are you to buy the book sold on e-commerce site you have not shopped before?

Not at all (1) – Very much (7)

8. How willing are you to buy the book sold on e-commerce site you have not shopped before?

Not at all (1) – Very much (7)

SCENARIO 2:

A **BOOK** you want to buy appears on Amazon.com.

Considering this situation, answer the following statements.

The **SMART PHONE** you want to buy appears on Amazon.com.

Considering this situation, answer the following statements.

The **PERFUME** you want to buy appears on Amazon.com.

Considering this situation, answer the following statements.

Risk Reduction (Ovaz ve Haşıloğlu, 2024)

[1] Separate survey forms have been prepared for each product type in the same scenario. That is, each scenario contains only one product.

Please indicate risk reduction in the statement for the **BOOK**/the **SMART PHONE**/ the **PERFUME** sold on Amazon.com in the given scenario using the following statements:

1. How would you look at the seller rating on Amazon.com?

Not at all (1) – Very much (7)

2. How would you pay attention to seller comments on Amazon.com?

Not at all (1) – Very much (7)

3. How important would it be for you to communicate with the seller on Amazon.com?

Not at all (1) – Very much (7)

Online Trust (Gürkaynak- Gürbüzer ve Haşıloğlu, 2024)

Please indicate online trust in the statement for the **BOOK**/the **SMART PHONE**/ the **PERFUME** sold on Amazon.com in the given scenario using the following statements:

Honesty (7) – Dishonesty (1)

Trust (7) -Not Trust (1)

Reliability (7) – Unreliability (1)

Good impression (7) - Bad impression (1)

Persuasiveness (7) – Unpersuasiveness (1)

Consistency (/) – Inconsistency (1)

Purchase Intention (Steinhart et al., 2014)

Please indicate purchase intentions in the statement for the **BOOK**/the **SMART PHONE**/ the **PERFUME** sold on Amazon.com in the given scenario using the following statements:

1. How likely would you be to buy the perfume sold on Amazon.com?

Not at all (1) – Very much (7)

2. How inclined are you to buy the perfume sold on Amazon.com?

Not at all (1) – Very much (7)

3. How willing are you to buy the perfume sold on Amazon.com?

Not at all (1) – Very much (7)

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 02.02.2025 **√Accepted/Kabul:** 19.05.2025
DOI: 10.30794/pausbed.1631786
Research Article/Araştırma Makalesi

Arvas, T. Z. (2025). "Geleneksel Kültür ve Kırsal Yaşam İzinde Kadın (Anadolu'nun Doğusu-19. yüzyıl)", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 70, 377-395.

GELENEKSEL KÜLTÜR VE KIRSAL YAŞAM İZİNDE KADIN (ANADOLU'NUN DOĞUSU-19. YÜZYIL)

Tarık Ziya ARVAS*

Öz

Geleneksel kültür ve yaşam biçiminin kuşaklar boyu sürdürüldüğü ve yaşatıldığı yerler daha ziyade çevre ile iletişim ve etkileşimin sınırlı olduğu kırsal alanlardır. 19. yüzyılda Anadolu'nun doğu kırsalında, kadınlar toplumsal hayatta ve üretim süreçlerinde etkin bir role sahiptir. Yaşam şartları tecride imkân vermediğinden kadın sosyal yaşamda daima görünürdür ve cinsiyetler arasındaki toplumsal farklar asgari düzeydedir. Değer verilen ve önemsenen kadın sosyal hayat içerisinde görece hareket serbestîsine sahiptir. Aşiretler arası çatışmalarda, kadınlara zarar vermemek önemli bir gelenektir. Çalışan ve üreten kadın, hayatın zorlukları içinde erken yıpranmaktadır. Eş seçiminde ailelerin tercihleri belirleyici olup, akraba evlilikleri yaygın, boşanma ise nadir görülen bir olgudur. Doğu'da kadınının evliliği, giyimi ve süsü geleneksel kültürel yapının özgün niteliklerini yansıtmaktadır. Farklı etnik ve dini inançlara mensup kadınlar arasında birçok yönden benzerlikler bulunmasına rağmen, dini gereklilikler ile yerleşik veya göçebe yaşam biçimlerine göre bazı farklılıklar da mevcuttur. Bu çalışmada, 19. yüzyılda Anadolu'nun doğu kırsalında yaşayan kadınların toplumsal konumları, üretimdeki rolleri ve sosyal yaşam içerisindeki yerlerine dair bilgilere yer verilmiş ve bunlara ilişkin değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Kadın, Anadolu'nun Doğusu, 19. yüzyıl, Göçebe, Köy.*

WOMEN IN THE TRACE OF TRADITIONAL CULTURE AND RURAL LIFE (EASTERN ANATOLIA-19TH CENTURY)

Abstract

The places where traditional culture and lifestyle are maintained and kept alive for generations are mostly rural areas where communication and interaction with the environment is limited. In 19th-century rural eastern Anatolia, women played an active role in social life, and production processes. Since living conditions do not allow for isolation, women are always visible in social life and social differences between the sexes are minimal. Women who are valued and cared for have relative freedom of movement in social life. It is an important tradition not to harm women in inter-tribal conflicts. Working and productive women wear out early in the difficulties of life. The preferences of families are decisive in the selection of a spouse; consanguineous marriages are common, and divorce is a rare phenomenon. The marriage, dress, and ornaments of women in the East reflect the unique characteristics of the traditional cultural structure. Although there are many similarities between women of different ethnic and religious beliefs, there are also some differences according to religious requirements and sedentary or nomadic lifestyles. In this study, information about the social positions, roles in production, and their place in social life of women living in the eastern rural areas of Anatolia in the 19th century was gathered, and an attempt was made to evaluate them.

Keywords: *Women, East of Anatolia, 19th century, Nomad, Village.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Tarih Anabilim Dalı, VAN
e-posta: tzarvas@hotmail.com, (https://orcid.org/0000-0003-4991-7082)

1. GİRİŞ

Bir toplumun yaşadığı coğrafyanın nitelikleri yani iktisadi imkân ve kaynakları, dağlık veya düzlük, şehir veya köy olması o toplumdaki insanların yaşam şekillerine, örgütlenme biçimlerine, yaşam standartlarına ve düşünce yapılarına büyük ölçüde etki etmektedir. Bu bakımdan, Anadolu'nun doğusunda kadınlarının toplumsal rol ve statüsü de coğrafi, iktisadi ve sosyal koşullardan bağımsız olarak düşünülemez. Doğu Anadolu Bölgesi'nin yüksek rakımlı, genel itibarıyla dağlık, kar yağışlı ve karasal iklim özellikleri de buradaki insan yaşamını şekillendiren temel unsurlardan biri olmuştur. Söz konusu coğrafi yapı ve iklim, tarımsal faaliyetlerin alanını daraltırken, yayla ve otlaklara bağımlı hayvan sürülerinin peşinde mevsimsel göç gerektiren bir yaşamı mecburi kılmıştır (Darkot, 2024: 109-116). 19. yüzyılda Anadolu'nun doğusunda yaşayan göçebe ve köylü kadınlar ile şehirli kadınların sosyal yaşamdaki konumu ve üretime katkıları bazı yönleriyle benzerlik gösterse de bu iki kesim arasında belirgin farklılıklar da bulunmaktadır. Kırsal hayatta kadınlar, erkeklerin olduğu neredeyse her yerde varlık göstermekte ve onlarla ortaklaşan bir yaşam içinde yer almaktadır. Burada toplum yapısında üyeler arasında hiyerarşik ilişki düzeyi zayıftır. Zira cinsiyete dayalı iş bölümü ve rol farklılığı kesin çizgilere sahip değildir. Özellikle göçebe topluluklarda bu ayrımlar daha da belirsizleşmektedir. Çünkü kırsal yaşam tarzı, kadınların tecrit edilmesine imkân tanımamakta ve zorlu yaşam şartları, kadınların da en az erkekler kadar fiziksel olarak güçlü, cesur ve atak olmasını gerektirmektedir. Dolayısıyla bu topluluklarda kadın ve erkek arasındaki sosyoekonomik rol ve farklar nispeten daha az belirgin hâle gelmektedir.

Bu yüzyılda Anadolu'nun doğusundaki köy kadını, göçebe yani konar-göçer kadınlarla birçok yönüyle benzerlik göstermektedir. Burada ihtiyaca yönelik tarım ve hayvancılık hemen bütün köylerin temel geçim kaynağıdır. Ancak ilkbaharın gelişiyle birlikte başlayan ve yaklaşık altı ay süren otlak arayışı ile yayla yaşamı, köylerde de göçebe topluluklara özgü kültürel öğelerin yaygın olmasına neden olmaktadır.[1] Köy hayatında tarım ve hayvancılığın temel geçim kaynağı olması, üretim faaliyetinde kadını önemli kılmaktadır. Zira geleneksel yöntemlerle yapılan tarım ve hayvancılıkta kadına birçok iş düşmektedir. Tarımsal üretimin yanında sürünün sağımı, hayvansal gıdaların yapımı ve muhafazası, giysi yapımı ve çocukların bakımı kadının sorumluluğu olarak kabul edilmektedir. Bunun yanında tehditler karşısında mal ve mülkün korunmasında kadınlar da erkeklerle birlikte hareket ederek aktif bir rol üstlenmektedir. Kırsal kesimde yaşayan kadınlar, ürettikleri el emeği ürünleri seyyar satıcılara satarak, kentlerde üretilen malları temin edebilmekte ve bu sayede kısmi bir ekonomik bağımsızlık elde edebilmektedirler. Bu da kadınlarda bireysel güven duygusunu pekiştirdiği gibi, toplumsal yapıda da onların değerini artırmaktadır. Bahsedilen bu hususiyetler kadının hem iktisadî faaliyetler hem de toplumsal ilişkilerde faal olmasını sağlamaktadır.[2]

Yaşanılan coğrafyanın getirdiği yaşam ve geçim koşulları, farklı etnik ve inanç gruplarına mensup kadınlar arasında belirli benzerlikler meydana getirmiştir. Giyim-kuşam biçimleri, gündelik ev işleri, tarımsal faaliyetler ve erken yaşlanma gibi olgular bu benzerlikler arasında yer almaktadır. Bununla birlikte bu topluluklar arasında belirli farklılıkların da bulunduğu anlaşılmaktadır. Ermeniler daha ziyade yerleşik köy toplumunu oluşturdukları için Ermeni kadınlar iş bölümünde erkeklerle az veya çok ayrışan, sosyal hayatta daha muhafazakâr, daha az söz hakkına sahip ve erkeğe nazaran daha geri planda kalmaktadır (Matossian&Villa, 2006: 104). Buna karşın, az bir kısmı hariç hemen hepsi Hakkâri'nin dağlık alanlarında yaşayan ve bazı yabancı seyyahların "Hıristiyan Kürtler" olarak tanımladığı Nasturiler ise buradaki Kürt topluluklarıyla benzer sosyal ve ekonomik şartlar içinde yaşamlarını sürdürdükleri için Nasturi kadınlarının yaşam biçimi ve toplumsal rolleri, Kürt kadınlarıyla önemli ölçüde benzerlik göstermektedir (Dalyan, 2009: 92-97). Bölgede kadınlar arasındaki en belirgin fark ise konar-göçer Kürt topluluklarındaki kadınlar söz konusu olduğunda ortaya çıkmaktadır. Zira bu gruplarda; göç, konaklama, hayvan bakımı, sağımı ve yaylalardaki gündelik işlerin yürütülmesi kollektif bir iş birliği gerektirmektedir. Dolayısıyla bu dinamik yaşam biçimi içerisinde kadınlar, erkeklerle büyük ölçüde benzer görevler üstlenmekte ve toplumsal cinsiyet rolleri arasındaki sınırlar görece daha belirsiz hale gelmektedir.

Bu çalışma, Van, Bitlis, Hakkâri, Muş ve Bayezid kırsalında yaşayan kadınların yaşamlarını ele almaktadır. İncelenen dönemde bölgede Kürtlerin yanı sıra Türk, Ermeni, Nasturi ve az sayıda Yahudi, Çerkez ve Yezîdî/

[1] Devlet salnamelerinin yanı sıra tam künyelerine kaynaklar kısmında yer verilen Rus Konsolos Mayewski ve İngiliz Konsolos Brant'ın gözlem notlarında buna dair geniş izahatlar bulmak mümkündür.

[2] Makale girişinin kavramsal çerçevesini yazarken, değerli meslektaşlarım M. Kavuncu'nun "Osmanlılarda Aile ve Kadın" ve E. Dingeç'in "Osmanlı Toplumunda Kadınların Üretime Katkıları" isimli çalışmalarından genel olarak yararlanılmıştır.

Ezidî[3]toplulukları da yaşamaktadır. Ancak araştırmanın kapsamı kent dışındaki yerleşimlerle sınırlandırıldığından, şehirlerde yaşayan kadınlara[4] -birkaç istisna dışında- yer verilmemiştir. Makale içeriğinde dinsel ve etnik topluluklara ilişkin veri miktarındaki farklılıklar, kaynakların verdiği bu yöndeki bilgilerin oranlarıyla ilişkilidir. Bu doğrultuda işaret edileni gösterme ve belirlemeyi net yapabilme adına, literatürde kullanılan terminolojiye yer verilmiştir.

Çalışmada veriler karşılaştırılmış ve bölgede tanınan yaşlı şahısların anlatımlarına başvurularak bir kısmının doğruluğu teyit edilmeye veya eleştirel bir perspektifle değerlendirilmesine çalışılmıştır. Bunun yanı sıra, konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak adına bazı açıklamalar ve örnekler dipnotlar aracılığıyla sunulmuştur. Çalışmanın temel amacı, yakınçağda bölgeye ilişkin çok sayıda araştırma ve inceleme yapılmış olmasına rağmen yeterince ele alınmamış bir konuya katkı sağlamaktır. Bununla birlikte araştırmanın diğer bir gayesi, incelenen yerlerde yaşayan kadınların her dönem veya zamanda toplumsal statü açısından alt sınıf olarak kabul edilip edilmediğine dair veri sunmaktır. Bu bağlamda kadınlara yönelik toplumsal değer yargılarının tarihsel kökenlerinin incelenmesinin, günümüz sosyal politika çalışmalarına ve ilgili akademik literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2. KADINLARIN TOPLUMDAKİ YERİ, DEĞERİ VE ROLÜ

19. yüzyılda Anadolu'nun doğusundaki kırsal bölgeler, coğrafya ve iklim koşullarının yaşamı zorlaştırdığı yerleşim alanları arasında yer almaktadır. Bu bölgelerde ataerkil toplum yapısı baskın olmakla birlikte, zor yaşam koşulları kadının sosyal ve ekonomik hayatta erkeğe daha yakın bir konumda yer almasına zemin hazırlamıştır. Ancak kadının toplumsal statüsünü belirleyen unsurlar yalnızca coğrafya ve iklim faktörleri değildir. Bunların yanında bölgede temel toplum örgütlenmesi olan aşiretlerin gelenekleri, yer, zaman ve kadının üretimdeki rolü de statüde etkili olan unsurlardır. Yaygın kanaatlerin aksine söz konusu bölgelerde kadının toplum içindeki yeri, yöre ve kültürel farklılıklara bağlı olarak değişiklik gösterse de erkekten keskin bir biçimde ayrışmamaktadır. Bu durumun temelinde kadınların ekonomik üretime aktif katılımı ve yaşam içerisindeki sorumlulukları yatmaktadır. Dolayısıyla söz konusu bölgelerde kadın, üretim süreçlerinde ve toplumsal yaşamda önemli bir yer edinmekte, bu da onun toplum içindeki statüsü üzerinde belirleyici olmaktadır.

Kırsal bölgelerde kadınlar, iktisadi hayatın temel unsurlarından biri olarak üretim süreçlerinde önemli rol üstlenirdi. Gerek ev içi gerekse ev dışı ekonomi başta olmak üzere çeşitli faaliyetlerde aktif olarak yer alan kadınlar, özellikle tarımsal üretimde erkeklerle birlikte çalışarak geçim ekonomisinin devamlılığına önemli katkılar yapardı (Süleyman Sabri Paşa, 2015: 123). Kadınların toplumsal değerini ve önemini belirleyen unsurlar kuşkusuz yalnızca ekonomik faaliyetlerle sınırlı değildi. Ele alınan döneme bakıldığında, köy ve mezralarda hayat süren kadınların sağlık alanında da önemli roller üstlendikleri görülmektedir. Geleneksel tedavi uygulamalarından doğum sürecine kadar, nispeten geniş sayılabilecek bir yelpazede sağlık gereksinimlerini karşılayanlar önemli ölçüde kadınlardı. Beyazıdî'ye (1998: 55) göre, Anadolu'nun doğusunda yaralanmalara müdahale eden, hastaların basit tedavisini sağlayan, doğum sürecine yardımcı olan ve hatta ilaç kullanımıyla ölü cenini anne rahminden alabilenler ağırlıklı olarak kadınlardı.

Bölge kırsalında, geçmiş dönemlerde yaşamış olan kadın hekimler, isimleri zikredilerek övgüyle anılmaktadır. Anlatılanlara göre bu kadın hekimlerden bazıları çevrede tanınıyor ve istisnalar dışında hemen her türlü hastalık ile yaralanmayı tedavi edebiliyorlardı. Burada kadın hekimliğinin gelişiminde iki temel faktörün etkili olduğu söylenebilir. Birincisi, toplumsal ve kültürel değerler doğrultusunda, kadınların mahremiyet gereği kendi cinsiyetlerinden bireyler tarafından tedavi edilme zorunluluğuydu. Özellikle doğum ve doğum sonrası bakım, Anadolu'nun hemen her yerinde uzun yıllardır kadınların sorumluluğunda bulunan bir alan olarak kabul edilmekteydi. İkinci önemli husus ise, kadınların besin ürünü olarak yaygın şekilde kullandıkları birçok bitki ve bitki yaprakları arasında bazılarını tedavi edici özellikleriyle keşfetmeleriydi. Farklı bitki türlerinin ve yapraklarının

[3] Gümümüzde bu inanca mensup olanlar ise kendilerini Ezîdî olarak tanımlamaktadırlar. Bkz. https://www.aa.com.tr/tr/dunya/yezidiler-sir-dinleri-ve-gelenekleri/133294. Erşim Tarihi: 16.07.2024. İsmin kökeni hakkında daha geniş bilgi için bkz. (Taşğın, 2013: 525).

[4] Kırsal alanlarda Türk nüfusunun olmamasını, muhtemel göç hareketleri dışında buradaki Türk aşiretlerinin -ki Arap aşiretleri de buna dâhildir- zaman içerisinde Kürtleşmesine bağlamak mümkündür. Nitekim Eski TTK başkanı Yusuf Halaçoğlu bunun belgelerle açıklanabileceğini ifade etmektedir. https://www.gazetevatan.com/gundem/kurt-yoktur-diyemem-133352. Ayrıca; Ali Rıza Özdemir, (2024). Etnik Coğrafya Bakımından Kürtleşen Türkmen Aşiretleri, Kripto Basın Yayın, İstanbul; Macit Gürbüz, (2007). Kürtleşen Türkler, Selenge Yayınları, İstanbul; Eröz, M. (2011), Kürtlerin Menşei ve Türkmenlerin Kürtleşmesi. İstanbul Journal of Sociological Studies, Sayı 28, 105-120 isimli çalışmalara bakılabilir. Bölgede şehirlere göre Türk nüfusun dağılımı için ise bkz. (Bozkurt, 2023: 97-100); (McCarthy, 1998: 47).

beslenme amaçlı kullanımı sırasında, belirli bitkilerin hastalıklara iyi geldiğinin gözlemlenmesi, kadınların bu alandaki bilgi birikimlerini geliştirmelerine katkıda bulunuyordu. Bu unsurlar, kadınlar arasında geleneksel tedavide bilgi ve tecrübelerin zamanla birikmesine ve yetenek ile merak sahibi diğerlerince öğrenilerek kuşaktan kuşağa aktarılmasına giden yolu açıyordu.[5]

Aşiret örgütlenmesine sahip kırsal toplumlarda kadının üstlendiği roller, ona atfedilen değerin belirleyici unsurlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Bu topluluklarda, mevsim koşulları ve otlakların durumuna bağlı olarak sürekli yer değiştirmek zorunluluğu, kadınların da erkeklerle benzer fiziksel yükümlülükler üstlenmesini gerektirmektedir. Kadınlar yalnızca temel ev içi sorumlulukları yerine getirmekle kalmayıp, göç sürecinde de aktif rol almakta ve ağır yükler taşımaktadır. Göç sırasında eşyalar genellikle hayvanların sırtına yüklenmekle birlikte, yükün fazla olması durumunda kalan eşyalar aile bireyleri tarafından taşınmaktadır. Bu süreçte yürüyemeyecek yaşta olan çocuklar, annelerinin sırtına bağlanarak yol almaktadır (Süleyman Sabri Paşa, 2015: 120). Göç esnasında kadınlar, genellikle eski ve yıpranmış kıyafetler içinde ve ağır yükler altında uzun mesafeler kat etmektedir. Sırtlarında beşik, çömlek, tepsi, yağ tulumu, semaver gibi eşyalar ile dokuma ve eğirme aletleri taşımaktadırlar (Nikitin, 2010: 102-103). Sözü edilen yörelerde bu şekilde erkekler kadar ağır iş yüklenen kadına, gündelik yaşam içinde bazı hususlarda kolaylık veya ayrıcalıklar sağlandığı anlaşılmaktadır. Özellikle göç ve yer değişikliği mevsimlerinde, yük taşıyıcı at ve inek sayısının yeterli olması durumunda, kalan hayvanlara erkekler yerine kadınların binmesine öncelik verilmektedir. (Tourneforth Seyahatnamesi, 2013: 138-139). Bu vaziyeti gözlemleyen Millingen, bölgede en dikkat çekici kervan manzarasının, öküzlerin sırtına oturmuş kadınlar ve çocuklar ile onların yanında büyük bir ciddiyetle yürüyen erkeklerden oluştuğunu belirtmektedir (1998: 103).

Konar-göçer topluluklarda kadınların fiziksel dayanıklılığı, silah kullanma yetkinliği, savunma ve güvenlik faaliyetlerine katılımı, doğal yaşam koşullarının gerektirdiği bir olgudur. Bu bağlamda, baskın veya saldırıya maruz kalan bir aşiretin kadınları, edilgen bir tavır sergilemek yerine kendilerine düşen sorumlulukları yerine getirmekte ve olağanüstü durumlar karşısında şaşkınlık yaşamamaktadır. Zira bu toplulukların yaşam deneyimleri, doğanın ve çevresel koşulların zorluklarına karşı belirli bir dayanıklılık ve alışkanlık geliştirmelerini zorunlu kılmaktadır (Süleyman Sabri Paşa, 2015: 124). Göçebe yaşam tarzında erkekler hayvan sürülerini otlatmaya gittiği durumlarda, kadınlar obanın güvenliğini sağlamakla yükümlüdür. Bu çerçevede, kadınlar sesleri, silahları ve köpekleri ile yaşam alanını korumakta; tehlike anında ise silah kullanmaktan çekinmemektedirler (Creagh, 1880: 190-191). Öte yandan, eşkıyalık, yağma ve talan eylemleri sırasında kadınların da zaman zaman erkeklere yardım ettikleri gözlemlenmektedir (Beyazıdî, 1998: 24; Millingen, 1997: 147). Nitekim 1836 yılı Haziran ayında Erzurum-Diyadin yolunda, önemli miktarda şeker taşıyan büyük bir ticari kervan göçebe gruplar tarafından yağmalandığı vakit, topluluğa mensup kadınların da bu yağmaya aktif biçimde katıldıkları belirtilmektedir (Perkins, 1843: 115).

Kadınların binicilik konusundaki yeterlilikleri tartışmalı olmakla birlikte, at binme deneyimleri yaygındı. Millingen'e (1998: 151) göre, aşiret kadınları erkekler kadar girişimci ve cesur olup, her an ata binmeye hazır gibidirler. Bu nedenle bazı gözlemciler, aşiret kadınlarını Amazon savaşçılarına benzetmiş ve onların yalnızca iyi birer binici olmakla kalmayıp, aynı zamanda kocaları gibi silahlı olduklarını da belirtmişlerdir (Mangaltepe, 2009: 137). Silah taşıyan kadınların (Creagh, 1880: 168), çatışmalara aktif bir şekilde katılmaları nadir rastlanır bir durum değildi (Brant, 2014: 38-40). Özellikle bir kısmı Erzurum-Van yakınlarında, büyük çoğunluğu ise Musul civarlarında yaşayan Herki Aşiretine mensup kadınlar, cesaretleri ve savaşçı nitelikleriyle tanınıyordu (Sykes, 1908: 476). Batılı seyyah ve gözlemciler, bu kadınların fiziksel dayanıklılıklarını, silah kullanım becerilerini ve binicilik yeteneklerini çoğunlukla egzotik ve Oryantalist bir yazın ve genelleme ele almışlardır. Ancak bu özellikler, belirli bir etnik gruba ya da coğrafyaya özgü olmayıp, sosyolojik açıdan değerlendirildiğinde, bireylerin içinde bulundukları toplumsal ve ekonomik yaşam şartlarının bir sonucu olarak ortaya çıktığı tespit edilebilmektedir.

Bölgede otorite ve güç sahibi ailelere mensup kadınların konumu ise ayrı bir değerlendirmeyi gerektirmektedir. Nitekim nadir de olsa bu kesime mensup bazı kadınların, sahip oldukları saygınlık ve toplulukları üzerindeki etkileri nispetinde, siyasi karar alma süreçlerinde rol oynadıkları ve kimi durumlarda doğrudan yönetici konumda olabildikleri görülmektedir. Bunu Muş ve Şemdinli mıntıkaları üzerinden örneklendirmek mümkündür. 1821-1823 Osmanlı-İran Savaşı öncesinde, İran yönetimi yaklaşan çatışmaya hazırlık amacıyla Osmanlı hâkimiyeti altındaki sınır bölgelerinde yaşayan aşiretleri kendi tarafına çekmeye çalışıyordu. Zira düzensiz süvari birlikleri muhtemel

[5] Fatma Özel; Amine Ezilmez; Mahbup Talay, kişisel görüşme, Temmuz, 2024.

bir savaşta önemli bir stratejik avantaj sağlayabilirdi. Bu doğrultuda, İran'a bağlı Revan Hanlığı tarafından Muş bölgesinde bulunan Sepki Aşireti'nin önde gelen isimlerine İran topraklarına göç etmeleri yönünde davet mektupları gönderiliyordu. Burada dikkati çeken husus ise, söz konusu davet mektuplarının yalnızca aşiret liderleri Hüseyin Ağa ve Abdal Ağa'ya değil, aynı zamanda Hüseyin Ağa'nın annesi Seyran Hanım'a da gönderilmiş olmasıdır. Revan Hanı adına mektubu gönderen Revan aşiret liderleri, arşiv belgelerinde kayıtlı ifadelere göre Seyran Hanım'a *"ismetlü, iffetlü, mezâretlü, setâretlü, valide-i muazzama-i muhtereme"* şeklinde hitap ediliyor ve kendisinden aşiretini İran topraklarına göç etmeye ikna etmesini rica ediliyordu (Çiftçi, 2023: 26-27). Bu hitap biçimi, Seyran Hanım'ın yalnızca bir aşiret büyüğünün annesi olmakla kalmayıp, aynı zamanda Muş bölgesindeki Sepki Aşireti üzerinde önemli bir nüfuza sahip olduğunu da göstermektedir.

Yönetme mevkiinde bulunan itibarlı ailelere mensup kadınların toplum içerisindeki konumlarına dair diğer bir örneğe Şemdinli bölgesinde karşılaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde otorite boşluğunun yaşandığı zamanlarda, Şemdinli kazasının fiili yöneticisi olan Şeyh Muhammed Sıddık'ın 1907 yılında vefat etmesinin ardından, buranın idaresini bir süre boyunca köklü bir aileye mensup olan dul eşi Meryem Hanım üstlenmişti (Sarıkçıoğlu, 2016: 234; Menteşaşvili, 2004: 56). Meryem Hanım I. Dünya Savaşı sırasında, 1916 yılında Rus ordularının bölgedeki ilerleyişi esnasında hizmetçileriyle birlikte yalnız kalmasına rağmen, eşinin konağında hala iktidarını sürdürüyordu (Nikitin, 2010: 203). Benzer şekilde Osmanlı-İran sınırının her iki tarafına yayılan Milan Aşireti'nin lideri Ömer Ağa'nın eşi, yalnızca bir aile mensubu olmanın ötesinde, kocasının danışmanlığını ve aşiretin mali işlerini gören haznedarlık görevini de yürütüyordu. Eşi hayatta iken aşiretin meselelerine müdahil oluyor ve karar alma süreçlerinde rol oynuyordu. Ömer Ağa'nın vefatından sonra ise henüz 22 yaşında olmasına rağmen, aşiretin yaşlıları üzerinde önemli bir nüfuz sahibi olarak bir nevi liderlik görevini de ifa ediyordu (Millingen, 1998: 151).

Osmanlı İmparatorluğu'nun sınır bölgelerinde görev yapmış[6] ve uzun süre Kürt aşiretleri arasında bulunmuş İngiliz Binbaşı Frederick Millingen, "Wild Life Among the Koords" adlı eserinde, aşiret yapısında kadınların oynadığı role ve kadına yönelik tutuma dikkat çekmektedir. Millingen'e (1997: 151) göre, göçebe yaşam biçiminin ilginç yönlerinden biri de kadınların aşiret politikalarındaki etkin rolüdür. Yazar, ilkel olarak nitelendirdiği aşiretlerin, kadınlara yönelik yaklaşım bakımından oldukça medeni olduklarını belirtmektedir. Yapılan genellemenin tartışılır olduğu kabul edilse de kadınların konumlarını bazı örnekler üzerinden değerlendirmek mümkündür. Mesela intikam duygusu ya da farklı sebeplerle başlayan çatışmalarda, imam ve şeyhler gibi dini saygınlığa sahip olanların yanı sıra kadınların da taraflar arasına girerek çatışmayı durdurdukları bilinmektedir.[7] İki aşiret arasında bir çatışma sırasında bazı vasıflarıyla öne çıkan bir kadının gelip başörtüsünü taraflar arasına atarak barışı sağladığına veya en azından çatışmayı durdurduğuna dair bu geleneğin tarihi oldukça eskiye dayanmaktadır (Beyazıdî, 1998: 29).[8] Bu husus, aşiret toplulukları içinde kadınların kıymet ve statüsü hakkında belirli ölçüde fikir vermesi bakımından dikkate değerdir.

Anadolu'nun doğusunda, toplumsal yapının bir sonucu olarak aşiretler ve köyler arasında güç mücadeleleri, husumetler ve çatışmalar eksik değildi (BOA. A. MKT.MHM. 537/18, 25 S 1314/ 5 Ağustos 1896). Ancak bu tür mücadelelerde kadınların dokunulmaz kabul edilmesi, önemli bir toplumsal değer olarak öne çıkardı. Aşiret toplumlarında -özellikle göçebe yaşam süren topluluklarda- doğruluk, dürüstlük, misafirperverlik, verilen söze bağlılık, aşiretler arası düşmanlık, kan davası gibi hususların yanı sıra kadınlara karşı saygı da ortak nitelikler arasında yer alırdı (Nikitin, 2010: 164). Yerleşik geleneğe göre aşiretler arasındaki talan ve saldırılar sırasında hayvan, silah ve eşya yağma edilir ancak evlere, ekinlere, sulama kanallarına ve bir de kadınlara asla zarar verilmezdi. Wigram'a (2004: 210) göre bu anlayış o kadar yerleşmiştir ki kadınların korunmasına gerek bile duyulmazdı. Dolayısıyla

[6] Millingen 1860'larda, Van ve İran'ın bir vilayeti olan Urmiye arasında yer alan Kotur denilen yerleşim birimindeki Türk birliğinde komutanlık yapmıştır (Bruinessen, 2008: 96). Kotur Meselesi için bkz. Sıtkı Uluerler. (2018). Berlin Antlaşması'na Göre (1878) Osmanlı'nın İran'a Terk Ettiği Kotur'un Sınırları Meselesi. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 8, S. 16: 145-171.

[7] Van ilinin Çaldıran ilçesine bağlı bir köyde dünyaya gelen, 90 yaşını geçmiş ve çevrede saygınlığı ve tanınırlığıyla bilinen Kasım Yıldız, geçmişte yaşanmış buna dair olaya tanıklık ettiğini ifade etmektedir. Yıldız'ın aktardığına göre, 1940'lı yıllarda Çaldıran yöresinde iki aşiret arasında çıkan bir çatışma, yaşlı ve saygın bir kadının olay mahallinde tarafların arasına girmesiyle sona ermiştir. Anlaşmazlığın çözümünü takiben düzenlenen barış yemeği esnasında, çok sayıda erkek bu yaşlı kadının elini öpmüştür. Kasım Yıldız, Ağustos, 2024. Buna benzer olarak Abdulcelil Bayram, Seyyid bir aileye mensup olan annesinin, Şırnak Uludere ilçesine bağlı Uzungeçit Beldesinde, geçmişte meydana gelen bir çatışmayı taraflar arasına başörtüsünü atarak durdurduğunu ifade etmektedir. Abdulcelil Bayram, kişisel görüşme, Ağustos, 2024.

[8] Aileler arasındaki bazı kavgalarda, dede hanımlarının başörtülerini çatışma alanına atarak kavgayı sonlandırmaları biçimindeki uzlaştırma geleneği, yakın dönemlere kadar Batı Anadolu, Çorum ve Tunceli bölgelerindeki Alevi topluluklarında varlığını sürdürmüştür (Bahadır, 2004: 24).

aşiretler arasında savaş, yağma, talan ve ölümler olur ama bu çarpışma ve mücadelelerde kadına el uzatılmaz, ona leke getirilmezdi (Beyazıdî, 1998: 32). Bu çerçevede, aşiretler arasındaki mücadelelerin sertliği ve sürekliliğine rağmen kadınlara yönelik herhangi bir saldırının, onur ve şeref kavramlarıyla bağdaştırılmadığı anlaşılmaktadır.[9]

Bu gözlem ve anlatımlara karşın 19. yüzyılda, Doğuda ataerkil toplumsal yapının ve güçlü kabile ilişkilerinin belirleyici olduğu göz önüne alındığında, erkeğin kadına kıyasla daha üstün ve değerli kabul edilmesi, dönemin sosyokültürel yapısıyla örtüşmektedir (Menteşaşvili, 2004: 55). Nitekim bu yapının bir neticesi olarak bölgede erkek çocuk, kız çocuğa kıyasla her zaman daha fazla tercih edilir ve daha fazla değer görürdü (Süleyman Sabri Paşa, 2015: 125). Erkek çocuk, ailenin ve soyun devamlılığını sağlayan birey olarak görülür ve dolayısıyla ona daha fazla ilgi ve özen gösterilirdi (Nikitin, 2010: 216). Bu düşünce yapısının temelinde, erkeğin aileyi ve baba ocağını güçlendirdiği, kız çocuğunun ise evlilik yoluyla başka bir haneye dâhil olduğu inancı yatardı (Süleyman Sabri Paşa, 2015: 125). Kadınlara yönelik bazı menfi tutumların da bu ataerkil yapının bir yansıması olduğu anlaşılmaktadır. Mesela bazı yörelerde hep kız çocuk doğuran kadınlara yönelik olumsuz yaklaşımlar ve aşağılayıcı ifadeler, bu toplumsal değer yargılarının bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Benzer şekilde genç gelinlerin aile içerisindeki yaşlı bireylerin veya misafirlerin ayaklarını yıkaması (Nikitin, 2010: 216, 223), doğrudan kadının değersiz görülmesinden ziyade, ataerkil düzenin korunması ve toplumsal hiyerarşinin pekiştirilmesine yönelik bir gelenek olarak da yorumlanabilir.[10] Ancak daha nesnel olan değerlendirme ise araştırmacının belirttiği gibi, kendi topluluğu üzerinde güç sahibi olan ve onlara önderlik etmiş kadınlar olduğu gibi, sosyoekonomik yaşamın zorlukları omuzlarına yüklenmiş ve sınıfsal anlamda kendi topluluğu içerisinde daha aşağı konumlandırılmış kadının varlığı da elbette söz konusuydu (Çiftçi, 2023: 25). Dolayısıyla bölgedeki kadınların toplumsal statüsünün, içinde bulundukları toplulukların değer yargılarına ve şartların oluşturduğu dinamiklere bağlı olarak değişkenlik gösterdiği sonucuna varmak mümkündür.

3. KADINLARIN ÖZGÜRLÜK VE SERBESTLİK SINIRLARI

Kaynaklara göre göçebe veya yarı göçebe topluluklara mensup kadınlar toplumsal yaşamda görece özgür ve bağımsızdır. Mesela konar-göçer topluluklarda kadınlar sosyal ve gündelik yaşam içerisinde, yerleşik topluluklardaki kadınlara kıyasla örtünmede katı kurallara tabi değildir ve erkeklerle daha rahat iletişim kurabilmektedirler (Çiftçi, 2023: 32) Milingen (1998: 82, 150), aşiret kadınlarının cesur bir karaktere sahip olduklarını, erkeklerle doğrudan iletişim kurabildiklerini ve yabancılarla çekinmeden konuşabildiklerini belirtmektedir. Benzer şekilde

[9] Kadınların dokunulmazlığına ilişkin kadim geleneğin, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sonrasında bozulduğu görülmektedir. Bu dönemde bölgede etnik ve dini temelli çatışmaların yoğunlaşmasıyla birlikte, söz konusu gelenek giderek zayıflamaya başladı. Nitekim savaş sırasında ve sonrasında ortaya çıkan otorite boşluğu ve iç karışıklık ortamında hem Kürtler hem de Ermeniler karşılıklı saldırılarında bu geleneğe riayet etmedikleri ifade ediliyordu. İngiliz kaynaklarına göre, Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rus birliklerinin Eleşkirt, Karakilise, Diyadin ve Bayezid'den çekilmesini müteakiben, Kürtler bu bölgelerde karşılaştıkları erkekleri öldürmüş; kadın ve çocukları ise tutsak alarak kendi evlerine götürmüştü (Şimşir, 1986: 113). Benzer şekilde, Van-Edremit hattında bulunan Angugh (Dönemeç) isimli Ermeni köyü sakinleri, Kürtlerin Ermeni kadınların mücevherlerini yağmaladığına ilişkin şikâyetlerde bulunurken (Bird, 1891: 342), Erciş civarında bulunan Akserai yerleşimindeki Ermeniler de "dağlı" yani göçebe Kürtlerin benzer eylemlerine maruz kaldıklarını söylüyorlardı (Burnaby, 1877: 248). Söz konusu dönemde yaşanan çatışmaların ilerleyen safhalarında, özellikle 1896 yılında Van'da meydana gelen Ermeni isyanı (Arvas, 2018: 113) sırasında, Müslümanlarla birlikte yaşayan Ermenilerin hedef alındığı iddia edilmiştir. Bu süreçte, dört mahallede Müslüman nüfusla iç içe yaşayan Ermenilerin, çocuk ve kadın ayrımı gözetilmeksizin öldürüldüğü öne sürülmektedir (Dadrian, 1995: 136). Ancak söz konusu olayların failleri her zaman Kürtler değildi. Nitekim 1897 yazında Ermeni silahlı gruplar İran sınırını geçerek Merziki Aşireti Reisi Şeref Bey›in köyüne saldırdılar. Bu saldırı sırasında kadın ve çocuk ayırt etmeden bir kaynağa göre 200, başka bir kaynağa göre ise 400 kişi hayatını kaybetti (BOA. Y. PRK. BŞK. 53/140, 6 Ağustos 1897; BOA. Y. MTV. 164/147, 9 Ağustos 1897; BOA. Y. MTV. 164/202, 10 Ağustos 1897; BOA. Y. PRK. PT. 15/4, 11 Ağustos 1897). Saldırganların herhangi bir ahlaki kural gözetmeden aşiret reisinin eşini vahşice katletmeleri ayrıca zikredilmesi gereken bir husustur (Akçora, 1994: 117). İlgili kaynaklardan elde edilen bulgular, kadınlara yönelik zarar ve saldırıların büyük ölçüde 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında ortaya çıkan olaylar çerçevesinde gerçekleştiğini göstermektedir. Bununla birlikte, Ermeni toplumunun dile getirdiği şikâyetlerin yaygın bir duruma işaret etmediği, aksine istisnai nitelikte olduğu da söylenebilir. Nitekim aynı dönemde yabancı gözlemcilerin aktardığı ifadeler, kadın ve çocuklara yönelik doğrudan bir eylemin söz konusu olmadığını ortaya koymaktadır. İngiliz asker-diplomat Bigham, Erzurum'un Horasan kazasına bağlı Delibaba Köyü'nü geçtikten sonra bir Ermeni köyüne ulaştığını ve burada bazı erkeklerin Kürtler hakkında şikâyette bulunduklarını belirtmektedir. Köy sakinleri, göçebe Kürtlerin yılda iki kez dağlardan inerek hayvanlarını gasp ettiğini ancak kadın ve çocukları alıkoymadıklarını ve kimseyi öldürmediklerini ifade etmiştir. Bigham, bu tür yağmaların muhtemelen köyün Rus sınırına yakın olmasıyla ilişkili olduğunu öne sürmektedir. Ayrıca, söz konusu köy hakkında dile getirdiği *"Fakat bu köy kesinlikle zengin ve mutlu"* (1897: 71) şeklindeki ifadesi, kadınlara yönelik hadiselerin sınırlı bir çerçevede kaldığına işaret etmektedir. Benzer bir şekilde Amerikalı din adamı Hepworth, savaş dönemiyle ilgili değerlendirmelerinde, yaşanan kargaşa sırasında hayatını kaybedenlerin çoğunlukla erkekler olduğunu, kadın ve çocukların ise olaylardan zarar görseler de doğrudan hedef alınmadıklarını belirtmektedir (1898: 344-345). Bu bilgiler, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde bölgede giderek artan etnik ve dini temelli gerilimlerin yalnızca siyasal yapıyı değil, aynı zamanda toplumsal gelenek ve değerleri de olumsuz etkilediğini göstermektedir.

[10] Ermenilerde de yeni evli gelinin kayınbabasının ayaklarını yıkaması bu manada bir nevi zorunlu görev olarak addediliyordu. (Bkz. Matossian&Villa, 2006: 131, 133).

Beyazıdî (1998: 23, 26, 57-58, 68), kadınların ve gelinlerin kendilerini gizleme gereği duymadıklarını, erkeklerden kaçınmadıklarını, misafirlerle ilgilendiklerini ve herkesle serbestçe iletişim kurduklarını aktarmaktadır. 20. yüzyılın başında bölgede görev icabı bulunan Süleyman Sabri Paşa; "*Kadınlar erkeklerden kaçmazlar. Çarşaf bilmezler. Yalnız memur, zabit gibi yabancılardan saygı için saklanır ve yaşmaklanırlar*" der. Paşa ayrıca, düğünlerde kadın ve erkeklerin el ele tutuşarak oynadıklarını ve türkü söylediklerini kaydeder (2015: 123, 124).

Kadınların sosyal hayattaki konumu ve görünürlükleri; yerleşik veya göçebe olmaya, yaşa ve yaşanılan yere göre farklılık göstermektedir. Sheil (1838: 70, 73), kadınların toplumsal kısıtlamalar bağlamında benzer bir yapıya sahip olmadığını vurgulamaktadır. Yazar, *"Hanenişin"* olarak isimlendirilen yerleşik kesime mensup üst sınıf kadınlarının yüzlerini örttüklerini, ancak göçebe topluluklara mensup kadınların bu tür bir örtünmeye uymadıklarını belirtir. Göçebe kadınların aile içinde önemli bir otoriteye sahip olduklarını ve erkeklerle rahat bir biçimde iletişim kurabildiklerini aktaran Sheil, bu bağlamda onların toplumsal anlamda daha serbest hareket ettiklerini ifade eder. Beyazıdî (1998: 36), yaşlı kadınlar arasında sigara ve nargile kullanımının yaygın olduğunu ve bu kadınların, erkeklerin toplandığı misafir konaklarında bulunarak sohbetlere katıldıklarını söyler. Creagh (1880: 168), kadınların yüzlerini örtmediklerini ve erkekler arasında yüksek sesle, coşkulu bir şekilde konuştuklarını belirtir. Benzer şekilde Percy (1901: 164), kadınların yabancılardan kaçınmadıklarını, ancak fotoğraflanmak da istemediklerinden bahseder. Bitlis-Van arasındaki seyahati sırasında Southgate (1840: 232), buralarda yaşayan halkın iyi Müslümanlar olduklarını, evlerinin, kişisel görünümlerinin ve giyimlerinin iyi olduğunu söyledikten sonra kadınların açıklık ve güzelliğini vurgular. Dickson (1910: 364) ise göçebe topluluklar içindeki kadınların daha özgür, daha görünür ve konuşkan olduklarını belirtir.

Bölgede yaşayan topluluklar arasında mukayeseli bir değerlendirme yapıldığında, köylerde yaşayan Kürt ve Nasturi kadınlarının benzer düzeyde hareket serbestîsine sahip oldukları sonucuna varılmaktadır. Buna karşın, Ermeni kadınları açısından hareket özgürlüğü ve bireysellik hususunda evlilik belirleyici bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Nitekim Anadolu'nun genelinde olduğu gibi bölgede de Ermeni genç kızları, evlilik öncesinde geniş bir hareket serbestîsi içinde yaşamakta, ancak evlilik sonrasında bireyselliklerini büyük ölçüde yitirerek ailenin yaşlı üyelerinin otoritesi ve denetimi altına girmektedirler. Bu durum, ancak uzun ömürlü olmaları hâlinde evin büyük hanımı konumuna eriştikleri vakit değişebilmektedir (Matossian & Villa, 2006). Daha önce de ifade edildiği üzere, bölgedeki kadınlar arasındaki en belirgin fark, göçebe Kürt topluluklarında yaşayan kadınlar incelendiğinde ortaya çıkmaktadır. Zira bu toplulukların yılın önemli bir bölümünü hayvanlarını otlatmak için göçebe bir yaşam sürdüğü göz önünde bulundurulduğunda, burada kadınlara yönelik katı sınırlar belirlemenin pratikte mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Göç mevsimlerinin gerektirdiği hareketli yaşam biçimi, kadınların toplumsal hayatta daha fazla serbestîye sahip olmasını gerektirmektedir. Bunun yanı sıra bu yaşam tarzına bağlı olarak gelişen geleneksel kültür veya davranışlar, kış mevsiminde köylere dönüldüğünde de büyük ölçüde devam etmektedir. Dolayısıyla bölgedeki kadınlara dair yapılan özgürlük ve hareket serbestîsi vurgularının, esas itibarıyla tam veya yarı göçebe yaşam süren kadınlara yönelik olduğu anlaşılmaktadır.

İfade etmek gerekir ki bahsedilen görece özgürlük ve serbestlik olgularının temel nedeni konar-göçer yaşam biçiminin getirdiği hareketlilik, ekonomik katkılar ve toplumsal yapının oluşturduğu sosyokültürel dinamiklerdir. Bu konuda bazı gözlemciler, konar-göçer kadınların serbestliğini doğrudan bu yaşam tarzının bir sonucu olarak değil de belli bir etnik kimlik veya aşirete özgü bir olgu olarak değerlendirmişlerdir. Ancak Anadolu coğrafyasında benzer yaşam sürdüren Türkmen, Çerkez, Alevi, Sünni ve Kürt topluluklarındaki kadınların yaşamlarına bakıldığında, bu serbestlik ve özgürlük durumunun etnik, dini veya mezhepsel kimliklerden bağımsız bir biçimde, göçebe yaşam tarzının doğurduğu yaygın ortak yaşam ve sosyoekonomik koşulların doğal bir sonucu olarak ortaya çıktığı anlaşılacaktır (Çiftçi, 2023: 24, 32-33; Aksoy, 2009: 24-28; Özcan, 2007:1-10).

Nitekim şehirler söz konusu olduğunda, toplumsal dinamiklerin farklılığı birçok olguda olduğu gibi kadınlar konusunda da kendisini bariz biçimde göstermektedir. Süleyman Sabri Paşa, bu bağlamda, şehirlerde tesettür uygulamalarının daha sıkı bir şekilde benimsendiğini ve bunun da medeniyet göstergesi olarak kabul edildiğini belirtmektedir. Ona göre, şehir yönetimindeki bazı görevlilerin ahlaki yetersizlikleri[11]nedeniyle kadınlar örtünmek zorunda bırakılmıştır (2015: 124).[12] Benzer şekilde Lynch de şehir merkezleri için bunu teyiden toplumsal yapı

[11] Mualla Kavuncu, "*Kadının fonksiyonelliğini yitirip salt cinsel objeye dönüşmesi ve tecridi, ancak refah düzeyi yüksek, ticarete dayalı yerleşik kent ve kasaba hayatı içinde gerçekleşmiştir*" demektedir (Kavuncu, 1999: 149).

[12] Paşa, "*Kasaba ve şehirlerde iş başkalaşır. Tesettüre şiddetle riayet edilir. Bu da medeniyet ad olunur. Buradaki yönetici vs. namussuz adamlar olduğu için kadınlar örtünmek zorunda idiler*" (2015: 124) şeklinde aşırı denilebilecek sözler sarfeder.

hakkında eleştirel bir değerlendirmede bulunarak, bu toplumda gerçek anlamda kültürlü kadınların tanınmadığını ve kadınlarla diyaloğun suç olarak kabul edildiğini ifade etmektedir (1901: 92). Rassam ise Doğu şehirlerinde tıpkı karanlık çağlarda olduğu gibi kadınların halen gözden uzak yaşamaya uyması geleneğinin devam ettiğini, bunun da İslam dininin bu bölgeye geldikten sonra ortaya çıktığını ileri sürmektedir (1897: 127, 128). Ancak bu gözlem ve yorumların, şehirlerdeki toplumsal yapıya dair genel geçer bir tespiti ortaya koyduğu söylenemez. Nitekim farklı gözlemciler tarafından aksi yönde değerlendirmeler de yapılmıştır. Örneğin, Bird, Van çarşısına ilişkin gözlemlerinde, kadınların pazarda özgürce dolaşabildiğini ve ne erkeklerin tepkileri ne de dini muhafazakârlığın onların hareketlerini kısıtladığını belirtmektedir (1891: 339). Bu durum şehirlerde kadınların sosyal yaşamdaki varlığına ilişkin tek tip bir anlatının doğru olamayacağını ve farklı bölgelerde farklı kültürel kodların söz konusu olabileceğini göstermektedir.

4. KADINLARIN EKONOMİDEKİ YERİ VE ÜRETİME KATKISI

Osmanlı Devleti'nde tarıma dayalı ekonomik yapı içerisinde emek kıt, üretim faktörleri ise çeşitlilik gösterirdi. Bu zorunlulukla Anadolu'da erkeklerle birlikte kadınlar da tarımsal faaliyetlere aktif olarak katılmak durumunda kalırdı (Yılmaz Koca, 1998: 80; Çelik, 1991: 53). Nitekim Anadolu'nun doğusunda bilhassa yoksul olan köylerde kadınların tarımsal üretimde erkeklere oranla daha yoğun bir şekilde çalıştıkları gözlemlenirdi (Rassam, 1897: 136). Hasat vaktinde tarlalarda yetişen ürünler genellikle kadınlar tarafından biçilirdi. Hasat edilen tahıllar öncelikle kurutulur, ardından büyük taş havanlar içerisinde tokmaklarla dövülerek kabuklarından ayrıştırılır ve harmanlanırdı. Son aşamada ise ürün genellikle el değirmenlerinde öğütülerek kış için hazır hâle getirilirdi. Bu süreçteki faaliyetlerin önemli bir kısmı kadınlar tarafından yürütülürdü (Dalyan, 2010: 399; Erdost, 1993: 166; Brant, 2014: 28). Öte yandan tütün tarımının yaygın olduğu Şemdinli gibi bölgelerde, eski zamanlardan beri erkeklerle beraber kadınlar ve hatta çocuklar tütün ekimi ve sökümünde faal bir şekilde çalışırdı (Erdost, 1993: 184). Kadın emeğinin tarımsal üretimdeki önemli payı tarihsel olarak kabul gören bir gerçeklik olmakla birlikte (Şenel, 1999: 21; Ponting, 2022: 73), hasat sürecinde ürünlerin genellikle kadınlar tarafından biçildiğine dair ifadelere ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Bağ ve bostan işlerinde kadın emeğinin ağırlıklı olduğu genel kabul görse de tahıl grubuna yönelik biçme işlemlerinde aynı genellemenin yapılması güçtür. Zira anlatımlara göre, öteden beri bölgede tırpan ve benzeri tarım aletlerini kullananlar erkeklerdir.[13]

Kırsal bölgelerde yaşayan Ermeni ve Nasturi erkekleri mevsimlik veya yıllık çalışma amacıyla şehirlere gittiklerinde, köylerdeki işlerin tamamı kadınlara kalırdı. Özellikle Ermeni köylerinde erkekler her yıl bahar aylarında gruplar halinde İstanbul ve diğer kentlere çalışmaya gidince, bazı Ermeni köylerinde bu mevsimlerde neredeyse sadece kadınlar kalırdı. Köyde kalan kadınlar ailelerini ve mülklerini koruma sorumluluğunu alarak topraktan elde ettikleri ürünlerle yaşamlarına devam ederlerdi. Şehirlerde çalışmaya gitmeyip köylerinde kalan sınırlı sayıdaki erkek ise tarımsal faaliyetleri yürütmek ve köyün güvenliğini sağlamak gibi görevler üstlenirdi (Millingen, 1998: 70). Amerikalı misyoner Southgate 1838 sonbaharında Nasturilerin yaşadığı Erçek Köyü'ne[14]vardığında, buradaki erkek nüfusun büyük çoğunluğu İstanbul'a çalışmaya gitmiş, geride kalan kadınlar hayvancılık ve diğer tarımsal işlerle ilgilenmek durumunda kalmıştı (Southgate, 1840: 270). Ermeni ve Nasturi toplulukları içinde erkeklerin çalışma amaçlı şehirlere kısa veya uzun dönemli göçleri, kırsal yaşamı ve ekonomik rol faaliyetlerini nasıl şekillendirdiğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu çerçevede kadınların köy yaşamında üstlendiği görevlerin genişlediği ve geleneksel tarım üretiminin devamlılığı açısından merkezi bir konuma yerleştikleri söylenebilir.

Tarımsal üretimin yanı sıra kadınların yaptığı diğer işler, günlük yaşamın sürdürülebilirliği açısından hayati öneme sahipti. Temizlik ve çocuk bakımı gibi rutin ev işlerinin yanında, yağ ve peynir üretimi gibi temel beslenme ihtiyaçlarının karşılanmasında kadınların emeği büyüktü. (Süleyman Sabri Paşa, 2015: 123). Beslenme alışkanlıkları incelendiğinde, temel gıda maddelerinin süt ve süt ürünleri olduğu görülmektedir. Kadınlar, sütten peynir, yoğurt, tereyağı ve geleneksel bir yiyecek olan *"jaji"* üretirdi. Çeşitli otlar içeren ve çökeleğe benzeyen jaji beslenmede önemli bir yere sahipti. Süt ürünleri arasında yer alan tereyağı ise özel bir teknikle elde edilirdi. Süt, uçlarından iplerle asılı, yatay konumda duran koyun derisinden yapılmış bir tuluma konulur; kadınlar bu tulumu ileri geri sallayarak belirli bir süre sonunda sütün tereyağına dönüşmesini sağlardı (Millingen, 1998: 147; Beyazıdî, 1998: 63; Nikitin, 2010: 114). Bunun yanında aile bireyleri ve misafirler için yemek hazırlamak da kadınların günlük emek sarfettikleri bir işti. Yemek pişirme süreci öncelikle yakıt temini ile başlardı; kadınlar, odun veya tezek

[13] Naif Patır; Abdülhadi Özel; Kemal Kızılban, Kişisel Görüşme, Ağustos, 2024.
[14] Van-Özalp arasındaki Erçek Gölü kıyısında yer alan ve günümüzde kalabalık bir nüfusa sahip belde büyüklüğünde bir yerleşim yeridir.

toplayarak ocak ya da tandırda ateş yakar ve yemekleri bu ateş üzerinde pişirerek hazırlardı. Geleneksel beslenme kültüründe önemli bir yer tutan ekmek, tandırın yanı sıra taş veya sac üzerinde pişirilirdi (Dickson, 1910: 364; Huntington, 1902: 386). Kırsal toplulukların beslenme ihtiyaçlarının karşılanmasında, kadınların görerek veya tecrübeyle edindikleri bilgi ve becerileriyle belirleyici olduğu görülmektedir.

Yapılan etnografik gözlemlere göre, bölge kırsalında misafirperverlik kültürel bir değer olarak öne çıkmaktadır. Misafirlerin karşılanması, ağırlanması ve ikram süreçlerinde kadınlar belirgin görevler üstlenmektedir. Böyle bir ziyaret esnasında erkekler; misafirlerin atlarını otlatma, kilim serme ve kesilmek üzere yağlı bir kuzu getirme gibi işleri yaparken, kadınlar yemek hazırlama sürecinde etkin rol almaktadır. Nitekim kısa süre içinde kadınlar tarafından hazırlanan yemekler, büyük siniler içinde misafirlere ikram edilmektedir (Morier, 1816: 302). Bir aşiret liderinin yabancı misafirlerini ağırlamasında kadın emeği belirleyici bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Çadırın önünde, ısıtılmış taş üzerinde pişirilen ekmek ile birlikte süt, çeşitli içecekler, peynir ve sabahın erken saatlerinde direğe asılmış koyun derisinden elde edilen tereyağı gibi ürünlerin yanı sıra kuzu etinin en yağlı ve değerli kısımlarının misafirlere ikram edilmesi ancak kadınların emeğiyle mümkündür (Huntington, 1902: 386). Ayrıca aşiret toplumlarında düğün münasebetleriyle hazırlanan bol yağlı et ile pilavdan oluşan yemek de kadınların bir eseridir (Beyazıdî, 1998: 38-39).

Göçebe ve yarı göçebe topluluklarda kadınlar, gündelik yaşamda çeşitli ağır sorumluluklar üstlenirdi. Günlük yaşamın akışı içerisinde, sabahın erken saatlerinde kalkarak atları hazırlayan (Beyazıdî, 1998: 63), sürüyü sağıp hayvanların yükünü indiren (Nikitin, 2010: 198), gerektiğinde hayvanı kesip derisini yüzen (Süleyman Sabri Paşa, 2015, s. 120), güneşin batımıyla ağıla yönlendirilen koyunların sağım derdine düşen (Pierce, 1896: 272), yakalanan balıkları kış tüketimi için tuzlayan, erzak koymak için kilden pişirme yöntemiyle çömlek yapanlar kadınlardı (Burnaby, 1877: 249, 285). Bu nedenledir ki Grant'ın (2015: 74) dediği gibi bölgenin kadınları ağır erkek işlerini yapmaya alışkın hâle gelmişlerdi. Nitekim kayıtların gösterdiği gibi göçebe ve yarı göçebe toplum yapısında yaşam koşulları kadınlara ağır sorumluluklar yüklemiştir. Bu itibarla kadınların sorumlulukları yalnızca ev içi rollerle sınırlı kalmayıp, fiziksel güç gerektiren ve genellikle erkeklere atfedilen işleri de ihtiva ettiği anlaşılmaktadır.

Kırsal bölgelerde dokuma faaliyetleri ağırlıklı olarak kadın emeğine dayanırdı. Şal, kilim, çadır ve çorap dokuma gibi el sanatları kadın emeğinin bir parçasıydı (Süleyman Sabri Paşa, 2015: 123). Dokuma üretiminin temel hammaddesi koyun ve keçi yünü olup, bu malzeme belirli işlemlerden geçirilerek nihai ürüne dönüştürülürdü. Öncelikle hayvanlardan elde edilen yün kesilip temizlenir, ardından eğrilerek iplik hâline getirilirdi. Elde edilen iplik, farklı dokuma teknikleri kullanılarak bez, giysi, halı, kilim, keçe ve çadır üretiminde kullanılırdı (Nikitin, 2010: 114; Millingen, 1998: 186-187; Beyazıdî, 1998: 25; Dickson, 1910: 365; Burnaby, 1877: 295; Lynch, 1901: 2). 19. yüzyılın sonlarına doğru bölgeye ithal pamuk girişinin artmasıyla birlikte, kadınlar yünün yanı sıra pamuk eğirme ve dokuma süreçlerine de dâhil oldular (Southgate, 1840: 230). Kırsal dokuma faaliyetlerinde öncelikli ihtiyaç, giyim gereksinimlerinin karşılanmasıydı. Bu bağlamda temel giyim malzemesi, kadınlar tarafından evlerde dokunan bezlerdi. Kadın ve erkekler için elbise ve aba üretiminde çoğunlukla bu bezler kullanılırdı (Cuinet, 1892: 705). Özellikle Kürt toplumunda temel giysi türlerinden biri olan aba, kırsal kesimde yaşayan kadınlar tarafından yaygın şekilde dokunurdu (Mangaltepe, 2009: 136).

İpek ve yün kullanılarak üretilen ve belirli bir sanat becerisi gerektiren nakış işlemesi, geleneksel olarak kadınların kış aylarında yoğunlaştıkları el sanatları arasında yer alırdı (Prothero, 1920: 63). Bu kapsamda, yünden üretilen nakışlı seccadeler kadın emeğinin somut örneklerinden biriydi (Erzurum Vilayet Salnamesi 1294/1877: 163). Kadınlar tarafından yaygın şekilde üretilen bir diğer tekstil ürünü ise çoraptı. Çorap, kırsal kesimde en sık hediye edilen el işi ürünlerinden biri olup, bireyler arasında karşılıklı hediyeleşmenin önemli bir unsuruydu (Dalyan, 2012: 64). Özellikle bir seyyaha veya yabancı bir ziyaretçiye yöresel kültürün bir parçası olarak el dokuması çorap hediye edilmesi yaygındı (Grant, 2015: 86). Kadın emeği yalnızca gündelik yaşamın ihtiyaçlarıyla sınırlı kalmayıp, farklı yerlerde de kendini gösteriyordu. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sırasında cephede savaşan askerlerin ihtiyaçları için Bayezid'deki kadınlar, yün çorap örerek vatan savunmasına dolaylı da olsa katkı sağlamışlardı (Averyanov, 2010: 152). Bu veriler kırsal yaşamda kadınların çok yönlü rollerine ışık tutmakta ve birçok ihtiyacın karşılanmasında mühim görevler üstlendiklerini göstermektedir. Bu şekilde kadınların tarımsal faaliyetlerin yanı sıra ev içi üretim faaliyetlerinde de aktif rol alması, onların ekonomik ve toplumsal yaşam içindeki önemlerini arttırdığı anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte söz konusu ağır iş yükü, zorlu yaşam koşulları ve erken yaşta yapılan evlilikler, kadınların genç yaşta fiziksel olarak yaşlı görünmelerine ve estetik görünümlerini çabuk yitirmelerine yol açmaktadır. Pierce (1896: 277) Bitlis'teki gözlemlerinde, buradaki kadınların gençken güzel olduklarını ancak sıkı çalışma ve erken yaşta yapılan evliliklerin onlarda form kaybına ve fiziksel bozulmaya neden olduğunu söyler. Benzer şekilde Nikitin (2010, s. 198), kırsalda bütün ağır ev işlerinin kadınlar tarafından yapıldığını, sürüyü sağan, su getiren, hayvanların yükünü indiren, bu sırada sırtına bağladığı çocuğa bakanın kadın olduğunu ve dolayısıyla çok çeşitli ve ağır iş yükü sebebiyle kadınların çekiciliklerini kısa sürede yitirdiğini belirtir. Pollington da (1840: 448) bunu doğrular şekilde, kadın güzelliğinin bu topluluklar arasında kısa sürdüğü ifade etmektedir.

Kürt kadınlarında olduğu gibi Ermeni kadınlarının da fiziki yapıları evlendikten sonra sosyoekonomik koşullar ve yaşam tarzıyla ilişkili olarak erken deforme olmaktadır. Rassam (1897: 128), "*Doğu'da kadınlar 25-30 yaşına geldiklerinde yaşlı gözükürler. Ancak Ermeni kadınları evlendikten hemen sonra yaşlı gösterirler, özellikle de 2-3 çocuk doğurduktan sonra*" demektedir. Aynı gözlemci "*Van'daki Ermeni kızları arasında oldukça güzel kızlar görülebilir. Ancak evlileri arasında nadiren*" diyerek özgül bir örneklemede bulunur. Kadınların erken yaşta fiziksel deformasyona uğramalarının temel sebepleri, daha önce ifade edildiği üzere erken yaşta evlilik, yoğun fiziksel emek gerektiren işler ve kırsal yaşamın zorlayıcı koşullarıdır. Ancak bu durum geçmiş dönemlerle sınırlı kalmayıp, günümüzde de kırsal bölgelerde benzer ekonomik ve sosyal koşullarda yaşayan kadınlar için de geçerli olabileceği gözlemlenebilmektedir.

5. KADIN VE EVLİLİK GELENEKLERİ

Kadınların yaşamındaki önemli dönüm noktalarından biri de kuşkusuz evlilikti. Ataerkil yapının baskın olduğu geleneksel Kürt toplumunda evlilik, kişilerin bir tercih olmaktan ziyade aile büyüklerinin inisiyatifinde şekillenen bir olguydu. Aynı köyde ya da göçebe topluluk içinde yaşayan bireyler arasında evlilik kararı, evlenenlerin kendi tercihleriyle değil, aile büyüklerinin yönlendirmesiyle alınırdı (Menteşaşvili, 2004: 60-62).[15] Özellikle kız çocuklarının evlilik kararında söz sahibi olmadığı ve bu kararın şayet baskın karakterde ise öncelikle dedeye daha sonra ise baba veya diğer aile büyüklerine ait olduğu bir gerçeklikti. Bazı durumlarda ise tercih, baba ve dedenin ortak mutabakatıyla şekillenirdi. Yakın dönemlere kadar devam eden söz konusu geleneksel uygulamalara, yani bireylerin birbirlerini tanımadan evlenmelerine ilişkin pek çok örnek bulunmaktadır. Bu tür evliliklere dair anlatım, halk söylenceleri ve ağıtlar toplumsal hafızada önemli yer tutmaktadır.[16]

Ermeni toplumunda da evlilik kararları genellikle bireylerin tercihlerinden ziyade aile büyüklerinin yönlendirmesiyle alınırdı. Bu bağlamda evlenecek bireylerin söz hakkı oldukça sınırlıydı. Geleneksel yapının etkisiyle, nişan merasimi öncesinde müstakbel gelin ve damadın birbirlerini tanımaları zorunlu bir şart olarak görülmezdi. Özellikle farklı köylere mensup bireyler, evlilik öncesinde birbirlerini hiç görmeden büyüklerinin kararıyla evlenebilmekteydi. Evlilik törenleri dinî ritüeller çerçevesinde gerçekleşir, gelinlerin yüzleri duvakla örtülü bir şekilde nikâh kıyılırdı. Dolayısıyla gelin ve damat çoğu durumda birbirlerini ilk kez evlilik akdinin gerçekleştiği gün görürdü. Bununla birlikte aynı köy ya da mahallede yaşayan Ermeni gençler arasında, evlilik öncesinde karşılıklı rıza ile sözlenme durumları da mevcuttu. Aşk ve sevgi temelli bu tür evliliklere aileler zaman zaman karşı çıksa da gençlerin kararları nihai olabilmekteydi. Bölgede evlilik yaşına ilişkin gelenekler ise farklılıklar gösterirdi. Kürtlerde evlilik yaşı görece ileri seviyelerde seyrederken, Ermeniler ise kız çocuklarını daha erken yaşlarda evlendirirdi. Ermeni kızlar genellikle 11 ila 17 yaş aralığında evlendirilir, 19-20 yaşına kadar evlenmemiş kızlara toplum nezdinde "evde kalmış" nazarıyla bakılırdı (Matossian & Villa, 2006: 104-106).[17]

Akrabalar arası evlilik Kürtlerde yaygındı ve özellikle amca, teyze ve hala çocukları tercih edilirdi. Bu tür evliliklerin yaygınlığı bir takım sosyoekonomik ve kültürel faktörlere dayanırdı. Öncelikle akraba evliliklerinde başlık parasının ya hiç istenmemesi ya da az miktarda olması, evliliği ekonomik açıdan daha kolay hale getiren

[15] Kürtler arasında aşk ve beğeninin evliliklerde rol oynamadığı zira bu iki duygunun Kürtler arasında olmadığı şeklinde gerçeğe uzak yorumlara da rastlanmaktadır. Bunun izahı olarak da onların arasından hiçbirinin sınıfı ve yaşı ne olursa olsun ailelerinin izni olmadan evlenemedikleri ve baba otoritesinin güçlü olması kanıt olarak gösterilmiştir (bkz. Mangaltepe, 2009: 112).

[16] Cebrail Seyidoğlu, kişisel görüşme, Temmuz 2024.

[17] Batı veya Ermeni yazını, Ermenilerin kız çocuklarını erken yaşlarda evlendirmelerinin gerekçesini, onları Müslümanların kaçırma eylemlerinden koruma olarak açıklamaktadır. Buna göre güvenlik ne kadar az ise evlilik yaşı da o kadar erken olmaktadır (Matossian&Villa, 2006: 105). Ancak bu iddiaya ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Zira daha önce değinildiği gibi yüzyılın ikinci yarısından itibaren birçok köyde Ermeni erkekler mevsimine göre büyük şehirlere çalışmaya gidince köylerde pek az erkek kalıyordu. Buna rağmen Osmanlı arşivlerinde veya seyahatnamelerde buralarda kız kaçırma ile ilgili pek az şikâyete rastlanmaktadır.

önemli bir etkendi (Menteşaşvili, 2004: 56). Bunun yanı sıra akraba evlilikleri, bireylerin kişilik yapıları ve karakteristik özellikleri hakkında önceden bilgi sahibi olmayı mümkün kılarak, eş uyumunu artırıcı bir etki yaratırdı. Kültürel uyum ve aile içi dengelerin korunması açısından da bu tür evlilikler avantajlı görülürdü. Bunun yanında Kürt toplumunda yaygın olan misafir ağırlama geleneği, akraba evlilikleri sayesinde daha kolay ve beklentilere uygun bir biçimde sürdürülürdü. Toplumsal deneyimler, akrabalardan seçilen gelinlerin, yabancı gelinlere göre aile büyüklerine daha çok saygı gösterdiği ve onların bakımına daha fazla özen gösterdiğine işaret etmektedir. Bu ise yaşlı bireylerin aile içindeki konumunu güçlendiren ve kuşaklar arası dayanışmayı artıran önemli bir hususdu.[18]

Ermeni toplumunda akraba evliliği yoktu. Zira evlilik bağı kuracak bireyler arasında belirli bir akrabalık mesafesi gözetilirdi. Bir kaynağa göre evlenecek çiftlerin akrabalık derecesi en az altı göbek mesafede olması gerekirken (Kevorkian&Paboudjan, 2012: 488), diğer bir kaynağa göre ise Ermeni Kilisesi kanunları çerçevesinde bu mesafenin yedi göbekten daha yakın olmaması lazımdı (Matossian&Villa, 2006: 105, 125). Bu bakımdan Kürt topluluklarından farklı olarak, Ermeni kültüründe kuzenler -yani amca, hala ve teyze çocukları- birbirleriyle evlenemezlerdi. Öte yandan Nasturilerde de akraba evliliği dini açıdan yasaklanmış olmasına rağmen bu yasağın her zaman titizlikle uygulandığı söylenemezdi (Albayrak, 1997: 81). Bunu iki temel etkene dayandırmak mümkündür. Birincisi dağlık bölgelerde yaşayan Nasturi topluluklarının zaman içerisinde dinî bilgi ve uygulamalarında meydana gelen zayıflamaydı (Özdemir, 2009: 27). İkinci neden ise Nasturilerin Kürt topluluklarıyla asırlardır sürdürdükleri birlikte yaşamın oluşturduğu kültürel etkilerdi (Noel, 2010: 161; Öke, Tarihsiz: 269).

Aşiretler arasında anlaşmazlık ve çatışmaların sona erdirilmesi amacıyla taraflar arasında evlilik yoluyla akrabalık ilişkisi kurulması, bu topluluklarda başvurulan bir uzlaşma şekliydi. Aşiret yapılanmasının bir unsuru olarak kan davaları, bireysel bir çatışmanın ötesinde, aileler ve hatta geniş topluluklar arasında husumetin doğmasına neden olabiliyordu. Bu tür anlaşmazlıkların çözümünde geleneksel yöntemlerden biri, taraflar arasında uzlaşma sağlamak amacıyla maddi veya insani bir bedel ödenmesiydi. Bu itibarla zaman zaman failin ailesinden bir kızın maktulün yakınlarından biriyle evlendirilmesi, husumetin sona erdirilmesi amacıyla başvurulan bir yöntemdi (Menteşaşvili, 2004: 63; Beyazıdî, 1998: 48; Mangaltepe, 2009: 137). Kan davası meselelerinde uzlaşmanın sağlanabilmesi için yalnızca doğrudan taraflar değil, aynı zamanda maktulün ailesi ve yakın çevresi de ikna edilmeliydi. Bu çerçevede eğer failin maddi varlığı yeterliyse, maktulün ailesine diyet adı verilen kan bedeli ödenirdi. Ancak failin maddi imkânlarının yetersiz olduğu veya maktulün ailesinin maddi telafiyi kabul etmediği durumlarda, failin ailesinden bir kızın maktul tarafına verilmesi yoluyla uzlaşma sağlanırdı (Beyazıdî, 1998: 48). Bu uygulamayı yalnızca kadının toplumdaki değeri bağlamında yorumlamak, meseleyi yüzeysel bir yaklaşımla ele almak anlamına gelir ki bu da bunun altında yatan sosyokültürel etkenleri açıklamak açısından yetersiz kalır. Zira burada asıl amaç, iki taraf arasında akrabalık bağı oluşturarak mevcut çatışmayı sonlandırmak ve gelecekte ortaya çıkabilecek olası anlaşmazlıkların önüne geçmekti. Bununla birlikte kan davalarının çözümünde kız verilerek sağlanan uzlaşmanın psikolojik boyutları da dikkate değerdir. Nitekim taraflar arasında gerçekleştirilen bu tür bir uzlaşma sonrasında kullanılan; "biz onlardan ölümüze karşılık kız aldık", "karşı taraf kız vermek zorunda kaldı" ya da "biz kız vermeye mecbur kaldık" gibi ifadeler, yalnızca barışın sağlandığını değil, aynı zamanda maktulün ailesinde oluşan onur ya da itibar kaybının da ancak failin ailesinden bir kız alınarak telafi edildiğini göstermektedir.[19]

Bunların yanında evliliklerin bir kısmı da kız kaçırma vakaları neticesinde gerçekleşirdi. Özellikle farklı aşiret veya alt klan mensupları arasında genç bir erkeğin bir kızı kaçırması yaygın bir durumdu. Bu tür hadiseler çoğu zaman ciddi çatışmalara yol açar ve kimi zaman ölümlere neden olan kan davalarına sebebiyet verirdi. (Shiel, 1838: 70; Huntington, 1902: 85). Böyle bir vakada eğer kaçırılan kadının rızası bulunuyorsa taraflar arasında uzlaşma sağlanabilirdi (Menteşaşvili, 2004: 62).[20] Zira öldürme dışındaki en ağır suçlardan biri zorla kız veya kadın kaçırma eylemi olarak kabul edilirdi (Nikitin, 2010: 259). Sözlü tarih verileri, kız kaçırma vakalarının, evliliklerde kişilerin tercihlerinden ziyade, aile büyüklerinin belirleyici olmasıyla yakından ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır.[21] Bu durum geleneksel toplum yapısında bireysel iradeden çok kolektif aile kararlarının ön planda olduğunu ve evliliklerin daha ziyade sosyal statü, itibar ve aileler arası ilişkiler çerçevesinde gerçekleştiğini göstermektedir.

[18] Esma Yördem; Keser Talay; Fatma Özel, kişisel görüşme, Temmuz 2024.
[19] Hayrettin Adıyaman; Sabri Şener, Kişisel Görüşme, Ağustos, 2024.
[20] Yöre ağasının araya girip uzlaşma sağladığı da olurdu. Ancak uzlaşıyı sağlayan ağa buna karşılık olarak her iki taraftan da bir miktar para alırdı (Ebinç, 2008: 104).
[21] Görüşülen kişilere göre kızın gönülsüz olduğu istisnai bazı kaçırma vakaları olsa da çoğunlukla bu hadiseler istenmeyen biriyle evliliğe zorlanmanın bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

Başlık parası, evlilik sürecinde önemli bir gelenek olarak varlığını sürdürüyordu. Kürtlerde evlilik sırasında başlık parası talep edilmesi yaygın bir uygulamaydı ve bu ödeme damat tarafından gelinin ailesine yapılırdı (Menteşaşvili, 2004: 55; Nikitin, 2010: 219).[22] Başlık parası, aynı zamanda kız kaçırma durumlarında ödenen cezayı da ifade eden *Qalen*[23] veya *Naxt* terimleriyle aynı ismi taşırdı (Nikitin, 2010: 228). Akrabalar arasında gerçekleştirilen evliliklerde başlık parasının miktarı önemli ölçüde azalır ya da tamamen ortadan kalkardı. Bu durum, kuzenler arasında evlilik oranının yüksek olmasına neden olur ve bu oran yaklaşık %60 seviyelerinde seyrederdi. Başlık parasıyla ilintili olarak diğer evlilik biçimi ise "*berdel*"di. Berdel evliliklerinde, iki farklı aile kız çocuklarını karşılıklı olarak diğer ailenin erkek bireyleriyle evlendirirdi. Bu tür evliliklerde başlık parası genellikle olmazdı (Menteşaşvili, 2004: 56). Ermeni toplumunda da benzer şekilde geleneksel bir unsur olarak başlık parası mevcuttu (Mangaltepe, 2009: 151; Mayewski, R. 1330/1914: 222). Başlık parasının yaygın gerekçelerinden biri, kız çocuğunun yetiştirilmesinde ailesinin harcadığı emeğin karşılığı olarak ifade edilmektedir. Bir diğer gerekçelendirme biçimi ise, başlık parasının, nişan, düğün ve çeyiz masraflarının telafisi olduğu şeklindedir. Modernleşme süreci ve toplumsal dönüşümlerle birlikte bu geleneğin zayıfladığı gözlemlense de bazı yörelerde hâlen varlığını sürdürmektedir.

Tek eşlilik, toplumda yaygın ve hâkim bir gelenek olarak kabul edilmekle birlikte, birden fazla eşlilik de söz konusuydu. Özellikle kırsal bölgelerde, maddi güç, yerel otorite sahiplerinin tercihleri ve iş gücü ihtiyacı birden fazla eşliliğin yaygınlık derecesi üzerinde etkili oluyordu. Bu bağlamda aşiret reisleri ve ağalar çok eşliliğin öne çıkan örnekleriydi (Menteşaşvili, 2004: 55; Beyazıdî, 1998: 37). 1821-1847 yılları arasında Cizre beyi olan Bedirhan Bey'in[24]hareminde birçok kadın vardı (Dalyan, 2012: 113) ve muhtemelen bunlardan bazıları İslamiyet'in izin verdiği ölçüde nikâhlı eşleriydi. 1838 yılında Hakkâri'de bulunan Amerikalı misyoner Grant (1841: 85), Pinyanişi aşiret reisi Tahir Ağa'nın iki eşe sahip olduğunu belirtmektedir. Süleyman Sabri Paşa, hâkim düşünceye işaretle çok eşliliği, *"Evladın çokluğu bir kuvvettir. Çok evlat sahibi olmak birden çok evlilikle mümkündür"* şeklinde gerekçelendirmektedir (2015: 125). Farklı bir açıklama göre ise kırsal bölgelerde yoğun iş gücü ihtiyacı bireyleri çok eşliliğe yönlendirmektedir (Erdost, 1993: 166). Gayrimüslim topluluklara gelince onların bu yöndeki yaklaşımları çeşitlilik göstermektedir. Millingen'in aktardığına göre Başkale'de ikamet eden Yahudi topluluğu, Avrupa'daki dindaşlarının aksine çok eşliliğe olumsuz bakmamaktadır (1998: 161). Buna karşılık Ermenilerde ise Hristiyan hukuku çok eşliliğe izin vermediğinden bu tür evliliklerin toplumda yer almadığı belirtilmektedir (Matossian & Villa, 2006: 124). Ancak Karçikan[25] kaymakamına göre, kilisece yasaklanmış olmasına karşın Ermeniler arasında birkaç eş sahibi olma durumu seyrek değildir (Lynch, 1901: 141).

Birlikte yaşam, günümüzde olduğu gibi geçmişte de farklı dini inançlara sahip bireyler arasında evliliklere yol açabiliyordu. İslam inancı, Müslüman bir erkeğin gayrimüslim (ehl-i kitap) bir kadınla evlenmesine izin verirken, Müslüman kadınların gayrimüslim erkeklerle evlenmelerini ise yasaklamıştır (DİB Kurul, 2044: 503-504). Bu bağlamda dinler arası evliliklerde tabiatıyla erkek tarafı Müslüman, kadın tarafı ise gayrimüslim olurdu. Propaganda amaçlı yazılan bazı kitaplarda iddia edildiği gibi[26]bölgede bu tür evlilikler yalnızca zora dayalı kız kaçırma vakalarının bir sonucu değildi. Özellikle ilgili bazı eserlerde sıkça dile getirilen bu tür iddiaların aksine,[27]tarihsel veriler sıkça yaşanmasa da farklı din mensupları arasında duygusal bağlara dayanan, rızaya dayalı evliliklerin de var olduğunu göstermektedir (Lynch, 1901: 142). Dönemin tanıklarına göre özellikle kış aylarında bazı göçebe Kürt aşiretleri, kışı Ermeni köylerinde geçirirken, bu dönemde birbirini seven dinleri farklı birçok genç erkek ve kız gönül rızasıyla evlenmişlerdir (Beyazıdî, 1998: 61). Dolayısıyla dinler arası evliliklerin sadece

[22] Erkek tarafının kız tarafına bazı hediyelerin yanında kızın dayısına bir silah vermesi (Nikitin, 2010: 228) dikkati çeken bir gelenektir. Kimilerine göre böyle bir gelenek kız alan tarafın da karşı tarafa silah hediye ederek evlilik sürecinde oluşabilecek psikolojik üstünlük algısını dengelediği düşünülmektedir. Kız tarafının damadın ailesinden veya akrabalarından silah alması, toplumsal ve kültürel bağlamda özellikle bir itibar unsuru olarak değerlendirilmekte ve gurur kaynağı şeklinde kabul edilmektedir. Günümüzde oldukça azalsa da silah verme geleneği bazı yerlerde hala devam etmektedir.

[23] Bu geleneğin aynı adla (kalın) ancak ufak bir telaffuzla Kırgızlar arasında yaşaması ilginç bir detay olarak göze çarpmaktadır.

[24] Daha geniş bilgi için; Öğün, T. (2010). *Doğu'nun Mirlerine Son Veda: Cizreli* İzzeddin Şîr Bey ve İsyanı, Yeditepe Yayınları, İstanbul.

[25] Bitlis'in Tatvan ilçesine bağlı Reşadiye Köyü.

[26] Bunların başında "Mavi Kitap" olarak ün kazanan ve Osmanlı Devleti aleyhinde bir propaganda kitabı olan yapıt gelmektedir. Kitabın ismi, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916*'dır. Viscount Bryce ve Arnold Tonybee'nin hazırladıkları bu kitapta yer alan mektupların sahte kimliklerle yazıldığı Justin McCharty tarafından tespit edilmiştir. Sadece Ermenilerle ilgili kısımlar değil Nasturilerle ilgili yazılanların da önemli bir kısmının bizzat Nasturilerin anlatımları karşılaştırıldığında gerçeği yansıtmadığı anlaşılabilmektedir. Daha geniş bilgi için; Bayrakdar B. (2016). Tarih ve Propaganda: Morgenthau'nun Öyküsü ve Mavi Kitap Örneği. Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, 16(33), 135-161.

[27] Bu eserler daha ziyade II. Meşrutiyet'ten Birinci Dünya Savaşı'na uzanan dönemin kaotik ortamı temel alınarak gerçeği yansıtmayan genellemelere dayalı şekilde oluşturulmuştur. Armenouhie Kevonian tarafından yazılan "Gülizar'ın Kara Düğünü" ve Hans Lukas Kieser'in "Iskalanmış Barış" isimli kitabı bunlardan sadece ikisidir.

çatışma ya da zorunluluk temelli değil, aynı zamanda sosyal etkileşim ve duygusal yakınlaşmaların doğal bir sonucu olarak da ortaya çıkabildiği anlaşılmaktadır. Ancak yine de bazı araştırmacılar, Müslümanların -bilhassa Kürtlerin- Ermeni kızlarını kaçırmak suretiyle gerçekleştirdikleri evliliklerin yaygın olduğunu öne sürmekte ve bu savlarını ilginç çıkarımlarla temellendirmeye çalışmaktadır. Bu çerçevede Martin van Bruinessen,[28]Kürtler ile Ermeniler arasındaki fiziksel benzerliklere dikkat çekerek, bu durumun kökeninde Kürtlerin Ermenilerden yoğun biçimde kız kaçırma yoluyla gerçekleşen evliliklerin bir sonucu olabileceğini ileri sürmektedir (Bruinessen, 2008: 189-190). Bununla birlikte dönemin tanığı Shiel (1838: 57), bu tür iddialara katılmamakta ve Kürt toplumunda Ermeni kadınlarının kaçırılması ya da zorla İslamlaştırılması vakalarının yaygın olmadığını belirtmektedir. Fakat 19. yüzyılın son çeyreğinde Ermeni kızlarının kaçırılmasına ilişkin şikâyetlerin artış gösterdiği veya bu tür olayların daha sık gündeme geldiği de görülmektedir (Tozer, 1881: 336-337).[29] Öyle ki bazı kaynaklar, Ermeni nüfusun bölgeden göç etmesinin nedenlerinden biri olarak da bu tür hadiseleri göstermektedir (Creagh, 1880: 178). Bu yöndeki iddialar, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde bölgede yaşanan güvenlik sorunlarının somut bir yansıması olarak görülebileceği gibi Ermeni siyasi çevrelerinin Batılı kamuoyunun dikkatini çekmeye yönelik söylem düzeyindeki stratejilerinin bir parçası olarak da elbette yorumlanabilir.

Farklı din ve mezheplere mensup bireyler arasında gerçekleşen evlilikler; toplumsal yapı, gelenekler ve inanışlara göre değişkenlik gösteriyordu. Bu çerçevede Yahudilerin Müslümanlarla, Nasturilerin ise Ermenilerle evliliğe ilişkin tutumları farklıydı. 19. yüzyılda Anadolu'nun doğu kesimlerinde, soylarını ve inançlarını koruma çabasında olan küçük bir Yahudi topluluğunun asimilasyona uğramamasında, dinî değerlerinden kaynaklanan katı evlilik anlayışları etkili olmuştur. Nitekim Yahudiler, dinî gerekçelerle topluluk dışına kız vermez ve almazlardı (Mangaltepe, 2009: 161). Ancak bu durumun yöresel farklılıklar gösterdiği de anlaşılmaktadır. Mesela Yahudi nüfusunun yoğun olarak yaşadığı Başkale kazasında, Yahudi kızlarının Müslüman Türk erkeklerle evlenmeleri topluluk nezdinde olumsuz karşılanmazdı. Bunu doğrulayacak şekilde bazı Yahudi kadınları, burada görev yapan Türk subaylarıyla evliydi (Millingen, 1998: 160-161). Nasturiler ile Ermeniler arasındaki evlilikler söz konusu olduğunda ise, her iki topluluk Hristiyan inancına mensup olsalar da mezhep farklılıkların etkisiyle aralarındaki sosyal ilişkiler sınırlı kalıyordu. 19. yüzyılın sonlarına kadar Nasturiler Ermenilere kız vermemekte direniyor, şayet böyle bir evlilik olacaksa da ancak oldukça sıkı koşullar altında ve üst düzey din adamlarının onayıyla mümkün olabiliyordu. Bu onay olmaksızın böyle bir evliliğin gerçekleştirilmesi neredeyse imkânsızdı (Dalyan, 2009: 84).

Boşanma olgusuna gelince, bu husus Kürtlerde genellikle sosyal bir tabu olarak değerlendirilir, hatta kimi durumlarda utanç verici bir olay olarak görülürdü (Menteşaşvili, 2004: 62; Beyazıdî, 1998: 37). Benzer biçimde, sahip oldukları Hristiyan inancı gereği Ermenilerde de boşanma genel olarak kabul görmüyor ve yalnızca istisnai bazı durumlarda mümkün olabiliyordu. Özellikle kırsal bölgelerde yaşayan Ermeniler arasında boşanma neredeyse hiç rastlanmayan bir durumdu (Matossian & Villa, 2006: 124). Yezîdî inancına mensup Kürt topluluklarında ise boşanma belirli şartlar altında mümkündü. Örneğin eşini bir yıl veya daha uzun süre boyunca terk eden bir Yezîdî erkeğin eşi, bu süre sonunda boşanma hakkına sahipti (Gölbaşı, 2009: 96). Doğu Anadolu'da bu yüzyılda sayıca azalmış olan Yezîdî topluluklarında da (BOA. DH. ŞFR. 363/42, 30 Nisan 1906)[30]bu uygulamanın devam ediyor olması muhtemeldir. Nasturi topluluğunda ise boşanmaya son derece sınırlı bir biçimde izin veriliyor, hatta neredeyse yasa dışı kabul ediliyordu. Boşanmanın meşru kabul edildiği tek durum zina olup, bu suçun cezası çoğunlukla ölüm şeklinde uygulanıyordu (Badger, 1852: 412). Sözü edilen istisnai vakalarda boşanma kararını verme yetkisi yalnızca Hakkâri'nin Kudsaniş/Koçanıs köyünde[31]ikamet eden Nasturi patriğine aitti (Layard, 2000: 188).

Dul kadınların yeniden evlenmeleri, topluluklara göre değişen sosyokültürel değerler çerçevesinde şekillenirdi. Bu minvalde dul kadınların evliliklerine ilişkin yaklaşımlar, toplumların kültürel yapıları, aile dinamikleri ve toplumsal değer yargıları doğrultusunda farklılık gösterirdi. Dul bir kadının evliliği Kürtlerde belirli kısıtlamalara tabiydi. Buna göre dul kalan kadın ancak bir yıl sonra evlenebilir ve bu evlilik genellikle kendi ailesi içerisinden

[28] Bruinessen, 1974-76 arasında Türkiye, İran, Irak ve Suriye'nin Kürtlerin yaşadığı bölgelerde saha araştırmaları yapan Hollandalı uzmandır. Bununla ilgili çalışmasını 1978'de *Ağa, Şeyh ve Devlet* isimli doktora tezini Hollanda'daki Utrecht Üniversitesi Antropoloji Bölümü'ne sunmuştur.

[29] Adilcevaz'ın Norshunjuk köyüne gelen Tozer, buradaki Ermeni kızlarının Çerkezlerce kaçırıldığına dair birçok hikâyenin anlatıldığını söyler (Tozer, 1881: 336-337).

[30] Arşiv belgesine göre Yezidilerin bölgede en kalabalık oldukları yer Mahmudi (Saray) Kazasının Karasu Nahiyesidir. Buradaki nüfusları ise 1906'da yalnızca iki bin civarındadır.

[31] Hakkâri merkeze 18 km uzaklıktaki Konak Köyü.

biriyle gerçekleştirilebilirdi (Nikitin, 2010: 235). Dul kadının farklı bir aileye mensup bir bireyle evlenmesi, toplum değerlerine aykırı görülür ve ailenin onuruna yönelik bir leke olarak algılanırdı. Bu yaklaşımın temelinde, bir kadının evlendiği erkek ve erkeğin ailesiyle kalıcı bir aidiyet oluşturduğu, dul kalsa dahi başka bir ailenin erkek bireyinin haremine girmesinin uygun olamayacağı anlayışı yatardı. Diğer önemli etken ise dul kadının başka bir aileden biriyle evlenmesi, ölen eşinin ailesinin gelinlerine hem maddi hem de manevi olarak sahip çıkamadığı izlenimini yaratabilmesiydi. Her iki algı da aile için kabul edilemez şeylerdi.[32] Öte yandan Ermeni toplumunda dul kadınların yeniden evlenmesi daha yaygındı. Ermeni toplumunda dul kadınların tekrar evlenmesi toplumsal kabul görür ve teşvik edilirdi (Lynch, 1901: 92). Ancak burada da dul kadınların evlilikleri söz konusu olduğunda, öncelikli olarak ailenin bekâr erkekleri ile evlendirilmesi tercih edilirdi. (Matossian ve Villa, 2006: 122)

Siyasi ve idari otoriteye sahip yöneticiler ile maddi ve manevi nüfuz sahibi aileler arasındaki evlilikler, toplumsal denge ve güç ilişkilerinin önemli bir unsuruydu. Süleyman Sabri Paşa'ya göre, nüfuz sahibi kişilerle kurulan akrabalık ilişkileri bireylere siyasi ve sosyal güç kazandırıyordu. Bu bağlamda aşiret reisi şeyhin, şeyh ise reisin kızıyla bu sebepten evlenir ve bu evlilikler karşılıklı güç ve nüfuz arttırmanın bir aracı olarak görülürdü. (2015: 125). Bilhassa Seyyidlerle, yani Hz. Hüseyin'in neslinden gelen kimselerle yapılan evlilikler, ailelere toplumsal itibar ve saygınlık kazandıran bir durumdu. Campanile'ye göre Kürt derebeyleri, kızlarını veya kız kardeşlerini, maddi durumu gözetmeksizin bir Seyyid ile evlendirdiklerinde bunun kendilerine asalet ve saygınlık kazandıracağına inanırlardı (2013: 60-61). Muhtemelen böyle bir düşünceden hareketle Van ayanından Teymur Paşa[33], Van'ın önemli dinî şahsiyetlerinden Seyyid Fehim'in dul kızıyla evlenmişti. Benzer şekilde Patnoslu Kör Hüseyin Paşa'nın[34]Mahi isimli eşi Seyyid Fehim'in diğer bir kızıydı. (Ekinci, 2017: 35). Bölgesel düzeyde siyasi ve dini etkisi yüksek olan aileler arasındaki evliliklerin bir diğer örneği ise İran'ın Urmiye şehrinde hâkimiyet kuran Simko Ağa›nın[35], Şemdinli'de ikamet eden Şeyh Ubeydullah'ın[36]büyük oğlu ve halefi olan Seyyid Taha'nın kızıyla yaptığı evlilikti. Esasen bu evlilik, Seyyid Taha'nın sınırın her iki tarafında yer alan Kürtler üzerindeki etkisi ve itibarı sebebiyle stratejik bir tercihti (Bulut, 2005: 207). Nihayetinde bu türden evliliklerin, siyasi, dini ve sosyal nüfuz sağlama veya mevcut güç dengelerinin sürdürülebilirliğini temin etme açısından bir araç olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

6. SONUÇ

Bir toplumda kadının yeri, ona atfedilen değer ile yaşam ve geçimdeki rolü, o toplumun ekonomik, sosyal ve kültürel yapısıyla doğrudan ilişkilidir. Anadolu'nun doğusunda yer alan Van, Bitlis, Hakkâri, Muş ve Bayezıd gibi bölgeler, 19. yüzyılda ağırlıklı olarak kırsal yaşam biçiminin hâkim olduğu yerlerdir. Bu nedenle bu bölgelerde hayatın her alanındaki kadın varlığı büyük ölçüde geleneksel değer yargıları, aile yapısı ve tarıma dayalı üretim ilişkileri çerçevesinde şekillenmiştir. Kadınlar hem hane içi sorumlulukları hem de kırsal ekonomideki üretken rolleriyle toplumun devamlılığı açısından hayati bir işlev üstlenmiş ve bu paralelde önem ve değer görmüştür. Ancak bu önemli katkılarına rağmen kadın, toplumun ataerkil yapısı nedeniyle erkekle kıyaslandığında daha arka planda kalmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'nun doğu bölgelerinde göçebe toplulukların yerleşik hayata geçişi giderek hız kazanmıştır. Yerleşik yaşamın yaygınlaşması ve buna bağlı olarak sosyoekonomik imkânların kısmen genişlemesi, bireylerin yaşam koşullarında belirli ölçüde bir iyileşme sağlamıştır. Ancak bu dönüşümden erkeklerin kadınlara kıyasla daha fazla yararlandığı anlaşılmaktadır. Bu durumun temel nedenleri arasında askerlik yükümlülüğünün erkekler tarafından yerine getirilmesi, resmi görevlerin erkeklerce üstlenilmesi, kasaba ve şehirlerle kurulan sosyoekonomik ilişkilerin büyük ölçüde erkekler aracılığıyla yürütülmesi ve eğitim olanaklarının ağırlıklı olarak erkekler için erişilebilir olması yer almaktadır. Tüm bu etkenler, erkeklerin kadınlara oranla gelişim ve değişim yönünde bir ilerleme kaydetmelerine zemin hazırlamıştır. Öte yandan yerleşik hayata geçiş sürecinin,

[32] Hayrettin Adıyaman; Sabri Şener, Kişisel Görüşme, Ağustos, 2024.

[33] Teymur Paşa, 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren 19. yüzyıl ortalarına kadar Van'da yönetim mevkiinde bulunan ve bu tarihten sonra da Van'da etkili olmaya devam eden ayan bir ailenin mensubudur. Bkz. Çiftçi, E. (2022). *19. yüzyıl Vanı'nda âyan bir aile: Timurpaşazâdeler,* Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 58, 68-85.

[34] Hüseyin Paşa, Patnos ve Erciş'i içine alan yörenin hâkimi ve Hamidiye Alay Komutanlarındandı. (BOA. BEO. 2566/3, 4 Mayıs 1905; BOA. BEO. 3091/231789, 2 Temmuz 1907).

[35] Simko Ağa'nın Osmanlı topraklarına kadar genişleyen etki alanına sahipti. Ünal, F. (2012). Şikak Aşireti ve Reisi Simko Lakaplı İsmail Ağa'nın Faaliyetleri, Tarih Dergisi, 44, 169-198.

[36] Şeyh Ubeydullah Şemdinli'den İran'ın sınır bölgelerine uzanan bir alanda etkin bir siyasi ve dini itibara sahipti. Deniz, A. (2007). *Şeyh Ubeydullah Nehri'nin Siyasi Faaliyetleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mardin Artuklu Üniversitesi.

sosyoloji disiplinin işaret ettiği gibi ataerkilleşme eğilimini güçlendirdiğini göstermektedir. Zira resmî mülkiyet sahipliği, aracılarla veya doğrudan kasaba ve şehirlerde ticarî alışveriş, güvenliği temin ve idarî düzendeki farklılaşma, eril unsurların ağırlık kazanmasına yol açmıştır. Her ne kadar kadınlar üretim süreçlerindeki rollerini ve işlevselliğini belirli ölçüde muhafaza etmiş olsalar da geleneksel toplum içindeki konumlarının ve toplumsal değerlerinin aşamalı olarak gerilemeye başladığı anlaşılmaktadır.

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki kadınların toplumdaki değer ve konumları üzerine yapılan genellemeler, genellikle yanıltıcı ve eksik değerlendirmelere yol açmaktadır. Özellikle bölgedeki kadınların her dönemde ve her koşulda "ikinci sınıf" olarak görüldüğü yönündeki varsayım, hatalı bir genellemeden kaynaklanmaktadır. Bu hata, Doğu Anadolu Bölgesi'nin temel kadın hakları ve toplumsal cinsiyet rollerinin, Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile bir tutulmasından kaynaklanmaktadır. Bazı film ve dizilerde, Güneydoğu Anadolu'daki kadınların toplumda geri planda kalmışlıklarının vurgulanmasındaki süreklilik, tüm Doğu Anadolu Bölgesi'ne yönelik olumsuz genellemeler yapılmasına zemin hazırlamıştır. Ancak bu yaklaşım, bölgelere özgü tarihsel ve coğrafi farklılıkları göz ardı etmektedir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi, tarihsel olarak tarımın ve yerleşik yaşam biçiminin hâkim olduğu bir coğrafyadır. Düz araziler üzerine kurulu olan bu bölge, fiziki engellerin sınırlı olması nedeniyle güneyinde yer alan yerleşik Mezopotamya kültürünün etkisine daima açık olmuştur. Bu tarihsel ve coğrafi koşullar, bölgedeki toplumsal yapının oluşumunda, özellikle de kadının toplumsal konumunun şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Buna karşılık Doğu Anadolu Bölgesi, dağlık coğrafi yapısının şekillendirdiği yaşam ve geçim biçimi, Güneydoğu Anadolu'dan belirgin farklılıklar gösterir. Bu durum, Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile kıyaslandığında belirgin sosyokültürel farklılıklar yaratmakta; kadınların toplumsal yaşamdaki rolleri ve sahip oldukları özgürlükler açısından da ayrışmalara yol açmaktadır. Dolayısıyla her iki bölgenin tarihsel, coğrafi ve kültürel farklılıkların dikkate alınması konu ile ilgili yapılacak çalışmaların daha sağlıklı ve gerçeğe uygun sonuçlar vermesini sağlayacaktır.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the author).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Babıâli Evrak Odası (BEO) 2566/3, 28 S 1323, varak no 3 (4 Mayıs 1905).

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Babıâli Evrak Odası (BEO) 3091/231789, 21 Ca 1325 (2 Temmuz 1907)

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR) 363/42, 17 Ni 1322 (30 Nisan 1906)

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı (A. MKT. MHM.) 537/18, 25 S 1314 (5 Ağustos 1896).

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Post Telgraf Nezareti (Y. PRK. PT.) 15/4, 12 Ra 1315 (11 Ağustos 1897).

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK.) 53/140, 07 R 1315 (6 Ağustos 1897).

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Mütenevvi Marûzât Evrâkı (Y. MTV.) 164/147, 10 Ra 1315 (9 Ağustos 1897).

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Mütenevvi Marûzât Evrâkı (Y. MTV.) 164/202, 11 Ra 1315 (10 Ağustos 1897).

Kitap ve Makaleler

Akçora, E. (1994). *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1886-1916),* Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

Aksoy, E. (2009) The Identity of Women in the Sub-Culture of Nomadic Yuruks, *Manas üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22, 23-28.

Albayrak, K. (1997). *Keldaniler ve Nasturiler*, Vadi Yayınları, Ankara.

Ali Bey. (2003). *Dicle'de Kelek ile Bir yolculuk,* Büke Yayınları, İstanbul.

Arvas, T. Z. (2018). *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Van Vilayeti,* Van Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Van.

Averyanov, P. I. (2010). *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*, (Çev: İ. Kale) Avesta Yayınları, İstanbul.

Ay, T. (2015). *Tanzimatın Hakkâri'de Uygulanması,* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bitlis Eren Üniversitesi.

Badger, G. P. (1852). *The Nestorians and Their Rituals,* Volume I&II, London

Bahadır, İ. (2004). Alevi-Bektaşi İnancına Göre Kadın, *Hacı Bektaşi Veli*, 32, 13-28.

Bayrakdar B. (2016). Tarih ve Propaganda: Morgenthau'nun Öyküsü ve Mavi Kitap Örneği, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, 16/33/, 135-161

Beyazıdî, M. M. (1998). *Kürtlerin Örf ve Adetleri,* Peri Yayınları, İstanbul.

Biçer, B. (2014). *Kürtler*, Çizgi Kitabevi, Konya.

Bigham, C. (1897). *A Ride Through Western Asia*, Macmillan, London.

Bird, İ. L. (1891). *Journeys in Persia and Kurdistan-İncluding a Summer in The Upper Karun Region and a Visit The Nestorian Rayahs.* Vol II, John Murray-Albemarle Street, London.

Bozkurt, U. (2023). *Rus Dışişleri Bakanlığının Raporları Işığında Osmanlı Devleti'nin Nüfusu 1914*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Brant, J. (2014). *1838 Yazında Kürdistan,* (Çev: A. Celil Kaya), Rupel Yayınları, İstanbul.

Brant, j.-Glascott, A.G. (1840). Notes of a Journey Through a Part of Kurdistán, in the Summer of 1838. *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 10, 341-434.

Bruinessen, M. V. (2008) *Ağa Şeyh Devlet,* (*Çev:* S. B. Yalkut,), İletişim Yayınları, İstanbul.

Bulut, F. (2005). *Dar Üçgende Üç İsyan,* Belge Yayınları, İstanbul.

Burnaby, F. (1877). *On Horseback Through Asia Minor,* Vol II, London.

Campanile, R.P. G. (2013). *Kürdistan Tarihi,* (*Çev*: Heval Bucak), Avesta Yayınları, İstanbul.

Creagh, J. (1880). *Armenians, Koords, And Turks,* Vol II, London.

Cuinet, V. (1891). *La Turquie D'asie, Géographie, Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L'asie Mineure.* Tome 2, Paris.

Cutts, E. L (1878). *Christians Under the Crescent in Asia*, London.

Çabuk, F. (2017). *Osmanlı-Rus-İran Hudut Boylarında Yaşayan Kürt Aşiretlerinin Bölgesel İlişkilere Etkisi (1850-1900),* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi.

Çelik, G. (1991). Osmanlı Devleti'nin Nüfus ve İskân Politikası, *Divan*, 1, 49-110.

Çiftçi, E. (2023). İngiliz Seyahatnameleri ve Osmanlı Arşiv Kaynakları Işığında Geç Dönem Osmanlı Anadolu'sunda Konar-Göçer Kadın. *Kadın/Woman 2000*, December 2023, *24/2*, 23-42.

Çiftçi, E. (2022). *19. yüzyıl Vanı'nda âyan bir aile: Timurpaşazâdeler,* Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 58, 68 – 85

Dadrian, V. N. (1995). *The History of the Armanian Genocide: Ethnic Conflict From The Balkans to Anatolia to the Caucasus,* Berghahn Books, Providence & Oxford

Dalyan M. G. (2012). *XIX. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkâri Günlüğü 1830-1870,* Öncü Kitap, Ankara.

Dalyan, M. G. (2009). *19. Yüzyılda Nasturiler*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi.

Dalyan, M. G. (2010). Nasturi Toplumunda Hayvan Yetiştiriciliği ve Ticareti (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında). *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29/2, 239-252.

Darkot, B. (2024). Doğu Anadolu'nun Coğrafi Özellikleri. *Edebiyat ve Beşerî Bilimler Dergisi,* 5, 109-116.

Demir Görür, E. (2020). İngiliz Konsolos James Henry Monahan'ın Raporlarında Bitlis Vilayeti (1896-1898), *Gazi Akademik Bakış*, 13/26, 245-266.

Deniz, A. (2007). *Şeyh Ubeydullah Nehri›nin Siyasi Faaliyetleri.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mardin Artuklu Üniversitesi.

DİB (2024), *Fetvalar*, Yayın No: 243, Ankara.

Dickson, B. (1910). Journeys in Kurdistan, *The Geographical Journal*, 35/4, 357-378.

Dingeç, E. (2010). Osmanlı Toplumunda Kadınların Üretime Katkıları, *History Studies*, 2/1, 9-28.

Ebinç, S. (2008). *Doğu Anadolu Düzeninde Aşiret-Cemaat-Devlet (1839-1950),* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi].

Ekinci, E. B. (2017), *Seyyid Abdülhakim Arvasi*, Arı-Sanat Yayınları, İstanbul.

Erdost, M. İ. (1993). Şemdinli Röportajı, Onur yayınları, Ankara.

Eröz, M. (2011), Kürtlerin Menşei ve Türkmenlerin Kürtleşmesi, İstanbul *Journal of Sociological Studies,* 28, 105-120.

Erzurum Vilayet Salnamesi 1294/1877.

Gölbaşı. E. (2009). "Heretik" aşiretler ve II. Abdülhamid rejimi: Zorunlu askerlik meselesi ve ihtida siyaseti odağında Yezidiler ve Osmanlı idaresi, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 9, 87-156

Grant, A. (2015). *Nasturiler ya da Kayıp Boylar,* (*Çev*: H. İlhan), Avesta Yayınları, İstanbul.

Gürbüz, M. (2007). *Kürtleşen Türkler,* Selenge Yayınları, İstanbul.

Hepworth, G. H. (1898). *Through Armenian On Horseback*, London.

https://www.aa.com.tr/tr/dunya/yezidiler-sir-dinleri-ve-gelenekleri/133294

https://www.gazetevatan.com/gundem/kurt-yoktur-diyemem-133352.

Huntington, E. (1902). The Valley of the Upper Euphrates River and Its People. *Bulletin of the American Geographical Society*, 34/5, 384-393.

Kavuncu, M. (1999). Osmanlılarda Aile ve Kadın, *Dini Araştırmalar*, 2/4, 143-168.

Kevorkian, R. H.& Paboudjia, l. B. (2012). *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler,* (Çev: Mayda Saris) Aras Yayınları, İstanbul.

Layard, A. H. (2000). *Ninova ve Kalıntıları,* (Çev: Z. Afşar), Avesta Yayınları, İstanbul

Lynch, H. F. B. (1901). *Armenia Travels and Studies.* Vol II. Longmans, Green, and Co., London&Newyork.

Mangaltepe, İ. (2009). *Seyyahların Gözüyle Van-19. Yüzyıl,* Kitapevi Yayınları, İstanbul.

Matossian, M. K.-Villa, S. H. (2006). *1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı*, (Çev: A. Yılmaz), Aras yayıncılık, İstanbul.

Mayewski. (1330/1914). *Van ve Bitlis Vilayetleri İstatistikî,* Matbaa-i Askeriye, İstanbul.

McCarthy, J. (1998). *Müslümanlar ve Azınlıklar*, (Çev: B. Umar), İnkılâp Yayınevi, İstanbul.

Menteşaşvili, A. M. (2004). *Dünden Bugüne Kürtler,* (Çev: A. Hacıhasanoğlu), Evrensel Basım Yayın, İstanbul.

Millingen, F. (1998). Kürtler Arasında Doğal Yaşam, (Çev: N. Mestci), Doz Yayınları, İstanbul.

Morier, J. (1816). *A journey through Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople, in the years 1808 and 1809*, Phıladelphıa.

Nikitin, B. (2010). *Kürtler*, (Çev: E. Karahan, H. Akkuş ve N. Uğurlu), Örgün Yayınevi, *İstanbul.*

Noel, E. W. C. (2010). *Kürdistan 1919-Binbaşı Noel'in Günlüğü,* (Çev: B. Birer), Avesta Yayınları, İstanbul.

Öğün, T. (2010). *Doğu'nun Mirlerine Son Veda: Cizreli* İzzeddin Şîr *Bey ve İsyanı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.

Öke, M.K. (Tarihsiz). *Musul Kürdistan Sorunu 1918-1926*, İrfan Yayınları, İstanbul.

Özcan, H. (2007) Anadolu Alevî Kültüründe Kadına Bakışın Temelleri, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS), 2007, 1-10.

Özdemir, A. R. (2024). *Etnik Coğrafya Bakımından Kürtleşen Türkmen Aşiretleri*, Kripto Basın Yayın, İstanbul.

Özdemir, B. (2009). *Süryanilerin Dünü Bugünü-I. Dünya Savaşında Süryaniler,* TTK, Ankara.

Percy, E. (1901). *Higlands of Asiatic Turkey*, London.

Perkins, J. (1843). *A Residence Of Eight Years In Persia Among The Nestorian Christians,* Published By Allen,Morrıll & Wardwell, New York.

Pierce, J. W. (1896). *Story* of *Turkey and Armenia,* R. H. Woodward, Baltimore.

Pollington, V. (1840). Notes on a Journey from Erẓ-Rúm, by Músh, Diyár-Bekr, and Bíreh-jik, to Aleppo, in June 1838*. The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 10, 445-454.

Ponting, C. (2022). *Dünya Tarihi*, Alfa yayınları, İstanbul.

Prothero. G. W. (Ed.). (1920). *Armenia And Kurdistan*. Historical Section of the Foreign Office, H. M. Stationery Office, London.

Quataert, D. (1999). *Osmanlı İmalat Sektörü,* (Çev: Tansel Güney), İletişim Yayınları, İstanbul.

Rassam, H. (1897). *Asshur And The Land Of Nimrod, Being an Account of the Discoveries Made in the Ancient Ruins of Nineveh, Asshur, Sepharvaim, Cauh, Babylon, Borsippa, Cuthah, and Van, Including a Narrative of Different Journeys in Mesopotamia, Assyria, Asia Minor, and Koordistan*, Eaton & Mains, New York.

Sarıkçıoğlu, M. (2013). *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913),* TTK, Ankara.

Sarıkçıoğlu, M. (2016). Şeyh Ubeydullah'ın Oğulları Seyyit Muhammed Sıddık (Sadık) ve Seyyit Abdülkadir. *Journal of History School*, XXVI, 223-247.

Sezen, T. (2006). *Osmanlı Yer Adları*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.

Shiel, J. (1838). Notes on a Journey from Tabríz, Through Kurdistán, via Vân, Bitlis, Se'ert and Erbíl, to Suleïmániyeh, in July and August, 1836. *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 8: 54-101.

Southgate, H. (1840). *Narrative Of A Tour Through Armenia Kurdistan Persia And Mesopotamia*. Vol I, Newyork.

Surma H. (1996). *Ninova'nın Yakarışı*, (*Çev*: M. Barış), Avesta Yayınları, İstanbul.

Süleyman Sabri Paşa. (2015). *Van Tarihi ve Kürtler,* (Çev: B. Büyükkarcı), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

Sykes, M. (1908). The Kurdish Tribes of Ottoman Empire. *The Journal of the Rotal Anthropological İnstitute of Great Britain and İreland,* 38, 451-486.

Şenel, A. (1999). *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Bilim ve Sanat Yayınevi, Ankara.

Şimşir, B. N. (1986). İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880), (Çev: Ş. Orel), Bilgi Yayınevi, İstanbul.

Taşgın, A. (2013). *Yezîdîyye*. TDV İA, İstanbul.

Tourneforth Seyahatnamesi, (2013) Cilt II, Stefanos Yerasimos (Ed.) (Çev: A. Berktay, T. Tunçdoğan), Kitapyayınevi, İstanbul.

Tozer, H. F. (1881). *Türkish Armenia And Eastern Asia Minor*, Longmans&Green and Co., London.

Ünal, F. (2012). Şikak Aşireti ve Reisi *Simko Lakaplı İsmail Ağa'nın Faaliyetleri,* Tarih Dergisi, 44, 169-198.

Yılmaz Koca, K. (1998). *Osmanlıda Kadın ve İktisat, Beyan Yayınları,* Beyan Yayınları, İstanbul.

Uluerler, S. (2018). Berlin Antlaşması'na Göre (1878) Osmanlı'nın İran'a Terk Ettiği Kotur'un Sınırları Meselesi. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/16, 145-171.

Wigram, W. A. (2004). İnsanlığın Beşiği-Kürdistan'da Yaşam, (Çev: İ. Bingöl), Avesta Yayınları, İstanbul.

Ximenez, S. (1895). *Kurds and Armenians*, The Dore Printing Company, London.

EKLER

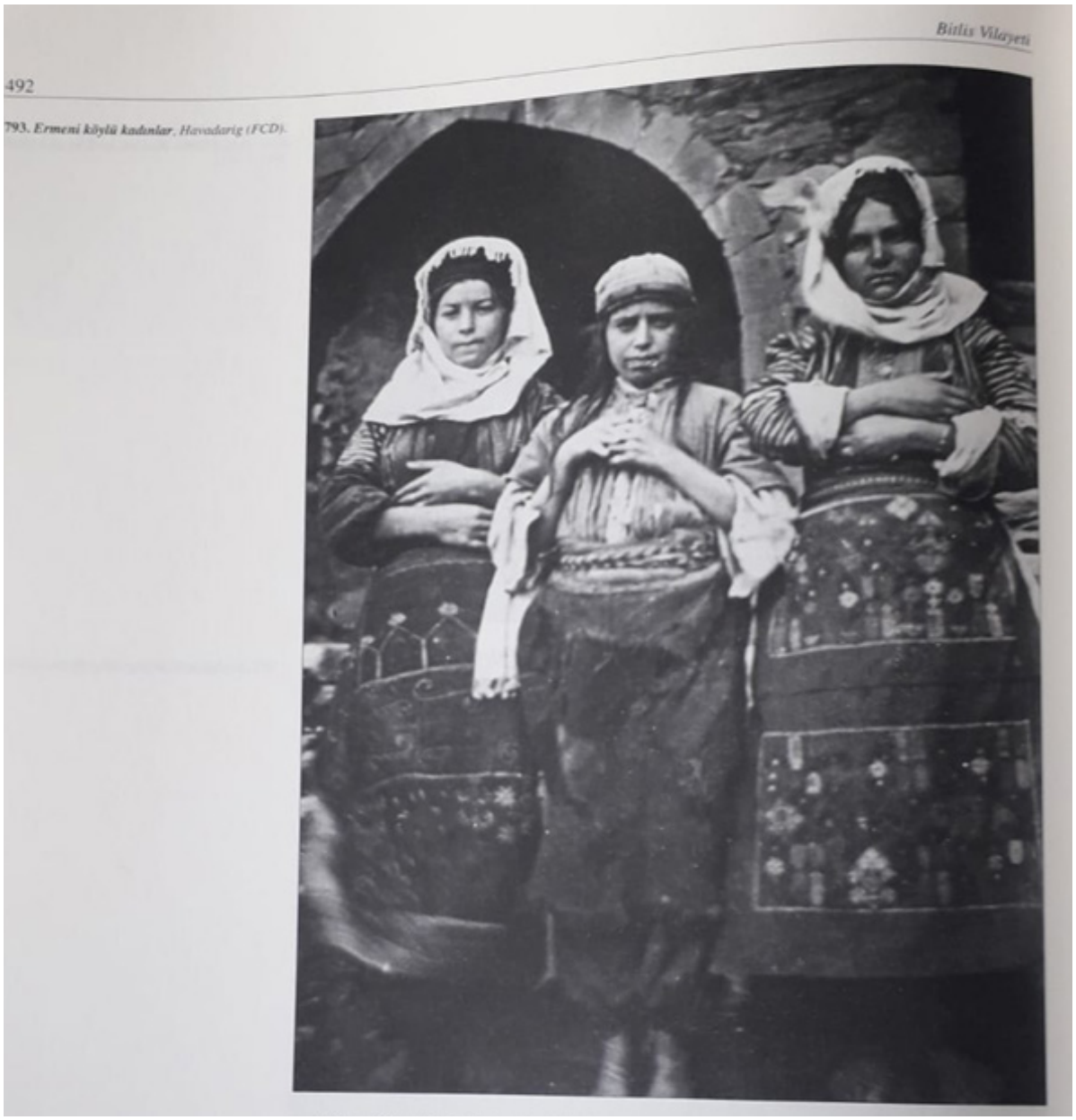

Resim 1: Bitlis'te Ermeni Köy Kadınları

Kaynak: Kevorkian, R. H.& Paboudjia, l. B., 2012: 492

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 03.02.2025 **√Accepted/Kabul:** 19.06.2025
DOI:10.30794/pausbed.1632608
Research Article/Araştırma Makalesi

Damgacı, T. (2025). "Birleşmiş Milletler Bin Yıllık Kalkınma Hedefleri ile Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri Üzerinden Türkiye'de Cinsiyet Eşitliğinin Kamu Politikalarına Yansıması", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 70, 397-414.

BİRLEŞMİŞ MİLLETLER BİN YILLIK KALKINMA HEDEFLERİ İLE SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA HEDEFLERİ ÜZERİNDEN TÜRKİYE'DE CİNSİYET EŞİTLİĞİNİN KAMU POLİTİKALARINA YANSIMASI

Tuğba DAMGACI*

Öz

Sürdürülebilir kalkınma için beşerî sermaye olarak görülen kadın, sahip olduğu konumu güçlendikçe, hakları iyileştikçe, fırsat eşitliği sağlandıkça ülkelerin kalkınma hızı da artacaktır. Çalışmanın amacı Birleşmiş Milletler (BM) tarafından 20 yıllık tarihsel ara ile yayınlanan Bin Yıllık Kalkınma Hedefleri ile Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin Türk kamu politikasında ne kadar varlık gösterdiğini analiz etmektir. Çalışma MAXQDA2020 nitel veri analizi üzerinden gerçekleştirilen bir betimsel içerik analizidir. BM, üye ülkelere sürdürülebilir bir kalkınma için kadın erkek eşitliğini de ön şart olarak sunmuştur. Çalışmada BM belgelerinin ülkenin hükümet raporlarına nasıl yansıdığı, kadına yönelik oluşturulan eşitlik sürecini nasıl etkilediği incelenmektedir. Çalışma, kadına yönelik eşitlik anlayışında farklı eşitlik tiplerine göre farklı eşitlik politikalarının gerçekleştirildiğini göstermektedir. Bu farklı eşitlik türleri kadınların eşitlik kazanımlarının tarihsel bir yansımasına göre oluşmuştur. Bu sebeple çalışmadaki kodlar farklı eşitlik türlerini yansıtmaktadır. Bu eşitlik türlerine göre oluşturulan eşitlik politikalarının ülkedeki hükümet raporları üzerinden görünürlüğü/görünmezliği çalışmanın tartışma konusunu oluşturmuştur.

Anahtar kelimeler: *Birleşmiş Milletler, Eşitlik türleri, Cinsiyet eşitliği politikaları, Sürdürülebilir kalkınma, Hükümet raporları.*

THE REFLECTION OF GENDER EQUALITY IN PUBLIC POLICIES IN TÜRKİYE THROUGH THE LENS OF THE UNITED NATIONS MILLENNIUM DEVELOPMENT GOALS AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS

Abstract

Women, regarded as human capital for sustainable development, contribute significantly to a country's development as their social position strengthens, rights improve, and equal opportunities are provided. This study aims to analyze the extent to which the Millennium Development Goals (MDGs) and the Sustainable Development Goals (SDGs), published by the United Nations (UN) at a 20-year historical interval, have been incorporated into Turkish public policy. The study employs a descriptive content analysis conducted through MAXQDA 2020 qualitative data analysis software. The UN has stipulated gender equality as a prerequisite for sustainable development in its member states. Accordingly, this research examines how UN documents are reflected in Turkish government reports and how they influence the process of gender equality policies. The study reveals that different types of equality policies have been implemented based on various conceptualizations of equality. These different types of equality policies have emerged as a historical reflection of women's struggle for equal rights. Therefore, the coding process in this study is structured to reflect these different equality paradigms. Furthermore, the study discusses the visibility/invisibility of equality policies within government reports in Türkiye. The research problematizes how these policies, shaped by different understandings of equality, have been integrated into or omitted from governmental strategy.

Keywords: *United Nations, Types of equality, Gender equality policies, Sustainable development, Government report.*

*Öğr. Gör. Dr., Selçuk Üniversitesi, Sivil Havacılık Yüksekokulu, Havacılık Yönetimi Bölümü, KONYA.
e-posta: tugba.damgaci@selcuk.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-7379-242X)

1.GİRİŞ

Bugünün sahip olunan sınırlı kaynaklarını verimli bir şeklide kullanarak gelecek neslinin ihtiyaçları doğrultusunda aktarma başarısına sürdürülebilirlik denmektedir. Sürdürülebilirlik gelecek kuşakların hak ve yararlarını gözetmek için ekonomik bir gelişme sağlıyor ise sürdürülebilir bir kalkınma elde edilmektedir. Sürdürülebilir bir kalkınma için gelir dağılımının adaletsizliği ortadan kalkmalı, toplumun refah seviyesi yükselmeli, sağlık imkanlarına herkes adil bir biçimde ulaşmalı, cinsiyet eşitliği sağlanmalıdır. Ülkelerin sürdürülebilir kalkınmaları için beşerî bir sermaye olarak gördüğü kadın, sahip olduğu konumu güçlendikçe, hakları iyileştikçe, fırsat eşitliği sağlandıkça ülkelerin kalkınma hızı da o oranda artacaktır.

Sürdürülebilirlik ve toplumsal cinsiyet eşitliği, birbiriyle yakından bağlantılı kavramlardır. Sürdürülebilir kalkınma; ekonomik büyümenin, çevresel korumanın ve toplumsal adaletin dengeli bir şekilde sağlanmasını amaçlarken, cinsiyet eşitliği bu süreçlerin merkezinde yer almaktadır. Birleşmiş Milletler tarafından belirlenen 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarında (SKA) toplumsal cinsiyet eşitliği, beşinci hedef olarak ele alınmış ve kadınlar ile kız çocuklarının güçlendirilmesi temel bir gereklilik olarak ortaya konulmuştur. Bu doğrultuda, kadınların haklarını genişleten politikaların, sürdürülebilir kalkınmaya önemli katkılar sunduğu görülmektedir (Murat, 2017 :10).

Toplumsal cinsiyet eşitliği, yalnızca bir insan hakkı olmanın ötesinde, refah seviyesini artıran ve uzun vadede sürdürülebilir bir kalkınma sürecine katkı sağlayan önemli bir faktördür. Kadınların eğitime, sağlık hizmetlerine ve ekonomik fırsatlara eşit erişiminin sağlanması, toplumsal ilerlemeyi destekleyen temel unsurlardan biridir. Aynı zamanda, kadınların siyasi ve ekonomik kararlara daha fazla dahil edilmesi, ekonomik büyümeyi teşvik eden bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte, kadınlar ve kız çocukları, günümüzde pek çok ülkede eşitsizlikler ve ayrımcılık ile karşı karşıya kalmaktadır. Kadınların işgücüne katılım oranı erkeklere kıyasla daha düşük seviyelerde kalırken, işsizlik oranları ise genellikle daha yüksektir. Üstelik, kadınların büyük bir bölümü kayıt dışı sektörlerde, güvencesiz ve düşük ücretli işlerde çalışmaktadır. Bu durum, toplumsal eşitsizliklerin derinleşmesine ve kadınların ekonomik olarak bağımsız olmasını engelleyen yapısal sorunların devam etmesine neden olmaktadır (UN, 2014).

Sürdürülebilir kalkınma hedefleri doğrultusunda, kadınların ekonomik ve sosyal yaşama eşit şekilde katılımını sağlamak büyük önem taşımaktadır. Kadınların karar alma mekanizmalarında daha fazla temsil edilmesi, iş gücüne katılımının artırılması ve mesleki yetkinliklerinin geliştirilmesi, toplumsal cinsiyet eşitliği açısından kritik adımlardır. Ayrıca, kadınların iş ve aile yaşamını daha uyumlu bir şekilde sürdürmelerine yardımcı olacak esnek çalışma politikaları, çocuk bakım hizmetlerinin yaygınlaştırılması ve istihdamda fırsat eşitliğinin sağlanması, sürdürülebilir bir toplumsal yapı inşa etmek için gereklidir (Murat, 2017: 29).

Çalışmanın ilk bölümünde sürdürülebilirlik kavramı ve unsurları çerçevesinde BM Sürdürülebilirlik politikaları üzerine oluşturduğu temel ilkelere değinilecektir. Bu temel ilkeler içerisinde cinsiyet eşitliği ilkesi çalışmanın örneklemidir. Kadın erkek arasındaki eşitliği sağlamak için uzun ve yorucu bir eşitlik mücadelesi verilmiştir. Üstelik bu mücadele hala devam etmektedir. Kadın erkek eşitliğine ulaşmak için çıkılan bu yol, kadınlar tarafından oluşturulmuş bir ihtilal ve bu ihtilalin yarattığı fikir savaşından geçmiştir. Bu sebeple çalışmanın ikinci bölümünde kadın hakları ve cinsiyet eşitliği için feminist tarihe bakılmıştır. Bu feminist tarih aynı zamanda çalışmanın ana kodlarını oluşturan eşitlik türlerine de bir ışık tutmuştur.

Çalışmanın son bölümünde ise BM belgelerinin üye ülkelerin hükümet raporlarına nasıl yansıdığı ile ilgili olarak örnek seçilen ülkemizin hükümet raporlarındaki betimsel içerik analizine yer verilmiştir. Sürdürülebilirlikte yeni dönem tarih için milat kabul edilen Birleşmiş Milletler Bin Yıllık Kalkınma Hedefleri ve Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ülkemizde dönemin Başbakanlığa bağlı olan Devlet Planlama Teşkilatı ile Cumhurbaşkanlığı Strateji Bütçe Başkanlığı tarafından raporlanmıştır. Çalışmada bu yayınlanan raporlar üzerinden cinsiyet eşitliğine ne kadar ulaşıldığı ya da ulaşılamadığını incelemek için belge üzerinden betimsel bir veri analizi yapmıştır. Bu raporlar arasındaki tarih aralığı 20 yılı bulmakla beraber ülkede cinsiyet eşitliğinde en çok hangi eşitlik türünün kabul gördüğü hangi eşitlik türünün kabul görmediği ve 20 yıllık bir tarih aralığında nelerin değişip nelerin değişmediği bir tartışma konusu olmuştur.

Toplam 357 sayfalık belgede 459 kodlama yapılmıştır. Yapılan bu çalışma 2000'li yılların başından 2020 yılına kadar Bin Yıllık Kalkınma Zirvesinden Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine, BM'nin belirlemiş olduğu cinsiyet eşitliğine ulaşma hedeflerinin Türk kamu politikasında ne kadar varlık gösterdiği, toplumsal cinsiyet eşitliğinin en görünür ve görünmez alanlarının ne olduğu, bu eşitlik mücadelesinde Türkiye'nin hangi seviyede olduğunu gösterme amacı taşımaktadır.

2. SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK, SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA VE BİRLEŞMİŞ MİLLETLER İLİŞKİSİ

Sürdürülebilirlik, ekonomik faaliyetlerin doğal çevre üzerindeki etkilerini göz önünde bulunduran, yenilenebilir ve değiştirilebilir kaynaklara dayanan bir kalkınma yaklaşımıdır. Bu model, tükenmez ve uzun vadeli kullanım olanakları sunan kaynakları merkeze alarak ekonomik büyümeyi hedeflemektedir (Gedik, 2020: 197). Aynı zamanda sürdürülebilirlik, bugünkü insan neslinin ihtiyaçlarını, gelecek kuşakların ihtiyaç karşılama olanaklarını zedelemeden karşılamak olarak ifade edilebilmektedir (Yavuz, 2014).

Sürdürülebilirlik, mevcut gereksinimleri karşılamak için doğal, ekonomik ve toplumsal kaynakları dengeli bir şekilde kullanırken, gelecek nesillerin de aynı olanaklara sahip olmasını sağlamayı hedefleyen bir yaklaşımdır. Bu kavram, çevresel koruma, ekonomik büyüme ve toplumsal eşitlik arasında hassas bir denge kurmayı amaçlamaktadır. Küresel ölçekte sürdürülebilir kalkınmanın benimsenmesi ve uygulanması konusunda en önemli aktörlerden biri Birleşmiş Milletlerdir. Kuruluşundan itibaren BM'nin temel amacı (md. 1/3); dezavantajlı, güçsüz ve kırılgan kimseleri desteklemek ve korumak olmuştur. Sözü edilen olumsuz koşullar; ekonomik yoksunluktan sosyal dışlanmaya, tercihlerin ve hatta özgürlüklerin yetersizliğine varıncaya kadar oldukça çeşitli biçimlerde ortaya çıkmaktadır; kıtalardan ülkelere, ülke içindeki bölgelere, topluluklara ve bireylere varıncaya kadar her düzeyde görülmektedir (adalet.gov.tr, 2025). 1987 yılında yayımlanan Brundtland Raporu, sürdürülebilir kalkınmayı, gelecek kuşakların ihtiyaçlarını tehlikeye atmadan bugünkü talepleri karşılayan bir kalkınma modeli olarak tanımlamıştır (www.mfa.gov.tr, 2025).

Sürdürülebilir kalkınma, ekonomik gelişimi teşvik ederken, toplumsal refahı artırmayı ve doğal çevrenin korunmasını amaçlayan dengeli bir kalkınma modelidir. Bu anlayış, kaynakların verimli kullanılmasıyla hem mevcut hem de gelecekteki nesiller için yaşanabilir bir dünya oluşturmayı hedeflemektedir (Bahadır vd., 2023: 103). BM, 2000 yılında kabul edilen Binyıl Kalkınma Hedefleri ile küresel ölçekte yoksulluğun azaltılması, eğitimde fırsat eşitliğinin sağlanması, hastalıklarla mücadele edilmesi ve çevresel sürdürülebilirliğin teşvik edilmesi gibi kritik alanlara odaklanmıştır. Ancak, bu hedefler belirlenen sürede tam anlamıyla gerçekleştirilememiş ve daha kapsayıcı bir yaklaşıma duyulan ihtiyaç ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede, 2015 yılında BM üyesi ülkeler, SKA'yı kabul ederek, 2030 yılına kadar küresel ölçekte yoksulluğun sona erdirilmesi, eşitsizliklerin azaltılması ve doğal kaynakların korunması gibi konuları öncelik haline getirmiştir (www.globalcompactturkiye.org, 2025).

BM özellikle toplumsal cinsiyet eşitliğine ayrı bir vurgu yapmıştır. BM kuruluşundan bu yana hayata geçirdiği önlemler, uygulamalar ve politikalar ile ulusal, uluslararası, kurumsal, akademik ve aktivizm düzeylerinde pek çok farklı aktörü etkileyerek toplumsal cinsiyet eşitliğinin geliştirilmesi ve kadınların kalkınma süreçlerindeki rollerinin tanınması bağlamında önemli gelişmeler yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Benzer biçimde BM, pek çok gelişmeyi ve çağrıyı dikkate alarak kendi bünyesinde yeni kurumları, politikaları, araçları ve aktörleri şekillendirerek harekete geçirmiştir. BM'nin kuruluşundan bu yana etkilediği ve etkilendiği gelişmelerle toplumsal cinsiyet eşitliği ve kalkınma ilişkisine dikkate değer biçimde katkı yaptığı ifade edilebilmektedir.

2.1. Birleşmiş Milletler Binyıl Kalkınma Hedefleri: Süreci ve İçeriği

BM, 2000 yılında düzenlenen Binyıl Zirvesi'nde küresel kalkınma süreçlerini hızlandırmak ve gelişmişlik düzeyleri arasındaki farklılıkları gidermek amacıyla **Binyıl Kalkınma Hedeflerini (BKH)** oluşturmuştur. Belirlenen bu hedefler, yoksulluk, eğitim, sağlık, cinsiyet eşitliği ve çevresel sürdürülebilirlik gibi alanlarda ilerleme kaydetmeyi amaçlamaktadır. BM, 2000 yılında New York'ta düzenlenen zirvede, uluslararası kalkınma için bir yol haritası niteliği taşıyan Binyıl Bildirgesi'ni kabul etmiştir. Bu kapsamda 189 ülkenin üzerinde uzlaştığı sekiz temel hedef belirlenmiş ve 2015 yılına kadar bu hedeflere ulaşılması planlanmıştır.

Bu hedefler şunlardır:

- Aşırı yoksulluk ve açlığın ortadan kaldırılması,
- Herkes için temel eğitim imkanlarının sağlanması,
- Kadın-erkek eşitliğinin güçlendirilmesi ve kadın haklarının geliştirilmesi,
- Çocuk ölümlerinin azaltılması,
- Anne sağlığının korunması ve geliştirilmesi,
- Bulaşıcı hastalıklarla mücadele edilmesi,
- Doğal çevrenin korunması ve sürdürülebilir kalkınma anlayışının benimsenmesi,
- Küresel ölçekte kalkınma iş birliklerinin artırılması.

Bu hedefler doğrultusunda, her ülkenin kendi ulusal stratejilerini oluşturması ve belirlenen göstergelerle ilerlemenin izlenmesi öngörülmüştür. Özellikle gelişmekte olan ülkelerin kalkınma süreçlerini hızlandırmaları için uluslararası destek mekanizmaları geliştirilmiş ve bu hedeflerin gerçekleştirilmesi için çeşitli kalkınma fonları oluşturulmuştur (Akyıldız, 2011). Bu hedefler yoksulluğu azaltmaktan, insan haklarını korumak ve geliştirmeye kadar çok önemli küresel taahhütleri kapsamaktadır. Bin Yıllık Kalkınma Hedeflerinin yer aldığı bildirge, *"üye ülkeler olarak kendi toplumumuza karşı sorumluluğumuzun yanı sıra küresel düzeyde insan haysiyeti, eşitlik ve adalet ilkelerinin uygulanması konusunda ortak bir sorumluluğa sahip olmamız*" gereğinden söz etmektedir (UN, 2000, paragraf 2). Binyıl Bildirgesi, yirmi birinci yüzyılın uluslararası ilişkileri açısından zorunlu görülen temel değerlere yer vermiştir (Akyıldız, 2011, :47-48). Bu hedeflerden biri de cinsiyet eşitliği olmuştur. **BM Kalkınma Hedefleri Amaç 3:** Kadınların konumunu güçlendirmek ve toplumsal cinsiyet eşitliği sağlamak olarak belirlenmiştir.

Resim 1: Birleşmiş Milletler Bin Yıllık Kalkınma Hedefleri

(Kaynak: https://www.tbb.gov.tr/Tr/icerik_surdurulebilir-kalkinma-amaclari_285, 2023)

Türkiye, BKH çerçevesinde belirlenen kalkınma politikalarına uyum sağlamak adına çeşitli reformlar gerçekleştirmiştir. 2005 yılında hazırlanan "Türkiye Binyıl Kalkınma Hedefleri Raporu", ülkenin bu süreçte attığı adımları ve karşılaştığı sorunları detaylandırmıştır. Türkiye'nin Binyıl Kalkınma Hedefleri Raporu, Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından hazırlanmış ve BM Türkiye Temsilciliği'nin teknik desteğiyle oluşturulmuştur. Çalışmada oluşturulan anahtar kodların tarandığı ilk kamu belgesi bu rapor olmuştur.

2.2. Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri: Süreci ve İçeriği

BM, sürdürülebilir kalkınmayı teşvik etmek amacıyla 2015 yılında Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerini (SKH) belirlemiştir. Bu küresel hedefler, yoksulluğun ortadan kaldırılmasını, çevresel sürdürülebilirliğin sağlanmasını ve herkes için adil bir yaşam standardının oluşturulmasını amaçlamaktadır. Toplam 17 başlıktan oluşan SKH, 2030 yılına kadar gerçekleştirilmesi planlanan kapsamlı bir yol haritası sunmaktadır.

Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH), 2000 yılında kabul edilen Binyıl Kalkınma Hedefleri'nden (BKH) doğrudan evrimleşmiş bir yapıdır. BKH'nin temel amacı, 2015 yılına kadar yoksulluğun azaltılması, eğitimin yaygınlaştırılması, sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi ve çevresel korumanın sağlanması gibi kritik kalkınma alanlarında ilerleme kaydetmek olmuştu. Ancak, belirlenen bu hedeflerin tamamına istenilen düzeyde ulaşılamaması, küresel çapta daha geniş kapsamlı ve uzun vadeli bir kalkınma planına duyulan ihtiyacı ortaya çıkarmıştı. Bu doğrultuda, 2012 yılında Rio de Janeiro'da gerçekleştirilen Rio+20 Zirvesi'nde, sürdürülebilir kalkınmaya yönelik daha kapsayıcı bir çerçevenin oluşturulması kararlaştırıldı. Bu sürecin devamında, 2015 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, sürdürülebilir kalkınmanın tüm yönlerini kapsayan Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'ni (SKH) resmen kabul etti. Bu yeni hedefler, yalnızca ekonomik büyümeye odaklanmak yerine, aynı zamanda sosyal refahın artırılmasını ve çevresel dengenin korunmasını esas alarak uzun vadeli kalkınmayı teşvik etmeyi amaçladı (www.mfa.gov.tr/surdurulebilirkalkinma, 2025).

SKH'ler, belirli alt başlıklarla desteklenen 17 ana amaçtan oluşmaktadır. Bu hedeflerden bazıları şöyle sıralanabilmektedir (www.surdurulebilirkalkinma.gov.tr, 2025);

- Yoksulluğun ortadan kaldırılması,
- Kaliteli eğitimin sağlanması,
- Sağlıklı yaşam koşullarının yaygınlaştırılması,
- Cinsiyet eşitliğinin desteklenmesi,
- Temiz suya erişimin artırılması,
- Sürdürülebilir şehirlerin teşvik edilmesi
- Yenilenebilir enerji kaynaklarının yaygınlaştırılması gibi alanları kapsamaktadır.

Her üye ülke, SKH'leri kendi ulusal kalkınma stratejilerine uyarlamakla yükümlüdür. Bu kapsamda, ekonomik, çevresel ve sosyal alanlarda ilerlemenin sağlanması için farklı düzeylerde iş birlikleri kurulmakta ve uluslararası finansman destekleri sunulmaktadır. Ülkelerin düzenli raporlamalar yapması ve belirlenen hedefler doğrultusunda ilerleme kaydetmesi beklenmektedir (www.surdurulebilirkalkinma.gov.tr, 2025).

BM tarafından oluşturulan bu kalkınma hedefleri 2015 yılında hem nitel hem de nicel kapasite olarak artırılmıştır. BM Genel Kurulu 70. Oturumunda süründürülebilir hedefleri tüm dünyaya duyurmak için bir araya gelmiştir. 2015 tarihinde sürdürülebilir kalkınma hedeflerini kabul etmişlerdir. UNESCO'nun aktif katılımıyla söz konusu hedeflerin amacı: evrensel, iddialı, sürdürülebilir kalkınma gündemini inşa ederek "*İnsanlar tarafından insanlar için"* bir gündem oluşturmaktır. 2030 yılına kadar tam 17 küresel hedef belirlenmiştir (Yalçın, 2022: 120). Bu 17 küresel hedef içinde 5. Hedef toplumsal cinsiyet eşitliği olmuştur. **Hedef 5:** Toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması ve kadın ve kız çocuklarının güçlenmesi, eşit haklara ve olanaklara sahip olup bunları kullanabilmeleri, şiddet ve ayrımcılıktan uzak yaşamaları, karar mekanizmalarına ulaşabilmeleri ve kamusal ve özel alanda ayrımcılığın temel sebeplerinin ortadan kalkması olarak belirtilmiştir (hedef5.org/toplumsal-cinsiyet-esitligi, 2023). BM'nin cinsiyet eşitliği kapsamında verdiği mücadele bütün üye ülkeler üzerinde eşit derecede yankı bulmamıştır.

Türkiye, SKH'leri ulusal kalkınma planlarına entegre etmiş ve bu doğrultuda çeşitli politikalar ve programlar uygulamaktadır. Özellikle, On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023), SKH'lerle uyumlu hedefler ve stratejiler içermektedir. Bu plan, ekonomik büyüme, sosyal refah ve çevresel sürdürülebilirlik arasında denge sağlamayı amaçlamaktadır (www.surdurulebilirkalkinma.gov.tr, 2025). Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı tarafından raporlanmıştır Çalışmada oluşturulan anahtar kodların tarandığı ikinci kamu belgesi de bu rapor olmuştur.

Resim 2: Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri

(Kaynak:https://kadinininsanhaklari.org/savunuculuk/uluslararasi-sozlesmeler-ve-mekanizmalar/surdurulebilir-kalkinma-hedefleri/, 2023).

2.3. Sürdürülebilir Kalkınma Politikaları ve Cinsiyet Eşitliği İlişkisi

Cinsiyet kavramı, biyolojik olarak doğuştan getirilen eril ve dişil özelliklerin tanımlanmasıdır. Toplumsal cinsiyet ise, söz konusu biyolojik tanımlamanın toplumsal ve kültürel açıdan yeniden öğretilmesi ve öğrenilmesi bağlamında hem erkeklerin hem de kadınların toplumdaki pozisyonunu belirleyen bir kavramdır. Toplumsal cinsiyet; cinsiyetin yeniden inşa edilmesidir (Hırata vd., 2004: 82-83). Toplumsal yaşamda baskı gören, ayrımcılığa maruz kalan bireylerin karşılaştığı neredeyse tüm eşitsiz koşullar cinsiyetlerine atfedilen yüklendikleri ya da yüklenmedikleri toplumsal rollerden kaynaklanmaktadır. Bem; tüm toplumsal gerçekliğin, kadın ve erkeğe ilişkin şemalar aracılığıyla kavrandığını söylerken bu zeminden hareket etmiştir. Bireylerin doğdukları andan itibaren çevrelerine ilişkin tüm tutum, algı ve değerleri, bu şemalar içerisinde tasnif edilmekte kadınsı ve erkeksi olarak işlenmekte ve kodlanarak örgütlenmektedir (Bem, 1981).

Somut bir sosyal ve siyasi talep olarak eşitlik, modern dünyanın başlangıcını oluşturan büyük devrimlerin çocuğudur (Callinicos, 2014, s. 31). Bu eşitlik idealinden biri de cinsiyet eşitliğidir. Cinsiyet eşitliği, en genel tanımı ile iki cins arasındaki ilişkilerin eşit ve adil olmasıdır. Erkek/kadın ayırımı, biyolojik saptanıştan başlayarak, bu ayrıma verilmiş olan değerler ve içerikler kültür açısından değişken de olsa, toplumları evrensel olarak oluşturan bir model meydana getirir (Agacinski, 1998, s. 19).

Cinsiyet eşitliğinde talep "ortak bir insan kimliği" yaratmaktır (Agacinski, 1998, s. 126). Kanunlar önünde erkeklere eşit olmak, aynı yasal haklara sahip olmak, erkekler kadar kadınlara da temsil gücünün verilmesi, benzer görev ve yetkilerle donatılmak gerçek bir cinsiyet eşitliği tanımı olarak verilebilmektir. Ayrıca cinsiyet eşitliği için sadece aynı haklara sahip olmak değil kadınların sahip oldukları farklılıkları içinde eşitlik talebi oluşturabilmek, erkekler ile ortak hareket edebileceği, eşit davranmalar, eşit başlangıçlar, eşit görev ve sorumluluklar, eşit roller ile fırsat eşitliğini sağlamak da bu tanım kapsamındadır.

Cinsiyet eşitliğinin gerçekleştirilmesi için, çeşitli özgün normlardan her birine saygı duyulması gerekmektedir. Bu normlar cinsiyet eşitliği ilkeleri altında yedi temel maddede sıralanmıştır. Bunlar (Fraser, 1999, s. 316):

- Yoksulluğa karşı olma ilkesi,
- Sömürüye karşı olma ilkesi,
- Gelir eşitliği ilkesi,
- Boş zaman eşitliği ilkesi,

- Saygı eşitliği ilkesi,
- Marjinalleşmeye karşı olma ilkesi,
- Erkek merkezciliğe karşı olma ilkesi olarak sıralanabilmektedir.

Ülkeler cinsiyet eşitliği perspektifinde ilerlemek ve kalkınmak için uluslararası örgütlerden destek almaktadır. Bu örgütlerden en önemlisi Birleşmiş Milletlerdir. Cinsiyet eşitliği, BM tarafından sürdürülebilir kalkınmanın temel taşlarından biri olarak kabul edilmektedir. Kadınların iş gücüne katılımı, karar alma mekanizmalarındaki temsili ve ekonomik kaynaklara erişimi sürdürülebilir kalkınmanın hızlanmasını sağlayan önemli faktörlerdendir (Bayar-Türkoğlu, 2023). Kadınların istihdam oranındaki artış ve ekonomik bağımsızlığının sağlanması, sürdürülebilir kalkınmanın ana bileşenlerinden biridir. Kadınların üretkenliklerinin artırılması, liderlik pozisyonlarında daha fazla yer alması ve ekonomik süreçlere dahil olmaları, toplumsal refahın yükselmesine katkı sağlamaktadır. Bununla birlikte, kadınların iş hayatında karşılaştıkları eşitsizlikler, ücret farkları ve kariyer ilerlemelerini engelleyen sistemsel bariyerler, sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin önündeki önemli engeller arasında yer almaktadır. Kadınların ekonomik hayata tam anlamıyla dahil olabilmesi, yalnızca bireysel özgürlüklerini artırmakla kalmayıp, toplumsal gelişimi de hızlandırmaktadır (Sorkunlu, 2019: 27).

Cinsiyet eşitliği kavramının ortaya çıkması ve gelişmesinde BM verdiği kararların ve gerçekleştirdiği toplantıların önemli bir katkısı olmuştur. BM'nin 1946 yılında kurulan Kadının Statüsü Komisyonu ile çok önemli atılımlar gerçekleşmiştir. Kadın haklarının tarihsel süreci üzerinden adım adım toplumsal cinsiyet eşitliğine geçişi BM'nin de belgeler üzerinden aynı tarihsel evrimi geçirdiğini göstermektedir. Kadının Statüsü Komisyonu kadınlar için somut adımlar atan onları ekonomik, sosyal, politik hakları üzerine eyleme geçen bir komisyon olmuştur. Özellikle BM İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi bu ayrımcılığın sonlandırılması için ortaya çıkarılan en önemli belge olmuştur (Turan, 2013: 14)

Tablo 1: BM Kadın Konferansları Tarihçesi

Kadın Konferansı	Dönemi	Katılan Ülke Sayısı	Ana Tema	Güçlendirilmesi İstenilen Başlıklar	Yapılan Eylemler
Birinci Kadın Konferansı (Mexico City)	1975-1979	127 ülke	Eşit Haklar, Kalkınma ve Barış	İstihdam, Sağlık, Eğitim	INSTRAW (Kadının ilerlemesi için Araştırma ve Eğitim Enstitüsü) UNIFEM (BM Kadın Fonu) kuruldu.
İkinci Kaın Konferansı (Kopenhag)	1980-1984	165 ülke	Hak, Sorumluluk ve Fırsat Eşitliği	toplumsal hak ve sorumluluk, kadının yerini iyileştirme	CEDAW (Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığı Önleme Sözleşmesi)
Üçüncü Kadın Konferansı (Nairobi)	1985-1993	157 ülke	İleriye dönük stratejiler	Sosyal, siyasal ve karar almada eşitlik	Kadının İlerlemesi İçin Nairobi İleriye Yönelik Stratejiler oluşturuldu
Dördünci Kadın Konferansı (Pekin)	1995-1999	189 ülke	Kadının uluslararası hareketi, politika üretme, paydaşlara görev yaratma	Kadın-erkek eşitliğini geliştirme, toplumsal cinsiyet perspektifni ana politika ve planlara uygulamak	Pekin Deklarasyonu ve eylem platformu hazırlandı.
Pekin +5 Kadın İnsan Hakları (New York)	2000-2030	189 ülke	21. yy için toplumsal cinsiyet eşitliği: kalkınma ve barış	Üreme sağlığı, cinsellik, doğurganlık hakkı üzerine kazanımlar, kadın hakkı insan hakkı vurgusu.	Bağımsız Kadın Hareketi, namus ve töre suçları "suç" kapsamında, toplumsal cinsiyete erkeği dahil etmek için çalışmalar yapıldı.

Pekin +10	2005-2010	189 ülke	Kadının yoksulluğu ve kadının güçlenmesi	Kadına yönelik güçlendirme ve iyileştirme	Kadının konumunu güçlendirme ve toplumsal cinsiyet eşitliğini geliştirmeye yönelik çalışmalar
Bin Yıllık Kalkınma Hedefleri	2000-2015	189 ülke	Kadının konumunu güçlendirme ve toplumsal cinsiyet eşitliği sağlama	Kadının yoksulluğunu yarıya indirme, temel eğitim, cinsiyet eşitliği ile kadını dahil etme	Sivil toplum kuruşları ile ortak iş birliği kapsamında eşitsizlikle mücadeler
Sürdürülebilir Kalkınma	2015-2030	189 ülke	Toplumsal cinsiyet eşitliği, kadın ve kız çocuklarının güçlendirilmesi	Nitelikli eğitim, ekonomik kaynak ve siyasal katılıma eşit erişimi	Toplumsal cinsiyet eşitliği, kadının küresel ,ulusal, bölgesel ve yerel ölçekte güçlenmesine

(**Kaynak:** Damgacı, 2023: 55)

BM 1975 yılını "Uluslararası Kadın Yılı" olarak belirlemiş, 1976-1985 yılları arasını da "Kadın On Yılı" olarak ilan etmiştir. Bu on yıl içerisinde kadına yönelik cinsiyet ayrımcılığından, kadınların toplumsal ve ekonomik kalkınmalarını sağlamak amacı ile dört dünya kadın konferansı düzenlenmiştir (Çelik, 2012: 152).

Bu konferanslar içerisinde en önemlisi ise Dördüncü Kadın Konferansıdır. Bu konferansta Pekin Eylem Platformu BM üye 189 ülke tarafından bir hükümetler taahhüdü altına alınarak korunmuştur. Türkiye'de bu taahhütler konferansında çıkan kararları çekincesiz bir şekilde onaylamış, kabul etmiş ve yürürlüğe sokacağını belirtmiştir. Dördüncü Kadın Konferansından sonra Pekin+5 Kadının İnsan Hakları ve Pekin+10 Kadının Yoksulluğu üzerine tekrar toplantılar gerçekleştirmiştir. BM bu toplantılar sonucunda cinsiyet eşitliğini bir küresel hedef olarak belirleyerek Bin Yıllık Kalkınma Hedeflerine ve Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine zorunlu bir unsur olarak eklemiştir.

Sürdürülebilir kalkınma ile cinsiyet eşitliği arasındaki ilişki, toplumsal refahın ve ekonomik büyümenin sağlanmasında kritik bir role sahiptir. Kadınların ekonomik, sosyal ve siyasal alanlarda daha fazla temsil edilmesi, sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmada önemli bir adımdır. Bu doğrultuda, politika yapıcıların ve hükümetlerin cinsiyet eşitliğini tüm kalkınma politikalarının merkezine yerleştirmesi gerekmektedir. Kadınların iş gücüne katılımı, liderlik rollerinde daha fazla yer alması ve sosyal haklarının güçlendirilmesi, sadece bireysel özgürlükleri artırmakla kalmayıp, toplumsal gelişimi ve küresel sürdürülebilirliği de desteklemektedir. Bu sebeple *"kadının konumunu güçlendirme"* ve "kadının yoksulluğu ve sağlığı" üzerine iyileştirme yapmak hem cinsiyet eşitliği hem sürdürülebilir bir kalkınma için gereklidir. Bu kapsamda bu iki kavram ana kodlar olarak çalışma da kabul edilen kodlardandır. Çalışmada yer alan diğer kodlar ise cinsiyet eşitliği için gerekli olan eşitlik anlayışının tam olarak neler olduğunu belirtmek üzerine kurulmuştur. Bu minvalde kadın erkek eşitliğine tarihsel bir bakış ve feminist yazının okunması ihtiyacı doğmuştur. Bu tarihsel süreç ile elde edilen eşitlik türleri çalışmanın diğer kodlarını yaratmıştır.

3. FEMİNİST TARİH ÜZERİNDEN EŞİTLİK VE CİNSİYET EŞİTLİĞİ VE TÜRKİYE'DE CİNSİYET EŞİTLİĞİNİN TARİHÇESİ

Kadın ve erkek arasında köken bakımından biyolojik nitelikte farklılıkların dışında yüklendikleri rollerin ve ilişkilerin sosyal olarak yapılandırılması ile toplumsal cinsiyet ortaya çıkmaktadır. Kadın toplumsal yaşamda üretime, varlıklara, gelirlere ve haklara ulaşma da erkeğin gerisinde kalmakta bu da sınıfsal bir ayrımcılık yaratarak eşitsizliği meydana getirmektedir. Toplumsal cinsiyet eşitsizliği kavramsal olarak yeni dünya düzeninde kendini gösterse de tarihsel açıdan kadın erkek eşitsizliği her dönemde her toplumda kanayan bir yara olarak kendini göstermiştir. Ancak A. Sen'e göre bu eşitsizlik durumu üstü kapalı bir şekilde ve tehlike arz etmeyen bir durum olduğu için dünyada yaşanan diğer sorunların gerisinde kalmıştır (Sen, 2004: 150).

Ataerkil ideoloji kamusal ve özel alanı birbirinden ayırmaktadır. Politik meseleler, genelde devlet, bürokrasi ve kamu bütçesi kamusal alan meseleleri olarak düşünülürken, özel alana dahil edilen meseleler politik kabul

edilmez. Özel alan aile içi yaşantı olarak belirtilmiştir. Bu, bir kadının kocasından şiddet görmesi ya da bir kız çocuğunun babası tarafından okula gönderilmemesi olabilmektedir (Topçuoğlu, 2016: 19). Eşitsizlikler farklı şekillerde ortaya çıkabilmektedir. Kimi zaman yaşanan bir sosyo-ekonomik adaletsizliktir. Kimi zaman ise karar verme mekanizmasına kısıtlı katılarak siyasal temsilin zayıflığıdır. Kimi zaman erkeklere nazaran daha düşük eğitim fırsatları, kimi zaman ise üretim kaynaklarına ve toprak mülkiyetine daha az sahip olunmasıdır. Kadınlar kaynaklara daha zor ulaşmakta ve bir sosyal güvenliğine sahip olmada erkeklere göre daha dezavantajlı olmaktadır (Aksu, 2008: 7-8).

Toplumsal cinsiyet eşitsizliği ataerkil yapı kaynaklı, kadının ikinci sınıfta gören bir zihniyet ürünü ile ortaya çıkmış ve birden fazla eşitsizlikten beslenmiştir. Bu durum feminizm kavramın tarihsel süreç içerisinde doğmasına ve güçlenmesine sebep olmuştur. Aydınlanma Hareketi ve Fransız Devrimi ile filizlenen toplumsal hareketlerle paralel olarak, özgürlük ve eşitlik konularında bilinç seviyeleri artan kadınlar, kendilerinin de toplumsal sözleşmenin parçası olduklarının farkına vararak haklarının insan hakları olduğunu daha yüksek sesle dillendirmeye başlamıştır (Aydemir, 2019: 9). Feminist hareket tarihsel süreç içerisinde değişerek, dönüşerek ve güçlenerek kapsamını genişleterek yayılmaya devam etmiştir. Feminist hareketin tüm dünyayı etkisi altına alarak değiştirdiği dönemler dalga olarak adlandırılmıştır.

3.1. Feminizm Dalgaları ve Eşitlik Türleri

Birinci dalga feminizm 19. yy sonu, 20. yy başlarını kapsayan döneme karşılık gelmektedir. Liberal feminist düşüncenin hakim olduğu söz konusu dönemde kadınlar, vatandaş olarak erkekler ile eşit haklardan yararlanmayı talep etmiştir (Aydemir, 2019: 10). Eşit hak kavramı bu dönemde sorgulanmaya başlanmış, İnsan Hakları Bildirgesi'ndeki 'herkes eşittir' ilkesini pratiğe geçirmek için kadınlar örgütlenmiştir (Çakır, 2013: 25). Birinci dalga feminizm, kadın ve erkeğin temel hak ve hürriyetlerden eşit olarak yararlanmalarının gerektiği ve bu gerekliliğin korunması/sağlanması için yasal bir zemin oluşturulması zorunluluğunu vurgulamıştır. Birinci dalga feminizm tarihsel olarak Fransız İhtilali sonrası dönemi kapsayan ve insan haklarının yoğun olarak vurgulandığı bir dönemin eseridir. Bu dönemde kadınlar, erkekler kadar, yasalar önünde eşit hak ve özgürlüklere sahip olma talebinde bulunmuşlardır. Bu sebeple birinci dalga feminizm kadınların "hukuksal eşitlik" taleplerinin gerçekleştirilmesinin istendiği dönemdir. Hukuksal eşitlik, bireylerin hukuk karşısında aynı haklara sahip olması ve benzer durumlarda yasalar önünde eşit şekilde değerlendirilmesini ifade eder. Bu ilke, devletin yasama ve yargı organları aracılığıyla toplumdaki dezavantajlı kesimlerin korunmasını ve herhangi bir ayrımcılığa maruz kalmamalarını sağlamasını da kapsar. Dolayısıyla, devletin sorumluluğu, sadece yasaların eşit şekilde uygulanmasıyla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda bireylerin eşit özgürlüklerini hayata geçirebilecekleri adil bir düzen kurmaktır (Gören, 2016). Çalışmada kadın erkek eşitliğindeki "aynılığı" sağlamak adına *"kadının hukuki eşitliği"* kodu oluşturulmuştur.

İkinci dalga feminizim tarihsel olarak 1960 da emek sömürüsü ve kapitalizm ilişkisi doğrultusunda Batı'da yayılmaya başlamıştır. Emek gücü kavramıyla birlikte, feminist yaklaşımlar da çeşitlenmiştir. Özellikle Simone de Beauvoir'ın "kadın olunmaz, kadın doğulur" sözü ve "İkinci Cins" başlıklı eserinde yer alan "Kadınların kurtuluşu karınlarından başlayacak" ifadeleri, bu dönemin sloganları haline gelmiştir (Taş, 2016: 170). Beauviour ikinci kitabında ise kadınların sahip oldukları dezavantajlı durumların biyolojik olarak kadın olmaları ya da doğal sebeplerden değil, geleneksel yargıların oluşturulduğunu savunmuştur. Üstelik bu toplumsal baskı da kanunlar ile desteklenmektedir. Bu sayede kadın hem hukuki hem iktisadi olarak bağımsızlığına kavuşamamaktadır (Güriz, 2011: 33).

Yine ikinci dalga feminizmi ile ortaya çıka diğer bir söylem "kişisel olan politiktir" söylemidir. Kadının kamusal alan/özel alan ayrımına tabi tutarak özel alana hapsetme amaçlı tutumlara karşı bir duruş oluşturularak, mücadele edilmesi gerektiği savunulmuştur (Taş, 2016: 170). İkinci dalga feminizm hareketi kadınların erkekler ile aynı haklara sahip olmak kadar içinde bulundukları biyolojik farklılıklardan dolayı ayrı tutulmaları gerekliliğine de vurgu yapmıştır. Kadının ev içi üretim alanından çıkarılması ile "ekonomik eşitlik", gelir ve istihdam sağlanması ile "iktisadi ve sosyal eşitlik" talebinde bulunmuşlardır. Ayrıca kadın ve erkeğin aynı başlangıçlara, aynı süreçlere tabii tutulması kapsamında "fırsat eşitliği" kavramı da yine bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bu tarihsel süreç ışığında çalışmadaki raporlarda incelenmesi gereken eşitlik tipleri için *"kadının ekonomik eşitliği", "kadının fırsat eşitliği"* kodları oluşturulmuştur.

Üçüncü dalga feminist hareket ise ikinci feminist dalganın kazandırdığı hakların içselleştirilmesinin yanı sıra, eksikliklere yoğunlaşarak, ikinci dalgaya kıyasla daha radikal ve mikro konulara (kadına şiddet, cinsellik, kadının güçlendirilmesi) yönelmiştir. 1990'larda belirgin biçimde, yükselmeye başlayan üçüncü dalga feminist hareket, bilhassa kadınları sınırlayan ve baskı altında tutmaya çalışan kompleks konularla ilgilenmiştir (Özveri, 2009: 210). Özellikle kadının kamusal alanda görünürlüğünü artırma amaçlı "siyasal eşitlik", kadının toplumsal yerini iyileştirme amaçlı "kadının konumunu güçlendirme" ve toplumsal yapıda dezavantajlı alanda yer alan "kadın ve çocuk yoksulluğu" üçüncü dalga feminizm kapsamında yer almıştır. Üçüncü dalga ile daha fazla gündeme gelen *"kadının siyasal eşitliği"* kavramı çalışmadaki diğer kodlar arasında yerini almıştır.

3.2. Türkiye'de Feminist Tarih ve Cinsiyet Eşitliği Politikaları

Türkiye'de biyolojik cinsiyet ile toplumsal cinsiyet kavramları arasındaki ayrım, toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında önemli bir gösterge niteliğindedir. Toplumun ataerkil yapısı, kadını kendi cinsiyeti üzerinden tanımlamayı öncelikli hale getirmektedir. Berktay (1998), Türk kültürünün erkek egemenliğini meşrulaştıran, ataerkil değerleri yücelten ve kadınları "kendi yerlerinde" tutan cinsel iş bölümünü sorgulamadan benimsediğini belirtmektedir.

Türkiye'de kadına yönelik kamu politikalarının düzenlenmesi ve eşitlik vurgusu Cumhuriyetin ilk yıllarında başlamıştır. İlk olarak 1924 Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile kız ve erkek öğrenciler eşit şartlarda eğitim almaya ve birlikte eğitim almaya başlamıştır. Hemen ardından 1926 tarihinde Medeni Kanun ile kadının sosyal ve özel hayatına özgü düzenlemelerde yapılmıştır. 1934 yılında ise Seçme ve Seçilme Hakkı verilerek Avrupa'daki ilk siyasal eşitlik hakkı Türk kadınına tanınmıştır.

Ancak, hukuki düzenlemelere rağmen toplumsal, kültürel ve zihinsel dönüşüm süreci, yasal değişikliklerle aynı hızda ilerlememiştir. Bu uyumsuzluk, yazılı mevzuatın uygulama aşamasında ciddi zorluklara neden olmuştur. Özellikle devletin modernleşme hedefi doğrultusunda, kadınlar yeni Türk aile modelinin inşasında merkezi bir simgeye dönüştürülmüş; bu bağlamda kadınların bireysel özgürlük alanları ve eşitlik olanakları sınırlı kalmıştır.

1950'li yıllarda kırsal kesimden kentlere yönelen göçle birlikte sanayileşme hız kazanmış, işçi sınıfının büyümesi sendikal hareketin doğuşunu tetiklemiştir. Ancak sivil toplumun örgütlenme kapasitesi, kentleşme hızına ayak uyduramamış; dernekler hem nicelik hem de nitelik açısından toplumsal etkide sınırlı kalmıştır. ABD merkezli sendikal yönelimler, sosyalist yaklaşımlardan uzak durulmasına yol açarak, kadın-erkek eşitliği mücadelesi için gerekli tabanı zayıflatmıştır (Aydın-Yıldız, 2017, :55–57).

Kentleşme süreciyle birlikte kadınlar ev içi üretime daha fazla yönelmiş, kırsalda tarımsal üretime erkekle birlikte katılan kadın, şehirlerde eğitim eksikliği, iş bulma zorlukları ve ev içi sorumluluklar nedeniyle kamusal alanın dışında kalmıştır. Bu durum, kadınların toplumsal statülerinde ilerleme yerine gerilemeye yol açmıştır. Tekeli (1977), dönemin siyasal temsilinde kadın parlamenterlerin eğitim düzeyinin yüksek olmasına rağmen, temsil ettikleri kadın kitlesiyle büyük bir kopukluk içinde olduğunu vurgulamaktadır. Eğitim reformlarına rağmen kadınlara atfedilen toplumsal roller eşitsizliği sürdürmüştür. Ayrıca hızlı kentleşme ve dengesiz sanayileşme, toplumsal cinsiyet ilişkilerini derinleştirmiştir. Kadınlar özellikle istihdam alanında düşük gelirli ve statüsüz işlerde yer alabilmiş, çoğu zaman ekonomik güvenceyi yalnızca evlilik yoluyla elde edebilmiştir. Castells'e (2006) göre, bu durum günümüzde dahi geçerliliğini korumakta; kadınlar, maddi güvence sağlayacak bir eşe sahip olduklarında eğitim ve iş imkanlarından daha kolay vazgeçebilmektedir.

1980 sonrası dönemde, Türkiye'de kadın hareketi, ekonomi, siyaset ve eğitim gibi alanlarda kadınların tanındığı ve söz sahibi olduğu bir kültürün oluşmasına katkı sağlamıştır. Gedik (2015), bu dönemde kadın hareketinin uluslararası söylemlerle etkileşime girerek daha kurumsal bir yapıya kavuştuğunu ve toplumsal cinsiyet eşitliği söyleminin siyasal bir olgu haline geldiğini ifade etmektedir. Göle (1994), kadınların artık devlet tarafından müdahale edilen değil, devlete müdahale eden bir konuma geldiğini ve eşitlik mücadelesinde önemli adımlar attığını vurgulamaktadır.

Türkiye, 1985 yılında CEDAW protokolünü kabul etmiş ve 1986 yılında yürürlüğe koymuştur. 1987'de Devlet Planlama Teşkilatı bünyesinde Kadına Yönelik Politikalar Danışma Kurulu oluşturulmuş, ancak ilk on yıl içinde

etkili bir kalkınma planı geliştirilememiştir. 1990 yılında Altıncı Kalkınma Planı kapsamında "kadın-aile-çocuk" başlıklı planlar hazırlanmış ve aynı yıl Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü kurulmuştur. Bu müdürlük, başlangıçta Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'na bağlıyken daha sonra Başbakanlığa bağlanmıştır. 1992 yılında Birleşmiş Milletler, Türkiye'yi eşitlikçi politika hazırlama konusunda üs olarak belirlemiş ve 1994'te Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü ile Dünya Bankası arasında ortak plan ve politikalar geliştirilmiştir. Bu süreçte, Türkiye'nin toplumsal cinsiyet eşitliği politikaları, uluslararası kurumlar tarafından yasal düzenlemeler ve uygulamalar açısından şekillendirilmiştir.

Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne adaylığının onaylandığı Helsinki Zirvesi'nden itibaren, toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Katılım Ortaklığı Belgesi ve 8 Kasım 2000 tarihli Helsinki Avrupa Konseyi'nde, tüm bireylerin insan haklarından ve temel özgürlüklerden tam olarak yararlanması gerektiği vurgulanmıştır (Usul, 2006). Bu belge doğrultusunda hazırlanan Ulusal Program, eşitliği sağlamaya yönelik çeşitli plan ve politikaları uygulamaya koymuştur. 2001 yılında yapılan Anayasa değişiklikleriyle, eşler arasındaki eşitlik vurgulanmış ve Anayasa'nın 10. maddesi "tüm kadın ve erkekler eşit haklara sahiptir" şeklinde yeniden düzenlenmiştir. Ayrıca, Anayasa'nın 41. maddesine "ve eşler arasındaki eşitliğe dayanır" ifadesi eklenmiş ve vatandaşlıkla ilgili düzenlemelerde cinsiyet eşitliği sağlanmıştır (Tülen, 2001). 2002 yılında yürürlüğe giren 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu ile "aile reisliği" kavramı kaldırılmış ve eşler arasında tam eşitlik sağlanmıştır. Ayrıca, çocuk velayeti konusunda kadının eşinin yaşadığı yerde yaşama zorunluluğu ortadan kaldırılmıştır. Bu gelişmeler ile 2000'li yıllara gelindiğinde Türkiye'deki kamu politikalarını kadın erkek eşitliği ekseninde hazırlamak hem modern bir devlet arzusu hem AB üyeliği beklentisi hem de beşerî kaynak olarak kadının güçlenmesi üzerinedir. Türkiye kadın erkek eşitliğinde başat bir kurum olan BM ile bütünleşik politikalar üretmeye gayret etmiş ve dönemin hükümet kabineleri de bu politikalar için özel hükümet raporları düzenlemiştir.

4. BM BİN YILLIK KALKINMA HEDEFLERİ VE SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA HEDEFLERİNİN TÜRKİYE'DEKİ KAMU BELGELERİ ÜZERİNDEN ANALİZİ

BM Bin Yıllık Kalkınma hedeflerinde kadının konumunu güçlendirerek cinsiyet eşitliğini sağlama amacı güdülmüşken, Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinde ise cinsiyet eşitliği tüm 17 ilke ile bütünleşik şekilde düşünülerek kadının yoksulluğundan, istihdamına, eğitimde fırsat eşitliğinden dengeli gelir dağılımına kadar geniş bir yelpazede yer almıştır. Türkiye'de bir BM üyesi ülke olarak bu hedefleri gerçekleştirmeyi bir amaç olarak önüne koymuş ve yetkili hükümet organları tarafından raporlar hazırlanmıştır. Bu raporlarda temel kalkınma hedefleri içerisine cinsiyet eşitliği taahhüttü de yer almıştır. Bu çalışma 2000-2015 yılları arasındaki BM Bin Yıllık Kalkınma Hedefleri ile 2016-2020 yılları arasındaki BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin "cinsiyet eşitliği" kapsamında hükümet raporlarına nasıl yansıdığı üzerine yapılan bir nitel çalışmadır. Çalışmada belgeler üzerinden yapılan içerik analizi için MQAXQDA2020 nitel araştırma programı kullanılmıştır. MAXQDA2020 nitel analiz programı profesyonel bir yazılım programı olarak bilimsel çalışmalara çok büyük katkılar sağlamaktadır. Uzun süredir nitel çalışmalar yapan bilim insanları tarafından güvenilir olması sebebi ile kullanılmaktadır. Program sayesinde araştırmacı çalışmasını sistematik olarak veri değerlendirmesine tabii tutabilmekte ve ortaya attığı teoriyi test ve ispat edebilmek için uygun zemini yaratabilmektedir (Polat, 2020: 294). Nitel analiz ile basılı ve yazılı dokümanlar sosyal yapı çerçevesinde incelenerek belli bir fenomen yapı oluşturularak anlamlı kalıplar çıkartılma amaçlanmıştır. Bu kapsamda her iki BM belgesi doğrultusunda hazırlanan hükümet raporları ilk sayfasından son sayfasına kadar bir bütün olarak tek tek incelenmiş hem kendi içinde hem de karşılıklı olarak anlamlandırılmış, ana teması kapsamında kategorilendirilerek kodlanmış ve analiz edilmeye çalışılmıştır.

4.1. Araştırma Verilerinin Analizi

Çalışmada veri toplama oluşturulurken hem BM hedefleri hem de hükümet değerlendirme raporları incelenerek çalışma için en faydalı olacak şekilde bir düzenlemeye gidilmeye çalışılmıştır.

Tablo 2: Araştırma Örneklemi İncelenen Belgeler ve Kod Sayısı

Belge Adı	İlgili Kurum	Tarihsel Aralık	Belge Sayfa Sayısı	Kod Sayısı
Bin Yıllık Kalkınma Hedefleri Türkiye Raporu	T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı	2000-2015	70	100
Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları Değerlendirme Raporu	T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı	2016-2020	287	319
Toplam			**357 sayfa**	**419 kodlama**

Çalışmada bir tema (ana konu) belirlenerek veriler analiz edilmiştir. Bu duruma tematik analiz denilmektedir. Tematik analiz için veri kodlaması en önemli aşamadır. Bunu yapmadaki amaç, metinler içerisindeki anlamı ya da desteklenen anlamı ortaya çıkarmaktır (Aslan, 2021: 118). Çalışmada temel konu: BM Bin Yıllık Kalkınma Hedefleri ile Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin içinde yer alan cinsiyet eşitliğinin ülkemiz kamu politikalarına nasıl yansıtıldığının hükümet raporları üzerinden görüntülemektir. Çalışmanın problem sorusu ise, BM tarafından oluşturulan "cinsiyet eşitliği" hedeflerinin Türkiye raporlarına yansıyıp yansımadığı ve hangi eşitlik türlerinin daha ön planda tutulup hangi eşitlik türlerinin ise hükümet raporlarında kapsam dışı bırakıldığıdır.

Çalışmada ana tema; *BM tarafından 20 yıldır oluşturulan sürdürülebilir kalkınma hedeflerinden cinsiyet eşitliğinin Türkiye'deki kamu politikalarına yansıma süreci* olarak kabul edilmiştir. Bunun için cinsiyet eşitliğinin feminist tarihi ve sürdürülebilir kalkınma ve cinsiyet eşitliği ilişkisi üzerinden bir literatür incelemesi yapılmış ve aynı zamanda BM cinsiyet eşitliği tarihçesine bakılmıştır. Çalışmada bu konular üzerinden tematik kodlar belirlenmiştir. Çalışma, sınırlılık olarak belli bir tarihsel aralığı olan iki hükümet raporunu incelemiştir. Kalkınma Hedefleri Türkiye Raporu ile Sürdürülebilir Kalkınma Değerlendirme Raporu giriş kısmından genel değerlendirme kısmına kadar farklı zaman dilimlerinde birden fazla kez tekrarlı okumalar ile incelenmiştir. Metinler taranır iken sadece kod isimleri değil oluşturulan kodların kastettiği anlamlara göre de kodlamalar yapılmıştır. MAXQDA programı analiz edilir iken kodlamalarda renklendirme seçeneği mevcuttur. Bu renkli kodlar da amaç kodlar arası karşılaştırma ve analizi daha kolay ve görünebilir yapmaktır.

Kadının Hukuki Eşitliliği	**Kadının Siyasal Eşitliği**	**Kadının Ekonomik Eşitliği**	**Kadının Fırsat Eşitliği**	**Cinsiyet Eşitliği**	**Kadının Yoksulluğu ve Sağlığı**	**Kadının konumunu güçlendirme**

Şekil 1: Renk Örüntüsü İle Tematik Kodlama

3.2. Araştırmanın Değerlendirilmesi

Çalışmada MAXQDA2020 analiz programı içerisinden tek vaka ve iki vaka analizi yapılması uygun görülmüştür. Bu analizler ile belgede kodların genel görünümü, nicel yoğunluğu, kaç kere tekrar ettiği ve bunlara göre bir frekans analizi ortaya çıkarılmıştır. Raporlar hem tek tek bir kod haritasına sahip olmuş hem de karşılaştırılarak en fazla ya da en az kullanılan ortak kodlar tespit edilmiştir. Çalışma 3 kısımda değerlendirilmiştir. İlk olarak BM Bin Yıllık Kalkınma Hedefleri Türkiye Raporunun oluşturulan 7 koda göre tek vaka analizi yapılmıştır. İkinci olarak ise BM Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları Türkiye Raporunun tek vaka analizi yapılmıştır. Son olarak ise iki Türkiye Hedefler raporu kodlar doğrultusunda "iki vaka analizine" göre değerlendirilmiş bir karşılaştırılmalı belge analiz yapılmıştır.

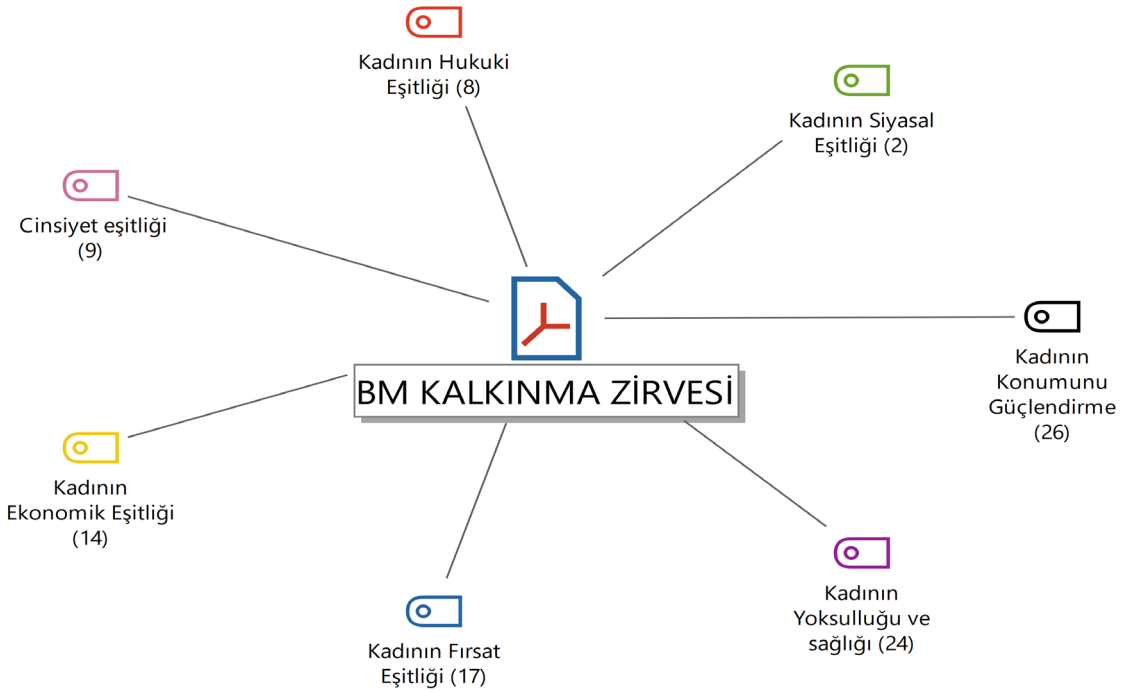

Şekil 2: BM Bin Yıllık Kalkınma Hedefleri Türkiye Raporu Tek Vaka Analizi

Şekil-2 üzerinden tek vaka analizi incelendiği zaman en fazla kodlamanın "kadının konumunu güçlendirme ve kadının yoksulluğu ve sağlığı" üzerine gerçekleştiği görülmektedir. Kadının konumunu güçlendirme kavramı özellikle kadınların eğitim ve istihdam imkanları üzerinden güçlendirilmesi üzerine vurgu yapmıştır. Bu da BM'nin beşerî kalkınmanın yolu "kadından" geçer inancını kanıtlar biçimde olmuştur. Kadının konumunu güçlendirme istihdam ve eğitim dışında kadının ücretsiz aile işçiliğini azaltmak, eşit işe eşit ücret kapsamında gelir eşitsizliğini engellemek gibi amaçlar da taşımaktadır. Bu kadar fazla kodlamanın yapılması daha fazla önlemler alınması gerektiği ve kadının hala toplumsal yapı içerisinde destek almadan "eşit" bir şekilde ilerlemediği anlamına da gelebilmektedir. Kadının yoksulluğu ve sağlığında ise özellikle tarım işçisi kadınların iş güvencesinde ve iyi ücretler altında çalışması vurgulanmıştır. Bunun yanı sıra kadın ve çocuk sağlığı ile ilgili sağlık imkanlarına erişebilirlik sürecinin iyileştirilmesi gerekliliği de vurgulanan bir konu olmuştur. Anne ve çocuk sağlığı ile AIDS/HIV gibi hastalıklar ile mücadele etme de bu kod kapsamındadır.

Kadının fırsat eşitliği kodu en fazla eğitimde fırsat eşitliği olarak görülmektedir. Bu da ülkemizde hala eğitim imkanlarına eşit bir şekilde sahip olamayan kız çocuklarının olduğunu göstermektedir. Yalnız bu eşitsizlik temel eğitimde oldukça büyük oranda kapatılmış iken yüksek eğitimde (lise, üniversite, yüksek lisans vb.) hala cinsiyete dayalı eşitsizlikler olduğu görülmüştür. Belge üzerinde en az kod ise siyasal eşitlik üzerine gerçekleşmiş ve raporda sadece iki kere kodlanabilmiştir. Dönemin tarihsel aralığına bakıldığında herhangi bir kadın başbakan olmadığı gibi sadece 3 kadın bakan görev almış milletvekilliği seçimlerinde 2007 yılında ilk defa %5'i geçmiş ancak toplam ortalaması %23,6 geçememiştir (Sancar, 2023: 40). Bu sebeple siyasal eşitlik kodunun belge içerisinde bu kadar az görünmesi kadınların siyasal temsil düzeylerinin iyi olduğu için bir çözüm getirildiği anlamına gelmemektedir tam aksine kadınların siyasal temsil noktasında mevcut hükümet raporlarında da görünmez olduğu anlamına gelmektedir. Cinsiyet eşitliği uygulamaları kapsamında eşitlik türleri içinde bile eşitsiz bir dağılım olduğu görülmektedir.

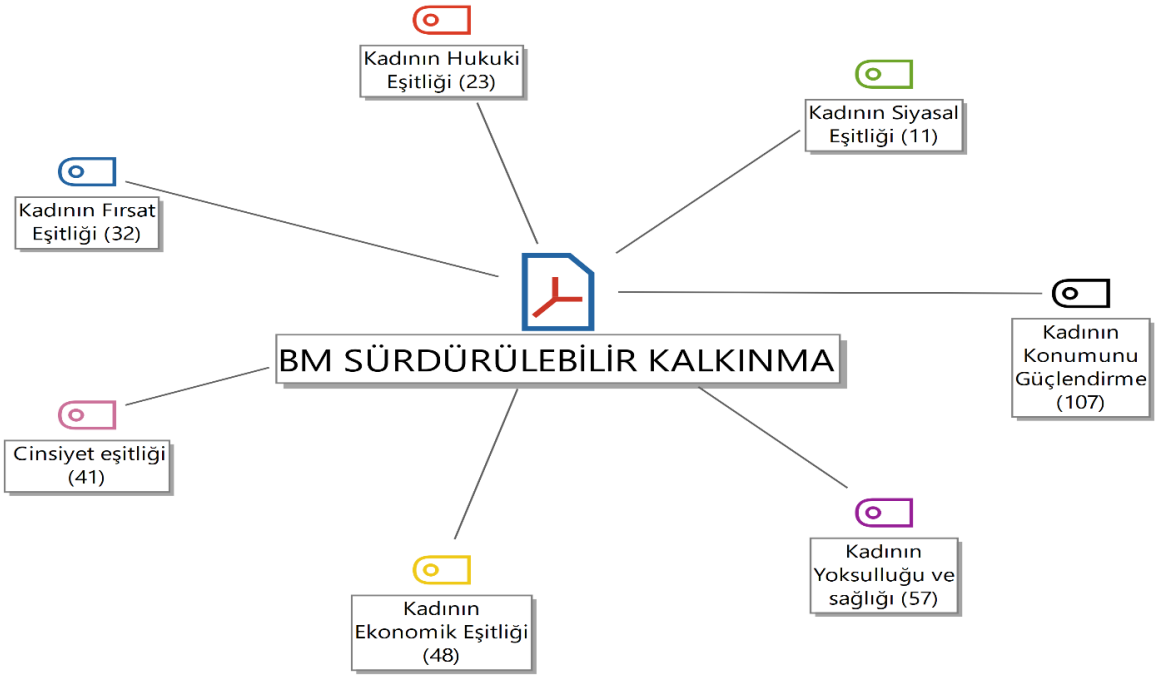

Şekil 3: Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları Türkiye Raporu Tek Vaka Analizi

Şekil-3 üzerinden tek vaka analizi incelendiği zaman en fazla kodlamanın yine kadının konumunu güçlendirme kodu üzerinde olduğu görülmektedir. Ancak Bin Yıllık Kalkınma Hedefleri Türkiye raporundan farklı olarak Sürdürülebilir Kalkınmada kadının konumunu güçlendirmede cinsiyet eşitsizlikleri ile mücadele vurgusu yapılmıştır. Kadının cinsiyet eşitsizliklerinin altını çizen ve bunu önleme amaçlı çalışmalar yapılması gerekliliğini vurgulayan ifadelerin kodlanması bu raporu cinsiyet eşitliğine daha fazla önem veren bir rapor haline getirmiştir. Özellikle kadına yönelik şiddeti cinsiyet eşitsizlikleri ile anlamlandırmış ve ülkede cinsiyet eşitsizliğinin giderilmesi ile kadına yönelik şiddetinde azalacağı inancı raporda yer almıştır. Kadının konumunu güçlendirmede kadına özel ve özgü politikalar (kadın mühendisler, kadın girişimciler, kadın kooperatifçiliği vb.) üretilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Sürdürülebilir Kalkınma değerlendirme raporunda dikkat çeken bir diğer kod ise kadının ekonomik eşitliğidir. Ekonomik eşitlik kadın istihdamının özellikle genç kadın istihdamının arttırılması üzerine projeler yapılması, kadının eşit işe eşit ücret politikası üzerine çalıştırılması, kadının çocuk bakımı ve ev işlerindeki yükünün azaltılarak ekonomik hayata ve işgücüne katılımını artırmayı amaçlaması gibi ifadeler üzerinden kodlanmıştır. Sürdürülebilir Kalkınma Raporunda dikkat çeken kadının ekonomik iyileştirmeler sonucu sadece ev içi değil ev dışı üretime de katkı sağlamasının ne kadar önemli olduğunun üzerinde durulmasıdır. Raporun analizindeki diğer önemli ayrıntı ise cinsiyet eşitliği kodunun çok sık kullanılmış olmasıdır. Cinsiyet eşitliği kavramı yerine ulusal kalkınma belgelerinde kadın erkek eşitliği kullanımına gidilmiştir. Cinsiyet eşitliği ifadesi ülkemizin kalkınma belgelerinde kavramsal olarak geçmemektedir. Bunun temelinde ise cinsiyet sözcüğü temelinde LGBTQ bireyler ya da cinsel kimliksizlik durumlarına karşı mesafeli bir duruşun olmasıdır (Damgacı, 2023: 241).

Ancak Sürdürülebilir Kalkınma değerlendirme raporu incelendiğinde böyle bir kavramsal kaygının olmadığı üst plan ve belgelerdeki endişenin alt eylem planlarında ortadan kalktığı görülmüştür. Bu durum uluslararası kurumların belgelerinin bu kuruluşlara üyelik, taahhüt, kalkınma desteği, modernleşme çabaları sebebi ile doğrudan entegre edilmesiyle de ilişkilendirilebilmektedir. Cinsiyet eşitliği içerisinde diğer eşitlik tiplerinin hepsinin yer alması da ilk defa bu değerlendirme raporunda görülmüştür. Gerçek bir cinsiyet eşitliğinin kadının ekonomik-sosyal-hukuksal-siyasal eşitliği ile olabileceğini ve bütünleyici/kapsayıcı kavramın "cinsiyet eşitliği" olduğunu değerlendirme raporunda görmek mümkün olmuştur.

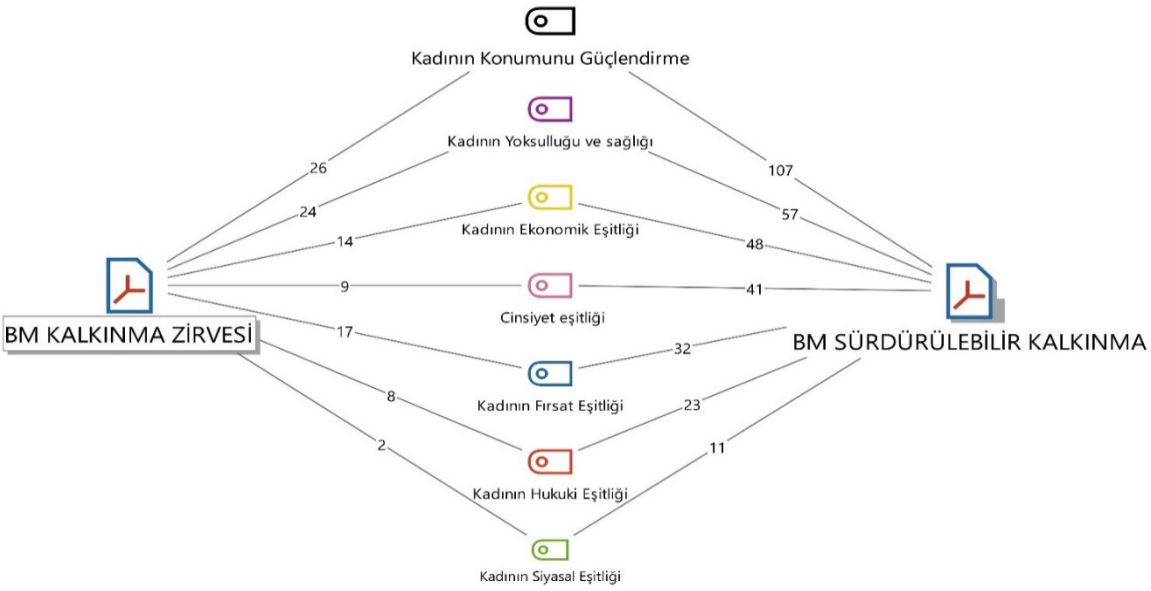

Şekil-4: BM Bin Yıllık Kalkınma Hedefleri Raporu ile Sürdürülebilir Kalkınma Değerlendirme Raporu Karşılaştırmalı İki Vaka Analizi

Şekil-4 de BM'nin Kalkınma ve Sürdürülebilirlik üzerinden oluşturulan her iki raporda da en fazla kodlanan kod konuları ve onların sıralaması görülmektedir. Hem BM Kalkınma Zirvesi hem de Sürdürülebilir Kalkınma değerlendirme raporlarında en fazla kodunun "kadının konumunu güçlendirme" üzerine olduğu görülmektedir. Aradaki 20 yıllık tarihsel sürece rağmen hala kadına yönelik iyileştirme ve güçlendirmelerin yapılması için raporlarda maddelerin oluşturulması cinsiyet eşitliği için beklenilen ilerlemenin olmadığını göstermektedir. Kodlama konusu olan maddelerin içeriklerine bakıldığında ilerlemenin ise ülkenin gündem başlıklarına göre yapıldığı görülmektedir. BM Kalkınma Raporu "eğitim-sağlık-ekonomi" üzerinden bir güçlendirme üzerine iken BM Sürdürülebilir Kalkınma Raporu ise "istihdam-girişimcilik-ekonomik iyileşme" üzerine olmuştur. Bu durum son 20 yılda eğitim üzerinde önemli ilerlemelerin olduğunu kız çocukları ve erkek çocuklarının eşit bir şekilde eğitildiğini göstermektedir. Fakat eşit şartlar da eğitim alan kız çocukları istihdama yerleştirilme, eşit ücrete sahip olma konusunda hala sıkıntı yaşamaktadır.

Karşılaştırmalı belge analizinde görülen diğer bir farklılık ise BM Kalkınma Raporunda en fazla kodlanan 3. Kod olan "fırsat eşitliğinin" BM Sürdürülebilir Kalkınma Raporunda 4. Kod olmasıdır. Onun yerine "kadının ekonomik eşitliği" daha önemli hale gelmiştir. Bunun sebebi BM Kalkınma Raporu kapsamındaki fırsat eşitliğinin odağında eğitimde eşitlik kavramının olması ve bu eşitliğin ilerleyen yıllarda sağlanmış olması nedeniyle BM Sürdürülebilir Kalkınma Raporunda bulunmamasıdır. Karşılaştırmalı belge analizinde dikkat çeken diğer bir durum ise iki belgede de en az kodlamanın "kadının siyasal eşitliği" kodunda olmasıdır. Kadına yönelik eşitliğin sağlanmasında siyasal temsil ve kararlara katılma konusunu temsil eden siyasal eşitlik ile ilgili iki belgede de diğer eşitlik türlerine nazaran çok az yer almıştır. Bu durum karar vericilerin kadının temsili açısından gerekli önemi göstermediği anlamına gelmektedir. Siyasal eşitliğinin sağlanması için gerekli mücadelenin verilmediğini; kadının eğitilmesi, beşerî bir kaynak olarak kullanılması adına istihdam edilerek güçlendirilmesinin istendiğini ancak karar verici konumunda olmasına ihtiyaç duyulmadığını söylemek mümkündür.

5. SONUÇ

Sürdürülebilirlik, toplumun tüm kesimlerine hitap eden, siyasi, sosyal, ekonomik çevresel boyutları olan bir kavramdır. Sürdürülebilirlikte amaç, tüm insanlık için daha adil, eşit, temel hak ve özgürlüklerin öncelikli olduğu bir dünya yaratmaktır. Bu amaç doğrultusunda bünyesinde birçok devleti üye barındıran BM harekete geçmiştir. BM 2000'de 189 üye ülkesi ile yoksulluğu azaltmak ve insani kalkınma ve insan haklarını gerçekleştirmek için yeni bir küresel taahhüt olan Binyıl Kalkınma Hedeflerini daha sonra ise bu kalkınma hedeflerini hem nitel hem de nicel olarak artırarak 2015 yılında Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerini belirlemiştir. Her iki belgede de temel

ve vazgeçilmez ana başlıklar oluşturmuştur. Bu başlıklardan biri de cinsiyet eşitliği olmuştur. Üye ülkelerine ülkelerindeki kadın-erkek eşitliğini sağlamaları üzerine eylem raporları oluşturmalarını ve uygulamalar yapmalarını bildirmiştir.

Türkiye'de BM Binyıl Kalkınma Hedefleri dönemin Başbakanlığına bağlı DPT tarafından, Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ise Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı tarafından raporlanmıştır. Her iki rapor MAXQDA veri analiz programı üzerinden cinsiyet eşitliği teması kapsamında incelenmiştir. Cinsiyet eşitliğine ulaşmak için gerekli olan eşitlik türleri ve iyileştirmeleri ana kodlar haline getirerek metinler içerisinde hem kelime hem anlam olarak taramış ve buna göre bir içerik analizi oluşturulmuştur. Çalışmada kodlar üzerinden hem tek başına belgeler incelenerek tek vaka analizi hem de karşılıklı incelenerek iki vaka analizi yapılmıştır. İki belge arasındaki kod sayısı farklılığı belgelerin sayfa sayısı ile ilgilidir. Ancak içerik farklılıkları ya da benzerlikleri dönemin konjonktürüne göre olmuştur.

Türkiye'de 2000'li yıllarda cinsiyet eşitliği kavramı hukuksal açıdan bakıldığında yasalar önünde eşit olmak, ekonomik açıdan bakıldığında istihdamda eşit yer almak, fırsat eşitliği üzerinden bakıldığında eşit eğitim ve iş olanaklarına sahip olmak olarak tanımlanmış kadının üreme sağlığı ve kadının çocuk ile yoksulluğu üzerine önlemler alınması gerekliliği üzerinde durulmuş ancak kadının siyasal alandaki varlığı görmezden gelinmiştir. 2015'li yıllara gelindiğinde ise kadının hukuki açıdan ve eğitim açısından denkliklerinin sağlandığı için çok fazla önlem ya da eyleme gerek olmadığı kodlamaların azalmasından anlaşılmaktadır. Ancak eğitilen kadınların ekonomik alandaki iş azlığı, gelir adaletsizliği, kadının üretim varlıklarına sahip olamaması (iş kurma, girişimcilik vb.) hala ekonomik açıdan yetersizlikler bulunduğunu söylemek mümkündür. Kadının sağlığı üzerinden "kadın ve çocuk" üzerinden düzenlemeler yapılmıştır. Kadın ile ilgili sağlık düzenlemelerinde kadın vurgusu hep annelik üzerinden gerçekleşmiştir.

Sürdürülebilir Kalkınma Raporunda da kadının siyasal bir varlık olarak görülmediği, kamusal alanda yok sayıldığı, kararlara katılımında teşvik edilmesi ile ilgili gerekli vurgunun olmadığı görülmektedir. Bu hükümet eylem planlarını düzenleyen uzmanlardan yöneticilere kadar karar vericilerin erkek egemen olmasında da kaynaklanmaktadır. Kadının eşitliği eşitlik türleri içerisinde bile sınırlandırılmıştır. Kadın eğitimli birey olması, istihdam edilerek ülke ekonomisine katkı sağlaması desteklenir iken ülkenin siyasal gündeminde yer alması, karar verici olması "sürdürülebilir bir kalkınma" için gerekli görülmemiştir. Bu durum bize BM belgelerinin ülke gündemine yansıtılmasında ülkedeki politik tutum nasıl ise ona göre şekillendiğini göstermektedir. Doğrudan BM belgeleri üzerinden bir çalışma yapılmamış ülkedeki genel cinsiyet eşitliğine bakışa göre bir düzenleme ve değerlendirme yapılmıştır. Son 20 yıla bakıldığında eğitimde fırsat eşitliğinden kadının ekonomik eşitliğine kadar kadının güçlendirildiğini ancak siyasal açıdan temsil gücünün hala çok zayıf olduğunu söylemek mümkündür.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the author).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Agacinski, S. (1998). *Cinsiyetler Siyaseti*. Ankara: Dost Kitabevi.

Aksu, B. (2008). *Kadın-Erkek Eşitliği ve Toplumsal Cinsiyet Eğitici Kılavuzu*. Birleşmiş Milletler Sığınma Evleri Projesi Ders Notları, Ankara, 3-9.

Akyıldız, F. (2011). Binyıl Kalkınma Hedefleri, İnsan Hakları ve Demokrasi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (14)*, 39-60.

Aslan, H. (2021). İŞGEM'in KOSGEB girişimcilerine sağlamış olduğu hizmetlerin hizmetlerden yararlanan işletmeler açısından MAXQDA ile değerlendirilmesi: Osmaniye İŞGEM örneği. *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 6(2)*, 115-129.

Aydemir, F. A. (2019). Avrupa Birliği'nin toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarına etkisi: İtalya ve Slovenya'nın karşılaştırmalı analizi. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, Avrupa Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Aydın, A. ve Yıldız, M. (2016). 1950-1960 döneminde Türkiye'de kadın hareketlerinin niteliği üzerine bir değerlendirme. *Yasama Dergisi*, (33), 44-58.

Bahadır, E. C., & Gürbüz, A. O. (2023). Sürdürülebilir kalkınmadan kurumsal sürdürülebilirliğe: Teorik değerlendirme. *International Journal of Entrepreneurship and Management Inquiries, 7(12)*, 131-141. https://doi.org/10.55775/ijemi.1328465

Bayar-Türkoğlu, H. T. (2023). Sürdürülebilir kalkınma hedefi toplumsal cinsiyet bağlamında cam tavan kavramının bibliyometrik analizi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 16(4)*, 1186-1198.

Berktay, F. (1998). Cumhuriyet'in 75 Yıllık Serüvenine Kadınlar Açısından Bakmak. A. Berktay Hacımirzaoğlu (Ed.), *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler* (s. 1-11). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Bem, S. L. (1981). Gender schema theory: A cognitive account of sex typing. *Psychological Review, 88(4)*, 354.

Callinicos, A. (2014). *Eşitlik* (Ö. Sencerman, Çev.). Ankara: Bilgesu Yayınları.

Castells, M. (2006). *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür - Kimliğin Gücü* (Vol. 2, E. Korkmaz, Trans.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Çakır, S. (2013). *Erkek Kulübünde Siyaset: Kadın Parlamenterle Sözlü Tarih*. İstanbul: Versus Yayınları.

Çelik, Ö. (2012). Kadınların insan hakları hareketi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 14(1)*, 149-170.

Damgacı, T. (2023). Türkiye'de toplumsal cinsiyeti anaakımlaştırmanın kalkınma planları üzerinden analizi. (Yayımlanmamış doktora tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Donovan, J. (1997). *Feminist Teori*. Ankara: İletişim Yayınları.

Fraser, N. (1999). Cinsiyet eşitliği ve refah devleti: Sanayi sonrası bir düşünme girişimi. *Demokrasi ve Farklılık: Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması*, Ş. Benhabib (Der.), İstanbul: Demokrasi Kitaplığı.

Gedik, E. (2015). Toplumsal Cinsiyeti Ana Akımlaştırmanın Türkiye›de Kadın Hareketi Üzerindeki Etkisi ve Toplumsal Cinsiyet Adaleti Kavramı. *Akademik Hassasiyetler*, 2(4), 209-228

Gedik, Y. (2020). Sosyal, ekonomik ve çevresel boyutlarla sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir kalkınma. *Uluslararası Ekonomi Siyaset İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 3(3)*, 196-215.

Güriz, A. (2011). *Feminizm, Postmodernizm ve Hukuk*. İstanbul: Phoenix Yayınları.

Göle, N. (1994). Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme. İstanbul: Metis Yayınları.

Gören, Z. (2016), Genel Eşitlik Teorisi, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Araştırmaları Dergisi, 22(3),* 3279-3301.

Hırata, H., et.al. (2004). *Eleştirel Feminizm Sözlüğü* (G. Acar-Savran, Çev.). İstanbul: Kanat Yayınları.

Kandiyoti, D. (1987). Emancipated but Unliberated? Reflections on the Turkish Case. *Feminist Studies*, 13(2), 317–338.

Murat, G. (2017). Sürdürülebilir kalkınma 2030 gündemi bağlamında çalışma hayatında cinsiyete dayalı ayrımcılık. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi, 7(13)*, 7-36.

Notz, G. (2018). *Feminizm* (S. D. Çetinkaya, Çev.). Ankara: Phoenix Yayınevi.

Özveri, D. (2009). Feminist teorinin gelişim sürecinde uluslararası ilişkilere bakışı üzerine kısa bir değerlendirme. *Uluslararası İlişkilere Giriş: Teorik Bakış*, H. Çomak (Ed.), Kocaeli: Umuttepe Yayınları.

Polat, H. (2020). Halkla ilişkiler alanındaki doktora tezlerinde yeni medya olgusu: Nitel bir veri analizi. *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi, 4(4)*, 289-306.

Sancar, S. Siyasal kararlara katılımda toplumsal cinsiyet eşitliği. *CEİD Dosyaları*. https://ceidizler.ceid.org.tr/dosya/Siyasi-Toplumsal-Cinsiyet-Esitligi.pdf, Erişim Tarihi: 24.04.2024.

Sen, A. (2004). *Özgürlükle Kalkınma* (Y. Alogan, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Sorkunlu, D. (2019). Birleşmiş Milletler sürdürülebilir kalkınma amaçları bağlamında işgücünde cinsiyet eşitliği. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi, 19(2)*, 25-40.

Taş, G. (2016). Feminizm üzerine genel bir değerlendirme: Kavramsal analizi, tarihsel süreçleri ve dönüşümleri. *Akademik Hassasiyetler, 3(5)*, 163-175.

Tekeli, Ş. (2010). *1980'ler Türkiye'sinde kadın bakış açısından kadınlar*. İstanbul: İletişim Yayıncılık.

Topçuoğlu, R. (2016). Feminizmin refah devleti ve sosyal politika alanına eleştirileri ve katkıları. *Amme İdaresi Dergisi, 49(4)*, 37-63.

Turan, H. (2013). Belediyelerde toplumsal cinsiyet eşitliği uygulamaları: Büyükşehir belediyelerinin stratejik planları üzerine bir araştırma. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Tülen, H. (2001). 3.10.2001 Tarihli ve 4709 Sayılı Kanunla Yapılan Anayasa Değişiklikleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme. *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 5(1-4), 191-244

United Nations. (2000). *55/2 United Nations Millennium Declaration, Resolution adopted by the General Assembly*. New York: United Nations.

United Nations. (2014). *Gender equality and sustainable development: World survey on the role of women in development 2014*. New York: United Nations.

Usul, A. R. (2006). Avrupa Birliği'nin Türkiye'ye Yönelik Katılım Ortaklığı Belgeleri: Siyasi Kriterler ve Uyum Süreci. *Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 14(2), 200-202.

Yalçın, A. (2022). 21. yüzyılda sürdürülebilir kalkınma hedefleri: Türkiye'de sosyal bilgiler dersi öğretim programının yapısal olarak incelenmesi. *Harran Maarif Dergisi, 7(11)*, 117-149. https://doi.org/10.22596/hej.1103130.

Yavuz, V. A. (2014). Sürdürülebilirlik kavramı ve işletmeler açısından sürdürülebilir üretim stratejileri. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7(14)*, 63-86.